Πιερ - Ζοζέφ Προυντόν

ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

ή φιλοσοφία της αθλιότητας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Γερ. Αναγνωστίδη

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΘΛΙΟΤΗΤΑΣ

Μετάφραση από τα γαλλικά: ΕΠ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
Τυπογραφική επιμέλεια: Λ. ΝΤΕΤΖΙΟΡΤΖΙΟ
Εξώφυλλο: ΝΙΚΟΣ ΧΑΛΙΟΡΗΣ

Φωτοστοιχειοθεσία - Φιλμς:
Space ΕΠΕ
Τρωάδος 9, Πευκάκια • 142 33 Ν. Ιωνία - Αθήνα • Τηλ. 2755 595

Εκτύπωση offset: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΑΛΑΖΟΥΛΑΣ
Βιβλιοδεσία: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΕΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Εκδόσεις: ΓΕΡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΗΣ
Ακαδημίας 71, Αθήνα • Τηλ. 3640 245
Printed in Greece

Πιερ - Ζοζέφ Προυντόν

ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

ή φιλοσοφία της αθλιότητας

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΕΠ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Μια δίδυμη έκδοση του «Συστήματος των οικονομικών αντιφάσεων ή Φιλοσοφία της Αθλιότητας» του Proudhon και του έργου του Marx «Η Αθλιότητα της φιλοσοφίας» μας ήρθε από το Παρίσι για να μας ξαναθυμίσει μια ιστορική ιδεολογική μονομαχία πριν από 140 περίπου χρόνια στον διαμορφούμενο χώρο του ευρωπαϊκού πνεύματος και της επαναστατικής πρακτικής της εποχής εκείνης.

Είναι γνωστό ότι η «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» είναι γραμμένη απευθείας στη γαλλική γλώσσα από τον ίδιο τον Marx και δημοσιεύτηκε στα 1847, μεταφράστηκε δε στα γερμανικά από τους Μπερνστάιν και Κάουτσκυ με πρόλογο του Engels στα 1885. Στα ελληνικά κυκλοφορεί η μετάφραση της Γ. Δεληγιάννη, έκδοση 4η του εκδοτικού οίκου Γεράσιμου Αναγνωστίδη. Για όσους ασχολούνται με την ξένη βιβλιογραφία πάνω σ' αυτό το θέμα, θα έχουν βέβαια υπόψη τους τις αλλεπάλληλες γαλλικές ξεχωριστές εκδόσεις των δυο έργων του Proudhon και του Marx, και δεν πρόκειται εδώ να αναφερθώ σ' αυτές. Εδώ κυρίως σχολιάζω την τελευταία δίδυμη έκδοση του 1983, από την Fédération Anarchiste στο Παρίσι. Τα πλήρη κείμενα των δύο έργων μαζί με τους προλόγους και τα σχόλια της αναρχικής ομάδας «Fressnes - Antonu», που επιμελήθηκε την έκδοση, πιάνουν τις χίλιες περίπου σελίδες συνολικά, σε τρεις τόμους. Η «Φιλοσοφία της Αθλιότητας» του Proudhon πιάνει τους δυόμισυ τόμους και μόλις καλύπτει τον μισό τόμο στο τεύχος του ΙΙου τόμου, το απαντητικό κείμενο του Marx.

Από την τελευταία αυτή έκδοση έγινε και η παρούσα μετάφραση του έργου του Proudhon «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας». Η μετάφραση έγινε από το φίλο συγγραφέα Επ. Ξενόπουλο, που δεν είναι μονάχα ένας ικανότατος ειδικά γλωσσικός μεταπλάστης φιλοσοφικών και ψυχολογικών κειμένων όπως: η «Συνείδη» του Η. Εy 1983, και «Κατηγορίες και νόμοι της διαλεκτικής» του A. Cheptoulin, 1983 στην ίδια σειρά εκδόσεων του Γερ. Αναγνωστίδη, αλλά πρωτότυπος συγγραφέας του αξιόλογου έργου: «Η διαλεκτική της Συνείδησης», 1979.

Τα έργα του αναρχο-σοσιαλιστή Proudhon έθελγαν, ομολογώ, τον επαναστατικό ρομαντισμό των πρώτων νεανικών μας χρόνων, όταν στην καθυστερημένη Ελλάδα η μαρξιστική φιλολογία βρισκόταν ακόμα στο «Αλφάβητο του Κομμουνιστικού» και στην πρώτη μετάφραση από τα γερμανικά του «Κομμουνισμού Μανιφέστου» από τον ποιητή Κώστα Χατζόπουλο το 1911. Σήμερα που η σοσιαλιστική βιβλιογραφία όλων των αποχρώσεων και η Μαρξιστική θεωρία και πρακτική με τους πολύχρονους αγώνες της έχει φτάσει και στη χώρα μας σε κάποιο σημαντικό σχετικά επίπεδο, τα πληθωρικά κείμενα του Proudhon που κλωθογυρίζουν σε μια στάσιμη διαλεκτική, έχουν χάσει την αρχική γοητεία τους.

Ωστόσο, εκτός από το γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα κείμενα του Proudhon για τους μελετητές, είναι και το ειδικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η νέα έκδοση χάρη στην οπτική γωνία με την οποία βλέπουν και σήμερα οι αναρχικοί τους «παράλληλους βίους» των δυο αντιπάλων μαχητών και συγκρίνουν το τεράστιο έργο τους.

Είναι φανερή η προσπάθεια των εκδοτών με την ευκαρία των εκατόχρονων από το θάνατο του Marx να ανασυρθεί από τη μοιραία αφάνεια η μορφή και το έργο του Αναρχικού Δασκάλου Proudhon, που στάθηκε κατά τη

γνώμη τους ο εμπνευστής του Μπακούνιν και τόσων άλλων προσωπικοτήτων της θεωρίας και της πρακτικής του Αναρχισμού. Πρώτο στοιχείο είναι τα αντιπαραβαλόμενα βιογραφικά δεδομένα των δυο συγγραφέων, όπου ο προλετάριος Proudhon βρίσκεται αντιμέτωπος με τον αστό Marx, σύμφωνα πάντοτε με τη γνώμη των εκδοτών.

Ο Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), γυιός ενός βαρελά και μιας μαγείρισσας, δούλεψε αρχικά σαν αγελαδάρης, ύστερα έγινε τυπογράφος, διορθωτής κειμένων από δοκίμια, αρχιεργάτης τυπογραφείου και από το 1847 προσπαθεί να αποζήσει από τη δημοσιογραφία.

Ο Karl Marx (1818-1883) έχει διαμετρικά αντίθετες ρίζες καταγωγής, κοινωνικής αγωγής και παιδείας από τον προλετάριο-αγωνιστή Proudhon. Είναι γυιός του φιλελεύθερου δικηγόρου Έρρικου Marx και της Ενριέτας Πρέσπουργκ, που κατάγονταν από οικογένειες Ραββίνων. Η οικογένεια του Marx για να αποφύγει τις αντισημιτικές διώξεις, που επακολούθησαν μετά την προσάρτηση της Ρηνανίας στην Πρωσία, ασπάστηκε το 1817 τη θρησκεία των Διαμαρτυρόμενων. Ο Κάρολος Marx ήταν μελετηρός σπουδαστής, αλλά σύμφωνα με τους εκδότες, αυταρχικός και εγωιστής. Μέσα από τις υψηλές σχέσεις της οικογένειας Marx με την οικογένεια του μυστικοσύμβουλου της Πρωσικής Αυλής Λούντβιχ φον Βετσφάλεν, ο Κ. Marx συνδέθηκε στενά με την κόρη του Συμβούλου, την Τζένη φον Βετσφάλεν μελλοντική σύζυγό του, πιστή βοηθό και σύντροφό του ώς το τέλος.

Αυτού του είδους η βιογραφική αντιπαράθεση με βάση τη στενή οικογενειακή καταγωγή, που συνεχίζεται επίμονα και προσωπολατρικά, από μια σύγχρονη περιθωριακή ομάδα του Αναρχισμού, δεν δίνει αντικειμενικά και το προβάδισμα στον Proudhon σε ό,τι αφορά τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι δυο άντρες στην ιστορία των κοινωνικών θεωριών και της πρακτικής δράσης. Με τα ίδια στενά κριτήρια βιογραφείται κι ο Engels που σαν γυιός βιομήχανου έζησε στην νεότητά του με αριστοκρατικές συνήθειες και συναναστροφές με την ανερχόμενη τάξη της αγγλικής Centry.

Το ότι οι δυο Διόσκουροι του επιστημονικού σοσιαλισμού Marx - Engels αναδείχτηκαν στην πράξη οι μεγάλοι ηγέτες και δάσκαλοι του προλεταριάτου, δεν φαίνεται να λέει πολλά πράγματα στους εκδότες. Όμως για το πώς διαμορφώνεται η *ταξική συνείδηση* μέσα από την ταξική πάλη σε μια καπιταλιστική ανταγωνιστική κοινωνία και πώς δρα ψυχολογικά στις μάζες και από ποιους δρόμους, άμεσα ή έμμεσα, επηρεάζει τα άτομα, ανεξάρτητα από την προσωπική τους γενετική καταγωγή, για το πώς διαμορφώνεται μέσα από την ταξική πάλη σαν αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας η ιδεολογία, δεν απασχολεί τους αναρχικούς εκδότες.

Όταν ο Marx αποκαλεί «μικροαστό» τον Proudhon δεν αναφέρεται βέβαια στην προσωπική του καταγωγή, αλλά στην κυρίαρχη *μικροαστική* του ιδεολογία, που αντανακλάται στο έργο του. Τοποθετώντας ιστορικά το έργο και τη δράση του Proudhon πρέπει να παραδεχτούμε, ότι αυτός βάζοντας χέρι με προκλητική τόλμη στα ιερά και τα όσια της καπιταλιστικής οικονομίας και στο δίκαιο της ιδιοκτησίας στο έργο του: «Τι είναι η ιδιοκτησία;» στα 1840, προκάλεσε βίαιες αντιδράσεις από την αστική τάξη. Ακολούθησε: «Η Γέννηση του Νόμου και της Τάξης στην Ανθρωπότητα» το 1843 όπου ανακηρύσσει την *εργασία* ως το μόνο πραγματικό *κεφάλαιο*. Αρχικά αποκτά μεγάλο κύρος στις εργατικές μάζες που βρίσκονται σε επαναστατικό οργασμό την περίοδο αυτή, καθώς με την ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη το Προελεταριάτο αποκτά συνείδηση της δύναμής του. Γρήγορα όμως η αρχική του ορμή τόσο στο θεωρητικό του έργο, όσο και στην πράξη σπάει και

ο Proudhon παίρνει το δρόμο του συμβιβασμού και του αναθεωρητισμού.

Για να σταθούμε στο «Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων ή η φιλοσοφία της αθλιότητας» όπως είναι διαζευκτικά ο πλήρης διατυπωμένος τίτλος του έργου του Proudhon, θα δούμε αν έχουμε την υπομονή να το διαβάσουμε, σε αντιπαραβολή με τη μαρξιστική κριτική στην «Αθλιότητα της φιλοσοφίας» του Marx, το διαλεκτικό πελάγωμα του Proudhon.

Η ορμητική εμφάνιση στην ιδεολογική κονίστρα του νεαρού Marx – είναι δέκα χρόνια νεότερος από τον αντίπαλό του – με τη σπινθηροβόλα κριτική του, την ώρα που ο Proudhon αρχίζει να κάμπτεται, αποτελεί ίσως το σημαντικότερο ορόσημο στην ιστορία των κοινωνικών θεωριών και λαϊκών κινημάτων. Ο Marx μπαίνει στη μάχη με τελείως νέα εφόδια και όπλα στη Γαλλία του ουτοπικού σοσιαλισμού και των πλουραλιστικών ιδεολογικών απόψεων. Τέλειος κάτοχος τη χεγκελιανής διαλεκτικής, έχει περάσει σαν ηγετικό στέλεχος στην αριστερή πτέρυγα των νεοχεγκελιανών, φέρνει δε μαζί του και την πείρα της αποτυχημένης εξέγερσης στη Σιλεσία του 1844.

Στην «Αθλιότητα της φιλοσοφίας» ο Marx το 1847 αμφισβητεί τον μικροαστικό σοσιαλισμό του Proudhon. Ίσως χρειαζότανε σειρά άρθρων προκειμένου να παρουσιαστεί αναλυτικά η ενδιαφέρουσα αυτή κριτική του Marx πάνω στα επί μέρους θέματα, όπως είναι τα κεφάλαια: «Για την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία», «Για τον καταμερισμό της εργασίας και τις μηχανές», «Για τη μεταφυσική στην πολιτική οικονομία», «Για τον ανταγωνισμό και τα μονοπώλια», «Για την ιδιοκτησία και την πρόοδο», «Για τις απεργίες και την αλληλεγγύη των εργατών» κ.ά.

Πρόθεσή μου είναι στο σύντομο αυτό πρόλογο στην ελληνική έκδοση, να σχολιάσω την όψιμη προσπάθεια των αναρχικών να ανασκευάσουν ή το λιγότερο να υποβαθμίσουν την κριτική του Marx και να δικαιολογήσουν το ερώτημα που από καιρό έχει ανακύψει, γιατί ο πολυγραφότατος και επιθετικότατος Proudhon δεν απάντησε στην κριτική του Marx.

Για τις σχέσεις Marx - Proudhon πολύ λίγα στοιχεία έχουν διασωθεί. Φαίνεται ότι οι σχολιαστές της νέας έκδοσης, χρειάστηκανν μεγάλες προσπάθειες για να αντλήσουν από τα Carnets και τα χειρόγραφα του Proudhon διάφορα στοιχεία, να καταφύγουν ακόμα σε μαρτυρίες άλλων αντιμαρξιστών συγγραφέων, για να συρράψουν μια σχετικά πολυσέλιδη εισαγωγή και να διανθίσουν τα κείμενα με υποσημειώσεις. Σύμφωνα με τις απόψεις των σχολιαστών, ο Proudhon ήτανε γνωστός σαν σκληρός πολεμιστής σε ολόκληρη την Ευρώπη, όταν ο Marx ήρθε τελείως άγνωστος στο Παρίσι. Είναι δυο άνθρωποι εντελώς διαφορετικοί από την καταγωγή και ιδιοσυγκρασία.

Στο τέλος του 1844, με τη μεσολάβηση του Μωϋσή Ές ο Marx γνωρίζεται με τον Proudhon. Το 1846 το Φλεβάρη ο Marx κι ο Engels ανοίγουν αλληλογραφία με τους κομμουνιστές και το Μάη του ίδιου χρόνου ο Marx γράφει στον Proudhon με διπλό σκοπό: απ' τη μια ο Proudhon να γίνει ο δικός του αντεπιστέλλων στο Παρίσι, απ' την άλλη να τον αποσπάσει από την επίδραση του Grun, τον νεαρό γερμανό φιλόσοφο, μαθητή του Feuerbach, με τον οποίο είχε συνδεθεί ο Proudhon φιλικά παρά τις πολλές ιδεολογικές διαφορές τους. Ο Grun είναι ουμανιστής, ο Marx κομμουνιστής. Οι δυο αυτές τάσεις, του Grun και του Marx, δημιουργούσαν αμφισβητήσεις στους Γερμανούς πρόσφυγες στο Παρίσι που έτειναν να προσκολληθούν στον Proudhon. Ο Marx κι ο Engels στην «Άγια Οικογένεια» και ο Grun στη «Σοσιαλιστική Κίνηση» εκθέτουν τις σχέσεις τους με τον Proudhon. Το βιβλίο των Marx κι Engels, σύμφωνα με τους αναρχικούς σχολιαστές, είχε πολύ μικρότερη επιτυχία από το βιβλίο του αντίπαλού του Grun, που παραμένει τελικά

κι ο εκπρόσωπος του Proudhon για τους Γερμανούς στο Παρίσι.

Στην επιστολή του Marx στον Proudhon, που την προσυπογράφουν με σύντομα υστερόγραφα ο Gigot κι ο Engels, ο Grun αποκαλείται «τσαρλατάνος». Η επιστολή του Marx και η απάντηση του Proudhon δημοσιεύονται στο τέλος του ΙΙΙου τόμου (βλ. και ελληνική μετάφραση στην «Αθλιότητα της φιλοσοφίας» του Marx, έκδοση Γερ. Αναγνωστίδη). Στις 12 Αυγούστου 1846 ο Engels έρχεται στο Παρίσι να οργανώσει το δίκτυο ανταποκριτών, να καταπολεμήσει τον Grun που μεταφράζει στα γερμανικά τον Proudhon, να μειώσει την επιρροή του Proudhon πάνω στους Γερμανούς και να αποκαταστήσει, σαν υπέρτατο ηγέτη του διεθνούς κομμουνισμού, τον Karl Marx.

Τον Οκτώβρη του 1846 κυκλοφορεί το επίμαχο έργο του Proudhon το «Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων ή η Φιλοσοφία της Αθλιότητας», πολυσέλιδο και καρπός τριών ετών μελέτης. Πολλοί σχολιαστές το βρίσκουν σκοτεινό. Ο Proudhon πιστεύει ότι όλα τα συνδέει και τα πραγματεύεται με την αναλυτική μέθοδο «μιας διαλεκτικής κατά συντεταγμένες» όπως την είχε εκθέσει σε προηγούμενα έργα του. «Θέλω να καταδείξω, γράφει ο Proudhon στο φίλο του φιλόλογο Άκκερμαν στις 24 του Οκτώβρη του 1944, ότι όλα τα δεδομένα της πολιτικής οικονομίας, της νομοθεσίας, της ηθικής και της εξουσίας είναι στοιχειωδώς αντιτιθέμενα. Είναι αντιτιθέμενα όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και μέσα στον εαυτό τους, πάντως όλα αναγκαία και ανεξέλεγκτα».

Μετά το θάνατο του Proudhon (1865) ο Marx θα γράψει στο «Σοσιαλδημοκράτη» ένα άρθρο, σύμφωνα με τους οπαδούς του Proudhon, μνησίκακο, όπου με έπαρση θα ισχυριστεί ότι αυτός εμύησε τον Proudhon στον χεγκελιανισμό. Τον ισχυρισμό του Marx θα τον επαναλάβουν οι ιστορικοί σχολιαστές του μαρξισμού. Όμως ο Proudhon είχε μελετήσει τη γερμανική φιλοσοφία από το 1839 από Γάλλους συγγραφείς, γιατί ο ίδιος δεν ήξερε γερμανικά και επί πλέον από τον αντίπαλο του Marx, τον Grun, θα αντιτείνουν οι προυντονικοί. Η γνωριμία του Proudhon με τον Marx είναι, λένε, ασήμαντη. Τέλος η διαλεκτική του Proudhon δεν οφείλει τίποτα στο Hegel. Η διαλεκτική του είναι ταυτόχρονα η διαμόρφωση του μηχανισμού της οργάνωσης και της εξέλιξης των κοινωνιών και μια μέθοδος αιτιοκρατική, που αποτρέπει το δογματισμό. Ο κόσμος εμφανίζεται στον θεατή σαν μια ποικιλία, πολλότητα από στοιχεία αμετάβλητα, ταυτόχρονα ανταγωνιστικά και μονωμένα. Η αντινομία που είναι ο συστατικός τύπος αυτού του πλουραλισμού, είναι μια σύζευξη δυνάμεων, ταυτόχρονα ανταγωνιστικών και αλληλοσυμπληρούμενων.

Η λύση, η αποσύνθεση αυτής της αντινομίας είναι αδύνατη, γιατί από την ύπαρξή της προκύπτει η κίνηση και η ζωή. Η συνθετική μέθοδος είναι τεχνητή, πλαστή, που προκαλεί το θάνατο. Άριστα αυτές οι αντινομίες, που αμφιταλαντεύονται μπορούν να θρουν μια ισορροπία, πάντοτε ασταθή, γιατί το τέλειο δεν υπάρχει και δεν μπορεί να τεθεί παρά σαν ένα σημείο εκκίνησης προς ένα συλλογισμό, ποτέ σαν μια πραγματική δυνατότητα. Αυτές οι αντινομίες οργανώνονται σε ένα τύπο, μια φόρμα κατά σειρές, συστοιχίες. Ο σεβασμός, η αποδοχή της αντινομίας είναι η πηγή της ελευθερίας, τόσο της ατομικής όσο και της ομαδικής, της κοινωνικής, καταλήγουν οι προυντονιστές. Ανακαλύπτοντας μια σειρά αντινομιών, είναι να διακρίνεις, να κατανοείς την ενότητα μέσα στην πολλαπλότητα. Αίροντας την αντινομία η πρόοδος, η εξέλιξη των όντων είναι ανεξήγητη. Αίροντας τη «σειρά», διακόπτοντας τη γραμμή της αλληλουχίας, ο κόσμος δεν είναι πια παρά ένα ανακάτωμα από τερατώδεις αντιθέσεις. Οι αντινομίες παίζουν, αμ-

φιταλαντεύονται και ισοζυγιάζονται, ισορροπούν είτε μεταξύ τους είτε με άλλες αντινομίες, αλλά δεν υπάρχει δυνατότητα αποσύνδεσης. Ένα ισοζύγιο, μια ισορροπία δεν είναι μια τεχνητή σύνθεση.

Η αντινομία δεν αίρεται. Εδώ είναι το βασικό σφάλμα του Hegel, λέει ο Proudhon. Η αποκάλυψη της λογικής των *πραγμάτων* του κόσμου επιτρέπει την επεξεργασία μιας αιτιοκρατικής μεθόδου, μιας πορείας του πνεύματος από μια ιδέα σε άλλη, ανάμεσα από μια ιδέα ανώτερη μέσα από μια σειρά ιδεών. Τέλος αυτή η πορεία των ιδεών γεννημένη σαν αντανάκλαση της πραγματικής πορείας, δεν παύει να ενσαρκώνεται ξανά στην πραγματικότητα, γιατί κάθε ιδέα βγαλμένη από την πράξη, οφείλει και να επανέλθει στην πράξη. Έτσι η προυντονική διαλεκτική των διατεταγμένων σειρών, όπως γράφει ο Ζαν Μπανκάλ στο έργο του «Ο Proudhon, ο πλουραλισμός και η αυτοδιαχείριση», αποκαλύπτεται σαν μια μέθοδος «ιδεο-ρεαλιστική», που αντιτίθεται στον υλισμό και τον ιδεαλισμό ταυτόχρονα.

Ο Ζωρζ Κουρβίτς στο έργο του «Η επικαιρότητα του Proudhon» (Βρυξέλλες 1965) γράφει: «Ο Marx ισχυρίζεται ότι ο Proudhon έχει μια διαλεκτική αντίληψη μόνο με την έννοια του να ψάχνει αδιάκοπα, επίμονα, την αντίθεση και μ' αυτόν τον τρόπο ο Proudhon περιπλέκεται, εγκλωβίζεται, μέσα στις αντιθέσεις. Αλλά ο Marx ξεχνά ότι έξω από τη διαλεκτική του Hegel υπάρχουν κι άλλες ερμηνείες, εκφάνσεις της διαλεκτικής. Ο Proudhon πέρα από το να απορρίπτει τη διαλεκτική, πολλαπλασιάζει τις μεθόδους. Όταν διαβάζει κανένας τον Marx προσεκτικά, βλέπει να φορτώνει στον Proudhon όλα τα σφάλματα της διαλεκτικής, χωρίς να κατανοεί ότι ο Proudhon είναι ταυτόχρονα ο μυσταγωγός νέων προσανατολισμών της διαλεκτικής προς έναν εμπειρισμό διαρκώς ανανεούμενος». Ο Κουρβίτς ο ίδιος όμως, δεν μπορεί να μη πρόσεξε πως τα στοιχεία της διαλεκτικής του Proudhon είναι σταθερά κι αμετάβλητα, επόμενα και η κίνηση του όντος στο σύνολό του δεν περικλείει τη μεταβολή, παρά το πολύ τη μηχανική κίνηση. Έτσι ο Marx έχει απόλυτο δίκιο για την ιδεαλιστική διαλεκτική του Proudhon.

Πάντως το ερώτημα παραμένει: «Γιατί ο ίδιος ο Proudhon δεν απετόλμησε μια ανοιχτή μάχη με τον Marx»; Οι προυντονικοί προβάλλουν διάφορες απαντήσεις: Πριν από το 1870 ο Marx είναι πολύ λίγο γνωστός ιδιαίτερα στη Γαλλία και όταν είναι, θα είναι περισσότερο γνωστός σαν Γραμματέας της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών και όχι σαν θεωρητικός. Ο Σαιν-Μπέβ γράφοντας για τον Proudhon μετά τον θάνατό του το 1865, ρωτάει τον Ντελερό, ειδικό της γερμανικής φιλολογίας, ποιος είναι αυτός ο Marx.

Δεν γινόταν πολύς λόγος ακόμα για τον Marx, παρά μονάχα μετά την Κομμούνα του Παρισιού το 1871. Ο Μπενουά Μαλόν στην «Επιτροπή του Σοσιαλισμού» το 1892, αναφερόμενος στη σιωπή του Proudhon, γράφει: «Ο Marx είχε δημοσιεύσει μια σπινθηροβόλο και εκρηκτική ανασκευή των "Οικονομικών Αντιφάσεων" του Proudhon. Ο Proudhon διάσημος ήδη από το "Για την ιδιοκτησία" βιβλίο του, είχε την εξυπνάδα να μην απαντήσει σ' αυτόν τον άγνωστο και η κοινή γνώμη αγνοούσε ότι το πιο μεγάλο *σοσιαλιστικό κριτικό* πνεύμα του αιώνα, ο Marx, έρχονταν να ανατείλει στον ορίζοντα».

Φυσικά οι εκδότες του δίδυμου έργου Proudhon - Marx, εκθέτοντας ιστορικά τις παραπάνω απόψεις και στοιχεία, καταλήγουν συμπερασματικά στις δικές τους σημερινές θέσεις και προσδοκίες και τα δικά τους όνειρα, ως εξής:

«Η απάντηση "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" στην "Φιλοσοφία της Αθλιότητας" γέννησε το πρόβλημα Marx ή Proudhon, Μαρξισμός ή Αναρχισμός; Η μάχη των οπαδών μιας κοινωνίας συγκεντρωτικής και δικτατορικής

– του κομμουνισμού – και των οπαδών μιας κοινωνίας ομοσπονδιακής, φιλελεύθερης – του αναρχισμού – πήρε τότε διαστάσεις στους κόλπους της Διεθνούς των Εργατών, έπειτα με την ίδρυση των Συνδικάτων προπαρασκεύασε τις Επαναστάσεις της Ρωσίας και Ισπανίας. Σήμερα προς το τέλος του εικοστού αιώνα, λένε οι τελευταίοι οπαδοί του Proudhon από το Παρίσι, όλες οι πρακτικές εφαρμογές του μαρξισμού, απόδειξαν την αδυναμία των διδασκαλιών του δόκτορα Marx. Ίσως να υπάρξει, ο καιρός για μια απόκλιση προς τις θέσεις του προλετάριου Proudhon και να διερωτηθούμε για να μάθουμε: μήπως σ' αυτές τις θέσεις δεν υπάρχουν οι μεγάλοι άξονες γι' αυτό που πρέπει να είναι η κοινωνία του Εικοστού πρώτου αιώνα!»

Ανεξάρτητα από την όποια σημερινή τοποθέτηση του Αναρχισμού ή τις αντίθετες μαρξιστικές απόψεις για τη σημερινή κατάσταση το έργο και η δράση του Proudhon, δεν παύει ιστορικά να έχει μια σημαίνουσα θέση για την ταραχώδη εκείνη εποχή της δεκαετίας του 1840 κι ύστερα, όπου τα δυό μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα συναντιώνται και συγκρούονται τόσο στο πρακτικό πολιτικό πεδίο, όσο και στην επιστημονική-ιδεολογική σφαίρα, μέσα στην έντονη ταξική πάλη που άρχισε να διαιφαίνεται και να οργανώνεται ανάμεσα στην αστική τάξη και το ανερχόμενο προλεταριάτο.

Μέσα σ' αυτή την πάλη η διαμάχη Proudhon και Marx είναι ίσως η ποιό σημαντική και χαρακτηριστική. Μια διαμάχη που πήρε μεγάλες διαστάσεις μέσα στους κόλπους της «Ένωσης των Δικαίων» και της «Α' Κομμουνιστικής Διεθνούς», όπου τελΙκά βέβαια αναδείχτηκε ο Marx, ο αναμφισβήτητος ηγέτης και Δάσκαλος του Διεθνούς προλεταριάτου, καταπολεμώντας τόσο τις απόψεις των ουτοπιστών σοσιαλιστών όσο και τις αναρχο-σοσιαλιστικές θεωρίες των Proudhon και Μπακούνιν.

Ο Proudhon βάζει στο μακροσκελή τίτλο του έργου του σαν πρώτη λέξη «Σύστημα...». Όλοι ξαίρουμε πόσο βαρυσήμαντος είναι ο όρος *Σύστημα* στη φιλοσοφία. Και όσο και αν σε μας τους απλούς μελετητές του σοσιαλισμού το εγχείρημα του Proudhon, ενός μαχητικού αυτοδίδακτου κοινωνιολόγου, μας φαίνεται σήμερα, ύστερα από 140 χρόνια, φιλόδοξο και κάπως απλοϊκό, δεν συνέβαινε όμως το ίδιο και την εποχή εκείνη.

Τη στιγμή που ο Marx, νεότερος κατά δέκα χρόνια, εμφανίζεται σαν πολιτικός πρόσφυγας στο Παρίσι, ο Proudhon διατηρούσε ένα τεράστιο κύρος στη Γαλλία και το Βέλγιο, στο χώρο του ουτοπικού σοσιαλισμού και των πλουραλιστικών ιδεολογικών απόψεων.

Τη στιγμή που στη Γερμανία κυριαρχούσε το Χεγκελιανό φιλοσοφικό Σύστημα και στην Αγγλία το οικονομικό σύστημα της κλασσικής σχολής, ο Proudhon στη Γαλλία του ουτοπικού σοσιαλισμού φιλοδόξησε να χαράξει *το δικό του* φιλοσοφικό σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων και της Αθλιότητας, που όπως μας έδειξε η ιστορία στα επόμενα 140 χρόνια, μέχρι σήμερα δηλαδή, έμενε ουτοπικό.

Τι λέει λοιπόν αυτό το «Σύστημα των Αντιφάσεων» του Proudhon, που θέλησε να χαράξει καινούργιο φιλοσοφικό δρόμο πρόβασης ανάμεσα στον Hegel και τον Ricardo, χωρίς να έχει αφομοιώσει και κατανοήσει σωστά τόσο τη διαλεκτική του Hegel όσο και την οικονομική σκέψη του Ricardo;

Όπως ξανάπαμε, πολλοί σχολιαστές χαρακτήρισαν το βιβλίο αυτό του Proudhon σκοτεινό και ασαφές. Ο Marx στη σελίδα 25 της «Αθλιότητας της φιλοσοφίας» αναφερόμενος στην «Φιλοσοφία της Αθλιότητας» και ειδικά στον Πρόλογό της όπου ο Proudhon «άρχεται από Θεού», γράφει: «Το έργο του κ. Proudhon δεν είναι απλά και μόνο ένα δοκίμιο πολιτικής οικονομίας, ένα συνηθισμένο βιβλίο. Είναι *Βίβλος*: μυστήρια, μυστικά αρπαγμένα από

την αγκαλιά του Θεού, θείες αποκαλύψεις. Τίποτα δεν λείπει εδώ. Μα καθώς στις μέρες μας, οι προφήτες μελετιούνται πιο ευσυνείδητα παρά οι αμύητοι συγγραφείς, πρέπει καλύτερα να δεχτεί ο αναγνώστης να περάσει μαζί μας από την άγονη και σκοτεινή σοφία της "Γένεσης", για να υψωθεί αργότερα, μαζί με τον κ. Proudhon, στις αιθέριες και γόνιμες περιοχές του *υπερσοσιαλισμού*» (βλ. Αθλιότητα... έκδοση Γερ. Αναγνωστίδη).

Σαν επίρρωση του ειρωνικού αυτού σχολίου του Marx, σας μεταφράζω μερικά θέματα του Proudhon, από έναν πρόλογο 32 σελίδων των «Αντιφάσεων...», που θυμίζει την «Θεοδικεία» του Leibniz (1710) και που την σατύρισε ο Βολταίρος στον «Αγαθούλη» του το 1759: «Θέλω να μιλήσω για την υπόθεση ενός θεού, λέει ο Proudhon. Υποθέστε ότι ο θεός είναι η άρνηση. Ο θεός, ο μέγας άγνωστος, έγινε για μένα μια "υπόθεση", θέλω να πω ένα διαλεκτικό όργανο απαραίτητο, αναγκαίο. Ο θεός παρουσιάστηκε από μια συλλογική, ομαδική ψυχή. Αυτός ο θεός που λατρεύεις, ω! άνθρωπε, αυτός ο θεός, που τον δημιούργησες καλό, δίκαιο, πανίσχυρο, πανάγαθο, αθάνατο και άγιο, είσαι συ ο ίδιος. Αυτό το ιδεώδες των προτερημάτων είναι η εικόνα σου, το είδωλό σου εξαγνισμένο στον φλογερό καθρέφτη της συνείδησής σου. Ο θεός, η φύση και ο άνθρωπος είναι το τρισυπόστατο της ύπαρξης, το Ένα και το Ακατάλυπτο. Ο χριστιανισμός είναι η θρησκεία του θεού-ανθρώπου». Γενικά το κοινωνικό περιεχόμενο της θεοδικίας αυτής του Proudhon είναι μια θρησκευτική και φιλοσοφική δικαίωση του κακού και της αδικίας που βασιλεύουν στην εκμεταλλευτική κοινωνία.

Στο κεφάλαιο «Για την οικονομική επιστήμη», αντιπαραθέτει απ' τη μια τις σοσιαλιστικές θεωρίες κι απ' την άλλη τις θεωρίες των οικονομολόγων. Οι πρώτοι, λέει, χάνονται στην ουτοπία και αγνοούν την εμπειρία, οι δεύτεροι σκλάβοι της ρουτίνας δεν ξαίρουν να διαβάζουν τις ιδέες ανάμεσα από τις γραμμές των γεγονότων και αγνοούν τον ορθό λόγο, την αιτία. Ανάμεσα στις δυό μέθοδες δεν τίθεται θέμα εκλογής, αλλά *συνδυασμού* των απόψεων. Πρέπει να πραγματοποιούμε τη σύνθεση ανάμεσα στις αντινομίες σε μια προκαθορισμένη σειρά προοδευτική, και να ανακαλύπτουμε έτσι το νόμο της τάξης και της εξέλιξης, των ανθρώπινων πράξεων. Η εργασία του ανθρώπου συνεχίζει το έργο του θεού, που κατά τη δημιουργία των όντων δεν κάνει τίποτ' άλλο παρά να πραγματοποιεί εκτός από τους αιώνιους νόμους και τον ορθό λόγο. Η οικονομική επιστήμη, κατά συνέπεια, είναι αναγκαστικά και σύγχρονα (*θεωρία ιδεών, φυσική θεολογία* και *ψυχολογία*).

Για το σοσιαλισμό η πολιτική οικονομία, θεωρούμενη από πολλούς σαν η φυσιολογία του πλούτου, δεν είναι παρά η *οργανωμένη πρακτική της κλεψιάς* και της μιζέριας. Ο σοσιαλισμός αντιπαραθέτει στην αρχή της ιδιοκτησίας την αρχή της κοινοκτημοσύνης. Η πολιτική οικονομία αποκλίνει στην καθιέρωση του εγωισμού, ο σοσιαλισμός στην εξύψωση της κοινωνικότητας.

Η επιστήμη γενικά είναι η αιτιοκρατική και συστηματική γνώση της πραγματικότητας, όπως λέει ο Proudhon. «Θα εξετάσουμε την κοινωνία όχι τέτοια που ήτανε στο παρελθόν, ούτε τέτοια που θα είναι στο μέλλον, αλλά τέτοια που είναι σε όλη την ιστορική διαδρομή, δηλαδή στο σύνολο των διαδοχικών της εμφανίσεων, γιατί μόνο εκεί μπορεί να υπάρξει ορθολογισμός και σύστημα. Η αλήθεια υπάρχει στον τύπο, τη φόρμουλα που συνδυάζει τους δυο όρους: τη συντήρηση απ' τη μιά και την πρόοδο απ' την άλλη» («Αντιφάσεις...» 1ος τόμος, σελ. 54).

Ο Proudhon, μιλώντας γενικά στις «Αντιφάσεις» για την ευθύνη του ανθρώπου και του θεού κάτω από το πρίσμα του νόμου των αντιφάσεων και κά-

νοντας ανάλυση του προβλήματος της θείας πρόνοιας, συνεχίζει τη «Βίβλο των αποκαλύψεων», όπως λέει ο Marx, και καταπιάνεται με μιά ανάλυση, του έργου του Ζαν-Ζακ Ρουσώ, και ανακαλύπτει συνεχώς αντιφάσεις: θεολογικές, οικονομικές, κοινωνικές, πιστεύοντας ότι αυτές οι διαπιστώσεις των αντιφάσεων, το δυαδικό αυτό σχήμα των «Αντιφάσεων» αποτελεί το άπαντον της δικής του *διαλεκτικής*, το δικό του φιλοσοφικό *σύστημα*.

Το ίδιο σύστημα, την ίδια διαλεκτική μέθοδο ακολουθεί, όταν μιλάει για την «Αντίθεση της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας», για τις «Ανταγωνιστικές ενέργειες στο νόμο για τον καταμερισμό της εργασίας», για την «Αντίφαση στο ρόλο των μηχανών σε σχέση με την ελευθερία», για τις «Ανατρεπτικές ενέργειες του οικονομικού ανταγωνισμού και την αποδιοργάνωση από τον ανταγωνισμό του φιλελεύθερου συστήματος», για την «Καταστροφή στο σύστημα εργασίας και διαφθορά, διαστροφή στις ορθολογικές αντιλήψεις από τα μονοπώλια», για την «Αντινομία στο φορολογικό σύστημα», για το «Εμπόρικο ισοζύγιο», για την «Ιδιοκτησία» κ.λπ. Δεν υπάρχει θέμα και το πιο ετερόκλητο ακόμα, που να μην έχει αναφερθεί με μια καταφανή προσπάθεια μικροαστικής επίδειξης ενός αυτοδίδακτου πολυμαθούς, γράφει ο Marx στην κριτική του.

Δεν είναι μόνο ο Marx, που στάθηκε ο κύριος και ο πιο άτεγκτος πολέμιος του Proudhon. Πολλοί ηπιότεροι κριτικοί, που θαυμάζουν την πολυγνωσία και το γλαφυρό ύφος του Proudhon, διαπιστώνουν την αποτυχία του στους πολιτικούς του αγώνες και την παταγώδη χρεωκοπία των μεταρρυθμιστικών του σχεδίων στην πράξη.

Από το 1838 που εγκαταστάθηκε στο Παρίσι ο Proudhon, επιδόθηκε με πολύ ζέση στην μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας και έγινε γρήγορα γνωστός με το έργο του: «Τι είναι η Ιδιοκτησία;» Δεν ήτανε μόνο πολέμιος της ατομικής ιδιοκτησίας, που προέρχεται από το σφετερισμό του πλεονάσματος των εργαζομένων, αλλά ταυτόχρονα είχε κηρυχτεί, περίεργα, και κατά της κοινοκτημοσύνης όπου «ο ισχυρός, αντίστροφα, θα ληστεύεται από τους αδύνατους!» Έχει επηρεαστεί από τον προεπαναστατικό σοσιαλισμό των Μορελλύ, Μαλμού και Μπαμπέφ. Άρπαξε από τον Μπρυνό τη φράση που το 1780 πρώτος είχε διατυπώσει: «La propriété c'est le vol» (η ιδιοκτησία είναι η κλεψιά) και της έδωσε επαναστατική σημασία, κατατρομάζοντας την αστική τάξη της εποχής με τη μεγάλη εκλαΐκευση που πήρε το έργο αυτό του Proudhon.

Ούτε στο πρώτο του έργο, ούτε στα μετέπειτα έργα του («Υπόμνημα Α΄ περί ιδιοκτησίας», «Επιστολή προς Μπλαντή», «Παραίνεση προς ιδιοκτήτες ή προς τον κ. Κονσιντεράν») πρότεινε τίποτε το θετικό για τη θεραπεία του κακού ο Proudhon. Ουσιαστικά κατάληξε στο συμβιβασμό και σε απαισιόδοξες απόψεις, για το αν μπορούν να υπάρξουν ριζικές λύσεις για την Αθλιότητα που υπήρχε στην εποχή του. Το ίδιο και στο δεύτερο κεφαλαιώδες έργο του: «Η φιλοσοφία της Αθλιότητας», που είναι έργο κύρια κριτικό, αφιερωμένο στη θεωρία της αξίας, συνέχεια αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στις αντιφάσεις που τις θεωρεί αθεράπευτες, χωρίς να καταλήγει σε θετικό συμπέρασμα, όπως αποδείχνει ο Marx στην «Αθλιότητα...». Ο Marx αποδείχτηκε κατεξοχήν αισιόδοξος και ολοκληρωμένος φιλόσοφος, όπως εμφανίζεται ιστορικά μέχρι σήμερα, προτείνοντας ένα μαχητικό σύστημα ανατροπής του καπιταλισμού και την αντικατάστασή του, στηριγμένος πάνω στην πρωτοπορεία των εργαζόμενων, του προλεταριάτου, με ένα πιο δίκαιο σύστημα.

Ο διάσημος σύγχρονος νεοθετικιστής Άγγλος φιλόσοφος Μπέρντραντ

Ράσελ, που πέθανε πριν λίγα χρόνια, γνωστός και στην Ελλάδα σαν ηγέτης φιλειρηνικών αγώνων, έγραφε το 1944, εκατό χρόνια ύστερα από τη διαμάχη Proudhon-Marx, όπως διαβάζουμε στο έργο του «Ιστορία της Δυτικής φιλοσοφίας», (εκδ. Αρσενίδη, τόμ. Β', σελ. 569-580): Ο σκεπτικιστής Ρασέλ, θεμελιωτής του αγγλικού νεορεαλισμού και νεοθετικισμού, θεωρεί τον Marx φιλόσοφο. Αποδέχεται ότι με τον επιστημονικό σοσιαλισμό του, συνέβαλε περισσότερο από κάθε άλλον για να δημιουργήσει το ισχυρό κίνημα, που με την έλξη του, κυριάρχησε πάνω στην πρόσφατη ιστορία της Ευρώπης. Είναι ένας αναζωογονητής του ματεριαλισμού, δίνοντάς του μια νέα ερμηνεία και μια νέα συνάρτηση με την ανθρώπινη ιστορία. Είναι ο τελευταίος των μεγάλων οικοδομικών συστημάτων, ο διάδοχος του Hegel. Η φιλοσοφία του είναι πολυσύνθετη: οικονομική, πολιτική και ηθική. Αν αποδοθεί έμφαση σε μιά οποιαδήποτε από τις άλλες παραπάνω πλευρές σε βάρος των άλλων, θα έχουμε μια ψευδή και διάστροφη ιδέα της φιλοσοφίας του Κ. Marx. Ο Hegel θεωρούσε τα έθνη ως τα μέσα της διαλεκτικής κίνησης, ο Marx υποκατάστησε στα έθνη τις τάξεις. Η τάξη των εργατών ήταν η πλευρά που είχε λάβει η διαλεκτική στην εξολοκλήρου ντετερμινιστική της κίνηση. Πίστευε ο Marx πως κάθε διαλεκτική κίνηση ήταν κατά κάποιον απρόσωπο τρόπο *πρόοδος*. Ο σοσιαλισμός πίστευε πως θα παρείχε στην ανθρώπινη ευτυχία πολύ περισσότερα από όσα είχε κάνει ο φεουδαρχισμός ή ο καπιταλισμός. Είχε εντυπωσιαστεί από την τρομακτική σκληρότητα του βιομηχανικού συστήματος στην Αγγλία. Έβλεπε ότι το σύστημα πήγαινε να εξελιχτεί από τον ελεύθερο ανταγωνισμό προς το μονοπώλιο και ότι η αδικία του θα προκαλούσε επαναστατική κίνηση στο προλεταριάτο. Δεν έλπιζε πολλά πράγματα από την πειθώ και περίμενε τα πάντα από την ταξική πάλη. «Όλοι οι φιλόσοφοι ώς τώρα προσπαθούσαν να *ερμηνεύσουν* τον κόσμο, το πρόβλημα τώρα είναι πώς θα τον *αλλάξουμε*» λέει ο Marx.

Για όσους δεν ασχολούνται με τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας θα ήθελα να κάνω μια μικρή παρένθεση. Πρόκειται για το Ρικάρντο, το σημαντικότερο εκπρόσωπο της κλασσικής οικονομικής σχολής. Είναι χαρακτηριστική η παραπάνω κριτική φράση του Ράσελ για την πολυσύνθετη φιλοσοφία (οικονομική, πολιτική, ηθική) του Marx. Την ίδια σημασία έχει και η παρακάτω αναφορά του Engels στον Ρικάρντο, που χωρίς την κατανόηση των θεωριών του γίνεται δυσκολονόητη και η διαμάχη Proudhon-Marx. Ο Engels γράφει το 1885 τα εξής χαρακτηριστικά: «Στο βαθμό που ο σοσιαλισμός, όποια τάση κι αν έχει, προέρχεται απ' την αστική πολιτική οικονομία, συνδέεται στενά, σχεδόν αποκλειστικά, με την θεωρία για την αξία του Ρικάρντο. Οι δυό προτάσεις που ο Ρικάρντο στα 1817 βάζει σαν αφετηρία για τις «Αρχές του...»: 1ο Πως η αξία που έχει κάθε εμπόρευμα προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο απ' την ποσότητα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του και, 2ο Πως το προϊόν απ' το σύνολο της κοινωνικής εργασίας μοιράζεται ανάμεσα στις τρεις τάξεις: τους γαιοκτήμονες (έγγεια πρόσοδος, γαιοπρόσοδος), τους κεφαλαιοκράτες (κέρδος) και τους εργάτες (μισθός), αυτές οι δυό προτάσεις, από το 1821 κιόλας, έδωσαν στην Αγγλία αφορμή για σοσιαλιστικά συμπεράσματα. Μελετήθηκαν με τόσο βάθος και με τόση διαύγεια που αυτή η φιλολογία, σχεδόν χαμένη και που ο Marx την είχε σε μεγάλο βαθμό ανακαλύψει, δεν μπόρεσε να ξεπεραστεί ώς την έκδοση του «Κεφαλαίου» (βλ. *David Ricardo*: Αρχαι Πολιτικής Οικονομίας, εισ. Δ. Καλιτσουνάκι, έκδ. Γκοβόστη, 1938).

Στην αρχή του Προλόγου του ο Engels, στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» μιλάει για την «άβυσσο» που χώριζε τον Marx από τον Proudhon. Η

θυθομέτρηση αυτής της αβύσσου δεν είναι καθόλου δύσκολη και στον πιο αδαή αναγνώστη, αν εντοπίσει τη μελέτη του στις πρακτικές συνέπειες ιστορικά και στο διάστημα των 140 χρόνων που είχαν οι θεωρίες και η δράση των δυο μονομάχων. Ο Proudhon εμφανίζεται δριμύς κριτικός των αστικών θεσμών και μαχητικός αγωνιστής του προλεταριάτου και σαν συγγραφέας με ύφος ουμανιστικό. Υπήρξε πολυγραφότατος. Τα άπαντά του που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του, το 1867-1876, πιάνουν τους 33 τόμους, η δε αλληλογραφία του, που εκδόθηκε το 1875 αριθμεί 14 τόμους. Η ζωή του και το έργο του δείχνει μια πορεία από την ακραία μαχητικότητα στο συμβιβασμό, τον ρεφορμισμό και την απαισιοδοξία.

Απεναντίας ο Κ. Marx με τη σταθερή κι οργανωμένη σκέψη του, στάθηκε ταυτόχρονα σταθερός οργανωτής του προλεταριάτου στην Πράξη. Το ύφος του Marx είναι κριτικό, ιστορικό, αναλυτικό, διαλεκτικό και μας δίνει την εναργέστερη εικόνα του *ιστορικού γίγνεσθαι*. Με την κριτική των «Οικονομικών Αντιφάσεων» του Proudhon στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» καθώς και σε όλα τα έργα του, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να μας μεταφέρει από τις ουτοπίες του Proudhon και τον κυνισμό του Ricardo, στις επαναστατικές πραγματικότητες, που ιστορικά διαγράφονται ήδη μέσα στην ταξική πάλη και τη διαμορφούμενη *ταξική συνείδηση*, στην περίοδο των μετασεισμικών δονήσεων του 1830-1848, που επακολούθησαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση, τους ναπολεόντειους πολέμους μέχρι τη Κομμούνα του Παρισιού το 1871.

Τώρα, εντοπίζοντας το θέμα στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» και στην κριτική που ασκεί στο έργο του Proudhon «Η φιλοσοφία της Αθλιότητας» ειδικότερα, θα μπορούσαμε συνοπτικά να παρατηρήσουμε, πως ο Marx ασκώντας την κριτική του σ' αυτό το έργο ασκεί έμμεσα κριτική και στο Hegel και στον Ricardo, όταν γράφει στο κεφάλαιο: *Η μεταφυσική στην πολιτική οικονομία* (§ 1, η μέθοδος) πως η μεταφυσική, η φιλοσοφία ολόκληρη συνοψίζεται, σύμφωνα με το Hegel, στη *μέθοδο*. Κριτικάροντας λοιπόν τη μέθοδο του Proudhon, αποδείχνει ότι ο Proudhon δεν κατάλαβε ούτε τη διαλεκτική του Hegel ούτε τη θεωρία για την αξία του Ricardo. Ο Marx προχωρώντας στην κριτική του κάνει επτά ουσιαστικές παρατηρήσεις πάνω και στους τρεις παραπάνω σοφούς:

1η Παρατήρηση: Οι οικονομολόγοι μας εξηγούν πώς παράγουμε μέσα σε τούτες τις δοσμένες σχέσεις, μα κείνο που δεν μας εξηγούν είναι πώς δημιουργούνται οι σχέσεις αυτές, δηλαδή δεν μας εξηγούν την ιστορική πορεία που τις έκανε να γεννηθούν.

2η Παρατήρηση: Οι οικονομικές κατηγορίες δεν είναι παρά οι θεωρητικές εκφράσεις, οι αφαιρέσεις των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Ο φιλόσοφος Proudhon, παίρνοντας τα πράγματα από την ανάποδη, δεν βλέπει μέσα στις πραγματικές σχέσεις παρά τις ενσαρκώσεις αυτών των αρχών, των κατηγοριών, που κοιμούνταν, κατά τον Proudhon, στην αγκαλιά του «απρόσωπου καθαρού Λόγου της ανθρωπότητας». Ο οικονομολόγος Proudhon κατάλαβε πολύ καλά πως οι άνθρωποι φτιάχνουν την τσόχα, το πανί, τα μεταξωτά, μέσα σε ορισμένες σχέσεις παραγωγής. Μα εκείνο που δεν κατάλαβε είναι ότι αυτές οι ορισμένες κοινωνικές σχέσεις δημιουργούνται το ίδιο από τους ανθρώπους, όπως το πανί, το λινό κ.λπ. Οι κοινωνικές σχέσεις είναι σφιχτοδεμένες με τις παραγωγικές δυνάμεις. Αποχτώντας καινούριες παραγωγικές δυνάμεις, οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους. Και αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής, τον τρόπο που να κερδίζουν τη ζωή τους, αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο χερόμυλος θα σας δώσει την

κοινωνία με τον χωροδεσπότη, ο ατμόμυλος την κοινωνία με την βιομηχανική κεφαλαιοκρατία.

Οι ίδιοι άνθρωποι που δημιουργούν τις κοινωνικές σχέσεις, σύμφωνα με την παραγωγικότητά τους σε υλικά αγαθά, δημιουργούν το ίδιο και τις αρχές, τις ιδέες, τις κατηγορίες – δηλαδή διαπλάθουν μια ορισμένη ψυχολογία, ιδεολογία, ένα εποικοδόμημα – σύμφωνα με τις κοινωνικές τους σχέσεις. Έτσι αυτές οι ιδέες, κατηγορίες, αρχές, είναι τόσο λίγο αιώνιες, όσο και οι σχέσεις που εκφράζουν. Είναι ιστορικά και μεταβατικά δημιουργήματα - προϊόντα.

Υπάρχει μια αέναη κίνηση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανατροπής των κοινωνικών σχέσεων και σχηματισμού των ιδεών. Δεν υπάρχει ακινησία παρά με την *αφαίρεση* της κίνησης – φανταστικά στα μυαλά μας.

3η Παρατήρηση: Οι σχέσεις παραγωγής για κάθε κοινωνία αποτελούν *σύνολο*. Ο κ. Προυντόν όμως θεωρεί τις οικονομικές σχέσεις σαν κοινωνικές φάσεις διαδοχικές, που η μιά γεννιέται από την άλλη, σαν αντίθεση της θέσης, ενώ στην πραγματικότητα όλες οι σχέσεις, σε *κάθε κοινωνία*· σε κάθε ένα από τα κοινωνικά στάδια *συνυπάρχουν* ταυτόχρονα, αλληλοσυνδέονται και αλληλοϋποστηρίζονται. Ψάχνει να βρει μέσα στις *έννοιες* – ιδεαλιστικά – διαλεκτικές αντιφάσεις ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, ανάμεσσα στην προσφορά και τη ζήτηση, στην τιμή και την σπανιότητα, στην εργασία και το κέρδος ή τη γαιοπρόσοδο, ανάμεσα στην ιδιοκτησία, που τη βλέπει σα *θεσμό* και όχι σαν ιδιοποίηση της υπεραξίας, και το Δίκαιο από την άλλη μεριά, το Δίκαιο, που μια νομική παρέμβαση, με έναν *νόμο* του Κράτους μπορεί να διορθώσει το άδικο, σύμφωνα με την επόμενη παρατήρηση του Μαρξ. Εδώ έχει ξεχάσει ο Προυντόν ότι «η ιδιοκτησία είναι κλεψιά», που είχε γράψει άλλοτε στο «Περί ιδιοκτησίας», πολύκροτο βιβλίο του.

4η Παρατήρηση: Για τον κ. Προυντόν κάθε κατηγορία έχει δυό πλευρές, την μια *καλή*, την άλλη *κακή*. Αντικρύζει γενικά τις κατηγορίες, όπως ο μικροαστός τους μεγάλους άνδρες της Ιστορίας: Ο Ναπολέων είναι μεγάλος άνδρας. Έκαμε πολλά καλά, έκαμε το ίδιο και πολλά άσχημα. Η καλή πλευρά και η κακή πλευρά, το πλεονέκτημα και το μειονέκτημα, παρμένα μαζί, σχηματίζουν για τον Προυντόν την αντίφαση σε κάθε οικονομική κατηγορία. Πρόβλημα για λύση: να διατηρήσουμε την καλή πλευρά εξαλείφοντας την κακή. Να η αφελέστατη *σύνθεση* του Προυντόν. Το ίδιο συμβαίνει και με το θεσμό της δουλείας.

5η Παρατήρηση: Κάθε αρχή κατά τον Προυντόν, για να φανερωθεί είχε τον δικό της αιώνα. Η αρχή της προσωπικότητας π.χ. είχει τον 11ο αιώνα, ακριβώς όπως η αρχή του ατομισμού τον 18ο αιώνα. Δηλ. η αρχή δημιουργεί την Ιστορία και όχι η ιστορία την αρχή.

6η Παρατήρηση: Ο Προυντόν θεωρεί τις οικονομικές κατηγορίες, σαν νόμους απαρασάλευτους, σαν αιώνιες αρχές, σαν ιδανικές κατηγορίες, που προηγήθηκαν από τους ανθρώπους, που κινούνται και δρουν. Έτσι δεν υπάρχει ζωντανή ιστορία. Υπάρχει μόνο η αντανάκλασή της μέσα στη διαλεκτική κίνηση του καθαρού λόγου.

7η Παρατήρηση: Για τους οικονομολόγους υπάρχουν δύο λογιών θεσμοί. Οι τεχνητοί – οι φευουδαρχικοί και οι *φυσικοί* – οι αστικοί. Οι οικονομολόγοι μοιάζουν σε τούτο με τους θεολόγους, που και αυτοί αναγνωρίζουν δύο θρησκείες. Κάθε θρησκεία, έξω από τη δική τους, είναι δημιούργημα των ανθρώπων, ενώ η δική τους είναι αποκάλυψη του Θείου Λόγου.

Σαν επιστέγασμα των 7 παρατηρήσεων, ο Μαρξ εκθέτει τις δικές του

απόψεις για την εμφάνιση ιστορικά της νέας δυναμικής τάξης του προλεταριάτου, με τα εξής λόγια: «Όπως ακριβώς οι οικονομολόγοι είναι οι επιστημονικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης, το ίδιο και οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές είναι οι θεωρητικοί της προλεταριακής τάξης. Όσο το προλεταριάτο δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα αρκετά για να συγκροτηθεί σε τάξη, δεν έχει ακόμα πολιτικό χαρακτήρα, κι όσο οι παραγωγικές δυνάμεις δεν έχουν ακόμα αρκετά αναπτυχθεί μέσα στα σπλάχνα της ίδιας της αστικής τάξης, για να αφήσουν να διαφανούν οι αναγκαίοι υλικοί όροι για την απελευθέρωση του προλεταριάτου και για τον σχηματισμό μιάς καινούργιας κοινωνίας, τούτοι οι θεωρητικοί δεν είναι παρά ουτοπιστές που, για να προλάβουν τις ανάγκες των καταπιεζόμενων τάξεων, αυτοσχεδιάζουν συστήματα και τρέχουν ξωπίσω από μιάν αναγεννητική επιστήμη. Μα όσο η ιστορία προχωρεί και μαζί της και η πάλη του προλεταριάτου, φαίνεται πια ξεκάθαρα, δεν έχουν πια ανάγκη να αναζητούν την επιστήμη μέσα στο μυαλό τους. Δεν έχουν παρά να προσέξουν καλά αυτό που συμβαίνει μπροστά στα μάτια τους και να το μετατρέψουν σε εργαλείο τους. Όσο αναζητούν την επιστήμη και στα μάτια τους και δεν κάνουν παρά συστήματα, όσο βρίσκονται στα πρώτα βήματά της πάλης, βλέπουν στην αθλιότητα μονάχα την αθλιότητα, χωρίς να βλέπουν σ' αυτή την επαναστατική, την ανατρεπτική πλευρά που θα ανατρέψει την παλιά κοινωνία. Από αυτήν την στιγμή και δώθε, η επιστήμη, που δημιουργήθηκε από την ιστορική κίνηση και συνοδεύεται με πλέρια γνώση για το αίτιο, έπαψε νάναι δογματική, επαναστατική».

Δυστυχώς η σημερινή ιστορική πραγματικότητα απαντάει σε όλες τις περιθωριακές ομάδες του Αναρχισμού, των αναθεωρητικών και των νεοφιλόσοφων, που σαν ιδεολογικά ή κοινωνικά απολιθώματα επιβιώνουν ακόμα στην παλιά κοσμούπολη στο Παρίσι της μεγάλης κοσμογονικής αστικής Επανάστασης και των μετασεισμικών δονήσεων του 19ου αιώνα. Τα ιστορικά γεγονότα των προλεταριακών εξεγέρσεων γύρω στα 1848 και της Κομμούνας του Παρισιού το 1871, ανταποκρίνονται στη ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη με την ιδιοποίηση από την αστική τάξη των μέσων παραγωγής, άνοιξαν την αυλαία του 20ού αιώνα στο συνειδητοποιημένο πια προλεταριάτο όλου του κόσμου για να περάσουμε στην Επανάσταση του Οχτώβρη και στην πρώτη σοσιαλιστική χώρα των εργατών - αγροτών με προοπτική την ολοκλήρωση των εθνικο-απελευθερωτικών επαναστάσεων και το οριστικό πέρασμα στις σοσιαλιστικές κοινωνίες με τον ερχομό του 21ου αιώνα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΟΑΛΑΣ
Κοινωνιολόγος – οικονομολόγος

Από τον Εκδότη

Από το βιβλίο αυτό του Proudhon που παρουσιάζουμε έχουν παραληφτεί 5 κεφάλαια, που δεν παρουσιάζουν παρά καθαρά ιστορικό ενδιαφέρον και μόνο για τους ειδικούς. Αντίθετα το υπόλοιπο έργο παρουσιάζει, εκτός από ιστορικό ενδιαφέρον και το πεδίο της διαμάχης του Proudhon με τον Marx. Μεταφράστηκαν ακριβώς τα κεφάλαια που σ' αυτά αναφέρεται ο Marx στην κριτική του ενάντια στον Proudhon.

Πρόλογος

I

Πριν αρχίσω την κύρια ύλη που αποτελεί το αντικείμενο της καινούργιας αυτής εργασίας, υπάρχει ανάγκη να κάνω μια υπόθεση, που θα φανεί δίχως αμφιβολία παράξενη, αλλά που δίχως αυτή μου είναι αδύνατο να προχωρήσω και να γίνω κατανοητός: θέλω να μιλήσω για την υπόθεση ενός Θεού.

Θα μου πείτε το να υποθέτεις το Θεό, είναι να τον αρνείσαι. Γιατί δεν τον επιβεβαιώνεις;

Είναι λάθος μου αν η πίστη στη θεότητα έγινε μια διδασκαλία ύποπτη; Αν η απλή υπόνοια ενός ανώτατου Όντος έχει ήδη σημειωθεί σαν ο χαρακτήρας ενός αδύνατου πνεύματος και αν, παρόλες τις φιλοσοφικές ουτοπίες είναι η μόνη που ο κόσμος δεν υπομένει πλέον; Είναι λάθος μου αν η υποκρισία και η βλακεία κρύβονται παντού πίσω από την ετικέττα αυτή;

Το πώς ένας δόκτορας υποθέτει μέσα στο σύμπαν μιαν άγνωστη δύναμη που διακινεί τους ήλιους και τα άτομα και που κάνει να κινείται ολόκληρη η μηχανή, γι' αυτόν αυτή η υπόθεση, ολοκληρωτικά αναίτια, δεν έχει τίποτα το φυσικό· απλά την αποδέχεται, την ενθαρρύνει: απόδειξη η έλξη, υπόθεση που δεν θα επαληθευθεί ποτέ και που ωστόσο αποτελεί τη δόξα του ανθρώπου που την ανακάλυψε. Αλλά όταν, για να εξηγήσω την πορεία των ανθρώπινων υποθέσεων, υποθέτω, με όλη την επιφύλαξη της φαντασίας, την παρέμβαση ενός Θεού, είμαι σίγουρος πως στασιάζω ενάντια στην βαρύτητα

και υπερασπίζω πιο σοβαρές σκέψεις: πόσο εκπληκτικά η θεοσέβειά μας έχει ελαττωθεί και έχει αναπτυχθεί η δυσπιστία στη θεία Πρόνοια, πόσο ο τσαρλατανισμός κάθε μορφής κάνει τις ταχυδακτυλουργίες του μ' αυτό το δόγμα ή μ' αυτό το είδωλο. Έχω δει τους θεϊστές του καιρού μας και η βλαστήμια μου έρχεται στα χείλια· πρόσεξα την πίστη του λαού, το λαό αυτό που ο Brydaine τον ονόμαζε τον καλύτερο φίλο του Θεού, και έφριξα με την άρνηση που τον διέκρινε. Βασανισμένος από αντίθετα συναισθήματα, επικαλέστηκα το λόγο και είναι αυτός ο λόγος, το λογικό, που ανάμεσα σε τόσες δογματικές αντιθέσεις, με καθοδηγεί σήμερα στην υπόθεσή μου. Ο a priori δογματισμός, εφαρμοσμένος στο Θεό, έμεινε άγονος: ποίος ξέρει που θα μας οδηγήσει η υπόθεση αυτή.

Θα έλεγα λοιπόν πως, μελετώντας μέσα στη σιωπή της καρδιάς μου και μακριά από κάθε ανθρώπινη θεώρηση, το μυστήριο των κοινωνικών επαναστάσεων, ο Θεός, αυτός ο μεγάλος Άγνωστος, έγινε για μένα μια υπόθεση, θέλω να πω ένα αναγκαίο διαλεκτικό εργαλείο.

Αν έχω, διαμέσου διαδοχικών μεταμορφώσεων, την ιδέα του Θεού, βρίσκω πως η ιδέα αυτή πριν απ' όλα είναι κοινωνική· εννοώ πώς αυτή είναι περισσότερο μια πράξη πίστης της ομαδικής σκέψης παρά μια ατομική σύλληψη. Επόμενα, πως και από ποια αιτία παράγεται αυτή η πράξη πίστης; Ενδιαφέρει να το προσδιορίσουμε.

Από την ηθική και την νοητική άποψη η κοινωνία ή ο ομαδικός άνθρωπος, διακρίνεται ιδιαίτερα από το άτομο από την αυθορμησία στην πράξη, δηλαδή, από το ένστιχτο. Ενώ το άτομο δεν υπακούει ή φαντάζεται πως δεν υπακούει, παρά σε κίνητρα που έχει γνώση και που είναι αυτό που τα αποκρούει ή που τα παραδέχεται και ενώ με μια λέξη, κρίνει τον εαυτό του λεύτερο και τόσο περισσότερο λεύτερο όσο τον γνωρίζει πιο λογικό και πιο μορφωμένο, η κοινωνία υπόκειται σε παρασυρμούς όπου τίποτα, σε πρώτο βλέμμα, δεν αφή-

νει να γίνει αντιληπτή καμία διασκεπτική απόφαση ή σχέδιο, αλλά που λίγο-πολύ φαίνεται να οδηγείται από μια ανώτερη συμβουλή, που υπάρχει έξω από την κοινωνία και την σπρώχνει με μια ακάθεκτη δύναμη σε ένα άγνωστο τέρμα. Η εγκαθίδρυση των μοναρχικών και των δημοκρατικών, η διάκριση σε κάστες, οι νομικοί θεσμοί κ.λπ. είναι τόσες εκδηλώσεις αυτής της κοινωνικής αυθορμησίας, που είναι πολύ πιο εύκολο να σημειώσεις τα αποτελέσματα παρά να δείξεις την αρχή ή να δώσεις το λόγο τους. Κάθε προσπάθεια ακόμη κι αυτών που, ύστερα από τον Bossuet, τον Vico, τον Herder, τον Hegel, ασχολούνται με τη φιλοσοφία της Ιστορίας, διαπίστωσαν μέχρι τώρα την παρουσία του θείου προορισμού, που προΐσταται σε όλες τις ενέργειες του ανθρώπου. Και παρατηρώ, πάνω σ' αυτά, πως η κοινωνία δεν παραλείπει ποτέ, πριν ενεργήσει, να εκφράσει τη μεγαλοφυΐα της: ωσάν να ήθελε να έχει τακτοποιηθεί από τα πάνω αυτό που ήδη η αυθορμησία της έχει λύσει. Οι βασκανίες, οι μαντείες, οι θυσίες, οι λαϊκές επευφημίες, οι δημόσιες προσευχές είναι η πιο συνηθισμένη μορφή αυτών των παράκαιρων δραστηριοτήτων της κοινωνίας.

Αυτή η μυστηριώδης ικανότητα, ολοκληρωτικά ενορατική και για να το πούμε έτσι: υπέρ-κοινωνική, λίγο ή καθόλου αισθητή μέσα στα πρόσωπα, αλλά που πλανιέται πάνω στην ανθρωπότητα σαν ένα εμπνευσμένο πνεύμα, είναι το πρωταρχικό θέμα κάθε ψυχολογίας[1].

Επόμενα, σ' αντίθεση με τα άλλα είδη ζώων, καθώς υπόκειται ταυτόχρονα και ολοκληρωτικά σε ατομικές επιθυμίες και σε ομαδικές παρορμήσεις, ο άνθρωπος έχει το προνόμιο να καταλαβαίνει και να σημαδεύει στη σκέψη του το ένστικτο ή το fatum που τον οδηγεί· θα δούμε πιο κάτω πως έχει επίσης τη δύναμη να διεισδύσει και να επηρεάσει τις θείες βουλές. Και η πρώτη κίνηση του ανθρώπου, αρπαργμένου και ποτισμένου με ενθουσιασμό (τη θεία πνοή), είναι να λατρέψει την αόρατη Πρόνοια από την οποία αισθάνεται να εξαρτιέται και που ονομάζει Θεό, δηλαδή Ζωή, Είναι, Πνεύμα ή πιο απλά ακόμη ΕΑΥΤΟΣ: γιατί όλες αυτές οι λέξεις, στις

αρχαίες γλώσσες, είναι συνώνυμες και ομόφωνες.

Είμαι ΕΓΩ, λέει ο Θεός στον Αβραάμ και μιλάω μαζί Σου... Και στο Μωυσή: Είμαι το Ον. Θα πεις στο λαό του Ισραήλ: το Ον με στέλνει σε σας. Οι δυο αυτές λέξεις Ον και Εγώ, έχουν μέσα στην αρχική γλώσσα, την πιο θρησκευτική σημασία, το ίδιο χαρακτηριστικό[2]. Άλλωστε όταν ο Ie-hovach, αφού έγινε νομοθέτης με όργανο τον Μωυσή, επιμαρτυράει την αιωνιότητά του και επικυρώνει την ουσία του, λέει: Εγώ και με μια αναδιπλωτική έκφραση: Εγώ, το Ον. Επίσης ο Θεός των Εβραίων είναι ο πιο προσωπικός και ο πιο θεληματικός απ' όλους τούς θεούς και κανένας καλύτερα απ' αυτόν δεν εκφράζει την ενόραση της ανθρωπότητας·

Ο θεός φανερώνεται λοιπόν στον άνθρωπο σαν ένα εγώ, σαν μια καθαρή και μόνιμη ουσία, που μπαίνει μπροστά του όπως ένας μονάρχης μπροστά στον δούλο του και που εκφράζεται, πότε από το στόμα των ποιητών, των νομοθετών και των προφητών: musa, nomos, numen, πότε από τα λαϊκά γνωμικά. Vox populi vox Dei. Αυτό μπορεί να χρησιμεύσει, ανάμεσα σ' άλλα, να εξηγήσει πως υπάρχουν δόγματα αληθινά και δόγματα ψεύτικα· γιατί τα απομονωμένα άτομα από τη γέννησή τους δε φτάνουν από μόνα τους στην ιδέα του Θεού, ενώ τη συλλαβαίνουν με απληστία αμέσως μόλις τους την παραστήσει η ομαδική ψυχή· τέλος φυλές μόνιμα εγκαταστημένες, όπως οι Κινέζοι, καταλήγουν να την χάσουν[3]. Καταρχήν, με τα δόγματα, είναι καθαρό πως η βεβαιότητά τους πηγάζει από την καθολική συνείδηση που τα εμπνέεται και σχετικά με την ιδέα του Θεού καταλαβαίνουμε εύκολα γιατί ο απομονωμένος και ο εγκαταστημένος μόνιμα άνθρωπος τη χάνει. Από τη μια η έλλειψη επικοινωνίας κρατάει την ψυχή απορροφημένη μέσα στον εγωϊσμό του ζώου· απ' την άλλη μεριά η απουσία κίνησης αλλάζοντας λίγο-λίγο την κοινωνική ζωή σε μηχανική ρουτίνα, αφαιρεί στο τέλος την ιδέα της θέλησης και της πρόνοιας. Πράγμα παράξενο! η θρησκεία, που αφανίζεται με την πρόοδο, αφανίζεταιδ και με την ακινησία.

Σημειώνουμε επιπλέον πως αναφερόμενοι στην ακαθόριστη συνείδηση, και για να το πούμε έτσι, αντικειμενοποιημένη από έναν καθολικό λόγο, η πρώτη αποκάλυψη της θεότητας, δεν μας λέει απολύτως τίποτα για την πραγματικότητα ή όχι του Θεού. Πραγματικά, ας παραδεχτούμε πως ο Θεός δεν είναι τίποτα άλλο παρά το ομαδικό ένστιχτο ή ο καθολικός λόγος: μένει ακόμη να γνωρίσουμε αυτό που είναι στον εαυτό του αυτός ο καθολικός λόγος. Γιατί, όπως θα το δούμε στη συνέχεια, ο καθολικός λόγος δεν είναι καθόλου δοσμένος μέσα στον ατομικό λόγο· μ' άλλα λόγια, η γνώση των κοινωνικών νόμων, ή η θεωρία των ομαδικών ιδεών, αν και προκύπτουν από τις θεμελιακές έννοιες του καθαρού λόγου, ωστόσο είναι ολοκληρωτικά εμπειρίες και ποτέ δεν αποκαλύφτηκαν a priori με παραγωγικό τρόπο, με επαγωγή ή συνθετικά. Απ' όπου προκύπτει πως ο καθολικός λόγος, που σ' αυτόν αναφέραμε τους νόμους αυτούς σαν να είναι το κύριο έργο του· ο καθολικός λόγος, που υπάρχει, συλλογίζεται, εργάζεται μέσα σε μια μερική σφαίρα και σαν μια πραγματικότητα χωριστή από τον καθαρό λόγο, το ίδιο όπως το σύστημα του κόσμου, αν και δημιουργημένο σύμφωνα με τους μαθηματικούς νόμους, είναι μια πραγματικότητα χωριστή από τα μαθηματικά και που δεν μπόρεσε να συναχθεί από μόνο τα μαθηματικά: έπεται, λέω, πως ο καθολικός λόγος, είναι ακριβώς, στη μοντέρνα γλώσσα, αυτό που οι αρχαίοι ονόμαζαν Θεό. Η λέξη έχει αλλάξει: αλλά τι ξέρουμε για το πράγμα;

Ας ακολουθήσουμε τώρα τις εξελίξεις της θεϊκής ιδέας. Το ανώτατο Ον αφού μπήκε από μια πρώτη μυστική κρίση, ο άνθρωπος γενικεύει αμέσως το θέμα αυτό από έναν άλλο μυστικισμό που δεν ήτανε στην αναλογία. Ο Θεός , για να το πούμε έτσι, ακόμη παρά ένα σημείο: παρευθύς γιομίζει τον κόσμο.

Το ίδιο, όπως ο άνθρωπος αισθάνεται το κοινωνικό του εγώ, χαιρετίζει τον Δημιουργό του· το ίδιο ανακαλύπτοντας θέληση και πρόθεση στα ζώα, στα φυτά, στις πηγές, στα μετέωρα και σε όλο το σύμπαν, αποδίδει σε κάθε ιδιαίτερο αν-

τικείμενο και αμέσως σε όλα, μια ψυχή, πνεύμα ή νόηση που τα κυριαρχεί: μεταθέτοντας αυτή την θεοποιητική πορεία του πιο υψηλού προϊόντος της φύσης, που είναι η κοινωνία, σε πιο ταπεινές υπάρξεις, σε άψυχα πράγματα και ανόργανα. Από το ομαδικό του εγώ, παρμένο σαν ανώτερο πόλο της δημιουργίας, ίσαμε το τελευταίο άτομο της ύλης, ο άνθρωπος επεκτείνει έτσι την ιδέα του Θεού, δηλαδή της προσωπικότητάς του και της νόησής του, όπως η Γένεση μας διηγείται πως ο Θεός ο ίδιος επεκτείνει τον ουρανό, δηλαδή δημιουργεί το χώρο και το χρόνο, ιδιότητες όλων των πραγμάτων.

Έτσι, δίχως ένα Θεό, υπέρτατο κατασκευαστή, το σύμπαν και ο άνθρωπος δεν θα υπήρχαν: αυτή είναι η διδασκαλία της κοινωνικής πίστης. Αλλά το ίδιο δίχως τον άνθρωπο ο Θεός δεν θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο σκέψης, ο Θεός δεν θα ήτανε τίποτα. Αν η ανθρωπότητα έχει ανάγκη ενός δημιουργού, ο Θεός, οι θεοί, δεν έχουν λιγότερο ανάγκη από έναν αποκαλυπτή: η θεογονία των ιστοριών του ουρανού, του άδη και των κατοίκων του, αυτά τα όνειρα της ανθρώπινης σκέψης είναι το αναποδογύρισμα του σύμπαντος, που μερικοί φιλόσοφοι το ονόμασαν το όνειρο του Θεού. Και τι μεγαλοπρέπεια σ' αυτή τη θεολογική δημιουργία, έργο της κοινωνίας! Όμως η δημιουργία, το έργο του δημιουργού έμελλε να σβηστεί· αυτό που ονομάζουμε Παντοδύναμο να νικηθεί και μέσα από τους αιώνες, η γοητευτική φαντασία των θνητών αντικατάστησε το όραμα της φύσης από τη θέαση των θαυμάσιων ολύμπιων θεών.

Ας κατέβουμε από την φανταστική αυτή περιοχή: ο άπιστος λόγος μας χτυπάει την πόρτα, πρέπει ν' απαντήσουμε στα φοβερά ερωτήματά του.

Τι είναι ο Θεός; Πού είναι; Πώς είναι; Τι θέλει; Τι κάνει; Τι υπόσχεται; Και να που στη λάμψη της ανάλυσης, όλες οι θεότητες του ουρανού, της γης και του άδη, της κόλασης ανάγονται σε ένα δεν ξέρω τι είναι: ασώματος, απαθής, ακίνητος, ακατανόητος, απροσδιόριστος, με μια λέξη, σε μια άρνηση όλων των ιδιοτήτων της ύπαρξης. Πραγματικά, είτε ο άνθρωπος αποδίνει σε κάθε αντικείμενο ένα ειδικό πνεύμα,

είτε συλλαβαίνει το σύμπαν σαν να το κυβερνάει μια μοναδική δύναμη, δε μπορεί πάντοτε να υποθέτει *μιάν απροσδιόριστη οντότητα, δηλαδή αδύνατη, για να φτάσει σε μια εξήγηση τέτοια των φαινομένων, που αλλοιώς θα ήτανε ακατανόητη. Μυστήριο του Θεού και του λόγου! Με το σκοπό να κάνει το αντικείμενο της λατρείας του λίγο-λίγο πιο* λογικό, *ο πιστός το ξεγυμνώνει διαδοχικά από καθετί που θα μπορούσε να το κάνει* πραγματικό *και ύστερα από τα θαύματα της λογικής και της μεγαλοφυΐας, τα κατηγορήματα του* Είναι *θαυμάσια βρίσκονται να είναι τα ίδια με τα κατηγορήματα του* μηδέν. *Η εξέλιξη αυτή είναι αναπόφευκτη και μοιραία: ο αθεϊσμός είναι στο βάθος κάθε θεοδικίας.*

Ας δοκιμάσουμε να κάνουμε κατανοητή την πρόοδο αυτή.

Ο Θεός, δημιουργός όλων των πραγμάτων, φρόντισε αμέσως να δημιουργήσει τον ίδιο τον εαυτό του με τη συνείδηση· μ' άλλα λόγια, αμέσως ανυψώσαμε την ιδέα του κοινωνικού εγώ στην ιδέα του κοσμικού εγώ, κι αμέσως η σκέψη μας βάλθηκε να το καταστρέψει με το πρόσχημα της τελειοποίησης. Τελειοποιήστε την ιδέα του Θεού! Ξεκαθαρήστε το θεολογικό δόγμα! Θα κάνετε τον δεύτερο παραισθητικό-παραλογισμό του ανθρώπινου γένους.

Το πνεύμα της ανάλυσης, ακούραστος σατανάς που ρωτάει και αδιάκοπα αντιλέει, ώφειλε αργά ή γρήγορα να αναζητήσει την απόδειξη του θρησκευτικού δογματισμού. Επόμενα, το πώς ο φιλόσοφος προσδιορίζει την ιδέα του Θεού ή πώς δηλώνει πως είναι απροσδιόριστη, πώς την συμπλησιάζει προς το λόγο ή την απομακρύνει απ' αυτόν, λέω πως αυτή η ιδέα παθαίνει προσβολή και καθώς είναι αδύνατο να σταματήσει η θεωρητικολογία, είναι αναγκαίο στην πορεία η ιδέα του Θεού να εξαφανιστεί. Επόμενα η αθεϊστική κίνηση είναι η δεύτερη πράξη του θεολογικού δράματος και αυτή η δεύτερη πράξη είναι δοσμένη από την πρώτη, όπως το αποτέλεσμα από την αιτία. Οι ουρανοί μαρτυράνε τη δόξα του Αιώνιου, *λέει ο Ψαλμωδός· ας προσθέσουμε: και η μαρτυρία τους το ξεθρονίζουν.*

Πραγματικά, στο μέτρο που ο άνθρωπος παρατηρεί τα

φαινόμενα, πιστεύει πως συλλαβαίνει ανάμεσα στη φύση και το Θεό, τα ενδιάμεσα: που είναι οι σχέσεις των αριθμών, των σχημάτων και της διαδοχής· νόμοι οργανικοί, εξελίξεις, αναλογίες· υπάρχει ένα βέβαιο αλυσίδωμα που μέσα σ' αυτό παράγονται οι εκδηλώσεις ή το ένα καλάει το άλλο αναλλοίωτα. Παρατηρεί επίσης πως μέσα στην κοινωνία που αποτελεί μέρος της τις ιδιωτικές βουλήσεις και οι κοινές αποφάσεις έχουν κάποιο σκοπό· και λέει μόνος του πως το μεγάλο Πνεύμα δεν ενεργεί καθόλου πάνω στον κόσμο άμεσα και από μόνο του, ούτε αυθαίρετα και σύμφωνα με μια ιδιότροπη θέληση, αλλά έμμεσα, με κίνητρα ή αισθητήρια όργανα και με τη δύναμη κανόνων. Και ανεβαίνοντας με τη σκέψη, ο άνθρωπος, την αλυσίδα των αποτελεσμάτων και των αιτίων, τοποθετεί τον θεό, σαν έναν ζυγιστή, έξω από τον κόσμο.

Πέρα απ' όλους τους ουρανούς,
ο Θεός των ουρανών προΐσταται,

είπε ένας ποιητής. Έτσι, με το πρώτο άλμα της θεωρίας, το Ανώτατο Ον κατάληξε σε ενέργεια κινητικής δύναμης, συνδετική σφήνα, το στήριγμα του θόλου ή αν μου επιτρέπεται μια πιο κοινή σύγκριση, συνταγματικός μονάρχης που βασιλεύει δίχως να κυβερνάει, ορκιζόμενος υπάκουα στο νόμο και ονομάζοντας τους υπουργούς που τον εκτελούν. Αλλά κάτω από την εντύπωση του θαύματος που τον γοητεύει, ο θεϊστής δεν βλέπει σ' αυτό το γελοίο του σύστημα παρά μια καινούργια απόδειξη της ιδανικότητας του ειδώλου του, που χρησιμοποιεί, σύμφωνα μ' αυτόν, τα δημιουργήματά του σαν όργανα της δύναμής του και τα στρέφει για τη δόξα του ενάντια στην σοφία των ανθρώπων.

Σε λίγο, όχι ευχαριστημένος από τον περιορισμό του Αιωνίου, ο άνθρωπος με έναν σεβασμό λίγο-λίγο πιο θεοποιητικό, ζητάει να συμμετέχει σ' αυτόν.

Αν είμαι ένα πνεύμα, ένα ευαίσθητο εγώ και που κατεβάζει ιδέες, συνεχίζει ο θεϊστής, μετέχω, αποτελώ μέρος έτσι της απόλυτης ύπαρξης· είμαι ελεύθερος, δημιουργός, αθάνατος, ίσος με το Θεό. Σκέπτομαι άρα υπάρχω *(Cogito ergo*

sum) σκέπτομαι, άρα είμαι αθάνατος: να το πόρισμα, η μετάφραση του Ego sum Qui sum: η φιλοσοφία είναι σύμφωνη με τη Βίβλο. Η ύπαρξη του Θεού και η αθανασία της ψυχής έχουν δοθεί από τη συνείδηση μέσα στην ίδια κρίση: εκεί, ο άνθρωπος μιλάει στο όνομα του σύμπαντος που στους κόλπους του μεταφέρει το εγώ του· εδώ, μιλάει για λογαριασμό του εαυτού του, δίχως να αντιληφτεί πως μέσα σ' αυτό το πήγαινε-έλα δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να επαναλαβαίνεται.

Η αθανασία της ψυχής, αληθινός διχασμός της θεότητας και που, από τη στιγμή της πρώτης παρουσίας της, έφτασε σ' αυτόν ύστερα από ένα μεγάλο διάστημα, παρουσίασε μια αίρεση στους πιστούς του αρχαίου δόγματος, που δεν δίστασε να την θεωρήσει σαν συμπλήρωμα της θεϊκής μεγαλειότητας, αξιώνοντάς το σαν αναγκαίο για το καλό και την αιώνια δικαιοσύνη. Δίχως την αθανασία της ψυχής, δεν καταλαβαίνουμε τον Θεό, λένε οι θεϊστές όπως κι οι πολιτικοί θεωρητικοί, που γι' αυτούς η παράσταση του υπέρτατου και των αμετακίνητων υπαλλήλων του, βοηθών του, είναι οι ουσιαστικές προϋποθέσεις της μοναρχίας. Αλλά όσο η ομοιότητα των απόψεων είναι ακριβής, τόσο η αντίφαση των ιδεών είναι αυταπόδειχτη: επίσης το δόγμα της αθανασίας της ψυχής θα γίνει σε λίγο η πέτρα σκανδάλου των θεολογούντων φιλοσόφων, που από τους αιώνες του Πυθαγόρα και του Ορφέα, προσπάθησαν δίχως επιτυχία να συμβιβάσουν τα θεϊκά κατηγορήματα με την ανθρώπινη ελευθερία και το λόγο με την πίστη. Τι αντικείμενο θριάμβου για τους άθρησκους!.. Αλλά η παραίσθηση δεν μπορεί να υποχωρήσει αμέσως: το δόγμα της αθανασίας της ψυχής, ακριβώς επειδή ήτανε ένας περιορισμός του αδημιούργητου Όντος, ήτανε μια πρόοδος. Επόμενα, αν το ανθρώπινο πνεύμα λαθεύει με την μερική κατάχτηση της αλήθειας, δεν θα οπισθοχωρήσει ποτέ, και αυτή η διαταραχή στην πορεία της είναι η απόδειξη του αλάθευτού της. Θα δούμε παρακάτω μια καινούργια απόδειξη.

Αφού έγινε παρόμοιος με το Θεό, ο άνθρωπος κάνει το θεό παρόμοιο με τον εαυτό του: η συνάφεια αυτή, που στη διάρκεια πολλών αιώνων, είχε χαρακτηριστεί σαν αποτρό-

παια, έγινε το αόρατο κίνητρο που θα καθόριζε τον καινούργιο μύθο. Στον καιρό των πατριαρχών ο Θεός έκανε συμμαχία με τον άνθρωπο· σήμερα, για να στερεώσουν τη συνθήκη, ο Θεός πάει να γίνει άνθρωπος. Παίρνει τη σάρκα μας, το πρόσωπό μας, τα πάθη μας, τις χαρές μας, τα βάσανά μας, γεννιέται από μια γυναίκα και πεθαίνει όπως εμείς. Ύστερα απ' αυτή την υποβάθμιση του άπειρου, ο άνθρωπος ισχυριζόμενος ακόμη πως έχει μεγαλύνει την ιδέα του θεού του, με μια λογική αντιστροφή, το θεό που μέχρι σήμερα τον ονόμαζε δημιουργό, συντηρητή, τον κάνει λυτρωτή. Η ανθρωπότητα δεν λέει ακόμα: είμαι εγώ που είμαι ο Θεός. Ένας τέτοιος σφετερισμός θα προξενούσε τρόμο στην ευσέβειά του. Λέει: ο Θεός είναι μέσα μου, nobiscum Deus. Και, από τη στιγμή που η φιλοσοφία με υπεροψία και η συνολική συνείδηση με τρόμο, κραύγαζαν ομόφωνα: οι θεοί περάσανε excedere deos, μια περίοδο δεκαοχτώ αιώνων ένθερμης λατρείας, εγκαινιάζεται μια πίστη υπεράνθρωπη.

Αλλά το μοιραίο τέρμα πλησιάζει. Κάθε βασιλεία που αφήνεται σε περιορισμούς θα καταλήξει στη δημαγωγία, κάθε θεότητα που θα οριστεί φτάνει σε ένα πανδαιμόνιο. Η χριστολατρεία είναι ο τελευταίος όρος της μακριάς αυτής εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης. Οι άγγελοι, οι άγιοι, οι παρθένες βασιλεύουν στον ουρανό μαζί με το Θεό, λέει ο Κατηχισμός· οι δαίμονες και οι κολασμένοι στην κόλαση σε αιώνια τιμωρία. Η υπερκόσμια κοινωνία έχει το αριστερό και δεξιό μέρος της: θα υπάρξει χρόνος που η ισότητα θα τελειοποιηθεί, όπου αυτή η μυστική ιεραρχία κατεβαίνει πάνω στη γη και δείχνεται στην πραγματικότητά της.

Όταν ο Milton παρουσιάζει την πρώτη γυναίκα να καθρεφτίζεται μέσα σε μια πηγή και να τείνει με αγάπη τα χέρια της προς το πρόσωπό της σαν να θέλει να το αγκαλιάσει, ζωγραφίζει γραμμή με γραμμή το ανθρώπινο γένος[4]. Αυτός ο θεός που σε αγαπάει, ω! άνθρωπε! ο θεός αυτός που τον έκανες καλό, δίκαιο, παντοδύναμο, πάνσοφο, αθάνατο και άγιο, είσαι συ ο ίδιος: αυτό το ιδεατό ιδανικό της τελειότητας είναι η εικόνα σου, ξεκαθαρισμένη στο διάπυρο καθρέφτη της συ-

νείδησής σου. Ο θεός, η φύση και ο άνθρωπος, είναι η τριπλή άποψη του όντος σαν ενός και ταυτόσημου· ο άνθρωπος είναι ο θεός που έφτασε στη συνείδηση εαυτού με χίλιες εξελίξεις· στον Ιησού Χριστό, ο άνθρωπος αισθάνθηκε σα θεός και ο χριστιανισμός είναι αληθινά η θρησκεία: του Θεού-ανθρώπου. Δεν υπάρχει άλλος Θεός παρά αυτός που από την αρχή είπε: Εγώ. Δεν υπάρχει άλλος Θεός παρά Εσύ.

Αυτά είναι τα τελευταία συμπεράσματα της φιλοσοφίας που εκπνέει, εξαφανίζεται αποκαλύπτοντας το μυστήριο της θρησκείας και του δικού της.

II

Φαίνεται από δω και πέρα πως όλα έχουν τελειώσει, φαίνεται πως, αφού η ανθρωπότητα έπαψε να λατρεύεται και να μυστικοποιείται από μόνη της, το θεολογικό πρόβλημα λύθηκε για πάντα. Οι θεοί έφυγαν: ο άνθρωπος δεν έχει πια να κάνει παρά να πλήττει και να πεθαίνει μέσα στον εγωισμό του. Τι τρομερή μοναξιά απλώνεται γύρω μου και συντρίβουμαι στο βάθος της ψυχής μου! Η έξαρσή μου μοιάζει με την εκμηδένιση και τη στιγμή που έγινα θεός, δεν βλέπω πια τον εαυτό μου παρά σαν σκιά. Είναι δυνατό πως θα είμαι πάντοτε ένα εγώ, αλλά μού είναι πολύ δύσκολο να πάρω τον εαυτό μου για το απόλυτο· και αν δεν είμαι το απόλυτο, δεν είμαι παρά το μισό μιας ιδέας.

Λίγη φιλοσοφία απομακρύνει από τη θρησκεία, δεν ξέρω ποιος σοφός το είπε ειρωνικά και πολλή φιλοσοφία ξαναφέρνει σ' αυτή. Η παρατήρηση αυτή είναι μια αλήθεια που δεν πρέπει να υπερηφανευόμαστε.

Κάθε επιστήμη αναπτύσσεται σε τρεις διαδοχικές εποχές· που μπορούμε να τις ονομάσουμε, συγκρίνοντάς τες με τις μεγάλες εποχές του πολιτισμού: εποχή θρησκευτική, εποχή σοφιστική, εποχή επιστημονική[1]*. Έτσι η αλχημεία δείχνει τη θεολογική περίοδο της επιστήμης που αργότερα θα ονομαστεί χημεία και που το οριστικό της επίπεδο δεν έχει*

ακόμη βρεθεί· όπως το ίδιο η αστρολογία σχηματίζει την θρησκευτική περίοδο μιας άλλης επιστημονικής κατασκευής, της αστρονομίας.

Έτσι, ύστερα από εξήντα χρόνια χλευασμούς για τη φιλοσοφική λίθο, οι χημικοί οδηγημένοι από την εμπειρία δεν τολμάνε πλέον ν' αρνηθούν την μεταβλητότητα των σωμάτων· ενώ οι αστρονόμοι οδηγήθηκαν από τη μηχανική του κόσμου να υποψιάζονται επίσης πως ο κόσμος είναι οργανικός, δηλαδή ακριβώς κάτι σαν την αστρολογία. Δεν μπορούμε εδώ να πούμε πως, σε πείσμα του παραπάνω σοφού, αν λίγη χημεία απομακρύνει από τη φιλοσοφική λίθο, πολλή χημεία ξαναοδηγεί σ' αυτή, και παρόμοια αν λίγη αστρονομία κάνει να γελάσουν οι αστρολόγοι, πολλή αστρονομία θα κάνει πιστευτούς τους αστρολόγους[6];

Έχω βέβαια λιγότερη κλίση προς τα θαύματα όπως βέβαια οι άθεοι, αλλά δεν μπορώ να εμποδίσω τον εαυτό μου να σκεφτεί πως οι ιστορίες των θαυμάτων, των προλήψεων, των μαγειών κ.λπ. δεν είναι παρά διηγήσεις παραμορφωμένες από εξαιρετικά, έξω από την τάξη, αποτελέσματα που παράγονται από μερικές κρυφές δυνάμεις ή όπως έλεγαν άλλοτε, από απόκρυφες δυνάμεις. Η επιστήμη μας είναι ακόμη τόσο χοντροκομένη και τόσο γεμάτη από κακή πίστη· οι δόκτορές μας δείχνουν τόσο αναρμοδιότητα για τόσο λίγη γνώση· αρνούνται τόσο ξεδιάντροπα τα γεγονότα που τους στεναχωρούν με το σκοπό να προστατέψουν τις γνώμες που έχουν προαποκτήσει, που με κάνουν να δυσπιστώ σ' αυτά τα δυνατά πνεύματα όσο και στις προλήψεις. Μάλιστα, έχω πειστεί, ο χοντροκομμένος ορθολογισμός μας είναι ο εγκαινιασμός μιας περιόδου που με τη δύναμη της επιστήμης, θα γίνει αληθινά τεράστια· το σύμπαν, στα μάτια μου, δεν είναι παρά ένα μαγικό εργαστήρι, όπου μπορούμε να καταπιαστούμε με όλα... Ύστερα απ' όσα είπαμε ας ξανάρθουμε στο θέμα μας.

Θα κάναμε λάθος λοιπόν, αν φανταζόμαστε, ύστερα από τη σύντομη έκθεση των θρησκευτικών εξελίξεων που έκανα, πως η μεταφυσική έχει πει την τελευταία της λέξη πάνω στο διπλό άνοιγμα που εκφράζεται μέσα σ' αυτές τις τελευταίες

λέξεις: ύπαρξη του Θεού, αθανασία της ψυχής. Εδώ, όπως κι αλλού, τα πιο προωθημένα και τα πιο συγκροτημένα συμπεράσματα του λόγου, αυτά που φαίνονται χαραγμένα για πάντα, δηλαδή το θεολογικό πρόβλημα, μας οδηγούν στον πρωταρχικό μυστικισμό και υπονοούν τα καινούργια δοσμένα μιας αναπόφευκτης φιλοσοφίας. Η κριτική των θρησκευτικών διδασκαλιών μας κάνει να χαμογελάμε σήμερα και για τον εαυτό μας και για τις θρησκείες και ωστόσο το συμπέρασμα της κριτικής αυτής δεν αποτελεί παρά μια αναπαραγωγή του προβλήματος. Το ανθρώπινο γένος, τη στιγμή που γράφω, βρίσκεται στην απαρχή αναγνώρισης και βεβαίωσης κάποιας κατάστασης που ισοδυναμεί με την αρχαία έννοια της θεότητας· και αυτό, όχι πια όπως άλλοτε με μια αυθόρμητη κίνηση, αλλά με τη σκέψη και με τη δύναμη μιας ακαταμάχητης διαλεχτικής.

Θα προσπαθήσω, με λίγα λόγια, να γίνω κατανοητός.

Αν υπάρχει ένα σημείο που πάνω σ' αυτό οι φιλόσοφοι, παρά τις διαφωνίες τους καταλήξανε σε ομόφωνη λύση, είναι δίχως αμφιβολία η διάκριση της νόησης και της αναγκαιότητας, του υποκείμενου της σκέψης και του αντικείμενού της, του εγώ και του όχι-εγώ· με όρους κοινούς του πνεύματος και της ύλης. Ξέρω καλά πως όλοι αυτοί οι όροι δεν εκφράζουν τίποτα το πραγματικό και το αληθινό, πως καθένας τους δεν σημαίνει παρά ένα διχασμό του απόλυτου, που μόνο αυτό είναι αληθινό και πραγματικό και πως παρμένα χωριστά συνεπάγονται όλα εξίσου αντίφαση. Αλλά δεν είναι λιγότερο βέβαιο επίσης πως το απόλυτο είναι εντελώς απαράδεκτο, πως δεν το γνωρίζουμε παρά απ' αυτούς τους αντίθετους όρους που μόνο αυτοί πέφτουν στην εμπειρία μας και πως αν μόνο η ενότητα μπορεί να πετύχει την πίστη μας, ο δυαδισμός είναι η πρώτη προϋπόθεση της επιστήμης.

Έτσι, ποιος σκέπτεται και ποιο είναι το σκεπτόμενο; Τι είναι μια ψυχή, τι είναι ένα σώμα; Προσπαθώ ν' αποφύγω αυτόν τον ντουαλισμό. Υπάρχουν ουσίες όπως και ιδέες: οι πρώτες φαίνονται χωρισμένες από τη φύση όπως οι δεύτερες από τη νόηση· και καθώς οι ιδέες του Θεού και της αθανασίας

της ψυχής παρά την ταυτότητά τους, μπήκαν διαδοχικά και αντιφατικά μέσα στη φιλοσοφία, το ίδιο ακριβώς, παρά τη συγχώνευσή τους με το απόλυτο, το εγώ και το όχι-εγώ μπαίνουν χωριστά και αντιφατικά μέσα στη φύση και έχουμε όντα που σκέπτονται ταυτόχρονα με άλλα όντα που δεν σκέπτονται.

Επόμενα, οποιοσδήποτε έκανε τον κόπο να σκεφτεί πάνω σ' αυτά ξέρει σήμερα πως μια παρόμοια διάκριση, όσο πραγματώσιμη κι αν είναι, η πιο ακατανόητη, που ο λόγος θα μπορούσε να συναντήσει, είναι η πιο αντιφατική, η πιο ασαφής. Το είναι δε συλλαβαίνεται πλέον δίχως τις ιδιότητες του πνεύματος, όπως το πνεύμα δίχως τις ιδιότητες της ύλης: έτσι που αν αρνηθείτε το πνεύμα, επειδή δεν πέφτει κάτω από καμιά κατηγορία: του χρόνου, του χώρου, της κίνησης, του στερεού κ.λπ. σας φαίνεται απογυμνωμένο από όλα τα κατηγορήματα που συγκροτούν το πραγματικό, θα αρνηθώ από την πλευρά μου την ύλη, που, μη προσφέροντας παρά την επιδεκτική παθητικότητά της και την σαφήνεια των μορφών της, δεν εκδηλώνεται καθόλου σαν αιτία (θεληματική κι ελεύθερη) και απογυμνώνεται εξολοκλήρου σαν ουσία και φτάνουμε στον καθαρό ιδεαλισμό, δηλαδή στο μηδέν. Αλλά το μηδέν αποκρούει όλα όσα ζουν και σκέπτονται ενώνοντάς τα γύρω από τον εαυτό του σε μια κατάσταση που μόλις αρχίζει η σύνθεσή της ή σ' έναν ολοφάνερο διχασμό, με όλα τα ανταγωνιστικά κατηγορήματα του όντος. Αναγκαζόμαστε λοιπόν να ξεκινήσουμε με έναν ντουαλισμό που γνωρίζουμε πολύ καλά πως οι όροι του είναι λαθεμένοι, αλλά που, όντας για μας η αληθινή κατάσταση, μας αναγκάζει ακαταμάχητα· αναγκαζόμαστε με μια λέξη ν' αρχίσουμε με τον Ντεκάρτ και με το ανθρώπινο γένος από το εγώ, δηλαδή από το πνεύμα.

Αλλά από τη στιγμή που οι θρησκείες και οι φιλοσοφίες διαλύθηκαν με την ανάλυση, και που ξανάρθανε συνυφασμένες μέσα στη θεωρία του απόλυτου, δεν γνωρίζουμε καλύτερα τι είναι το πνεύμα και δεν διαφέρουμε σ' αυτό από τους αρχαίους παρά από τον πλούτο της γλώσσας που μ' αυτόν διακοσμούμε την σκοτεινότητα που μας πολιορκεί. Μονάχα,

ενώ για τους αλλοτινούς ανθρώπους η τάξη προϋποθέτει τη νόηση έξω από τον κόσμο, για τους σημερινούς φαίνεται πιο πολύ να βρίσκεται μέσα στον κόσμο. Επόμενα, το πώς τοποθετούν τη νόηση μέσα ή έξω, από τη στιγμή που την βεβαιώνουν στην βάση της τάξης, πρέπει να παραδεχτούμε πως εκδηλώνεται παντού όπου υπάρχει τάξη, ή να μην την παραδεχτούμε καθόλου. Δεν υπάρχει πια λόγος να αποδίνουμε νόηση στο κεφάλι που παρήγαγε την Ιλιάδα παρά σε μια μάζα ύλης που κρυσταλλώνει τα οκτάεδρα· και αντιστρόφως είναι το ίδιο παράλογο, ασαφές να αποδίνουμε το σύστημα του κόσμου σε φυσικούς νόμους, δίχως να υπολογίσουμε το ταξινομικό εγώ. Όπως ν' αποδώσουμε τη νίκη του Marengo σε στρατηγικούς συνδυασμούς, δίχως να λάβουμε υπόψη τον πρώτο συμβουλάτορα. Όλη η διαφορά που θα μπορούσαμε να πούμε είναι πως, στην τελευταία περίπτωση, το σκεπτόμενο εγώ είναι εντοπισμένο μέσα στον εγκέφαλο του Βοναπάρτη· ενώ σε σχέση με το σύμπαν, το εγώ δεν έχει ειδική θέση και διαχέεται παντού.

Οι υλιστές πίστεψαν πως πορεύονται καλά με την αντίθετη άποψη, λέγοντας πως ο άνθρωπος έχει αφομοιώσει το σύμπαν στο σώμα του, και τελειοποιούν τη σύγκρισή τους δανείζοντας σ' αυτό το σύμπαν μια ψυχή παρόμοια μ' αυτή που υποθέτουν να είναι η αρχή της ζωής και της σκέψης· πως έτσι όλα τα επιχειρήματα της ύπαρξης του Θεού θα αναχθούν σε μιαν αναλογία τόσο περισσότερο λαθεμένη όσο ο όρος της σύγκρισης θα ήτανε ο ίδιος υποθετικός.

Ασφαλώς δεν έρχομαι να υπερασπιστώ τον παλιό συλλογισμό: κάθε διευθέτηση προϋποθέτει μια ταξινομική νόηση· υπάρχει μέσα στον κόσμο μια θαυμαστή τάξη· επόμενα ο κόσμος είναι το έργο της νόησης. Ο συλλογισμός αυτός, που τόσο επαναλαβαίνεται από τον καιρό του Ιώβ και του Μωυσή, πέρα από το να είναι μια λύση, δεν αποτελεί παρά τη φόρμουλα του αινίγματος που πρόκειται ν' αποκρυπτογραφηθεί. Γνωρίζουμε τέλεια τι είναι η τάξη· αλλά αγνοούμε απόλυτα αυτό που θέλουμε να πούμε με τη λέξη Ψυχή, Πνεύμα ή Νόηση: πώς λοιπόν μπορούμε λογικά να συμπερά-

νουμε για την παρουσία του ενός με την ύπαρξη του άλλου; Θα αποδοκιμάζω λοιπόν, μέχρι και τον πιο απληροφόρητο, την θεωρούμενη απόδειξη του Θεού πού βγήκε από την τάξη του κόσμου σα συμπέρασμα· και δεν θα βλέπω σ' αυτήν περισσότερο παρά μια εξίσωση που προσφέρεται στη φιλοσοφία. Από την αντίληψη της τάξης στην κατάφαση του πνεύματος υπάρχει μια ολόκληρη άβυσσος για να γεμιστεί· δεν πρέπει να πάρουμε το πρόβλημα σαν την απόδειξή του.

Αλλά δεν πρόκειται εδώ γι' αυτό που μιλάμε τούτη τη στιγμή. Θέλησα να διαπιστώσω πως ο ανθρώπινος λόγος μοιραία και ακαταμάχητα οδηγήθηκε στη διάκριση του Όντος σε εγώ και σε όχι-εγώ, πνεύμα και ύλη, ψυχή και σώμα. Όμως, ποιος δεν βλέπει πως η παρατήρηση των ματεριαλιστών αποδείχνει ακριβώς αυτό που έχει σαν αντικείμενο να αρνηθεί; Ο άνθρωπος διακρίνοντας στον εαυτό του μια πνευματική αρχή και μια υλική αρχή, τι πιο φυσικό να διαπιστώνει αλληλοδιάδοχα τη διπλή του φύση και να γίνεται μάρτυρας των νόμων του; Και σημειώνουμε την ασυνέπεια του υλισμού: αρνιέται και είναι αναγκασμένος ν' αρνηθεί πως ο άνθρωπος είναι ελεύθερος· επόμενα, όσο λιγότερη έχει ελευθερία ο άνθρωπος, τόσο περισσότερο ο λόγος του παίρνει σημασία και πρέπει να θεωρηθεί σαν η έκφραση της αλήθειας. Όταν ακούω αυτή τη μηχανή που μου λέει: Είμαι ψυχή και είμαι σώμα, αν και μια παρόμοια αποκάλυψη μου προξενεί έκπληξη και σύγχυση, παίρνει στα μάτια μου δύναμη ασύγκριτα πιο μεγάλη από κείνη του ματεριαλιστή που διορθώνοντας τη συνείδηση και τη φύση, επιχειρεί να την κάνει να πει: Είμαι ύλη και τίποτ' άλλο από ύλη και η νόηση δεν είναι παρά η υλική ικανότητα για τη γνώση.

Τι θα συνέβαινε αν, επιχειρώντας να την υπερασπιστώ, απόδειχνα πόσο η ύπαρξη των σωμάτων ή μ' άλλα λόγια η πραγματικότητα μιας καθαρά σωματικής φύσης, είναι μια ανυποστήριχτη γνώμη; Η ύλη, λένε είναι αδιαχώρητη. Αδιαχώρητη σε τι; θα ρωτούσα. Στον εαυτό της δίχως αμφιβολία· γιατί δεν θα τολμούσα να πω για το πνεύμα, επειδή θα ήτανε σαν να παραδεχτούνε αυτό που θέλουν ν' αποφύγουνε.

Ενάντια σ' αυτό ορθώνω το διπλό αυτό ερώτημα: Τι ξέρουμε; και τι σημαίνει αυτό;

1ο. Το αδιαχώρητο, που μ' αυτό προσπαθούν να ορίσουν την ύλη, δεν είναι παρά μια απρόσεχτη υπόθεση των φυσικών, ένα χοντρικό συμπέρασμα που παράγεται από μια επιφανειακή κρίση. Η εμπειρία δείχνει μέσα στην ύλη μια διαιρετότητα στο άπειρο, μια διασταλτικότητα στο άπειρο, μια πορώδη ιδιότητα δίχως προσδιορισμένα όρια, μια διεισδυτικότητα στη θερμότητα, στον ηλεκτρισμό, στο μαγνητισμό, ταυτόχρονα και μια ιδιότητα συγκράτησής τους απροσδιόριστη· αμοιβαίες έλξεις και επιδράσεις και μεταμορφώσεις αναρίθμητες· όλα τα πράγματα μπορούν να συμβιβαστούν με το δοσμένο ενός ελάχιστου (aliQuid) αδιαχώρητου. Η ελαστικότητα, που, καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα της ύλης, μπορούσε να οδηγήσει με την ιδέα του ελατήριου ή της αντίστασης, στην ιδέα του αδιαχώρητου, ποικίλλει με τη θέληση χίλιων περιστάσεων και εξαρτιέται εξολοκλήρου από τη μοριακή έλξη: επόμενα τι το πιο ασυμφιλίωτο με το αδιαχώρητο απ' αυτή την έλξη; Τέλος υπάρχει μια επιστήμη που θα μπορούσαμε να την ορίσουμε σαν επιστήμη της διαπερατότητας της ύλης: είναι η χημεία. Πραγματικά, σε τι αυτό που ονομάζουμε χημική σύνθεση διαφέρει από την διαπερατότητα'... Με λίγα λόγια, δεν γνωρίζουμε από την ύλη παρά τις μορφές της· σχετικά με την ουσία, μηδέν, τίποτα. Πώς λοιπόν είναι δυνατό να βεβαιώσεις την πραγματικότητα ενός όντος αόρατου, αψηλάφητου, απροσδιόριστου, πάντοτε να αλλάζει, πάντοτε να ξεφεύγει, αδιαπέραστο μονάχα από τη σκέψη που δεν την αφήνει να δει απ' αυτό παρά τους μετασχηματισμούς του: Υλιστές! σας επιτρέπω να πιστοποιήσετε την πραγματικότητα με τις αισθήσεις σας· σχετικά μ' αυτό το ον που τους δίνει αφορμή, όλο κι όλο που θα μπορούσε να σας πει συνεπάγεται την παρακάτω αμοιβαιότητα: κάποιο πράγμα (που το ονομάζετε ύλη) είναι η αφορμή των αισθήσεων που φτάνουν σε ένα άλλο πράγμα (που το ονομάζω πνεύμα).

2ο. Αλλά από πού έρχεται αυτή η υπόθεση πως τίποτα

μέσα στην εξωτερική παρατήρηση δεν δικαιολογεί, που δεν είναι αλήθεια, το αδιαχώρητο της ύλης και ποια είναι η σημασία της;

Εδώ παρουσιάζεται ο θρίαμβος του ντουαλισμού. Η ύλη δηλώθηκε αδιαχώρητη, όχι όπως οι υλιστές και οι πολλοί την παρουσιάζουν, με τη μαρτυρία των αισθήσεων, αλλά με τη συνείδηση. Είναι το εγώ, ακατανόητης φύσης, που αισθανόμενο ελεύθερο, διακρινόμενο και μόνιμο και που συναντώντας έξω από τον εαυτό του μια άλλη φύση το ίδιο ακατανόητη, αλλά διακριμένη το ίδιο και μόνιμη παρά τις μεταμορφώσεις της, βγάζει το συμπέρασμα, εξαιτίας των αισθημάτων και των ιδεών που αυτό το αξίωμα του υποβάλλει, πως το όχι-εγώ είναι εκτεταμένο και αδιαχώρητο. Η αδιαχωρητικότητα είναι μια εικονική λέξη, μια εικόνα που μ' αυτή η σκέψη, διαχασμός του απόλυτου, αναπαριστά την υλική πραγματικότητα, άλλος διχασμός του απόλυτου: αλλά αυτή η αδιαχωρητικότητα, που δίχως αυτή η ύλη εξαφανίζεται, δεν είναι σε τελευταία ανάλυση παρά μια αυθόρμητη κρίση ενδόμυχη, ένα μεταφυσικό a priori μια υπόθεση όχι επαληθευμένη... του πνεύματος.

Έτσι, είτε η φιλοσοφία, αφού ανάτρεψε τον θεολογικό δογματισμό, πνευματοποιεί την ύλη ή υλοποιεί τη σκέψη, ιδεοποιεί το Ον ή οντοποιεί την ιδέα είτε ταυτοποιώντας την ουσία και την αιτία, υποκαθιστά παντού τη Δύναμη, δηλαδή όλες τις φράσεις που δεν εξηγούν και δεν σημαίνουν τίποτα: πάντοτε μας επανοδηγεί στον αιώνιο ντουαλισμό και προσκαλώντας μας να πιστέψουμε στον εαυτό μας, μας αναγκάζει να πιστέψουμε στο Θεό, αν αυτός δεν ανήκει στα πνεύματα. Είναι αλήθεια πως εισάγοντας το πνεύμα μέσα στη φύση σ' αντίθεση με τους αρχαίους που το έβγαζαν έξω απ' αυτή, η φιλοσοφία οδηγήθηκε στο παρακάτω φημησμένο συμπέρασμα, που συνοψίζει σχεδόν όλη την προσφορά των αναζητήσεών τους: μέσα στον άνθρωπο το πνεύμα γνωρίζει τον εαυτό του, γνωρίζεται, ενώ παντού αλλού μας φαίνεται πως δεν γνωρίζεται. «Αυτό που είναι ξύπνιο μέσα στον άνθρωπο, αυτό που ο-

νειρεύεται μέσα στο ζώο και αυτό που κοιμάται μέσα στην πέτρα...» είπε κάποιος φιλόσοφος.

Η φιλοσοφία, στην τελευταία της ώρα, δεν γνωρίζει λοιπόν τίποτα περισσότερο απ' όσα στη γέννησή της: ωσάν να μην παρουσιάστηκε στον κόσμο παρά για να επαληθεύσει τα λόγια του Σωκράτη, μας λέει σκεπασμένη θριαμβευτικά με το σάβανό της: Ξέρω πως δεν ξέρω τίποτα. Τι να πω; η φιλοσοφία ξέρει σήμερα πως όλες οι κρίσεις της στηρίζονται σε δυο υποθέσεις εξίσου λαθεμένες, εξίσου αδύνατες και ωστόσο εξίσου αναγκαίες και μοιραίες, την ύλη και το πνεύμα. Έτσι που, ενώ άλλοτε η θρησκευτική μισαλοδοξία και οι φιλοσοφικές διχόνοιες διαδίνοντας παντού τα σκοτάδια, αφαιρούσαν την αμφιβολία και προέτρεπαν σε μια ερωτική αφροντησιά, ο θρίαμβος της άρνησης πάνω σε όλα τα σημεία δεν επιτρέπει περισσότερο παρά την αμφιβολία· η σκέψη, απελευθερωμένη απ' όλα τα εμπόδια, αλλά νικημένη από τις ίδιες τις επιτυχίες της, είναι αναγκασμένη να βεβαιώσει αυτό που της παρουσιάζεται καθαρά αντιφατικό και ασαφές. Οι άγριοι λένε πως ο κόσμος είναι ένα μεγάλο είδωλο λατρείας (fetiche) που το φυλάει ένα μεγάλο Πνεύμα (manitou). Στη διάρκεια τριάντα αιώνων, οι ποιητές, οι νομοθέτες και οι σοφοί του πολιτισμού μεταδίνοντας από αιώνα σε αιώνα το φιλοσοφικό φως, δεν έγραψαν τίποτα πιο ιδανικό από αυτή τη διδασκαλία πίστης. Και να! που στο τέλος της μακριάς αυτής συνωμοσίας ενάντια στο Θεό που έχει ονομάσει τον εαυτό της φιλοσοφία, ο χειραφετημένος λόγος συμπεραίνει όπως ο λόγος των αγρίων: Το σύμπαν είναι ένα όχι-εγώ, που αντικειμενοποιήθηκε από ένα εγώ.

Η ανθρωπότητα υποθέτει έτσι μοιραία την ύπαρξη του θεού: και αν, σε όλη αυτή την μακριά περίοδο που τελειώνει στην εποχή μας, πίστεψε στην πραγματικότητα της υπόθεσής του, αν λάτρεψε το ακατανόητο αντικείμενο· αν, ύστερα από την σύλληψή του μέσα σ' αυτή την πράξη πίστης, επιμένει συνειδητά, αλλά όχι πια ελεύθερα, πάνω σ' αυτή τη γνώμη δηλαδή ενός όντος υπέρτατου που ξέρει πως είναι προσωποποίηση της σκέψης της· αν είναι στα πρόθυρα να ξα-

ναρχίσει τις μαγικές επικλήσεις της, πρέπει να πιστέψει πως μια τόσο εκπληκτική παραίσθηση κρύβει κάποιο μυστήριο, που αξίζει να το εμβαθύνουμε.

Λέω παραίσθηση και μυστήριο, αλλά δίχως να ισχυρίζομαι πως αρνούμαι εδώ το υπερανθρώπινο περιεχόμενο της ιδέας του Θεού, όπως επίσης δίχως να παραδεχτώ την αναγκαιότητα ενός καινούργιου συμβολισμού, θέλω να πω μιας καινούργιας θρησκείας. Γιατί αν είναι αδιαφιλονίκητο πως η ανθρωπότητα, βεβαιώνοντας το θεό, ή όποιον θα ήθελε κάτω από το όνομα του εγώ ή του πνεύματος, δεν βεβαιώνει παρά τον εαυτό της τον ίδιο, δεν θα μπορούσε ν' αρνηθεί πολύ περισσότερο πως βεβαιώνεται τότε σαν άλλη παρά σαν αυτή που γνωρίζει τον εαυτό της. Αυτό προκύπτει από όλες τις μυθολογίες καθώς και από όλες τις θεοδικίες. Και επειδή αυτή η διαπίστωση είναι ακαταμάχητη, κρατάει δίχως αμφιβολία από μυστικές σχέσεις που ενδιαφέρει να προσδιορίσουμε, αν είναι δυνατό επιστημονικά.

Μ' άλλα λόγια, ο αθεϊσμός, δηλαδή ο ανθρωπισμός, αληθινά σ' όλα τα κριτικά και αρνητικά μέρη του, δεν θα ήτανε, αν σταματούσε στον οποιοδήποτε φυσικό άνθρωπο, αν παράλειπε σαν κρίση απατηλή αυτή την πρώτη βεβαίωση της ανθρωπότητας, πως είναι κόρη, απορροή, εικόνα, αντανάκλαση ή λόγος του Θεού, ο ανθρωπισμός λέω, δεν θα ήτανε, αν αρνιότανε έτσι το παρελθόν του, παρά ακόμα αντίφαση. Ανάγκη λοιπόν να επιχειρήσουμε να κάνουμε κριτική στον ανθρωπισμό, δηλαδή να επαληθεύσουμε αν, η ανθρωπότητα, θεωρημένη στο σύνολό της και σε όλες τις περιόδους της ανάπτυξής της, είναι ικανοποιημένη από την ιδέα του Θεού, κάνοντας αφαίρεση βέβαια των υπερβολικών και φανταστικών κατηγορημάτων του Θεού, αν είναι ικανοποιημένη με την πληρότητα του Είναι, αν είναι ικανοποιημένη από τον εαυτό της. Ανάγκη είναι, με μια λέξη να αναζητήσουμε αν η ανθρωπότητα τείνει στο Θεό σύμφωνα με το αρχαίο δόγμα ή αν είναι η ίδια που γίνεται Θεός, όπως λένε οι σύγχρονοι. Ίσως να βρούμε στο τέλος πώς και τα δυο συστήματα, παρά την ολοφάνερη αντίθεσή τους, είναι αληθινά

ταυτόχρονα και στο βάθος ταυτόσημα: στην περίπτωση αυτή, το αλάθητο του ανθρώπινου λόγου, τόσο στις ομαδικές εκδηλώσεις του, όσο και στις ατομικές ενδόμυχες θεωρήσεις του θα ήτανε πάρα πολύ σύμφωνος. Με μια λέξη μέχρι να επαληθεύσουμε πάνω στον άνθρωπο την υπόθεση του Θεού, η αθεϊστική άρνηση δεν έχει τίποτα το καθοριστικό[8].

Μένει έτσι να κάνουμε μια επιστημονική απόδειξη, δηλαδή εμπειρική, της ιδέας του Θεού: όμως αυτή η απόδειξη δεν έχει ποτέ επιχειρηθεί. Στη δογματική θεολογία πάνω στην αυθεντία των μύθων της, στη φιλοσοφία που θεωρητικολογεί με τη βοήθεια των κατηγοριών, ο Θεός παρέμεινε στην κατάσταση της υπερβατολογικής σύλληψης, δηλαδή απαράδεκτης στο λόγο και η υπόθεση υφίσταται πάντοτε.

Υφίσταται, λέω, η υπόθεση αυτή, πιο ζωντανή, πιο απίστευτη από ποτέ. Φτάσαμε σε μια από τις χρησμοδοτικές εποχές όπου η κοινωνία, περιφρονητική προς το παρελθόν και βασανιστική για το μέλλον, πότε αγκαλιάζει το παρόν με φρενίτιδα αφήνοντας σε μερικούς μεμονωμένους στοχαστές τη φροντίδα να προετοιμάσουν την καινούργια πίστη, πότε φωνάζει στο Θεό για την άβυσσο των απολαύσεών της και ζητάει ένα σημάδι σωτηρίας ή αναζητάει μέσα στο όραμα των επαναστάσεών της, όπως στα σπλάχνα ενός σφαχτού, το μυστικό του προορισμού της.

Είναι ανάγκη να επιμείνω περισσότερο; Η υπόθεση του Θεού είναι νόμιμη, γιατί επιβάλλεται σε κάθε άνθρωπο παρά τη θέλησή του: δεν μπορεί λοιπόν κανείς να με κατηγορήσει. Αυτός που πιστεύει θα συμφωνήσει μαζί μου με την υπόθεση πως ο Θεός υπάρχει· αυτός που αρνείται είναι αναγκασμένος κι αυτός να συμφωνήσει, επειδή ο ίδιος το έχει κάνει πριν από μένα, κάθε άρνηση υπονοεί μια προηγούμενη κατάφαση· σχετικά μ' αυτόν που αμφιβάλλει, του αρκεί να σκεφτεί μια στιγμή για να καταλάβει πως η αμφιβολία του προϋποθέτει αναγκαστικά ένα «δεν ξέρω τι», που αργά ή γρήγορα θα ονομάσει Θεό.

Αλλά αν κατέχω, από το γεγονός της σκέψης μου, το δικαίωμα να προϋποθέτω τον Θεό, πρέπει ν' αποκτήσω το δι-

καίωμα να τον βεβαιώνω. Μ' άλλα λόγια αν η υπόθεσή μου μπαίνει ακαταμάχητα, είναι για τώρα όλο κι όλο που μπορώ να ισχυριστώ. Γιατί το να βεβαιώνεις είναι να προσδιορίζεις· όμως κάθε προσδιορισμός για να είναι αληθινός πρέπει να δοθεί εμπειρικά. Πραγματικά, όποιος λέει προσδιορισμό, λέει σχέση, καθοριστικότητα, εμπειρία. Έπεται λοιπόν πως ο προσδιορισμός της έννοιας του Θεού πρέπει να βγει για μας από μια εμπειρική απόδειξη, πρέπει να επιφυλαχθούμε από καθετί που στην έρευνα αυτή του ανώτατου άγνωστου, που δεν είναι δοσμένο από την εμπειρία, ξεπερνάει την υπόθεση με κίνδυνο να ξαναπέσει μέσα στις αντιφάσεις της θεολογίας και κατά συνέπεια να ξεσηκώσει κανούργιες διαμαρτυρίες του αθεϊσμού.

III

Μου μένει να πω γιατί, μέσα σ' ένα βιβλίο πολιτικής οικονομίας, πρέπει να ξεκινήσω με τη θεμελιακή υπόθεση κάθε φιλοσοφίας.

Και καταρχήν, έχω ανάγκη από την υπόθεση του Θεού για να θεμελιώσω την αυθεντία της κοινωνικής επιστήμης. Όταν ο αστρονόμος, για να εξηγήσει το σύστημα του κόσμου, στηριζόμενος αποκλειστικά πάνω στο φαινόμενο, υποθέτει μαζί με την κοινή αντίληψη, τον ουρανό σα θόλο, τη γη επίπεδη, τον ήλιο ογκώδη σαν ένα μπαλόνι, και διαγράφει μια καμπύλη στον αέρα από την ανατολή στη δύση, υποθέτει το αλάθητο των αισθήσεων, εκτός από το να διορθώνει αργότερα στο μέτρο της παρατήρησης το δοσμένο που απ' αυτό είναι αναγκασμένος να ξεκινήσει. Πράγμα που τελικά η αστρονομική φιλοσοφία δεν μπορεί να παραδεχτεί a priori παρά πως οι αισθήσεις μας απατούν και πως δεν βλέπουμε αυτό που βλέπουμε: Τι θα γίνει, με μια τέτοια αρχή, η βεβαιότητα της αστρονομίας; Όμως η αναφορά των αισθήσεων μπορώντας, σε μερικές περιπτώσεις, να διορθωθεί και να συμπληρωθεί από μόνη της, η αυθεντία των αισθήσεων πα-

ραμένει ακλόνητη και η αστρονομία είναι δυνατή.

Το ίδιο η κοινωνική φιλοσοφία δεν παραδέχεται καθόλου a priori πως η ανθρωπότητα στις πράξεις της δεν θα μπορούσε να ξεγελασθεί: δίχως αυτό τι θα γινότανε η δύναμη του ανθρώπινου γένους, δηλαδή η αυθεντία του λόγου, συνώνυμο στο βάθος με την υπέρτατη εξουσία του λαού; Αλλά σκέπτεται πως οι ανθρώπινες κρίσεις, πάντοτε αληθινές σχετικά με το άμεσο και το επίκαιρο, μπορούν να συμπληρωθούν και να ξεκαθαριστούν διαδοχικά οι μεν από τις δε, στο μέτρο της εφαρμογής των ιδεών, με τρόπο να βάζει πάντοτε τον γενικό λόγο σε συμφωνία με την ατομική θεωρητικολογία και να επεκτείνει απροσδιόριστα τη σφαίρα της βεβαιότητας: πράγμα που επιβεβαιώνει πάντοτε την αυθεντία των ανθρώπινων κρίσεων.

Έτσι, η πρώτη κρίση του λόγου, το προανάκρουσμα κάθε πολιτικής σύστασης, αναζητώντας μια επιδοκιμασία, μια επικύρωση και μια αρχή, είναι αναγκαστικά αυτή-εδώ: Υπάρχει ένας Θεός· *που θα πει: η κοινωνία κυβερνιέται με συμβουλή, με προμελέτη, με νόηση. Η κρίση αυτή που αποκλείει το τυχαίο, είναι έτσι αυτή που θεμελιώνει τη δυνατότητα μιας κοινωνικής επιστήμης· και κάθε ιστορική και θετική μελέτη των κοινωνικών γεγονότων που επιχειρείται με σκοπό τη βελτίωση και την πρόοδο, μας κάνει να υποθέσουμε μαζί με το λαό την ύπαρξη του Θεού, πριν να λάβουμε υπόψη μας αργότερα την κρίση αυτή.*

Έτσι, η ιστορία των κοινωνιών δεν είναι πλέον για μας παρά μια μακριά πορεία προσδιορισμού της ιδέας του Θεού, μια προοδευτική αποκάλυψη του προορισμού του ανθρώπου. Και ενώ η αρχαία σοφία εξαρτούσε τα πάντα από την αυθαίρετη και φανταστική έννοια της θεότητας, καταπιέζοντας το λόγο και τη συνείδηση και σταματώντας την κίνηση με τον τρόμο ενός αόρατου κυρίου, η καινούργια φιλοσοφία αντιστρέφοντας τη μέθοδο, θραύοντας την αυθεντία του Θεού και του ανθρώπου και μη παραδεχόμενη άλλο ζυγό παρά το ζυγό του γεγονότος και της σαφήνειας, πράγμα που συμπίπτει ο-

λωσδιόλου με τη θεολογική υπόθεση, καθώς και με το τελευταίο από τα προβλήματά της.

Ο ανθρωπιστικός αθεϊσμός είναι έτσι ο τελευταίος όρος του ανθρώπου, κατά συνέπεια η τελευταία φάση της φιλοσοφίας, που χρησιμεύει για πέρασμα στην ανακατασκευή ή την επιστημονική επαλήθευση όλων των γκρεμισμένων δογμάτων.

Έχουμε ανάγκη την υπόθεση του Θεού όχι μονάχα, όπως είπα, για να δούμε ένα νόημα στην ιστορία, αλλά ακόμα για να νομιμοποιήσουμε τις πραγματοποιούμενες μεταρρυθμίσεις, στο όνομα της επιστήμης, μέσα στο Κράτος.

Είτε θεωρήσουμε τη θεότητα σαν έξω από την κοινωνία, που έτσι κατευθύνει από πάνω τις κινήσεις της (άποψη πολύ υποβαθμισμένη και πολύ πιθανά φανταστική), είτε την κρίναμε εσωτερική, ενυπάρχουσα, μέσα στην κοινωνία και ταυτόσημη με τον απρόσωπο και ασυνείδητο αυτό λόγο που, όπως ένα ένστιχτο, κάνει να πορεύεται ο πολιτισμός (αν και το απρόσωπο και η άγνοια του εαυτού αντιτίθεται στην ιδέα της νόησης), είτε τελικά, πως κάθετι που συντελείται μέσα στην κοινωνία προκύπτει από τη σχέση των στοιχείων της (σύστημα που όλη η αξία του είναι ν' αλλάζει το ενεργητικό σε παθητικό, να κάνει τη νόηση αναγκαιότητα ή που είναι το ίδιο, να παίρνει το νόμο για αιτία): πάντοτε προκύπτει πως, οι εκδηλώσεις της κοινωνικής δραστηριότητας μας παρουσιάζονται αναγκαστικά ή σαν σημάδια της θέλησης του Ανώτατου Όντος ή σαν ένα είδος τυπικής γλώσσας του γενικού κι απρόσωπου λόγου ή τέλος σαν τους στοιχισμένους πασσάλους της αναγκαιότητας, οι εκδηλώσεις αυτές θα είναι για μας απόλυτη αυθεντία. Η σειρά τους συνδεμένη μέσα στο χρόνο καθώς και μέσα στο πνεύμα, τα συντελούμενα γεγονότα προσδιορίζουν και νομιμοποιούν τα γεγονότα που θα συντελεστούν· η επιστήμη και ο προορισμός βρίσκονται σε συμφωνία· καθετί φαίνεται να προέρχεται από το λόγο και αντίστροφα ο λόγος μη κρίνοντας παρά από την εμπειρία γι' αυτό που έρχεται, η επιστήμη έχει δικαίωμα να συμμετέχει στον καθορισμό του και αυτό που θεμελιώνει την αρμοδιό-

τητά της σαν συμβουλευτική, δικαιώνει την παρέμβασή της σαν υπέρτατης.

Η επιστήμη, εκφρασμένη, αναγνωρισμένη και παραδεχτή με την επιδοκιμασία όλων σαν θεϊκιά, είναι η βασίλισσα του κόσμου. Έτσι, χάρη στην υπόθεση του Θεού κάθε αντίθεση, στάσιμη ή οπισθοδρομική, κάθε σκοπός που δεν εκπληρώθηκε της θεολογίας, της παράδοσης ή του εγωισμού, βρίσκεται αναντίρρητα και αμετάκλητα, καταργημένη.

Έχω ανάγκη από την υπόθεση του Θεού για να δείξω το δεσμό που ενώνει τον πολιτισμό με τη φύση.

Πραγματικά, αυτή η εκπληκτική υπόθεση, που μ' αυτή ο άνθρωπος εξομοιώνεται με το απόλυτο, που συνεπάγεται την ταυτότητα των νόμων τής φύσης και των νόμων του λόγου, μας επιτρέπει να δούμε μέσα στην ανθρώπινη εργοτεχνική κατασκευαστική ή βιομηχανική δραστηριότητα το συμπλήρωμα της δημιουργικής δραστηριότητας, κάνει τον άνθρωπο αλληλέγγυο με τη σφαίρα που κατοικεί και μέσα στις εργασίες της εκμετάλλευσης της περιοχής αυτής όπου έχουμε τοποθετήσει την Πρόνοια και που γίνεται έτσι ένα μέρος της εργασίας μας, μας κάνει να αντιληφθούμε την αρχή και το τέλος όλων των πραγμάτων. Αν λοιπόν η ανθρωπότητα δεν είναι Θεός, συνεχίζει το Θεό· ή αν προτιμάτε ένα άλλο λεκτικό στυλ, αυτό που η ανθρωπότητα κάνει σήμερα με τη σκέψη, είναι το ίδιο πράγμα μ' αυτό που άρχισε το ένστιχτο και που η φύση μας φαίνεται να συντελείται με την αναγκαιότητα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις και όποια γνώμη και αν εκλέξουμε, ένα πράγμα παραμένει αναμφίβολο: η ενότητα τής πράξης και του νόμου. Το να είμαστε νοήμονες, δρώντα πρόσωπα σ' ένα μύθο που ξετυλίγεται με νόημα, μπορούμε άφοβα να συμπεράνουμε για μας, για το σύμπαν και για την αιωνιότητα και όταν θα έχουμε αποφασιστικά οργανωμένη την εργασία μας, να πούμε με υπερηφάνεια: η δημιουργία εξηγήθηκε.

Έτσι το πεδίο εξερεύνησης της φιλοσοφίας βρίσκεται καθορισμένο: η παράδοση είναι το σημείο αφετηρίας κάθε θεωρητικολογίας για το μέλλον· η ουτοπία παραμερίστηκε

για πάντα· η μελέτη του εγώ, μεταφερμένη από την ατομική συνείδηση στις εκδηλώσεις της κοινωνικής βούλησης παίρνει το χαρακτήρα αντικειμενικότητας που ήτανε ίσαμε τότε υποκειμενική· και η ιστορία αφού έγινε ψυχολογία, η ανθρωπολογική θεολογία, η μεταφυσική φυσική επιστήμη, η θεωρία του λόγου, παράγονται όχι πλέον από την κενότητα της διάνοιας, αλλά από τις αναρρίθμητες μορφές μιας πλατιάς και άμεσα παρατηρήσιμης φύσης.

Έχω ανάγκη από την υπόθεση του Θεού για να αποδείξω την καλή μου θέληση απέναντι σε μια πολλαπλότητα αιρέσεων, που δεν ασπάζομαι τις γνώμες τους, αλλά φοβάμαι τις μνησικακίες τους. Θεϊστές: ξέρω πόσο, εξαιτίας του Θεού, είσαστε έτοιμοι να τραβήξετε το σπαθί, και όπως ο Ροβεσπιέρος, να δουλέψετε τη γκιλοτίνα μέχρι να πέσει και ο τελευταίος άθεος, δίχως να αμφιβάλλει πως ο άθεος αυτός ήτανε αυτός· μυστικοί: που το κόμμα τους, που αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος του από σπουδαστές και γυναίκες, κάτω από τη σημαία των κ.κ. Lamennais, Quinet, Leroux και άλλων, πήρε σα σύμβολο: τέτοιος κύριος τέτοιος υπηρέτης, τέτοιος Θεός τέτοιος λαός, *και για να ρυθμίσει το μισθό ενός εργάτη, αρχίζει να αναστηλώνει τη θρησκεία· σπιριτουαλιστές: που, αν παραγνωρίσω τα δικαιώματα του πνεύματος, με κατηγορούνε πως θεμελιώνω τη λατρεία της ύλης, που ενάντιά της διαμαρτύρομαι με όλες τις δυνάμεις της ψυχής μου· σενσουαλιστές και υλιστές: που γι' αυτούς το θεϊκό δόγμα είναι το σύμβολο του καταναγκασμού και η αρχή της υποδούλωσης των παθών, που έξω απ' αυτά, λένε, δεν υπάρχει για τον άνθρωπο ούτε ευχαρίστηση, ούτε αρετή, ούτε μεγαλοφυΐα· εκλεκτικοί και σκεπτικοί: βιβλιοπώλες-εκδότες όλων των γερμανικών φιλοσοφημάτων, αλλά που οι ίδιοι δεν φιλοσοφούν πια, συνασπισμένοι σε μια πλατειά συναδελφοσύνη, με επιδοκιμασίες και προνόμια, ενάντια σε οποιονδήποτε σκέπτεται, πιστεύει ή βεβαιώνει δίχως την άδειά τους· τέλος συντηρητικοί: οπισθοδρομικοί, εγωιστές και υποκριτές, που κηρύχνουν την αγάπη του Θεού με το μίσος προς τον πλησίον, που από την εποχή του κατακλυσμού επιβουλεύον-*

ται την ελευθερία των δυστυχισμένων και συκοφαντούνε το λόγο με συνείδηση της ανοησίας τους.

Θα μπορούσε λοιπόν να κατηγορήσουνε μιαν υπόθεση που, δίχως να κατηγορεί τα σεβάσμια φαντάσματα της πίστης, δεν ποθεί παρά να τα κάνει να έρθουν στο φως· που αντί να απορρίψει τα παραδοσιακά δόγματα και τις προκαταλήψεις της συνείδησης, ζητάει μονάχα να τις επαληθεύσει· που, υπερασπιζόμενη αποκλειστικές γνώμες, παίρνει σαν αξίωμα το αλάθητο του λόγου και χάρη σ' αυτή τη γόνιμη αρχή, δεν θα στραφεί δίχως αμφιβολία ενάντια σε καμιά από τις ανταγωνιστικές αυτές αιρέσεις; Θα μπορούσε οι συντηρητικοί θρησκευτικοί και πολιτικοί να με κατηγορήσουν πως διαταράζω την κοινωνική τάξη, όταν ξεκινάω από την υπόθεση μιας υπέρτατης νόησης, πηγή κάθε σκέψης για τάξη· οι μισοχριστιανοί δημοκράτες να με κακολογήσουν σαν εχθρό του Θεού, επόμενα προδότη της δημοκρατίας, όταν αναζητάω το νόημα και το περιεχόμενο της ιδέας του Θεού· και οι πανεπιστημιακοί έμποροι να μου καταλογίσουν την ασέβεια αποδείχνοντας τη μηδαμηνότητα των φιλοσοφικών τους προϊόντων, εφόσον υποστηρίζω ακριβώς πως η φιλοσοφία πρέπει να μελετηθεί μέσα στο αντικείμενό της, δηλαδή μέσα στις εκδηλώσεις της κοινωνίας και της φύσης;...

Έχω ανάγκη από την υπόθεση του Θεού για να δικαιώσω το στυλ μου. Μέσα στην άγνοια που βρίσκομαι για όλα όσα φροντίζει ο Θεός, τον κόσμο, την ψυχή, τον προορισμό· αναγκασμένος να πορεύομαι όπως ο υλιστής, δηλαδή με την παρατήρηση και την εμπειρία και να συμπεραίνω με τη γλώσσα του πιστού γιατί δεν υπάρχει άλλη· μη γνωρίζοντας αν οι διατυπώσεις μου, οι φόρμουλές μου, παρά το θεολογικό εγώ, πρέπει να παρθούν κατά γράμμα ή εικονικά· μέσα σ' αυτή την αδιάκοπη θέαση του Θεού, του ανθρώπου και των πραγμάτων, αναγκασμένος να υποστώ τη συνωνυμία όλων των όρων που αγκαλιάζουν τις τρεις κατηγορίες: της σκέψης, της ομιλίας και της πράξης, αλλά μη θέλοντας να επιβεβαιώσω τίποτα για τη μια πλευρά περισσότερο από την άλλη: η αυστηρότητα της διαλεχτικής θα απαιτούσε να έχω προϋ-

ποθέσει, τίποτα περισσότερο τίποτα λιγότερο, αυτό το άγνωστο που ονομάζουν Θεό. Είμαστε γεμάτοι με τη θεότητα, Jovis omnia plena· τα μνημεία μας, οι παραδόσεις μας, οι νόμοι μας, οι ιδέες μας, οι γλώσσες μας και οι επιστήμες μας, όλα είναι εμποτισμένα μ' αυτή την ανεξίτηλη πρόληψη που έξω απ' αυτήν δεν μας έχει δοθεί ούτε να μιλάμε ούτε να ενεργούμε και που δίχως αυτή δεν θα μπορούσαμε ούτε να σκεφτούμε.

Τέλος έχω ανάγκη από την υπόθεση του Θεού για να εξηγήσω τη δημοσίευση αυτής της καινούργιας συγγραφής μου. Η κοινωνία μας αισθάνεται γεμάτη από συμβάντα και ανησυχεί για το μέλλον: πώς να δικαιώσουμε τις γεμάτες σύγχυση προσδοκίες της με μόνο τη βοήθεια ενός καθολικού λόγου, που είναι ενυπάρχων και αιώνιος αν θέλετε, αλλά απρόσωπος και άρα άλαλος· ή με την ιδέα της αναγκαιότητας, αν υπονοούμε πως η αναγκαιότητα μπορεί να γίνει γνωστή και επόμενα και οι προσδοκίες μας; Μένει έτσι ακόμη μια φορά η υπόθεση μιας δύναμης ή δαίμονος που πιέζει την κοινωνία και της δίνει οράματα.

Έτσι, όταν η κοινωνία προφητεύει, διερωτάται με τα στόματα των μεν και απαντάει με τα στόματα των άλλων. Και σοφός τότε όποιος ξέρει να ακούει και να καταλαβαίνει γιατί ο Θεός ο ίδιος μίλησε, Quia locutus est Deus.

Η Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών πρόβαλε το παρακάτω πρόβλημα:

Προσδιορίστε τα γενικά γεγονότα που ρυθμίζουν τις σχέσεις των κερδών με τους μισθούς και εξηγήστε τις αμοιβαίες τους διακυμάνσεις.

Πριν μερικά χρόνια η ίδια Ακαδημία ζητούσε: Ποιες είναι οι αιτίες της αθλιότητας; *Στον 19ο αιώνα πραγματικά δεν υπάρχει παρά μια σκέψη: η ισότητα και η μεταρρύθμιση. Αλλά το πνεύμα πνέει όπου θέλει: πολλοί περιεργάστηκαν το πρόβλημα, αλλά κανένας δεν απάντησε. Το κολέγιο των μάντιδων ανανέωσε την αίτησή του αλλά με όρους πιο αξιοσημείωτους. Θέλει να μάθει αν βασιλεύει η τάξη στο εργαστήρι· αν οι μισθοί είναι δίκαιοι· αν η ελευθερία και το προνόμιο*

φτιάχνουν ένα σωστό συμβιβασμό· αν η έννοια της αξίας που κυριαρχεί όλα τα γεγονότα της ανταλλαγής είναι, με τις μορφές που την θεωρούν οι οικονομολόγοι, αρκετά σωστή· αν η πίστη προστατεύει την εργασία· αν η κυκλοφορία είναι ομαλή· αν τα κοινωνικά φορτία βαραίνουν εξίσου όλους κ.λπ.

Και πραγματικά η αθλιότητα έχοντας σαν άμεση αιτία την ανεπάρκεια του εισοδήματος, προέχει να μάθουμε πώς, έξω από περιπτώσεις ατυχημάτων και κακής θέλησης, το εισόδημα του εργάτη είναι ανεπαρκές. Είναι πάντοτε το ίδιο πρόβλημα της ανισότητας των περιουσιών που από δω κι ένα αιώνα έκανε τόσο θόρυβο και που από μια παράξενη μοιρολατρεία, αναπαράγεται αδιάκοπα μέσα στα ακαδημαϊκά προγράμματα, ωσάν να ήτανε ο πραγματικός κόμπος στα νεότερα χρόνια.

Η ισότητα λοιπόν, η αρχή της, τα μέσα της, τα εμπόδιά της, η θεωρία της, τα κίνητρά της, η αιτία της κοινωνικής αδικίας και η πρόνοιά της: να τι πρέπει να μάθει ο κόσμος σε πείσμα των σαρκασμών της απιστίας, της ασέβειας.

Ξέρω καλά πως οι βλέψεις της Ακαδημίας δεν είναι τόσο βαθιές και πως τρέμουν μπροστά στις καινοτομίες για ισότητα στη Βουλή· αλλά όσο περισσότερο γυρίζουμε προς το παρελθόν, τόσο περισσότερο μας κάνει να σκεφτούμε για το μέλλον μας, περισσότερο επόμενα πρέπει να πιστέψουμε στην έμπνευσή μας, και στην παρακίνησή της: γιατί οι προφήτες είναι αυτοί που δεν καταλαβαίνουν αυτό που εξαγγέλλουν. Ακούστε καλύτερα:

Ποιες είναι, *είπε η Ακαδημία*, οι πιο χρήσιμες εφαρμογές που θα μπορούσαν να γίνουν με την αρχή του ελεύθερου και ιδιωτικού συνεταιρισμού για την ανακούφιση της αθλιότητας;

Και ακόμη:

Εκθέστε τη θεωρία και τις αρχές του ασφαλιστικού συμβολαίου, κάντε την ιστορία του και να συναγάγετε από τη θεωρία και τα γεγονότα τις αναπτύξεις που το συμβόλαιο αυτό μπορεί να πάρει και οι διάφορες χρήσιμες εφαρμογές

που θα μπορούσαν να έχουν γίνει στη σημερινή προοδευτική κατάσταση του εμπορίου μας και στη βιομηχανία μας.

Οι δημοσιολόγοι συμφωνούν πως η ασφάλεια, στοιχειακή μορφή της εμπορικής αλληλεγγύης, είναι ένας συνεταιρισμός, μια συνένωση «εκ των πραγμάτων», societas in re, δηλαδή μια εταιρεία που οι προϋποθέσεις της θεμελιωμένες πάνω σε σχέσεις καθαρά οικονομικές, ξεφεύγουν από το αυτεξούσιο του ανθρώπου. Έτσι που μια φιλοσοφία της ασφάλειας ή της αμοιβαίας εγγύησης των συμφερόντων, που θα συναγότανε από τη γενική θεωρία των πραγματικών κοινωνιών, in re, θα περιλάβαινε τον τύπο της καθολικής συνένωσης, που γι' αυτό κανένας δεν πιστεύει στην Ακαδημία. Και όταν εννοώντας από την ίδια άποψη το υποκείμενο και το αντικείμενο, η Ακαδημία ζητάει, μαζί με τη θεωρία της συνένωσης των συμφερόντων μια θεωρία ελεύθερη, θεληματική συνένωσης, μας αποκαλύπτει αυτό που πρέπει να είναι η πιο τέλεια κοινωνία και από δω έτσι παρουσιάζει καθετί που είναι το πιο αντίθετο με τις πεποιθήσεις της. Ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη, συνεταιρισμός! Με ποια ακατανόητη σφαλερή παράλειψη ένα σώμα τόσο εξαιρετικά συντηρητικό πρότεινε στους πολίτες το καινούργιο αυτό πρόγραμμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου; Έτσι ο Καϊάφας προφήτευσε την απολύτρωση με την άρνηση του Ιησού Χριστού.

Πάνω στο πρώτο από τα ερωτήματα αυτά σαρανταπέντε συγγραφείς μέσα σε δυο χρόνια έφτασαν στην Ακαδημία: απόδειξη πως το αντικείμενο ανταποκρινότανε θαυμάσια στην κατάσταση των πνευμάτων. Αλλά, αφού ανάμεσα σε τόσους συναγωνιζόμενους, κανένας δεν αποδείχτηκε άξιος του βραβείου, η Ακαδημία απόσυρε το ερώτημα, προφασισμένη την ανεπάρκειά τους, αλλά στην πραγματικότητα γιατί σαν ανεπιτυχία του διαγωνισμού θα έπρεπε να δηλώσει τον μόνο λόγο του, την διάψευση των ελπίδων των οπαδών του συνεταιρισμού που δεν έχουν θεμέλια.

Έτσι λοιπόν οι κύριοι της Ακαδημίας απαρνούνται, μέσα στην αίθουσα των συνεδριάσεών τους αυτό που εξάγγειλαν από τον άμβωνα! Μια τέτοια αντίφαση δεν περιέχει τίποτα

που να με εκπλήττει και ο Θεός φυλάξει πως τους αποδίνω αμαρτία. Οι αρχαίοι πίστευαν πως οι επαναστάσεις εξαγγέλλονταν με υπερβολικά και φοβερά σημάδια και πως ανάμεσα σ' άλλα τερατώδη μιλούσαν τα ζώα. Ήτανε μια εικόνα για να επισημάνουν τις αιφνίδιες αυτές ιδέες και τα παράξενα λόγια που κυκλοφορούν αμέσως μέσα στις μάζες σε καταστάσεις και στιγμές κρίσης και που φαίνονται στερημένες από κάθε ανθρώπινο προηγούμενο, όσο αυτές απομακρύνονται από τον κύκλο της κοινής κριτικής. Στην εποχή που ζούμε, δεν θα μπορούσε να λείψει μια παρόμοια κατάσταση. Αφού, μ' ένα χρησιμοδοτικό ένστικτο και με μια μηχανική αυθορμησία (pecudesQue locutoe), διαφήμησαν τον συνεταιρισμό, τη συνένωση, οι κύριοι της Ακαδημίας των ηθικών και πολιτικών επιστημών ξαναγύρισαν στη συνηθισμένη τους σωφροσύνη και η ρουτίνα ήρθε να διαψεύσει την έμπνευση. Το να μάθουμε λοιπόν να διακρίνουμε τις γνώμες που προέρχονται από τα πάνω από τις κρίσεις που ενδιαφέρουν τους ανθρώπους και να τις παίρνουμε σαν βέβαιες παρά μέσα στα λόγια των σοφών, αυτό είναι πολύ θετικό.

Ωστόσο η Ακαδημία, διακόπτοντας τόσο απότομα με τις εμπνεύσεις της, φαίνεται να δοκίμασε μερικές τύψεις. Στη θέση μιας θεωρίας του συνεταιρισμού που με περίσκεψη δεν πιστεύει πια, ζητάει μια: Κριτική εξέταση του συστήματος διδασκαλίας και εκπαίδευσης του Pestalozzi, θεωρημένου κυρίως στις σχέσεις του με την ευημερία και την ηθικότητα των φτωχών τάξεων. *Ποιος ξέρει; ίσως η σχέση των κερδών και των μισθών, ο συνεταιρισμός, η οργάνωση της εργασίας, να βρίσκονται στο βάθος του συστήματος διδασκαλίας. Η ζωή του ανθρώπου δεν είναι μια αδιάκοπη μάθηση; Η φιλοσοφία και η θρησκεία δεν είναι η εκπαίδευση της ανθρωπότητας; Το να οργανώνεις την εκπαίδευση, θα είναι να οργανώνεις τη βιομηχανία και να κάνεις τη θεωρία της κοινωνίας: η Ακαδημία, σε στιγμές συμπτωματικές, ξαναγυρίζει πάντοτε σ' αυτά.*

Ποια επίδραση, *λέει ακόμα η Ακαδημία,* ασκούνε οι

πρόοδοι και η επιθυμία της υλικής ευημερίας πάνω στην ηθικότητα ενός λαού;

Παρμένο στο πιο φανερό νόημά του αυτό το καινούργιο ερώτημα της Ακαδημίας είναι κοινό και κατάλληλο πολύ περισσότερο να εξασκήσει έναν ρήτορα. Αλλά η Ακαδημία, που φαίνεται ν' αγνοεί μέχρι το τέλος το νόημα των επαναστατικών χρησμών της, σήκωσε την κουρτίνα για την ερμηνεία του. Τι λοιπόν είδε το τόσο βαθύ μέσα σ' αυτή την επικούρεια θέση της;

«Δεν είναι, μας λέει, παρά η επιθυμία της πολυτέλειας και των απολαύσεων, η μοναδική αγάπη του πιο μεγάλου αριθμού, η τάση των ψυχών και των διανοιών να μεριμνούν γι' αυτό αποκλειστικά, η συμφωνία των ιδιωτών και του κράτους για να φτιάξουν το κίνητρο και το σκοπό όλων των προσδοκιών τους, όλων των προσπαθειών τους και όλων των θυσιών τους, και γεννάνε συναισθήματα γενικά ή ατομικά που, ωφέλιμα ή βλαβερά, γίνονται αρχές δράσης πιο ισχυρές από αυτές που άλλες φορές κυριαρχούσαν τους ανθρώπους».

Ποτέ πιο ωραία ευκαιρία δεν έχει προσφερθεί στους ηθικολόγους για να κατηγορήσει τον σενσουαλισμό του αιώνα, την εξαγορά των συνειδήσεων και τη διαφθορά που φτάνει μέχρι την κυβέρνηση: αντί γι' αυτό τι κάνει η Ακαδημία των ηθικών επιστημών; Με την πιο ατάραχη ηρεμία θεμελιώνει την άποψη πως η πολυτέλεια, που από τόσο καιρό έχει προγραφεί από τους στωικούς και τους ασκητές, αυτούς τους δάσκαλους της αγιοσύνης, πρέπει να παρουσιαστεί με τη σειρά της σαν μια αρχή συμπεριφοράς τόσο νόμιμης, τόσο καθαρής και τόσο μεγάλης όσο άλλοτε αυτές που μας πρόσφεραν η θρησκεία και η φιλοσοφία. Προσδιορίστε, μας λέει, τα κίνητρα της πράξης (δίχως αμφιβολία παλιά και άχρηστα σήμερα) που προνοητικά η ιστορία της ΗΔΟΝΗΣ τα διαδέχεται και σύμφωνα με τα αποτελέσματα των πρώτων, υπολογίστε τα αποτελέσματα της τελευταίας. Αποδείξτε, με μια λέξη πως ο Αρίστιππος δεν έκανε τίποτ' άλλο παρά να προηγηθεί από τον αιώνα του και πως η ηθική του θα αποκτούσε τόσο θρίαμβο, όσο και του Ζήνωνα και του d'A-Kempis.

Επόμενα, έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνία που δεν θέλει να είναι πια φτωχή, που χλευάζει καθετί που άλλοτε της ήτανε αγαπητό και ιερό, την ελευθερία, τη θρησκεία και τη δόξα, εφόσον δεν είχε τον πλούτο· που, για να τον πετύχει υφίσταται όλες τις προσβολές, γίνεται συνένοχος σ' όλες τις ανανδρίες και αθλιότητες: και αυτή η φλογερή δίψα για ηδονή, αυτή η ακάθεκτη θέληση να φτάσει στην πολυτέλεια, σύμπτωμα μιας καινούργιας περιόδου του πολιτισμού, είναι η ανώτατη διευθέτηση που με τη δύναμή της ωφείλουμε να εργαστούμε για να εκδιώξουμε την αθλιότητα: έτσι λέει η Ακαδημία. Τι γίνεται ύστερα απ' όλα αυτά η θεία εντολή του εξαγνισμού και της νηστείας, η ηθική της θυσίας, της εγκαρτέρησης και της μετριοφροσύνης; Τι περιφρόνηση για τις αποζημιώσεις της άλλης ζωής και τι διάψευση του Ευαγγελίου! Αλλά κυρίως τι δικαίωση μιας κυβέρνησης που πήρε το χρυσό κλειδί για σύστημα! Πώς άνθρωποι της θρησκείας, χριστιανοί, Σενέκες εξαγγείλαν τόσες υπέρτατες ανηθικότητες;

Η Ακαδημία συμπληρώνοντας τη σκέψη της, μας απαντάει: Αποδείξτε πώς οι πρόοδοι της ποινικής δικαιοσύνης, στην καταδίωξη και την τιμωρία των επιβολών ενάντια στα πρόσωπα και τις ιδιοκτησίες, ακολουθούν και σημειώνουν τις περιόδους του πολιτισμού από την άγρια κατάσταση ίσαμε την κατάσταση των πιο αστυνομευμένων λαών.

Πιστεύετε πως οι ποινικολόγοι της Ακαδημίας των ηθικών επιστημών έχουν προβλέψει το συμπέρασμα των προϋποθέσεών τους; Το γεγονός που πρόκειται να μελετηθεί μέσα σε καθεμιά από τις στιγμές του και που η Ακαδημία το δείχνει με τις λέξεις: πρόοδο της ποινικής δικαιοσύνης, *δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ο μετριασμός, η απάλυνση που εκδηλώνεται προοδευτικά, είτε μέσα στις μορφές της ποινικής εκπαίδευσης, είτε στο ποινικό σύστημα, στο μέτρο που ο πολιτισμός πιστεύει στην ελευθερία, στα φώτα και στον πλούτο. Έτσι που η αρχή των καταπιεστικών θεσμών όντας αντίστροφη από όλα αυτά που κάνουν την ευημερία των κοινωνιών, να υπάρχει περιορισμός σταθερός όλων των μερών*

του ποινικού συστήματος καθώς κάθε δικαστικό φόρτωμα και που το έσχατο συμπέρασμα της κίνησης αυτής είναι τούτο: Η επιδοκιμασία, η κύρωση της τάξης δεν είναι ούτε ο τρόμος ούτε η τιμωρία, η ικεσία, επόμενα ούτε η κόλαση ούτε η θρησκεία.

Τι ανατροπή στις ιδέες! Τι άρνηση σε όλα που η Ακαδημία των ηθικών επιστημών έχει σαν αποστολή να υπερασπίσει! Αλλά αν η επικύρωση της τάξης δεν βρίσκεται πια στο φόβο ενός αμαρτήματος που έγινε, είτε σ' αυτή τη ζωή, είτε στην άλλη, πού βρίσκονται οι προστατευτικές εγγυήσεις των προσώπων και των ιδιοκτησιών; ή καλύτερα, δίχως κατασταλτικούς θεσμούς τι θα γίνει η ιδιοκτησία; και δίχως την ιδιοκτησία τι θα γίνει η οικογένεια;

Η Ακαδημία που δεν ξέρει τίποτ' απ' όλα αυτά, απαντάει δίχως να ταραχθεί:

Ιχνηλατείσθε τις διάφορες φάσεις της οργάνωσης της οικογένειας πάνω στο έδαφος της Γαλλίας, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τις μέρες μας.

Πράγμα που σημαίνει: προσδιορείστε με την προηγούμενη πρόοδο της οικογενειακής οργάνωσης, τις προϋποθέσεις της ύπαρξης της οικογένειας στην κατάσταση της ισότητας των περιουσιών, στον ελεύθερο και θεληματικό συνεταιρισμό, στην καθολική αλληλεγγυότητα, στην ευημέρια και την πολυτέλεια, στην δημόσια τάξη δίχως φυλακή, δίχως κακουργοδικείο, δίχως αστυνομία και δίχως δήμιο.

Βρισκόμαστε ίσως σε έκπληξη, πως, σε πείσμα των πιο τολμηρών ανακαινιστών, αφού έβαλε σε εξέταση όλες τις αρχές της κοινωνικής τάξης: τη θρησκεία, την οικογένεια, την ιδιοκτησία, τη δικαιοσύνη, η Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών δεν πρότεινε επίσης το παρακάτω πρόβλημα: Ποια είναι η καλύτερη μορφή κυβέρνησης; *Πραγματικά, η κυβέρνηση, το πολίτευμα, είναι για την κοινωνία η πηγή απ' όπου πηγάζει κάθε πρωτοβουλία, κάθε εγγύηση, κάθε μεταρρύθμιση. Θα ήτανε λοιπόν σημαντικό να μάθουμε αν η κυβέρνηση, τέτοια όπως βρίσκεται μορφοποιημένη μέσα στο συνταγματικό χάρτη θα αρκούσε για την*

πρακτική λύση των προβλημάτων της Ακαδημίας.

Αλλά, κάτι τέτοιο θα ήτανε κακή γνώση των θεσπισμάτων, των αληθειών και να φανταστείτε πως αυτές πορεύονται με την επαγωγή και την ανάλυση· και ακριβώς γιατί το πολιτικό πρόβλημα ήτανε μια προϋπόθεση ή ένα πόρισμα των ζητουμένων αποδείξεων, η Ακαδημία δεν μπορούσε να το βάλει στο διαγωνισμό. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα της άνοιγε τα μάτια και δίχως να περιμένει τις συγγραφές των συναγωνιζόμενων, θα ήτανε αναγκασμένη να καταργήσει ολόκληρο το πρόγραμμά της. Η Ακαδημία επανάλαβε το πιο πάνω ερώτημα. Έλεγε:

Τα έργα του Θεού είναι ωραία από την ίδια την ουσία τους, justificata in semetipsa· είναι αληθινά με μια λέξη, γιατί έρχονται απ' αυτόν. Οι σκέψεις των ανθρώπων μοιάζουν σαν πυκνός ατμός που διασχίζεται από μακριές και λεπτές αστραπές. Τι είναι τότε η αλήθεια σε σχέση με μας και ποιο είναι το χαρακτηριστικό της βεβαιότητας;

Είναι σαν η Ακαδημία να μας έλεγε: θα επαληθεύσετε την υπόθεση της ύπαρξής σας, την υπόθεση της Ακαδημίας που σας ρωτάει, την υπόθεση του χρόνου, του χώρου, της κίνησης, της σκέψης και τους νόμους της σκέψης. Ύστερα να επαληθεύσετε την υπόθεση της εξαθλίωσης, την υπόθεση της ανισότητας των καταστάσεων, την υπόθεση της παγκόσμιας συνένωσης, την υπόθεση της ευτυχίας, την υπόθεση της μοναρχίας και της δημοκρατίας, την υπόθεση μιας πρόνοιας!...

Αυτό είναι κριτική του Θεού και του ανθρώπινου γένους. Επικαλούμαι το πρόγραμμα της τιμημένης συντροφιάς: δεν είμαι εγώ που έβαλα τις προϋποθέσεις της εργασίας μου, είναι η Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών. Επόμενα, πώς θα μπορέσω να ικανοποιήσω τις προϋποθέσεις αυτές αν δεν ήμουνα εγώ ο ίδιος προικισμένος με το αλάθητο, με μια λέξη αν δεν ήμουνα θεός ή θεϊκός; Η Ακαδημία παραδέχεται λοιπόν πως η θεότητα και η ανθρωπότητα είναι ταυτόσημες ή το λιγότερο συσχετικές· αλλά πρέπει να ξέρουμε σε τι συνίσταται αυτή η συνάφεια: αυτό είναι το νόημα του

προβλήματος της βεβαιότητας, αυτός είναι ο σκοπός της κοινωνικής φιλοσοφίας.

Έτσι λοιπόν, στο όνομα της κοινωνίας που ο θεός εμπνέει, μια Ακαδημία την ερευνάει.

Στο όνομα της ίδιας της κοινωνίας, είμαι ένας από τους παρατηρητές που προσπαθώ ν' απαντήσω. Το έργο είναι άπειρο και δεν υπόσχομαι πως θα το εκπληρώσω εντελώς: θα φτάσω μέχρις εκεί που θα μου επιτρέψει ο Θεός. Αλλά, όποιοι κι αν είναι οι λόγοι μου, δεν έρχονται καθόλου από μένα: η σκέψη που κάνει να τρέχει η πέννα μου δεν είναι προσωπική μου και τίποτα απ' όσα έγραψα δεν μου είναι καταλογιστά. Θα αναφέρω τα γεγονότα τέτοια όπως τα έχω δει· θα τα κρίνω πάνω σ' αυτά που έχω πει· θα ονομάσω κάθε πράγμα με το όνομά του το πιο ενεργητικό και κανένας δεν θα μπορέσει να βρει εκεί καμιά προσβολή. Θα αναζητήσω ελεύθερα και σύμφωνα με τους κανόνες της μαντικής που έχω μάθει αυτό που θέλει η θεϊκή συμβουλή που εκφράζεται τούτη τη στιγμή από τα γλαφυρά στόματα των σοφών και από τους άναρθρους θρήνους του λαού: και όταν θα αρνηθώ όλα τα καθιερωμένα προνόμια, δεν θα είμαι καθόλου στασιαστής. Θα δείξω με το δάκτυλο προς τα πού μας σπρώχνει η αόρατη αιχμή και η πράξη μου και τα λόγια μου δεν θα είναι εξοργιστικά. Θα προκαλέσω τη γύμνια και όταν ρίξω τον κεραυνό μου θα είμαι αθώος. Στην κατηγορική αυτή έρευνα που με προσκαλεί η Ακαδημία, έχω το δικαίωμα να πω την αλήθεια, έχω το δικαίωμα να πω αυτό που σκέπτομαι: θα μπορούσαν η σκέψη μου, η έκφρασή μου και η αλήθεια, να μην είναι παρά ένα και το ίδιο πράγμα.

Και σεις, αναγνώστες, γιατί δίχως αναγνώστη δεν υπάρχει συγγραφέας, είσαστε μέσα στο μισό έργο μου. Δίχως εσάς δεν είμαι παρά «κύμβαλο αλαλάζον»· με την εύνοια της προσοχής σας, θα πω θαυμάσια. Βλέπετε αυτόν τον ανεμοστρόβιλο που περνάει και που τον ονομάζουν ΚΟΙΝΩΝΙΑ, *που απ' αυτόν αναβλύζουν με τόσο θόρυβο οι αστραπές, οι κεραυνοί και οι φωνές; Θέλω να σας κάνω να αγγίξετε με το δάκτυλο τα κρυμμένα ελατήρια που την κινούνε· αλλά πρέπει γι' αυτό να*

οδηγηθείτε, με την καθοδήγησή μου, στην κατάσταση της καθαρής νόησης. Τα μάτια του έρωτα και της ηδονής είναι ανίκανα να αναγνωρίσουν την ομορφιά ενός σκελετού, η αρμονία των σπλάγχνων αν καταστραφεί, η ζωή γίνεται ανυπόφορη: έτσι τα μυστικά του κοινωνικού οργανισμού είναι κλειστό γράμμα για τον άνθρωπο που τα πάθη του και οι προκαταλήψεις του σκοτεινιάζουν το μυαλό του. Να είσαστε λοιπόν υπομονετικοί γιατί πριν κάνω να ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια σας τα φύλλα από το βιβλίο της ζωής, θα προετοιμάσω την ψυχή σας μ' αυτή την σκεπτικιστική κάθαρση, που διαφήμιζαν σε όλους τους καιρούς οι οπαδοί των μεγάλων θεμελιωτών των λαών: Σωκράτης, Ιησούς Χριστός, άγιος Παύλος, Ντεκάρτ, Γαλιλαίος, Καντ κ.λπ.

Όποιος κι αν είστε, σκεπασμένος με τα κουρέλια της φτώχειας ή στολισμένος με τα δαπανηρά ρούχα της πολυτέλειας, θα σας δείξω αυτή τη φωτεινή γύμνια που δεν την θαμπώνουν ούτε οι καπνοί του πλούτου ούτε τα δηλητήρια της φθονερής φτώχειας. Πώς να πείσουμε τον πλούσιο πως η διαφορά των καταστάσεων προέρχεται από σφάλμα υπολογισμού και πώς να πείσουμε τον φτωχό στη ζητιανιά του πως ο ιδιοκτήτης παρουσιάζεται να κατέχει καλές προθέσεις; Το να πληροφορείται τα βάσανα του εργαζόμενου είναι για τον αργόσχολο η πιο ανυπόφορη αμέλεια· το ίδιο αποδίνοντας δίκαιο στον ευτυχισμένο είναι για τον εξαθλιωμένο το πιο πικρό φάρμακο.

Θα ήθελα ακόμα, για να εξασφαλίσω την κρίση σας, αγαπητέ αναγνώστη, να σας κάνω τη ψυχή αναίσθητη στην ευσπλαχνία, ανώτερη από την αρετή, αδιάφορη στην ευτυχία. Αλλά θα ήτανε πολύ απαιτητικό για έναν νεοφώτιστο. Θυμηθείτε μονάχα και μη ξεχάσετε ποτέ, πως η ευσπλαχνία, η ευτυχία και η αρετή, όπως και η πατρίδα, η θρησκεία και ο έρωτας είναι μάσκες...

Έχετε φτάσει σε δημόσιο αξίωμα: θα σας απολύσω, θα γίνετε ελεύθερος. Υπάρχει πολύ αισιοδοξία κάτω από τα ρούχα της τακτοποίησης στο κατεστημένο, πολύ υποταγή, πολύ φυγοπονία. Η επιστήμη απαιτεί επανάσταση της σκέ-

ψης: επόμενα, η σκέψη του ανθρώπου βαλμένη στη θέση της είναι η θεραπεία της.

Η μαιτρέσα σας, ωραία, ερωτική, ηθοποιός δεν έχει, θέλω να το πιστεύω, παρά μόνο εσάς. Δηλαδή πως η ψυχή σας το πνεύμα σας, η συνείδησή σας έχουν περάσει μέσα από το πιο ευχάριστο αντικείμενο της πολυτέλειας που η φύση και η τέχνη έχουν δημιουργήσει για το αιώνιο μαρτύριο των γοητευμένων αντρών. Σας αποχωρίζω απ' αυτό το θεϊκό κομμάτι του ίδιου του εαυτού σας: είναι πολύ σήμερα να θέλετε τη δικαιοσύνη και να αγαπάτε μια γυναίκα. Για να σκεφτεί με μεγαλωσύνη και καθαρότητα, πρέπει ο άνθρωπος να διχάσει στα δυο τη φύση του και να παραμείνει κάτω από την υπόθεση του αρσενικού. Το ίδιο, μέσα στην κατάσταση που σας έχω βάλει, η ερωμένη σας δεν θα σας αναγνώριζε πια: θυμηθείτε τη γυναίκα του Ιώβ.

Με ποια θρησκεία είσαστε;... Ξεχάστε την πίστη σας και με τη σοφία γίνου άθεος. Τι! θα πείτε, άθεος παρά την υπόθεσή μας! Όχι, αλλά εξαιτίας της υπόθεσής μας. Πρέπει να έχετε ανυψώσει από πολύ καιρό τη σκέψη σας πάνω από τα θεϊκά πράγματα για να έχετε το δικαίωμα να υποθέσετε μια προσωπικότητα πέρα από τον άνθρωπο, μια ζωή πέρα από τη ζωή αυτή. Στο τέλος, δεν θα έχετε φόβο για τη σωτηρία σας. Ο θεός δεν εξοργίζεται καθόλου ενάντια σ' αυτόν που τον παραγνωρίζει με το λογικό, όχι περισσότερο απ' αυτόν που τον φροντίζει να τον λατρέψει με τα λόγια· και στην κατάσταση της συνείδησής σας το πιο σίγουρο για σας είναι να μη σκέπτεσθε τίποτα γι' αυτόν. Δεν βλέπετε πώς γίνεται στη θρησκεία όπως στα πολιτεύματα που το πιο τέλειο θα είναι η άρνηση των πάντων; Το πώς καμιά θρησκευτική και πολιτική φαντασία δεν κρατάει γοητευμένη την ψυχή σας είναι το μοναδικό μέσο σήμερα για να μην είσαι ούτε εύπιστος ούτε αποστάτης. Αλλά θα σας έλεγα, τον καιρό της ενθουσιαστικής νεότητάς μου, δεν περίμενα καθόλου να σημάνει ο δεύτερος εσπερινός της δημοκρατίας και οι παπάδες μας ντυμένοι με τους λευκούς χιτώνες τους, ψάλλοντας με τρόπο δωρικό τον ύμνο της επιστροφής: Άλλαξε, ω Θεέ, τη σκλαβιά μας, όπως

ο άνεμος της ερήμου με μια αναζωογονητική πνοή!.. *Αλλά έχω απελπιστεί απελπιστικά από τους λαϊκούς δημοκράτες και δε γνωρίζω πια ούτε θρησκεία ούτε παπάδες.*

Θα ήθελα ακόμα, για να εξασφαλίσω την κρίση σας, αγαπητέ αναγνώστη, να σας κάνω τη ψυχή αναίσθητη στην ευσπλαχνία, ανώτερη από την αρετή, αδιάφορη στην ευτυχία. Αλλά θα ήτανε πολύ απαιτητικό για έναν νεοφώτιστο. Θυμηθείτε μονάχα και μη ξεχάσετε ποτέ, πως η ευσπλαχνία, η ευτυχία και η αρετή, όπως και η πατρίδα, η θρησκεία και ο έρωτας είναι μάσκες...

Σύστημα
των Οικονομικών Αντιφάσεων
ή
φιλοσοφία της Αθλιότητας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

§1. Αντίθεση του εμπράγματου και του δίκαιου μέσα στην οικονομία των κοινωνιών

Βεβαιώνω την *πραγματικότητα* μιας οικονομικής επιστήμης. Η πρόταση αυτή, που λίγοι οικονομολόγοι σήμερα θα συμβούλευαν να αμφιβάλλουμε, είναι η πιο τολμηρή ίσως που ένας φιλόσοφος θα μπορούσε ποτέ να υποστηρίξει· και η συνέχεια αυτών των ερευνών θα αποδείξουν, το ελπίζω, πως η πιο μεγάλη προσπάθεια του ανθρώπινου πνεύματος θα είναι η μέρα που θα το έχει αποδείξει.

Διαπιστώνω απ' την άλλη την *απόλυτη βεβαιότητα* και ταυτόχρονα τον *προοδευτικό* χαρακτήρα της οικονομικής επιστήμης, απ' όλες τις επιστήμες, σύμφωνα με τη γνώμη μου, την πιο βαθειά, την πιο καθαρή την πιο πλούσια σε γεγονότα: καινούργια πρόταση που κάνει την επιστήμη αυτή μια λογική ή μεταφυσική συγκεκριμένη, in concreto, και αλλάζει ριζικά τις βάσεις της αρχαίας φιλοσοφίας. Μ' άλλα λόγια, η οικονομική επιστήμη είναι για μένα η αντικειμενική μορφή και η πραγμάτωση της μεταφυσικής· είναι η μεταφυσική σε δράση, η μεταφυσική προβλημένη πάνω στο φευγαλέο επίπεδο της διάρκειας· και οποιοσδήποτε καταπιαστεί με τους νόμους της εργασίας και της ανταλλαγής είναι αληθινά και ειδικά μεταφυσικός.

Ύστερα απ' όσα είπα στον πρόλογο, αυτό δεν έχει τίποτα

που πρέπει να μας εκπλήξει. Η εργασία του ανθρώπου συνεχίζει το έργο του Θεού, που, δημιουργώντας όλα τα όντα, δεν κάνει παρά να πραγματώνει απέξω τους αιώνιους νόμους του λόγου. Η οικονομική επιστήμη είναι λοιπόν αναγκαστικά και ταυτόχρονα μια θεωρία των ιδεών, μια φυσική θεολογία και μια ψυχολογία. Αυτή η γενική αντίληψη αρκεί από μόνη της για να εξηγήσει πως, έχοντας να διαπραγματευθεί οικονομική ύλη, ώφειλα προηγούμενα να υποθέσω την ύπαρξη του Θεού και με ποιό τίτλο εγώ, απλός οικονομολόγος, επιθυμώ να λύσω το πρόβλημα της βεβαιότητας.

Αλλά σπεύδω να το πω, δεν βλέπω σαν επιστήμη το ασυνάρτητο σύνολο θεωριών που του έχουνε δώσει από δω σχεδόν κι εκατό χρόνια το επίσημο όνομα της *πολιτικής οικονομίας* και που, παρά την ετυμολογία του ονόματος, δεν είναι ακόμα παρά ο κώδικας ή η πανάρχαια ρουτίνα της ιδιοκτησίας. Οι θεωρίες αυτές δεν μας προσφέρουν παρά τα στοιχεία ή το πρώτο τμήμα της οικονομικής επιστήμης και γι' αυτό, όπως η ιδιοκτησία, είναι όλες αντιφατικές μεταξύ τους και στο μισό τους ανεφάρμοστες. Η απόδειξη αυτής της πεποίθησης που είναι, σε μια σημασία, η άρνηση της πολιτικής οικονομίας, τέτοια όπως μας την παραδίνουν οι A. Smith, Ricardo, Malthus, J.B. Say[10] και που την βλέπουμε σταματημένη εδώ και μισό αιώνα, θα προκύψει ιδιαίτερα από τη συγγραφή μας αυτή.

Η ανεπάρκεια της πολιτικής οικονομίας πάντοτε απασχολούσε τα θεωρητικά πνεύματα που πολύ παθιασμένα για τις ονειροφαντασίες τους για να βαθύνουν την πρακτική και να την κρίνουν πάνω σε φανερά αποτελέσματα, σχημάτισαν από την αρχή μιαν αντίθεση στο κατεστημένο της, statu quo, και επιδόθηκαν σε μια σάτιρα επίμονη και συστηματική του πολιτισμού και των εθίμων του. Σε αντιστάθμισμα, η ιδιοκτησία, βάση όλων των κοινωνικών θεσμών, δεν είχε ποτέ έλλειψη από πρόθυμους υπερασπιστές, που, υπερήφανοι με τον τίτλο του *πρακτικού*, έκαναν πόλεμο ενάντια στους κακολόγους της πολιτικής οικονομίας και εργάστηκαν θαρραλέα και επιδέξια να στερεώσουν το οικοδόμημα που είχαν υψώσει

από κοινού η γενική πρόληψη και η ατομική ελευθερία. Η φιλονικία, ακόμα άλυτη, ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους μεταρρυθμιστές, έχει σαν το ανάλογό της στην ιστορία της φιλοσοφίας, την πάλη ανάμεσα στους ρεαλιστές και στους νομιναλιστές· είναι σχεδόν άχρηστο να προσθέσουμε πως, έτσι είτε αλλιώς, η πλάνη και η αλήθεια είναι ίσες και η ανταγωνιστικότητα, η στενότητα και η μισαλλοδοξία των απόψεων υπήρξαν η μόνη αιτία της παραξήγησης.

Έτσι, δυο δυνάμεις διεκδικούν την κυβέρνηση του κόσμου και αναθεματίζονται με το ζήλο δύο εχθρικών λατρειών: η πολιτική οικονομία ή η παράδοση και ο σοσιαλισμό ή η ουτοπία.

Τι είναι λοιπόν με πιο ξεκάθαρους όρους η πολιτική οικονομία; Τι είναι ο σοσιαλισμός;

Η πολιτική οικονομία είναι η συλλογή των παρατηρήσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα πάνω στα φαινόμενα της παραγωγής και της διανομής του πλούτου, δηλαδή πάνω στις πιο γενικές μορφές, τις πιο αυθόρμητες, επόμενα τις πιο αυθεντικές πάνω στην εργασία και την ανταλλαγή.

Οι οικονομολόγοι ταξινόμησαν, όσο καλά μπόρεσαν, τις παρατηρήσεις τους· έχουν περιγράψει τα φαινόμενα, διαπίστωσαν τα συμβάντα και τις σχέσεις τους· επισήμαναν σ' αυτά σε πολλές περιπτώσεις, έναν χαρακτήρα αναγκαιότητας που τους έκανε να τους ονομάσουν *νόμους*· και αυτό το σύνολο των γνώσεων, παρμένο από τις πιο απλές εκδηλώσεις της κοινωνίας, συγκροτεί την πολιτική οικονομία.

Η πολιτική οικονομία είναι λοιπόν η φυσική ιστορία των εθίμων, παραδόσεων, πρακτικής και ρουτίνας των πιο φανερών και των πιο παγκόσμια διαδομένων της ανθρωπότητας, σε όσα αφορά στην παραγωγή και στην διανομή του πλούτου. Με τον τίτλο αυτόν, η πολιτική οικονομία θεωρείται σαν νόμιμη από τα πράγματα και δικαιωματικά: από τα πράγματα, (en fait) επειδή τα φαινόμενα που μελετάει είναι σταθερά, αυθόρμητα και καθολικά· δικαιωματικά (en droit) επειδή τα φαινόμενα αυτά έχουν την πιο μεγάλη δύναμη, εξουσία πάνω

στο ανθρώπινο γένος, και που είναι η πιο μεγάλη δυνατή εξουσία. Επίσης η πολιτική οικονομία χαρακτηρίζεται σαν *επιστήμη*, δηλαδή συστηματική και λογική γνώση των ομαλών και αναγκαίων γεγονότων.

Ο σοσιαλισμός που, παρόμοιος με το θεό Vichnou που πάντοτε πεθαίνει και πάντοτε ανασταίνεται, από δω και καμιά εικοσαετία συμπλήρωσε τη δέκατη χιλιάδα του ενσάρκωσης στα πρόσωπα πέντε ή έξη ανακαινιστών του, ο σοσιαλισμός επιθεβαιώνει την ανωμαλία της τωρινής σύστασης της κοινωνίας και από δω όλων των προηγούμενων κοινωνικών καταστάσεων. Ισχυρίζεται και αποδείχνει, πως η πολιτισμένη τάξη είναι τεχνητή, φιαχτή, αντιφατική, χωρίς τέρμα· πως γεννάει η ίδια την καταπίεση, την αθλιότητα και το έγκλημα· κατηγοράει, για να μην πω πως το συκοφαντεί, όλο το παρελθόν της κοινωνικής ζωής και σπρώχνει με όλες του τις δυνάμεις για την αναχώνευση των ηθών και των θεσμών.

Ο σοσιαλισμός καταλήγει, δηλώνοντας πως η πολιτκή οικονομία είναι μια υπόθεση λαθεμένη, ένα σόφισμα που εφευρέθηκε για την εκμετάλλευση και όφελος των πολλών πάνω στους λίγους και εφαρμόζοντας το απόφθεγμα: a fructibus cognoscetis, προσπαθεί να αποδείξει την αδυναμία και τη μηδενικότητα της πολιτικής οικονομίας με τον πίνακα των ανθρώπινων συμφορών, που την θεωρεί υπεύθυνη γι' αυτές.

Αλλά αν η πολιτική οικονομία είναι λαθεμένη, η νομική επιστήμη, που σε κάθε χώρα είναι η επιστήμη του δικαίου και των εθίμων, είναι τότε κι αυτή λαθεμένη, επειδή θεμελιωμένη πάνω στη διάκριση του δικού σου και του δικού μου, προϋποθέτει την εγκυρότητα των γεγονότων που περιγράφει και ταξινομεί η πολιτική οικονομία. Οι θεωρίες του δημόσιου και διεθνούς δίκαιου, μαζί με όλες τις ποικιλίες των αντιπροσωπευτικών πολιτευμάτων, είναι ακόμη ψευδείς, επειδή στηρίζονται πάνω στην αρχή της ατομικής ιδιοποίησης και της απόλυτης υπέρτατης κυριαρχίας των βουλήσεων.

Ο σοσιαλισμός παραδέχεται όλες τούτες τις συνέπειες. Γι' αυτόν η πολιτική οικονομία θεωρημένη από πολλούς σαν

η φυσιολογία του πλούτου, δεν είναι παρά η πρακτική οργάνωση της κλεψιάς και της αθλιότητας· όπως η νομική επιστήμη στολισμένη από τους νομικούς με το όνομα του γραμμένου λόγου, δεν είναι στα μάτια τους παρά το απάνθισμα των τίτλων της νόμιμης και επίσημης ληστείας, με μια λέξη της ιδιοκτησίας. Θεωρημένες στις σχέσεις τους αυτές οι δύο όπως ισχυρίζονται επιστήμες, η πολιτική οικονομία και το δίκαιο, σχηματίζουν σύμφωνα με το σοσιαλισμό, την πλήρη θεωρία της αδικίας και της διχόνοιας. Περνώντας ο σοσιαλισμός στη συνέχεια από την άρνηση στην κατάφαση, αντιθέτει στην αρχή της ιδιοκτησίας την αρχή της συνένωσης, της συνεταιριστικής ιδιοκτησίας και προσπαθεί να αναδημιουργήσει από τα θεμέλια την κοινωνική οικονομία, δηλαδή να συγκροτήσει ένα καινούργιο δίκαιο, μια καινούργια πολιτική, θεσμούς και ήθη διαμετρικά αντίθετα με τις παλιές μορφές.

Έτσι η γραμμή της οριοθέτησης ανάμεσα στο σοσιαλισμό και την πολιτική οικονομία έχει χαραχτεί και η εχθρότητα αυταπόδειχτη.

Η πολιτική οικονομία στρέφεται στην καθιέρωση του εγωισμού· ο σοσιαλισμός κλίνει προς την έξαρση της ομαδικότητας.

Οι οικονομολόγοι, εκτός από μερικές παραβάσεις των αρχών τους, που πιστεύουν πως πρέπει να κατηγορήσουν τα πολιτεύματα, είναι αισιόδοξοι σχετικά με τα τελεσμένα γεγονότα, οι σοσιαλιστές σχετικά με τα μελλοντικά γεγονότα.

Οι πρώτοι βεβαιώνουν αυτό που έπρεπε να γίνει *έγινε*· οι δεύτεροι αυτό που έπρεπε να γίνει *δεν έγινε*. Κατά συνέπεια, ενώ οι πρώτοι φέρονται σαν υπερασπιστές της θρησκείας, της εξουσίας και των άλλων σύγχρονων αρχών και συντηρητικοί της εξουσίας· οι δεύτεροι απορρίπτουν την εξουσία και την πίστη και επικαλούνται αποκλειστικά την επιστήμη· αν και με μια κάποια θρησκευτικότητα ολοκληρωτικά ανελεύθερη και με μια υπεροψία πολύ λίγο επιστημονική απέναντι στα γεγονότα, είναι πάντοτε ο πιο φανερός χαρακτήρας των θεωριών τους.

Όμως οι μεν και οι δε, δεν έπαψαν να αλληλοκατηγορούνται σαν άπειροι, ανίκανοι και άγονοι.

Οι σοσιαλιστές απαιτούν να λογαριάσουν οι αντίπαλοί τους την ανισότητα των καταστάσεων, αυτές τις εμπορικές παρεκτροπές όπου τα μονοπώλια και ο ανταγωνισμός σε μια τερατώδη ένωση, γεννάνε ακατάπαυστα την πολυτέλεια και την αθλιότητα· κατηγορούν τις οικονομικές θεωρίες, πάντοτε μοντελοποιημένες πάνω στο παρελθόν, πως αφήνουν το μέλλον δίχως ελπίδα· με λίγα λόγια, επισημαίνουν το καθεστώς της ιδιοκτησίας σαν μια φοβερή πλάνη, που η ανθρωπότητα διαμαρτύρεται εναντιά της και την πολεμάει από δω και τέσσερις χιλιάδες χρόνια.

Οι οικονομολόγοι, από την πλευρά τους, προκαλούν τους σοσιαλιστές να παράγουν ένα σύστημα όπου θα μπορούσαν να ξεπεράσουν την ιδιοκτησία, τον ανταγωνισμό και την αστυνομία· αποδείχνουν, ολοφάνερα, πως όλα τα προσχέδια για μεταρρύθμιση δεν ήτανε πάντοτε παρά ραψωδίες από κομμάτια αυτού του ίδιου του καθεστώτος που αμαυρώνουν, λογοκλοπές με μια λέξη από την πολιτική οικονομία, που έξω απ' αυτές ο σοσιαλισμός είναι ανίκανος να συλλάβει και να διατυπώσει μιαν ιδέα.

Κάθε μέρα βλέπει να συσσωρεύονται τα κομμάτια της επικίνδυνης αυτής διαδικασίας και περιπλέκονται τα προβλήματα.

Οι σοσιαλιστές, καθόσο η κοινωνία πορεύεται και παραπαίει, υποφέρει και πλουτίζει ακολουθώντας την οικονομική ρουτίνα, από την εποχή του Πυθαγόρα, του Ορφέα και του ανεξιχνίαστου Ερμή, εργάζονται να εγκαταστήσουν το δόγμα τους αντίθετα, σε αντίφαση με την πολιτική οικονομία. Μερικέφς προσπάθειες συνένωσης σε κοινοκτημοσύνη" έγιναν εδώ κι εκεί σύμφωνα με τις απόψεις τους: αλλά μέχρι σήμερα αυτές οι αραιές απόπειρες, χαμένες μέσα στον ωκεανό της ιδιοκτησίας, δεν παρουσίασαν κανένα αποτέλεσμα· και ωσάν η μοίρα είχε αποφασίσει να εξαντλήσει την οικονομική υπόθεση πριν να προσβάλει την σοσιαλιστική ουτοπία, το μεταρρυθμιστικό κόμμα κατέληξε να κα-

ταπίνει τους σαρκασμούς των αντιπάλων του περιμένοντας νάρθει η σειρά του.

Και να πού είναι η αιτία: ο σοσιαλισμός καταγγέλλει δίχως επιφυλάξεις τα κακά του πολιτισμού, διαπιστώνει μέρα με τη μέρα την αδυναμία της πολιτικής οικονομίας να ικανοποιήσει αρμονικά τις απαιτήσεις του ανθρώπου και πάει από αναζήτηση σε αναζήτηση. Η πολιτική οικονομία πετάει από το ντοσιέ της κάθε σοσιαλιστικό σύστημα που όλα, το ένα ύστερα από τ' άλλο, περνούνε και πεθαίνουν περιφρονημένα από την κοινή γνώμη. Η εμμονή στο κακό τρέφει την ευχαρίστηση των μεν, ενώ ταυτόχρονα η σταθερότητα των αποτυχιών των μεταρρυθμιστών τρέφει την παθιασμένη ειρωνία των δε. Πότε θα έρθει η Κρίση; Η βουλή λιποτακτεί· ωστόσο η πολιτική οικονομία χρησιμοποιεί τα πλεονεκτήματά της και δίχως αιτία συνεχίζει να δεσπόζει στον κόσμο: possideo quia possideo.

Αν, από τη σφαίρα των ιδεών, κατέβουμε στις πραγματικότητες του κόσμου, ο ανταγωνισμός θα μας φανεί πιο βαρύς ακόμα και πιο φοβερός.

Όταν, σ' αυτά τα τελευταία χρόνια, ο σοσιαλισμός προξενώντας μεγάλες θύελλες, έρχεται να παρουσιάσει τις φανταστικές του απόψεις, οι άνθρωποι που κάθε τέτοια αντιδικία τους εύρισκε μέχρι τότε αδιάφορους και απρόθυμους, ξαναγύριζαν με τρόμο στις μοναρχικές και θρησκευτικές ιδέες· η δημοκρατία, που την κατηγορούσαν πως έφερε τις τελευταίες της συνέπειες, διαψεύσθηκε και περιορίστηκε. Αυτή η ενοχοποίηση των δημοκρατών από την πλευρά των συντηρητικών ήτανε συκοφαντία. Η δημοκρατία είναι από τη φύση της τόσο αντιπαθητική στη σοσιαλιστική σκέψη όσο είναι ανίκανη να αναπληρώσει τη βασιλεία, ενάντια στην οποία ο προορισμός της είναι να συνομωτεί πάντοτε δίχως να καταλήγει πουθενά. Αυτό ακριβώς έγινε πριν λίγο, και που βρισκόμαστε μάρτυρες κάθε μέρα, με τις διαμαρτυρίες για τη χριστιανική πίστη και την ιδιοκτησία από την πλευρά των λαϊκών δημοκρατών που, από τη στιγμή αυτή, αρχίζουν να βλέπουν πως τους εγκαταλείπει ο λαός.

Αφετέρου, η φιλοσοφία δεν δείχνεται ούτε λιγότερο ξένη ούτε λιγότερο εχθρική στο σοσιαλισμό απ' όσο η πολιτική και η θρησκεία. Γιατί το ίδιο όπως μέσα στην πολιτική τάξη η δημοκρατία έχει σαν αρχή την κυριαρχία του αριθμού, και η μοναρχία την υπέρτατη κυριαρχία του άρχοντα, το ίδιο επίσης όπως στη συνείδηση η θρησκεία δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η υποταγή σε ένα μυστικό ον, που το ονομάζουν θεό, και στον παπά που τον αντιπροσωπεύει, το ίδιο τέλος όπως μέσα στην οικονομική τάξη η ιδιοκτησία, δηλαδή η αποκλειστική κατοχή του ατόμου πάνω στα όργανα εργασίας, είναι το σημείο αφετηρίας των θεωριών: το ίδιο η φιλοσοφία, παίρνοντας σαν βάση τα λεγόμενα a priori του λόγου, οδηγήθηκε μοιραία ν' αποδώσει στο εγώ μονάχα τη γέννηση και μοναδικότητα των ιδεών και ν' αρνηθεί τη μεταφυσική αξία της εμπειρίας, δηλαδή να βάλει παντού, στη θέση του αντικειμενικού λόγου, το αυθαίρετο, το δεσποτικό.

Όμως, μια διδασκαλία που, γεννημένη αιφνίδια μέσα στην καρδιά της κοινωνίας, δίχως προηγούμενο και δίχως προγόνους, απωθεί απ' όλες τις περιοχές της συνείδησης και της κοινωνίας την αρχή της απόλυτης κυριαρχίας για να την αντικαταστήσει σαν μοναδική αλήθεια, με τις σχέσεις των γεγονότων, που διακόπτει με την παράδοση και δεν συμφώνησε να χρησιμοποιήσει το παρελθόν παρά σαν σημείο για να ξεπεταχτεί προς το μέλλον: μια τέτοια διδασκαλία δεν μπορεί ν' αποφύγει να ξεσηκώσει ενάντιά της τις κατεστημένες αυθεντίες· και μπορούμε σήμερα να το δούμε πως, παρά τις ενδόμυχες διαφωνίες τους οι λεγόμενες αυθεντίες που δεν αποτελούν παρά μία, ενώνονται να καταπολεμήσουν το τέρας που είναι έτοιμο να τις καταπιεί.

Στους εργάτες που παραπονιούνται, για την ανεπάρκεια του μισθού και την αβεβαιότητα στην εργασία, η πολιτική οικονομία αντιθέτει την ελευθερία του εμπορίου· στους πολίτες που αναζητούνε τις προϋποθέσεις της ελευθερίας και της τάξης, οι ιδεολόγοι απαντούνε με τα αντιπροσωπευτικά συστήματα· στις ευαίσθητες ψυχές που, αποστερημένοι από την παλιά πίστη, ζητάνε το λόγο και το σκοπό της ύπαρξής

τους, η θρησκεία προτείνει τις ανεξερεύνητες βουλές της θείας πρόνοιας και η φιλοσοφία κρατάει με επιφύλαξη την αμφιβολία. Υπεκφυγές πάντοτε! ιδέες μεστές, όπου η καρδιά και το πνεύμα να στηρίζονται πάντοτε! Ο σοσιαλισμός φωνάζει πως είναι καιρός να πετάξουμε προς τη στερεά γη και να μπούμε στο λιμάνι· η ανθρωπότητα πορεύεται με την επίβλεψη του θεού, με την καθοδήγηση των παπάδων, των φιλοσόφων, των ρητόρων και των οικονομολόγων και η περιπλάνησή μας είναι αιώνια.

Έτσι η κοινωνία βρίσκεται, από την απαρχή της, διαιρεμένη σε δυο μεγάλα μέρη: το ένα παραδοσιακό, ουσιαστικά ιεραρχημένο και που, σύμφωνα με το αντικείμενό του, το ονομάζουν αλληλοδιάδοχα βασιλεία ή δημοκρατία, φιλοσοφία ή θρησκεία με μια λέξη ιδιοκτησία. Το άλλο που, αναγεννιέται σε κάθε κρίση του πολιτισμού, παρουσιάζεται πριν απ' όλα *αναρχικό* και *άθεο*, δηλαδή ανυπόταχτο σε κάθε θεϊκή και ανθρώπινη αυθεντία: είναι ο σοσιαλισμός.

Όμως, η νεότερη κριτική απόδειξε πως σε μια πάλη τέτοιου είδους η αλήθεια βρίσκεται όχι στον αποκλεισμό του ενός από τα αντίθετα, αλλά αποκλειστικά μονάχα, στη συμφιλίωση και των δυο· είναι, λέω, γνωστό στην επιστήμη πως κάθε ανταγωνισμός, είτε μέσα στη φύση, είτε στις ιδέες, αποσυνθέτεται σε ένα πιο γενικό γεγονός ή σε ένα τύπο πολύπλοκο που βάζει τα αντίθετα σε συμφωνία απορροφώντας τα, για να το πούμε έτσι, το ένα και το άλλο. Δεν θα μπορούσαμε λοιπόν, άνθρωποι κοινοί, να περιμένουμε τη λύση που δίχως αμφιβολία θα πραγμάτωνε το μέλλον, να προετοιμαστούμε γι' αυτή τη μεγάλη μετάβαση, με την ανάλυση των αντιμαχόμενων δυνάμεων, καθώς και των αρνητικών του χαρακτηριστικών; Μια παρόμοια εργασία, καμωμένη με συνείδηση και ακρίβεια, αν δεν μας οδηγούσε δια μιας στη λύση, θα είχε το λιγότερο το ανεκτίμητο πλεονέκτημα να μας αποκαλύψει τις προϋποθέσεις του προβλήματος και από δω να μας προφυλάξει απέναντι σε κάθε ουτοπία.

Τι υπάρχει, λοιπόν, μέσα στην πολιτική οικονομία το αναγκαστικό και το αληθινό; Πού πηγαίνει; Τι μπορεί να κά-

νει; Τί θέλουμε απ' αυτή; Νά τι έχω πρόθεση να προσδιορίσω στην εργασία αυτή. Τι αξίζει ο σοσιαλισμός; Η ίδια έρευνα θα μας το μάθει.

Γιατί, επειδή τελικά ο σκοπός που ακολουθούν ο σοσιαλισμός και η πολιτική οικονομία είναι ο ίδιος, δηλαδή την ελευθερία, την τάξη και την ευδαιμονία ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι ολοφάνερο πως οι προϋποθέσεις που πρέπει να εκπληρωθούν, μ' άλλα λόγια, οι δυσκολίες για να υπερνικηθούν για να επιτελεσθεί ο σκοπός αυτός, είναι οι ίδιες και στους δυο και πως δεν μένει πια παρά να σταθμίσουμε τα μέσα που προτείνει τόσο το ένα μέρος όσο και το άλλο. Αλλά καθώς άλλωστε είναι δοσμένο μόνο στην πολιτική οικονομία, μέχρι σήμερα, να μετουσιώνει τις ιδέες της σε πράξεις, ενώ ο σοσιαλισμός δεν έχει κάνει τίποτ' άλλο παρά να επιδίνεται σε αδιάκοπη σάτιρα, δεν είναι λιγότερο καθαρό πως εκτιμώντας σύμφωνα με την αξία τους τις εργασίες των οικονομολόγων, θα έχουμε απ' αυτό και μόνο οδηγήσει στη σωστή τους αξία τις εξαγγελίες των σοσιαλιστών: έτσι που η κριτική μας, ειδική επιφανειακά, θα μπορούσε να φτάσει σε συμπεράσματα απόλυτα και αποφασιστικά.

Και είναι απαραίτητο για να γίνει πιο κατανοητό να φέρουμε μερικά παραδείγματα πριν να μπούμε σε βάθος στην εξέταση της πολιτικής οικονομίας.

§ II. Ανεπάρκεια τών θεωριών και των κριτικών

Επισημαίνουμε καταρχήν μια σημαντική παρατήρηση: οι ανταγωνιστές είναι σύμφωνοι ν' αναφέρονται σε κοινή αυθεντία που καθένας τη λογαριάζει για τον εαυτό του, την *ΕΠΙΣΤΗΜΗ*.

Ο Πλάτων, ουτοπιστής, οργάνωνε την ιδεατή του δημοκρατία στο όνομα της επιστήμης, που από ευφημισμό και μετριοφροσύνη την ονόμαζε φιλοσοφία. Ο Αριστοτέλης, πρακτικός, απόκρουσε την πλατωνική ουτοπία στο όνομα πάλι

της φιλοσοφίας. Έτσι πηγαίνει ο κοινωνικός πόλεμος ύστερα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Οι μοντέρνοι σοσιαλιστές δηλώνουν όλοι πως η επιστήμη είναι μια και αδιαίρετη, αλλά δίχως να μπορούν να συμφωνήσουν ούτε πάνω στο περιεχόμενο, ούτε πάνω στα όρια, ούτε πάνω στη μέθοδο της επιστήμης αυτής· οι οικονομολόγοι από την πλευρά τους, βεβαιώνουν πως η κοινωνική επιστήμη δεν είναι άλλη από την πολιτική οικονομία.

Πρόκειται πρώτα απ' όλα λοιπόν να αναγνωρίσουμε το τι πρέπει να είναι μια επιστήμη της κοινωνίας.

Η επιστήμη γενικά είναι η λογική και συστηματική γνώση αυτού που *υπάρχει*. Εφαρμόζοντας αυτή τη θεμελιακή έννοια στην κοινωνία, θα λέγαμε: η κοινωνική επιστήμη είναι η λογική και συστηματική γνώση όχι αυτού που *έχει γίνει* η κοινωνία, ούτε αυτού που *θα γίνει*, αλλά αυτού που *είναι* σε όλη της τη ζωή, δηλαδή το σύνολο των διαδοχικών της εκδηλώσεων: γιατί μόνο εδώ και πάνω σ' αυτό μπορεί να έχει λογική και σύστημα. Η κοινωνική επιστήμη πρέπει να αγκαλιάσει την ανθρώπινη τάξη όχι μονάχα σ' αυτή ή σε κείνη την περίοδο της διάρκειάς της, ούτε μέσα σε κάποιο από τα στοιχεία της, αλλά μέσα σ' όλες τις αρχές της και μέσα στην συνολικότητα των απαιτήσεών της: ωσάν η κοινωνική εξέλιξη, διεσπαρμένη μέσα στο χρόνο και το χώρο, να βρισκότανε παρευθύς συγκεντρωμένη και σταθεροποιημένη πάνω σ' έναν πίνακα που, δείχνοντας τη σειρά των αιώνων και τη σειρά των φαινομένων, θα αποκάλυπτε το αλυσίδωμα και την ενότητα. Τέτοια πρέπει να είναι η επιστήμη κάθε ζωντανής και προοδευτικής πραγματικότητας· τέτοια είναι αδιαφιλονίκητα η κοινωνική επιστήμη.

Θα μπορούσε λοιπόν, η πολιτική οικονομία, παρά την ατομιστική τάση της και τις αποκλειστικές διαβεβαιώσεις της, να αποτελέσει συστατικό μέρος της κοινωνικής επιστήμης, όπου μέσα σ' αυτή τα φαινόμενα που περιγράφει θα ήτανε σαν τους πρωταρχικούς στήλους, σαν είδος μιας πλατιάς τριγωνομετρικής πράξης και τα στοιχεία ενός οργανικού και πολύπλοκου όλου.

Από την άποψη αυτή η πρόοδος της ανθρωπότητας, πηγαίνοντας από το απλό στο σύνθετο, θα ήτανε εξολοκλήρου σύμφωνη με την πορεία των επιστημών και τα γεγονότα που δε συμφωνούν και που είναι συχνά τόσο ανατρεπτικά, και σχηματίζουν σήμερα το βάθος και το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, θα έπρεπε να θεωρηθούν από μας σαν ιδιαίτερες υποθέσεις, μερικότερες, διαδοχικά πραγματωμένες από την ανθρωπότητα από την άποψη μιας ανώτερης υπόθεσης, που η πραγμάτωσή της θα διάλυε όλες τις δυσκολίες και, δίχως να καταργεί την πολιτική οικονομία, θα έδινε ικανοποίηση στο σοσιαλισμό. Γιατί, όπως το έχω πει στον πρόλογο, για οποιαδήποτε αιτία, δεν μπορούμε να παραδεχτούμε πως η ανθρωπότητα με όποια μορφή κι αν εκφράζεται, απατάται, λαθεύει.

Ας το κάνουμε πιο ξεκάθαρο με τη βοήθεια των γεγονότων. Το πρόβλημα σήμερα το πιο διαφιλονικούμενο είναι δίχως αντίρρηση η *οργάνωση της εργασίας*[12].

Όπως ο άγιος Jean-Baptiste (Say) κηρύττει μέσα στην έρημο: *Μεταμεληθείτε*, οι σοσιαλιστές φωνάζουν παντού την καινοτομία αυτή που είναι παλιά όσο ο κόσμος: *Οργανώστε την εργασία*, δίχως να μπορούν να πούνε, σύμφωνα μ' αυτούς, τι είναι αυτή η οργάνωση. Όπως κι αν είναι, οι οικονομολόγοι είδαν μέσα σ' αυτή την κλάψα των σοσιαλιστών, μια προσβολή στις θεωρίες τους: επρόκειτο, πραγματικά, ωσάν να τους είχαν κατηγορήσει πως αγνοούσαν το πρώτο πράγμα που ώφειλαν να γνωρίζουν: την εργασία. Έπρεπε λοιπόν να ανταπαντήσουν στην προσβολή των αντιπάλων τους, αρχικά υποστηρίζοντας πως η εργασία είναι οργανωμένη, πως δεν έχει ανάγκη από άλλη οργάνωση πάρα από την ελευθερία να παράγει και να κάνει ανταλλαγές, είτε για προσωπικό της λογαριασμό είτε σε συνεταιρισμό με άλλους, που η πορεία του στην τελευταία περίπτωση προβλέπεται από τους κώδικες αστικό και εμπορικό. Έπειτα, καθώς αυτή η επιχειρηματολογία δεν χρησίμευσε παρά να προκαλέσει τα γέλια στους αντίπαλους, κατάπιαν την προσβολή και βλέποντας πως οι σοσιαλιστές δεν περίμεναν τίποτα οι ίδιοι από την οργάνωση

αυτή παρά πως την κινούσαν μονάχα σα φόβητρο, τελείωσαν λέγοντας πως δεν ήτανε παρά μια καινούρια χίμαιρα του σοσιαλισμού, μια λέξη άδεια από νόημα, ένας παραλογισμός. Τα πιο πρόσφατα γραφτά των οικονομολόγων είναι γεμάτα απ' αυτές τις απίστευτες κρίσεις.

Ωστόσο είναι βέβαιο πως οι λέξεις *οργάνωση της εργασίας* αντιπροσωπεύουν ένα νόημα τόσο καθαρό και τόσο λογικό όπως αυτά: οργάνωση του εργαστηρίου, οργάνωση του στρατού, οργάνωση της αστυνομίας, οργάνωση της φιλανθρωπίας, οργάνωση του πολέμου. Από την άποψη αυτή, η πολεμική των οικονομολόγων είναι σφραγισμένη με μια αξιοθρήνητη μωρία. Δεν είναι λιγότερο σίγουρο πως η οργάνωση της εργασίας δεν μπορεί να μην είναι χίμαιρα και ουτοπία· γιατί, από τη στιγμή που η εργασία, ανώτατη προϋπόθεση του πολιτισμού υπάρχει, προκύπτει πως υπόκειται ήδη σε μια οργάνωση τέτοια που είναι, και είναι επιτρεπτό στους οικονομολόγους να την βρίσκουν καλή, αλλά που οι σοσιαλιστές την κρίνουν αμφισβητήσιμη.

Παραμένει λοιπόν, σχετικά με την πρόταση να οργανωθεί η εργασία, διατυπωμένη από το σοσιαλισμό, το απαράδεχτο πως η εργασία είναι οργανωμένη. Όμως αυτό που είναι εντελώς ανυποστήριχτο, επειδή είναι πρόδηλο πως μέσα στην εργασία η προσφορά, η ζήτηση, ο καταμερισμός, η ποσότητα, οι αναλογίες, η τιμή και η εγγύηση, είναι πως τίποτα απολύτως τίποτα δεν είναι ρυθμισμένο· όλα, αντίθετα, είναι παραδομένα στα καπρίτσια του αυθαίρετου, δηλαδή της τύχης.

Σχετικά με μας, οδηγημένοι από την ιδέα που έχουμε σχηματίσει για την επιστήμη της ηθικής, θα βεβαιώσουμε ενάντια στους σοσιαλιστές και ενάντια στους δημοκράτες, όχι πώς *πρέπει να οργανωθεί* η εργασία, ούτε πώς *είναι οργανωμένη*, αλλά πώς *οργανώνεται*.

Η εργασία, λέμε, οργανώνεται: δηλαδή πως βρίσκεται σε πορεία οργάνωσης από τις απαρχές του κόσμου και πως θα οργανώνεται μέχρι το τέλος του[13]. Η πολιτική οικονομία μας επισημαίνει τα πρώτα στοιχεία της οργάνωσης αυτής: αλλά

ο σοσιαλισμός έχει λόγο να ισχυρίζεται πως, στη σημερινή της μορφή, η οργάνωση είναι ανεπαρκής και μεταβατική· και ολόκληρη η αποστολή της επιστήμης είναι να αναζητάει αδιάκοπα, από τα ήδη πετυχημένα αποτελέσματα και από τα σε πορεία τελείωσης φαινόμενα, ποιές είναι άμεσα πραγματοποιήσιμες καινοτομίες.

Ο σοσιαλισμός και η πολιτική οικονομία κάνοντας έναν γελοίο πόλεμο, ακολουθούν όμως στο βάθος την ίδια ιδέα: την οργάνωση της εργασίας.

Αλλά είναι ένοχοι και οι δύο για απιστία στην επιστήμη και για αμοιβαία συκοφάντιση, όταν αφενός η πολιτική οικονομία παίρνει σαν επιστήμη την αποσπασματική της θεωρία, αρνείται κάθε μεταγενέστερη πρόοδο· και όταν ο σοσιαλισμός εγκαταλείπει την παράδοση και τείνει να ανασυστήσει την κοινωνία πάνω σε ανύπαρκτες βάσεις.

Έτσι ο σοσιαλισμός δεν είναι τίποτα δίχως μια βαθειά κριτική και μια αδιάκοπη ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας· και για να εφαρμόσουμε εδώ τον περίφημο αφορισμό της σχολής: Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu, δεν υπάρχει τίποτα μέσα στις υποθέσεις των σοσιαλιστών που δεν ανευρίσκεται μέσα στις οικονομικές πράξεις. Αντίθετα, η πολιτική οικονομία δεν είναι πλέον παρά μία αντρόπιαστη ραψωδία, από τη στιγμή που αυτή διαβεβαιώνει σαν απόλυτα έγκυρα τα συλλεγμένα γεγονότα από τον Adam Smith και τον J. -B. Say.

Ένα άλλο πρόβλημα, όχι λιγότερο διαφιλονικούμενο από το προηγούμενο είναι αυτό της *τοκογλυφίας* ή *του τόκου.*

Ο τόκος, ή όπως κάποιος θάλεγε η τιμή για την χρήση, είναι το ωφέλημα, το κέρδος, όποιας φύσης κι αν είναι, που ο ιδιοκτήτης αποκομίζει από το δανεισμό του πράγματός του. quidquid sorti accrescit usura est, έλεγαν οι θεολόγοι. Ο τόκος, θεμέλιο της πίστης, παρουσιάζεται στην πρώτη σειρά ανάμεσα στα κίνητρα που η κοινωνική αυθορμησία βάζει σε κίνηση στο έργο της οργάνωσής της και που η ανάλυσή του αποκαλύπτει τους βαθύτερους νόμους του πολιτισμού. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι και οι Πατέρες της εκκλησίας, που πρέπει

να τους δούμε εδώ σαν τους αντιπρόσωπους του σοσιαλισμού στους πρώτους αιώνες της εποχής του χριστιανισμού, με μια μοναδική ασυνέπεια, αλλά που προερχότανε από τη φτώχεια των οικονομικών εννοιών του καιρού τους, παραδέχονταν τη μίσθωση της γης και καταδίκαζαν το κέρδος, τον τόκο από το χρήμα, γιατί σύμφωνα μ' αυτούς, το χρήμα ήτανε μη παραγωγικό. Διάκριναν επόμενα τον δανεισμό πραγμάτων που καταναλώνονταν με τη χρήση, και τον δανεισμό πραγμάτων που δίχως να καταναλώνονται, ωφελούσαν τον νομέα με το προϊόν τους.

Οι οικονομολόγοι δεν έκαναν τον κόπο να δείξουν, γενικεύοντας την έννοια του μισθώματος, πως μέσα στην οικονομία της κοινωνίας η δράση του κεφαλαίου ή η παραγωγικότητά του ήτανε η ίδια είτε αν καταναλωνόταν σε μισθούς είτε αν διατηρούσε το ρόλο των εργαλείων· και πως επόμενα έπρεπε ή να καταργήσουμε το μίσθωμα της γης ή να παραδεχτούμε τον τόκο του χρήματος, επειδή το ένα και ο άλλος βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο απολαυής του προνομίου: την αποζημίωση για το δάνειο. Χρειάστηκαν περισσότεροι από έντεκα αιώνες για να περάσει αυτή η ιδέα και να εφησυχάσει τις συνειδήσεις που τις εκφόβιζαν τα αναθέματα του καθολικισμού ενάντια στον τόκο. Αλλά τελικά ο γενικός πόθος και το ολοφάνερο του πράγματος στράφηκε προς τους τοκογλύφους· κέρδισαν τη μάχη ενάντια στο σοσιαλισμό και απροσμέτρητα πλεονεκτήματα, αδιαφιλονίκητα, πρόκυψαν για την κοινωνία από τη νομιμοποίηση του είδους αυτού του τόκου. Στην περίπτωση αυτή ο σοσιαλισμός που προσπάθησε να γενικεύσει τον νόμο που ο Μωυσής δεν τον έκανε παρά μόνο για τους Ισραηλίτες, Non foeneraberis proximo tuo, sed alieno, καταπολεμήθηκε από μια ιδέα που είχε γίνει παραδεχτή από την οικονομική ρουτίνα, δηλαδή την μίσθωση γης, που υψώθηκε ίσαμε τη θεωρία της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

Αλλά οι οικονομολόγοι από την πλευρά τους ατύχησαν όταν αργότερα, αναγκάστηκαν να δικαιώσουν την μίσθωση γης θεωρητικά και να στηρίξουν με τη θεωρία αυτή το εισό-

δημα των Κεφαλαίων. Μπορούμε να πούμε πως πάνω σ' αυτό το σημείο, έχασαν όλο το πλεονέκτημα που είχαν αρχικά αποκτήσει ενάντια στο σοσιαλισμό.

Δίχως αμφιβολία, και είμαι ο πρώτος που το αναγνωρίζω, το μίσθωμα της γης, όπως και το μίσθωμα του χρήματος και κάθε αξίας κινητής ή ακίνητης, είναι ένα αυθόρμητο γεγονός, καθολικό, που έχει την πηγή του στο πιο μεγάλο βάθος της φύσης μας και που γίνεται αμέσως με την ανάπτυξή του ομαλό, ένα από τα πιο δυνατά ελατήρια της οργάνωσης. Θα αποδείξω έτσι πως ο τόκος του κεφαλαίου δεν είναι παρά η υλοποίηση του αφορισμού: *κάθε εργασία πρέπει να αφήνει ένα περίσσευμα*. Αλλά απέναντι στη θεωρία αυτή, ή για να το πω καλύτερα, από την εικονική αυτή παραγωγικότητα του κεφαλαίου, ξεπηδάει μια άλλη θέση όχι λιγότερο σίγουρη και που σ' αυτά τα τελευταία χρόνια τράβηξε την προσοχή των πιο ικανών οικονομολόγων: πως κάθε αξία γεννιέται από την εργασία και διαμορφώνει ουσιαστικά τους μισθούς· με άλλα λόγια, πως κανένας πλούτος δεν προέρχεται αρχικά από το προνόμιο, δεν έχει αξία παρά από την κατασκευή του και επόμενα η εργασία μονάχα ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι η πηγή του εισοδήματος[14]. Πώς λοιπόν να συμφιλιώσουμε τη θεωρία της μισθωτής γης ή της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, θεωρία επιβεβαιωμένη από την παγκόσμια πρακτική και που η πολιτική οικονομία με το ρουτινιέρικο χαρακτήρα της, είναι αναγκασμένη, αλλά δίχως να μπορεί να το δικαιώσει, μαζί με αυτή την άλλη θεωρία που μας δείχνει την αξία να συνθέτεται κανονικά από τους μισθούς και που καταλήγει μοιραία, όπως θα το αποδείξουμε, στην ισότητα του καθαρού και του ακαθάριστου κέρδους;

Οι σοσιαλιστές δεν έκαναν λάθος στην περίπτωση αυτή. Κατακυριευμένοι από την αρχή πως η εργασία είναι η πηγή κάθε εισοδήματος απαιτούσαν να δίνουν λογαριασμό οι κάτοχοι των κεφαλαίων των μισθώσεών τους και των καθαρών εισοδημάτων τους· και όπως οι οικονομολόγοι μετέφεραν την πρώτη νίκη τους γενικεύοντάς την κάτω από μια κοινή έκφραση την μίσθωση γης και τον τόκο, το ίδιο οι σοσιαλι-

στές πήραν την ρεβάνς τους κάνοντας να εξαφανιστούν κάτω από την ακόμη πιο γενική αρχή: της εργασίας, τα κυριαρχικά δικαιώματα του κεφαλαίου.

Η ιδιοκτησία γκρεμίστηκε από τα θεμέλια· οι οικονομολόγοι δεν έκαναν τίποτα άλλο παρά να σωπαίνουν, αλλά μη μπορώντας να σταματήσουν σ' αυτή την καινούργια πλευρά, ο σοσιαλισμός γλίστρισε ίσαμε τα τελευταία όρια της κομμουνιστικής ουτοπίας και με την έλλειψη μιας πρακτικής λύσης, η κοινωνία έφτασε να μη μπορεί ούτε να δικαιώσει την παράδοσή της ούτε μπορούσε να εγκαταληφθεί σε δοκιμές που το πιο μικρό λάθος θα την έκανε να πισωγυρίσει μερικές χιλιάδες χρόνια.

Μέσα σε μια τέτοια κατάσταση τι υπόσχεται η επιστήμη; Βέβαια, δεν είναι να σταθούμε σε μια μέση θέση, αυθαίρετη, ακατανόητη, αδύνατη· πρέπει να γενικεύσουμε πιο πολύ ακόμη και να αποκαλύψουμε μια τρίτη αρχή, ένα γεγονός, έναν ανώτερο νόμο που να εξηγεί το πλάσμα του κεφαλαίου και το μύθο της ιδιοκτησίας και να τη συμφιλιώσουμε με τη θεωρία που αποδίνει στην εργασία την απαρχή κάθε πλούτου. Να μ' αυτό που ο σοσιαλισμός, αν ήθελε να πορευτεί λογικά, όφειλε να καταπιαστεί. Πραγματικά, η θεωρία της πραγματικής παραγωγικότητας της εργασίας και η θεωρία της εικονικής παραγωγικότητας του κεφαλαίου, είναι και η μια και η άλλη ουσιαστικά οικονομικές· ο σοσιαλισμός δεν έκανε τον κόπο παρά να δείξει την αντίφασή τους, δίχως τίποτα ν' αποκομίσει ούτε από την εμπειρία του ούτε από τη διαλεχτική του· γιατί φάνηκε να μην έχει ούτε το ένα ούτε το άλλο. Ο σοσιαλισμός είχε το δικαίωμα να απαρνείται την αυθεντία της πολιτικής οικονομίας σχετικά με τον τόκο, εφόσον υποστήριζε την ίδια αυτή αυθεντία σχετικά με την αποσύνθεση της αξίας; Όχι, βέβαια. Όλο κι όλο που ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να απαιτήσει σε μια παρόμοια περίπτωση θα ήτανε ή πως η πολιτική οικονομία θα προσπαθούσε να συμβιβάσει τις θεωρίες αυτές ή πως θα επιφορτιζότανε ο ίδιος μ' αυτή την δύσκολη αποστολή.

Όσο περισσότερο βαθαίνει κανείς αυτές τις επίκαιρες

διαμάχες, τόσο περισσότερο φαίνεται πως ολόκληρη η αντιδικία προέρχεται από το πώς το ένα από τα μέρη δεν θέλει να δει, ενώ το άλλο δεν θέλει να προχωρήσει.

Υπάρχει μια αρχή στο δημόσιο δίκαιό μας που λέει πως: κανένας δεν μπορεί να στερηθεί από την ιδιοκτησία του, αν αυτή δεν έχει σαν αιτία τη γενική χρησιμότητα και αντί μιας δίκαιης και προηγούμενης αποζημίωσης[15].

Η αρχή αυτή είναι ολοσδιόλου οικονομική, γιατί απ' τη μια, αφορά την περιοχή του πολίτη που τον απαλλοτριώνουν και που η συναίνεσή του, σύμφωνα με το δημοκρατικό πνεύμα της κοινωνικής συνθήκης, είναι αναγκαστικά προαπαιτούμενη. Αφετέρου, η αποζημίωση ή η τιμή του ακίνητου που απαλλοτριώθηκε ρυθμίζεται όχι σύμφωνα με την ουσιαστική αξία του αντικειμένου, αλλά σύμφωνα με το γενικό νόμο του εμπόριου που είναι η προσφορά και η ζήτηση, με μια λέξη η ελεύθερη εκτίμηση. Η απαλλοτρίωση που γίνεται στο όνομα της κοινωνίας μπορεί να εξομοιωθεί με μιά αγορά συμφωνημένη, αποδεκτή από τον καθένα απέναντι στους πολλούς· όχι μονάχα λοιπόν πρέπει να πληρωθεί η τιμή, αλλά και η συμφωνία· και πραγματικά έτσι δικαιολογείται η αποζημίωση. Αν οι Ρωμαίοι νομικοί είχαν συλλάβει αυτή την αναλογία θα δίσταζαν λιγότερο δίχως αμφιβολία για την απαλλοτρίωση εξαιτίας δημόσιας χρήσης.

Τέτοια είναι η παραδοχή του δημόσιου δίκαιου για την απαλλοτρίωση: η αποζημίωση.

Όμως, στην πρακτική, όχι μονάχα η αρχή της αποζημίωσης δεν εφαρμόζεται όλες τις φορές που έπρεπε να δοθεί, αλλά είναι μάλιστα αδύνατο να γίνεται αυτό. Έτσι ο νόμος που δημιούργησε τους σιδηροδρόμους, έβαλε ρήτρα για την αποζημίωση των εδαφών που θα έπιαναν οι γραμμές· και, δεν έκανε τίποτα γι' αυτό το πλήθος των επιχειρήσεων που εκτελούσαν τις μεταφορές και που οι ζημιές τους ξεπέρασαν κατά πολύ την αξία των εδαφών που πληρώθηκαν στον ιδιοκτήτη. Το ίδιο, όταν μπήκε πρόβλημα αποζημίωσης των κατασκευαστών ζάχαρης απ' τα παντζάρια, δεν ήρθε στο νου κανενός πως το Κράτος έπρεπε να αποζημιώσει ακόμη αυτό

το πλήθος των εργατών και υπαλλήλων που κινούσαν την βιομηχανία των παντζαριών και που τους καταδίκαζε έτσι σε φτώχεια. Ωστόσο είναι σίγουρο, σύμφωνα με την έννοια του κεφαλαίου και τη θεωρία της παραγωγής, πως όπως ο κάτοχος της γης που ο σιδηρόδρομος του αφαιρεί το μέσο εργασίας του έχει δικαίωμα ν' αποζημιωθεί, το ίδιο ακριβώς ο επιχειρηματίας που ο ίδιος λόγος κάνει το κεφάλαιό του άγονο, έχει δικαίωμα επίσης να αποζημιωθεί. Από πού προκύπτει πως δεν τον αποζημιώνουν; Αλοίμονο! γιατί να αποζημιωθεί είναι αδύνατο[16]. Με το σύστημα της δικαιοσύνης και της αμεροληψίας, η κοινωνία θα βρίσκεται πιο συχνά σε αδυναμία να ενεργήσει και να ξαναγυρίζει στην ακαμψία του ρωμαϊκού δίκαιου. Πρέπει να υπήρξαν θύματα... Η αρχή της αποζημίωσης είναι κατά συνέπεια απορριπτέα· υπάρχει χρεωκοπία του Κράτους αναπόφευκτη απέναντι σε μία ή πολλές τάξεις πολιτών.

Πάνω σ' αυτό, φτάνουν οι σοσιαλιστές· κατηγορούνε την πολιτική οικονομία ότι δεν ξέρει πως θυσιάζει τα συμφέροντα των μαζών και δημιουργεί προνόμια· ύστερα, δείχνοντας πως μέσα στο νόμο της απαλλοτρίωσης υπάρχει το στοιχείο ενός αγροτικού νόμου, καταλήγει σύντομα στην καθολική απαλλοτρίωση, δηλαδή στην από κοινού παραγωγή και κατανάλωση.

Αλλά εδώ ο σοσιαλισμός ξαναπέφτει στην ουτοπική κριτική και η αδυναμία του λάμπει ξανά μέσα στις αντιφάσεις του. Αν η αρχή της απαλλοτρίωσης εξαιτίας της δημόσιας χρησιμότητας, αναπτυγμένη σε όλες της τις συνέπειες, οδηγεί σε μια πλήρη επανοργάνωση της κοινωνίας, και πριν αρχίσουμε να την πραγματοποιούμε πρέπει να προσδιορίσουμε την καινούργια αυτή οργάνωση· επόμενα ο σοσιαλισμός, το ξαναλέω, δεν έχει σαν επιστήμη παρά τη βοήθεια της ψυχολογίας και της πολιτικής οικονομίας. Ύστερα, σύμφωνα με την αρχή της αποζημίωσης, αν όχι να πληρωθούν εντελώς, το λιγότερο όμως να εγγυηθούν στους πολίτες τις αξίες που θα μπορούσαν να τους δοθούν· πρέπει με μια λέξη, να εξασφαλιστούν ενάντια στην τύχη της αλλαγής. Όμως

έξω από τη δημόσια περιουσία, που ζητάει την οικονομία της, από πού ο σοσιαλισμός θα απαιτήσει την εγγύηση γι' αυτή την ίδια δημόσια περιουσία;

Είναι αδύνατο, με καλοπροαίρετη και άδολη λογική, να ξεφύγουμε αυτόν τον κύκλο. Επίσης, οι κομμουνιστές, πιο ελεύθεροι στις φιλειρηνικές και ασταθείς ιδέες τους από άλλες αιρέσεις, ξεπερνάνε τη δυσκολία και υπόσχονται, άμα γίνουν κύριοι της εξουσίας ν' απαλλοτριώσουν τους πάντες και να εξασφαλίσουν κανένα. Στο βάθος, αυτό θα μπορούσε να μην είναι ούτε άδικο ούτε παράνομο· δυστυχώς, το να καις δεν είναι απάντηση, όπως έλεγε στον Ροβεσπιέρο ο σπουδαίος Desmoulins. Εδώ, όπως παντού, δυο δίκαια εξίσου ιερά βρίσκονται αντιμέτωπα: το δίκαιο του πολίτη και το δίκαιο του Κράτους· έχουν ειπωθεί αρκετά πως υπάρχει μια μορφή ανώτερης συμφιλίωσης στη σοσιαλιστική ουτοπία και στις κολοβές θεωρίες της πολιτικής οικονομίας και που πρόκειται να ανακαλυφτεί. Τι κάνουν σ' αυτή την περίπτωση τα αντιμαχόμενα κόμματα; Τίποτα. Λένε πως περισσότερο σκαλίζουν τα προβλήματα για να έχουν την ευκαιρία να αλληλοβρίζονται. Τι να πω; Τα προβλήματα δεν γίνονται μονάχα από μόνα τους κατανοητά. Και ενώ ο λαός διακατέχεται από υψηλούς προβληματισμούς για την κοινωνία και τον ανθρώπινο προορισμό, οι επιχειρηματίες της κοινωνικής επιστήμης, ορθόδοξοι και σχισματικοί, δεν είναι σύμφωνοι πάνω στις αρχές. Μάρτυρας το πρόβλημα που είχε σαν αιτία τις έρευνές τους: *η Σχέση των κερδών και των μισθών.*

Μάλιστα! πρόβλημα των οικονομολόγων. Ενώ μια Ακαδημία είχε βάλει στο διαγωνισμό ένα πρόβλημα που η ίδια δεν καταλάβαινε τους όρους της! Πώς λοιπόν μια παρόμοια ιδέα μπόρεσε να τους κατέβει;

Ναι, είναι αυτό απίστευτο, αλλά έτσι είναι. Όπως οι θεολόγοι, που δεν απαντάνε στα προβλήματα της μεταφυσικής παρά με μύθους και αλληγορίες που αναπαράγουν πάντοτε τα προβλήματα, δίχως ποτέ να τα λύνουν· οι οικονομολόγοι δεν απαντάνε στα προβλήματα που βάζουν παρά περιγράφοντας με ποιό τρόπο έφτασαν για να τα βάλουν: αν πί-

στευαν πως μπορούσαν να πάνε πιο πέρα θα έπαυαν να είναι οικονομολόγοι.

Τι είναι, για παράδειγμα, το κέρδος· είναι αυτό που μένει στον επιχειρηματία αφού πληρώσει όλα του τα έξοδα. Επόμενα τα έξοδα αποτελούνται από ημέρες εργασίας και τις αξίες που καταναλώθηκαν, ή τελικά από τους μισθωτούς. Ποιός είναι λοιπόν ο μισθός ενός εργάτη; το λιγότερό που θα μπορούσε να του δοθεί, δηλαδή δεν ξέρουν πόσο. Ποιά πρέπει να είναι η τιμή του εμπορεύματος που έρχεται στην αγορά από τον επιχειρηματία; η πιο μεγάλη που θα μπορούσε να πετύχει, δηλαδή πάλι δεν ξέρουν. Έχει επίσης υποστηριχτεί, στην πολιτική οικονομία, πως το εμπόρευμα και η μέρα εργασίας μπορούν να *διατιμηθούν*, εφόσον μπορούν να *εκτιμηθούν* και αυτό, λένε οι οικονομολόγοι, γιατί η εκτίμηση είναι μια πράξη αυθαίρετη που δεν μπορεί ποτέ να καταλήξει σε ένα σίγουρο και βέβαιο συμπέρασμα. Πώς λοιπόν να βρούμε τη σχέση δυο αγνώστων που, σύμφωνα με την πολιτική οικονομία, δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να εξαχθούν, να βρεθούν; Έτσι η πολιτική οικονομία βάζει προβλήματα αδιάλυτα· και ωστόσο θα δούμε σε λίγο πως είναι αναπόφευκτο να τα βάζει και ο αιώνας μας να τα λύνει. Να γιατί έχω πει πως η Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών βάζοντας στο διαγωνισμό τη σχέση των κερδών με τους μισθούς μίλησε δίχως συνείδηση, μίλησε προφητικά.

Αλλά, θα πούνε, δεν είναι αλήθεια πως αν η εργασία έχει μεγάλη ζήτηση και οι εργάτες λιγοστοί, ο μισθός δεν θα μπορούσε να μεγαλώσει, ενώ από μιαν άλλη πλευρά ταυτόχρονα το κέρδος να πέσει; Πως αν με τη δίνη των συναγωνισμών η παραγωγή υπεραφθονεί, θα έχουμε συσσώρευση και πώληση με ζημιά, και επόμενα απουσία κέρδους για τους επιχειρηματίες και απειλή αργιών για τον εργάτη; Και πως έτσι η εργασία του θα υποτιμηθεί; Πως αν μια μηχανή εφευρεθεί πρώτα θα ανάψει τη φωτιά τών ανταγωνισμών τους κι έπειτα αφού συσταθεί το μονοπώλιο, ο εργάτης μπαίνοντας κάτω από την εξάρτηση του επιχειρηματία το κέρδος και ο μισθός θα πορευτούν με αντίστροφη αναλογία; Όλες αυτές οι αιτίες

κι άλλες ακόμη δεν έπρεπε να μελετηθούν, να διακριβωθούν, να επανορθωθούν κ.λπ., κ.λπ.;

Πόσες μονογραφίες, ιστορίες, που από τον καιρό του A. Smith και του J. -B. Say μας έχουν κατακλύσει με την ποικιλία τους. Αλλά δεν πρέπει να εννοηθεί έτσι το πρόβλημα, αν και η Ακαδημία δεν του έδωσε άλλο νόημα. *Η σχέση του κέρδους και του μισθού* πρέπει να πιαστεί σε μια απόλυτη έννοια και όχι από την άποψη των τυχαίων συμβάντων του εμπορίου που δεν έχουν βγει συμπεράσματα και από τον καταμερισμό των κερδών: δυό πράγματα που πρέπει αργότερα να ερμηνευτούν. Εξηγούμαι.

Ας θεωρήσουμε τον παραγωγό και τον καταναλωτή σαν ένα και μόνο άτομο, που η ανταμοιβή του είναι φυσικά ίση με το προϊόν του· ύστερα διαχωρίζοντας μέσα σ' αυτό το προϊόν δυο μέρη, το ένα που ανταμοίβει τον παραγωγό από τα αρχικά πλεονεκτήματά του, το άλλο που εικονίζει το κέρδος του σύμφωνα με το αξίωμα πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ένα πλεόνασμα: έχουμε να καθορίσουμε τη σχέση του ενός από τα μέρη αυτά με το άλλο. Αφού γίνει αυτό, θα ήτανε εύκολο να συναγάγουμε τη σχέση της τύχης των δύο αυτών τάξεων ανθρώπων, των επιχειρηματιών και των μισθωτών, όπως επίσης να εξηγήσουμε όλες τις εμπορικές διακυμάνσεις. Θα ήτανε μια σειρά πορισμάτων που θα μπορούσαν να συνδεθούν για την απόδειξη.

Όμως μια τέτοια σχέση για να υπάρχει και να γίνει ξεκάθαρη, πρέπει αναγκαστικά ένας νόμος, εσωτερικός ή εξωτερικός να κρατάει τη σύσταση του μισθού και την τιμή πώλησης· και καθώς, στην τωρινή κατάσταση των πραγμάτων, ο μισθός και η τιμή ποικίλλουν και διακυμαίνονται αδιάκοπα, ζητούνται ποια είναι τα γενικά έξοδα, οι αιτίες που κάνουν να *ποικίλλει* και να *διακυμαίνεται* η αξία και μέσα σε ποιά όρια συντελείται αυτή η διακύμανση.

Αλλά το πρόβλημα αυτό όμως είναι αντίθετο στις αρχές: γιατί όποιος λέει *διακύμανση*, υποθέτει αναγκαστικά μια μέση κατεύθυνση, που το κέντρο βαρύτητας της αξίας επανέρχεται αδιάκοπα σ' αυτή· και όταν η Ακαδημία ζητάει να

προσδιορίσει τις διακυμάνσεις του κέρδους και του μισθού, ζητάει *να προσδιορίσουμε την αξία.* Όμως είναι ακριβώς αυτό που δεν θέλουν οι κύριοι της Ακαδημίας: δεν θέλουν καθόλου να καταλάβουν πως αν η αξία είναι μεταβλητή, είναι απ' αυτό και μόνο προσδιορίσιμη· πως η μεταβλητότητα είναι δείχτης και προϋπόθεση προσδιορισιμότητας. Ισχυρίζονται πως η αξία μεταβαλλόμενη αδιάκοπα, δεν μπορεί ποτέ να προσδιοριστεί. Είναι ωσάν να υποστηρίζουν πως όντας δοσμένος ο αριθμός των διακυμάνσεων σε ένα εκκρεμές το δευτερόλεπτο, το πλάτος των ταλαντεύσεων, το μήκος του εκκρεμούς κ.λπ. δεν μπορούν να προσδιοριστούν γιατί αυτό το εκκρεμές κινείται. Αυτό είναι το πρώτο άρθρο πίστης της πολιτικής οικονομίας.

Σχετικά με το σοσιαλισμό, δεν φαίνεται να έχει περισσότερο καταλάβει το πρόβλημα ούτε να τόχει φροντίσει. Οι μεν ξεπερνάνε το πρόβλημα καθαρά και απλά, αντικατασταίνοντάς το με τη διανομή του καθημερινού σιτηρέσιου, δηλαδή εξορίζοντας από τον κοινωνικό οργανισμό τον αριθμό και το μέτρο· οι άλλοι βρισκόμενοι σε απορία παραδέχονται για το μισθό την καθολική άποψη. Είναι αυτονόητο πως υπάρχουν χιλιάδες και εκατοντάδες χιλιάδες μωρόπιστοι.

Η καταδίκη της πολιτικής οικονομίας έγινε από τον Μάλθους" στο περίφημο παρακάτω χωρίο του:

«Ένας άνθρωπος που γεννιέται μέσα σ' έναν κόσμο που ήδη τον περιβάλλει, αν η οικογένειά του δεν έχει τα μέσα να τον θρέψει ή αν η κοινωνία δεν έχει ανάγκη από την εργασία του, ο άνθρωπος αυτός, δεν έχει το παραμικρό δικαίωμα να απαιτήσει ένα οποιοδήποτε μερίδιο τροφής· είναι πραγματικά παραπανίσιος πάνω στη γη. Στο μεγάλο συμπόσιο της φύσης, δεν υπάρχει γι' αυτόν καμία θέση. Η φύση τον διατάζει να φύγει και δεν θ' αργήσει να βάλει η ίδια σε πράξη την τάξη αυτή».

Να λοιπόν ποιό είναι το αναγκαίο, το μοιραίο συμπέρασμα για την πολιτική οικονομία, συμπέρασμα που θα το αποδείξω με σαφήνεια άγνωστη μέχρι σήμερα μέσα σ' αυτή την περιοχή ερευνών: ο θάνατος.

Με σκοπό να συλλάβουμε καλύτερα τη σκέψη του Μάλθους, ας την μεταφράσουμε σε φιλοσοφικές προτάσεις απογυμνώνοντάς τις από το ρητορικό βερνίκι τους:

«Η ατομική ελευθερία και η ιδιοκτησία που είναι η έκφρασή της, είναι δοσμένη μέσα στην πολιτική οικονομία· η ισότητα και η αλληλεγγύη δεν είναι.

»Κάτω απ' αυτό το καθεστώς, καθένας στον εαυτό του, καθένας για τον εαυτό του: η εργασία, όπως κάθε εμπόρευμα είναι υποκείμενο σε ανατιμήσεις και υποτιμήσεις: από δω οι κίνδυνοι του προλεταριάτου.

»Όποιος δεν έχει ούτε εισόδημα, ούτε μισθό, δεν έχει το δικαίωμα να απαιτεί τίποτα από τους άλλους: τα δεινά του πέφτουν μονάχα σ' αυτόν: στο παιγνίδι της μοίρας η τύχη γύρισε ενάντιά του».

Από την άποψη της πολιτικής οικονομίας, οι προτάσεις αυτές είναι αναντίρρητες· και ο Μάλθους που τις διατύπωσε με μια τόσο ανησυχητική ακρίβεια, βρίσκεται υπόλογος για κάθε κατηγορία. Από την άποψη των προϋποθέσεων της κοινωνικής επιστήμης, αυτές οι ίδιες προτάσεις είναι ριζικά λαθεμένες και μάλιστα αντιφατικές.

Το λάθος του Malthus, ή για να το πούμε καλύτερα, της πολιτικής οικονομίας δεν συνίσταται καθόλου στο να πούμε πως ένας άνθρωπος που δεν έχει τίποτα να φάει πρέπει να χαθεί, ούτε στο να ισχυριστούμε πως κάτω από το καθεστώς της ατομικής οικειοποίησης αυτός που δεν έχει εργασία ούτε εισόδημα δεν έχει παρά να φύγει από τη ζωή με την αυτοκτονία, αν δεν προτιμάει να τον κυνηγάει η πείνα· γιατί τέτοιος είναι ο νόμος της ύπαρξής μας, γιατί τέτοια είναι αφετέρου η συνέπεια της ιδιοκτησίας· και ο κ. Rossi[18] έκανε πολύ μεγάλη προσπάθεια να δικαιώσει την καλή θέληση του Μάλθους πάνω σ' αυτό το σημείο. Νομίζω, είναι αλήθεια πως ο κ. Rossi κάνοντας τόσο καιρό και με τόση αγάπη την απολογία του Μάλθους θέλησε να υποστηρίξει την πολιτική οικονομία με τον ίδιο τρόπο που ο συμπατριώτης του Μακιαβέλι υποστήριξε τον δεσποτισμό. Κάνοντάς μας να δούμε την αθλιότητα σαν προϋπόθεση sine qua non της βιομηχα-

νικής και εμπορικής αυθαιρεσίας, ο κ. Rossi φαίνεται να φωνάζει: Να το δικαιό σας, η δικαιοσύνη σας, η πολιτική σας οικονομία· να η ιδιοκτησία.

Αλλά η γαλατική αφέλεια δεν καταλαβαίνει τίποτα από τις λεπτότητες αυτές· και καλύτερα θα άξιζε να πει στη Γαλλία με γλώσσα καθαρή: το σφάλμα του Μάλθους, το ριζικό πάθος της πολιτικής οικονομίας συνίσταται, γενικά, να βεβαιώνει σαν οριστική κατάσταση ένα καθεστώς μεταβατικό, δηλαδή την διάκριση της κοινωνίας σε πατρίκιους και προλετάριους. Ειδικότερα να λες πως μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία και επόμενα με αλληλεγγύη, μπορεί οι μεν να κατέχουν, να εργάζονται και να καταναλώνουν, ενώ οι άλλοι να μην κατέχουν, να μην εργάζονται, να μην έχουν ψωμί. Τέλος ο Μάλθους ή η πολιτική οικονομία γελιούνται στα συμπεράσματά τους, όταν βλέπουν μέσα στην απροσδιόριστη ικανότητα του ανθρώπινου γένους για αναπαραγωγή, όχι περισσότερο ούτε λιγότερο από τ' άλλα είδη ζώων και φυτών, μια μόνιμη απειλή λιμού, σιτοδείας, ενώ έπρεπε μονάχα να συναγάγουν την αναγκαιότητα και την ύπαρξη ενός νόμου ισορροπίας ανάμεσα στον πληθυσμό και την παραγωγή.

Με δυο λόγια, η θεωρία του Μάλθους και εδώ είναι η μεγάλη αξία του συγγραφέα αυτού, αξία που κανένας από τους συναδέλφους του δεν σκέφτηκε να του αποδώσει, είναι μια αναγωγή της πολιτικής οικονομίας στον παραλογισμό.

Σχετικά με το σοσιαλισμό, έχει κριθεί εδώ και πολύ καιρό από την εποχή του Πλάτωνα και του Thomas Morus με μια λέξη ΟΥΤΟΠΙΑ, χίμαιρα, δηλαδή δεν *έχει-θέση*.

Ωστόσο, πρέπει να πούμε για τιμή του ανθρώπινου πνεύματος πως η δικαιοσύνη πρέπει να απονέμεται σε όλους: ούτε η οικονομική και η νομική επιστήμη δεν θα μπορούσαν να είναι στις απαρχές του τίποτ' άλλο από αυτό που είδαμε, ούτε η κοινωνία δεν μπορεί να σταματήσει με την πρώτη αυτή θέση.

Κάθε επιστήμη πρέπει αρχικά να προδιαγράψει την περιοχή της, να παράγει και να συγκεντρώσει το υλικό της: πριν από το σύστημα τα γεγονότα, πριν από τον αιώνα της

τέχνης ο αιώνας της πολυμάθειας. Η οικονομική επιστήμη, υποταγμένη στο νόμο του χρόνου και της εμπειρίας όπως κάθε επιστήμη, πριν αναζητήσει πώς τα πράγματα *πρέπει να γίνονται* μέσα στην κοινωνία πρέπει να μας πει πώς *αυτά γίνονται*· και όλες αυτές οι πρακτικές εμπειρίες, που οι συγγραφείς χαρακτηρίζουν τόσο πομπώδικα στα βιβλία τους *νόμους*, *αρχές* και *θεωρίες* παρά την ασυνάφειά τους και την αντίθεσή τους, έπρεπε να τις συλλέγουν με σχολαστική επιμέλεια και να τις περιγράφουν με σοβαρή αμεροληψία.

Για να εκπληρώσουνε την προσπάθεια αυτή, θα χρειαζότανε ίσως περισσότερη εξυπνάδα, ιδιαίτερα περισσότερη αφοσίωση που δεν θα απαιτήσει ίσως η μεταγενέστερη επιστήμη.

Αν λοιπόν η κοινωνική οικονομία είναι ακόμη σήμερα περισσότερο μια πεποίθηση, ένας πόθος για το μέλλον παρά μια γνώση της πραγματικότητας, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε επίσης πως τα στοιχεία της μελέτης αυτής είναι όλα μέσα στην πολιτική οικονομία· και πιστεύω πως εκφράζω το γενικό αίσθημα λέγοντας πως η γνώμη αυτή έγινε η γνώμη του άπειρα μεγαλύτερου μέρους των πνευμάτων. Το παρόν βρίσκει, είναι αλήθεια, λίγους υπερασπιστές· αλλά η απέχθεια προς την ουτοπία δεν είναι λιγότερο καθολική: και όλοι γνωρίζουν πως η αλήθεια βρίσκεται σε μια διατύπωση που θα συμφιλίωνε τους δυο αυτούς όρους: *συντήρηση* και *κίνηση*.

Επίσης, ευχαριστίες που ανήκουν στους κάθε A. Smith, στους J.-B. Say, στους Ricardo και στους Μάλθους καθώς και στους τολμηρούς αντιρρησίες τους, τα μυστήρια της μοίρας, atria Ditis, αρχίζουν να αποκαλύπτονται· η υπεροχή του κεφαλαίου, η καταπίεση του εργαζόμενου, η μηχανοποίηση των μονοπωλίων, ξεκαθαρισμένα σε όλα τους τα σημεία, αποσπώνται από το βλέμμα της δόξας, του φαινομενικού. Πάνω στα γεγονότα που παρατηρούνται και περιγράφονται από τους οικονομολόγους, συλλογίζονται και στοχάζονται: δικαιώματα παράλογα, μοναδικά έθιμα, που τα σεβάστηκαν όσο καιρό διαρκούσε η σκοτεινότητα και που με κόπο τα έφεραν στο φως, εξαφανίζονται μπροστά στη γε-

νική αποδοκιμασία· νομίζουν πως η κυβέρνηση της κοινωνίας πρέπει να παρθεί, όχι πια με μια ιδεολογία συντριμμένη, με την μορφή του *κοινωνικού έλεγχου*, αλλά, έτσι όπως το διέβλεψε ο Μοντεσκιέ, στις *σχέσεις των πραγμάτων* και ήδη μια αριστερά με τάσεις εξαιρετικά κοινωνικές, σχηματισμένη από σοφούς, δικαστές, νομομαθείς, καθηγητές, από καπιταλιστές επίσης και διευθυντές επιχειρήσεων και μ' ένα εκατομμύριο οπαδούς, τοποθετούνται μέσα στο έθνος υπεράνω και έξω από τις γνώμες των *αντιπροσώπων της βουλής* και αναζητούνε μέσα στην ανάλυση των οικονομικών γεγονότων, ν' αποσπάσουν τα μυστικά της ζωής των κοινωνιών.

Παριστάνουμε λοιπόν την πολιτική οικονομία σαν μια απέραντη πεδιάδα στρωμένη με έτοιμα υλικά για ένα οικοδόμημα. Οι εργάτες περιμένουν το σινιάλο, με θέρμη και ανυπόμονοι να στρωθούν στη δουλειά: αλλά έχει εξαφανιστεί ο αρχιτέκτονας δίχως ν' αφήσει σχέδια. Οι οικονομολόγοι διαφύλαξαν στη μνήμη τους ένα πλήθος από πράγματα: δυστυχώς δεν είχαν ούτε σκια θεωρητικής σύνθεσης. Γνωρίζουν την καταγωγή και την ιστορία του κάθε κομματιού,το τι κοστίζει η κατεργασία του, πιο ξύλο μας δίνει τα καλύτερα δοκάρια, και ποιός άργιλος τα καλύτερα τούβλα, πόσα κερδίζουν οι ξυλουργοί και πόσα οι μαρμαρογλύπτες: δεν γνωρίζουν όμως τη θέση και τον προορισμό κανενός. Οι οικονομολόγοι δεν μπορούν να αφομοιώσουν παρά όσα είναι μπροστά στα μάτια τους, κομμάτια ριγμένα ανακατεμένα από έναν αρχιμάγειρα, disjecti menbra poetae· αλλά τους είναι αδύνατο μέχρι σήμερα να βρουν το γενικό σχέδιο και όλες τις φορές που δοκίμασαν μερικές προσεγγίσεις, δεν απάντησαν παρά με ασυνάφειες. Απελπισμένοι στο τέλος από τους δίχως αποτέλεσμα συνδυασμούς, κατάληξαν να υψώσουν σε δόγμα την αρχιτεκτονική ασυναρτησία της επιστήμης ή όπως λένε, τα *άτοπα* των αρχών της· με μια λέξη, αρνήθηκαν την επιστήμη[19].

Έτσι ο καταμερισμός της εργασίας, που δίχως αυτόν η παραγωγή θα ήτανε σχεδόν μηδενική υπόκειται σε χιλιάδες

άτοπα, που το χειρότερο είναι η απο-ηθικοποίηση του εργάτη· οι μηχανές παράγουν φτηνά, συσσωρεύουν και δημιουργούν ανεργία· ο συναγωνισμός καταλήγει στην καταπίεση· ο φόρος υλικός δεσμός της κοινωνίας δεν είναι το πιο συχνά, παρά μια μάστιγα που καταλήγει να είναι ίση με την πυρκαγιά και το χαλάζι· η πίστωση έχει σαν αναγκαίο συμπαρακολούθημα την χρεωκοπία· η ιδιοκτησία είναι μυρμηγκοφωλιά καταχρήσεων· το εμπόριο αλλοιώνει το παιχνίδι της τύχης, όπου μερικές φορές επιτρέπει ταχυδακτυλουργίες: με λίγα λόγια, η αποδιάρθρωση βρισκόμενη παντού σε ίση αναλογία με την τάξη, δίχως να γνωρίζουν πως η πρώτη φτάνει να περιορίζει τη δεύτερη, taxis ataxian diōkein, οι οικονομολόγοι προτίμησαν να συμπεράνουν πως όλα γίνονται για το καλύτερο και βλέπουν κάθε πρόταση για τροπολογία σαν εχθρική στην πολιτική οικονομία[20].

Το κοινωνικό οικοδόμημα έχει λοιπόν εγκαταληφτεί: κολώνες, κιονόκρανα, βάθρα, ξυλεία, πέτρα και μέταλλα διασπασμένα στην τύχη και από όλα τούτα τα υλικά μαζεμένα για ένα μεγαλοπρεπή ναό, την ιδιοκτησία, οικοδομήθηκε καλύβα. Πρόκειται λοιπόν όχι μονάχα να αναζητηθεί ένα σχέδιο για το οικοδόμημα, αλλά να διώξουμε κι αυτούς που καταπιάστηκαν με τη δουλειά, υποθέτοντας πως η πόλη τους όντας η καλύτερη, έτσι που με μόνο τη λέξη ανακαίνιση, να ετοιμάζονται για μάχη στις πόρτες τους. Παρόμοια σύγχυση, ούτε στη Βαβέλ δεν είχε γίνει: ευτυχώς μιλάμε γαλλικά και είμαστε πιο ριψοκίνδυνοι από τους συντρόφους του Νεμρώδ.

Ας αφήσουμε την αλληγορία: η ιστορική και περιγραφική μέθοδος, εφαρμοσμένη με επιτυχία εφόσον δεν είχε να επεξεργαστεί παρά τις αναγνωρισμένες γνώσεις, είναι από δω και πέρα δίχως χρησιμότητα: ύστερα από χιλιάδες μονογραφίες και πίνακες, δεν είμαστε πιο προχωρημένοι από τον καιρό του Ξενοφώντα και του Ησίοδου. Οι Φοίνικες, οι Έλληνες, οι Ιταλοί εργάζονταν τότε όπως και σήμερα: τοποθετούσαν τα χρήματά τους, πλήρωναν μισθούς για τους εργάτες τους, επεξέτειναν την περιοχή τους, έκαναν την αλληλογραφία τους και τις επενδύσεις τους, κρατούσαν τα βιβλία

τους, χρηματίζονταν, αισχροκερδούσαν, κινδύνευαν σύμφωνα με όλους τους κανόνες της οικονομικής τέχνης, εννοώντας όχι λιγότερο καλά από μας να σφετεριστούν τα μονοπώλια και να φορολογούν παράνομα τον καταναλωτή και τον εργάτη. Έτσι οι σχέσεις υπεραφθονούν και όταν θα ξανακοιτάμε αδιάκοπα τις στατιστικές μας και τα νούμερά μας, δεν θα έχουμε πάντοτε μπροστά στα μάτια μας παρά το χάος, το μοναδικό και ακίνητο χάος.

Πιστεύουν, είναι αλήθεια, πως από τους μυθολογικούς χρόνους ίσαμε σήμερα, 57 χρόνια από τη μεγάλη μας επανάσταση, η γενική ευημερία έχει αυξηθεί· ο χριστιανισμός για πολύ καιρό πέρασε σαν την κύρια αιτία της βελτίωσης αυτής, που σήμερα οι οικονομολόγοι εκδηλώνουν όλη τους την τιμή για τις αρχές της. Γιατί πριν απ' όλα, λένε, ποιά ήτανε η επίδραση του χριστιανισμού πάνω στην κοινωνία; Βαθειά ουτοπικός από τη γέννησή του, δεν μπόρεσε να κρατηθεί και να εξαπλωθεί παρά υιοθετώντας λίγο-λίγο όλες τις οικονομικές κατηγορίες, την εργασία, το κεφάλαιο, την μίσθωση γης, τον τόκο, την αισχροκέρδεια, την ιδιοκτησία, με μια λέξη, καθιερώνοντας το ρωμαϊκό νόμο, την πιο υψηλή έκφραση της πολιτικής οικονομίας.

Ο χριστιανισμός, ξένος, σχετικά με το θεολογικό του μέρος, απέναντι στην παραγωγή και την κατανάλωση, υπήρξε για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό αυτό που ήτανε πρόσφατα για τους περιφερόμενους εργάτες οι συντεχνιακές κοινωνίες και η μασονική-στοά, ένα είδος ασφαλιστικού συμβόλαιου και αμοιβαίας βοήθειας· κάτω από την προϋπόθεση αυτή δεν οφείλει τίποτα στην πολιτική οικονομία. Τα αποτελέσματα της φιλανθρωπίας και της αφοσίωσης είναι έξω από την περιοχή της οικονομίας, που ήθελε να προκαλέσει την ευτυχία με την δικαιοσύνη. Επιπλέον, είμαι έτοιμος να αναγνωρίσω τα επιτυχημένα αποτελέσματα του μηχανισμού της ιδιοκτησίας· αλλά παρατηρώ πως τα αποτελέσματα αυτά έχουν εξολοκλήρου καλυφθεί από τις αθλιότητες που παράγονται από τη φύση του μηχανισμού αυτού της ιδιοκτησίας: έτσι που όπως το ομολόγησε πρόσφατα στο αγγλικό κοινοβούλιο

ένας διάσημος υπουργός και όπως θα το αποδείξουμε σε λίγο, μέσα στην τωρινή κοινωνία η πρόοδος της αθλιότητας είναι παράλληλη και σύμφωνη με την πρόοδο του πλούτου, πράγμα που ακύρωνε εντελώς τις εκτιμήσεις της πολιτικής οικονομίας.

Έτσι, η πολιτική οικονομία δεν δικαιώνεται ούτε από τις αρχές της ούτε από τα έργα της· και σχετικά με το σοσιαλισμό όλη του η αξία συνίσταται στο να τον λάβουμε υπόψη. Είμαστε, λοιπόν, αναγκασμένοι να ξαναπιάσουμε την εξέταση της πολιτικής οικονομίας, επειδή αυτή μόνη περιλαβαίνει το λιγότερο μερικά, τα υλικά της κοινωνικής επιστήμης και να επαληθεύσουμε αν οι θεωρίες της δεν έκρυβαν μερικά σφάλματα που η αναίρεσή τους θα συμφιλίωνε το πράγμα και το δικαίωμα, θα αποκάλυπτε τον οργανικό νόμο της ανθρωπότητας και θα έδινε τη θετική αντίληψη της τάξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

Η ΑΞΙΑ

§1. *Αντίθεση της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας*

Η Αξία είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του οικονομικού οικοδομήματος. Ο θεϊκός καλλιτέχνης που μας εμπιστεύθηκε τη συνέχιση του έργου του δεν έδωσε σε κανένα καμιά εξήγηση· αλλά από μερικές ενδείξεις το συμπεραίνουμε. Η αξία, πραγματικά, παρουσιάζει δύο όψεις: η μία, που οι οικονομολόγοι ονομάζουν αξία *χρήσης* ή καθαυτό αξία· την άλλη *αξία ανταλλακτική* ή ελεύθερης εκτίμησης. Τα αποτελέσματα που παράγει η αξία με τη διπλή αυτή όψη της και που είναι πολύ ασύμμετρα εφόσον δεν έχουν εδραιωθεί ή για να εκφραστούμε φιλοσοφικά εφόσον δεν έχουν συσταθεί, αλλάζουν ολοκληρωτικά μόλις συγκροτηθούν.

Επόμενα, σε τι συνίσταται η συνάφεια της αξίας χρήσης με την ανταλλακτική αξία, τι πρέπει να εννοούμε με τον όρο αξία *που έχει συσταθεί*, και με ποιά περιπέτεια διενεργείται αυτή η σύσταση: είναι το αντικείμενο και ο σκοπός της πολιτικής οικονομίας. Θα ικετέψω τον αναγνώστη να δώσει όλη την προσοχή του σ' αυτό που θα επακολουθήσει: το κεφάλαιο αυτό είναι το μοναδικό σ' αυτή την εργασία πού απαιτεί από την πλευρά του λίγη καλή θέληση. Από την πλευρά μου, θα προσπαθήσω να είμαι όσο μπορώ απλός και σαφής.

Καθετί που μπορεί να μου προσφέρει μερικές χρήσιμες υ-

πηρεσίες έχει για μένα αξία και θα είμαι τόσο πιο πλούσιος όσο το χρήσιμο πράγμα είναι πιο άφθονο: μέχρις εδώ καμιά δυσκολία. Το γάλα και το κρέας, τα φρούτα και τα σιτηρά, το μαλλί, η ζάχαρη, το μπαμπάκι, το κρασί, τα μέταλλα, το μάρμαρο, η γη τέλος, το νερό, ο αέρας, η φωτιά και ο ήλιος είναι, σχετικά με μένα, αξίες χρήσης, αξίες από τη φύση τους και τον προορισμό τους. Αν όλα τα πράγματα πού χρησιμεύουν για την ύπαρξή μου ήτανε τόσο άφθονα όπως ορισμένα από αυτά, για παράδειγμα το φως, μ' άλλα λόγια, αν η ποιότητα κάθε είδους αξιών ήτανε ανεξάντλητη, η καλοπέρασή μου θα ήτανε διαπαντός εξασφαλισμένη: δεν θα είχα ανάγκη να εργάζομαι, το ίδιο δεν θα σκεπτόμουνα. Σε μια τέτοια κατάσταση, θα υπήρχε πάντοτε *χρησιμότητα* μέσα στα πράγματα, αλλά δεν θα ήτανε πιο αληθινό να πούμε πως αυτά ΑΞΙΖΟΥΝ· γιατί η αξία, όπως σε λίγο θα το δούμε, δείχνει μια σχέση ουσιαστικά κοινωνική· και αυτό οφείλεται αποκλειστικά στην ανταλλαγή, που κάνει ένα είδος πισωγύρισμα της κοινωνίας πάνω στη φύση, απ' όπου αποκτάμε την έννοια της χρησιμότητας. Ολόκληρη η ανάπτυξη του πολιτισμού στηρίζεται στην αναγκαιότητα που βρίσκεται το ανθρώπινο είδος να προκαλεί αδιάκοπα τη δημιουργία καινούργιων αξιών· το ίδιο όπως τα δεινά της κοινωνίας έχουν την πρώτη αιτία τους μέσα στην αδιάκοπη πάλη που στηρίζεται πάνω στη δική μας χαρακτηριστική νωθρότητα. Αφαιρέστε από τον άνθρωπο αυτή την ανάγκη που παρακινεί τη σκέψη του και τον διαπλάσσει για τη θεωρητική ζωή και ο αρχιτεχνίτης της δημιουργίας δεν θα είναι παρά το πρώτο από τα τετράποδα.

Αλλά πώς η αξία χρησιμότητας γίνεται ανταλλάξιμη αξία; Γιατί πρέπει να σημειώσουμε πως τα δύο είδη αξιών, αν και σύγχρονες μέσα στη σκέψη (επειδή η πρώτη δεν γίνεται αντιληπτή παρά με την ευκαιρία της δεύτερης), προϋποθέτουν ωστόσο μια σχέση διαδοχής: η ανταλλάξιμη είναι δοσμένη από ένα είδος αντανάκλασης από την αξία χρήσης, όπως οι θεολόγοι διδάσκουν πως μέσα στην Τριάδα (αγία), ο Πατέρας θεωρώντας ολόκληρη την αιωνιότητα γεννάει τον Γιό. Αυτή η γέννηση της ιδέας της αξίας δεν επισημάνθηκε

από τους οικονομολόγους με αρκετή φροντίδα: είναι σημαντικό να επιμείνουμε πάνω σ' αυτή. Έτσι, επειδή ανάμεσα στα αντικείμενα που έχω ανάγκη, ένας πολύ μεγάλος αριθμός δεν βρίσκεται μέσα στη φύση παρά σε μέτρια ποσότητα, ή ακόμα και καθόλου, είμαι αναγκασμένος να βοηθήσω στην παραγωγή των όσων μου λείπουν, και καθώς δεν μπορώ να καταπιαστώ με τόσα πράγματα, θα προτείνω σε άλλους ανθρώπους, συνεργάτες μου στις διάφορες δραστηριότητες, να μου παραχωρήσουν ένα μέρος των προϊόντων τους σαν αντάλλαγμα του δικού μου. Θα έχω έτσι μπροστά μου, από το ιδιαίτερο προϊόν μου, πάντοτε περισσότερα απ' αυτά που καταναλώνω· το ίδιο και οι ισότιμοί μου θα έχουν μπροστά τους, από τα αμοιβαία τους προϊόντα, περισσότερα απ' όσα χρησιμοποιούν. Αυτή η σιωπηλή σύμβαση πραγματοποιείται με το *εμπόριο*. Με την ευκαιρία αυτή, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η λογική διαδοχή των δύο ειδών αξίας παρουσιάζεται πολύ καλύτερα μέσα στην ιστορία παρά μέσα στη θεωρία, οι άνθρωποι έχουν περάσει χιλιάδες χρόνια ανταλλάζοντας τα φυσικά αγαθά (είναι αυτό που ονομάζουν *πρωτόγονη κοινότητα*), πριν η βιομηχανία τους δώσει την ευκαιρία για κάποια ανταλλαγή[22].

Επόμενα, η ικανότητα που έχουν όλα τα προϊόντα, είτε είναι φυσικά είτε είναι βιομηχανικά, να χρησιμεύουν για τη συντήρηση του ανθρώπου, ονομάζεται ιδιαίτερα αξία χρήσης· η ικανότητα που έχουν να δίνεται το ένα για το άλλο, ανταλλαχτική αξία. Στο βάθος, είναι το ίδιο πράγμα, επειδή η δεύτερη περίπτωση δεν κάνει τίποτ' άλλο παρά να προσθέτει στην πρώτη την ιδέα της αντικατάστασης, και όλα αυτά μπορούν να φανούν σαν άχρηστη λεπτολογία: μέσα στην πρακτική, οι συνέπειες είναι εκπληκτικές και αλληλοδιάδοχα επιτυχείς ή ολέθριες.

Έτσι, η διάκριση που έγινε στην αξία είναι δοσμένη από τα γεγονότα και δεν έχει τίποτα το αυθαίρετο: οφείλεται στον άνθρωπο, που υφίσταται αυτόν τον νόμο, να τον κάνει να γυρίσει ευνοϊκά για την ευτυχία του και την ελευθερία του. Η εργασία είναι, σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση ενός

συγγραφέα του Α.Α. Walras[23], ένας πόλεμος ενάντια στην τσιγγουνιά της φύσης· με την εργασία γεννιούνται ταυτόχρονα ο πλούτος και η κοινωνία. Όχι μονάχα η εργασία παράγει ασύγκριτα περισσότερα αγαθά απ' αυτά που μας δίνει η φύση (έχει διαπιστωθεί πως μονάχα οι υποδηματοποιοί της Γαλλίας παρήγαγαν δέκα φορές περισσότερο από όλα μαζί τα εργοστάσια του Περού, της Βραζιλίας και του Μεξικού)· αλλά, η εργασία, με τις μεταμορφώσεις που επέβαλλε στις φυσικές αξίες, επεκτείνοντας και πολλαπλασιάζοντας στο άπειρο τα δίκαιά της, φαίνεται λίγο-λίγο πως ολόκληρος ο πλούτος, εξαιτίας του περάσματός του από τα βάσανα της βιομηχανίας, ξανάρχεται ολόκληρος σ' αυτόν που τον δημιουργεί και πως δεν μένει τίποτα ή σχεδόν τίποτα για τον κάτοχο της πρώτης ύλης.

Επόμενα η πορεία της οικονομικής ανάπτυξης είναι: σε μια πρώτη ματιά, οικειοποίηση της γης και των φυσικών αξιών· έπειτα κοινότητα και καταμερισμός της εργασίας μέχρι την πλήρη ισότητα. Οι άβυσσοι σπάρθηκαν στο δρόμο μας, η ρομφαία κρέμεται πάνω από τα κεφάλια μας, αλλά για να συμπεράνεις όλους τους κινδύνους έχουμε την αιτία και η αιτία είναι η παντοδυναμία.

Προκύπτει από τη σχέση της αξίας χρήσης προς την ανταλλακτική αξία πως αν, από τύχη ή κακοβουλία, απαγορευτεί η ανταλλαγή στον ένα από τους παραγωγούς, ή αν η χρησιμότητα του προϊόντος του, έπαυε παρευθύς, παρόλες τις γεμάτες αποθήκες του, να μην κατέχει τίποτα. Όσο περισσότερα έξοδα θα είχε κάνει και έχει γενναία απλωθεί για να παράγει, τόσο περισσότερο βαθειά θα είναι η φτώχεια του. Αν η χρησιμότητα του προϊόντος, αντί να εξαφανιστεί διαμιάς, μονάχα ελαττωνότανε, πράγμα που μπορεί να γίνει με εκατό μορφές: ο εργαζόμενος, αντί να υποστεί απώλειες και να κινδυνεύει από απότομη καταστροφή, αρχίζει να φτωχαίνει· αναγκασμένος να παραδώσει μια ποσότητα υψηλής αξίας για μια ξένη ποσότητα χαμηλής αξίας, η επιβίωσή του θα βρίσκεται μέσα σε μιαν αναλογία ίση με το έλλειμμα της πώλησης που έκανε: πράγμα που θα τον οδηγήσει βαθμιαία από

την ευχέρεια στον μαρασμό. Αν τέλος η χρησιμότητα του προϊόντος αυξάνει, ή το ίδιο αν η παραγωγή του έγινε λιγότερο δαπανηρή, η ζυγαριά της ανταλλαγής θα γυρίσει σε ωφέλεια του παραγωγού, που η ευημερία του θα μπορούσε έτσι να φτάσει από τη φιλόπονη μετριότητα στην οκνηρή ευπορία. Το φαινόμενο αυτό της υποτίμησης και του πλουτισμού εκδηλώνεται με χίλιες μορφές και με χίλιους συνδυασμούς: σ' αυτό συνίσταται το παθιασμένο πολύπλοκο παιχνίδι του εμπόριου και της βιομηχανίας· σ' αυτή τη λοταρία των παγίδων που οι οικονομολόγοι πιστεύουν πως πρέπει να διαρκούν αιώνια και που η Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών ζητάει, δίχως να το γνωρίζει, την κατάργηση, όταν, κάτω από τα ονόματα του κέρδους και της αμοιβής, αναζητούν την συμφιλίωση της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας, δηλαδή πως βρίσκουν το μέσο να αποδώσουν σε όλες τις αξίες χρήσης εξίσου ανταλλακτικές αξίες, και vice versa όλες τις ανταλλακτικές αξίες εξίσου αξίες χρήσης.

Οι οικονομολόγοι έκαναν πολύ καλά να ξεσκεπάσουν το διπλό χαρακτήρα της αξίας: αλλά αυτό που δεν απόδωσαν με την ίδια καθαρότητα, είναι η αντιφατική της φύση. Εδώ αρχίζει η κριτική μας.

Η χρησιμότητα είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την ανταλλαγή· αλλά αφαιρέστε την ανταλλαγή και η χρησιμότητα γίνεται αμέσως μηδέν: οι δυο αυτοί όροι είναι αδιάλυτα συνδεμένοι. Πού λοιπόν φανερώνεται η αντίφαση; Επειδή όλοι, όποιοι κι αν είμαστε, δεν συντηρούμαστε παρά με την εργασία και την ανταλλαγή και είμαστε τόσο πλουσιότεροι όσο περισσότερο παράγουμε και ανταλλάζουμε, το αποτέλεσμα για τον καθένα είναι να παράγει όσο μπορεί αξίες χρήσης, με σκοπό να αυξήσει τόσο τις ανταλλαγές του όσο επόμενα τις απολαύσεις του. Έπειτα, το πρώτο αποτέλεσμα, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του πολλαπλασιασμού των αξιών, είναι να τις *εξευτελίζουν*: όσο περισσότερο ένα εμπόρευμα αφθονεί, τόσο περισσότερο χάνει στην ανταλλαγή και υποτιμάται εμπορικά. Δεν είναι αληθινό πως υπάρχει εδώ

αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαιότητα της εργασίας και στα αποτελέσματά της;

Εξορκίζω τον αναγνώστη, πριν να ανατρέξει στην οφειλόμενη εξήγηση, να σταματήσει την προσοχή του στο παρακάτω γεγονός: Ένας χωρικός από συγκομιδή έχει 20 σάκκους στάρι, που το προορίζει για τη διατροφή της οικογένειάς του, θεωρείται δυό φορές πιο πλούσιος παρά αν είχε συγκομίσει δέκα σάκκους· το ίδιο μια νοικοκυρά που έχει υφάνει 50 πήχες πανί πιστεύεται πως είναι δυο φορές πιο πλούσια απ' ότι αν είχε υφάνει 25 πήχες. Από άποψη οικονομίας, έχουν δίκιο κι οι δυό· αλλά από την άποψη των εξωτερικών σχέσεών τους, μπορούν να απατώνται ολοκληρωτικά. Αν η συγκομιδή του σταριού είναι διπλή σ' όλες τις χώρες, είκοσι σάκκοι θα πουληθούν λιγότερο από τους δέκα που δεν θα πουλιώντουσαν αν η συγκομιδή ήτανε η μισή· όπως το ίδιο, σε μια παρόμοια περίπτωση, πενήντα πήχες πανιού θα πουληθούν λιγότερο από τους εικοσιπέντε.

Έτσι, ενώ η αξία ελαττώνεται καθώς αυξάνει η παραγωγή αξιών χρησιμότητας, ένας παραγωγός μπορεί να φτάσει από τη φτώχεια στον ακατάπαυστο πλουτισμό. Κι αυτό παρουσιάζεται σαν να είναι αθεράπευτο, επειδή το μόνο μέσο σωτηρίας θα είναι όταν τα βιομηχανικά προϊόντα θα παράγονταν όλα, όπως ο αέρας και το φως, σε άπειρη ποσότητα, πράγμα που είναι παράλογο. «Θεέ του λογικού μου!» έχει πει ο Jean-Jacques: δεν είναι οι οικονομολόγοι που παραλογίζονται· είναι η ίδια η πολιτική οικονομία που είναι άπιστη στους προσδιορισμούς της: Mentita est iniquitas sibi.

Στα παραδείγματα που εκθέσαμε, η αξία χρήσης ξεπερνάει την ανταλλακτική αξία: σε άλλες περιπτώσεις είναι λιγότερη. Και παρουσιάζεται τότε το ίδιο φαινόμενο, αλλά με αντίστροφη κατεύθυνση: η διακύμανση ευνοεί τον παραγωγό και χτυπάει τον καταναλωτή. Είναι αυτό που συμβαίνει ιδιαίτερα στις ελλείψεις πραγμάτων, όπου η ύψωση των προϊόντων έχει κάτι το τεχνητό. Υπάρχουν επίσης επαγγέλματα που όλη η τέχνη τους συνίσταται στο να παράγουν μία μέτρια χρησιμότητα και που την θεωρούν, (περνάει για πολύ

καλή), για αξία ελεύθερης εκτίμησης υπερβολική: αυτές είναι γενικά οι τέχνες τις πολυτέλειας. Ο άνθρωπος, με το αισθητικό του πάθος, είναι άπληστος για ματαιότητες που η κατοχή τούς ικανοποιεί στον ύψιστο βαθμό την κενοδοξία του, την έμφυτη επιθυμία για λούσα και τον έρωτά του τον πιο ευγενικό και πιο αξιοσέβαστο για το ωραίο: ακριβώς πάνω σ' αυτά τ' αντικείμενα κερδοσκοπούν οι προμηθευτές τους. Το να επιβάλλεις την ιδιοτροπία και την κομψότητα δεν είναι κάτι μισητό ή παράλογο μόνο να βάζεις διατίμηση στην κυκλοφορία: αλλά αυτή η επιβολή δεν είναι αντιληπτή από μερικούς επιχειρηματίες παρά σαν κάτι περαστικό, όπου ο γενικός ενθουσιασμός τους προφυλάει και που όλη της η αξία είναι συχνά να διαστρέψουν το γούστο και να γεννηθεί έτσι η αστάθεια. Από τη στιγμή αυτή κανένας δεν παραπονιέται· αλλά όλα τα αναθέματα της εκτίμησης επιφυλάσσονται για τους μονοπωλητές που, με την εξυπνάδα τους φτάνουν να ανυψώσουν τις τιμές του πανιού και του ψωμιού μερικές δεκάρες.

Αυτό το λίγο που δείξαμε, σχετικά με την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, αυτό το εκπληκτικό τους κοντράστ, που οι οικονομολόγοι είναι συνηθισμένοι να το βλέπουν σαν πολύ απλό: πρέπει να δείξουμε πως αυτός ο ποιητικός ισχυρισμός κρύβει ένα βαθύ μυστήριο, που καθήκον μας είναι να το αποκαλύψουμε.

Προκαλώ λοιπόν όλους τους σοβαρούς οικονομολόγους να μου πούνε, όπως αλλιώς κι αν βάλω ή επαναλάβω το ερώτημα, από ποιά αιτία ελαττώνεται η αξία στο μέτρο που αυξάνεται η παραγωγή· και αντίστροφα τι κάνει να μεγαλώνει η ίδια αυτή αξία στο μέτρο που ελαττώνεται η παραγωγή. Με τεχνικούς όρους, η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία, αναγκαίες η μία στην άλλη, βρίσκονται σε αντίστροφο λόγο η μία προς την άλλη: ζητάω λοιπόν γιατί η σπανιότητα, όχι η χρησιμότητα, είναι συνώνυμη της υπερτίμησης. Γιατί, το σημειώνουμε, η ύψωση και η πτώση των εμπορευμάτων μέσα στην παραγωγή είναι ανεξάρτητες από την ποσότητα της εργασίας που δαπανήθηκε· και το περισσότερο ή το

λιγότερο από τα έξοδα που αυτά (τα εμπορεύματα) στοιχίζουν δεν χρησιμεύει καθόλου για να εξηγήσουμε τις μεταβολές των τιμών της αγοράς. Η αξία είναι ιδιότροπη όπως και η ελευθερία: δεν υπολογίζει ούτε τη χρησιμότητα ούτε την εργασία[24] και εκτός απ' αυτό, φαίνεται πως, μέσα στη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων και με αφετηρία ορισμένες εξαιρετικές διαταραχές, τα πιο χρήσιμα αντικείμενα θα είναι πάντοτε αυτά που θα πάρουν την πιο χαμηλή τιμή· μ' άλλα λόγια, όσο είναι σωστό πως οι άνθρωποι που εργάζονται με περισσότερη άνεση είναι οι καλύτερα αμειβόμενοι, τόσο αυτοί που χύνουν τον ιδρώτα τους και το αίμα τους, αμείβονται χειρότερα. Έτσι που οδηγώντας την αρχή αυτή μέχρι τις τελευταίες συνέπειές της, θα φτάσουμε στο πιο λογικό συμπέρασμα του κόσμου: πως τα πράγματα που η χρήση τους είναι αναγκαία και η ποσότητά τους άπειρη, δεν αξίζουν τίποτα· και αυτά που η χρησιμότητά τους είναι μηδενική και η σπανιότητά τους ύψιστη, έχουν μια ανεκτίμητη τιμή. Αλλά, και για να φτάσουμε στον κολοφώνα της σύγχυσης, η πρακτική δεν παραδέχεται διόλου αυτές τις ακρότητες· απ' τη μια μεριά, κανένα ανθρώπινο προϊόν δεν μπορεί να φτάσει σε μέγεθος το άπειρο· απ' την άλλη, τα πράγματα τα πιο σπάνια πρέπει να είναι, σε μια οποιαδήποτε βαθμίδα, χρήσιμα, γιατί δίχως αυτή τη χρησιμότητα δεν θα είχανε καμιά αξία. Η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία παραμένουν μοιραία συνδεμένες η μια στην άλλη, αν και η φύση τους τείνει ακατάπαυστα να τις απομακρύνει.

Δεν θα κουράσω τον αναγνώστη με την ανασκευή των λογομαχιών που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν για να ξεκαθαρίσουν το θέμα αυτό: δεν υπάρχει, πάνω στην αντίφαση που συνδέεται με την έννοια της αξίας, αξιοσημείωτη αιτία, ούτε δυνατή εξήγηση. Το γεγονός που γι' αυτό μιλάω είναι απ' αυτό που τα ονομάζουν πρωταρχικά, δηλαδή απ' αυτά που μπορούν να χρησιμέψουν για εξήγηση σε άλλα, αλλά που από μόνα τους, όπως τα σώματα που ονομάζουμε απλά, είναι αξεδιάλυτα. Τέτοιος είναι ο ντουαλισμός του πνεύματος και της ύλης. Το πνεύμα και η ύλη είναι δυο όροι που, παρμένοι

χωριστά, δείχνει καθένας μια ξεχωριστή άποψη του πνεύματος, αλλά δίχως να ανταποκρίνεται σε καμιά πραγματικότητα.

Το ίδιο, όντας δοσμένη η ανάγκη στον άνθρωπο για μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων μαζί με τον εξαναγκασμό να τη φροντίζει με την εργασία του, η αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην ανταλλακτική αξία θα προκύψει αναγκαστικά· και απ' την αντίθεση αυτή, προκύπτει μια αντίφαση στο κατώφλι το ίδιο της πολιτικής οικονομίας. Καμιά νόηση, καμιά θεϊκιά ή ανθρώπινη θέληση δεν θα μπορούσε να την εμποδίσει.

Έτσι, αντί να αναζητάμε μία χιμαιρική εξήγηση, θα αρκεστούμε να διακριβώσουμε καλά την αναγκαιότητα της αντίφασης.

Όση κι αν είναι η αφθονία των δημιουργημένων αξιών και η αναλογία που ανταλλάσσονται μεταξύ τους, για να ανταλλάξουμε τα προϊόντα μας, πρέπει, αν είσαστε *ζητών* να σου κάνει το προϊόν μου και αν είσαστε *ο προσφέρων* να μου κάνει το δικό σας. Γιατί κανένας δεν έχει το δικαίωμα να επιβάλλει στον άλλο το δικό του εμπόρευμα: ο μόνος κριτής της χρησιμότητας, ή, που είναι το ίδιο, της ανάγκης είναι ο αγοραστής. Επόμενα, στην πρώτη περίπτωση, είσαστε ο εκτιμητής της καταλληλότητας· στη δεύτερη περίπτωση είμαι εγώ. Αφαιρέστε την αμοιβαία ελευθερία, και η ανταλλαγή δεν είναι πια άσκηση κατασκευαστικής αμοιβαιότητας, αλληλεγγυότητας: γίνεται ληστεία, λωποδυσία. Ο κομμουνισμός, ας το πούμε περαστικά, δεν θα θριαμβεύσει ποτέ με τη δυσκολία αυτή.

Αλλά, με την ελευθερία, η παραγωγή παραμένει αναγκαστικά ακαθόριστη, είτε σε ποσότητα, είτε σε ποιότητα· τόσο πολύ μάλιστα που από την άποψη της οικονομικής προόδου και για την ικανοποίηση των καταναλωτών, η εκτίμηση παραμένει αιώνια αυθαίρετη και η τιμή των εμπορευμάτων πάντοτε θα διακυμαίνεται. Ας υποθέσουμε για μια στιγμή πως όλοι οι παραγωγοί πουλάνε με σταθερή τιμή: θα υπάρξουν κάποιοι, που παράγοντας για φτηνότερη αγορά ή παράγοντας

καλύτερα, θα κέρδιζαν πολλά, τη στιγμή που οι άλλοι δεν θα κέρδιζαν τίποτα. Με κάθε τρόπο η ισορροπία θα έχει διακοπεί.

Αν θελήσουμε, τελικά να επανορθώσουμε τη στασιμότητα του εμπορίου περιορίζοντας την παραγωγή αναγκαστικά στο σωστό; Θα ήτανε παραβίαση της ελευθερίας: γιατί αφαιρώντας μου την ικανότητα να εκλέγω με καταδικάζετε να πληρώνω στο μάξιμουμ· καταστρέφετε τον ανταγωνισμό, μόνη εγγύηση της καλής αγοράς και προκαλείτε το λαθρεμπόριο. Έτσι για να εμποδίσετε την αυθαιρεσία στο εμπόριο, πέφτετε στη διοικητική αυθαιρεσία· για να δημιουργήσετε την ισότητα, καταστρέφετε την ελευθερία: που είναι έτσι η άρνηση της ίδιας της ισότητας. Θα συγκεντρώσετε τους παραγωγούς σ' ένα κοινό εργαστήρι; Αυτό δεν αρκεί καθόλου: θα πρέπει επίσης να συγκεντρώσετε τους καταναλωτές σε ένα κοινό νοικοκυριό: αλλά τότε ξεφεύγετε από το πρόβλημα. Δεν πρόκειται να καταργήσετε την ιδέα της αξίας, όπως είναι αδύνατο να καταργηθεί η εργασία, αλλά να την προσδιορίσετε· δεν πρόκειται να σκοτώσετε την ατομική ελευθερία, αλλά να την κοινωνικοποιήσετε. Επόμενα, αποδείχνεται πως οφείλεται στην ελεύθερη θέληση του ανθρώπου η αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην ανταλλακτική αξία: πως να λυθεί η αντίθεση αυτή εφόσον υφίσταται η ελεύθερη θέληση; Και πώς να τη θυσιάσουμε, θυσιάζοντας το λιγότερο τον άνθρωπο;...

Επόμενα, πως μονάχα απ' αυτή την ποιότητα του ελεύθερου αγοραστή κρίνω για την ανάγκη μου, κρίνω και για την καταλληλότητα του αντικείμενου, κρίνω για την τιμή που θέλω να του βάλω· και αφετέρου σαν ποιότητα του ελεύθερου παραγωγού είσαστε κύριος των μέσων παραγωγής και κατά συνέπεια έχετε την ικανότητα να ελαττώσετε τα έξοδά σας, το αυτεξούσιο μπαίνει με δύναμη μέσα στην αξία και την κάνει να διακυμαίνεται ανάμεσα στη χρησιμότητα και την εκτίμηση.

Αλλά αυτή η διακύμανση, που σωστά διαπιστώνεται από τους οικονομολόγους, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το αποτέλε-

σμα μιας αντίφασης που, μεταφερμένη σε πλατιά κλίμακα, γεννάει τα πιο απρόσμενα φαινόμενα. Τρία χρόνια γονιμότητα σε μερικές επαρχίες της Ρωσίας είναι λαϊκή θεομηνία· το ίδιο και στους αμπελώνες μας, τρία χρόνια αφθονίας είναι θεομηνία, για τους αμπελουργούς. Οι οικονομολόγοι, το ξέρω καλά, αποδίνουν αυτόν τον κίνδυνο σε έλλειψη εξαγωγών· επίσης υπάρχει ένα μεγάλο πρόβλημα ανάμεσά τους για τις εξαγωγές. Δυστυχώς πρόκειται για τη θεωρία των εξαγωγών[25] καθώς και τη θεωρία της αποδημίας που θέλησαν να την αντιτάξουν στον Μάλθους: είναι μια απαίτηση αρχής. Τα κράτη με τις μεγαλύτερες εξαγωγές υπόκεινται σε υπερπαραγωγή όπως κι οι πιο απομονωμένες χώρες. Επόμενα, η υποτίμηση και η περτίμηση μπορεί να είναι πιο γνωστή από το χρηματιστήριο του Παρισιού και του Λονδίνου.

Από τη διακύμανση της τιμής και από τα ανώμαλα αποτελέσματα που απορρέουν απ' αυτές, οι σοσιαλιστές και οι οικονομολόγοι καθένας από την πλευρά του, συνάγουν αντίθετα συμπεράσματα αλλά εξίσου λανθασμένα: οι πρώτοι βρήκαν αφορμή για να συκοφαντήσουν την πολιτική οικονομία και να την αποκλείσουν από την κοινωνική επιστήμη· οι άλλοι, για ν' απορρίψουν κάθε δυνατότητα συμβιβασμού ανάμεσα στους όρους των σχέσεων και να παραδεχθούν σαν απόλυτο νόμο του εμπορίου την ασυμμετρία των αξιών, δηλαδή από την ανισότητα των περιουσιών.

Λέω πως και των δυο μερών το σφάλμα είναι ισότιμο:

1ο. Η αντιφατική ιδέα της αξίας, που τόσο καλά έγινε φανερή από την αναπόφευκτη διάκριση της αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, δεν προέρχεται από μια σφαλερή κατανόηση του πνεύματος, ούτε από μια ελλειπή ορολογία, ούτε από καμιά παραπλάνηση της πρακτικής: είναι μέσα στη φύση των πραγμάτων και επιβάλλεται στο λόγο σαν γενική μορφή της σκέψης, δηλαδή σαν κατηγορία. Επόμενα καθώς η έννοια της αξίας είναι το σημείο αφετηρίας της πολιτικής οικονομίας, έπεται πως όλα τα στοιχεία της επιστήμης – χρησιμοποιώ τη λέξη επιστήμη καταχρηστικά – είναι αντιφατικά από μόνα τους και αντίθετα μεταξύ τους· έτσι που

πάνω σε κάθε πρόβλημα ο οικονομολόγος βρίσκεται αδιάκοπα τοποθετημένος ανάμεσα σε μιά κατάφαση και σε μια άρνηση εξίσου αναπόφευκτες. Η *αντινομία* τελικά, για να χρησιμοποιήσω τη λέξη που καθιερώθηκε από τη σύγχρονη φιλοσοφία, είναι ο ουσιαστικός χαρακτήρας της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή ταυτόχρονα η δικαίωσή της και το σταμάτημα του θανάτου της.

Αντινομία, κατά γράμμα *αντι-νόμος*, πάει να πει αντίθεση μέσα στην αρχή ή ανταγωνισμός μέσα στη σχέση, όπως η αντίφαση ή η *αντιλογία* αντίθεση ή αντίκρουση μέσα στην ομιλία. Η αντινομία, ζητάω συγγνώμη που μπαίνω σ' αυτές τις σχολαστικές λεπτομέρειες, αλλά λίγο οικείες ακόμη στο πιο μεγάλο μέρος των οικονομολόγων, η αντινομία είναι η σύλληψη ενός νόμου, με δυο όψεις, η μία θετική, η άλλη αρνητική· τέτοιος είναι π.χ. ο νόμος που ονομάζεται της *έλξης*, που κάνει να γυρίζουν οι πλανήτες γύρω από τον ήλιο και που οι γεωμέτρες τον έχουν αποσυνθέσει σε κεντρόφυγο και φυγόκεντρο δύναμη.

Τέτοιο είναι ακόμη το πρόβλημα της διαιρετότητας της ύλης στο άπειρο, που όπως απόδειξε ο Kant μπορούμε να την αρνηθούμε και να την βεβαιώσουμε αλληλοδιαδόχως με επιχειρήματα εξίσου εύλογα και μη-ανασκευάσιμα.

Στα μαθηματικά, υπάρχει κανόνας που όταν μια πρόταση αποδείχνεται λαθεμένη, η αντίθετη πρόταση είναι αληθινή και αντίστροφα. Αυτό ακριβώς είναι το μεγάλο προτέρημα της μαθηματικής απόδειξης. Στην κοινωνική οικονομία δεν είναι καθόλου έτσι: γι' αυτό θα δούμε, για παράδειγμα, πως η ατομική ιδιοκτησία αφού αποδείχτηκε με τις συνέπειές της λαθεμένη, η αντίθετη διατύπωση: η κοινή ιδιοκτησία δεν είναι καθόλου αληθινή, αλλά κι αυτή είναι απαράδεκτη ταυτόχρονα και για τον ίδιο λόγο που είναι και η ατομική ιδιοκτησία. Απ' αυτό προκύπτει, όπως το έχουν τονίσει με γελοίο τρόπο, πως κάθε αλήθεια, κάθε ιδέα πορεύεται με αντίφαση, δηλαδή πως κάποιο πράγμα το βεβαιώνουμε και το αρνιόμαστε ταυτόχρονα και πως πρέπει ν' απορρίψουμε την αρχαία λογική που με την αντίφαση εύρισκε το λάθος; Αυτή η

φλυαρία είναι άξια για σοφιστές που δίχως πίστη και δίχως καλή θέληση εργάζονται για να κάνουν αιώνιο τον σκεπτικισμό, με σκοπό να συγκρατούν την αυθάδικη αχρηστία τους. Καθώς η αντινομία, μόλις την παραγνωρίσεις, οδηγεί άφευκτα στην αντίφαση, γιατί παίρνουν το ένα για το άλλο (την αλήθεια για ψέμα και τ' αντίστροφο), ιδιαίτερα στα γαλλικά, όπου αγαπάνε να επισημαίνουν κάθε πράγμα από τα αποτελέσματά του. Αλλά ούτε ή αντίφαση, ούτε η αντινομία, που η ανάλυση αποκαλύπτει στο βάθος κάθε απλής ιδέας, δεν είναι η αρχή της αλήθειας. Η αντίφαση είναι πάντοτε συνώνυμη με την μηδενικότητα· σχετικά με την αντινομία, που καμιά φορά την ονομάζουν με το ίδιο όνομα (αντίφαση δηλαδή), είναι πραγματικά ο πρό-δρομος της αλήθειας, που της προσφέρει, για να το πούμε έτσι, την ύλη· αλλά δεν είναι διόλου η αλήθεια και θεωρημένη (η αντινομία) καθεαυτή είναι η τελική αιτία της αταξίας, η κύρια μορφή του ψεύδους και του κακού.

Η αντινομία αποτελείται από δυο όρους, αναγκαίους ο ένας στον άλλο, αλλά πάντοτε αντίθετους και τείνουν αμοιβαία να καταστραφούν. Μόλις τολμώ να προσθέσω, αλλά πρέπει να κάνω αυτό το βήμα, πως ο πρώτος απ' αυτούς τους όρους παίρνει το όνομα της *θέσης*, και ο δεύτερος της *αντίθεσης*. Ο μηχανισμός αυτός είναι τώρα τόσο γνωστός, που θα τον δούμε σε λίγο, το ελπίζω, να φιγουράρει στο πρόγραμμα των σχολείων. Θα δούμε αμέσως πώς από το συνδυασμό αυτών των δυο μηδενικών ξεπηδά η ενότητα, ή η ιδέα, που κάνει να εξαφανιστεί η αντινομία.

Έτσι, μέσα στην αξία, τίποτα το χρήσιμο που δεν θα μπορούσε να ανταλλαγεί, τίποτα το ανταλλάξιμο αν δεν είναι χρήσιμο: η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία είναι αξεχώριστες. Αλλά ενώ, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η ζήτηση ποικίλλει και πολλαπλασιάζεται στο άπειρο· ενώ η κατασκευή τείνει κατά συνέπεια να ανυψώσει τη φυσική χρησιμότητα των πραγμάτων και τελικά να μετατρέπεται κάθε αξία χρήσης σε ανταλλακτική αξία, – από μια άλλη πλευρά, η παραγωγή αυξάνοντας αδιάκοπα τη δύναμη των μέσων της

και περιορίζοντας πάντοτε τα έξοδά της, τείνει να επαναφέρει την κατάσταση των πραγμάτων στην πρωταρχική χρησιμότητα: έτσι που η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία να βρίσκονται σε αδιάκοπη πάλη.

Τα αποτελέσματα της πάλης αυτής είναι γνωστά: οι πόλεμοι του εμπόριου και των εξαγωγών, η αφθονία, η απραξία, οι απαγορεύσεις, οι καταστροφές του ανταγωνισμού, το μονοπώλιο, η καταπίεση των εργατών, οι νόμοι των άκρων, η άνιση καταστροφή των περιουσιών, η αθλιότητα, όλα αυτά προέρχονται από την αντινομία της αξίας. Να με απαλλάξετε να σας δώσω εδώ την απόδειξη γιατί αυτή θα ξεπηδήσει από μόνη της με φυσικότητα στα παρακάτω κεφάλαια.

Οι σοσιαλιστές, απαιτώντας πολύ σωστά το τέλος του ανταγωνισμού αυτού, κάνουν το σφάλμα να παραγνωρίζουν την πηγή του, και δεν βλέπουν σ' αυτόν παρά την κοινή παραδοχή πως θα μπορούσαν να τον διορθώσουν διαμέσου της λαϊκής κυριαρχίας. Από δω αυτή η έκρηξη αξιοθρήνητης ευαισθησίας, που έκανε το σοσιαλισμό τόσο άνοστο στα θετικά πνεύματα και που, διαδίνοντας τις πιο παράλογες φαντασιώσεις, κάνει κάθε μέρα ακόμη τόσες ανοησίες. Αυτό που αποδίνω στο σοσιαλισμό δεν είναι πως δεν έχει κίνητρο, αλλά πως παραμένει τόσον καιρό και τόσο πεισματικά ηλίθιος.

2ο. Αλλά οι οικονομολόγοι κάνουν το όχι μικρότερο λάθος ν' αποκρούουν a priori, και αυτό ακριβώς από την αντιφατική ή καλύτερα αντινομική δοσμένη αξία, κάθε ιδέα και κάθε ελπίδα μεταρρύθμισης, δίχως να θέλουν ποτέ να καταλάβουν πως (απ' αυτήν την αντιφατικότητα της αξίας ακριβώς η κοινωνία έφτασε στην πιο υψηλή περίοδο ανταγωνισμού), θα υπήρχε εδώ η επιταχτική τάση για συμφιλίωση και αρμονία. Κι όμως μια πιο προσεχτική εξέταση από την πολιτική οικονομία θα έκανε τους οπαδούς της να αγγίξουν με το δάχτυλο, τη μεταρρύθμιση, αν υπολόγιζε περισσότερο τα φώτα της σύγχρονης μεταφυσικής. Πραγματικά έχει αποδειχτεί, πως απ' όσα ο ανθρώπινος λόγος γνωρίζει σαν το πιο θετικό, είναι πως εκεί όπου εκδηλώνεται μια αντινομία, υπάρχει υπόσχεση για διάλυση των όρων και κατά συνέπεια εξαγ-

γελία μετασχηματισμού. Επόμενα, η έννοια της αξίας, όπως την έχει εκθέσει, ανάμεσα σ' άλλα, ο J. - B. Say, πέφτει ακριβώς στην περίπτωση αυτή. Αλλά οι οικονομολόγοι, παραμένοντας το περισσότερο και από μιαν ακατανόητη μοιρολατρεία, ξένοι σχετικά με τη φιλοσοφική κίνηση, δεν μπόρεσαν να προφυλαχτούν και να υποθέσουν πως ο ουσιαστικά αντιφατικός χαρακτήρας ή όπως λένε, μετεβλητός της αξίας, έγινε ταυτόχρονα το αυθεντικό βήμα της συστατικότητάς της, θέλω να πως της εξαιρετικά αρμονικής καί προσδιοριστικής φύσης της.

Μερικές απρέπειες που προκύπτουν για τις διάφορες σχολές οικονομολόγων, είναι βέβαιο πως η αντίθεση που αυτές απόδωσαν στο σοσιαλισμό, προέρχεται αποκλειστικά απ' αυτή την λαθεμένη αντίληψη των δικών τους αρχών· μια απόδειξη γι' αυτό, ανάμεσα σε χίλιες, αρκεί:

Η Ακαδημία των επιστημών (όχι των ηθικών επιστημών, η άλλη), βγαίνοντας μια στιγμή από τις δικαιοδοσίες της, ανάγνωσε ένα μνημόνιο που μ' αυτό πρότεινε να καταρτιστούν πίνακες αξίας για όλα τα εμπορεύματα, σύμφωνα με τα μέσα παραγωγής ανά άτομο και ανά ημέρα εργασίας μέσα σε κάθε είδος βιομηχανίας. Η *εφημερίδα των Οικονομολόγων* (Αύγουστος 1845), πήρε παρευθύς το κείμενο της ανακοίνωσης αυτής, που γι' αυτούς σήμαινε σφετερισμό ξένων απόψεων, για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στο προσχέδιο διατίμησης που σχεδίαζαν, και να επαναφέρουν αυτό που ονομάζουν αληθινές αρχές:

«Δεν υπάρχει, έλεγαν σαν συμπέρασμα, μέτρο της αξίας, υποχρεωτικός προσδιορισμός της αξίας· αυτό το λέει η οικονομική επιστήμη, όπως η μαθηματική επιστήμη μας λέει πως δεν υπάρχει αδιάκοπη κίνηση και τετραγωνισμός του κύκλου, και πως αυτός ο τετραγωνισμός και η κίνηση αυτή δεν βρίσκονται ποτέ. Επόμενα, αν δεν υπάρχει προσδιορισμός της αξίας, αν το μέτρο της αξίας δεν είναι παρά μια μεταφυσική φαντασίωση, ποιός είναι τελικά ο κανόνας που διευθύνει τις ανταλλαγές... Είναι, τόχουμε πει, η *προσφορά* και η *ζήτηση* γενικά· αυτή είναι η τελευταία λέξη της επιστήμης».

Ωστόσο, πώς η *εφημερίδα των Οικονομολόγων* αποδείχνει πως δεν υπάρχει μέτρο αξίας; Θα χρησιμοποιήσω τον καθιερωμένο όρο· θ' αποδείξω παρευθύς πως η έκφραση: *μέτρο αξίας*, είναι κάπως διφορούμενος και δεν αποδίνει ακριβώς αυτό που θέλουμε, πρέπει να το πούμε.

Η εφημερίδα αυτή επαναλάβαινε, συνοδεύοντάς τα με παραδείγματα, την έκθεση που κάναμε πιο πάνω για την μεταβλητότητα της αξίας, αλλά δίχως να φτάνουν όπως εμείς μέχρι την αντίφαση. Έτσι, αν ο αξιότιμος συντάκτης, ο ένας από τους πιο διακεκριμένους οικονομολόγους της σχολής του Say, είχε πιο σοβαρές διαλεχτικές συνήθειες, κι αν είχε ο ίδιος ασκηθεί στην πράξη όχι μονάχα να παρατηρεί τα γεγονότα, αλλά αναζητούσε την εξήγηση τους μέσα στις ιδέες, που τις προκαλούσαν, δεν έχω καμιά αμφιβολία πως δεν θα εκφραζότανε παρά με μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα και πως αντί να βλέπει μέσα στη μεταβλητότητα, στην αστάθεια της αξίας την *τελευταία λέξη της επιστήμης*, δεν θ' αναγνώριζε από μόνος του παρά πως αυτή είναι η πρώτη. Με τη σκέψη πως η αστάθεια της αξίας προέρχεται όχι από τα πράγματα, αλλά από το πνεύμα θα μπορούσαμε να πούμε πως όπως η ελευθερία του ανθρώπου έχει τον νόμο της, η αξία έπρεπε να έχει και τον δικό της· κατά συνέπεια, πως η υπόθεση ενός μέτρου της αξίας, επειδή έτσι το εκφράζουν, δεν έχει τίποτα το παράλογο· αντίθετα μάλιστα, πως η άρνηση του μέτρου αυτού παρουσιάζεται σαν παράλογο, απαράδεκτο.

Και από το γεγονός αυτό, σε τι η ιδέα του μέτρου και επόμενα η σταθεροποίηση της αξίας, αντίκειται στην επιστήμη; Όλοι οι άνθρωποι πιστεύουν σ' αυτή τη σταθεροποίηση, όλοι τη θέλουν, την αναζητούν, την υποθέτουν· κάθε πρόταση πώλησης ή αγοράς δεν είναι στο κάτω-κάτω παρά μια σύγκριση ανάμεσα σε δυο αξίες, δηλαδή ένας προσδιορισμός, περισσότερο ή λιγότερο σωστός αν θέλουμε αλλά αποτελεσματικός. Η γνώμη του ανθρώπινου γένους πάνω στη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην πραγματική αξία και την εμπορευματική τιμή είναι, θα μπορούσαμε να το πούμε, ομόφωνη. Αυτή είναι που κάνει τόσους εμπόρους να πουλάνε με στα-

θερή τιμή· αυτή είναι επίσης που κάνει την τιμή όπως το ψωμί, να είναι πάντοτε σταθερή. Δεν θ' αρνηθούμε πως αν δυο βιομήχανοι μπορούν ν' αποστέλλουν αμοιβαία με τρέχοντα λογαριασμό και με ορισμένη τιμή ποσότητες των σχετικών προϊόντων τους, δέκα, εκατό, χίλιοι βιομήχανοι δεν μπορούν ωστόσο να το κάνουν. Όμως, αυτό ακριβώς θα έλυνε το πρόβλημα του μέτρου των τιμών.

Η τιμή κάθε πράγματος θα ήτανε διαφιλονικούμενη, συμφωνώ, γιατί η πάλη είναι ακόμη για μας ο μόνος τρόπος να σταθεροποιείται η τιμή· αλλά τελικά καθώς κάθε φως αναπηδά από τη σύγκρουση, από την πάλη, αν και είναι μια αβέβαιη απόδειξη, έχει σα σκοπό, κάνοντας αφαίρεση της περισσότερο ή λιγότερο καλής πίστης που εδώ ανακατεύονται, να ανακαλύψει τη σχέση των αξιών μεταξύ τους, δηλαδή το μετρήσιμό τους, τον νόμο τους.

Ο Ricardo, στη θεωρία του της γαιοπρόσοδου, έδωσε ένα θαυμάσιο παράδειγμα της συμμετρίας των αξιών. Έδειξε πως οι καλλιεργήσιμες γαίες είναι μεταξύ τους, με ίσες δαπάνες, ανάλογες με την απόδοσή τους· και η καθολική πρακτική πάνω σ' αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με τη θεωρία. Επόμενα, αυτό μας λέει πως αυτός ο τρόπος, ο θετικός και σίγουρος, της εκτίμησης των γαιών και γενικά όλων των κεφαλαίων που έχουν διατεθεί, δεν μπορεί να επεκταθεί και στα προϊόντα.

Λένε: η πολιτική οικονομία δεν καθοδηγείται καθόλου εκ των προτέρων, a priori, δεν αναφέρεται παρά σε γεγονότα. Επόμενα, είναι τα γεγονότα, είναι η εμπειρία που μας μαθαίνει πως δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρξει μέτρο της αξίας και που αποδείχνει πως αν μια παρόμοια ιδέα μπορούσε να παρουσιαστεί φυσικά, η πραγμάτωσή της είναι ολωσδιόλου χιμαιρική. Η προσφορά και η ζήτηση, αυτή είναι ο μοναδικός κανόνας των συναλλαγών[26].

Δεν θα επαναλάβω πως η εμπειρία αποδείχνει ακριβώς το αντίθετο· πως όλα, μέσα στην οικονομική κίνηση των κοινωνιών, δείχνουν μια τάση για τη σύσταση και τη σταθεροποίηση της αξίας· πως είναι εδώ το πιο μεγάλο πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας και το πιο ανώτερο στην τάξη σημείο της

κοινωνίας: αυτή η καθολική αντίληψη, που επαναλαμβάνεται δίχως απόδειξη, θα γίνει ανούσια. Προς στιγμή ας περιοριστώ μέσα στους όρους της συζήτησης και λέω πως η *προσφορά* και η *ζήτηση*, που ισχυρίζονται πως είναι η μόνη ρύθμιση της αξίας, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά δυο τυπικές μορφές που χρησιμεύουν να μας παρουσιάσουν την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία και να προκαλέσουν την συμφιλίωσή τους. Είναι οι δυο ηλεκτρικοί πόλοι, που η συσχέτισή τους παράγει το συγγενικό οικονομικό φαινόμενο που ονομάζεται *συναλλαγή*. Όπως οι πόλοι της ηλεκτρικής στήλης, η προσφορά και η ζήτηση είναι διαμετρικά αντίθετα, και τείνουν αδιάκοπα ν' ακυρώσουν η μία την άλλη· εξαιτίας του ανταγωνισμού τους η τιμή των πραγμάτων ή υψώνεται ή ελαττώνεται: θέλουμε επόμενα να γνωρίζουμε αν δεν είναι δυνατόν, σε κάθε ευκαιρία, να ισορροπήσουμε ή να συμβιβάσουμε αυτές τις δυο δυνάμεις, με τρόπο που η τιμή των πραγμάτων να είναι πάντοτε η έκφραση της αληθινής αξίας, η έκφραση της δικαίωσης. Το να πούμε ύστερα απ' όλα αυτά πως η προσφορά και η ζήτηση είναι ο κανόνας των ανταλλαγών, είναι σα να λέμε πως η προσφορά και η ζήτηση είναι ο κανόνας της προσφοράς και της ζήτησης· που αυτό δεν εξηγεί καθόλου την πρακτική· την κάνει παράλογη και αρνούμαι να παραδεχτώ πως η πρακτική είναι παράλογη.

Πιο πάνω ανάφερα τον Ricardo που έχοντας δώσει, για μια ειδική περίπτωση, ένα θετικό κανόνα σύγκρισης των αξιών: οι οικονομολόγοι κάνουν κάτι καλύτερο ακόμη· κάθε χρόνο συλλέγουν από τους στατιστικούς πίνακες και βγάζουν τον μέσο όρο όλων των δημητριακών. Όμως ποιό είναι το νόημα του μέσου όρου; Καθένας καταλαβαίνει πως σε κάθε ιδιαίτερη πράξη, παρμένη στην τύχη πάνω σ' ένα εκατομμύριο, διόλου δεν μπορεί να δειχτεί, αν την προκαλεί η προσφορά, η αξία χρήσης, ή η ανταλλακτική αξία, δηλαδή η ζήτηση. Αλλά καθώς κάθε ανύψωση στην τιμή των εμπορευμάτων αργά ή γρήγορα ακολουθιέται από μιαν ανάλογη πτώση· όπως, μ' άλλα λόγια, μέσα στην κοινωνία τα κέρδη που προέκυψαν έτσι είναι ίσα με τις ζημιές, μπορούμε να

δούμε σωστά τον μέσο όρο των τιμών σε μια πλήρη περίοδο, σαν να δείχνει την πραγματική και νόμιμη αξία των προϊόντων. Αυτός ο μέσος όρος, είναι αλήθεια, παρουσιάζεται πολύ αργά: αλλά ποιός ξέρει αν δεν θα μπορούσαμε να τον ανακαλύψουμε απ' την αρχή; Υπάρχει ένας οικονομολόγος που τολμάει να πει όχι;

Καλά ή άσχημα, πρέπει επόμενα να ερευνήσουμε για το μέτρο της αξίας· είναι η λογική που την κατευθύνει και τα συμπεράσματά της είναι τα ίδια ενάντια στους οικονομολόγους και ενάντια στους σοσιαλιστές. Η γνώμη που αρνιέται την ύπαρξη του μέτρου αυτού είναι ανορθόλογη, παράλογη. Λέγετε, εφόσον σας αρέσει, απ' την μια πως η πολιτική οικονομία είναι επιστήμη γεγονότων και πως τα γεγονότα είναι αντίθετα με την υπόθεση προσδιορισμού της αξίας κι από την άλλη πως αυτό το ακανθώδες πρόβλημα δεν έχει πια θέση μέσα σε έναν καθολικό συνεταιρισμό που θα απορροφούσε κάθε ανταγωνισμό: θα σας ανταπαντήσω:

1ο. Πως όπως δεν παράγεται κάποιο γεγονός που δεν έχει την αιτία του, το ίδιο δεν υπάρχει κάποιο γεγονός που δεν έχει τον νόμο του· και πως αν ο νόμος της ανταλλαγής δεν έχει βρεθεί, το σφάλμα δεν οφείλεται στα γεγονότα, αλλά στους σοφούς.

2ο. Πως όσο καιρό ο άνθρωπος θα εργάζεται για να επιβιώνει, και θα εργάζεται ελεύθερα, το δίκιο θα είναι η προϋπόθεση της αδελφότητας και η βάση του συνεταιρισμού: επόμενα, δίχως προσδιορισμό της αξίας η δικαιοσύνη θα είναι κουτσή, θα είναι αδύναμη.

§ 2. Σύσταση της αξίας: ορισμός του πλούτου

Γνωρίζουμε την αξία μ' αυτές τις δυο αντίθετες απόψεις τους: δεν τις γνωρίζουμε όμως στην *ολότητά* τους. Αν θα μπορούσαμε να κερδίσουμε αυτή την καινούργια ιδέα, θα είχαμε την απόλυτη αξία· και: μια διατίμηση των αξιών, όπως τη ζητάει το μνημόνιο που διαβάστηκε στην Ακαδημία των Επιστημών, θα ήτανε δυνατή.

Ας παραστήσουμε λοιπόν εικονικά τον πλούτο σαν μια μάζα που κρατιέται από μια χημική δύναμη σε κατάσταση μόνιμης σύνθεσης που μέσα σ' αυτή καινούργια στοιχεία, μπαίνοντας αδιάκοπα, συνδυάζονται με διαφορετική αναλογία, αλλά σύμφωνα με κάποιο βέβαιο νόμο: η αξία είναι η αναλογούσα σχέση (το μέτρο) που σύμφωνα μ' αυτή καθένα απ' αυτά τα στοιχεία κάνει μέρος του όλου.

Από δω προκύπτουν δυο πράγματα: το ένα, όταν οι οικονομολόγοι είναι εντελώς παραπλανημένοι όταν αναζητούν το γενικό μέτρο της αξίας στο στάρι, στο χρήμα, στο εισόδημα κ.λπ.· όπως επίσης όταν αφού αποδείχτηκε πως αυτό το άπλωμα του μέτρου δεν ήτανε ούτε εδώ ούτε εκεί, συμπέραναν πως δεν υπήρχε αιτία ούτε μέτρο στην αξία. Το άλλο, πως η αναλογία στο μέτρο των αξιών μπορεί να ποικίλλει αδιάκοπα, δίχως να πάψει γι' αυτό να είναι υποκείμενη σ' ένα νόμο, που ο προσδιορισμός του είναι ακριβώς η ζητούμενη λύση.

Η έννοια αυτή της αξίας, όπως θα δούμε, ικανοποιεί όλες τις προϋποθέσεις: γιατί αγκαλιάζει ταυτόχρονα, και την αξία χρήσης, σε ό,τι έχει το θετικό και το σταθερό, και την ανταλλακτική αξία, μέσα σ' αυτό που έχει: το μεταβλητό· σε δεύτερο λόγο κάνει να διακοπεί η αντιθετικότητα που φαίνεται σαν ένα αξεπέραστο εμπόδιο για όλους τους προσδιορισμούς· κι ακόμα, θα δείξουμε πως η αξία έτσι εννοημένη διαφέρει εξολοκλήρου απ' το να θεωρείται μια απλή παράθεση των δυο ιδεών της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας και πως αυτή είναι προικισμένη με καινούργιες ιδιότητες.

Η συμμετρικότητα των προϊόντων δεν είναι καθόλου μια αποκάλυψη που ισχυριζόμαστε πως κάναμε στον κόσμο, ούτε μια καινοτομία που επιφέραμε μέσα στην επιστήμη, όχι περισσότερο παράδοξο από τη διαίρεση της εργασίας που έκανε ο Adam Smith όταν εξηγούσε τα θαύματά της[27]. Η συμμετρικότητα των προϊόντων είναι, που θα ήτανε εύκολο να αποδειχτεί από τις αναρρίθμητες παραθέσεις, μια κοινή ιδέα που παρεμβαίνει πάντοτε μέσα στις εργασίες της πολιτικής οικονομίας, αλλά που κανένας μέχρι σήμερα δεν σκέφτηκε ν' απο-

καταστήσει τη σειρά που της οφειλότανε: κι αυτό ακριβώς επιχειρούμε να το κάνουμε σήμερα. Θα θέλαμε να κάνουμε τη δήλωση αυτή με σκοπό να πείσουμε τον αναγνώστη για τους ισχυρισμούς μας για πρωτοτυπία και να συμφιλιώσουμε τα πνεύματα που η ατολμία τους τα κάνει λιγότερο επιδεκτικά στις καινούργιες ιδέες.

Οι οικονομολόγοι δεν έχουν ποτέ εννοήσει, με το μέτρο της αξίας, παρά έναν τύπο μέτρων και σταθμών, ένα είδος πρωταρχικής ενότητας που υπάρχει από μόνη της και που θα εφαρμόζεται σ' όλα τα εμπορεύματα, όπως το μέτρο εφαρμόζεται σε όλα τα μεγέθη. Επίσης σε πολλούς φαίνεται πως τέτοιος ήτανε πραγματικά ο ρόλος του χρήματος. Αλλά η νομισματική θεωρία απόδειξε στο τέλος, πως έξω από το να είναι το μέτρο των αξιών, το χρήμα δεν είναι παρά η αριθμητική και μια συμβατική αριθμητική. Το χρήμα είναι προς την αξία αυτό που είναι το θερμόμετρο για την θερμότητα: το θερμόμετρο, με την αυθαίρετα βαθμολογημένη κλίμακα, δείχνει ακριβώς όταν υπάρχει απώλεια ή συσσώρευση θερμότητας: αλλά ποιοι είναι οι νόμοι της ισορροπίας της θερμότητας, ποια είναι η αναλογία μέσα στα διάφορα σώματα, ποια ποσότητα είναι αναγκαία για να παράγει μια άνοδο 10, 15 ή 20 βαθμών στο θερμόμετρο, να τι δεν δείχνει το θερμόμετρο· ακόμη δεν είναι σίγουρο πως οι βαθμίδες της κλίμακας, όλες ίσες ανάμεσά τους, αντιστοιχούν σε ίσες συσσωρεύσεις θερμότητας.

Η ιδέα που είχαμε μέχρι τώρα για το μέτρο της αξίας, είναι επόμενα ανακριβής. Αυτό που αναζητούμε δεν είναι τα μέτρα και σταθμά της αξίας, όπως τόχουν πει τόσες φορές και που δεν έχει νόημα· αλλά τον νόμο που σύμφωνα μ' αυτόν τα προϊόντα: πώς αναλογούν μέσα στον κοινωνικό πλούτο· γιατί από την γνώση αυτού του νόμου εξαρτιώνται, μέσα στα πλαίσια του κανονικού και του νόμιμου, η άνοδος και η πτώση των εμπορευμάτων. Με μια λέξη, όπως σαν μέτρο των ουρανίων σωμάτων εννοούμε τη σχέση που προκύπτει από τη σύγκριση των σωμάτων αυτών μεταξύ τους, το ίδιο σαν το μέτρο των αξιών πρέπει να εννοούμε τη σχέση που προκύπτει

από τη σύγκρισή τους· επόμενα, λέω πως η σχέση αυτή έχει το νόμο της και αυτή η σύγκριση την αρχή της.

Υποθέτω επόμενα μια δύναμη που συνδυάζει, με σωστές αναλογίες, τα στοιχεία του πλούτου και που μ' αυτά δημιουργεί ένα ομοιογενές όλο: αν, τα στοιχεία που το συνιστούν δεν είναι στις πρέπουσες αναλογίες ο συνδυασμός δεν πραγματοποιείται διόλου· αλλά αντί να απορροφηθεί όλο το υλικό, θα απορρίπτεται απ' αυτό ένα μέρος σαν άχρηστο. Η εσωτερική κίνηση που απ' αυτή παράγεται ο συνδυασμός και που προσδιορίζει τη συγγένεια των διαφόρων ουσιών, αυτή η κίνηση μέσα στην κοινωνία είναι η ανταλλαγή, όχι πλέον μονάχα η ανταλλαγή που θεωρείται στη στοιχειώδικη μορφή της κι από άνθρωπο σε άνθρωπο, αλλά η ανταλλαγή σαν συγχώνευση όλων των αξιών που έχουν παραχθεί από τις ιδιωτικές βιομηχανίες σε έναν μόνο και ίδιο κοινωνικό πλούτο. Τέλος, η αναλογία που σύμφωνα μ' αυτή κάθε στοιχείο μπαίνει μέσα στη σύνθεση, η αναλογία αυτή είναι που ονομάζουμε αξία· το περίσσευμα που παραμένει ύστερα από τον συνδυασμό αποτελεί την *μη-αξία*, εφόσον, με την άνοδο μιας κάποιας ποσότητας άλλων στοιχείων, δεν συνδυάζεται, δεν ανταλλάσσεται.

Θα εξηγήσουμε πιο κάτω το ρόλο του χρήματος. Ύστερα από αυτά που είπαμε, καταλαβαίνουμε πως σε μια δοσμένη στιγμή η αναλογία των αξιών που σχηματίζει τον πλούτο μιας χώρας θα μπορούσε, με τη βοήθεια της στατιστικής και των απογραφών, να προσδιοριστεί ή το λιγότερο να προσεγγιστεί εμπειρικά, όπως σχεδόν οι χημικοί ανακάλυψαν με την εμπειρία, βοηθημένοι από την ανάλυση, την αναλογία του υδρογόνου και του οξυγόνου που είναι αναγκαία για το σχηματισμό του νερού. Η μέθοδος αυτή, εφαρμοσμένη στον προσδιορισμό των αξιών, δεν έχει τίποτα που να της αντιτίθεται· δεν είναι παρά υπόθεση λογιστική. Αλλά μια παρόμοια εργασία, όσο ενδιαφέρουσα κι αν είναι, μας μαθαίνει πολύ λίγα πράγματα. Απ' τη μια, πραγματικά, γνωρίζουμε πως η αναλογία ποικίλλει αδιάκοπα, απ' την άλλη είναι καθαρό πως μια άνοδος του δημόσιου πλούτου που δεν δίνει την αναλογία

των αξιών παρά για τον τόκο και την ώρα που η τράπεζα έκλεισε, δεν θα μπορούσαμε να συναγάγουμε τον νόμο της αναλογικότητας του πλούτου. Δεν πρόκειται για μια μονάχα τέτοια εργασία που θα αρκούσε γι' αυτό· θα ήτανε, αν παραδεχτούμε πως η διαδικασία αυτή είναι άξια εμπιστοσύνης, εκατομμύρια των εκατομμυρίων από παρόμοιες εργασίες.

Επόμενα, πρόκειται εδώ για την επιστήμη της οικονομίας που είναι εντελώς διαφορετική από τη χημεία. Οι χημικοί, που η εμπειρία τους αποκάλυψε τόσο ωραίες αναλογίες, δεν γνωρίζουν τίποτα για το πώς ούτε για το γιατί γι' αυτές τις αναλογίες, ούτε για τη δύναμη που τις προσδιορίζει. Η κοινωνική οικονομία, αντίθετα, στην οποία καμιά έρευνα a posteriori (εκ των υστέρων) δεν θα μπορούσε να κάνει γνωστό άμεσα τον νόμο της αναλογικότητας των αξιών, μπορεί να τον συλλάβει μέσα στην ίδια τη δύναμη που τον παράγει και που είναι καιρός να τη γνωρίσουμε.

Η δύναμη αυτή, που ο A. Smith με τόση γλαφυρότητα εγκωμίασε και που οι διάδοχοί του την παραγνώρισαν, είναι η *εργασία*. Η εργασία διαφέρει από παραγωγό σε παραγωγό ως προς την ποσότητα και την ποιότητα· ισχύει γι' αυτήν από την άποψη αυτή όπως για όλες τις μεγάλες αρχές της φύσης και για τους πιο γενικούς νόμους, απλούς στη δράση τους και στην διατύπωσή τους, αλλά τροποποιημένοι στο άπειρο από την πολλαπλότητα των ιδιαίτερων αιτίων που εκδηλώνονται με μιαν αναρίθμητη ποικιλία μορφών. Είναι η εργασία, η εργασία μόνο, που παράγει όλα τα στοιχεία του πλούτου και η οποία τα συνδυάζει, μέσα και στα τελευταία όριά τους, σύμφωνα μ' έναν μεταβλητό νόμο αναλογικότητας, αλλά βέβαιο. Είναι η εργασία τελικά που, σαν αρχή της ζωής, διεγείρει το πνεύμα, διεγείρει την μάζα της ύλης, του πλούτου και τον διανέμει ανάλογα.

Η κοινωνία, ή ο ομαδικός άνθρωπος, παράγει μιαν απειρία αντικειμένων που η απόλαυσή τους συνιστά την ωφέλειά τους. Αυτή η ωφέλεια αναπτύσσεται όχι μονάχα ως προς την *ποσότητα* των προϊόντων, αλλά και ως προς την *ποικιλία* (ποιότητα) και *αναλογία*. Απ' αυτό το θεμελιακό δοσμένο

προκύπτει πως η κοινωνία πρέπει πάντοτε, σε κάθε σημείο της ζωής της, ν' αναζητάει μέσα στα προϊόντα της μια τέτοια αναλογία, όπου ν' αναγνωρίζεται σ' αυτά το πιο μεγάλο αποτέλεσμά ωφέλειας, δηλαδή ως προς τη δύναμη και στα μέσα της παραγωγής. Αφθονία, ποικιλία και αναλογία στα προϊόντα, είναι οι τρεις όροι που συνιστούν τον *πλούτο:* ο πλούτος, αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας υπόκειται στις ίδιες προϋποθέσεις ύπαρξης με το ωραίο, το αντικείμενο της τέχνης· η αρετή, το αντικείμενο της ηθικής· η αλήθεια, το αντικείμενο της μεταφυσικής.

Αλλά πώς συγκροτιέται αυτή η θαυμάσια αναλογία και η τόσο αναγκαία, όπου χωρίς αυτή ένα μέρος του ανθρώπινου μόχθου θα είχε χαθεί, δηλαδή θα ήτανε άχρηστος, μη-αρμονικός, αναληθής, κατά συνέπεια συνώνυμος της φτώχειας, του μηδέν;

Ο Προμηθέας, σύμφωνα με το μύθο, είναι το σύμβολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο Προμηθέας έκλεψε τη φωτιά απ' τον ουρανό κι εφεύρε τις ανθρώπινες τέχνες· ο Προμηθέας πρόβλεπε το μέλλον και πρέπει να εξισώνεται με το Δία· ο Προμηθέας είναι θεός. Ας ονομάσουμε επόμενα την κοινωνία Προμηθεϊκή[28].

Ο Προμηθέας δίνει στην εργασία, κατά μέσο όρο, δέκα ώρες την ημέρα, επτά για ανάπαυση όσο και για την ευχαρίστηση. Για να βγάλουμε από το παραπάνω τα πιο χρήσιμα συμπεράσματα, ο Προμηθέας σημειώνει τον κόπο και το χρόνο που κάθε αντικείμενο στοιχίζει για την παραγωγή του. Τίποτα εκτός από την εμπειρία δεν μπορεί να τον διδάξει και η εμπειρία αυτή θα διαρκεί όλη του τη ζωή. Ο Προμηθέας εργαζόμενος και παράγοντας δοκιμάζει επόμενα μιαν απειρία λαθών. Αλλά σε τελευταία ανάλυση, όσο περισσότερο εργάζεται τόσο η ωφέλειά του γίνεται πιο ραφιναρισμένη και αξυψώνεται ο πλούτος του· όσο περισσότερο επεκτείνει τις κατακτήσεις του πάνω στη φύση, τόσο περισσότερο δυναμώνει σ' αυτόν η αρχή της ζωής και της νόησης που μόνο η άσκησή του τον κάνει ευτυχισμένο. Είναι το σημείο που, η πρώτη εκπαίδευση του *Εργαζόμενου*, αφού έγινε μια φορά

και η τάξη μπήκε στις ενασχολήσεις του, το να εργάζεται για τον εαυτό του δεν είναι πια τιμωρία, είναι να ζεις, είναι να χαίρεσαι. Αλλά η έλξη της εργασίας δεν του καταστρέφει τον κανόνα, επειδή αντίθετα είναι ο καρπός της, και αυτοί που, με την προϋπόθεση πως η εργασία πρέπει να είναι θελκτική, καταλήγουν στην άρνηση της δικαιοσύνης και της κοινότητας, μοιάζουν με τα παιδιά, που ύστερα από το κόψιμο των λουλουδιών από τον κήπο, τ' αφήνουν πάνω στα σκαλοπάτια[29].

Μέσα στην κοινωνία η δικαιοσύνη δεν είναι επόμενα τίποτ' άλλο παρά η αναλογικότητα των αξιών· έχει σαν εγγύηση και επικύρωση την υπευθυνότητα του παραγωγού.

Ο Προμηθέας γνωρίζει πως αυτό το προϊόν κοστίζει μια ώρα εργασίας, αυτό το άλλο μια ημέρα, μια βδομάδα, ένα χρόνο· γνωρίζει ταυτόχρονα πως όλα αυτά τα προϊόντα, με την αύξηση των δαπανών τους, σχηματίζουν την ανάπτυξη του πλούτου του. Θα άρχιζε επόμενα με την εξασφάλιση της ύπαρξής του, με τη προμήθεια των λιγότερο δαπανηρών πραγμάτων και κατά συνέπεια των πιο αναγκαίων· ύστερα, στο μέτρο που θα είχε εξασφαλιστεί, θα στόχευε στα αντικείμενα πολυτελείας, πορευόμενος πάντοτε, εφόσον είναι συνετός, σύμφωνα με τη φυσική διαβάθμιση της τιμής που κάθε πράγμα του στοιχίζει. Καμιά φορά ο Προμηθέας θα απατάται στους λογαριασμούς του, είτε κατεχόμενος από το πάθος, θα θυσιάζει ένα άμεσο αγαθό για μια άκαιρη ευχαρίστηση, και αφού έκανε κάθε προσπάθεια, φτάνει στην λιμοκτονία. Έτσι ο νόμος εμπεριέχει στον εαυτό του την επικύρωσή του: δεν μπορεί να παραβιαστεί δίχως ο παραβάτης να τιμωρηθεί.

Ο Say είχε λοιπόν δίκιο να πει: «Η ευτυχία της τάξης αυτής (των καταναλωτών), που αποτελείται απ' τη σύνθεση όλων των άλλων, συνιστά τη γενική ωφέλεια, την κατάσταση της ευημερίας μιας χώρας». Μονάχα θα μπορούσα να προσθέσω πως η ευτυχία της τάξης των παραγωγών, που κι αυτή αποτελείται απ' όλες τις άλλες, συνιστά εξίσου τη γενική ωφέλεια, την ευημερία μιας χώρας. Το ίδιο όταν λέει: «Η τύχη κάθε καταναλωτή είναι συνέχεια σε ανταγωνισμό με κάθε αγοραστή», θα μπορούσε να προστεθεί ακόμη: «Η τύχη

κάθε παραγωγού προσβάλλεται αδιάκοπα από καθένα που πουλάει». Χωρίς την αμοιβαιότητα αυτή που εκφράζεται καθαρά, τα περισσότερα οικονομικά φαινόμενα γίνονται ακατανόητα· και θα δείξω στο αρμόδιο μέρος του πως εξαιτίας της βαρειάς αυτής παράλειψης, οι περισσότεροι οικονομολόγοι που γράφουν βιβλία, παραλογίζονται πάνω στη διακύμανση του εμπορίου.

Έχω πει ήδη πιο πάνω πως η κοινωνία παράγει αρχικά *τα πράγματα που κοστίζουν πιο λίγο και κατά συνέπεια τα πιο αναγκαία.* Άραγε είναι αλήθεια, πως μέσα στο προϊόν, η αναγκαιότητα είχε σαν συσχετικό του τη φτηνή αγορά, και vice versa· έτσι που αυτές οι δυο λέξεις, *αναγκαιότητα* και *φτηνή αγορά*, καθώς και *ακρίβεια* και *περιττό* είναι συνώνυμα;

Αν κάθε προϊόν της εργασίας, παρμένο σαν απομονωμένο, θα μπορούσε να επαρκέσει για την επιβίωση του ανθρώπου, η ενλόγω συνωνυμία δεν θα ήτανε αμφίβολη· όλα τα προϊόντα έχοντας τις ίδιες ιδιότητες, θα ήτανε τα πιο βολικά για την παραγωγή τους, κατασυνέπεια τα πιο αναγκαία, που θα κόστιζαν το λιγότερο. Αλλά διόλου δεν συμφωνεί η θεωρητική αυτή διακρίβωση του παραλληλισμού ανάμεσα στη χρησιμότητα και την τιμή των προϊόντων: είτε από τη φυσική πρόνοια, είτε από κάθε άλλη αιτία, η ισορροπία ανάμεσα στην ανάγκη και την παραγωγική ικανότητα είναι περισσότερο από μια θεωρία, είναι ένα γεγονός, που η καθημερινή πρακτική καθώς και η πρόοδος της κοινωνίας, στηρίζονται πάνω του.

Ας μεταφερθούμε την επόμενη μέρα από τη γέννηση του ανθρώπου, τη μέρα της αφετηρίας του πολιτισμού: δεν είναι αλήθεια πως οι βιο-μηχανίες (έργο-τεχνίες) οι πιο απλές, αυτές που απαιτούν τη λιγότερη προετοιμασία και δαπάνες, θα είναι οι παρακάτω: *συλλεκτική, βοσκή, κυνήγι* και *ψάρεμα* και πως ύστερα απ' αυτές σε αρκετό καιρό ήρθε η αγροτοκαλλιέργεια; Από τότε οι τέσσερις αυτές πρωταρχικές βιομηχανίες τελειοποιήθηκαν και προσαρμόστηκαν περισσότερο: διπλή βελτίωση που δεν αλλοιώνει την ουσία των γεγονότων, αλλά που αντίθετα τους δίνει περισσότερη συνε-

κτικότητα. Πραγματικά, η ιδιότητα είναι πάντοτε συνδεμένη κατά προτίμηση στα αντικείμενα της πιο άμεσης χρησιμότητας, στις ήδη *φτιαγμένες αξίες*, αν μου επιτρέπεται να εκφραστώ έτσι που θα μπορούσε να σημειώνουν την κλίμακα των αξιών μέ την πρόοδο της προσαρμογής.

Στην εργασία του για την *«Ελευθερία της εργασίας»* ο Μ. Dunoyer[30] είναι θετικά προσκολλημένος πάνω στην αρχή αυτή, διακρίνοντας τέσσερις μεγάλες βιο-μηχανικές κατηγορίες, που διευθετεί σύμφωνα με την τάξη της ανάπτυξής τους, δηλαδή από την πιο μικρή στην πιο μεγάλη δαπάνη εργασίας. Αυτές είναι: *βιο-μηχανία* αρπαχτική* (που περιλαμβάνει όλες τις ημι-βάρβαρες δραστηριότητες που αναφέραμε πιο πάνω), *εμπορική, κατασκευαστική, αγροτική*. Και υπάρχει ένας βαθύς λόγος που ο σοφός συγγραφέας τοποθέτησε στην τελευταία θέση την αγροτοκαλλιέργεια. Γιατί, παρά την αρχαιότητά της είναι θετικό ως αυτή η βιομηχανία δεν πορεύτηκε με το ίδιο βήμα όπως οι άλλες· επόμενα, η διαδοχή των πραγμάτων της ανθρωπότητας δεν πρέπει διόλου να προσδιοριστεί από τις απαρχές της, αλλά από τη συνολική της ανάπτυξη. Θα μπορούσε η αγροτοκαλλιέργεια να είχε γεννηθεί πριν από τις άλλες βιο-μηχανίες ή και πως όλες να είναι σύγχρονες, αλλά αυτή κρίνεται σαν τελευταία στην ημερομηνία, πως τελειοποιήθηκε υστερότερα.

Έτσι η φύση η ίδια των πραγμάτων, καθώς και οι κύριες ανάγκες τους[31], δείχνουν στον εργαζόμενο τη σειρά που θα έπρεπε να ακολουθήσει στην παραγωγή των αξιών που συνθέτουν την ευημερία του: ο νόμος μας της αναλογικότητας είναι, επόμενα, ταυτόχρονα φυσικός και λογικός, αντικειμενικός και υποκειμενικός, έχει την πιο υψηλή βαθμίδα βεβαιότητας. Ας προσπαθήσουμε να τον εφαρμόσουμε.

Από όλα τα προϊόντα της εργασίας, κανένα ίσως δεν έχει κοστίσει τις πιο μεγάλες, τις πιο υπομονετικές προσπάθειες, από το ημερολόγιο. Ωστόσο δεν υπάρχει κανένας που την καλοπέρασή του θα μπορούσε σήμερα να την αποχτήσει με την φτηνότερη αγορά και κατά συνέπεια, σύμφωνα με τους ορισμούς μας, πως θα του γινότανε περισσότερο αναγκαίο. Πώς

επόμενα θα εξηγήσουμε αυτή την αλλαγή; Πώς το ημερολόγιο, τόσο λίγο χρήσιμο στις πρώτες ορδές που τους ικανοποιούσε η εναλλαγή ημέρας και νύχτας και χειμώνα-καλοκαίρι, έγινε κατόπιν τόσο απαραίτητο, τόσο λίγο δαπανηρό, τόσο τέλειο; Γιατί, με μια θαυμάσια συμφωνία, μέσα στην κοινωνική οικονομία, μεταφράζεται σ' όλα αυτά τα επίθετα; Πώς με μια λέξη, ν' αποδόσουμε δίκιο στην μεταβλητή αξία του ημερολογίου, σύμφωνα με το νόμο μας της αναλογίας;

Το πως έγινε δυνατή και εκτελέστηκε η αναγκαία εργασία για την παραγωγή του ημερολόγιου, δείχνει πως ο άνθρωπος βρήκε το μέσο να κερδίσει χρόνο πάνω στις πρώτες κατακτήσεις του και πάνω σ' αυτές που έγιναν οι άμεσες συνέπειές τους. Μ' άλλα λόγια, έπρεπε αυτές οι βιο-μηχανίες να γίνουν πιο παραγωγικές ή λιγότερο δαπανηρές, που δεν ήτανε στις απαρχές τους: πράγμα που έρχεται να μας ξαναπεί πως έπρεπε αρχικά να λυθεί το πρόβλημα της παραγωγής του ημερολόγιου και πάνω στις ίδιες της *αυτές* βιο-μηχανίες.

Υποθέτω επόμενα ευθύς αμέσως, πως από έναν ευτυχή συνδυασμό προσπαθειών, με τη διαίρεση της εργασίας, τη χρήση κάποιας μηχανής, την καλύτερα εννοημένη κατανομή των φυσικών δυνάμεων, με μια λέξη με την κατασκευή τους, ο Προμηθέας βρίσκει το μέσο να παράγει σε μια μέρα, ένα κάποιο αντικείμενο, ενώ άλλοτε το παρήγαγε σε δέκα: τι θα επακολουθήσει; το προϊόν θα αλλάξει θέση στον πίνακα των στοιχείων του πλούτου, η δύναμη έλξης του για άλλα αντικείμενα, αν μου επιτρέπεται να πω έτσι, αυξημένη, η σχετική του αξία βρίσκεται εξίσου ελαττωμένη και αντί να το ταξηθετήσω σαν 100, το τοποθετώ σαν 10. Αλλά αυτή η αξία δεν παραμένει αυστηρά προσδιορισμένη πάντοτε· και θα είναι ακόμη μόνο η εργασία που θα δίνει τη σφραγίδα της σταθερότητας και του ενδιαφέροντός της. Έτσι η αξία ποικίλλει και ο νόμος των αξιών είναι αμετάβλητος: πολύ περισσότερο, αν η αξία είναι επιδεχτική μεταβολής, είναι γιατί υπόκειται σε έναν νόμο που η αρχή του είναι ουσιαστικά κινητή, να γνωρίζει να μετρά την εργασία με το χρόνο.

Ο ίδιος συλλογισμός εφαρμόζεται και στην παραγωγή

του ημερολογίου, όπως και σε όλες τις δυνατές αξίες. Δεν έχω ανάγκη να προσθέσω πώς ο πολιτισμός, δηλαδή το κοινωνικό γεγονός της αύξησης του πλούτου, πολλαπλασιάζοντας τις υποθέσεις μας, κάνοντας τις στιγμές μας όλο και περισσότερο πιεστικές, εξαναγκάζοντάς μας να κρατάμε αδιάκοπα και λεπτομερειακά κατάλογο όπου καταχωρείται όλη μας η ζωή, το ημερολόγιο έγινε για όλους ένα από τα πιο αναγκαία πράγματα. Είναι γνωστό άλλωστε πως αυτή η θαυμαστή ανακάλυψη υπόβαλε, σαν φυσικό της συμπλήρωμα, μιαν από τις πιο πιεστικές βιομηχανίες μας, την ωρολογοποιία.

Εδώ όμως θα μπορούσαμε να κάνουμε εύλογα μια παρατήρηση, την μόνη που θα μπορούσε να γίνει ενάντια στην θεωρία της αναλογικότητας των αξιών. Ο Say, και οι οικονομολόγοι που τον ακολουθούν, παρατήρησαν πως η εργασία όντας η ίδια αντικείμενο εκτίμησης, ένα εμπόρευμα όπως κάθε άλλο, τελικά θα υπήρχε φαύλος κύκλος αν την πάρουν σαν αρχή και επαρκετή αιτία της αξίας. Επόμενα, συμπεραίνουν, πρέπει ν' αναφερόμαστε γι' αυτήν στην σπανιότητα και στην ελεύθερη γνώμη (opinion) εκτιμήσεις.

Οι οικονομολόγοι αυτοί, που μου επιτρέπουν να το πω, το απέδειξαν με μια υπέρμετρη απροσεξία. Λένε την εργασία πως *αξίζει* όχι η ίδια σαν εμπόρευμα αλλά από την άποψη των αξιών που υποθέτουν πως περικλείνει μέσα της ενδυνάμει. Η *αξία της εργασίας* είναι μια εικονική έκφραση, μια προτέρηση της αιτίας πάνω στο αποτέλεσμα.

Είναι ένα πλάσμα, όπως και η *παραγωγικότητα του κεφαλαίου*. Η εργασία παράγει, το κεφάλαιο αξίζει: και όταν, μ' ένα είδος έλλειψης, μιλάνε για την αξία της εργασίας τότε κάνουν μιαν υπέρβαση που δεν είναι διόλου αντίθετη με τους κανόνες της γλώσσας, αλλά που οι θεωρητικοί πρέπει ν' αποφεύγουν να την παίρνουν σαν μια πραγματικότητα. Η εργασία, όπως και η ελευθερία, ο έρωτας, η πρόθεση, η μεγαλοφυία, είναι από τη φύση πράγμα συγκεκριμένο κι απροσδιόριστο, αλλά που προσδιορίζεται ποιοτικά από το αντικείμενό της, δηλαδή γίνεται μια πραγματικότητα από το προϊόν της. Όταν λοιπόν λένε: η εργασία του ανθρώπου αυτού αξίζει

20 φράγκα την ημέρα, είναι σαν να λένε: το καθημερινό προϊόν της εργασίας αυτής αξίζει 20 φράγκα.

Επόμενα, το αποτέλεσμα της εργασίας είναι να περιορίζουμε αδιάκοπα την σπανιότητα και την εκτίμηση, σαν συστατικά στοιχεία της αξίας, και, από μιαν αναγκαία συνέπεια, να μεταμορφώνουμε τις φυσικές ή ασαφείς χρησιμότητες σε χρησιμότητες μετρήσιμες ή κοινωνικές: απ' όπου προκύπτει πως η εργασία είναι ταυτόχρονα ένας δηλωμένος πόλεμος ενάντια στη φειδωλότητα της φύσης και μια επιβουλή μόνιμη ενάντια στην ιδιοκτησία.

Ύστερα απ' την ανάλυση αυτή η αξία, θεωρημένη μέσα στην κοινωνία που φυσικά την σχηματίζουν μεταξύ τους οι παραγωγοί με τον καταμερισμό της εργασίας, *είναι η σχέση της αναλογικότητας των προϊόντων που συνθέτουν τον πλούτο*. Και αυτό που ονομάζουν ειδικά σαν αξία ενός προϊόντος είναι μια διατύπωση που δείχνει, με χρηματικούς χαρακτήρες, την αναλογία του προϊόντος αυτού μέσα στον γενικό πλούτο. Η χρησιμότητα θεμελιώνει την αξία· η εργασία σταθεροποιεί τη σχέση· η τιμή είναι η έκφραση η οποία, εκτός από τις παρεκτροπές που θα μελετήσουμε, μεταφράζει τη σχέση.

Αυτό είναι το κέντρο γύρω από το οποίο διακυμαίνονται η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία, το σημείο όπου αυτές έρχονται να καταποντιστούν και να εξαφανιστούν. Αυτός είναι ο απόλυτος νόμος, ο ανάλλαγος, που κυριαρχεί πάνω στις οικονομικές διαταραχές, τα καπρίτσια της βιομηχανίας και του εμπορίου και που κυβερνάει την πρόοδο. Κάθε προσπάθεια της σκεπτόμενης και εργαζόμενης ανθρωπότητας, κάθε κερδοσκοπία ατομική και κοινωνική, σαν ολοκληρωτικό μέρος του ομαδικού πλούτου, υπακούει σ' αυτόν τον νόμο. Ο προορισμός της πολιτικής οικονομίας ήτανε, θέτοντας διαδοχικά όλους τους αντιφατικούς όρους της, να την κάνει να τον αναγνωρίσει· το αντικείμενο της κοινωνικής οικονομίας, που ζητώ για μια στιγμή την άδεια να την διακρίνω από την πολιτική οικονομία, αν και στο βάθος δεν πρέπει να τις διαφοροποιούμε την μιά από την άλλη, θα είναι να τον

διαδόσει και να τον πραγματοποιήσει παντού.

Η θεωρία του μέτρου ή της αναλογικότητας των αξιών είναι η θεωρία της ισότητας. Το ίδιο, πραγματικά, όπως μέσα στην κοινωνία, που όπως το είδαμε, η ισότητα ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή είναι πλήρης, το να πληρώσεις έναν αργόσχολο είναι σαν να πετάς την αξία στις φλόγες της Αίτνας· το ίδιο στον εργαζόμενο που του χορηγούμε έναν υψηλό μισθό είναι όπως σ' ένα θεριστή που θα του δίναμε ένα ψωμί να μαζέψει ένα στάχυ: και όλα όσα οι οικονομολόγοι χαρακτήρισαν σαν *μη παραγωγική κατανάλωση*, δεν είναι στο βάθος παρά ένα εμπόδιο στο νόμο της αναλογικότητας.

Θα δούμε στη συνέχεια πώς απ' τα απλά αυτά δοσμένα το κοινωνικό πνεύμα παράγει λίγο-λίγο το ακόμη σκοτεινό σύστημα της οργάνωσης της εργασίας, την διανομή των μισθών, του καθορισμού των τιμών των προϊόντων και της παγκόσμιας αλληλεγγύης. Γιατί η τάξη μέσα στην κοινωνία εγκαθιδρύεται πάνω στους υπολογισμούς μιας αδυσώπιτης δικαιοσύνης, και διόλου πάνω στα παραδησιακά συναισθήματα αδελφοσύνης, αφοσίωσης και αγάπης με τα οποία τόσοι τιμημένοι σοσιαλιστές προσπαθούν σήμερα να διεγείρουν έτσι το λαό. Είναι μάταιο που με το παράδειγμα του Χριστού κηρύττουν την αναγκαιότητα και δίνουν το παράδειγμα της θυσίας· ο εγωισμός είναι αυστηρός πιο δυνατός και ο πολύ νόμος της αυστηρότητας, της οικονομικής μοιραιότητας, είναι ο μόνος που πρέπει να υπολογίζεται. Ο ανθρωπιστικός ενθουσιασμός μπορεί να προκαλέσει ευνοϊκές δονήσεις στην πρόοδο του πολιτισμού· αλλά αυτές οι κρίσεις του συναισθήματος, καθώς και οι διακυμάνσεις της αξίας, δεν θα έχουν ποτέ σαν αποτέλεσμα παρά να εγκαθιδρύσουν πιο δυνατά, πιο απόλυτα τη δικαιοσύνη. Η φύση ή η θεότητα, παραγνωρίζει τις καρδιές μας· ποτέ δεν πίστεψε στην αγάπη του ανθρώπου για τον πλησίον του· και όλα όσα η επιστήμη μας αποκαλύπτει για τους σκοπούς της θείας Πρόνοιας πάνω στην πορεία των κοινωνιών – το λέω για ντροπή της ανθρώπινης, αλλά που η υποκρισία μας πρέπει να την καλύπτει – επιβεβαιώνει από την πλευρά του Θεού μια βαθειά μισανθρωπία. Ο θεός

μας βοηθάει, όχι από καλωσύνη, αλλά γιατί η τάξη είναι η ουσία του· ο θεός προκαλεί το καλό στον κόσμο, όχι γιατί τον κρίνει άξιο, αλλά γιατί η ηθική της ανώτατης νόησής του τον αναγκάζει γι' αυτό· και ενώ το κοινό του δίνει το γλυκό όνομα του Πατέρα, είναι αδύνατο στον ιστορικό, στον οικονομολόγο - φιλόσοφο, να πιστέψει πως μας αγαπάει και μας υπολογίζει.

Ας μιμηθούμε αυτήν την ιδανική αδιαφορία, αυτή την στωική αταραξία· και επειδή η εντολή της φιλανθρωπίας πάντοτε προσέκρουε στην παραγωγή των κοινωνικών αγαθών, ας αναζητήσουμε μέσα στον καθαρό λόγο τις προϋποθέσεις της ομόνοιας και της αρετής.

Η σύλληψη της αξίας σαν αναλογικότητας των προϊόντων μ' άλλα λόγια σαν *αξία που έχει συσταθεί*[32], προϋποθέτει αναγκαστικά, και σ' ένα ισο επίπεδο, *χρησιμότητα* και *ανταλλακτικότητα ή αγοραστικότητα* αδιαίρετα και αρμονικά συνδεμένα. Προϋποθέτει χρησιμότητα, γιατί δίχως αυτήν την προϋπόθεση το προϊόν θα είχε στερηθεί αυτή την ιδιότητα που το κάνει ανταλλάξιμο και κατά συνέπεια συγκροτεί μ' αυτήν ένα στοιχείο του πλούτου. Προϋποθέτει αγοραστικότητα, επειδή αν το προϊόν δεν ήτανε παρευθύς και για μια ορισμένη τιμή παραδεκτό γι' ανταλλαγή, δεν θα ήτανε πλέον παρά στερημένο αξίας, δεν θα ήτανε τίποτα.

Αλλά, μέσα στην αξία που έχει συσταθεί, όλες αυτές οι ιδιότητες παίρνουν μια σημασία πιο πλατειά, πιο ομαλή και πιο αληθινή από προηγούμενα. Έτσι, η χρησιμότητα δεν είναι πλέον αυτή η αδρανής, να το πούμε έτσι, ικανότητα που έχουν τα πράγματα μα χρησιμεύουν για την ευχαρίστησή μας και τις περιοδείες μας· η αγοραστικότητα δεν είναι περισσότερο παρά αυτή η εξόγκωση μιας τυφλής φαντασίωσης ή μιας δίχως αρχές εκτίμηση· τελικά, η ποικιλία έπαψε να μεταφράζεται σε μια μάχη με κακές προθέσεις ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση: όλ' αυτά εξαφανίζονται για να κάνουν θέση σε μια θετική ιδέα, κανονική και, κάτω απ' όλες τις δυνατές τροποποιήσεις, προσδιορίσιμη. Με τη σύσταση των αξιών, κάθε προϊόν, αν είναι επιτρεπτό να κάνουμε μια παρό-

μοια αναλογία, είναι σαν η τροφή που, αφού ανακαλύφτηκε από το ένστιχτο διατροφής έπειτα προετοιμάζεται από το πεπτικό όργανο, μπαίνει μέσα στη γενική κυκλοφορία όπου μετατρέπεται, σύμφωνα με ορισμένες αναλογίες σε κρέας, σε κόκκαλα, σε υγρά κ.λπ. και δίνει στο σώμα τη ζωή, τη δύναμη και την ομορφιά.

Όμως τι συμβαίνει μέσα στην ιδέα της αξίας, όταν τις ανταγωνιστικές έννοιες της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας τις ανυψώνουμε σε αξίες που έχουν συσταθεί ή σε απόλυτη αξία; Υπάρχει, αν μου επιτρέπεται να πω έτσι, ένας εγκιθωτισμός, μια αμοιβαία διείσδυση που μέσα σ' αυτή οι δυο στοιχειώδεις έννοιες, αφού καθεμιά συλληφθεί σαν τα αγκυλωτά άτομα του Επίκουρου, απορροφάνε η μια την άλλη και εξαφανίζονται αφήνοντας στη θέση τους μια σύνθεση προικισμένη, αλλά σ' ένα ανώτερο επίπεδο, απ' όλες τις θετικές τους ιδιότητες αφού έχουν ξεπεράσει τις αρνητικές τους. Μια γνήσια αξία τέτοια όπως το χρήμα, το σε πρώτη ζήτηση χαρτί του εμπόριου, οι τίτλοι του κρατικού εισοδήματος, οι πράξεις πάνω σε μια σταθερή επιχείρηση, δεν μπορεί να εξογκωθεί δίχως λόγο, ούτε στην ανταλλαγή: δεν υπόκειται πλέον παρά στον φυσικό νόμο της αύξησης των εξειδικευμένων βιομηχανιών και της αύξησης των προϊόντων. Πολύ περισσότερο, μια τέτοια αξία δεν είναι διόλου το αποτέλεσμα μιας συναλλαγής ενός συμβιβασμού, δηλαδή ενός εκλεκτισμού, μιας ισοτιμίας ή ενός κράματος: είναι το προϊόν μιας πλήρους συγχώνευσης, προϊόν εξολοκλήρου νέο και διακρινόμενο από τις συνιστώσες του, όπως το νερό, που παράγεται από τον συνδυασμό του υδρογόνου και του οξυγόνου, είναι ένα σώμα για τον εαυτό του, εξολοκλήρου διαφορετικό από τα στοιχεία του.

Η αποσύνθεση των δυο αντιθετικών ιδεών σε μια τρίτη ανώτερης τάξης είναι αυτή που η σχολή ονομάζει *σύνθεση*. Αυτή και μόνο δίνει τη θετική και πλήρη ιδέα, που πετυχαίνεται όπως το είδαμε, με την διαδοχική βεβαίωση ή άρνηση — που σημαίνει το ίδιο — των δυο σε διαμετρική αντίθεση εννοιών. Απ' όπου συνάγουμε το πόρισμα ενός ενδιαφέροντος

κεφαλαίου στην εφαρμογή του όσο και στη θεωρία: πως κάθε φορά που μέσα στην ηθική σφαίρα της ιστορίας ή της πολιτικής οικονομίας, η ανάλυση διαπίστωνε την αντινομία μιας ιδέας, θα μπορούσαμε να βεβαιώσουμε a priori πως η αντινομία αυτή κρύβει μιαν ιδέα πιο υψηλή, που αργά ή γρήγορα θα κάνει την εμφάνισή της.

Λυπούμαι που επιμένω αρκετά, πάνω σε έννοιες τόσο κοινές σε όλους τους νέους που παίρνουν το πτυχίο τους· αλλά όφειλα αυτές τις λεπτομέρειες σε μερικούς οικονομολόγους που, σχετικά με την κριτική μου της ιδιοκτησίας, συσσώρευσαν διλήμματα πάνω σε διλήμματα για να μου αποδείξουν πως αν δεν υπήρξα ιδιοκτήτης θα είμαι αναγκαστικά κομμουνιστής· κι αυτό από έλλειψη γνώσης αυτού που αποτελεί: *θέση*, *αντίθεση* και *σύνθεση*.

Η συνθετική ιδέα της αξίας, σαν θεμελιακή προϋπόθεση τάξης και προόδου για την κοινωνία, έγινε αντιληπτή με ασάφεια από τον Ad. Smith, όταν, για να χρησιμοποιήσω εκφράσεις του κ. BlanQui[33]: «Έδειξε μέσα στην εργασία το καθολικό και σταθερό μέτρο των αξιών και είδε πως κάθε πράγμα είχε την φυσική του τιμή, προς την οποία στρέφεται γύρω και αδιάκοπα στην περίπτωση των διακυμάνσεων της τρέχουσας τιμής, που προξενούνται από *τυχαίες περιστάσεις* ξένες προς την αγοραστική τιμή του πράγματος».

Αλλά η ιδέα αυτή της αξίας ήτανε στον Ad. Smith εντελώς ενορατική: όμως η κοινωνία δεν αλλάζει τις συνήθειές της πιστεύοντας σε ενοράσεις· δεν αποφασίζει παρά με τη δύναμη των γεγονότων. Έπρεπε η αντινομία να εκφραστεί μ' έναν πιο αισθητό και καθαρό τρόπο: ο J.-B. Say έγινε η κύρια εξήγησή. Αλλά, παρά τις προσπάθειες της φαντασίας και τις υπερβολικές λεπτολογίες αυτού του οικονομολόγου, ο ορισμός του Smith την καθορίζει δίχως να τη γνωρίζει και διαφαίνεται παντού μέσα στους συλλογισμούς του.

«Το να εκτιμάς ένα πράγμα», λέει ο Say[34], «είναι το να δηλώνεις πως αυτό πρέπει να προσδιοριστεί σαν κάτι άλλο απ' αυτό που το χαρακτηρίζει... Η αξία κάθε πράγματος είναι αόριστη κι αυθαίρετη *εφόσον δεν έχει αναγνωριστεί...*»

Υπάρχει λοιπόν ένας τρόπος να αναγνωριστεί η αξία των πραγμάτων, δηλαδή να την σταθεροποιήσουμε· και καθώς αυτή η αναγνώριση ή σταθεροποίηση γίνεται με τη σύγκριση των πραγμάτων ανάμεσά τους, υπάρχει επόμενα και ένας κοινός χαρακτήρας, μια αρχή, που μέσα απ' αυτήν *δηλώνω* πως ένα πράγμα αξίζει περισσότερο ή λιγότερο ή όσο ένα άλλο.

Ο Say είχε αρχικά πει: «Το μέτρο της αξίας είναι η αξία ενός άλλου προϊόντος». Αργότερα, αφού αντιλήφτηκε πως η φράση αυτή δεν ήτανε παρά μια ταυτολογία, την τροποποίησε έτσι: «Το μέτρο της αξίας είναι η *ποσότητα* ενός άλλου προϊόντος», που κι αυτή είναι επίσης λίγο ακατανόητη. Άλλωστε, ο συγγραφέας αυτός, που συνήθως είναι τόσο σαφής και τόσο ακριβής, περιπλέκεται σε άχρηστες διακρίσεις: «Μπορούμε να *εκτιμήσουμε* την αξία των πραγμάτων· δεν μπορούμε να την *μετρήσουμε*, δηλαδή να τη *συγκρίνουμε* με έναν τίτλο σταθερό και γνωστό, γιατί δεν υπάρχει κανένας. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να *εκτιμήσουμε* τα πράγματα συγκρίνοντάς τα». Άλλες φορές διακρίνει *πραγματικές* αξίες και αξίες *σχετικές*: «Οι πρώτες είναι αυτές που η αξία των πραγμάτων αλλάζει με τα *έξοδα* της παραγωγής, οι δεύτερες είναι αυτές που η αξία των πραγμάτων αλλάζει σε σχέση με την αξία των άλλων εμπορευμάτων».

Μοναδική προκατάληψη ενός ανθρώπου του πνεύματος που δεν αντιλαμβάνεται διόλου πως το να *συγκρίνεις*, το να *εκτιμάς*, το να *προσδιορίζεις* είναι το να *μετράς*· πως κάθε μέτρο δεν είναι παρά μια σύγκριση, που δείχνει απ' αυτό μόνο μια αληθινή σχέση αν η σύγκριση έχει γίνει καλά· πως κατά συνέπεια, αξία ή μέτρο πραγματικό και αξία ή μέτρο σχετικό, είναι πραγματικά εντελώς ταυτόσημα· και πως η δυσκολία ανάγεται, στο να βρούμε όχι ένα τρόπο μέτρου, επειδή όλες οι ποσότητες μπορούν αμοιβαία να μετρηθούν, αλλά να προσδιορίσουμε το σημείο της σύγκρισης. Στη γεωργία, το σημείο σύγκρισης είναι η έκταση, και η ενότητα του μέτρου είναι πότε η διαίρεση του κύκλου σε 360°, πότε η περιφέρεια της γήινης σφαίρας, πότε η μέση διάσταση του βραχίονα,

του χεριού, του δείχτη ή του ποδιού του ανθρώπου. Στην οικονομική επιστήμη έχουμε πει, ύστερα από τον Ad. Smith, την άποψη που σύμφωνα μ' αυτή το σημείο σύγκρισης όλων των αξιών είναι η *εργασία*· σχετικά με την ενότητα του μέτρου, αυτό που έχει υιοθετηθεί στη Γαλλία είναι το *φράγκο*. Είναι απίστευτο πώς τόσο πρακτικοί άνθρωποι παρέμεναν για σαράντα χρόνια αντίθετοι σε μια τόσο απλή ιδέα. Αλλά όχι: η σύγκριση των αξιών πραγματοποιείται δίχως να υπάρχει ανάμεσά τους κανένα σημείο σύγκρισης και δίχως μονάδα μέτρου· να, αυτό που οι οικονομολόγοι του 19ου αιώνα αποφάσισαν να υποστηρίξουν απέναντι και ενάντια σ' όλους, αντί ν' αγκαλιάσουν την επαναστατική θεωρία της ισότητας. Τι θα πούνε γι' αυτό οι μεταγενέστεροι[*];

Θέλω πρώτα-πρώτα να δείξω, με χτυπητά παραδείγματα, πως η ιδέα του μέτρου ή η αναλογία των αξιών, αναγκαία στη θεωρία, έχει πραγματωθεί και πραγματώνεται αδιάκοπα μέσα στην πρακτική.

3. Εφαρμογή του νόμου της αναλογικότητας των αξιών

Κάθε προϊόν είναι ένα αντιπροσωπευτικό σημάδι της εργασίας. Κάθε προϊόν μπορεί επόμενα να ανταλλαχτεί με ένα άλλο και αυτό το επιβεβαιώνει η παγκόσμια πρακτική.

Αλλά ας καταργήσουμε την εργασία: δεν μας μένουν παρά χρησιμότητες περισσότερο ή λιγότερο μεγάλες που, μη έχοντας κανένα οικονομικό χαρακτήρα, κανένα ανθρώπινο σημάδι, είναι ασύγκριτα μεταξύ τους, δηλαδή λογικά μη ανταλλάξιμα.

Το χρήμα, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα, είναι ένα αντιπροσωπευτικό σημάδι της εργασίας: με τον τίτλο αυτό, μπόρεσε να χρησιμεύσει σαν κοινός εκτιμητής και ενδιάμεσο στις συναλλαγές. Αλλά η ιδιαίτερη λειτουργία που η χρήση μεταβίβασε στα πολύτιμα μέταλλα, για να χρησιμεύουν σαν χρήμα στο εμπόριο, είναι καθαρά συμβατική και κάθε άλλο εμπό-

ρευμα θα μπορούσε λιγότερο βολικά ίσως, να παίξει το ρόλο αυτό: οι οικονομολόγοι το αναγνώρισαν και αναφέρουν περισσότερα από ένα παραδείγματα. Ποιός είναι λοιπόν ο λόγος της γενικής αυτής προτίμησης που αποδίνουν στα μέταλλα, για να χρησιμοποιηθούν σαν νόμισμα και πώς εξηγείται αυτή η ειδικότητα της λειτουργίας τους δίχως κανένα ανάλογο μέσα στη πολιτική οικονομία για το χρήμα; Γιατί κάθε μοναδικό πράγμα και χωρίς σύγκριση μέσα στο είδος του είναι απ' αυτό και μόνο πολύ δύσκολο στην κατανόηση και συχνά δεν γίνεται κατανοητό διόλου. Επόμενα είναι δυνατό να αποκαταστήσουμε τη σειρά απ' όπου το νόμισμα φαίνεται να έχει αποσπαστεί και κατά συνέπεια να το επαναφέρουμε στην αληθινή του αρχή;

Πάνω σ' αυτό το πρόβλημα οι οικονομολόγοι, σύμφωνα με τη συνήθειά τους, βγήκαν έξω από την περιοχή της επιστήμης τους: κάνουν φυσική, μηχανική, ιστορία κ.λπ. Μιλάνε για όλα και δεν έχουν απαντήσει. Τα πολύτιμα μέταλλα, λένε, με την σπανιότητά τους, την πυκνότητά τους, την αφθαρσία τους, παρουσιάζουν για το νόμισμα πλεονεκτήματα που πολύ σπάνια θα τα συναντήσουμε στον ίδιο βαθμό σε άλλα εμπορεύματα.

Με συντομία, οι οικονομολόγοι, αντί ν' απαντήσουν στο οικονομικό πρόβλημα που τους έχει τεθεί, προσπαθούν να διαπραγματευθούν το πρόβλημα της τέχνης. Έκαναν να αξίζει το ίδιο η μηχανική καταλληλότητα του χρυσού και του αργύρου στη χρήση τους σα νομίσματα· αλλά αυτό που κανένας απ' αυτούς ούτε είδε ούτε κατάλαβε είναι ο οικονομικός λόγος που καθόρισε, για την προτίμηση των πολύτιμων μετάλλων, το προνόμιο που απολαμβάνουν.

Επόμενα, αυτό που κανένας δεν επισήμανε, είναι πως από όλα τα εμπορεύματα, ο χρυσός και ο άργυρος είναι τα πρώτα που η αξία τους έφτασε στη σύστασή της. Στην πατριαρχική περίοδο, ο χρυσός κι ο άργυρος εμπορευματοποιήθηκαν και ακόμη ανταλλάσσονταν σαν κυλινδρικά τεμάχια, αλλά ήδη με μια ορατή τάση για κυριαρχία και με μια αξιοσημείωτη προτίμηση. Λίγο-λίγο οι μονάρχες τον άρπαξαν και εναπόθε-

σαν τη σφραγίδα τους: και απ' αυτή τη μοναρχική καθιέρωση γεννήθηκε το νόμισμα, δηλαδή το κατεξοχήν εμπόρευμα, αυτό που παρόλες τις ταραχές του εμπορίου, διατηρεί μιαν αξία αναλογικά προσδιορισμένη και είναι παραδεκτό σε όλες τις πληρωμές.

Αυτό που διακρίνει το νόμισμα, πραγματικά, δεν είναι διόλου η σκληρότητα του μέταλλου, αυτή είναι μικρότερη από τη σκληρότητα του ατσαλιού· ούτε η χρησιμότητά του, γιατί είναι πολύ κατώτερη από την χρησιμότητα του σταριού, του σίδερου, του γαιάνθρακα και από ένα πλήθος άλλων ουσιών, νομιζόμενες σχεδόν τιποτένιες απέναντι στο χρυσό· δεν είναι ούτε η σπανιότητα, ούτε η πυκνότητα: και η μια και η άλλη θα μπορούσαν να αναπληρωθούν είτε με την εργασία από δοσμένα αλλά υλικά, είτε όπως σήμερα, με τα τραπεζογραμμάτια, που αντιπροσωπεύουν μεγάλους σωρούς από σίδερο ή χαλκού. Το χαρακτηριστικό που διακρίνει τον χρυσό και τον άργυρο έρχεται, το ξαναλέω, από το πως, χάρη στις μεταλλικές τους ιδιότητες, υπάρχουν δυσκολίες στην παραγωγή τους και προπαντός στην παρέμβαση δημόσιας εξουσίας, έχουν κατάλληλα κατακτήσει σαν εμπορεύματα, τη σταθερότητα και την αυθεντικότητα[16].

Λέω λοιπόν πως η αξία του χρυσού και του αργύρου, ιδιαίτερα αυτό που παίρνει μέρος στην κατασκευή του νομίσματος, αν και ίσως η αξία αυτή δεν έχει μετρηθεί μ' έναν αυστηρό τρόπο, δεν έχει πλέον τίποτα το αυθαίρετο· προσθέτω πως αυτή η αξία δεν επιδέχεται άλλη συμπίεση όπως οι άλλες αξίες, αν και ωστόσο μπορεί να διακυμαίνεται συνέχεια. Όλο το ξόδεμα συλλογισμών και πολυμάθειας που έκαναν για ν' αποδείξουν, για παράδειγμα στον άργυρο, πως η αξία είναι πράγμα ουσιαστικά ακαθόριστο, είναι τόσο παράλογες, και προέρχονται από σφαλερή ιδέα του προβλήματος, ab ignorantia elenchi.

Ο βασιλιάς της Γαλλίας, Φίλιππος ο 1ος, ανακάτευε σε μια λίβρα, νομίσματος της Tours του Καρλομάγνου, ένα τρίτο μείγμα μετάλλου, φανταζόμενος πως έχοντας αυτός μόνος το μονοπώλιο της κατασκευής νομισμάτων, θα μπο-

ρούσε να κάνει αυτό που κάνει κάθε έμπορος που θα είχε το μονοπώλιο ενός προϊόντος. Τι σήμαινε, πραγματικά, αυτή η αλλοίωση των νομισμάτων, τόσο επίμεμπτη για το Φίλιππο και τους διαδόχους του;

Ένας συλλογισμός πολύ σωστός από την άποψη της εμπορικής ρουτίνας, αλλά τελείως λαθεμένος στην οικονομική επιστήμη, κι αφού είναι γνωστό πως η προσφορά και η ζήτηση διακανονίζει τις αξίες, μπορούμε είτε παράγοντας μια τεχνητή σπανιότητα, είτε προαγοράζοντας την κατασκευή τους, να κάνουμε να ανεβεί η εκτίμηση και να εξορμήσει προς τα πάνω η τιμή των πραγμάτων και πως αυτό είναι αληθινό και για τον χρυσό και το ασήμι, όπως για το στάρι, για το κρασί, για το λάδι, για τον καπνό. Ωστόσο η απάτη του Φιλίππου δεν έγινε περισσότερο ύποπτη απ' όσο το νόμισμά του όταν έφτασε στην σωστή του αξία και έχασε ο ίδιος όλα όσα πίστεψε πως θα κέρδιζε από τους υπηκόους του. Το ίδιο θα γίνει και σε όλες τις ανάλογες απόπειρες. Από πού προέρχεται αυτή η αποτυχία;

Οι οικονομολόγοι λένε πως αυτό οφείλεται στην λαθεμένη νομισματοποίηση, πως η ποσότητα του χρυσού και του ασημιού αφού πραγματικά δεν ελαττώνεται ούτε αυξάνεται, η αναλογία των μετάλλων με τα άλλα εμπορεύματα δεν έχει αλλάξει καθόλου και πως επόμενα δεν ήτανε στην εξουσία του μονάρχη να κάνει αυτό που δεν άξιζε παρά για 2 μέσα στο Κράτος, να αξίζει για 4. Απομένει να δούμε το πώς αν, αντί να αλλοιώσουμε τα νομίσματα, ήτανε στην εξουσία του μονάρχη να αυξήσει τη μάζα, η ανταλλακτική αξία του χρυσού και του ασημιού θα έπεφτε παρευθύς στο μισό εξαιτίας πάντοτε αυτής της αναλογικότητας και της ισορροπίας. Η αλλοίωση των νομισμάτων ήτανε απ' την πλευρά του μονάρχη, ένα αναγκαστικό δάνειο, θα λέγαμε καλύτερα, μια δόλια χρεωκοπία, μια αισχροκέρδεια. Θαυμάσια: οι οικονομολόγοι εξηγούν πολύ καλά, όταν θέλουν, τη θεωρία του μέτρου των αξιών· αρκεί γι' αυτό να τους μυήσουμε στο πρόβλημα του νομίσματος. Πώς λοιπόν δεν βλέπουν πως το νόμισμα είναι ο κατεξοχήν νόμος του εμπόριου, ο τύπος της ανταλλαγής, ο

πρώτος όρος αυτής της μακριάς αλυσσίδας δημιουργιών που όλες, κάτω από το όνομα των εμπορευμάτων, πρέπει να εμπεριέχουν το κοινωνικό μέρος τους και να γίνουν (αν όχι από τα πράγματα το λιγότερο δικαιωματικά) αποδεκτά σαν το νόμισμα για όλα τα είδη της αγοράς;

«Το νόμισμα», γράφει ο M. Augier[37], «δεν μπορεί να χρησιμεύσει, ούτε για κλίμακα διαπίστωσης για τις περασμένες αγορές, ούτε σαν καλό όργανο ανταλλαγής, παρά εφόσον η αξία του πλησιάζει περισσότερο προς το ιδεατό της μονιμότητας· γιατί δεν ανταλλάσσει ή δεν αγοράζει ποτέ παρά μόνο την αξία που κατέχει» (Ιστορία της δημόσιας πίστης).

Ας μεταφράσουμε αυτήν υπέροχα συνετή παρατήρηση σε μια γενική διατύπωση.

Η εργασία δεν αποτελεί εγγύηση του σωστού και της ισότητας παρά εφόσον το προϊόν κάθε ατόμου βρίσκεται σε αναλογία με τη μάζα· γιατί δεν ανταλλάσσει ούτε αγοράζει ποτέ παρά μια αξία ίση με την αξία που βρίσκεται σ' αυτήν.

Δεν είναι παράξενο πως παίρνουμε σοβαρά την υπεράσπιση του άπιστου και του ληστρικού εμπόριου και πως ταυτόχρονα φωνάζουμε για την απόπειρα ενός κακού νομισματολόγου μονάρχη, που, πριν απόλα, δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να εφαρμόζει στο χρήμα την θεμελιακή αρχή της πολιτικής οικονομίας: την αυθαίρετη αστάθεια των αξιών: Το πως η αρμόδια υπηρεσία πληροφορείται να δώσει 750 γραμμάρια καπνού για ένα κιλό, οι οικονομολόγοι θα πίστευαν πως είναι κλοπή· αλλά αν η ίδια υπηρεσία χρησιμοποιώντας το προνόμιό της, αυξάνει την τιμή του κιλού σε 2 φράγκα, θα το βρουν πως είναι φυσικό, αλλά και δεν θα δουν εδώ τίποτα που θα είναι αντίθετο με τις αρχές. Τι κυκεώνας επικρατεί στην πολιτική οικονομία!

Υπάρχει λοιπόν στην νομισματοποίηση του χρυσού και του ασημιού κάτι περισσότερο απ' αυτό που αναφέρουν οι οικονομολόγοι: υπάρχει εδώ καθιέρωση του νόμου της αναγκαιότητας, η πρώτη πράξη της σύστασης των αξιών. Η ανθρωπότητα ενεργεί πάνω σ' όλα με άπειρες διαβαθμίσεις: αφού κατάλαβε πως όλα τα προϊόντα της εργασίας πρέπει να

υπόκεινται στο μέτρο της αναλογίας που τα κάνει όλα ανταλλάξιμα, αρχίζει με το να δίνει αυτόν τον απόλυτα μεταλλακτικό χαρακτήρα σε ένα ειδικό προϊόν, που θα γίνει ο τύπος και το μοντέλο όλων των άλλων, είναι ωσάν για να υψώσουμε τα μέλη της κοινωνίας στην ελευθερία και την ισότητα, αρχίζουμε με το να δημιουργούμε τους βασιλιάδες. Ο λαός το συγκεχυμένο συναίσθημα αυτής της προνοητικής πορείας, στα όνειρά του για ευτυχία και στις παραδόσεις του, μιλάει πάντοτε για χρυσάφι και για βασιλεία· κσι οι φιλόσοφοι δεν κάνουν τίποτ' άλλο παρά ν' αποδίνουν τιμή στον παγκόσμιο λόγο, όταν στις ομιλίες τους που τις λένε ηθικές και τις κοινωνικές ουτοπίες τους βροντοφωνάζουν με έναν ανάλογο θόρυβο ενάντια στο χρυσάφι και την τυραννία. Auri sacra fames! Καταραμένο να είναι το χρυσάφι! θα φώναζε μ' ευχαρίστηση ένας κομμουνιστής. Έτσι θάπρεπε να πούμε: καταραμένο σιτάρι, καταραμένα αμπέλια, καταραμένα πρόβατα· γιατί όπως το χρυσάφι και το ασήμι, κάθε εμπορευματική αξία πρέπει να φτάσει σε έναν με ακρίβεια και αυστηρό προσδιορισμό. Αυτό έχει αρχίσει από πολύ καιρό: σήμερα προχωράει αστραπιαία.

Ας περάσουμε σε άλλες θεωρήσεις.

Ένα αξίωμα γενικά παραδεκτό από τους οικονομολόγους, είναι πως *κάθε εργασία πρέπει να αφήνει ένα πλεόνασμα.*

Η πρόταση αυτή είναι για μένα μια καθολική και απόλυτη αλήθεια: είναι το πόρισμα από το νόμο της αναλογικότητας, που μπορούμε να τον δούμε σαν τη σύνοψη όλης της οικονομικής επιστήμης. Αλλά, ζητάω γι' αυτό συγγνώμη από τους οικονομολόγους, η αρχή *πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ένα πλεόνασμα* δεν έχει νόημα στη θεωρία τους και δεν επιδέχεται καμιά απόδειξη. Πώς, αν η προσφορά και η ζήτηση είναι ο μοναδικός κανόνας των αξιών, μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε αυτό που *πλεονάζει* κι αυτό που *επαρκεί*; Ούτε η τιμή κόστους, ούτε ο μισθός, μη μπορώντας να προσδιοριστούν μαθηματικά, πώς είναι δυνατό να υπολογίσουμε ένα πλεόνασμα, ένα κέρδος; Η εμπορική ρουτίνα μας έδωσε,

μαζί με τη λέξη, την ιδέα του κέρδους· και καθώς είμαστε πολιτικά ίσοι, συμπεραίνουμε πως κάθε πολίτης έχει ένα ίσο δικαίωμα να πραγματοποιήσει, μέσα στην προσωπική του βιομηχανία, ωφέλη, αγαθά. Αλλά οι πράξεις του εμπορίου είναι ουσιαστικά ακανόνιστες και έχει αποδειχθεί δίχως αντίρρηση πως τα ωφέλη του εμπορίου δεν είναι παρά μια αυθαίρετη και καταναγκαστική προαφαίρεση του παραγωγού πάνω στον καταναλωτή, με μια λέξη ένας μετατοπισμός, που δεν μπορούμε να το πούμε καλύτερα. Αυτό είναι που θα αντιληφθούμε σε λίγο, αν είτανε δυνατό να συγκρίνουμε το συνολικό ποσό των ελλειμάτων κάθε χρόνο με το ανερχόμενο συνολικό ποσό των αγαθών. Μέσα στην πολιτική οικονομία, η αρχή *πως κάθε εργασία πρέπει να αφήνει ένα πλεόνασμα* δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η καθιέρωση του κατεστημένου δικαιώματος που όλοι έχουμε καταχτήσει με την επανάσταση, να κλέβουμε τον πλησίον μας.

Ο νόμος της αναλογικότητας των αξιών μπορεί από μόνος του να δικαιολογήσει το πρόβλημα αυτό. Θα εξετάσω το πρόβλημα από ένα πιο ψηλό επίπεδο: είναι αρκετά σοβαρό για να το διαπραγματευθώ στο πλάτος που του αξίζει.

Οι περισσότεροι φιλόσοφοι, καθώς και φιλόλογοι, δεν βλέπουν μέσα στην κοινωνία παρά ένα λογικό ον, ή, για να το πούμε καλύτερα, ένα αφαιρεμένο όνομα που χρησιμεύει να επισημαίνει μια συλλογή ανθρώπων: Είναι μια προκατάληψη που την πήραμε από την παιδική μας ηλικία μαζί με τα πρώτα μας μαθήματα γραμματικής, όπου τα συλλογικά ονόματα, τα ονόματα του γένους και τους είδους, δεν σημαίνουν καμιά πραγματικότητα. Υπάρχει ανάγκη να τα πούμε στο κεφάλαιο αυτό· γιατί αφορά το αντικείμενό μας. Για τον πραγματικό οικονομολόγο, η κοινωνία είναι ένα ζωντανό ον, προικισμένο με νόηση και μια χαρακτηριστική δραστηριότητα, που κανονίζεται από ειδικούς νόμους που μόνο η παρατήρηση αποκαλύπτει και που η ύπαρξή τους εκδηλώνεται όχι με φυσική μορφή, αλλά από τη συμφωνία και την ενδόμυχη αλληλεγγύη όλων των μελών της. Έτσι, όταν μόλις τώρα, κάτω από το έμβλημα ενός μυθικού θεού, δώσαμε τη συμβολική εικόνα της

κοινωνίας, η γλώσσα μας δεν είχε τίποτα το μεταφορικό· είτανε το κοινωνικό ον, ενότητα οργανική και συνθετική, στην οποία δώσαμε ένα όνομα. Στα μάτια οποιουδήποτε που σκέπτεται πάνω στους νόμους της εργασίας και της ανταλλαγής (αφήνω στην άκρη κάθε άλλη θεώρηση), η πραγματικότητα, είχα σχεδόν πει την προσωπικότητα του ομαδικού ανθρώπου, είναι το ίδιο βέβαιη όσο και η προσωπικότητα του ατομικού ανθρώπου[38]. Όλη η διαφορά είναι πως αυτή η τελευταία παρουσιάζεται σαν οργανισμός που τα μέρη του είναι σε υλική συνάφεια, κατάσταση που δεν υπάρχει μέσα στην κοινωνία. Αλλά η νόηση, η αυθορμησία, η ανάπτυξη, η ζωή, καθετί που συνιστά την πιο υψηλή βαθμίδα του όντος, είναι τόσο ουσιαστικό για την κοινωνία όσο και για τον άνθρωπο· και από δω βγαίνει πως η κυβέρνηση των κοινωνιών είναι *επιστήμη*, δηλαδή μελέτη των φυσικών σχέσεων· και όχι *τέχνη*, δηλαδή καλή θέληση και αυθαιρεσία. Από δω βγαίνει τελικά πως κάθε κοινωνία παρακμάζει μόλις περάσει στα χέρια των ιδεολόγων.

Η αρχή πως *κάθε εργασία πρέπει να αφήνει ένα πλεόνασμα*, αναπόδειχτο στην πολιτική οικονομία, δηλαδή στην συνηθισμένη ιδιοκτησία, είναι ένα απ' αυτά που μαρτυράνε περισσότερο για την πραγματικότητα του ομαδικού προσώπου· γιατί, έτσι όπως θα δούμε, η αρχή αυτή δεν είναι αληθινή για τα άτομα παρά γιατί εκπορεύεται από την κοινωνία, που τους παρέχει έτσι την ωφέλεια από τους νόμους της.

Ας έρθουμε τώρα στα γεγονότα. Έχουν επισημάνει πως οι επιχειρήσεις των σιδηροδρόμων είναι πολύ λιγότερο πηγή πλούτου για τους επιχειρηματίες παρά για το Κράτος. Η παρατήρηση είναι σωστή· και θα έπρεπε να προσθέσουμε πως αυτή εφαρμόζεται όχι μονάχα στο σιδηρόδρομο, αλλά σε όλες τις βιομηχανίες. Αλλά το φαινόμενο αυτό, που πηγάζει ουσιαστικά από το νόμο της αναλογικότητας των αξιών, και της απόλυτης ταυτότητας, της παραγωγής και της κατανάλωσης, είναι ανεξήγητη με τη συνηθισμένη έννοια της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας.

Η μέση τιμή της μεταφοράς των εμπορευμάτων με τις φορτηγές άμαξες είναι 18 λεπτά τον τόννο για ένα χιλιόμετρο, εμπορεύματα παραδοτέα στις αποθήκες" του καταστήματος. Υπολόγισαν πως με την τιμή αυτή μια συνηθισμένη σιδηροδρομική επιχείρηση δεν πραγματοποιεί παρά ένα 10% καθαρό κέρδος, κέρδος σχεδόν ισότιμο μ' αυτά που πραγματοποιεί η επιχείρηση των φορτηγών αμαξών. Αλλά ας παραδεχτούμε, κάνοντας όλους τους συμψηφισμούς, πως η ταχύτητα της μεταφοράς με το σιδηρόδρομο είναι σχετικά με την μεταφορά με άμαξες, 4 προς 1: καθώς μέσα στη κοινωνία ο χρόνος είναι η αξία η ίδια, με ισοτιμία των τιμών ο σιδηρόδρομος θα παρουσιάσει ένα πλεονέκτημα, απέναντι στις άμαξες, 400%. Ωστόσο αυτό το τεράστιο πλεονέχτημα πολύ πραγματικό για την κοινωνία απέχει πάρα πολύ να πραγματοποιηθεί στην ίδια αναλογία για τον μεταφορέα, που ενώ αποδίνει στην κοίνωνία ένα υπερκέρδος 400%, αυτός ωστόσο δεν παίρνει παρά 10%. Ας υποθέσουμε, πραγματικά, για να κάνουμε το πράγμα πιο κατανοητό, πως ο σιδηρόδρομος αυξάνει την ταρίφα του σε 25 λεπτά, και των αμαξιών πως παραμένει στα 18 λεπτά· ο σιδηρόδρομος θα χάσει αμέσως όλες τις παραγγελίες: αποστολείς και παραλήπτες, όλος ο κόσμος θα ξανάρθει στο φορτηγό αμάξι, και στο κάρο αν χρειαστεί. Θα εγκαταληφθεί η ατμομηχανή· ένα κοινωνικό όφελος 400% θα θυσιαστεί για ένα ιδιωτικό όφελος, κέρδος, 33%.

Ο λόγος γι' αυτό είναι εύκολο να γίνει κατανοητός: το πλεονέκτημα που προκύπτει από την ταχύτητα του σιδηρόδρομου είναι ολωσδιόλου κοινωνικό, και κάθε άτομο δεν συμμετέχει σ' αυτόν, παρά με μια μίνιμουμ αναλογία (μη ξεχνάμε πως για τώρα πρόκειται για τη μεταφορά εμπορευμάτων), ενώ η ζημιά χτυπάει άμεσα και προσωπικά τον καταναλωτή. Ένα κοινωνικό όφελος ίσο με 400% παρουσιάζει για το άτομο, αν η κοινωνία αποτελείται μονάχα από ένα εκατομμύριο ανθρώπους, όφελος τέσσερα δέκατα του χιλιοστού, ενώ μια ζημιά 33% για τον καταναλωτή θα προϋποθέτει μια κοινωνική ζημιά 33 εκατομμυρίων. Το ιδιωτικό και το κοινωνικό συμφέρον, όσο από πρώτη άποψη φαίνονται αντίθετα,

είναι έτσι τελείως ταυτόσημα και συνδεμένα· και το παράδειγμα αυτό μπορεί να μας κάνει να καταλάβουμε πως, μέσα στην οικονομική επιστήμη, συμφιλιώνονται όλα τα συμφέροντα.

Έτσι λοιπόν, εφόσον η κοινωνία πραγματώνει το όφελος που υποθέσαμε πιο πάνω, θα πρέπει αναγκαστικά η ταρίφα του σιδηρόδρομου να μην περνάει ή να περνάει ελάχιστα την τιμή της μεταφοράς με άμαξα.

Αλλά, για να εκπληρωθεί αυτή η προϋπόθεση, μ' άλλα λόγια, για να είναι ο σιδηρόδρομος δυνατός εμπορικά, πρέπει τα μεταφερόμενα υλικά να είναι αρκετά άφθονα για να καλύψει το λιγότερο το κεφάλαιο που έχει διατεθεί και τα έξοδα της αποστολής. Επόμενα η πρώτη προϋπόθεση για την ύπαρξη του σιδηρόδρομου είναι η έντονη κυκλοφορία· πράγμα που προϋποθέτει μια παραγωγή πιο έντονη ακόμη, μια μεγάλη μάζα ανταλλαγής εμπορευμάτων.

Αλλά παραγωγή, κυκλοφορία, ανταλλαγές, δεν είναι διόλου πράγματα που προβλέπονται· έπειτα, οι διάφορες μορφές εργασίας δεν αναπτύσσονται μονωμένα και ανεξάρτητα η μία από την άλλη· η πρόοδός τους είναι αναγκαστικά συνδεμένη, αλληλέγγυα, αναλογική. Ο ανταγωνισμός μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στις βιομηχανίες· παρ' όλ' αυτά, η κοινωνική δράση είναι μια, συγκλίνουσα, αρμονική, με μια λέξη: προσωπική. Τελικά έτσι έρχεται μια μέρα που σημειώνει τη δημιουργία μεγάλων εργαλείων για την εργασία· είναι η μέρα που η γενική κατανάλωση μπορεί να υποστηρίζει τη χρήση, δηλαδή, την συνολική εργασία που μπορεί να τροφοδοτήσει τις καινούργιες μηχανές. Το να προηγείσαι την ώρα που θα σημειωθεί η πρόοδος της εργασίας, θα είναι να μιμήσαι τον τρελό εκείνο που πηγαίνοντας από τη Lyon στην Μασσαλία, παρομοίαζε τον εαυτό του σαν ατμομηχανή.

Αφού ξεκαθαρίσθηκαν τα σημεία αυτά, δεν είναι τίποτα, πιο εύκολο να εξηγήσουμε πως η εργασία πρέπει να αφήνεικ σε κάθε παραγωγό ένα πλεόνασμα.

Και αρχικά, σχετικά με την κοινωνία: ο Προμηθέας, ξεπηδώντας από τους κόλπους της φύσης, έρχεται στη ζωή

μέσα σε μια απραξία γεμάτη γοητεία, αλλά που θα γίνει σε λίγο δυστυχία και βάρος αν δεν έσπευδε να βγει απ' αυτή με την εργασία. Στην αρχική αυτή αργία το προϊόν του Προμηθέα όντας τίποτα, η ευημερία ήτανε ταυτόσημη με την ευημερία του αγροίκου και μπορεί να παρουσιαστεί σαν μηδενική.

Ο Προμηθέας μπαίνει σε δράση· και από την πρώτη μέρα του, πρώτη μέρα της δεύτερης δημιουργίας, το προϊόν του Προμηθέα, δηλαδή ο πλούτος του, η ευημερία του είναι ίση με το δέκα.

Τη δεύτερη μέρα, ο Προμηθέας διαιρεί την εργασία του και το προϊόν του γίνεται ίσο με το 100.

Την τρίτη μέρα και σε κάθε μία από τις επόμενες μέρες, ο Προμηθέας εφευρίσκει μηχανές, ανακαλύπτει καινούργιες χρησιμότητες μέσα στα σώματα, καινούργιες δυνάμεις μέσα στη φύση· το πεδίο της ύπαρξής του εκτείνεται από την αισθητηριακή περιοχή προς τη σφαίρα της ηθικής και της νόησης και, σε κάθε βήμα που κάνει η βιομηχανία του, η τεχνική του η σφραγίδα της παραγωγής του ανυψώνεται και του υπαγορεύει μια υπεραύξηση της ευδαιμονίας. Και επειδή τέλος για να καταναλώσει πρέπει να παράγει, είναι φανερό πως η κάθε μέρα κατανάλωσης, αφήνει ένα πλεόνασμα προϊόντος για την επόμενη μέρα.

Αλλά ας σημειώσουμε επίσης αυτό το θεμελιακό γεγονός, πως η ευδαιμονία του ανθρώπου βρίσκεται σε άμεση αναλογία με την εντατικότητα της εργασίας και τον πολλαπλασιασμό των βιομηχανιών, έτσι που η επαύξηση του πλούτου και η επαύξηση του μόχθου είναι συσχετικές και παράλληλες.

Το να λες τώρα πως κάθε άτομο μετέχει σ' αυτές τις γενικές καταστάσεις της ομαδικής ανάπτυξης, θα ήτανε να βεβαιώνεις μιαν αλήθεια που μπορεί να φαίνεται σαν τιποτένια. Ας δούμε καλύτερα τις δυο γενικές μορφές της κατανάλωσης μέσα στην κοινωνία.

Η κοινωνία, όπως το άτομο, έχει κατ' αρχήν τα προσωπικά της αντικείμενα κατανάλωσης, αντικείμενα που ο χρό-

νος την κάνει να αισθάνεται λίγο-λίγο την ανάγκη τους και που τα μυστηριώδη ένστιχτά της της υπαγορεύουν να δημιουργήσει. Έτσι, υπήρξε στο μεσαίωνα, για έναν μεγάλο αριθμό πόλεων, μια αποφασιστική στιγμή που η οικοδόμηση δημαρχείων και καθεδρικών ναών κ.λπ. έγινε πιεστική δύναμη, που έπρεπε με κάθε τρόπο να ικανοποιηθεί· η ύπαρξη της κοινότητας εξαρτιώτανε απ' αυτά. Ασφάλεια και δύναμη, δημόσια τάξη, κεντροποίηση, εθνοποίηση, πατρίδα, ανεξαρτησία, να! ποιά ήτανε αυτά που συνέθεταν την κοινωνία, το σύνολο των νοητικών της ικανοτήτων· να! πού τα συναισθήματα όφειλαν να βρουν την έκφρασή τους και τα σύμβολά τους. Τέτοιος υπήρξε άλλοτε ο προορισμός του ναού της Ιερουσαλήμ, γνήσια εγγύηση του έθνους των Εβραίων· τέτοιος ήτανε ο ναός του Δία στο Καπιτώλιο της Ρώμης. Αργότερα, ύστερα από τα μνημειώδη παλάτια και ναούς όργανα για να το πούμε έτσι, προόδου και κεντρικοποίησης, ήρθαν οι άλλες εργασίες δημόσιας χρησιμότητας: γέφυρες, θέατρα, σχολεία, νοσοκομεία, δρόμοι, κ.α.

Τα μνημεία δημόσιας χρησιμότητας έχοντας μια ουσιαστικά κοινή χρήση και κατά συνέπεια δωρεά, η κοινωνία καλύπτεται γι' αυτές τις προόδους της από τα πολιτικά και ηθικά ωφέλη που προκύπτουν από τα μεγάλα αυτά έργα και που αυτά, δίνοντας μια εγγύηση ασφάλειας στην εργασία και ένα ιδεώδες στα πνεύματα, δίνει καινούργια ελατήρια στην βιομηχανία και στις τέχνες.

Όμως είναι διαφορετικά σχετικά με τα αντικείμενα της οικιακής κατανάλωσης που μόνο αυτά μπαίνουν στην κατηγορία της ανταλλαγής: αυτά δεν είναι παραγώγιμα παρά σύμφωνα με τις προϋποθέσεις της αμοιβαιότητας που τους επιτρέπουν την κατανάλωση, δηλαδή την άμεση εξόφληση και με ωφέλεια για τους παραγωγούς. Τις προϋποθέσεις αυτές, τις αναπτύξαμε επαρκετά στη θεωρία της αναλογικότητας των αξιών που θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε εξίσου θεωρία της προοδευτικής αναγωγής των αξιών στην αρχική τους αξία.

Έχω αποδείξει με την θεωρία και με τα γεγονότα την

αρχή *πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ένα πλεόνασμα*· αλλά η αρχή, τόσο βέβαιη όσο και μια πρόταση αριθμητικής, απέχει πολύ από το να πραγματώνεται απόλους. Ενώ από την ομαδική βιομηχανική πρόοδο, με κάθε μέρα ατομική εργασίας πετυχαίνεται ένα προϊόν διαρκώς μεγαλύτερο και επόμενα αναγκαίο, ενώ ο εργαζόμενος με τον ίδιο μισθό, έπρεπε να γίνεται κάθε μέρα πιο πλούσιος, υπάρχουν μέσα στην κοινωνία καταστάσεις που *κερδίζουν* και άλλες που *ζημιώνουν*· εργαζόμενοι με μισθό διπλό, τριπλό και πενταπλό και άλλοι με μισθό ελλειμματικό· και τέλος παντού άνθρωποι που χαίρονται και άλλοι λυπημένοι και από μια τερατώδη διαίρεση των βιομηχανικών αγαθών, άτομα που καταναλώνουν δίχως να παράγουν. Ο καταμερισμός της ευημερίας ακολουθεί όλες τις κινήσεις των αξιών και την αναπαράγουν, σε φτώχεια και πλούτο, σε διαστάσεις και δύναμη τρομαχτικές. Όμως παντού η αύξηση του πλούτου, δηλαδή η αναλογικότητα των αξιών είναι ο κυρίαρχος νόμος· και όταν οι οικονομολόγοι αντιθέτουν στα παράπονα του σοσιαλιστικού κόμματος την προοδευτική αύξηση του δημόσιου πλούτου και την βελτίωση της κατάστασης των πιο δυστυχισμένων τάξεων δηλώνουν, δίχως ν' αμφιβάλλουμε γι' αυτό, μιαν αλήθεια που καταδικάζει τις θεωρίες τους.

Γιατί εξορκίζω τους οικονομολόγους να διερωτηθούν για μια στιγμή με την καρδιά τους, πέρα από προκαταλήψεις που τους διαταράζουν και δίχως να λαβαίνουν υπόψη τους τα κριτήριά τους και τις προσδοκίες τους, τα συμφέροντα που εξυπηρετούν, στις επιδοκιμασίες που στοχεύουν, στις διακρίσεις που μέσα τους λικνίζονται η ματαιότητά τους· πως όταν λένε, μέχρι τώρα, πως σύμφωνα με την αρχή, πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ένα πλεόνασμα, αυτή τους η άποψη φανερώνεται μ' αυτή την προκαταρκτική αλυσίδα και τη συνέπεια που δείξαμε και αν μ' αυτές τις λέξεις είχαν ποτέ συλλάβει άλλο πράγμα εκτός από το δικαίωμα, αισχροκέρδειας πάνω στις αξίες, μανουβράροντας πάνω στην προσφορά και τη ζήτηση; Και δεν είναι αλήθεια πως βεβαιώνουν ταυτόχρονα, απ' τη μια την αύξηση του πλούτου και της ευη-

μερίας και κατά συνέπεια το μέτρο των αξιών κι από την άλλη την αυθαίρετη εμπορική συναλλαγή και την ασυμμετρότητα των αξιών, δηλαδή ό,τι είναι το πιο αντιφατικό; Και δεν είναι αλήθεια πως μ' αυτή την αντίφαση που αδιάκοπα την επαναλαβαίνουν στα μαθήματα και τις διαβάζουμε μέσα στις εργασίες της πολιτικής οικονομίας, εννοούν αυτή την ασαφή υπόθεση: *αν η αξία ΟΛΩΝ των πραγμάτων διπλασιαστεί*... Σαν η τιμή όλων των πραγμάτων αυτών δεν ήτανε η αναλογία των πραγμάτων και πως έτσι μπορούσαν να διπλασιάσουν μιαν αναλογία, μια σχέση, έναν νόμο!

Και δεν είναι αλήθεια τελικά πως εξαιτίας της συνηθισμένης και ανώμαλης ιδιοποίησης, που την υπερασπίζει η πολιτική οικονομία, όπου ο καθένας μέσα στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις τέχνες και μέσα στο Κράτος, με την πρόφαση υπηρεσιών που προσφέρουν στην κοινωνία, τείνουν αδιάκοπα να υπερβάλλουν τη σημασία τους, εκλιπαρούν ανταμοιβές, επιχορηγήσεις, παχυλές συντάξεις, μεγάλες τιμές· ωσάν η ανταμοιβή, κάθε υπηρεσίας δεν ήτανε αναγκαστικά στηριγμένη στην άνοδο των εξόδων; Γιατί οι οικονομολόγοι δεν διαδίνουν με όλες τους τις δυνάμεις αυτή την απλή και ολοκάθαρη αλήθεια: η εργασία κάθε ανθρώπου δεν μπορεί ν' αγοράσει παρά την αξία που περικλείνει και η αξία αυτή είναι ανάλογη με τις υπηρεσίες όλων των άλλων εργαζόμενων, αν, όπως φαίνεται να το πιστεύουν, η εργασία καθενός αφήνει ένα πλεόνασμα;...

Αλλά εδώ παρουσιάζεται μια τελευταία θεώρηση που θα εκθέσω με λίγες λέξεις.

Ο J. -B. Say, απ' όλους τους οικονομολόγους που έχουν επιμείνει πάνω στην απόλυτη απροσδιοριστικότητα της αξίας, είναι αυτός που έχει επιδοθεί σε μεγαλύτερο κόπο να ανατρέψει την πρόταση αυτή. Είναι αυτός που, αν δεν κάνω λάθος, είναι ο συγγραφέας της διατύπωσης: *Κάθε προϊόν αξίζει όσο κοστίζει* ή, που σημαίνει το ίδιο, *τα προϊόντα αγοράζονται με τα προϊόντα*. Ο αφορισμός αυτός, γεμάτος ισοπολιτικές συνέπειες, έχει από τότε αναιρεθεί από άλλους οι-

κονομολόγους· θα εξετάσουμε αλληλοδιαδόχως: την κατάφαση και την άρνηση.

Όταν λέω: κάθε προϊόν αξίζει τα προϊόντα που έχει στοιχίσει, αυτό σημαίνει πως κάθε προϊόν είναι μια ομαδική ενότητα, που, κάτω από καινούργια μορφή ομαδώνει έναν κάποιο αριθμό άλλων καταναλωτικών προϊόντων σε διάφορες ποσότητες. Απόπου προκύπτει πως τα προϊόντα της ανθρώπινης βιομηχανίας είναι τα μεν σε σχέση με τα δε, σαν το *γένος* προς το *είδος*, σύμφωνα με τον αριθμό και την αναλογία των στοιχείων, όλα ισότιμα μεταξύ τους, που αποτελούν κάθε προϊόν. Λίγο ενδιαφέρει, σχετικά με το παρόν, πως η σειρά αυτή όπως και η ισοτιμία των στοιχείων της είναι περισσότερο ή λιγότερο σωστά εκφρασμένη μέσα στην πρακτική με την ισορροπία των μισθών και περιουσιών· πρόκειται πριν απόλα για τη σχέση μέσα στα πράγματα, για τον οικονομικό νόμο[40]. Γιατί εδώ, όπως πάντοτε, η ιδέα γεννάει πρώτα και αυθόρμητα το γεγονός, που αναγνωριζόμενο παρευθύς από τη σκέψη που του δίνει το είναι του, το ξεκαθαρίζει λίγο-λίγο και το προσδιορίζει σύμφωνα με την αρχή της. Το εμπόριο, ελεύθερο και ανταγωνιστικό, δεν είναι παρά μια μακριά διαχειριστική διαδικασία ανόρθωσης που έχει σαν αντικείμενο να κάνει να ξεπηδήσει η αναλογικότητα των αξιών, προσδοκώντας πως το δημόσιο δίκαιο το καθιερώνει και το παίρνει σαν κανόνα της συμπεριφοράς των ανθρώπων. Λέω επόμενα πως η αρχή του Say: *κάθε προϊόν αξίζει όσο στοιχίζει*, δείχνει μια σειρά της ανθρώπινης παραγωγής, ανάλογη με τις σειρές των ζώων και των φυτών και που μέσα της οι στοιχειώδεις μονάδες-ενότητες (ημέρες εργασίας) εκλαβαίνονται σαν ίσες. Έτσι που η πολιτική οικονομία βεβαιώνει από τις απαρχές της, αλλά αντιφατικά, αυτό που ούτε ο Πλάτων, ούτε ο Rousseau, ούτε αρχαίος ή μοντέρνος δημοσιολόγος δεν πίστεψε σαν δυνατό: την ισότητα των καταστάσεων και των περιουσιών.

Ο Προμηθέας είναι αλληλοδιαδόχως γεωργός, αμπελουργός, αρτοποιός, υφαντουργός. Όποια τέχνη κι αν ασκεί, καθώς δεν εργάζεται παρά για τον εαυτό του, αγοράζει αυτά

που καταναλώνει (τα προϊόντα του) με ένα και το αυτό νόμισμα (τα προϊόντα του) που η μονάδα μέτρησής του είναι αναγκαστικά η ημέρα της εργασίας του. Είναι αλήθεια πως η εργασία η ίδια είναι επιδεκτική από μεταβολές: ο Προμηθέας δεν είναι πάντοτε εξίσου ευδιάθετος, και από τη μια στιγμή στην άλλη η δραστηριότητά του, η γονιμότητά του ανεβαίνει και πέφτει. Όμως, όπως καθετί που υπόκειται σε μεταβολές, η εργασία έχει τον μέσο όρο της κι αυτό μας εξουσιοδοτεί να πούμε πως συνολικά η ημέρα εργασίας πληρώνει την ημέρα εργασίας, ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο. Είναι πολύ αληθινό, πως αν συγκρίνουμε τα προϊόντα μιας κάποιας εποχής της κοινωνικής ζωής με τα προϊόντα μιας άλλης εποχής, πως τα εκατό χιλιοστά της ημέρας του ανθρώπινου γένους θα δώσουν ένα αποτέλεσμα ασύγκριτα ανώτερο από την πρώτη εποχή· αλλά πρέπει να πούμε επίσης πως η ομαδική ζωή, όχι περισσότερο από τη ζωή του ατόμου, δεν μπορεί να διαχωριστεί· πως αν οι ημέρες δεν προσομοιάζουν, είναι όμως αδιαχώριστα ενωμένες και πως στην ολότητα της ύπαρξής τους τον κόπο και την ευχαρίστηση την έχουν από κοινού. Επόμενα αν ο ράφτης, για να αποδώσει την αξία μιας ημέρας, καταναλώνει δέκα φορές την εργασία του υφαντή, είναι σαν ο υφαντής να έδινε δέκα ημέρες της ζωής του για μια ημέρα της ζωής του ράφτη. Αυτό ακριβώς γίνεται όταν ένας χωρικός πληρώνει 12 φράγκα σ' ένα συμβολαιογράφο για ένα γράψιμο που η σύνταξή του κοστίζει μιαν ώρα· κι αυτή η ανισότητα, αυτή η αδικία στις ανταλλαγές, είναι η πιο ισχυρή αιτία της δυστυχίας που οι σοσιαλιστές έχουν αποκαλύψει και που οι οικονομολόγοι ομολογούν «χαμηλόφωνα» πως μ' ένα σήμα των αφεντικών τους θα τους επιτρέψει να το αναγνωρίσουν και «υψηλόφωνα».

Κάθε σφάλμα στο δίκαιο της ανταλλαγής είναι ένας σφαγιασμός του εργαζόμενου, μια μετάγγιση του αίματος ενός ανθρώπου στο σώμα ενός άλλου ανθρώπου... Μη τρομάζετε: δεν έχω καμιά πρόθεση να σας κεραυνοβολήσω μ' ένα φιλιππικό ενάντια στην ιδιοκτησία· σκέπτομαι πάνω σ' αυτή τόσο λιγότερο όσο, σύμφωνα με τις αρχές μου, η ανθρωπότητα δεν

ξεφεύγει απ' αυτή ποτέ· πως στηρίζεται καταρχήν πάνω στο δίκαιο της ιδιοκτησίας δεν έκανε παρά να βάλει μια από τις αρχές της μελλοντικής οργάνωσής της· και πως η υπεροχή της ιδιοκτησίας μια φορά αν καταπέσει, αυτό που μένει να κάνει είναι να επανοδηγήσει στην ενότητα αυτή την περίφημη αντίθεση. Όλο που μπορείτε να μου παρατηρήσετε σχετικά με την υπεροχή της ιδιοκτησίας το γνωρίζω τόσο καλά όσο κανένας από τους κριτές μου, που απ' αυτούς ζητάω να μου κάνουν τη χάρη να δείξουν κατανόηση όταν η διαλεχτική τους δείχνει τα λάθη τους. Πώς πλούτη που η εργασία δεν είναι το μέτρο τους θα ήτανε *έγκυρα;* Και αν είναι η εργασία που δημιουργεί τον πλούτο και δικαιώνει την ιδιοκτησία, πώς να εξηγήσουμε την κατανάλωση του αργόσχολου; Πώς ένα σύστημα καταμερισμού που μέσα του το προϊόν σύμφωνα με τα πρόσωπα, πότε περισσότερο, πότε λιγότερο από όσο στοιχίζει, είναι νόμιμο;

Οι ιδέες του Say οδήγησαν σ' έναν αγρονομικό νόμο· επίσης το συντηρητικό κόμμα βιαζότανε να προστατευθεί ενάντια σ' αυτές τις ιδέες. «Η πρώτη πηγή πλούτου, είπε ο κ. Rossi, είναι η εργασία. Δηλώνοντας την μεγάλη αυτή αρχή, η βιομηχανική σχολή αποκάλυψε όχι μονάχα μιαν οικονομική αρχή, αλλά και αυτά τα κοινωνικά γεγονότα που, που στα χέρια ενός ικανού ιστορικού, γίνονται ο πιο σίγουρος οδηγός για να ακολουθήσει το ανθρώπινο είδος στην πορεία του και στις πραγματώσεις του πάνω στην επιφάνεια της γης».

Γιατί, αφού διατύπωσε στα μαθήματά του αυτή τη βαθειά σκέψη του, ο κ. Rossi πίστεψε πως έπρεπε να οπισθοδρομήσει σε μια αναθεώρηση και βαθμιαίο συμβιβασμό την αξία του σαν φιλόσοφος και οικονομολόγος;

«Να λές πως ο πλούτος δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της εργασίας· να βεβαιώνεις πως σε όλες τις περιπτώσεις η εργασία είναι το μέτρο της αξίας, ο ρυθμιστής της τιμής· και για να ξεφύγουμε οπωσδήποτε από τις παρατηρήσεις που έρχονται απ' όλες τις μεριές αυτές οι θεωρίες, οι μεν ατελείς, οι δε απόλυτες, μας οδηγούν θέλοντας ή όχι να γενικεύσουμε την

έννοια της εργασίας και να την υποκαταστήσουμε με μιαν ανάλυση ενός συστήματος τελείως λαθεμένου».

Στενοχωρούμαι που ένας άνθρωπος όπως ο κ. Rossi μου υποβάλλει μια τόσο λυπηρή σκέψη· αλλά διαβάζοντας το χωρίο που ανάφερα, δεν μπόρεσα να μην πω: Η επιστήμη και η αλήθεια δεν αξίζουν πια τίποτα· αυτό που λατρεύουν τώρα είναι το «κατάστημα» κι ύστερα απ' αυτό, η απελπισμένη συνταγματικότητα που το εκπροσωπεί. Σε ποιον λοιπόν σκέπτεται να απευθυνθεί ο κ. Rossi; Θέλει όλα αυτά τα πράγματα ταυτόχρονα; Όποιον κι αν διαλέξετε το συμπέρασμα είναι εναντίον του αναπόφευκτα.

Αν η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, αν είναι ο πιο σίγουρος οδηγός για να ακολουθήσει η ιστορία για τις πραγματώσεις του ανθρώπου πάνω στη γη, γιατί η ισότητα του καταμερισμού, η ισότητα σύμφωνα με το μέτρο της εργασίας, δεν θα ήτανε ένας νόμος;

Αν αντίθετα, υπάρχουν πλούτη που δεν προέρχονται από την εργασία, πώς γίνεται η κατοχή αυτού του πλούτου να είναι ένα προνόμιο; Ποια είναι η νομιμότητα του μονοπωλίου; Πώς εκθέτουν έτσι αυτή τη θεωρία της μη-παραγωγικής κατανάλωσης, αυτή τη νομολογία της καλοπέρασης, αυτή τη θρησκεία της αργοσχολίας, ιερό προνόμιο μιας κάστας εκλεκτών![41].

Τώρα που έχουμε προσδιορίσει, όχι δίχως κόπο, τη σημασία του προβλήματος που τέθηκε από την Ακαδημία των ηθικών Επιστημών, που άγγιζε τις διακυμάνσεις ανάμεσα στο ώφελος και στο μισθό, είναι καιρός να πλησιάσουμε το ουσιαστικό μέρος του έργου μας. Παντού όπου η εργασία δεν έχει διόλου κοινωνικοποιηθεί, δηλαδή παντού όπου η αξία δεν έχει προσδιοριστεί συνθετικά, υπάρχει διαταραχή και ανομία στις ανταλλαγές, πόλεμος από δολιότητες και παγίδες, εμπόδια στην παραγωγή, στην κυκλοφορία, στην κατανάλωση, μη παραγωγική εργασία, απουσία εγγυήσεων, ληστεία, αβεβαιότητα, φτώχεια και πολυτέλεια, αλλά ταυτόχρονα μια προσπάθεια του ομαδικού πνεύματος για να κατακτήσει το δίκαιο, και σταθερή τάση προς την επικοινωνία και την τάξη.

Η πολιτική οικονομία δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η ιστορία της μεγάλης αυτής πάλης. Αφενός, πραγματικά, η πολιτική οικονομία εφόσον καθιερώνει και θέλει να διαιωνίζει τις ανωμαλίες της αξίας και τα προνόμια του εγωισμού, είναι αληθινά η θεωρία της δυστυχίας και της οργάνωσης της αθλιότητας· αλλά αφετέρου σαν έκφραση των μέσων που εφευρέθηκαν από τον πολιτισμό για να πολεμήσει την εξαθλίωση, αν και τα μέσα αυτά στράφηκαν σταθερά σαν αποκλειστικό πλεονέκτημα των μονοπωλίων, η πολιτική οικονομία είναι το προοίμιο της οργάνωσης του πλούτου.

Ενδιαφέρει επόμενα να ξαναπιάσουμε τη μελέτη των γεγονότων και την οικονομική διαδικασία, για να συναγάγουμε τη σημασία τους και να σχηματίσουμε τη φιλοσοφία τους. Δίχως αυτό καμία κατανόηση της πορείας των κοινωνιών δεν μπορεί ν' αποχτηθεί, καμιά δοκιμασμένη μεταρρύθμιση. Το σφάλμα του σοσιαλισμού μέχρι σήμερα ήτανε να διαιωνίζει την θρησκευτική ονειροπόληση προσβλέποντας προς ένα φανταστικό μέλλον αντί να συλλάβει την πραγματικότητα που τον συνέθλιβε· καθώς το σφάλμα των οικονομολόγων είναι να βλέπουν μέσα σε κάθε τετελειωμένο γεγονός ένα σταμάτημα της δυστυχίας ενάντια σε κάθε υπόθεση για αλλαγή:

Για μένα, δεν συλλαβαίνω καθόλου έτσι την οικονομική επιστήμη, την αληθινή κοινωνική επιστήμη. Αντί ν' απαντήσω a priori στα φοβερά προβλήματα της οργάνωσης της εργασίας και τη διανομή του πλούτου, θα ερευνήσω την πολιτική οικονομία σαν τον θεματοφύλακα των μυστικών σκέψεων της ανθρωπότητας· θα κάνω να μιλήσουν τα γεγονότα σύμφωνα με την τάξη της γέννησής τους και θα αναφέρω, δίχως να προσθέσω δικά μου, τις μαρτυρίες τους. Θα είναι ταυτόχρονα μια θριαμβευτική και τραγική ιστορία, όπου τα πρόσωπα θα είναι οι ιδέες, τα επεισόδια οι θεωρίες και οι ημερομηνίες οι τύποι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΠΡΩΤΗ ΕΠΟΧΗ:

Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η θεμελιακή ιδέα, η κυρίαρχη κατηγορία της πολιτικής οικονομίας είναι η ΑΞΙΑ.

Η αξία φτάνει στον θετικό της προσδιορισμό με μια διακύμανση ανάμεσα στην *προσφορά* και τη *ζήτηση*.

Επόμενα, η αξία παρουσιάζεται διαδοχικά με τρεις απόψεις: αξία χρήσης, ανταλλακτική αξία και συνθετική αξία ή κοινωνική αξία, που είναι και η αληθινή αξία. Ο πρώτος όρος γεννάει αντιφατικά τον δεύτερο· και οι δυο μαζί, συγκερασμένοι με μια αμοιβαία διεισδυση, παράγουν τον τρίτο, έτσι που η αντίφαση ή ο ανταγωνισμός των ιδεών παρουσιάζεται σαν το σημείο αφετηρίας κάθε οικονομικής επιστήμης και μπορούμε να πούμε γι' αυτήν, παρωδώντας τη φράση του Τερτυλιανού για το Ευαγγέλιο: credo Quia absurdum. Υπάρχει, μέσα στην οικονομία των κοινωνιών, μια λανθάνουσα αλήθεια που απ' αυτή βγαίνει ολοφάνερη αντίφαση: credo Quia contrarium.

Από την άποψη της πολιτικής οικονομίας, η πρόοδος της κοινωνίας συνίσταται επόμενα να λύνει αδιάκοπα το πρόβλημα της σύστασης των αξιών ή της αναλογικότητας και της αλληλεγγυότητας των προϊόντων.

Αλλά, ενώ μέσα στη φύση η σύνθεση των αντιθέτων είναι σύγχρονη με την αντίθεσή τους, μέσα στην κοινωνία τα αντιθετικά στοιχεία φαίνονται να παράγονται σε μεγάλα διαστήματα και δεν διαλύονται παρά ύστερα από μια μακριά και τα-

ραχώδη αναστάτωση. Έτσι, αν δεν υπήρχε παράδειγμα, δεν θα φτάναμε στην ιδέα μιας κοιλάδας δίχως λόφους, ενός αριστερού δίχως το δεξιό, ενός βόρειου και νότιου πόλου, κ.λπ. Το ανθρώπινο σώμα, με την τόσο τέλεια αντιθετική διχοτομία του, έχει σχηματιστεί ολοκληρωτικά από την ίδια τη στιγμή της σύλληψής του· αποκλείεται να έχει συντεθεί και συναρθρωθεί κομμάτι-κομμάτι, όπως το ρούχο που αργότερα θα σκεπάσει το σώμα αυτό σύμφωνα με το σχήμα του[42, 43].

Μέσα στην κοινωνία, αντίθετα, καθώς και μέσα στο πνεύμα, τόσο πολύ απέχει πως η ιδέα έρχεται μ' ένα μόνο στην πληρότητά του πήδημα, όσο και πως ένα είδος αβύσσου χωρίζει τις δυο αντινομικές θέσεις, και πως αυτές αφού τελικά αναγνωριστούν, δεν μπορεί καθόλου να γίνει αντιληπτό ποια θα είναι η σύνθεσή τους. Πρέπει οι πρωταρχικές έννοιες να γονιμοποιηθούν, για να το πούμε έτσι, από θορυβώδεις αμφισβητήσεις και παθιασμένους αγώνες· οι αιματηρές μάχες θα είναι τα προοίμια για την ειρήνη. Τούτη τη στιγμή η Ευρώπη, κουρασμένη από πόλεμο και αγώνες, προσδοκάει μια συμφιλιωτική αρχή· και είναι αυτό το μπερδεμένο συναίσθημα αυτής της κατάστασης που κάνει να διερωτώνται στην Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών Επιστημών: *ποια είναι τα γενικά γεγονότα που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα κέρδη και τις αμοιβές και ποιος προσδιορίζει τις διακυμάνσεις*, μ' άλλα λόγια, ποια είναι τα επεισόδια τα πιο σημαντικά και ποιες είναι οι πιο αξιοσημείωτες φάσεις του πολέμου ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο.

Αν λοιπόν αποδείξω πως η πολιτική οικονομία μαζί με όλες τις αντιφατικές υποθέσεις της και τα αμφίβολα συμπεράσματά της, δεν είναι παρά μια οργάνωση του προνόμιου και της αθλιότητας, θα έχω αποδείξει, και μόνο μ' αυτό, πως αυτή περιέχει σιωπηρά την υπόσχεση μιας οργάνωσης της εργασίας και της ισότητας, επειδή, όπως το έχω πει, κάθε συστηματική αντίφαση είναι η αναγγελία μιας σύνθεσης· πολύ περισσότερο θα έχω βάλει τις βάσεις αυτής της σύνθεσης. Επόμενα, τελικά, το να εκθέτεις το σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων, είναι το να βάζεις τα θεμέλια του καθολι-

κού συνεταιρισμού· το να λες πώς τα προϊόντα του ομαδικού έργου *βγαίνουν* από την κοινωνία, είναι να εξηγείς πώς θα ήτανε δυνατό να τα κάνεις να *ξαναγυρίσουν* σ' αυτή· το να δείχνεις τη γέννηση των προβλημάτων παραγωγής και διανομής, είναι να προπαρασκευάζεις τη λύση. Όλες αυτές οι προτάσεις είναι ταυτόσημες και ίσες σε προφάνεια.

§ I. Ανταγωνιστικά Αποτελέσματα της Αρχής του Καταμερισμού

Όλοι οι άνθρωποι στην πρωτόγονη κοινότητα είναι ίσοι, ίσοι στη γυμνότητά τους και στην άγνοιά τους, ίσοι στην ακαθόριστη δύναμη των ικανοτήτων τους. Οι οικονομολόγοι δεν θεωρούν συνηθισμένη παρά την πρώτη απ' τις απόψεις αυτές: παραλείπουν ή παραγνωρίζουν ολοκληρωτικά τη δεύτερη. Ωστόσο σύμφωνα με τους πιο σημαντικούς φιλοσόφους των νεώτερων χρόνων, τον Rochefoucauld, τον Helvetius, τον Kant, τον Fichte, τον Hegel, τον Jacotot[44], η νόηση δεν διαφέρει ανάμεσα στα άτομα παρά από τον *ποιοτικό* προσδιορισμό της που αποτελεί το ειδικό χαρακτηριστικό ή ικανότητα του καθενός, ενώ στο ουσιαστικό της μέρος δηλαδή η κρίση, είναι για όλους *ποσοτικά* ίση. Από δω προκύπτει πως αργά ή γρήγορα, εφόσον οι περιστάσεις θα είναι ευνοϊκές, η γενική πρόοδος πρέπει να οδηγήσει όλους τους ανθρώπους από την πρωταρχική κι αρνητική ισότητα, στην θετική ισοτιμία των ταλέντων και των γνώσεων.

Επιμένω πάνω σ' αυτό το πολύτιμο δοσμένο της Ψυχολογίας, που η αναγκαία συνέπειά του είναι πως η *ιεραρχία των ικανοτήτων* δεν μπορεί από δω και πέρα να είναι παραδεκτή σαν αρχή και νόμος οργάνωσης: ο μόνος κανόνας μας είναι η ισότητα που είναι και το ιδανικό μας[45]. Το ίδιο (όπως αποδείξαμε με τη θεωρία της αξίας) επόμενα όπως η ισότητα της αθλιότητας πρέπει να μεταμφιεστεί προοδευτικά σε ισότητα ευδαιμονίας, το ίδιο η ισότητα των ψυχών, αρνητική στις απαρχές της (επειδή δεν παρουσιάζουν παρά το κενό),

πρέπει να αναπαραχθούν θετικά σε τελευταία ανάλυση από την εκπαίδευση της ανθρωπότητας. Η νοητική κίνηση πραγματοποιείται παράλληλα με την οικονομική κίνηση: είναι η έκφραση, η μετάφραση του ενός στο άλλο· η ψυχολογία και η κοινωνική οικονομία βρίσκονται σε συμφωνία ή, για να το πούμε καλύτερα, η καθεμιά ξεδιπλώνει την ίδια ιστορία από άλλη διαφορετική άποψη. Είναι αυτό που φανερώνεται μέσα στο μεγάλο νόμο του Smith: *ο καταμερισμός της εργασίας*.

Θεωρημένος στην ουσία του ο καταμερισμός της εργασίας είναι ο τρόπος που μ' αυτόν πραγματώνεται η ισότητα των καταστάσεων και των νοήσεων. Είναι αυτός που, με τη διαφορότητα των ενεργειών, δίνει θέση στην αναλογικότητα των προϊόντων και στην ισορροπία των ανταλλαγών, επόμενα μας ανοίγει το δρόμο για τον πλούτο· όπως επίσης, αποκαλύπτοντάς μας παντού το άπειρο μέσα στην τέχνη και τη φύση, μας οδηγεί να εξιδανικεύουμε όλες μας τις πράξεις και κάνει το πνεύμα δημιουργό, δηλαδή την ίδια τη θεότητα, mentem diviniorem, που είναι αισθητό και ενεργεί μόνιμα μέσα σε όλους τους εργαζόμενους.

Ο καταμερισμός της εργασίας είναι λοιπόν η πρώτη φάση της οικονομικής εξέλιξης όπως επίσης και της νοητικής εξέλιξης: το σημείο της αφετηρίας μας είναι αληθινό από την πλευρά των πραγμάτων και η πορεία της εκθεσής μας δεν έχει τίποτα το αυθαίρετο.

Αλλά την ώρα του πανηγυρικού του καταμερισμού της εργασίας, ο άνεμος των καταιγίδων άρχισε να φυσάει πάνω στην ανθρωπότητα. Η πρόοδος δεν πραγματώνεται για όλους με τρόπο ίσο και μοναδικό, αν και στο τέλος φτάνει σ' αυτή με τη μεταμόρφωση κάθε νοητικής και εργασιακής δημιουργίας. Αρχίζει με την απόχτηση ενός μικρού αριθμού προνομίων που αποτελούν έτσι τους επίλεκτους (elite) των εθνών, ενώ η μάζα παραμένει ή χώνεται πιο βαθιά στη βαρβαρότητα. Είναι η παραδοχή αυτή των ανθρώπων εξονόματος της προόδου που έκανε να πιστεύουν τόσο καιρό στη φυσική ανισότητα και στη θεία πρόνοια των καταστάσεων, δημιουργώντας τις κάστες, και συγκροτώντας ιεραρχικά όλες

τις κοινωνίες. Δεν καταλάβαιναν πως η ανισότητα, μη όντας παρά μια άρνηση, έφερνε μέσα της το σημάδι της παρανομίας και την αναγγελία της πτώσης της: πολύ περισσότερο ακόμα, θα μπορούσαμε να φανταστούμε την ίδια την ανισότητα να πορεύεται τυχαία από μιαν αιτία που το υστερότερο αποτέλεσμά της θα έπρεπε να την κάνει να εξαφανιστεί εξολοκλήρου.

Έτσι η αντινομία της αξίας αναπαραγόμενη μέσα στο νόμο του καταμερισμού, βρέθηκε πως το πρώτο και πιο δυνατό όργανο γνώσης και πλούτου που η θεία Πρόνοια έβαλε στα χέρια μας, έγινε για μας ένα όργανο αθλιότητας και ηλιθιότητας. Και να η διατύπωση του καινούργιου αυτού ανταγωνιστικού νόμου, που οφείλουμε σ' αυτόν τις δυο πιο αρχαίες αρρώστιες του πολιτισμού, την αριστοκρατία και το προλεταριάτο: *Η εργασία, καταμεριζόμενη σύμφωνα με τον χαρακτηριστικό νόμο της που είναι και η πρώτη προϋπόθεση της γονιμότητά της, καταλήγει στην άρνηση των σκοπών της και καταστρέφει τον εαυτό της*· μ' άλλα λόγια: *Ο καταμερισμός εκτός από το σημείο προόδου, σημείο πλούτου, σημείο ισότητας, εναντιώνεται στον εργάτη, κάνει την νόηση άχρηστη, τον πλούτο νοσηρό και την ισότητα αδύνατη.*

Όλοι οι οικονομολόγοι ύστερα από τον A. Smith έχουν σημειώσει *τα πλεονεκτήματα* και *τα μειονεκτήματα* του νόμου του καταμερισμού, αλλά επιμένοντας περισσότερο πάνω στα πρώτα παρά στα δεύτερα, επειδή αυτά ικανοποιούσαν καλύτερα την αισιοδοξία τους, κανείς απ' αυτούς δεν έφτασε να διερωτηθεί ποτέ τι μπορούσαν να είναι τα μειονεκτήματα ενός νόμου[*]. Να πως ο J.-B. Say συνόψισε το πρόβλημα:

«Ένας άνθρωπος που δεν έκανε σ' όλη του τη ζωή παρά μια και την ίδια δουλειά, φτάνει σίγουρα να την εκτελεί καλύτερα και πιο γρήγορα από έναν άλλο άνθρωπο· αλλά ταυτόχρονα γίνεται λιγότερο ικανός για κάθε άλλη ασχολία είτε φυσική είτε ηθική· οι άλλες του ικανότητες ατονούν και προκύπτει ένας εκφυλισμός μέσα στον άνθρωπο θεωρημένου σαν άτομο. Είναι μια λυπηρή μαρτυρία να μην έχει ποτέ επιδοθεί παρά στο να κάνει το δέκατο όγδοο μέρος ενός καρ-

φιού: και δεν φαντάζονται ποτέ πως είναι αποκλειστικά ο εργάτης, που σ' όλη του τη ζωή χειρίζεται μια λίμα ή ένα σφυρί και εκφυλίζει έτσι την αξιοπρέπεια της φύσης του· είναι ακόμη ο άνθρωπος που ασκεί τις πιο λεπτές ικανότητες του πνεύματός του... Σα συμπέρασμα μπορούμε να πούμε πως ο διαχωρισμός των εργασιών είναι μια επιδέξια χρήση των ανθρώπινων δυνάμεων· που αυξαίνει υπέρμετρα τα προϊόντα της κοινωνίας· αλλά που αφαιρεί κάτι από την ικανότητα κάθε ανθρώπου σαν άτομο» (Traité d' Économie politiQue).

Έτσι, ποια είναι, ύστερα από την εργασία, η πρώτη αιτία του πολλαπλασιασμού του πλούτου και της επιδεξιότητας των εργαζομένων; Ο καταμερισμός.

Ποιά είναι η πρώτη αιτία της παρακμής του πνεύματος και, όπως το αποδείχνουμε αδιάκοπα, της πολιτισμένης αθλιότητας, ο καταμερισμός.

Πώς η ίδια αρχή, με τις αυστηρές συνέπειές της, οδηγεί σε αποτελέσματα διαμετρικά αντίθετα; Κανένας οικονομολόγος, ούτε πριν ούτε ύστερα από τον A. Smith, δεν αντιλήφθηκε πως υπήρχε εδώ ένα πρόβλημα για ξεκαθάρισμα. Ο Say φτάνει μέχρι να αναγνωρίσει πως μέσα στον καταμερισμό της εργασίας η ίδια αιτία που παράγει το καλό γεννάει και το κακό· στη συνέχεια, ύστερα από μερικές λέξεις οίκτου για τα θύματα του διαχωρισμού των εργοτεχνιών, ευχαριστημένος πως έκανε μια έκθεση αμερόληπτη και πιστή, μας αφήνει σ' αυτό: «Γνωρίζετε», φαίνεται να μας λέει, «πως όσο περισσότερο διαιρείται η χειροτεχνική εργασία, τόσο περισσότερο αυξαίνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας· αλλά ταυτόχρονα όσο αυξαίνει η εργασία, οδηγείται προοδευτικά σ' ένα μηχανισμό νοητικής αποκτήνωσης».

Μάταια αγανακτούν ενάντια σε μια θεωρία που, δημιουργώντας με την εργασία την ίδια μιά προνομιούχα αριστοκρατία, οδηγεί μοιραία στην πολιτική ανισότητα· μάταια διαμαρτύρονται στο όνομα της δημοκρατίας και της προόδου πως στο μέλλον δεν θα υπάρχουν ούτε ευγενείς, ούτε μπουρζουαζία, ούτε παρίες. Ο οικονομολόγος απαντά, με απάθεια για τη μοίρα: Είσαστε καταδικασμένοι να παράγετε πολλά,

και να παράγετε φθηνά· δίχως αυτό η βιομηχανία σας θα είναι πάντοτε χαμηλή, το εμπόριό σας μηδαμινό, και θα βρισκόσαστε στην ουρά του πολιτισμού αντί να πάρετε την πρωτοπορεία του. Πράγμα που σημαίνει, πως ανάμεσά μας, άνθρωποι χρήσιμοι και γενναίοι είναι προορισμένοι για την αποκτήνωση, και όσο πιο πολύ η βιομηχανία μας τελειοποιείται τόσο περισσότερο θα αυξάνει ο αριθμός των εξαθλιωμένων αδελφών μας!.. Δυστυχώς!.. Αυτή είναι η τελευταία λέξη του οικονομολόγου.

Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε πως μέσα στο καταμερισμό της εργασίας, υπάρχουν σαν γεγονός γενικό και σαν αιτία, όλα τα χαρακτηριστικά ενός ΝΟΜΟΥ· αλλά καθώς ο νόμος αυτός κυριαρχεί πάνω σε δυο ριζικά αντίστροφα φαινόμενα που αλληλο-καταστρέφονται, πρέπει να ομολογήσουμε επίσης πως ο νόμος αυτός είναι ένα είδος άγνωστο μέσα στις φυσικές, επιστήμες, πως είναι, πράγμα παράξενο, ένας αντιφατικός νόμος, ένας *αντι-νόμος*, μια αντινομία. Ας προσθέσουμε, εκ των προτέρων πως τέτοιο φαίνεται να είναι το σημαδιακό χαρακτηριστικό της κάθε οικονομίας των κοινωνιών, με αφετηρία τη φιλοσοφία.

Επόμενα, το λιγότερο μια *ανασυγκρότηση* της εργασίας που σβήνει τα μειονεκτήματα του καταμερισμού, διατηρώντας μονάχα τα χρήσιμα αποτελέσματά του, η αντίφαση που είναι συνυφασμένη με την αρχή αυτή είναι δίχως θεραπεία. Πρέπει, σύμφωνα με τους λόγους των Εβραίων ιερέων που συνέργησαν στο θάνατο του Χριστού, ο φτωχός να φθείρεται για να εξασφαλίσει τον πλούτο του ιδιοκτήτη, expedit unum hominen pro populo mori. Θέλω ν' αποδείξω την αναγκαιότητα αυτής της κρίσης· που ύστερα απ' αυτή, αν παραμένει στον μερισμένο εργαζόμενο μια αμυδρή λάμψη νόησης, θα παρηγορηθεί από τη σκέψη πως σκοτώνεται σύμφωνα με τους κανόνες της πολιτικής οικονομίας.

Η εργασία, που όφειλε να δώσει φτερά στη συνείδηση και να την κάνει όλο και περισσότερη άξια για ευτυχία που οδηγείται με την τμηματική διαίρεση στην ηθική κατάπτωση του πνεύματος, στερεί από τον άνθρωπο το πιο ευγενικό μέρος

του εαυτού του, minorat capitis, και τον ξαναρίχνει στην αγριότητα. Από τη στιγμή αυτή, ο ξεπεσμένος άνθρωπος εργάζεται σαν κτήνος, επόμενα πρέπει να τον μεταχειρίζονται σαν κτήνος, την φυσική και αναγκαία αυτή κρίση θα την εκτελέσει η κοινωνία.

Το πρώτο αποτέλεσμα της μερισμένης εργασίας, ύστερα από τη διαστροφή της ψυχής είναι η επέκταση της διάρκειάς της που αυξαίνει με λόγο αντίστροφα ανάλογο με το άθροισμα της νόησης που ξοδεύεται. Γιατί, καθώς το προϊόν εκτιμάται ταυτόχρονα από ποσοτική και ποιοτική άποψη, αν σε μια οποιαδήποτε βιομηχανική εξέλιξη η εργασία υποτάσσεται προς τη μια κατεύθυνση, πρέπει να αντισταθμιστεί προς την άλλη. Αλλά καθώς η διάρκειά της δεν μπορεί να επεκταθεί από δεκάξη σε δεκαοκτώ ώρες την ημέρα, από τη στιγμή που η αντιστάθμιση δεν μπορεί να γίνει πάνω στο χρόνο γίνεται πάνω στην τιμή και ο μισθός θα ελαττώνεται. Κι αυτή η πτώση θα γίνει, όχι όπως γελοία το φαντάζονται πως τάχα η αξία είναι ουσιαστικά αυθαίρετη, αλλά γιατί η αξία είναι ουσιαστικά προσδιορίσημη. Αδιάφορο άν η πάλη της προσφοράς και της ζήτησης τελειώνει πότε προς όφελος του αφεντικού πότε προς όφελος του μισθωτού· τέτοιες διακυμάνσεις μπορούν να μεταβάλλουν τα πλάτη τους σύμφωνα με τις πολύ γνωστές πρόσθετες περιστάσεις και έχουν εξακριβωθεί χίλιες φορές. Αυτό που είναι βέβαιο και που πρόκειται εμείς αποκλειστικά να τονίσουμε, είναι πως η καθολική συνείδηση δεν βάζει στο ίδιο επίπεδο αξίας την εργασία ενός αρχιεργάτη και τους χειρισμούς ενός βοηθού. Από δω η αναγκαιότητα για ελάττωση της ημερήσιας τιμής: έτσι που ο εργαζόμενος αφού κατάθλιψε την ψυχή του με μια υποτιμητική δραστηριότητα δεν θα μπορούσε να μη χτυπηθεί και στο σώμα του με τη μέτρια ανταμοιβή του. Είναι η κατά γράμμα εφαρμογή των λόγων του Ευαγγελίου: *Σ' αυτόν που έχει λίγα, θα του αφαιρέσω κι αυτά τα λίγα που έχει.*

Υπάρχει μέσα στα οικονομικά γεγονότα μια άσπλαχνη αιτία που την περιγελάει η θρησκεία και καθώς και η δικαιοσύνη σαν τους πολιτικούς αφορισμούς και που κάνει τον

άνθρωπο ευτυχισμένο ή δυστυχισμένο, σύμφωνα με το κατά πόσο ακούει ή υπόκειται στο γραφτό της μοίρας. Βέβαια, βρισκόμαστε μακρυά από μια τέτοια χριστιανική φιλανθρωπία, που μ' αυτή εμπνέονται σήμερα τόσοι τιμημένοι συγγραφείς[47] και που, διεισδύοντας στα μύχια της μπουρζουαζίας, προσπαθούν να μετριάσουν, με μια πληθώρα ευλαβών θεμελιώσεων, τις αυστηρότητες του νόμου. Η πολιτική οικονομία δεν γνωρίζει παρά τη δικαιοσύνη, δικαιοσύνη αλύγιστη και σφιγμένη όπως το πουγγί του φιλάργυρου· κι αυτό γιατί η πολιτική οικονομία είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής αυθορμησίας και η έκφραση της θεϊκής θέλησης και θα μπορούσα να πω: Ο Θεός είναι αντίθετος προς τον άνθρωπο και την μισάνθρωπη Πρόνοια. Ο Θεός μας κάνει να πληρώνουμε, με το βάρος του αίματος και στο μέτρο των δακρύων μας, καθένας από τα μαθήματά μας και για να συμπληρωθεί το κακό, στις σχέσεις μας με τους ομοίους μας, κάνουμε όλοι όπως αυτός. Πού είναι λοιπόν η αγάπη του ουράνιου πατέρα στα δημιουργήματά του; Πού είναι η ανθρώπινη αδελφικότητα;

Μπορούσε να ήτανε αλλιώς; λένε οι θεϊστές. Όταν πέφτει ο άνθρωπος, το ζώο παραμένει: πώς θα αναγνωρίσει ο δημιουργός την εικόνα του εαυτού του στον άνθρωπο; Και τι πιο απλό που τον μεταχειρίζεται έτσι σαν υποζύγιο; Αλλά η δοκιμασία δεν θα διαρκέσει πάντοτε και αργά ή γρήγορα η εργασία αφού θα *κατακερματιστεί* θα αρχίσει να *ανασυνθέτεται*.

Αυτό είναι το συνηθισμένο επιχείρημα όλων αυτών που αναζητούν τις επιβεβαιώσεις τους στην θεία Πρόνοια, και δεν πετυχαίνουν συνήθως παρά να δίνουν καινούργια όπλα στον αθεϊσμό. Είναι σαν να λένε πως ο Θεός μας είχε φθονήσει για έξι χιλιάδες χρόνια, ιδέα που θα μπορούσε να δικαιώσει τα εκατομμύρια θυμάτων, την ειδική διαίρεση και ανασύνθεση της εργασίας! Σε αντάλλαγμα, μας έδωσε με τους υπηρέτες του Μωυσή, Βούδα, Ζωροάστρη, Μωάμεθ κ.λπ., τις ανούσιες τελετουργίες, ντροπή για το λογικό μας και που έκαναν να σφαγιαστούν τόσοι άνθρωποι που δεν μπορεί να μετρηθούν!

Πολύ περισσότερο, αν πρέπει, να πιστέψουμε στην αρχική αποκάλυψη, η κοινωνική οικονομία θα είναι η καταραμένη αυτή επιστήμη, ο καρπός του δέντρου που ήτανε για το θεό, και που ήτανε απαγορευμένος στον άνθρωπο να τον αγγίξει!

Γιατί αυτή η θρησκευτική αποδοκιμασία της εργασίας, αν είναι αλήθεια, όπως ήδη η οικονομική επιστήμη το αποκαλύπτει, πως η εργασία είναι ο πατέρας της αγάπης και το όργανο της ευτυχίας; Γιατί αυτή η ζήλεια για την πρόοδό μας; Αλλά άν, όπως τώρα φαίνεται αρκετά, η πρόοδός μας εξαρτιέται από μόνο τον εαυτό μας, σε τι χρησιμεύει να λατρεύεται αυτό το θεϊκό φάντασμα και που θέλουν ακόμη μ' αυτή την οχλαγωγική έμπνευση να μας καταδιώκουν με τις νουθεσίες τους; Εσείς όλοι, χριστιανοί, προτεστάντες και ορθόδοξοι, νεο-χριστιανοί, τσαρλατάνοι και αφελείς, ακούστε τον πρώτο στίχο του ανρθωπιστικού ύμνου πάνω στην ευσπλαγχνία του Θεού: «Στο μέτρο που η αρχή του καταμερισμού της εργασίας παίρνει πλήρη εφαρμογή, ο εργάτης γίνεται πιο αδύνατος, πιο περιορισμένος και πιο εξαρτημένος! Η τέχνη κάνει προόδους, ο τεχνίτης οπισθοδρομεί!» (*TocQeville,* De la Démocratie en AméгiQue).

Ας επιφυλαχτούμε να ξανάρθουμε πάνω στα συμπεράσματά μας και να καταπιαστούμε με την τελευταία εμπειρική αποκάλυψη. Ο Θεός, επί του παρόντος, μας παρουσιάζεται περισσότερο ευνοϊκός παρά αντίδικος: ας περιοριστούμε να διαπιστώσουμε το γεγονός.

Έτσι όπως η πολιτική οικονομία στην αφετηρία της μας κάνει να καταλάβουμε τη μυστηριώδη και σκοτεινή έκφραση: *στο μέτρο που η παραγωγή χρησιμότητας αυξάνει, ελαττώνεται η αγοραστικότητα·* το ίδιο, αφού φτάσει στον πρώτο σταθμό της μας πληροφορεί με μια φοβερή φωνή: *στο μέτρο που η τέχνη κάνει προόδους, ο τεχνίτης οπισθοδρομεί.*

Για να το καταλάβουμε καλύτερα ας αναφέρουμε μερικά παραδείγματα.

Ποιοί είναι μέσα σε κάθε μεταλλουργία οι λιγότερο τεχνικά καταρτισμένοι από τους μισθωτούς; είναι ακριβώς αυτοί που ονομάζονται *μηχανικοί* (χειριστές μηχανών κ.λπ.).

Από τότε που τα εργαλεία έχουν τόσο θαυμαστά τελειοποιηθεί ένας μηχανικός δεν είναι παρά ένας άνθρωπος που γνωρίζει να δίνει μια λιμαρισιά ή να φέρνει ένα κομμάτι στη πλάνη: σχετικά με τη μηχανική αυτή είναι υπόθεση των μηχανολόγων και των αρχιεργατών. Ένας πεταλωτής συγκεντρώνει μερικές φορές από μόνο την αναγκαιότητα της κατάστασής του, τα διάφορα ταλέντα: του κλειδαρά, του σιδηρουργού εργαλείων, οπλοποιού, του μηχανικού, του αμαξοποιού, του κτηνίατρου: θεωρείται εκπληκτικό, μέσα στον κόσμο των λογίων και της επιστήμης, το τι υπάρχει κάτω από το σφυρί ενός τέτοιου ανθρώπου, που ο λαός πάντοτε σαν πειραχτήρι του δίνει το παρατσούκλι *«του πολυτεχνίτη»*. Ένας εργάτης της Creuzot, που είδε στη διάρκεια δέκα ετών ότι το επαγγελμά του μπορούσε να δώσει το πιο μεγάλο και το πιο τέλειο, βγαίνοντας από το επάγγελμά του δεν είναι πια παρά ένα ον άχρηστο να προσφέρει την παραμικρή υπηρεσία για να επιβιώσει. Η ανικανότητα του υποκείμενου βρίσκεται σε άμεση αναλογία με την τελειοποίηση της τέχνης, κι αυτό ισχύει όχι μόνο για τη μεταλλουργία αλλά σε κάθε άλλη παρόμοια κατάσταση.

Τον εργάτη των μηχανών μέχρι σήμερα τον θεωρούσαν σε επίπεδο υψηλής διατίμησης: ήτανε αναπόφευκτο πως μια μέρα θα ξέπεφτε, η μέτρια ποιότητα της εργασίας δεν μπορούσε να τον συγκρατήσει.

Ανάφερα ένα παράδειγμα από την περιοχή της μηχανικής βιομηχανίας, θ' αναφέρω κι ένα άλλο από την ελεύθερη τεχνική[*]. Ο Gutemberg και οι τεχνικοί σύντροφοί του, ο Furst και ο Schaeffer, μπορούσαν να πιστέψουν πως, με τον καταμερισμό της εργασίας, η ιδανική τους εφεύρευση θα έπεφτε στην περιοχή της αμάθειας, σχεδόν θα έλεγα του ιδιωτισμού. Μπορούν να κάνουν τον τυπογράφο τόσοι άνθρωποι κι αγράμματοι, όσο κι η μάζα των εργατών που είναι προσκολλημένοι στους διάφορους κλάδους της τυπογραφικής βιοτεχνίας: συνθέτες, πιεστές, στερεοχύτες βιβλιοδέτες και χαρτοθέτες. Τον τυπογράφο που τον συναντούσε κανένας την εποχή των Estienne, έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Η χρησιμο-

ποίηση γυναικών για τη στοιχειοθεσία χτύπησε στην καρδιά την ευγενική αυτή βιοτεχνία και συμπλήρωσε το κατρακύλισμά της. Είδα μια *στοιχειοθέτισσα* και ήταν μια από τις καλύτερες, που δεν ήξερε να διαβάζει και δεν γνώριζε τα γράμματα παρά από την εικόνα τους. Όλη η τεχνική περιορίστηκε στην ειδικότητα του αρχιεργάτη και των διορθωτών, μέτρια μορφωμένων, και σε μερικούς εργάτες αληθινά τεχνίτες. Ο τύπος, με μια λέξη, με τη μηχανοποίησή του δεν είναι πια, με την προσωπικότητά του, στο επίπεδο του πολιτισμού: δεν θα είναι σε λίγο παρά *μνημείο* θέλω να πω πως εργάτες τυπογράφοι στο Παρίσι, εργάζονται από κοινού για την καταστροφή τους.

Ύστερα από την ιδιωτική βιομηχανία, ας δούμε τη διοίκηση. Στις δημόσιες υπηρεσίες, τα αποτελέσματα της καταμερισμένης εργασίας παράγονται όχι λιγότερο τρομερά, όχι λιγότερο έντονα: παντού, στη διοίκηση, στο μέτρο που η τεχνική αναπτύσσεται, ο όγκος των εφαρμογών της βλέπουμε να περιορίζει τις αμοιβές της. Ένας ταχυδρόμος παίρνει περίπου 400 μέχρι 600 φράγκα ετήσιο μισθό, που η δημόσια διοίκηση του κρατάει περίπου το δέκατο για τη σύνταξη γήρατος. Ύστερα από τριάντα χρόνια στο επάγγελμα το ποσόν για κατοικία και τροφή ή για αποκατάσταση, είναι 300 φράγκα το χρόνο, που ο δικαιούχος τα παραχωρεί σ' έναν ξενώνα δινοντάς του το δικαίωμα για ένα κρεβάτι, μια σούπα και ένα πλύσιμο. Η καρδιά μου πονάει που το λέω, αλλά βρίσκω πως η δημόσια διοίκηση είναι ακόμη γενναιόδωρη: τι θέλετε να είναι η ανταμοιβή ενός ανθρώπου που όλη του η δραστηριότητα ήτανε να περπατάει; Η παράδοση δίνει πέντε δεκάρες στον Juif - Errant· οι ταχυδρόμοι παίρνουν είκοσι ή τριάντα· είναι αλήθεια πως οι περισσότεροι έχουν οικογένεια. Για το τμήμα της υπηρεσίας που απαιτεί τη χρήση νοητικών ικανοτήτων επιφυλάσσεται στους διευθυντές και στους ανώτερους υπαλλήλους: αυτοί πληρώνονται καλύτερα, κάνουν ανθρώπινη εργασία.

Παντού λοιπόν, μέσα στις δημόσιες υπηρεσίες όπως στην ελεύθερη βιομηχανία, τα πράγματα είναι διευθετημένα με

τέτοιο τρόπο που τα εννέα δέκατα των εργαζομένων χρησιμεύουν για κτήνη στο άλλο δέκατο: αυτό είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της βιομηχανικής ανάπτυξης και απαραίτητη προϋπόθεση κάθε πλούτου. Ενδιαφέρει να υπολογίσουμε σωστά αυτή τη στοιχειώδη αλήθεια πριν να μιλήσουμε στο λαό για ισότητα, ελευθερία, για δημοκρατικούς θεσμούς και άλλες ουτοπίες, που η πραγμάτωσή τους προϋποθέτει προηγούμενα μια πλήρη επανάσταση στις σχέσεις των εργαζόμενων.

Το πιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας είναι η κατάπτωση της φιλολογίας.

Στην αρχαιότητα και στο μεσαίωνα, ο λόγιος, είδος εγκυκλοπαιδικού δασκάλου, διάδοχος του τροβαδούρου και του ποιητή, αφού γνωρίζει τα πάντα, μπορεί τα πάντα. Η φιλολογία, θαρραλέα, κυβερνάει την κοινωνία· οι βασιλιάδες αναζητούσαν την εύνοια των συγγραφέων ή για εκδίκηση καίγανε αυτούς και τα βιβλία τους. Αυτός είναι ακόμη ένας τρόπος αναγνώρισης της φιλολογικής παντοδυναμίας.

Σήμερα, βιομηχανοποιήθηκε: δικηγόρος, γιατρός, τραπεζίτης, έμπορος, καθηγητής, μηχανικός, βιβλιοθηκάριος κ.λπ., δεν είναι πια άνθρωπος των γραμμάτων. Είτε περισσότερο, οποιοσδήποτε που έχει ανεβεί σε μια κάποια βαθμίδα λίγο αξιοσημείωτη στο επάγγελμά του, είναι απ' αυτό μόνο και αναγκαστικά λόγιος: η φιλολογία, όπως και το δίπλωμα, έγινε στοιχειώδες μέρος κάθε επαγγέλματος. Ο άνθρωπος των γραμμάτων έγινε στην καθαρή διατύπωσή του: *δημόσιος συγγραφέας*, είδος μισθωτού, στην υπηρεσία όλου του κόσμου και που η πιο γνωστή ποικιλία του είναι ο δημοσιογράφος...

Πριν τέσσερα χρόνια, φάνηκε παράξενη ιδέα η εισήγηση στη Βουλή το να γίνει νόμος για την πνευματική ιδιοκτησία![49] που η ιδέα αυτή από τότε δεν έγινε λίγο-λίγο παρά μια κενή φράση. Χάρη στο Θεό, αυτό έγινε με την ευγλωττία του κοινοβουλίου κάτι σαν επική ποίηση και μυθολογία: το θέατρο δεν τραβάει παρά αραιά τους επιχειρηματίες και τους σοφούς· και ενώ αυτοί που καταλαβαίνουν μένουν έκπληκτοι

από την κατάντια της τέχνης, ο παρατηρητής φιλόσοφος δεν βλέπει σ' αυτό παρά την πρόοδο της άνδρωσης του λογικού ενοχλημένος περισσότερο παρά ευχαριστημένος από τις δυσάρεστες αυτές μικρολογίες του. Το ενδιαφέρον για το μυθιστόρημα δεν υπάρχει παρά εφόσον πλησιάζει την πραγματικότητα· η ιστορία καταλήγει σε μια ανθρωπολογική εξήγηση· παντού τελικά η τέχνη παρουσιάζεται σαν βοηθητικό υποκατάστατο της ιδέας του γεγονότος. Η λατρεία της ομιλίας, πολύ πυκνή, και αρχή για τα ανυπόμονα πνεύματα, έχει παραμεληθεί και τα τεχνάσματά της χάνουν μέρα με τη μέρα την γοητεία τους. Η γλώσσα του 19ου αιώνα, αποτελείται από γεγονότα και ψηφία και αυτός που αναμεσά μας είναι ο πιο εύγλωττος, είναι γιατί με τις λιγότερες λέξεις ξαίρει να εκφράζει τα πιο πολλά πράγματα. Όποιος δεν ξαίρει να μιλάει τη γλώσσα αυτή αποπέμπεται δίχως οίκτο από τη τάξη των ρητόρων· λένε γι' αυτόν πως δεν έχει ιδέα.

Σε μια κοινωνία που γεννιέται, η πρόοδος των γραμμάτων προηγείται αναγκαστικά από τη φιλοσοφική και βιομηχανική πρόοδο και για πολύ καιρό χρησιμεύει και στις δυο για έκφραση. Αλλά φτάνει η μέρα που η σκέψη ξεπερνάει τη γλώσσα και που κατά συνέπεια η διατηρούμενη υπεροχή της φιλολογίας γίνεται για την κοινωνία ένα σύμπτωμα που δείχνει την παρακμή. Η γλώσσα πραγματικά, αποτελεί για κάθε λαό τη συλλογή των παραδοσιακών ιδεών του, την εγκυκλοπαίδεια που του αποκαλύπτει πρώτα την Πρόνοια· είναι το πεδίο που ο λόγος του πρέπει να καλλιεργήσει, πριν να στραφεί να κατακτήσει άμεσα τη φύση με την παρατήρηση και το πείραμα. Έτσι, από τη στιγμή που ένα έθνος αφού εξαντλήσει την επιστήμη που περικλείνεται μέσα στο λεξιλόγιο, αντί να ακολουθήσει την εκπαίδευσή του με μια ανώτερη φιλοσοφία, περικλείνεται μέσα στον ποιητικό μανδύα και αρχίζει νά παίζει με τις περιόδους και τα ημιστίχια, μπορούμε θαρραλέα να εκφράσουμε πως μια τέτοια κοινωνία είναι χαμένη. Όλα σ' αυτή θα γίνουν λεπτόλογα, φτηνά, και ελλειμματικά, ούτε θα έχουν ακόμη το πλεονέκτημα, να διατηρήσουν στη λαμπρότητά της τη γλώσσα αυτή που με τόση

μανία είχαν καλλιεργήσει· αντί να πορεύονται το δρόμο των πνευμάτων της παράδοσης: του Τάκιτου, του Θουκυδίδη, του Μακιαβέλι και του Μοντεσκιέ, τους βλέπουμε να πέφτουν με μια ακάθεκτη πτώση, από τη μεγαλοσύνη του Κικέρωνα στην μικρότητα του Σενέκα, στις αντιθέσεις του Άγιου Αυγουστίνου και στα λογοπαίγνια του Άγιου Βερνάρδου.

Δεν πρέπει να έχουμε λοιπόν καμιά παραίσθηση: από τη στιγμή που το πνεύμα, αρχικά ολόκληρο μέσα στην ομιλία, περνάει στην εμπειρία και στην εργασία, ο λόγιος ακριβολογώντας δεν είναι πια παρά μια ευτελής προσωπικότητα της πιο μικρής από τις ικανότητές μας. Και η φιλολογία απόβλητο της πνευματικής βιομηχανίας, δεν βρίσκει κατανάλωση παρά ανάμεσα στους αργόσχολους που τους διασκεδάζει και τους προλετάριους που γοητεύει, τους ταχυδακτυλουργούς που πολιορκούν την εξουσία και τους τσαρλατάνους που την υπερασπίζουν, στους ιεροφάντες του θεϊκού δίκαιου και τους φανατικούς της παντοδυναμίας του λαού, που τα σπάνια όργανά του περιορίζονται να δοκιμάζουν την δημιουργική τους ευφράδεια σε ασημαντότητες και δεν γνωρίζουν παρά να δίνουν στο λαό παρωδίες ομιλιών του Γράκχου και του Δημοσθένη.

Η κοινωνία, σ' όλες τις περιοχές της λοιπόν είναι σύμφωνη να περιορίζει αδιάκοπα την κατάσταση του καταμερισμένου εργάτη· και η εμπειρία επιβεβαιώνοντας παντού τη θεωρία, αποδείχνει πως αυτός ο εργάτης είναι καταδικασμένος στην ατυχία από την κοιλιά της μάνας του, δίχως καμιά πολιτική μεταρρύθμιση, κανένα ενδιαφέρον, καμιά προσπάθεια ούτε από τη δημόσια φιλανθρωπία ούτε από την εκπαίδευση, να μπορεί να τον βοηθήσει. Οι διάφοροι ειδικοί που προσπάθησαν να επέμβουν πάνω σ' αυτό χειροτέρεψαν τα πράγματα και δεν έγινε αντιληπτό παρά μόνο ο φαύλος κύκλος της πολιτικής οικονομίας. Κι αυτό θα αποδείξουμε με λίγα λόγια.

§II. Αδυναμία των ανακουφιστικών μέτρων
Οι κ.κ. Blanqui, Chevalier, Dunoyer, Rossi και Passy

Όλες οι θεραπείες που προτάθηκαν ενάντια στα ολέθρια αποτελέσματα της τμηματικής διαίρεσης περιορίστηκαν σε δυο, που δεν έκαναν παρά μια, η πρώτη όντας η αντίστροφη της δεύτερης: να ανυψώσουν την ηθική του εργάτη αυξαίνοντας το βιωτικό επίπεδό του και την αξία του ή να προετοιμάσουν μακροπρόθεσμα την χειραφέτησή του και την ευτυχία του με την εκπαίδευση.

Θα εξετάσουμε διαδοχικά τα δυο αυτά συστήματα, που το ένα έχει σαν αντιπρόσωπό του τον κ. BlanQui και το άλλο τον κ. Chevalier.

Ο κ. BlanQui είναι ο άνθρωπος της συνεργασίας και της προόδου, ο συγγραφέας δημοκρατικών τάσεων, ο καθηγητής που συγκεντρώνει τις συμπάθειες του προλεταριάτου. Στον εναρκτήριο λόγο του για το έτος 1845, ο κ. BlanQui δήλωσε, σαν μέσο θεραπείας, τη συνεργασία της εργασίας και του κεφαλαίου, τη συμμετοχή του εργάτη στα κέρδη που θα είναι έτσι για αρχή της βιομηχανικής αλληλεγγύης. «Ο αιώνας, κραύγασε, πρέπει να δει να γεννιέται ο ομαδικός παραγωγός». Ο κ. BlanQui ξέχασε πως ο ομαδικός παραγωγός γεννήθηκε από καιρό, όπως ακριβώς και ο ομαδικός καταναλωτής και το πρόβλημα δεν είναι έτσι γενετικό, αλλά ιατρικό. Πρόκειται για το αίμα, που προερχόμενο από την ομαδική χώνευση, αντί να πηγαίνει όλο στο κεφάλι, στην κοιλιά και στο στήθος, να κατεβαίνει και στις γάμπες και στα μπράτσα. Δεν γνωρίζω τι μέτρα ακόμη προτείνει να χρησιμοποιηθούν ο κ. BlanQui για να πραγματοποιήσει τη θαρραλέα σκέψη του· αν αυτά είναι η δημιουργία εθνικών εργοστασίων, είτε κρατικής εταιρείας, είτε η απαλλοτρίωση των επιχειρηματιών και η αντικατάστασή τους από εταιρείες εργαζόμενων, είτε τελικά αν αρκεστεί να συμβουλεύσει τους εργάτες για αποταμιεύσεις, αλλα στην περίπτωση αυτή μια τέτοια άποψη θα πρέπει να την παραπέμψει στις ελληνικές καλλένδες.

Όποια κι αν είναι η ιδέα του κ. BlanQui λύνεται με μια αύξηση του μισθού που να προέρχεται από τον τίτλο του συνεργάτη ή το λιγότερο του συν-ενδιαφερόμενου, ή που ταιριάζει στους εργαζόμενους. Σε τι συνίσταται λοιπόν η συμμετοχή του εργάτη στα οφέλη;

Ένα νηματουργείο με 15.000 πλεκτοβελόνες που απασχολεί 300 εργάτες, δεν δίνει το τρέχον έτος 20.000 φράγκα κέρδος. Έχω υπόψη μου ένα βιομήχανο της Mulhouse που τα εργοστάσια του πλεκτικής στην Αλσατία βρισκόντουσαν γενικά κάτω από το μέσο όρο κέρδους και πως η βιομηχανία αυτή δεν αποτελούσε πλέον έναν τρόπο για να κερδίσεις χρήματα *με την εργασία*, αλλά με την *κερδοσκοπία. Πωλήσεις*, πώληση ευκαιρίας, πώληση ακριβή, αποτελεί ολόκληρο το πρόβλημα· το να κατασκευάζεις δεν είναι παρά ένα μέσο να προετοιμάζεις μια πράξη πώλησης. Όταν λοιπόν προϋπολογίζω, κατά μέσο όρο, ένα όφελος γύρω στα 20.000 φράγκα σε εργοστάσιο 300 προσώπων, καθώς το επιχείρημά μας είναι γενικό, αυτό σημαίνει πως για τα 20.000 φράγκα δεν είναι αλήθεια. Ωστόσο, ας παραδεχτούμε αυτά τα ψηφία. Διαιρώντας τα 20.000 φράγκα το όφελος της φάμπρικας, με τα 300 πρόσωπα και τις 300 ημέρες εργασίας, βρίσκω για το καθένα μια επαύξηση μισθού από 22 δεκάρες και 2 λεπτά είτε μια καθημερινή συμπληρωματική δαπάνη από 18 δεκάρες, ακριβώς, ένα κομμάτι ψωμί. Αυτά όλα αξίζουν τον κόπο να απαλλοτριώσουμε τους επιχειρηματίες και να δικαιώσουμε τον δημόσιο πλούτο, για να ανεγείρουμε εργοστάσια, πολύ πιο εύθραυστα από την κατακομματιασμένη ιδιοκτησία σε άπειρες μικρές δραστηριότητες, και που οι επιχειρήσεις αυτές αφού δεν θα στηρίζονται πια στο κέρδος, θα καταστρέφονται από την ελαττωματική παραγωγή δίχως να εξασφαλίζονται ενάντια στους κινδύνους;

Και αν δεν πρόκειται για απαλλοτρίωση, τι πτωχή άποψη για παρουσίαση στην εργατική τάξη από μια αύξηση 18 δεκάρες σαν ανταμοιβή για μερικούς αιώνες λιτότητας· γιατί δεν θα χρειάστηκε λιγότερο χρόνο απ' αυτόν για να σχηματίσει τα κεφάλαιά της, αν υποθέσουμε πως οι περιο-

δικές αργίες δεν την έκαναν να τρώει περιοδικά τις οικονομίες της!

Το γεγονός που ανάφερα έχει επισημανθεί με διάφορους τρόπους. Ο κ. Passy[50] καταπιάστηκε ο ίδιος με τα βιβλία ενός νηματουργίου στη Νορμανδία όπου οι εργάτες συνεργάζονταν με τον επιχειρηματία, με το μισθό πολλών οικογενειών σε διάρκεια δέκα χρόνων· και βρήκε μέσες τιμές από 12 μέχρι 1400 φράγκα το χρόνο. Θέλησε ύστερα να συγκρίνει την κατάσταση των εργατών νηματουργών που πληρώνονται σύμφωνα με την τιμή που πετυχαίνουν με τους εργοδότες, με την κατάσταση των εργατών που είναι απλά μισθωτοί και διαπίστωσε πως οι διαφορές αυτές είναι σχεδόν ανεπαίσθητες. Το αποτέλεσμα αυτό είναι εύκολο να προβλεφθεί. Τα οικονομικά φαινόμενα υπακούουν σε αφαιρεμένους και αξεπέραστους νόμους όπως οι αριθμοί: δεν υπάρχει παρά το προνόμιο, η απάτη κι η αυθαιρεσία που διαταράζουν την αθάνατη αρμονία.

Ο κ. BlanQui, μετανοώντας, απ' όσο φαίνεται, που έκανε την πρώτη αυτή παραχώρηση στις σοσιαλιστικές ιδέες, βιάστηκε να περιορίσει τα λόγια του. Στην ίδια συνεδρίαση όπου ο κ. Passy[51] απόδειχνε την ανεπάρκεια της συμμετοχικής εταιρείας, φώναζε:

«Δεν φαίνεται πως η εργασία είναι κάτι που επιδέχεται οργάνωση και που εξαρτιέται από το Κράτος να ρυθμίσει την ευτυχία της ανθρωπότητας όπως η πορεία ενός στρατού και με μια μαθηματική ακρίβεια; Υπάρχει εδώ μια ολέθρια τάση, μια φαντασίωση που η Ακαδημία δεν έχει αρκετά πολεμήσει, γιατί δεν είναι μονάχα μια χίμαιρα, αλλά κι ένα επικίνδυνο σόφισμα. Σεβόμαστε τις καλές και νόμιμες προθέσεις· αλλά δεν πιστεύουμε πως το να δημοσιεύσεις ένα βιβλίο πάνω στην *οργάνωση της εργασίας*, είναι να επαναλαβαίνεις για πεντηκοστή φορά μια πραγματεία πάνω στον τετραγωνισμό του κύκλου ή τη φιλοσοφική λίθο».

Ύστερα, με ζήλο ο κ. Blanqui, αποτελειώνει την καταστροφή της θεωρίας της συμμετοχής, που είχε ήδη δυνατά κλονίσει ο κ. Passy, με το παρακάτω παράδειγμα: «Ο κ. Dail-

ly, γεωπόνος από τους πιο φωτισμένους, έκανε έναν υπολογισμό για κάθε προϊόν· και διαπίστωσε πως μέσα σε ένα διάστημα τριάντα χρόνων, ο ίδιος άνθρωπος δεν είχε ποτέ πετύχει συγκομιδές παρόμοιες πάνω στον ίδιο χώρο του εδάφους. Τα προϊόντα ποίκιλλαν από 26.000 φράγκα ίσαμε 9.000 ή 7.000 φράγκα, μερικές φορές κατέβηκαν και στα 300 φράγκα. Υπάρχουν έτσι μερικά προϊόντα, οι πατάτες για παράδειγμα που καταστρέφονται μια στις εννιά φορές. Πώς λοιπόν, μπροστά σε τέτοιες μεταβολές, πάνω σε εισοδήματα τόσο αβέβαια, να στηρίξουμε ομαλές διανομές και ομοιόμορφους μισθούς για τους εργαζόμενους;...».

Θα μπορούσαμε να απαντήσουμε σ' αυτά πως οι μεταβολές της παραγωγής σε κάθε τμήμα εδάφους δείχνουν απλά πως πρέπει να συνεταιριστούν οι ιδιοκτήτες μεταξύ τους, πριν συνεταιριστούν οι εργάτες με τους ιδιοκτήτες, πράγμα που θα θεμελιώσει μια πιο βαθειά αλληλεγγύη: αλλά δεν πρέπει να προκρίνουμε για το πρόβλημα που ο κ. Blanqui, αφού σκέφτηκε πάνω σ' αυτό, βρίσκει πως είναι αποφασιστικά άλυτο, δηλαδή η οργάνωση της εργασίας. Άλλωστε είναι φανερό πως η αλληλεγγύη δεν θα προσθέσει ούτε έναν οβολό στον κοινό πλούτο, αρκεί να μην αγγίζει διόλου το πρόβλημα του καταμερισμού.

Εκτός αυτού, το τόσο ποθητό κέρδος και συχνά τόσο προβληματικό για τους εργοδότες, απέχει πολύ να καλύψει τη διαφορά ανάμεσα στους τακτικούς και εκτάκτους μισθωτούς: και το παλιό σχέδιο του κ. Blahqui, φτωχό στα αποτελέσματά του και απαρνημένο από τον συγγραφέα του, θα είναι για την βιομηχανική υφαντουργία μια αποτυχία. Έτσι, ο καταμερισμός της εργασίας, εφαρμοζόμενος παντού, ο συλλογισμός γενικεύεται και έχουμε το συμπέρασμα πως η *αθλιότητα είναι το αποτέλεσμα της εργασίας*, όπως ακριβώς και η οκνηρία.

Απαντούν σ' αυτό κι αυτό το επιχείρημα βρίσκει απήχηση ευνοϊκή μέσα στο λαό: αυξήστε την τιμή των υπηρεσιών, διπλασιάστε, τριπλασιάστε τον μισθό.

Ομολογώ πως αν αυτή η αύξηση ήτανε δυνατή θα είχε

πλήρη επιτυχία, ό,τι κι αν έχει πει ο κ. Chevalier[52], που πάνω σ' αυτό το σημείο του οφείλω μια μικρή επανόρθωση.

Σύμφωνα με τον κ. Chevalier, αν αυξήσουμε την τιμή ενός οποιουδήποτε εμπορεύματος, τα άλλα εμπορεύματα θ' αυξηθούν στην ίδια αναλογία και δεν θα προκύψει κανένα πλεονέκτημα και για κανέναν.

Ο συλλογισμός, που οι οικονομολόγοι τον επαναλαβαίνουν εδώ κι έναν αιώνα, είναι τόσο λαθεμένος όσο και παλιός και θα έπρεπε στον κ. Chevalier, με την ιδιότητα του μηχανικού, να επανορθώσει την οικονομική παράδοση.

Ο μισθός ενός υπαλλήλου γραφείου (ανώτερου) όντας 10 φράγκα την ημέρα και ο μισθός ενός εργάτη 4: αν το ετήσιο εισόδημα αυξηθεί για τον καθένα με 5 φράγκα η σχέση των περιουσιών που στην πρώτη περίπτωση δεν θα είναι παρά 100 προς 60. Η αύξηση των μισθών, που πραγματοποιείται αναγκαστικά με πρόσθεση κι όχι με πηλίκια, θα είναι επόμενα ένα εξαιρετικό μέσο για εξίσωση της στάθμης των μισθών· και οι οικονομολόγοι θα άξιζαν τη μομφή της άγνοιας σαν ανταπόδωση στη μομφή αυτή, που απερίσκεπτα απόδιναν στους σοσιαλιστές.

Όμως λέω πως μια παρόμοια αύξηση είναι αδύνατη, και πως η υπόθεση είναι παράλογη: γιατί, όπως πολύ σωστά άλλωστε το είδε κι ο κ. Chevalier, το ψηφίο που δείχνει την αξία της ημερήσιας εργασίας δεν είναι παρά ένας αλγεβρικός δείχτης δίχως επίδραση πάνω στην πραγματικότητα: και αυτό που πρέπει πριν απ' όλα να σκεφτούμε ν' αυξήσουμε, εξομαλύνοντας τις ανισότητες της διανομής, δεν είναι η νομισματική έκφραση, αλλά η ποσότητα των προϊόντων. Μέχρι τώρα, κάθε κίνηση ανόδου των μισθών δεν μπορεί να έχει άλλο αποτέλεσμα παρά μια άνοδο πάνω στο στάρι, το κρασί, το κρέας, τη ζάχαρι, το σαπούνι, το κάρβουνο κ.λπ., δηλαδή το αποτέλεσμα μιας έλλειψης προϊόντων. Τι είναι λοιπόν ο μισθός;

Είναι η τιμή της αρχικής τιμής του σταριού, του κρασιού, του κρέατος, του κάρβουνου κ.λπ., είναι η συνολική τιμή όλων των πραγμάτων. Ας πάμε πιο μπροστά ακόμη: ο μισθός

είναι η αναλογικότητα των στοιχείων που αποτελούν τον πλούτο, και που καταναλώνονται κάθε μέρα αναπαραγόμενα από την μάζα των εργαζομένων. Επόμενα, το να διπλασιάσετε το μισθό, στην έννοια που ο λαός το καταλαβαίνει, είναι σαν να αποδίνετε σε καθέναν από τους παραγωγούς ένα μέρος πιο μεγάλο από κείνο που έχουν παράγει, πράγμα που είναι αντιφατικό· και αν η άνοδος δεν ευνοεί παρά έναν μικρό αριθμό βιομηχανιών, προκαλείται έτσι μια γενική διαταραχή των ανταλλαγών με μια λέξη: έλλειψη.

Ο θεός ας με προφυλάξει από προφητείες! Αλλά παρόλη τη συμπάθειά μου για τη βελτίωση της τύχης της εργατικής τάξης, είναι αδύνατο, το δηλώνω, πως τα μέτρα που ακολούθησαν για την αύξηση του μισθού δεν θα καταλήξουν σε μια γενική ακρίβεια: αυτό είναι τόσο βέβαιο όσο το δύο και το δύο κάνουν τέσσερα". Με τέτοιες συνταγές οι εργάτες ποτέ δεν θα φτάσουν στον πλούτο, και, σ' αυτό που είναι χίλιες φορές πιο πολύτιμο από τον πλούτο, στην ελευθερία. Οι εργάτες, απερίσκεπτα, απαιτώντας αύξηση του μισθού, εξυπηρετούν πιο πολύ τα μονοπώλια παρά τα δικά τους συμφέροντα.

Έχοντας πειστεί για το άχρηστο ή καλύτερα για τα ολέθρια αποτελέσματα της αύξησης των μισθών και ξέροντας πως το πρόβλημα είναι εντελώς οργανικό και διόλου εμπορικό, ο κ. Chevalier παίρνει το πρόβλημα αντίθετα. Ζητάει για την εργατική τάξη, πριν απόλα, την εκπαίδευση και προτείνει εδώ μεγάλες μεταρρυθμίσεις.

Η εκπαίδευση! Λέξη επίσης του κ. Arago στους εργάτες είναι η αρχή κάθε προόδου. Η εκπαίδευση!... Πρέπει να ξέρουμε μια για πάντα το τι μπορούμε να περιμένουμε για τη λύση του προβλήματος που έχουμε: πρέπει να ξέρουμε, λέω, όχι αν είναι επιθυμητό να την έχουμε όλοι, πράγμα που κανένας δεν αμφιβάλλει γι' αυτό, αλλά αν είναι δυνατή.

Για να συλλάβουμε καλύτερα όλη τη σημασία των απόψεων του κ. Chevalier, είναι απαραίτητο να γνωρίσουμε την τακτική του.

Ο κ. Chevalier, έχοντας πολύ καιρό στην επίσημη, πρώτα

με τις πολυτεχνικές του μελέτες, αργότερα με τις σαινσιμονικές σχέσεις του και τελικά με την πανεπιστημιακή του θέση, δεν φαίνεται διόλου να παραδέχεται πως ένας μαθητής δεν μπορεί να έχει άλλη θέληση παρά της κανονικότητας, πως ένας αιρετικός άλλη σκέψη παρά να γίνει αρχηγός, πως ένας δημόσιος υπάλληλος άλλη γνώμη από την εξουσία. Αυτός είναι ίσως ένας τρόπος αντίληψης της τάξης τόσο αξιοσέβαστος όσο και κάθε άλλος, και δεν εννοώ να εκφράσω πάνω σ' αυτό ούτε αποδοκιμασίες ούτε μομφή. Ο κ. Chevalier μήπως εκφράζει μια προσωπική του κρίση; Δυνάμει της αρχής που καθετί είναι επιτρεπτό εφόσον δεν απαγορεύεται από το νόμο, σπεύδει να πάρει τα πρωτεία και να πει τη γνώμη του, απαλλαγμένος να συνταχθεί αμέσως εφόσον υπάρχει λόγος με τη γνώμη της εξουσίας. Έτσι ο κ. Chevalier, πριν προσκολληθεί στους κόλπους της συνταγματικότητας, ακολουθούσε τον κ. Enfantin[34], γι' αυτό έχει εξηγηθεί πάνω στους υπονόμους, τους σιδηροδρόμους, το εμπόριο, την ιδιοκτησία, πολύ καιρό πριν ο υπουργός υιοθετήσει κανένα σύστημα πάνω στην κατασκευή τροχιογραμμών, στην μετατροπή των εισοδημάτων, τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας, την πνευματική ιδιοκτησία κ.λπ.

Ο κ. Chevalier δεν είναι λοιπόν, αντίθετα μάλιστα, θαυμαστής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης· και μέχρι την καινούργια τάξη, δεν πιέζεται για να πει αυτό που σκέπτεται. Οι γνώμες του είναι οι πιο ριζικές.

Ο κ. Villemain έχει πει στην αναφορά του: «Ο δευτερεύων σκοπός της εκπαίδευσης είναι να προετοιμάσει μακροπρόθεσμα μια ποικιλία ανθρώπων για να καταλάβουν όλες τις θέσεις και να εξυπηρετήσουν τη διοίκηση, στο δικαστικό σώμα, στο δικηγορικό επάγγελμα και σε όλα τα ελεύθερα επαγγέλματα, καθώς και τα ανώτατα αξιώματα και τις επιστημονικές ειδικότητες του ναυτικού και του στρατού».

«Η δευτερεύουσα (βοηθητική) εκπαίδευση», παρατηρεί πάνω σ' αυτό ο κ. Chevalier[35], «καλείται επίσης να προετοιμάζει ανθρώπους που θα είναι οι μεν καλλιεργητές, οι άλλοι κατασκευαστές, αυτοί έμποροι, εκείνοι ελεύθεροι μηχα-

νικοί. Όμως μέσα στο πρόγραμμα, όλος αυτός ο κόσμος είναι ξεχασμένος. Η παράλειψη είναι λίγο μεγάλη· γιατί τελικά η βιομηχανική εργασία στις διάφορες μορφές της, η γεωργία, το εμπόριο δεν είναι μέσα στο κράτος ούτε βοηθικά ούτε τυχαία: είναι το πρωταρχικό... Αν το Πανεπιστήμιο θέλει να δικαιώσει το όνομά του, πρέπει να λάβει υπόψη του την κατεύθυνση αυτή, αλλιώτικα θα δει να ορθώνεται απέναντι του ένα *βιομηχανικό πανεπιστήμιο*. Θα είναι σχίσμα στο σχίσμα κ.λπ...».

Και καθώς το χαρακτηριστικό μιας φωτεινής ιδέας είναι να ξεκαθαρίσει όλα τα προβλήματα που συνδέονται μαζί της, η επαγγελματική εκπαίδευση παρουσιάζει στον κ. Chevalier ένα μέσο πολύ δράστήριο να διευκρινίσει, αφού άνοιξε ο δρόμος, τη διαμάχη του κλήρου και του Πανεπιστημίου πάνω στην ελευθερία της εκπαίδευσης.

«Πρέπει να συμφωνήσουμε πως κάνουν μεγάλη χάρη στον κλήρο αφήνοντας να χρησιμεύουν σα βάση της εκπαίδευσης, τα λατινικά. Ο κλήρος γνωρίζει τα λατινικά τόσο καλά όσο και το Πανεπιστήμιο· είναι η γλώσσα του. Η διδασκαλία του άλλωστε είναι η καλύτερη, επόμενα είναι αδύνατο να μην τραβάει ένα μεγάλο μέρος της νεολαίας στα μικρά σεμινάριά της και στα γεμάτα ασκήσεις εκπαιδευτήριά της...».

Το συμπέρασμα έρχεται από μόνο του: αλλάξτε την ύλη της εκπαίδευσης και απο-καθολικοποιήστε το κατεστημένο της. Και καθώς ο κλήρος δεν ξέρει παρά τα λατινικά και τη Βίβλο, καθώς δεν έχει στους κόλπους του ούτε τεχνικούς, ούτε γεωργούς, ούτε λογιστές· καθώς ανάμεσα σε σαράντα χιλιάδες παπάδες, δεν έχει ίσως είκοσι που να είναι σε κατάσταση να εκτελέσουν ένα σχέδιο ή να φτιάξουν ένα καρφί, θα δούμε σε λίγο σε ποιόν θα δώσουν την προτίμησή τους οι γονείς: στην βιομηχανία ή στα ευχολόγια, και αν δεν εκτιμούν πως η εργασία είναι η πιο καλή γλώσσα για να υμνήσουν το θεό.

Έτσι θα τελείωνε αυτή η γελοία αντίθεση της θρησκευτικής εκπαίδευσης και της λαϊκής επιστήμης, του πνευματι-

κού και του πρόσκαιρου, του λόγου και της πίστης, της θρησκείας και του θρόνου, παλιές φράσεις στο εξής άδειες από σημασία, αλλά που ακόμη διασκεδάζει μ' αυτές ο αγαθός λαός περιμένοντας να συγκρουστούν.

Ο κ. Chevalier δεν επιμένει, τελικά, πάνω σ' αυτή τη λύση: γνωρίζει πως θρησκεία και μοναρχία είναι ένα ζευγάρι που, αν και πάντοτε σε αναταραχή, δεν μπορεί να υπάρξουν η μία δίχως την άλλη· και για να μην ξυπνήσει καθόλου την υποψία, εκφράζεται διαμέσου μιας άλλης επαναστατικής ιδέας: της ισότητας.

«Η Γαλλία βρίσκεται σε κατάσταση να εισάγει στην πολυτεχνική σχολή είκοσι φορές περισσότερους μαθητές απ' όσους μπαίνουν σήμερα (ο μέσος όρος όντας 176 μπορεί να γίνει 3520). Το πανεπιστήμιο δεν έχει παρά να το θελήσει... Αν η γνώμη μας έχει κάποιο βάρος υποθέτω πως η μαθηματική ικανότητα είναι *πολύ λιγότερο ειδική* που δεν είναι αρκετά πιστευτό. Υπενθυμίζω με πόση επιτυχία οι μαθητές (παράδειγμα παρμένο στην τύχη στο λιθοστρώσιμο του Παρισιού) ακολούθησαν την διδασκαλία της La Martinière, σύμφωνα με τη μέθοδο του λοχαγού Tabareau».

Αν η δευτερεύουσα εκπαίδευση, μεταρρυθμισμένη σύμφωνα με τις απόψεις του κ. Chevalier, είχε ακολουθηθεί από όλους τους νέους Γάλλους, ενώ δεν είναι συνήθως παρά 90.000, δεν θα ήτανε υπερβολή να υψώσουμε τον αριθμό της ειδικότητας των μαθηματικών από 3.520 σε 10.000· αλλά με την ίδια λογική θα έχουμε 10.000 καλλιτέχνες, φιλόλογους και φιλόσοφους· 10.000 γιατρούς, φυσικούς, χημικούς και φυσιογνώστες· 10.000 οικονομολόγους, δικαστικούς, διοικητικούς υπαλλήλους· 20.000 βιομηχανικούς εργάτες, αρχιεργάτες, χρηματιστές και λογιστές· 40.000 καλλιεργητές, αμπελουργούς, γαιανθρακωρύχους σύνολο: 100.000 ειδικότητες το χρόνο θα είναι το τρίτο περίπου της νεολαίας. Οι υπόλοιποι, αντί για ειδικές ικανότητες, δεν θα έχουν παρά ειδικότητες ανακατεμένες, που ταξινομούνται αδιάφορα παντού.

Είναι σίγουρο πως ένα τόσο ισχυρό κίνητρο δοσμένο στα

πνεύματα θα επιταχύνει την πορεία της ισότητας και δεν αμφιβάλλω πως αυτό δεν είναι η μυστική ευχή του κ. Chevalier. Αλλά να τι είναι ακριβώς αυτό που μ' ανησυχεί: οι ικανότητες δεν λείπουν ποτέ, πολύ περισσότερο από τον πληθυσμό, και το πρόβλημα είναι να βρούμε την χρησιμοποίηση των μεν και την επιβίωση των άλλων. Μάταια ο κ. Chevalier μας λέει: «Η δευτερεύουσα εκπαίδευση θα δώσει λαβή σε λιγότερα παράπονα απ' ότι εξακοντίζουν μέσα στην κοινωνία τα φιλόδοξα κύματα που στερούνται κάθε μέσου να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους και καταλήγουν να διαταράξουν το Κράτος· άνθρωποι ακατάλληλοι και μη χρησιμοποιήσιμοι, καλοί για το τίποτα και που πιστεύουν πως είναι κατάλληλοι για όλα, ιδιαίτερα να κατευθύνουν τις δημόσιες υποθέσεις. Οι επιστημονικές μελέτες εξυψώνουν λιγότερο το πνεύμα. Το φωτίζουν και το τακτοποιούν ταυτόχρονα· προσαρμόζουν τον άνθρωπο στην πρακτική ζωή...».

Η γλώσσα αυτή, του ανταπαντώ εγώ, είναι καλή ν' απευθύνεται σε πατριάρχες: ένας καθηγητής της πολιτικής οικονομίας πρέπει να σέβεται περισσότερο την έδρα του και το ακροατήριό του. Η κυβέρνηση δεν έχει περισσότερες από εκατόν είκοσι διαθέσιμες θέσεις κάθε χρονιά για εκατόν εβδομήντα έξη καθηγητές πολυτεχνικούς που δέχεται η σχολή: ποιό θα είναι το εμπόδιο λοιπόν αν ο αριθμός που δέχεται η σχολή είναι 10.000 ή μονάχα, λαβαίνοντας υπόψη τα ψηφία του κ. Chevalier, είναι 3500; Και γενικεύοντας: το σύνολο των δημόσιων θέσεων είναι 60.000, με κάθε χρόνο τρεις χιλιάδες χηρεύουσες θέσεις· τι τρόμος για τη διοίκηση, αν υιοθετήσει αμέσως τις μεταρρυθμιστικές ιδέες του κ. Chevalier, θα έβλεπε να την πολιορκούν 50.000 ενδιαφερόμενοι! Πολλές φορές έχουν κάνει την παρακάτω παρατήρηση στους Δημοκρατικούς δίχως να δίνουν απάντηση: Όταν όλος ο κόσμος θα έχει το δικαίωμα του εκλέγεσθαι οι βουλευτές θα ήτανε καλύτερα και το προλεταριάτο θα προόδευε; Κάνω την ίδια ερώτηση και στον κ. Chevalier: όταν σε κάθε σχολική χρονιά θα προσφέρετε πενήντα χιλιάδες ειδικότητες τι θα τις κάνετε;

Για να αποκαταστήσετε την ενδιαφέρουσα αυτή νεότητα, θα κατεβείτε μέχρι το τελευταίο σκαλοπάτι της ιεραρχίας. Θα κάνατε τον νέον άνθρωπο να αρχίσει την καριέρα του, ύστερα από έντεκα χρόνια ιδανικών σπουδών, όχι όπως σήμερα με τη βαθμιαία εμπνευσμένη εφευρετικότητα, του ανθυπολοχαγού του πυροβολικού, σημαιοφόρου στο ναυτικό, αντισαγγελέα, επιθεωρητή, κ.λπ., αλλά με την ταπεινή αρχή του πιονιέρου, του υπαλλήλου των τραίνων, του βυθοκαθαριστή, του μούτσου, του δεματιστού, του υπαλλήλου φόρων κρασιού κ.λπ. Θα μπορούσε λοιπόν ένας άνθρωπος που βγήκε από την πολυτεχνική σχολή που είναι ικανός να φτιάξει ένα Vauban, να πεθαίνει εγκλωβισμένος σ' ένα δρόμο δεύτερης τάξης ή δεκανέας σ' ένα στρατό.

Πόσο πιο προνοητικός αποδείχτηκε ο καθολικισμός, καθώς έχει ξεπεράσει όλους: τους σαιν-σιμονιστές, τους ρεπουμπλικάνους, τους πανεπιστημιακούς, τους οικονομολόγους, στη γνώση του ανθρώπου και της κοινωνίας! Ο παπάς ξαίρει πως η ζωή μας δεν είναι παρά ένα ταξίδι και πως η τελειοποίησή μας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εδώ κάτω· και μένει ευχαριστημένος να σχεδιάσει πάνω στη γη μια εκπαίδευση που θα εύρισκε το συμπλήρωμά της στον ουρανό. Ο άνθρωπος που η εκκλησία διάπλασε ευχαριστημένος από τη γνώση, να κάνει και να πετυχαίνει αυτό που πρέπει για τον επίγειο προορισμό του, δεν μπορεί ποτέ να γίνει εμπόδιο για την κυβέρνηση: θα είναι περισσότερο ο μάρτυρας. Ω! αγαπητή θρησκεία! Πρέπει μια μπουρζουαζία που σε έχει τόση μεγάλη ανάγκη να σε παραγνωρίζει!...

Μέσα σε ποιές φοβερές μάχες αλαζονείας και φτώχειας, αυτή η μανία της καθολικής εκπαίδευσης μας καταγκρεμίζει! Σε τι θα χρησιμεύσει η επαγγελματική εκπαίδευση, σε τι καλό οδηγούν οι αγροτικές σχολές και του εμπόριου, αν οι σπουδαστές μας δεν κατέχουν ούτε επιχειρήσεις ούτε κεφάλαια; Και ποιά ανάγκη να παραγεμίσουν μέχρι τα είκοσι χρόνια τους απ' όλα τα είδη επιστημονικών γνώσεων, για να πάνε ύστερα να προσκολληθούν σαν παραγιοί ή να εξάγουν κάρβουνα στο βάθος ενός πηγαδιού; Μάλιστα! δεν έχετε ομο-

λογήσει παρά 3000 ειδικότητες να δώσετε κάθε χρόνο σε 50.000 δυνατές ικανότητες και μιλάτε ακόμη να δημιουργηθούν σχολεία! Μείνετε καλύτερα στο αποκλειστικό και προνομιούχο σύστημά σας, σύστημα αρχαίο όπως ο κόσμος, στήριγμα δυναστειών και πατριαρχών, γνήσια μηχανή ευνουχισμού των ανθρώπων, με το σκοπό να εξασφαλίσει τις απολαύσεις μιας κάστας σουλτάνων. Κάνοντας παραδεκτά τα μαθήματά σας, πολλαπλασιάζετε τα εμπόδια, απομακρύνετε με το μάκρος των δοκιμασιών το γιό του προλετάριου που δεν μπορεί να υπομείνει τη φτώχεια και προτιμάει με όλη του τη δύναμη τις εκκλησιαστικές σχολές που τον μαθαίνουν να εργάζεται για την άλλη ζωή νηστεύοντας υποταγμένος, να σέβεται τους μεγάλους, να αγαπάει τον βασιλιά και να προσεύχεται στο θεό. Γιατί κάθε άχρηστη μελέτη γίνεται αργά ή γρήγορα μία εγκαταλειμένη μελέτη: η επιστήμη είναι ένα δηλητήριο για τους σκλάβους.

Βέβαια, ο κ. Chevalier έχει αρκετή εξυπνάδα για να μην έχει αντιληφτεί τις συνέπειες της ιδέας του. Αλλά την έκφρασε με καλή πίστη και δεν μπορούμε παρά να επιδοκιμάσουμε την καλή του πρόθεση: Πρέπει πριν απ' όλα οι άνθρωποι να είναι άνθρωποι: ύστερα όποιος ζήσει θα δει.

Έτσι πορευόμαστε στην περιπέτεια, οδηγημένοι από τη θεία πρόνοια, η οποία μας δεν πληροφορεί παρά με θαυμαστό τρόπο: αυτή είναι η απαρχή και το τέλος της πολιτικής οικονομίας.

Σ' αντίθεση με τον κ. Chevalier καθηγητή της πολιτικής οικονομίας στο Κολλέγιο της Γαλλίας, ο κ. Dunoyer, οικονομολόγος του Ινστιτούτου δεν θέλει την οργάνωση της διδασκαλίας. Η οργάνωση της εκπαίδευσης είναι μια ποικιλία της οργάνωσης της εργασίας· επόμενα όχι οργάνωση. Η εκπαίδευση παρατηρεί ο κ. Dunoyer, είναι ένα επάγγελμα, κι όχι μια Αρχή. Όπως όλα τα επαγγέλματα, πρέπει να είναι και να μείνει ελεύθερο. Οφείλεται στην κοινότητα, στο σοσιαλισμό, στην επαναστατική τάση, που οι κύριες δυνάμεις της ήτανε ο Ροβεσπιέρος, ο Ναπολέων, ο Λουδοβίκος 18ος και ο κ. Guijot, που έρριξαν ανάμεσά τους τις ολέθριες ιδέες της κεν-

τρικοποίησης και της απορρόφησης όλων των δραστηριοτήτων μέσα στο Κράτος. Ο τύπος είναι το ίδιο ελεύθερος και η πένα των δημοσιογράφων ένα εμπόρευμα· η θρησκεία είναι το ίδιο ελεύθερη επίσης, και καθένας που φοράει ράσο, μακρύ ή κοντό, και που ξέρει να διεγείρει την δημόσια περιέργεια, μπορεί να συγκεντρώσει γύρω του ένα ακροατήριο. Ο κ. Lacordaire στους ευσεβείς του, ο κ. Leroux* στους αποστόλους του, ο κ. Buchez το οικοτροφείο του. Γιατί λοιπόν η εκπαίδευση να μην είναι το ίδιο ελεύθερη; Αν το δικαίωμα του διδασκόμενου, όπως το δικαίωμα του αγοραστή είναι αναμφίβολο, το δικαίωμα του διδάσκοντος που δεν είναι παρά μια ποικιλία του πωλητή, είναι το συμπλήρωμά του: είναι αδύνατο να αγγίξεις την ελευθερία της εκπαίδευσης δίχως να βιάσεις την πιο πολύτιμη ελευθερία, την ελευθερία της συνείδησης. Και ύστερα, προσθέτει ο κ. Dunoyer, αν το Κράτος οφείλει την εκπαίδευση σε όλο τον κόσμο, θα ισχυριστούμε σε λίγο πως οφείλει και την εργασία, ύστερα την κατοικία, ύστερα την τροφή. Πού θα οδηγήσει αυτό;

Η επιχειρηματολογία του κ. Dunoyer είναι αναντίρρητη: το να οργανώσεις την εκπαίδευση είναι σα να δίνεις στον κάθε πολίτη την υπόσχεση μιας φιλελεύθερης χρήσης της και ενός άνετου μισθού· οι δυο αυτοί όροι είναι τόσο βαθιά συνδεμένοι όσο η κυκλοφορία του αρτηριακού και του φλεβικού αίματος. Αλλά η θεωρία του κ. Dunoyer υπονοεί επίσης πως η πρόοδος δεν γίνεται παρά με μια κάποια ελιτ της ανθρωπότητας και πως για τα εννιά δέκατα του ανθρώπινου γένους, η βαρβαρότητα είναι η αιώνια κατάστασή του. Αυτό ακριβώς είναι που συνιστά, σύμφωνα με τον κ. Dunoyer, την ουσία των κοινωνιών, που εκδηλώνεται σε τρεις εποχές: θρησκεία, ιεραρχία, επαιτεία. Έτσι που, μέσα σ' αυτό το σύστημα, που είναι του Destuit de Tracy, του MontesQieu και του Πλάτωνα, η αντινομία του καταμερισμού, όπως και της αξίας είναι αξεδιάλυτες.

Αισθάνομαι ανέκφραστη ευχαρίστηση, το ομολογώ, να βλέπω τον κ. Chevalier, οπαδό της συγκεντροποίησης της εκπαίδευσης να βρίσκεται σ' αντίθεση με τον κ. Dunoyer, ο-

παδό της ελευθερίας, τον κ. Dunoyer σ' αντίθεση με τον κ. Guizot, τον κ. Guizot αντιπρόσωπο της συγκεντροποίησης σ' αντίθεση με το νόμο που θέτει σαν αρχή την ελευθερία· ο νόμος φτιαγμένος από τους πανεπιστημιακούς δηλώνουν για τους εαυτούς τους μονάχα το προνόμιο της εκπαίδευσης, παρά την τυπική τάξη του Ευαγγελίου που λέει στους παπάδες: *Πηγαίνετε και διδάξετε.* Και πάνω απ' αυτήν την σύγχυση των οικονομολόγων, των νομοθετών, των υπουργών, των ακαδημαϊκών, των καθηγητών και των παπάδων, η οικονομική Πρόνοια να δίνει τη διάψευση του Ευαγγέλιου και να κραυγάζει: Τί θέλετε παιδαγωγοί, τί να την κάνω την εκπαίδευσή σας;

Ποιός θα τους βγάλει απ' αυτή την αγωνία; Ο κ. Rossi κλίνει στον εκλεκτισμό: Λίγο καταμερισμένη η εργασία, λέει, παραμένει όχι-παραγωγική· πολύ καταμερισμένη αποκτηνώνει τον άνθρωπο. Το φρόνιμο είναι ανάμεσα στα άκρα: in medio virtus. Δυστυχώς αυτή η φρονιμάδα του μέσου όρου δεν είναι παρά μετριοφροσύνη της αθλιότητας που την προσθέτουν στην μετριοφροσύνη του πλούτου, έτσι που η κατάσταση δεν διαφέρει καθόλου από τον κόσμο που τροποποιείται. Η αναλογία του καλού και του κακού αντί να είναι 100 προς 100 δεν είναι πλέον παρά 50 προς 50· αυτό μπορεί να δώσει μια για πάντα το μέτρο του εκλεκτισμού. Τελικά, το πραγματικό μέσο του κ. Rossi βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με τον μεγάλο οικονομικό νόμο: *Παραγωγή, με τα λιγότερα δυνατά έξοδα, της πιο μεγάλης δυνατής ποσότητας αξιών...* Επόμενα, πώς μπορεί η εργασία να επιτελέσει τον προορισμό της, δίχως αυξημένο στα άκρα καταμερισμό;

Ας δούμε πιο πέρα, αν θέλετε.

«Όλα τα συστήματα, λέει ο κ. Rossi, όλες οι οικονομικές υποθέσεις ανήκουν στους οικονομολόγους· αλλά ο νοήμων άνθρωπος, ο ελεύθερος, ο υπεύθυνος βρίσκεται κάτω από την εξουσία του ηθικού νόμου... Η πολιτική οικονομία δεν είναι παρά μια επιστήμη που εξετάζει τις σχέσεις των πραγμάτων και βγάζει τις συνέπειές τους. Εξετάζει ποιά είναι τα αποτελέσματα της εργασίας: οφείλετε, στην πράξη, να εκτελείτε

την εργασία σύμφωνα με το ενδιαφέρον του σκοπού. Όταν η εκτέλεση της εργασίας είναι αντίθετη προς ένα σκοπό πιο υψηλό από την παραγωγή του πλούτου, δεν πρέπει να εκτελείται... Ας υποθέσουμε πως αυτή έγινε ένα μέσο εθνικού πλούτου με το να δουλεύουν οι εργάτες έντεκα ώρες την ημέρα: η ηθική λέει πως αυτό δεν επιτρέπεται. Αυτό αποδείχνει πως η πολιτική οικονομία είναι λαθεμένη; Όχι: αυτό δείχνει πως συγχέουμε αυτά που πρέπει να είναι χωρισμένα».

Αν ο κ. Rossi είχε λίγο περισσότερο από τη γαλατική απλότητα, τόσο δύσκολο να την αποχτήσουν οι ξένοι, θα είχε απλά «ρίξει τη γλώσσα του στα σκυλιά», όπως λέει η κυρία de Sévigné. Όμως ένας καθηγητής πρέπει να μιλάει, να μιλάει, να μιλάει όχι για να πει κάτι, αλλά για να μη μείνει μουγγός. Ο κ. Rossi γυρίζει τρεις φορές γύρω από το πρόβλημα, ύστερα σωπαίνει· αυτό αρκεί σε μερικούς να πιστέψουν πως έχει απαντήσει.

Βέβαια, είναι ήδη λυπηρό σύμπτωμα για μια επιστήμη, όταν προοδεύει σύμφωνα με τις αρχές που την χαρακτηρίζουν, όταν φτάνει σε σημείο να λέει πως διαψεύδεται από μια άλλη (αρχή), όπως π.χ. όταν τα αιτήματα της πολιτικής οικονομίας βρίσκονται σ' αντίθεση με αιτήματα της ηθικής, υποθέτω πως η ηθική, όπως και η πολιτική οικονομία, είναι μια επιστήμη. Τι είναι επόμενα η ανθρώπινη γνώση, όταν όλες τους οι διαβεβαιώσεις αλληλο-καταστρέφονται και σε τι θα έπρεπε να υπερηφανεύεται; Η μεριζόμενη εργασία είναι μια κατάκτηση σκλάβων, αλλά η μόνη αληθινά γόνιμη· η όχι καταμερισμένη εργασία δεν ανήκει παρά στον ελεύθερο άνθρωπο· αλλά δεν υπολογίζει τα έξοδά του. Από μια μεριά η πολιτική οικονομία μας λέει: γίνετε πλούσιοι· απ' την άλλη η ηθική: γίνετε ηθικοί· και ο κ. Rossi, μιλώντας στο όνομα και των δύο, μας γνωμοδοτεί ταυτόχρονα πως δεν μπορούμε να είμαστε ούτε ελεύθεροι ούτε πλούσιοι. Η *θεωρία* του κ. Rossi, δίχως να ικανοποιεί τη διπλή αυτή απαίτηση της ανθρωπότητας, έχει επόμενα το άτοπο, επειδή δεν είναι αποκλειστική, να μας επιτρέπει για όλα· αποτελεί, με άλλη μορφή, την ιστορία του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Αλλά ο ανταγωνισμός είναι ακόμα πιο βαθύς, που δεν μπόρεσε να τον δει ο κ. Rossi. Γιατί εφόσον, ύστερα από την καθολική εμπειρία, σύμφωνη πάνω σ' αυτό το σημείο με τη θεωρία, ο μισθός ελαττώνεται σε αναλογία με τον καταμερισμό της εργασίας, είναι σαφές πως υποτάσσοντάς τον κάτω από τη διαίρεση της δουλειάς, δεν πετυχαίνουμε διόλου έτσι τον πλούτο· δεν θα έχουμε κάνει παρά να αλλάξουμε τους ανθρώπους με τις μηχανές: δείτε τον εργατικό πληθυσμό των δυο κόσμων. Και εφόσον αφετέρου, δίχως καταμερισμό εργασίας η κοινωνία θα ξαναπέσει στη βαρβαρότητα, είναι φανερό κι αν θυσιάσουμε τον πλούτο δεν θα φτάσουμε στην ελευθερία· δείτε στην Ασία και την Αφρική όλες τις νομαδικές φυλές. Επόμενα, υπάρχει αναγκαιότητα, απόλυτη καθοδήγηση, τόσο από την οικονομική επιστήμη όσο και από την ηθική, να επιλυθεί το πρόβλημα της διαίρεσης· έτσι, που βρίσκονται οι οικονομολόγοι; Ύστερα, περισσότερο κι από τριάντα χρόνια, που ο Lemontey, αναπτύσσοντας μια παρατήρηση του A. Smith, έκανε φανερή την εξαχρειωτική και ανθρωποκτόνο επίδραση του καταμερισμού της εργασίας, τι ν' απαντήσουμε; Ποιές έρευνες έγιναν; Ποιοί συνδυασμοί προτάθηκαν; Το πρόβλημα έγινε μονάχα κατανοητό;

Όλο τον καιρό οι οικονομολόγοι ασχολήθηκαν με μια ακρίβεια που θα την επαινούσα περισσότερο αν δεν την έβλεπα σαν άγονη, με την εμπορική κίνηση των Κρατών της Ευρώπης. Γνωρίζουν πόσα μέτρα τσόχας, πόσα μεταξιού, πόσα κιλά σίδερου έχουν κατασκευαστεί· ποιά είναι η κατά κεφαλή κατανάλωση του σταριού, του κρασιού, της ζάχαρης, του κρέατος· λένε πως γι' αυτούς το nec plus ultra της επιστήμης είναι να δημοσιεύουν τις απογραφές και τους συνδυασμούς τους, να γίνονται οι γενικοί ελεγκτές των εθνών. Ποτέ συγκεντρωμένο υλικό δεν μας ξάνοιξε μια πιο όμορφη προοπτική για έρευνες: τί βρήκανε; Ποιά καινούργια αρχή ξεπήδησε απ' τη μάζα αυτή; Ποιά λύση προέκυψε για τα τόσο παλιά προβλήματα; Ποιές καινούργιες κατευθύνσεις άνοιξαν στις μελέτες;

Ένα πρόβλημα, ανάμεσα στα άλλα, φαίνεται να ήτανε ε-

τοιμο για μια αποφασιστική κρίση: το πρόβλημα της φτωχολογιάς, η εξαθλίωση. Η εξαθλίωση είναι σήμερα απ' όλα τα συμπτώματα του πολιτισμένου κόσμου, το καλύτερα γνωστό: ξέρουν σχεδόν από που προέρχεται, πότε και πώς φτάνει και τι κοστίζει· έχουν μετρήσει ποιά είναι η αναλογία της στις διάφορες βαθμίδες του πολιτισμού και έχουν πειστεί ταυτόχρονα πως όλα τα ειδικά μέτρα που έχουν παρθεί για να την πολεμήσουν αποδείχτηκαν ανίσχυρα. Η εξαθλίωση διαιρέθηκε σε γένη, είδη και ποικιλίες: αποτελεί μια πλήρη φυσική ιστορία, έναν κλάδο τον πιο ενδιαφέροντα της ανθρωπολογίας. Καλά! αυτό που προκύπτει αναντίρρητα απ' όλα αυτά τα συλλεγμένα γεγονότα, όμως που δεν τον είδαν και δεν ήθελαν να δουν, αυτό που οι οικονομολόγοι επίμονα καλύπτουν με τη σιωπή τους, είναι πως η εξαθλίωση είναι συστατικό και χρόνιο στοιχείο μέσα στις κοινωνίες, εφόσον υφίσταται ο ανταγωνισμός της εργασίας και του κεφάλαιου και πως ο ανταγωνισμός αυτός δεν μπορεί να τελειώσει παρά με μια απόλυτη άρνηση της πολιτικής οικονομίας. Ποιά λύση οι οικονομολόγοι ανακάλυψαν σ' αυτόν τον λαβύρινθο;

Στο τελευταίο αυτό σημείο αξίζει να σταματήσουμε για λίγο.

Στις πρωτόγονες κοινότητες, η φτώχεια όπως την παρατηρήσαμε στην πιο πάνω παράγραφο είναι καθολική προϋπόθεση.

Η εργασία είναι ο δηλωμένος πολέμιος της φτώχεια.

Η εργασία οργανώνεται, πρώτα με τον καταμερισμό, ύστερα με τις μηχανές, ύστερα με τον ανταγωνισμό, κ.λπ. κ.λπ.

Επόμενα, πρόκειται να γνωρίσουμε αν δεν είναι το ουσιαστικό της οργάνωσης αυτής, έτσι όπως μας την έδωσαν μέσα στην πολιτική οικονομία, δηλαδή ταυτόχρονα να διακόπτει τη φτώχεια των μεν και να επιβαρύνει την φτώχεια των άλλων μ' ένα μοιραίο και ακαταμάχητο τρόπο. Μόνο έτσι, μ' αυτούς τους όρους το πρόβλημα της εξαθλίωσης πρέπει να μπει και ας δούμε πώς επιχειρούμε να το λύσουμε.

Τί σημαίνουν λοιπόν αυτές οι αιώνιες φλυαρίες των οικονομολόγων σχετικά με την απρονοησία των εργατών, την ο-

κνηρία τους, την έλλειψη αξίας τους, την αμάθειά τους, την ασωτία τους, τους άκαιρους γάμους τους κ.λπ.; Όλα αυτά τα βίτσια, όλες αυτές οι κραιπάλες δεν είναι παρά ο μανδύας της εξαθλίωσης· αλλά η αιτία, η πρώτη αιτία που κρατάει μοιραία τα τέσσερα πέμπτα του ανθρώπινου γένους μέσα στο αίσχος, που βρίσκεται; Η φύση δεν έκανε όλους τους ανθρώπους εξίσου αγροίκους, ρέμπελους στην εργασία, λάγνους και άγριους; Ο πατρίκιος κι ο προλετάριος δεν βγήκαν απ' τον ίδιο πηλό; Από πού έρχεται λοιπόν ύστερα από τόσους αιώνες και παρά τα τόσα πλεονεκτήματα της βιομηχανίας, των επιστημών και της τέχνης, πώς η ευτυχία και η ευγένεια δεν μπορεί να είναι κληρονομιά όλων; Από πού προέρχεται πως στο Παρίσι και στο Λονδίνο, στα κέντρα του κοινωνικού πλούτου, η εξαθλίωση είναι τόσο άσχημη όσο και στα χρόνια του Καίσαρα και του Agricola; Πώς, πλάι σ' αυτή την εκλεπτυσμένη αριστοκρατία η μάζα παράμεινε τόσο απολίτιστη; Κατηγορούνται τα βίτσια του λαού: όμως τα βίτσια της ανώτερης τάξης δεν παρουσιάζονται λιγότερα· ίσως είναι πολύ πιο μεγάλα. Η αρχική κατάσταση είναι ίση για όλους: από πού προέρχεται, ακόμη μια φορά, πώς το βάπτισμα στον πολιτισμό δεν έχει για όλους το ίδιο αποτέλεσμα; Δεν είναι τίποτα που η ίδια η πρόοδος είναι ένα προνόμιο και πως ο άνθρωπος που δεν κατέχει ένα δίτροχο αμάξι και ένα υποζύγιο, είναι αναγκασμένος να κυλιέται αιώνια μέσα στο βούρκο; Τι να πω; στον άνθρωπο που στερείται ολοκληρωτικά, η επιθυμία της σωτηρίας δεν του έρχεται καθόλου: έχει τόσο χαμηλά πέσει, που η ίδια η πρόθεση έχει σβήσει μέσα στην καρδιά του.

«Στερημένος απ' όλες τις αρετές του», παρατηρεί με μεγάλο δίκιο, ο κ. Dunoyer, «που η πιο αναγκαία, αυτή που μας δίνει διαδοχικά όλες τις άλλες, είναι το πάθος της ευδαιμονίας, είναι μια δυνατή επιθυμία αν βγει από την αθλιότητα και την εξουθένωση, είναι αυτή η φιλοτιμία και η αξιοπρέπεια ταυτόχρονα που δεν του επιτρέπουν να είναι ευχαριστημένος από μια κατώτερη κατάσταση... Αλλά το συναίσθημα αυτό που φαίνεται τόσο φυσικό, είναι δυστυχώς πολύ

λιγότερο κοινό απ' ότι μπορεί να σκεφτεί κανείς. Είναι λίγο άσχημο να πούμε πως οι άνθρωποι στην πιο μεγάλη τους αναλογία αξίζουν πολύ λιγότερο απ' όσο τους αποδίνουν οι ασκητικοί ηθικολόγοι, πως είναι πολύ φίλοι των απολαύσεών τους: θα έπρεπε να τους αποδώσουν την αντίθετη μομφή με πολύ μεγαλύτερο δίκιο... Υπάρχουν έτσι στη φύση άνθρωποι σ' αυτό πολύ αξιοσημείωτοι, που όσο λιγότερο έχουν τα φώτα και πηγές ύπαρξης τόσο λιγότερο έχουν την επιθυμία να τα αποκτήσουν. Οι άγριοι, οι πιο φτωχοί και οι λιγότερο φωτισμένοι από τους ανθρώπους, είναι ακριβώς αυτοί που είναι το πιο δύσκολο να τους προξενήσεις ανάγκες, αυτοί που μπορείς με τον πιο μεγάλο κόπο να τους κάνεις να επιθυμήσουν να βγουν από την κατάστασή τους· έτσι που πρέπει ο άνθρωπος να έχει ήδη παράγει με την εργασία του ένα κάποιο επίπεδο, πριν να δοκιμάσει τη ζωτική ανάγκη να βελτιώσει την κατάστασή του, να τελειοποιήσει την ύπαρξή του, που ονομάζω αγάπη για την ευδαιμονία» (De la libertè du travail, t. II, p. 80).

Έτσι η αθλιότητα των εργατικών τάξεων προέρχεται γενικά από έλλειψη συναισθήματος και πνεύματος ή όπως το έχει πει κάπως ο κ. Passy από την αδυναμία, την αδράνεια των ηθικών και νοητικών ικανοτήτων του.

Η αδράνεια αυτή κρατάει από το πώς οι λεγόμενες εργατικές τάξεις ακόμη άγριες στο μισό τους μέρος, δεν δοκιμάζουν με μια επαρκετή ζωτικότητα την επιθυμία να βελτιώσουν την κατάστασή τους: είναι αυτό που παρατήρησε ο Dunoyer... Αλλά καθώς αυτή η απουσία επιθυμίας είναι η ίδια αποτέλεσμα της αθλιότητας, προκύπτει πως η αθλιότητα και η απάθεια είναι η μια και η άλλη αποτέλεσμα και αιτία και πως το προλεταριάτο γυρίζει μέσα σε κύκλο.

Για να βγει από την άβυσσο αυτή, απαιτείται ή η ευδαιμονία, δηλαδή η προοδευτική αύξηση του μισθού, ή η νόηση και το κουράγιο, δηλαδή μια προοδευτική ανάπτυξη ικανοτήτων: δυο πράγματα διαμετρικά αντίθετα στη διαβάθμιση της ψυχής και του σώματος που είναι το φυσικό αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας. Η δυστυχία του προλετα-

ριάτου είναι επόμενα ολότελα υπόθεση της θείας πρόνοιας και το να επιχειρήσεις να την περιορίσεις θα είναι να προκαλέσεις τη θύελλα της επανάστασης.

Γιατί δεν μπορεί δίχως κάποιο βαθύ λόγο, αντλημένο από τις πιο υψηλές ηθικές θεωρήσεις, η καθολική συνείδηση, που εκφράζεται αλληλοδιαδόχως από τον εγωισμό των πλούσιων και την απάθεια του προλεταριάτου, να αποκρούει την ανταμοιβή του ανθρώπου, που έτσι δεν εκπληρώνει παρά την υπηρεσία του μοχλού και του ελατήριου. Αν, σε περίπτωση πραγματοποίησης του αδύνατου, η υλική ευδαιμονία μπορούσε να τύχει στον καταμερισμένο εργάτη, θα βλέπαμε να παραγότανε κάτι το τερατώδες: οι εργάτες καταπιανόμενοι με τις αηδιαστικές εργασίες θα γινόντουσαν σαν κι αυτούς τους Ρωμαίους ρουφηχτές του δημόσιου πλούτου, και που η αποχτηνομένη νόησή τους γίνεται ανίκανη να εφευρίσκει απολαύσεις. Η ευδαιμονία δίχως εκπαίδευση, ανατροφή, αποκτηνώνει το λαό και τον κάνει αυθάδη: η παρατήρηση αυτή έχει γίνει από την πιο παλιά αρχαιότητα: Incrassatus est, et recalcitravit, λέει το Δευτερονόμιο. Άλλωστε, ο καταμερισμένος εργάτης: είναι ευχαριστημένος που έχει το ψωμί, τον ύπνο σ' ένα κρεββάτι και το κυριακάτικο μεθύσι. Κάθε άλλη κατάσταση θα του είναι επιζήμια και θα διακυβεύει την δημόσια τάξη.

Στη Lyon, υπάρχει μια τάξη ανθρώπων που χάρη στο μονοπώλιο της Δημαρχίας που εργάζονται, απολαμβάνουν έναν ανώτερο μισθό από τους μισθούς των καθηγητών και των διευθυντών των υπουργικών γραφείων: είναι οι αχθοφόροι. Η τιμή της επιβίβασης και της αποβίβασης σε μερικά λιμάνια της Lyon, σύμφωνα με την ταρίφα των Rigues[17], ή το συνεταιρισμό των αχθοφόρων, είναι 30 δεκάρες για 100 χιλιόμετρα. Μ' αυτή τη διατίμηση δεν είναι σπάνιο πώς ένας άνθρωπος κερδίζει 12, 15 και μέχρι 20 φράγκα την ημέρα: Αρκεί γι' αυτό να κουβαλήσει σαράντα ή πενήντα τσουβάλια από ένα πλοίο σ' ένα κατάστημα-αποθήκη. Είναι υπόθεση μερικών ωρών. Τι ευνοϊκή προϋπόθεση για την ανάπτυξη της νόησης τόσο για τα παιδιά όσο και για τους γονείς αν, ο πλούτος από

μόνος του και με την ευμάρεια που προκαλεί, ήταν ηθικοποιητική αρχή! Όμως δεν είναι διόλου τέτοια: οι αχθοφόροι της Lyon είναι σήμερα αυτό που ήτανε πάντοτε, μέθυσοι, με ροπή προς την κραιπάλη, κτηνώδεις, αυθάδεις, εγωιστές και ανήθικοι. Είναι λυπηρό να το λες, αλλά βλέπω την δήλωση αυτή σαν καθήκον, γιατί περικλείνει αλήθεια: η μια από τις πρώτες μεταρρυθμίσεις που θα γίνουν για την τάξη των εργαζομένων, θα είναι να ελαττώσουν τους μισθούς μερικών και ταυτόχρονα την αύξηση των μισθών μερικών άλλων. Το να ανήκει στις τελευταίες αυτές τάξεις του λαού, το μονοπώλιο δεν είναι περισσότερο αξιοσέβαστο, όταν μάλιστα δεν χρησιμεύει παρά να διαιωνίζει το πιο κτηνώδη ατομικισμό. Η στάση των εργατών μετάξης βρήκε τους αχθοφόρους και γενικά όλους τους ανθρώπους του ποταμού, δίχως καμιά συμπάθεια και μάλιστα περισσότερο εχθρικούς. Τίποτα απ' ότι γίνεται έξω από τα λιμάνια δεν έχει δύναμη να τους κινητοποιήσει. Αχθοφόρα κτήνη διαμορφωμένα εξαρχής από το δεσποτισμό, αρκεί μόνο να κατέχουν το προνόμιό τους, δέον θα ανακατευτούν ποτέ στην πολιτική. Όμως πρέπει να πω για να τους ξαλαφρώσω λίγο πως, πριν λίγο καιρό, οι αναγκαιότητες του συναγωνισμού που έκαναν ρωγμές στην ταρίφα, συναισθήματα πιο κοινωνικά άρχισαν να ξυπνούν σ' αυτές τις χονδροειδείς φύσεις: ακόμη μερικές ελαττώσεις που θα καρυκευτούν με λίγη φτώχεια και οι Rigues της Lyon θα σχηματίσουν το σώμα των εκλεκτών όταν θα πρέπει να ανέβουν με έφοδο στις βαστίλες.

Συγκεφαλαιώνοντας, είναι αδύνατο, αντιφατικό πως μέσα στο σημερινό σύστημα των κοινωνιών, το προλεταριάτο μπορεί να φτάσει στην ευδαιμονία με την εκπαίδευση, ούτε με την εκπαίδευση στην ευδαιμονία. Γιατί δίχως να υπολογίσουμε πως ο προλετάριος, ο άνθρωπος-μηχανή, είναι ανίκανος να αποδεχτεί τόσο την καλοπέραση όσο και την εκπαίδευση, είναι αποδειγμένο αφενός πως ο μισθός του τείνει πάντοτε λιγότερο ν' ανέβει παρά να κατέβει· αφετέρου πως η καλλιέργεια της νόησής του, εφόσον θα μπορούσε να την αποχτήσει, θα του ήτανε άχρηστη: έτσι που γι' αυτόν υπάρχει α-

διάκοπο κατρακύλισμα στη βαρβαρότητα και την αθλιότητα.

Καθετί που στην Γαλλία και την Αγγλία επιχείρησαν τα τελευταία χρόνια, με το σκοπό να βελτιώσουν την τύχη των φτωχών τάξεων, την εργασία των παιδιών και των γυναικών και πάνω στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το λιγότερο αν δεν είναι το προϊόν μιας ριζικής υστεροβουλίας, ανάστρεψε τα οικονομικά δοσμένα και για ζημιά της καταστημένης τάξης. Η πρόοδος, για τη μάζα των εργαζομένων είναι πάντοτε ένα επτασφραγισμένο βιβλίο· και δεν πρόκειται με τους νομοθετικούς παραλογισμούς να εξηγηθεί το άσπλαγχνο αίνιγμα.

Στο τέλος, αν οι οικονομολόγοι θέλοντας να αναθεωρήσουν τις παλιές ρουτίνες τους, τέλειωσαν με το να χάσουν την κατανόηση των κοινωνικών πραγμάτων, δεν μπορούμε να πούμε πως οι σοσιαλιστές έλυσαν καλύτερα την αντινομία που προκαλεί ο καταμερισμός της εργασίας. Αντίθετα εντελώς, σταμάτησαν στην άρνηση· γιατί μήπως δεν βρίσκεται μέσα στην άρνηση το να θέλουν ν' αντιθέσουν, για παράδειγμα, στην ομοιομορφία της καταμερισμένης εργασίας μια ας την πούμε ποικιλία όπου καθένας θα μπορούσε ν' αλλάξει απασχόληση δέκα, δεκαπέντε, είκοσι φορές, σύμφωνα με τη θέλησή του, μέσα σε μιαν ημέρα;

Ωσάν, αν αλλάξει δέκα, δεκαπέντε, είκοσι φορές την ημέρα το αντικείμενο μιας μερισμένης ασχολίας θα μετέβαλε την εργασία σε συνθετική· ωσάν επόμενα, αν είκοσι τμηματικοί χειρισμοί την ημέρα θα μπορούσαν να δώσουν την ημέρα ενός τεχνίτη. Αν υποθέσουμε πως αυτές οι βιομηχανικές ακροβασίες γίνονταν πράξη (και μπορούμε να βεβαιώσουμε απ' την αρχή ότι αυτές θα ατονήσουν μπροστά στην αναγκαιότητα να κάνουν τους εργαζόμενους υπεύθυνους και κατά συνέπεια τις προσωπικές τους ενέργειες) δεν θα άλλαζε σε τίποτα τη φυσική, ηθική και νοητική κατάσταση του εργάτη: πολύ περισσότερο θα μπορούσε αυτή, από απροσεξία, να δυναμώσει περισσότερο την ανικανότητά του και επόμενα την εξάρτησή του. Είναι κι αυτό που ομολογούν ακόμη οι οργανωτικοί, οι κομμουνιστές και οι άλλοι. Έχουν τόσο λίγο την πρόθεση να λύσουν την αντινομία του καταμερισμού, που πα-

ραδέχονται τα πάντα σαν ουσιαστική προϋπόθεση της οργάνωσης: την ιεραρχία της εργασίας, δηλαδή την ταξινόμηση των εργατών σε μερισμένους και γενικευμένους ή συνθετικούς, και.πως μέσα σ' όλες τις ουτοπίες, η διάκριση των ικανοτήτων, θεμέλιο ή προϋπόθεση αιώνια της ανισότητας των αγαθών, είναι παραδεχτή σαν κύριος άξονας. Μεταρρυθμιστές που τα σχέδιά τους δεν θα μπορούσαν να μας συμβουλεύσουν παρά μόνο με τη λογική και πως, αφού έχουν δηλωθεί δημόσια ενάντια στην *απλοποίηση*, στη μονοτονία, την ομοιομορφία και τον μερισμό της εργασίας να ξανάρχονται παρευθύς να προτείνουν μια *πολλαπλότητα*, σαν μια *σύνθεση*, τέτοιοι εφευρέτες πρέπει να κριθούν και οφείλουν να ξαναπάνε σχολείο.

Αλλά σεις, σαν κριτικός, θα διερωτηθεί δίχως αμφιβολία ο αναγνώστης, ποιά λύση προτείνετε; Δείξτε μας, αυτή τη σύνθεση που, διατηρώντας την υπευθυνότητα, την προσωπικότητα, με μια λέξη την ειδικότητα και την ποιότητα του εργαζόμενου, μπορεί να ενώσει τον πιο μεγάλο καταμερισμό και την πιο μεγάλη ποικιλία σε ένα πολύπλοκο και αρμονικό όλο.

Η απάντησή μου είναι έτοιμη: να ρωτήσουμε τα γεγονότα, να συμβουλευτούμε την ανθρωπότητα· δεν μπορούμε να μην πάρουμε παρά τον καλύτερο οδηγό. Ύστερα από τις διακυμάνσεις της αξίας, ο καταμερισμός της εργασίας είναι το οικονομικό γεγονός που επιδρά με τον πιο αισθητό τρόπο πάνω στα κέρδη και τους μισθούς. Είναι ο πρώτος φυτεμένος πάσαλος της θείας Πρόνοιας πάνω στο έδαφος της βιομηχανίας, το σημείο αφετηρίας αυτής της άπειρης τριγωνομέτρησης που πρέπει στο τέλος να καθορίσει για καθένα και για όλους το δικαίωμα και το καθήκον. Ας ακολουθήσουμε λοιπόν τους δείχτες μας, που έξω απ' αυτούς δεν θα μπορούσαμε παρά να παραπλανηθούμε και να χαθούμε:

tu longe seQuere, et vestigia semper adora.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ: ΟΙ ΜΗΧΑΝΕΣ

«Είδα με βαθιά θλίψη τη *συνέχιση της αγωνίας* μέσα στην περιοχή των υφαντηρίων της χώρας».

Λόγια της βασίλισσας Βικτωρίας με την έναρξη της Βουλής. Αν κάποιο πράγμα κάνει να σκέπτονται χαρακτηριστικά οι μονάρχες, είναι πως, θεατές ανυπέρβλητοι των ανθρώπινων συμφορών, βρίσκονται από τη σύσταση την ίδια της κοινωνίας και τη φύση της εξουσία τους, σε αδυναμία απόλυτη να γιατρέψουν τους πόνους των λαών: τους είναι μάλιστα απαγορευμένο να καταπιαστούν μ' αυτούς. Κάθε πρόβλημα εργασίας και μισθού, με μια κοινή συμφωνία επιμένουν όλοι οι αντιπροσωπευτικοί και οικονομικοί θεωρητικοί, πρέπει να παραμένει έξω από τις απασχολήσεις της εξουσίας. Από την υψηλή δοξασμένη σφαίρα που τους έχει τοποθετήσει η θρησκεία: οι θρόνοι, οι δυναστείες, τα πριγκηπάτα, οι ισχυροί και η στρατιά των άγγελων, βλέπουν, ατάραχοι στις θύελλες, τα βάσανα των κοινωνιών· όμως η δυναμή τους δεν φτάνει πάνω στους ανέμους και στα κύματα. Οι βασιλιάδες δεν μπορούν να κάνουν τίποτα για τη σωτηρία των θνητών. Και, στ' αλήθεια οι θεωρητικοί αυτοί έχουν δίκιο: ο πρίγκηπας, δηλαδή η ανώτατη αρχή, στάλθηκε για να συγκρατεί κι όχι να επαναστατεί, για να προστατεύει την πραγματικότητα κι όχι να προκαλεί ουτοπίες. Αντιπροσωπεύει την μια από τις ανταγωνιστικές αρχές: επόμενα, δη-

μιουργώντας την αρμονία αναιρεί τον ίδιο τον εαυτό του: πράγμα που από την πλευρά του θα ήτανε υπερβολικά ασύστατο και παράλογο.

Αλλά, σε πείσμα των θεωριών, η πρόοδος των ιδεών αλλάζει αδιάκοπα την εξωτερική μορφή των θεσμών, με τρόπο που να κάνει συνέχεια αναγκαίο αυτό που ο νομοθέτης δεν ήθελε ούτε πρόβλεψε· κι έτσι, π.χ. τα προβλήματα των φόρων, έγιναν προβλήματα διανομής, της δημόσιας χρήσης προβλήματα έγιναν προβλήματα εθνικής εργασίας και βιομηχανικής οργάνωσης· του εμπορίου, πράξεις πίστωσης του διεθνούς δίκαιου, προβλήματα τελωνειακά και εξαγωγών· μένει να αποδειχτεί πως ο πρίγκηπας (μη «οφείλοντας» ποτέ, σύμφωνα με τη θεωρία, παρεμβαίνει ωστόσο στα πράγματα, δίχως η θεωρία να τόχει προβλέψει, και γίνεται κάθε μέρα και με μια κίνηση ακατανίκητη, παρεμβαίνει στην κυβέρνηση), δεν είναι και δεν μπορεί πια να είναι, όπως η θεότητα που απ' αυτήν απορρέει (ό,τι κι αν λένε) μόνο μια υπόθεση, ένα πλάσμα.

Και καθώς, τελικά, είναι αδύνατο ο πρίγκηπας και τα συμφέροντά του, που η αποστολή του είναι να τα υπερασπίζει, να συμφωνήσει να περιοριστεί και να εμνηδενιστεί μπροστά στις αναδυόμενες αρχές, και στα καινούργια δίκαια που μπαίνουν, έπεται πως η πρόοδος, ύστερα από μια ανεπαίσθητη κίνηση που καταχτά τα πνεύματα, πραγματοποιείται μέσα στην κοινωνία με ανατροπές και πως η δύναμη, παρά τη συκοφάντισή της, είναι η sine Qua non προϋπόθεση των μεταρρυθμίσεων. Κάθε κοινωνία που μέσα σ' αυτή η δύναμη της ανάστασής της είναι καταργημένη, είναι μια νεκρή κοινωνία για την πρόοδο: δεν υπάρχει στην ιστορία αλήθεια πιο καλά αποδειγμένη.

Κι αυτό που είπα για τις συνταγματικές μοναρχίες είναι το ίδιο αληθινό για τις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες: παντού η κοινωνική συμφωνία συνδέθηκε με την εξουσία και εξορκίζει τη ζωή, δίχως να ήτανε δυνατό στο νομοθέτη να δει πως εργάζεται ενάντια στο σκοπό του, ούτε να πορευτεί αλλιώς.

Αξιολύπητοι ηθοποιοί της βουλευτικής κωμωδίας, μονάρχες και αντιπρόσωποι, να τελικά τι ήσαστε: φυλακτά ενάντια στο μέλλον! Κάθε χρόνο κουβαλάτε τα παράπονα του λαού και όταν σας ζητάνε τη γιάτρεψή τους, η σοφία σας σας σκεπάζει το πρόσωπο! Και όταν ο λαός παρακαλάει πως, παρόλη την εργασία του και ακριβώς εξαιτίας τις εργασίας του, η φτώχεια τον κατατρώει, όταν η κοινωνία σας ζητάει να ζήσει, εσείς τους αφηγείστε για πράξεις ελεημοσύνης. Κάθε σας ενέργεια είναι για την ακινησία. Όπως ο φαρισαίος αντί να θρέψει τον πατέρα του, σας παρακαλάει για τον εαυτό του! Σας το λέω, γνωρίζουμε το μυστικό της αποστολής σας: δεν υπάρχετε παρά για να μας εμποδίζετε να ζούμε. Nolite ergo imperare, φευγάτε!..

Για μας, που συλλαβαίνουμε από μια άλλη άποψη την αποστολή της εξουσίας, εμείς που θέλουμε το ειδικό έργο του πολιτεύματος να είναι ακριβώς: να εξερευνάει το μέλλον, να αναζητάει την πρόοδο, να προσδίνει σε όλους ελευθερία, ισότητα, υγεία και πλούτο θα συνεχίσουμε με θάρρος το κριτικό μας έργο, βεβαιοι, πως όταν θα έχουμε ξεγυμνώσει την αιτία της κοινωνικής δυστυχίας, την αρχή των ποθών της, το ελατήριο των διαταραχών της, η δύναμη δεν θα μας λείψει για να πετύχουμε τη γιατριά της.

§1. Για το ρόλο των μηχανών στη σχέση τους με την ελευθερία

Η εισαγωγή των μηχανών στη βιομηχανία γίνεται σ' αντίθεση με το νόμο του καταμερισμού, και σαν να ξαναφέρνει την ισορροπία που είχε βαθειά διαταραχτεί από το νόμο αυτό. Για να εκτιμήσουμε καλά τη σημασία της κίνησης αυτής και να συλλάβουμε το πνεύμα της, μερικές γενικές θεωρήσεις γίνονται αναγκαίες[38].

Οι νεώτεροι φιλόσοφοι, αφού μαζέψουν και ταξινομήσουν τα χρονικά τους, οδηγούνται από τη φύση των εργασιών των να καταπιαστούν επίσης με την ιστορία: και έτσι

εδώ ανακαλύπτουν, όχι δίχως έκπληξη, πως η *ιστορία της φιλοσοφίας* ήτανε στο βάθος το ίδιο πράγμα με την *φιλοσοφία της ιστορίας*· επιπλέον πως αυτοί οι δυο θεωρητικοί κλάδοι, επιφανειακά τόσο διαφορετικοί, δεν είναι ακόμη παρά η παρουσίαση των μεταφυσικών αντιλήψεων, που αποτελεί ολόκληρη τη φιλοσοφία.

Επόμενα, αν διαιρούμε την ύλη της παγκόσμιας ιστορίας σε κάποιο ορισμένο αριθμό πλαισίων, όπως μαθηματικά, φυσική ιστορία, κοινωνική οικονομία κλπ. θα βρούμε πως κάθε μια από τις υποδιαιρέσεις αυτές περιλαβαίνουν επίσης τη μεταφυσική. Και παραμένει το ίδιο μέχρι την τελευταία υποδιαίρεση ολόκληρη της ιστορίας: έτσι που ολόκληρη η φιλοσοφία κείται στο βάθος κάθε φυσικής ή βιομηχανικής εκδήλωσεις· που δεν επιδέχεται ούτε μεγέθη ούτε ποιότητες· που για να ανιψωθεί στις πιο εξιδανηκευμένες αντιλήψεις της όλα τα παραδείγματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν εξίσου καλά· τέλος, που όλες οι απαιτήσεις του λόγου που συναντιώνται μέσα στην πιό μέτρια βιομηχανία καθώς και μέσα στις πιο γενικές επιστήμες, για να κάνουν μη κάθε τεχνικό μια φιλοσοφία, δηλαδή ένα πνεύμα γενικευτικό και υψηλά συνθετικό, θα αρκούσε να του διδάξουν (τι;) το επάγγελμά του.

Μέχρι τώρα, είναι αλήθεια, η φιλοσοφία, όπως κι ο πλούτος επιφυλάγεται για ορισμένες κάστες: έχουμε τη φιλοσοφία της ιστορίας, τη φιλοσοφία του δικαίου και μερικές άλλες φιλοσοφικές ακόμη· είναι ένα είδος οικιεοποίησης που, όπως και πολλά άλλα το ίδιο ευγενικά, πρέπει να εξαφανιστούν. Αλλά για να συμπληρώσουμε την άπειρη αυτή εξίσωση, πρέπει να αρχίσουμε με τη φιλοσοφία της εργασίας, που ύστερα κάθε εργαζόμενος θα μπορεί να επιχειρήσει από την πλευρά του τη φιλοσοφία της κατάσταστής του.

Έτσι, κάθε προϊόν της τέχνης και της βιομηχανίας, κάθε πολιτική και θρησκευτική κατάσταση, όπως και κάθε οργανωμένη ή όχι δημιουργία, μη όντας παρά μια πραγμάτωση, μια φυσική ή πρακτική εφαρμογή της φιλοσοφίας, η ταυτότητα των νόμων της φύσης και του λόγου, του είναι και της

ιδέας, είναι αποδειγμένο. Και όταν από την πλευρά μας, αποκατασταίνουμε την σταθερή συμφωνία των οικονομικών φαινομένων με τους καθαρούς νόμους της σκέψης, η ισοτιμία του πραγματικού και του ιδεατού μέσα στα ανθρώπι8να γεγονότα, δεν κάνουμε τίποτ' άλλο παρά να επαναλαθαίνουμε, πάνω σε μια ιδιαίτερη περίπτωση, αυτήν την αιώνια απόδειξη.

Τι λέμε τελικά;

Για να προσδιορίσουμε την αξία, μ' άλλα λόγια για να οργανώσουμε την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου, η κοινωνία πορεύεται όπως ο λόγος στη γέννηση των ευννοιών. Αρχικά βάζει ένα πρώτο γεγονός, εκφράζει μια πρώτη υπόθεση: τον καταμερισμό της εργασίας, γνήσια αντινομία που τα ανταγωνιστικά της αποτελέσματα ξετυλίγονται μέσα στην κοινωνική οικονομία, με τον ίδιο τρόπο που τα συμπεράσματα θα μπορούσαν να συναχθούν μέσα στο πνεύμα· έτσι που η βιομηχανική κίνηση, ακολουθώντας σε όλα τη παραγωγή των ιδεών, διαιρείται σε ένα διπλό ρεύμα το ένα από χρήσιμα αποτελέσματα, το άλλο με αποτελέσματα ανατρεπτικά, και τα δυο εξίσου αναγκαία και νόμιμα προϊόντα του ίδιου νόμου. Για να συσταθεί αρμονικά η αρχή αυτή με τις δυο όψεις και για να λύσουμε την αντινομία αυτή, η κοινωνία κάνει να ξεπηδήσει μια δεύτερη, που σε λίγο θα την ακολουθήσει μια τρίτη· και τέτοια θα είναι η πορεία του κοινωνικού πνεύματος, ίσαμε το σημείο που έχοντας εξαντλήσει όλες τις αντιφάσεις της,. — το υποθέτω, αλλά αυτό δεν έχει αποδειχτεί, πως η αντίφαση μέσα στην ανθρωπότητα αποτελεί έναν όρο — ξαναγυρίζει μ' ένα πήδημα πάνω σε όλες τις προηγούμενες θέσεις της και, με μόνη διατύπωση: διαλύει όλα της τα προβλήματα.

Ακολουθώντας στην έκθεσή μας τη μέθοδο αυτή της ανάπτυξης που βάζει σε παράλληλη πραγματικότητα και ιδέα, θα βρούμε ένα διπλό πλεονέκτημα: αρχικά, το πλεονέκτημα να ξεφύγουμε από την μορφή του υλισμού που τόσο συχνά αποδίνεται στους οικονομολόγους, που γι' αυτούς τα γεγονότα είναι αληθινά και μόνο πως είναι γεγονότα και γεγονότα υ-

λικά. Για μας αντίθετα, τα γεγονότα δεν είναι καθόλου ύλη, γιατί δεν ξέρουμε από θέλει να πεί η λέξη ύλη, αλλά ορατές εκδηλώσεις αοράτων ιδεών[9]. Μ' αυτό τον τίτλο τα γεγονότα δεν σημαίνουν παρά το μέτρο τις ιδέας που παριστάνουν· και να γιατί απορρίψαμε σαν παράνομη κι όχι οριστική την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία και πιο αργότερα τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας, αν και για τους οικονομολόγους αποτελούν όλα αυτά μιαν απόλυτη εξουσία.

Αφετέρου, δεν μπορούνε πλέον να μας κατηγορούνε για σπιριτοναλισμό, ιδεαλισμό ή μυστικισμό· γιατί, μη παραδεχόμενα σαν αφετηριακό σημείο παρά την εξωτερική εκδήλωση της ιδέας, ιδέα που την αγνοούμε, που δεν υπάρχει, ενώ δεν σκέπτεται τίποτα, όπως το φως δεν θα ήτανε τίποτα αν ο ήλιος υπήρχε μόνος του μέσα σ' ένα άπειρο διάστημα· απορρίχνοντας κάθε a priori θεογονία και κοσμογονία, κάθε έρευνα πάνω στην ουσία, την αιτία, του εγώ και το όχι-εγώ, περιοριζόμαστε να αναζητούμε τους *νόμους* του *Είναι*, και να ακολουθούμε το σύστημα των εκδηλώσεών του όσο μακριά μπορεί να φτάσει ο λόγος.

Δίχως αμφιβολία, στο βάθος, κάθε γνώση σταματάει μπροστά σ' ένα μυστήριο: αυτό είναι, για παράδειγμα, η ύλη και το πνεύμα που παραδεχόμαστε σαν άγνωστες ουσίες, σαν υποστρώματα σε όλα τα φαινόμενα. Όμως δεν μπορούμε γι' αυτό να πούμε πως το μυστήριο είναι το αφετηριακό σημείο της γνώσης ούτε ο μυστικισμός είναι η απαραίτητη προϋπόθεση της λογικής· εντελώς αντίθετα, η αυθορμησία του λόγου μας τείνει να απωθεί αδιάκοπα το μυστικισμό· διαμαρτύρεται a priori ενάντια σε κάθε μυστήριο, γιατί το μυστήριο δεν είναι καλό γι' αυτόν (το λόγο) παρά για να το αρνηθεί και πως η άρνηση του μυστικισμού είναι το μόνο πράγμα που γι' αυτό ο λόγος δεν έχει ανάγκη από την εμπειρία.

Περιληπτικά, τα ανθρώπινα γεγονότα είναι ενσάρκωση των ανθρώπινων ιδεών· επόμενα, μελετώντας τους κοινωνικούς οικονομικούς νόμους, είναι το ίδιο να κάνεις τη θεωρία των νόμων του λόγου και να δημιουργείς τη φιλοσοφία.

Μπορούμε τώρα να ακολουθήσουμε την πορεία των ερευνών μας.

Είχαμε μείνει, στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, στον εργαζόμενο στη συνάντησή του με τον νόμο του καταμερισμού· πώς αυτός ο ακούραστος Οιδίποδας θα πορευτεί για να λύσει το αίνιγμα αυτό;

Μέσα στην κοινωνία, η αδιάκοπη παρουσία των μηχανών είναι η αντίθεση, ο αντίστροφος τύπος του καταμερισμού της εργασίας[∞] είναι η διαμαρτυρία του βιομηχανικού πνεύματος ενάντια στην ανθρωποκτόνο και μερισμένη εργασία. Τι είναι, πραγματικά, μια μηχανή; Ένας τρόπος να ενώνει διάφορα τμήματα της εργασίας που ο καταμερισμός είχε χωρίσει. Κάθε μηχανή μπορεί να οριστεί: μια περίληψη πολλών διεργασιών, μια απλοποίηση ενεργειών, μια συμπύκνωση της εργασίας, ένας περιορισμός των εξόδων. Με όλες αυτές τις σχέσεις η μηχανή είναι το αντιστάθμισμα του καταμερισμού. Επόμενα με τη μηχανή, γίνεται επανόρθωση του μερισμένου εργάτη ελάττωση του κόπου για τον εργαζόμενο, πτώση της τιμής του προϊόντος, κίνηση μέσα στη σχέση των αξιών, πρόοδος για καινούργιες εφευρέσεις, επαύξηση της γενικής ευημερίας.

Όπως η ανακάλυψη ενός τύπου δίνει καινούργια δύναμη στον γεωμέτρη, το ίδιο η εφεύρεση μιας μηχανής είναι μια σύντμηση των χειρισμών που πολλαπλασιάζει τη δύναμη του παραγωγού και μπορούμε να πιστέψουμε πως η αντινομία του καταμερισμού της εργασίας, αν δεν νικηθεί εξολοκλήρου, θα ζυγιαστεί και θα ουδετεροποιηθεί. Πρέπει να διαβάσουμε στα μαθήματα του κ. Chevalier τα αναρρίθμητα πλεονεκτήματα που προκύπτουν για την κοινωνία από την παρέμβαση των μηχανών· είναι ένας εκπληκτικός πίνακας όπου ευχαρίστως παραπέμπω τον αναγνώστη.

Οι μηχανές, μπαίνοντας μέσα στην πολιτική οικονομία σαν αντίφαση ενάντια στον καταμερισμό της εργασίας, παρουσιάζουν τη σύνθεση που αντιτίθεται μέσα στο ανθρώπινο πνεύμα στην ανάλυση και όπως, που θα το δούμε σε λίγο, μέσα στον καταμερισμό της εργασίας και μέσα στις μηχανές,

η πολιτική οικονομία είναι δοσμένη ήδη ολόκληρη, το ίδιο με την ανάλυση και τη σύνθεση έχουμε ολόκληρη τη λογική, έχουμε τη φιλοσοφία. Ο άνθρωπος που εργάζεται αναγκαστικά ενεργεί αλληλοδιάδοχα και με καταμερισμό και με τη βοήθεια εργαλείων· το ίδιο, αυτός που λογικεύεται κάνει αναγκαστικά και αλληλοδιάδοχα σύνθεση κι ανάλυση, τίποτα απόλυτα παραπάνω. Και η εργασία και ο λόγος δεν θα πάνε ποτέ παραπέρα: Ο Προμηθέας καθώς και ο Ποσειδώνας φτάνουν με τρία βήματα στις άκρες του κόσμου.

Με τις αρχές αυτές, τις τόσο απλές, τις τόσο φωτεινές σαν τα αξιώματα, προκύπτουν άμετρες συνέπειες. Όπως μέσα στη νοητική διεργασία η ανάλυση και η σύνθεση είναι αξεχώριστες και πως, από μια άλλη πλευρά, η θεωρία δεν γίνεται νόμιμη παρά με την προϋπόθεση να ακολουθήσουμε βήμα με βήμα την εμπειρία έπεται πως η εργασία, ενώνοντας την ανάλυση και τη σύνθεση, τη θεωρία και την εμπειρία σε μια συνεχή πράξη, η εργασία, εξωτερική μορφή της λογικής, κατά συνέπεια συνοψίζοντας την πραγματικότητα και την ιδέα, παρουσιάζεται ξανά σαν καθολικός τρόπος διδασκαλίας. Fit fabricando faber: απ' όλα τα συστήματα εκπαίδευσης το πιο παράλογο είναι αυτό που χωρίζει τη νόηση από τη δράση και σχίζει τον άνθρωπο σε δυο αδύνατες οντότητες: μιαν αφαιρεμένη και μιαν αυθόρμητη. Να, γιατί επιδοκιμάζουμε τα σωστά παράπονα του κ. Chevalier, του κ. Dunoyer και όλων αυτών που ζητάνε μεταρρύθμιση στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση· να, επίσης αυτό που θεμελιώνει την ελπίδα των αποτελεσμάτων που υποσχεθήκαμε για μια τέτοια μεταρρύθμιση. Αν η εκπαίδευση ήτανε πριν απ' όλα εμπειρική και πρακτική μη χρησιμοποιώντας την ομιλία παρά για να εξηγεί, να συγκεντρώνει και να διαρθρώνει την εργασία, αν της επέτρεπαν να μαθαίνει με τα μάτια και τα χέρια, σε λίγο θα βλέπαμε, μαζί με τις μορφές εργασίας, να πολλαπλασιάζονται οι ικανότητες· όλος ο κόσμος, αν γνωρίζει τη θεωρία κάποιου πράγματος θα γνωρίζει απ' αυτό και μόνο τη φιλοσοφική γλώσσα· θα μπορούσε με την ευκαιρία αυτή, να κάνει κάτι έστω και μια φορά στη ζωή του: να δημιουργή-

σει, να τροποποιήσει, να τελειοποιήσει, να αποδείξει τη νόηση και την κατανόησή του, να παράγει το αριστούργημά του, με μια λέξη να δειχτεί άνθρωπος. Η ανισότητα των προσκτήσεων της μνήμης δεν θα αλλάξει τίποτα στην ισοτιμία των ιδιοτήτων και η εξυπνάδα δεν θα μας παρουσιάζεται από δω και πέρα παρά σαν την υγεία του πνεύματος.

Οι λόγιοι του 18ου αιώνα είχαν πολύ συζητήσει το τι αποτελεί την *εξυπνάδα*, σε τι διαφέρει από το *ταλέντο*, τι πρέπει να εννοούμε με την έννοια *πνεύμα* κ.λπ. Είχαν μεταφέρει στη νοητική σφαίρα τις ίδιες διακρίσεις που, μέσα στην κοινωνία, χώριζαν τα πρόσωπα. Υπήρχαν γι' αυτούς μεγαλοφυείς βασιλιάδες και δυνάστες, μεγαλοφυείς άρχοντες υπουργοί· ύστερα πνεύματα των ευγενών και πνεύματα αστών, ταλέντα πολιτών και ταλέντα αγροτικά. Στο κάτω - κάτω της κλίμακας βρίσκεται το πλήθος των άξεστων κατασκευαστών, ψυχές με κόπο σκιαγραφημένες και αποκλεισμένες από τη δόξα των εκλεκτών. Όλες οι ρητορίες είναι ακόμα γεμάτες απ' αυτές τις ανακρίβειες που το συμφέρον της μοναρχίας, η κενοδοξία των λογίων και η σοσιαλιστική υποκρισία προσπαθούν να επιβεβαιώσουν, για την αιώνια διατήρηση της δουλείας των εθνών και τη στήριξη της τάξης πραγμάτων.

Αλλά, αν έχει αποδειχτεί πως όλες οι δραστηριότητες του πνεύματος ανάγονται σε δυο: ανάλυση και σύνθεση, οι οποίες είναι αναγκαστικά αξεχώριστες, αν και διακρίνονται· αν από μια αναπόφευκτη συνέπεια, και την άπειρη ποικιλία των εργασιών και μελετών, το πνεύμα δεν κάνει πάντοτε παρά να ξαναρχίζει το ίδιο υφάδι, ο έξυπνος άνθρωπος δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένας άνθρωπος καλά συγκροτημένος που έχει πολύ εργαστεί, πολύ μελετήσει, πολύ αναλύσει, συγκρίνει, ταξινόμησει, συνοψίσει και συμπεράνει· ενώ ο περιορισμένος άνθρωπος, που σαπίζει μέσα σε μια ενδημική ρουτίνα, αντί να αναπτύξει τις ικανότητές του, σκοτώνει τη νόησή του με την αδράνεια και τον αυτοματισμό. Είναι παράλογο, να διακρίνουμε πως έχει διαφορά φύσης αυτό που δεν διαφέρει στην πραγματικότητα παρά από την εποχή, και στη συνέχεια τη μεταβολή σε προνόμιο και αποκλεισμό

από τις διάφορες βαθμίδες μιας ανάπτυξης ή της τύχης μιας αυθορμησίας που με την εργασία και την εκπαίδευση, οφείλουν μέρα με τη μέρα να σβηστούν.

Οι ψυχολόγοι ρήτορες που έχουν ταξινομήσει τις ανθρώπινες ψυχές σε δυναστείες σε ευγενικές φυλές σε οικογένειες αστών και προλεταρίων, είχαν ωστόσο παρατηρήσει πως η μεγαλοφυία δεν ήτανε καθολικό φαινόμενο και πως είχε την εξειδίκευσή της· επόμενα, ο Όμηρος, ο Πλάτων, ο Φειδίας, ο Αρχιμήδης, ο Καίσαρας κ.λπ. που όλοι τους θεωρούν πρώτους στην περιοχή τους, θεωρήθηκαν ίσοι και υπέρτατοι στις χωριστές βασιλείες τους. Τι ασυνέπεια! Ωσάν η εξειδίκευση του μεγαλοφυή δεν θα προδινότανε από τον ίδιο το νόμο της ισότητας των διανοιών! Ωσάν, από μιαν άλλη πλευρά, η σταθερότητα της επιτυχίας του προϊόντος της μεγαλοφυίας δεν θα ήτανε η απόδειξη πως αυτή δρα σύμφωνα με αρχές που της είναι ξένες και πως είναι το ενέχυρο της τελειότητας των έργων της, εφόσον τις ακολουθεί με πιστότητα και βεβαιότητα! Αυτή η αποθέωση της μεγαλοφυίας, που την ονειρεύονται με ανοιχτά μάτια οι άνθρωποι που η επιδεξιότητά τους θα παραμένει πάντοτε άγονη, κάνει να πιστεύουν στην έμφυτη ανοησία των περισσότερων θνητών, αν αυτή δεν ήτανε η λαμπρή απόδειξη της τελειοποίησής τους.

Έτσι η εργασία, αφού διαφοροποιήσει τις ικανότητες και προετοιμάσει την ισορροπία τους με τον καταμερισμό των εργοτεχνιών, συμπληρώνει, αν μου επιτρέπεται να πω, τον εξοπλισμό της διάνοιας με τις μηχανές. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της ιστορίας καθώς και από την ανάλυση, και που ωστόσο οι ανωμαλίες προέρχονται από τον ανταγωνισμό των οικονομικών αρχών, η νόηση διαφέρει στους ανθρώπους όχι με τη δύναμη, την καθαρότητα ή την έκταση αλλά, πρώταπρώτα με την ιδιαιτερότητά της ή όπως λέει η σχολή, με τον ποιοτικό προσδιορισμό της· δεύτερο, με την άσκηση και την εκπαίδευση. Επόμενα, στο άτομο, όπως και στον ομαδικό άνθρωπο, η νόηση είναι περισσότερο μια ικανότητα που αποκτά, που σχηματίζεται κι αναπτύσσεται Quoe fit, παρά μια οντότητα ή εντελέχεια που υπάρχει εντελώς σχηματισμένη,

πριν από τη μάθηση. Ο λόγος ή όποιο όνομα του δίνουν, μεγαλοφυία, ταλέντο, τεχνική, είναι στην αφετηρία του μια δυνατότητα νεφελώδης και αδρανής που λίγο-λίγο μεγαλώνει, δυναμώνει, χρωματίζεται, προσδιορίζεται και φτάνει σε άπειρες αποχρώσεις. Με τις σημαντικές αυτές αποχτήσεις της, με το κεφαλαιό της με μια λέξη, η διάνοια διαφέρει και θα διαφέρει πάντοτε απ' το ένα άτομο στο άλλο· αλλά σα δύναμη, ίση στην καταγωγή της, η κοινωνική πρόοδος πρέπει να είναι ικανή, τελειοποιώντας αδιάκοπα τα μέσα της, να την κάνει στο τέλος για όλους ίση. Δίχως αυτό η εργασία θα παραμένει για τους μεν έενα προνόμιο και για τους άλλους μια τιμωρία[61].

Αλλά η ισορροπία των ικανοτήτων, όπως την είδαμε σαν προανάκρουσμα στον καταμερισμό της εργασίας, δεν συμπληρώνει όλο τον προορισμό των μηχανών και τα βλέμματα της θείας Πρόνοιας πάνε πολύ πιο πέρα. Με την εισαγωγή των μηχανών στην οικονομία, στόχος έγινε η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.

Η μηχανή είναι το σύμβολο τη ανθρώπινης ελευθερίας, η ένδειξη της κυριαρχίας μας πάνω στη φύση, το γνώρισμα της δύναμής μας, η έκφραση του δικαιώματός μας, το έμβλημα της προσωπικότητάς μας. Ελευθερία, νόηση, να ολόκληρος ο άνθρωπος: γιατί αν απορρίψουμε σαν μυστικιστική και ακατανόητη κάθε θεωρητικολογία πάνω στο ανθρώπινο ον θεωρημένου από την άποψη της ουσίας του (πνεύμα ή ύλη), δεν μας απομένουν έτσι παρά δυο κατηγορίες εκδηλώσεων, που περιλαβαίνουν η πρώτη κάθετι που ονομάζουμε: αισθήματα, βουλήματα, πάθη, κλίσεις, ένστιχτα, συναισθήματα· η δεύτερη όλα τα φαινόμενα που έχουν ταξινομηθεί με το όνομα: προσοχή, αντίληψη, μνήμη, φαντασία, σύγκριση, κρίση, συλλογισμός κ.λπ. Σχετικά με το σωματικό όργανο που απέχει πολύ να είναι η αρχή ή η βάση των δυο αυτών ικανοτήτων, πρέπει να το θεωρήσουμε σαν να είναι η συνθετική και θετική πραγμάτωση, η ζωντανή και αρμονική έκφρασή τους. Γιατί, όπως από την αιώνια έκφραση πως η ανθρωπότητα έχει γίνει από τις ανταγωνιστικές της αρχές, πρέπει να προκύψει μια μέρα η κοινωνική οργάνωση, το ίδιο ακριβώς ο άν-

θρωπος πρέπει να γίνει αντιληπτός σαν το αποτέλεσμα από τις δυνατότητες των δυο σειρών.

Έτσι, αφού έχει χαρακτηριστεί σαν λογική, η πολιτική οικονομία, συνεχίζοντας το έργο της, χαρακτηρίζεται σαν ψυχολογία. Η αγωγή της νόησης και της ελευθερίας με μια λέξη η ευδαιμονία του ανθρώπου, κι όλες οι τέλεια συνώνυμες εκφράσεις, νά! ο κοινός σκοπος της πολιτικής οικονομίας και της φιλοσοφίας[62]. Προσδιορίζοντας τους νόμους της παραγωγής και της διανομής του πλούτου, θα έχουν αποδειχτεί, με μια έκθεση αντικειμενική και συγκεκριμένη, οι νόμοι του λόγου και της ελευθερίας· θα έχει δημιουργηθεί a posteriori η φιλοσοφία και το δίκαιο: από όποια μεριά κι αν γυρίσουμε, βρισκόμαστε σε πλήρη μεταφυσική.

Ας δοκιμάσουμε τώρα, με τα ενωμένα δοσμένα της ψυχολογίας και της πολιτικής οικονομίας να ορίσουμε την ελευθερία.

Αν είναι επιτρεπτό να συλλάβουμε τον ανθρώπινο λόγο, από τις απαρχές του σαν ένα άτομο φωτεινό και αντανακλαστικό, ικανό να αναπαραστήσει μια μέρα το σύμπαν, αλλά την πρώτη στιγμή άδειο από κάθε εικόνα, μπορούμε το ίδιο να θεωρήσουμε και την ελευθερία, στις απαρχές της συνείδησης, σαν ένα ζωντανό σημείο, punctum saliens μια ζωφερή αυθορμητικότητα, τυφλή, ή πιο σωστά αδιάφορη και ικανή να συλλέγει όλες τις εντυπώσεις, διαθέσεις και δυνατές κλίσεις. Η ελευθερία είναι η ικανότητα δράσης ή όχι-δράσης, η οποία με μια εκλογή ή καθορισμό (χρησιμοποιώ εδώ τη λέξη καθορισμό, παθητικά και ενεργητικά ταυτόχρονα) οποιονδήποτε, βγαίνει από την αδιαφορία και γίνεται *βούληση*.

Λέω λοιπόν πως η ελευθερία, όπως και η νόηση, είναι από τη φύση της ικανότητα απροσδιόριστη, άμορφη, που παίρνει την αξία της και τον χαρακτήρα της από τις εξωτερικές εντυπώσεις· ιδιότητα επόμενα αρνητική στην αρχή, αλλά που λίγο-λίγο προσδιορίζεται και διαγράφεται με την άσκηση, θέλω να πω με την εκπαίδευση.

Η ετυμολογία, όπως εγώ το λιγότερο την καταλαβαίνω,

της λέξης ελευθερία, θα κάνει να γίνει αντιληπτή καλύτερα η σκέψη μου. Το ριζικό είναι* lib-et=αρέσει (γερμανικά lieben, γαλλ. aimer), απόπου γίνεται lib-eri=παιδιά, αυτά που μας είναι αγαπητά, όρος που αποδίνεται στα παιδιά του πατέρα μιας οικογένειας· lib-ertasøδιαγωγή, χαρακτήρας ή κλίση των παιδιών της τάξης των ευγενών· lib-idoøπάθος σκλάβου, που δεν αναγνωρίζει ούτε θεό, ούτε νόμο, ούτε πατρίδα, συνώνυμο του licentia, κακή διαγωγή. Όπως η αυθορμησία προσδιορίζεται από τη χρήση γενναιόδωρα και για καλό την ονομάζουν libertas· όπως αντίθετα προσδιορίζεται μ' έναν βλαβερό τρόπο, παθιασμένο και αισχρό, για κακό, την ονομάζουν libido.

Ένας σοφός οικονομολόγος ο κ. Dunoyer έδωσε ένα ορισμό της ελευθερίας παραπλήσιο με τον δικό μας, που θα προσπαθήσουμε να δούμε την ακρίβειά του.

«Ονομάζω ελευθερία την ικανότητα που ο άνθρωπος αποχτά για να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του πιο εύκολα, στο *μέτρο που απελευθερώνεται* από τα εμπόδια που αρχικά τον εμπόδιζαν να τις χρησιμοποιήσει. Λέω πως είναι τόσο πιο ελεύθερος, όσο είναι πιο *απελευθερωμένος* από τις αιτίες που τον εμπόδιζαν να τις χρησιμοποιήσει· όσο πιο απομακρυσμένες είναι απ' αυτόν οι αιτίες· όσο περισσότερο έχουν αυτές μεγαλώσει και φράζουν τη σφαίρα της δράσης του... Έτσι, λένε πως ένας άνθρωπος έχει το πνεύμα λεύτερο, πως χαίρεται μια μεγάλη ελευθερία του πνεύματος, όχι μονάχα όταν η νόησή του δεν είναι διαταραγμένη από καμιά εξωτερική βία, αλλά ακόμη όταν δεν είναι σκοτεινιασμένη από τη μέθη, ούτε αλλοιωμένη από την αρρώστια, ούτε από έλλειψη αδυναμίας να την ασκήσει»[63].

Ο κ. Dynoyer δεν είδε την ελευθερία παρά από την αρνητική της πλευρά, δηλαδή ωσάν μονάχα να ήτανε συνώνυμο της *απελευθέρωσης-υπερπήδησης των εμποδίων*. Σ' αυτή την εκτίμηση, η ελευθερία δεν θα είναι μια ικανότητα του ανθρώπου, δεν θα είναι τίποτα. Όμως σε λίγο, ο κ. Dunoyer, αν και επιμένει πάντοτε στον ατελή ορισμό του, συλλαβαίνει την αληθινή πλευρά του πράγματος· είναι το ότι φτάνει να πει

πως ο άνθρωπος εφευρίσκοντας μια μηχανή, χρησιμοποιεί την ελευθερία του όχι γιατί, όπως έχουμε εξηγήσει την καθορίζει ο ίδιος, αλλά σύμφωνα με τον κ. Dunoyer, γιατί του αφαιρεί μια δυσκολία. «Όπως η διαρθρωμένη γλώσσα είναι ένα καλύτερο όργανο από τη γλώσσα με σήματα, θα είναι επόμενα πιο ελεύθερος να εκφράσει τη σκέψη του και να εντυπωθεί μέσα στο πνεύμα του άλλου με την ομιλία παρά με τις χειρονομίες. Ο γραπτός λόγος είναι ένα όργανο πιο δυνατό από τον διαρθρωμένο λόγο· θα είναι επόμενα πιο ελεύθερος να ενεργήσει πάνω στο πνεύμα των ομοίων του όταν ξέρει να εικονίσει τον λόγο στα μάτια, από το να ξέρει να τον διαρθρώνει μονάχα. Ο τύπος είναι ένα όργανο δύο ή τρεις εκατοντάδες φορές πιο δυνατός από την πέννα· είναι επόμενα δύο ή τρεις εκατοντάδες φορές πιο ελεύθερος να έλθει σε σχέση με άλλους ανθρώπους όταν μπορούμε να διαδόσουμε τις ιδέες μας με τον τύπο, παρά όταν δεν μπορούμε να τις δημοσιεύσουμε παρά μόνο με το γράψιμο».

Δεν θα καταπιαστώ με όλα όσα αυτός ο τρόπος εξέτασης της ελευθερίας περικλείνει, δηλαδή τις ανακρίβειες και το μη-λογικό. Ύστερα από τον Destutt de Tracy, τελευταίο αντιπρόσωπο της φιλοσοφίας του Condillac, το φιλοσοφικό πνεύμα σκοτείνιασε ανάμεσα στους οικονομολόγους της γαλλικής σχολής· ο φόβος της ιδεολογίας διάστρεψε τη γλώσσα τους και αντιλαμβάνεται κανείς όταν τους διαβάζει πως η λατρεία του γεγονότος τους έκανε να χάσουν και το αίσθημα της θεωρίας. Προτιμώ να επισημάνω πως ο κ. Dunoyer, και μαζί του η πολιτική οικονομία, δεν απατήθηκε πάνω στην ουσία της ελευθερίας, δύναμη, ενέργεια ή αδιάφορη αυθορμησία του εαυτού σε κάθε πράξη, επόμενα το ίδιο επιδεκτικής κάθε προσδιορισμού καλού ή κακού, χρήσιμου ή βλαβερού. Ο κ. Dunoyer έχει τόσο καλά υποπτευθεί την αλήθεια που ο ίδιος γράφει: «Αντί να θεωρήσω την ελευθερία σαν δόγμα, την παρουσιάζω σαν ένα *αποτέλεσμα*· αντί να την κάνω ιδιότητα του ανθρώπου, την έκανα την ιδιότητα του πολιτισμού· αντί να φανταστώ μορφές πολιτεύματος που χαρακτηρίζουν την θεμελίωσή τους, την εκθέτω προτιμότερα σαν

να έχει *γεννηθεί απ' όλη την πρόοδό μας»*.

Ύστερα προσθέτει, με όχι λιγότερο δίκηο: «Θα σημειώσουμε πόσο αυτή η μέθοδος διαφέρει από τη μέθοδο των δογματικών αυτών φιλοσόφων, που δεν μιλάνε παρά για δικαιώματα και καθήκοντα· γι' αυτό που τα πολιτεύματα έχουν το καθήκον να κάνουν και τα έθνη το δικαίωμα ν' απαιτούν κ.λπ. Δε λέω αποφθεγματικά: οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να είναι ελεύθεροι· περιορίζομαι να ρωτιέμαι: πώς φτάνουν να είναι;

Ύστερα από την έκθεση αυτή, μπορούμε να συνοψίσουμε σε τέσσερις γραμμές την εργασία που ήθελε να κάνει ο κ. Dunoyer: ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ των εμποδίων που φρενάρουν την ελευθερία και τα μέσα (εργαλεία, μέθοδοι, ιδέες, συνήθειες, θρησκείες, πολιτεύματα κ.λπ.) που *ευνοούν* το φρενάρισμα αυτό. Δίχως τις παραλήψεις, η εργασία του κ. Dunoyer θα ήτανε η καθαυτό φιλοσοφία της πολιτικής οικονομίας.

Ύστερα από την ανακίνηση του προβλήματος της ελευθερίας η πολιτική οικονομία μας παρουσίασε έτσι έναν ορισμό της που είναι σύμφωνος σε όλα τα σημεία με τον ορισμό που δίνει η ψυχολογία και που υπαγορεύει τις αναλογίες της γλώσσας· και να, πως λίγο-λίγο η μελέτη του ανθρώπου μεταφέρεται από τη θεωρητικολογία του εγώ στην παρατήρηση των πραγματικοτήτων.

Έτσι, όπως ακριβώς οι προσδιορισμοί του λόγου μέσα στον άνθρωπο έχουν πάρει το όνομα των *ιδεών* (ιδέες συμπεριληπτικές, που τις υποθέτουν a priori· ή αρχές, κατηγορίες, αντιλήψεις· και ιδέες δευτερεύουσες ή ειδικότερα επίκτητες και εμπειρικές), το ίδιο οι προσδιορισμοί της ελευθερίας πήραν το όνομα: *βουλημάτων*, συναισθημάτων, συνηθειών, ηθών. Ύστερα, η γλώσσα εικονοποιητική της φύσης, συνεχίζοντας να παρουσιάζει τα στοιχεία της ψυχολογίας, πήρε τη συνήθεια ν' αποδίνει στις ιδέες, σαν τόπο ή ιδιότητα όπου πάνω της στηρίζονται, *τη νόηση*· και στα βουλήματα, συναισθήματα κ.λπ. τη *συνείδηση*. Όλες αυτές οι αφαιρέσεις από πολύ καιρό είχαν παρθεί από τους φιλόσοφους σαν πραγματικότητες, από τους οποίους κανένας δεν αντιλήφτη-

κε πως ολόκληρη η διαίρεση της ψυχής σε ιδιότητες είναι αναγκαστικά έργο της φαντασίας και πως η ψυχολογία τους δεν είναι παρά μια πλάνη.

Όπως κι αν είναι, αν συλλαβαίνουμε τώρα αυτές τις δυο σειρές των καθορισμών, το λόγο και την ελευθερία, σαν ενωμένες και θεμελιωμένες με την οργάνωσή τους σε ένα ζωντανό πρόσωπο, λογικό κι ελεύθερο, καταλαβαίνουμε αμέσως πως αυτά πρέπει να αλληλοβοηθιούνται και να επηρεάζονται αμοιβαία. Αν, από σφάλμα ή απροσεξία του λόγου, η ελευθερία, τυφλή σχετικά με τη φύση της, παίρνει μια λαθεμένη και ολέθρια συνήθεια, ο λόγος δεν θ' αργήσει κι ο ίδιος να το συναισθανθεί· αντί για αληθινές ιδέες, σύμφωνες με τις φυσικές σχέσεις των πραγμάτων, δεν συγκρατεί παρά προκαταλήψεις, που θα γίνονται με τον καιρό πιο αγαπητές στη συνείδηση. Στην κατάσταση αυτή, ο λόγος και η ελευθερία μειώνονται· ο πρώτος διαταράσσεται στην ανάπτυξή του, η δεύτερη συμπιεσμένη χάνει την ορμή της και ο άνθρωπος βρίσκεται παραπλανημένος, δηλαδή ταυτόχρονα κακός και δυστυχισμένος.

Έτσι, όταν σύμφωνα με μια αντιφατική αντίληψη και με μιαν ατελή εμπειρία, ο λόγος που εκφράστηκε από το στόμα των οικονομολόγων πως δεν υπήρχε καθόλου κανόνας της αξίας και πως ο νόμος του εμπορίου ήτανε η προσφορά και η ζήτηση, η ελευθερία είχε παραδοθεί στην ορμή της φιλοδοξίας, του εγωισμού, και του παιγνιδιού του κέρδους· το εμπόριο δεν είναι πια παρά ένα στοίχημα, μια ρήτρα που υπόκειται σε ορισμένους κανόνες της αστυνομίας· η αθλιότητα βγαίνει έξω από τις πηγές του πλούτου· ο σοσιαλισμός, σκλάβος κι αυτός της ρουτίνας, δεν ξέρει παρά να διαμαρτύρεται ενάντια στα αποτελέσματα αντί να στραφεί ενάντια στις αιτίες· και ο λόγος ώφειλε να αναγνωρίσει από το όραμα τόσων κακών, πως πήρε στραβό δρόμο.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να φτάσει στην ευτυχία παρά εφόσον ο λόγος του και η ελευθερία του όχι μονάχα πορεύονται με αρμονία, αλλά δεν σταματάνε ποτέ και στην ανάπτυξή τους. Επόμενα, όπως η πρόοδος της ελευθερίας, καθώς και η

πρόοδος του λόγου, είναι απροσδιόριστος και όπως άλλωστε οι δυο αυτές δυνάμεις είναι τόσο εσώτατα συνδεμένες και αλληλέγγυες, πρέπει να συμπεράνουμε πως η ελευθερία είναι τόσο πιο τέλεια όσο προσδιορίζεται πιο σύμφωνα με τους νόμους του λόγου, που είναι οι νόμοι των πραγμάτων· και πως αν ο λόγος αυτός είναι άπειρος κι η ίδια η ελευθερία θα γίνεται άπειρη. Μ' άλλα λόγια η πληρότητα της ελευθερίας βρίσκεται μέσα στην πληρότητα του λόγου: summa lex, summa libertas.

Αυτά τα προκαταρκτικά ήτανε απαραίτητα για να διακριβώσουμε σωστά το ρόλο των μηχανών και να κάνουμε να ξεπηδήσει το αλυσίδωμα των οικονομικών εξελίξεων. Πάνω σ' αυτό θα υπενθυμίσω στον αναγνώστη πως δεν κάνουμε διόλου μιαν ιστορία σχετικά με την τάξη του χρόνου, αλλά σύμφωνα με τη διαδοχή των ιδεών. Οι φάσεις ή οι οικονομικές κατηγορίες είναι στην εκδήλωσή τους πότε σύγχρονες πότε μεταφερμένες από πιο πίσω· και από δω έρχεται η μεγάλη δυσκολία που έχουν δοκιμάσει πάντοτε οι οικονομολόγοι να συστηματοποιήσουν τις ιδέες τους· από δω το χάος των εργασιών τους, ακόμη και των πιο αξιοσύστατων όπως των A. Smith, Ricardo και J.-B. Say. Αλλά οι οικονομικές θεωρίες δεν έχουν κι αυτές λιγότερο τη λογική διαδοχή τους και τη σειρά τους μέσα στη διάνοια· είναι αυτή η τάξη που κολακευόμαστε ν' ανακαλύψουμε και που θα κάνει την εργασία αυτή ταυτόχρονα μια φιλοσοφία και μια ιστορία.

§II. Αντίφαση των μηχανών.
Καταγωγή του κεφαλαίου και των μισθωτών

Από το πως οι μηχανές ελαττώνουν τον κόπο του εργάτη συντομεύουν και ελαττώνουν την εργασία, αυτή η τελευταία, μέρα με τη μέρα προσφέρεται περισσότερο και ζητιέται λιγότερο. Λίγο-λίγο, είναι αλήθεια η ελάττωση των τιμών που προκαλεί αύξηση στην κατανάλωση, η ισορροπία ξα-

ναγίνεται και ο εργάτης ξαναγυρίζει στη δουλειά του. Αλλά καθώς οι τεχνικές τελειοποιήσεις διαδέχονται η μια την άλλη δίχως σταματημό και τείνουν συνέχεια να αντικαταστήσουν με την μηχανική δραστηριότητα την ανθρώπινη εργασία, προκύπτει πως υπάρχει σταθερή τάση ν' αφαιρέσουν ένα μέρος της ανθρώπινης υπηρεσίας, με σκοπό να περιορίσουν την παραγωγή των εργαζομένων. Επόμενα εδώ πρόκειται για οικονομική τάξη καθώς και για πνευματική τάξη· έξω από την εκκλησία δεν υπάρχει σωτηρία, έξω από την εργασία δεν υπάρχει επιβίωση. Η κοινωνία και η φύση, εξίσου άσπλαγχνες βρίσκονται σε συμφωνία να εκτελέσουν τον καινούργιο αυτό σταθμό.

«Όταν μια καινούργια μηχανή ή γενικά μια δραστήρια οποιαδήποτε μέθοδος, λέει ο J.-B. Say, αντικατασταίνει μιαν ανθρώπινη εργασία που βρίσκεται ήδη σε δράση, ένα μέρος από εργατικά χέρια, που η εργασία τους αναπληρώνεται ωφέλιμα-κερδοσκοπικά, μένουν δίχως εργασία. Μια καινούργια μηχανή αντικατασταίνει, επόμενα, την εργασία ενός μέρους των εργαζομένων, αλλά δεν ελαττώνει την ποσότητα των παραγομένων πραγμάτων· γιατί αν δεν γινότανε αυτό δεν θα την υιοθετούσαν *απλά μετατοπίζει το όφελος*. Αλλά το κατοπινό αποτέλεσμα απόδειξε το πλεονέκτημα των μηχανών: γιατί αν η αφθονία του προϊόντος και η τροποποίηση της αρχικής τιμής κάνει να πέσει η κερδοσκοπική αξία, ο καταναλωτής, δηλαδή όλος ο κόσμος, θα το προτιμήσει».

Η αισιοδοξία του Say αποτελεί απιστία στη λογική και στα γεγονότα. Δεν πρόκειται εδώ μονάχα για ένα μικρό αριθμό συμβάντων, που έγιναν ύστερα από ένα κενό τριάντα αιώνων με την εισαγωγή μιας, δυο ή τριών μηχανών· πρόκειται για ένα ομαλό, σταθερό και γενικό φαινόμενο. Από τη στιγμή που το όφελος *μετατοπίστηκε*, όπως λέει ο Say, από μια μηχανή, θα γίνει κι από μιαν άλλη, ύστερα από μιαν άλλη και πάντοτε από μιαν άλλη, εφόσον μένει να γίνει εργασία και να πραγματοποιηθούν ανταλλαγές. Έτσι πρέπει να παρουσιαστεί και να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο· τότε συμφωνούμε πως αλλάζει ιδιαίτερα άποψη. Η μετατόπιση της ωφέ-

λειας, η συμπίεση της εργασίας και του μισθού είναι μια χρόνια μάστιγα, μόνιμη, ανεξίτηλη, ένα είδος χολέρας που πότε παρουσιάζεται με τη μορφή του Gutenberg, που ύστερα ντύνεται τη μορφή του Arkwright· εδώ το ονομάζουμε JacQuard, αλλού James Watt ή μαρκήσιο de Jouffroy. Αφού, θέρισε περισσότερο ή λιγότερο με μια μορφή, το τέρας πήρε μιαν άλλη· και οι οικονομολόγοι που πιστεύουν πως έφυγε, κραυγάζουν: Δεν ήτανε τίποτα! Ήσυχοι και ευχαριστημένοι, πεισμένοι πως εφαρμόζουν όλο το βάρος της διαλεχτικής τους στη θετική πλευρά του προβλήματος, κλείνουν τα μάτια στην ανατρεπτική πλευρά, εκτός μονάχα όταν τους ξαναμιλάνε για αθλιότητα, ξαναρχίζοντας τα δάκρυά τους πάνω στην απρονοησία και τα μεθοκοπήματα των εργαζόμενων.

«Στα 1750 – η παρατήρηση αυτή είναι του κ. Dunoyer, που δίνει το μέτρο για όλες τις προσεχτικές τέτοιου είδους μελέτες – ο πληθυσμός του δουκάτου του Langaster ήτανε γύρω στις 300.000 ψυχές.

Στα 1801, χάρη στην ανάπτυξη των πλεκτικών μηχανών, ο πληθυσμός έγινε 672.000. Στα 1831 έγινε 1.336.000.

Αντί τους 40.000 εργάτες που παλιά απασχολούσε στην αποικιακή βιομηχανία, απασχολεί ύστερα από την εισαγωγή των μηχανών 1.500.000».

Ο κ. Dunoyer προσθέτει πως τον καιρό που ο αριθμός των απασχολουμένων εργατών στην εργασία αυτή πήρε αυτή τη μοναδική έκταση, η τιμή της εργασίας έγινε μιάμιση φορά πιο σημαντική. Επόμενα ο πληθυσμός ακολουθώντας τη βιομηχανική κίνηση, η αύξηση του ήτανε ένα γεγονός ομαλό και αναντίρρητο· τι να πω; Ένα ευτυχισμένο γεγονός, επειδή αναφέρει προς τιμή και δόξα της μηχανικής ανάπτυξης. Αλλά αμέσως ο κ. Dunoyer αλλάζει πρόσωπο: η εργασία έχοντας λείψει σε λίγο από την πληθώρα των υφαντουργικών μηχανημάτων, ο μισθός έπρεπε αναγκαστικά να μειωθεί· ο πληθυσμός που χρησιμοποίησε τις μηχανές, βρίσκεται εγκαταλειμένος από τις μηχανές, και ο κ. Dunoyer να λέει τότε: Είναι η κατάχρηση του γάμου η αιτία της αθλιότητας.

Το αγγλικό εμπόριο, παρακινημένο από την αμέτρητη πε-

λατεία του, καλεί απ' όλες τις μεριές τους εργάτες και προκαλεί το γάμο· εφόσον η εργασία αφθονεί, ο γάμος είναι εξαιρετικός. Αλλά καθώς η πελατεία είναι διακυμαινόμενη απ' όπου η εργασία και ο μισθός μειώνεται, κραυγάζουν για την κατάχρηση του γάμου, κατηγορούν για απρονοησία τους εργάτες. Η πολιτική οικονομία, δηλαδή ο δεσποτισμός της ιδιοκτησίας, δεν μπορεί ποτέ να έχει άδικο: πρέπει να το έχει το προλεταριάτο.

Το παράδειγμα της τυπογραφίας αναφέρθηκε πολλές φορές πάντοτε από μια αισιόδοξη σκέψη. Ο αριθμός των προσώπων που ζουν σήμερα από την κατασκευή των βιβλίων είναι ίσως χίλιες φορές πιο σημαντικός από την εποχή την πριν του Gutenberg των αντιγραφέων και των χρωματιστών· επόμενα, η τυπογραφία δεν αδίκησε κανένα.

Τέτοια ανάλογα παραδείγματα θα μπορούσαν ν' αναφερθούν άπειρα, δίχως έστω κι ένα να κατηγορηθεί, αλλά και το πρόβλημα να μην έχει κάνει έστω ένα βήμα. Ακόμη μια φορά κανένας δεν διαφωνεί πως οι μηχανές συντέλεσαν στην γενική ευημερία: αλλά βεβαιώνω, από την άποψη αυτού του αναντίρρητου γεγονότος, πως οι οικονομολόγοι παραλείπουν την αλήθεια όταν προωθούν μ' έναν απόλυτο τρόπο, πως *η απλοποίηση των μεθόδων δεν έχει να κάνει διόλου με το αποτέλεσμα της ελάττωσης του αριθμού των χεριών που απασχολούνται σε οποιαδήποτε βιομηχανία.* Αυτό που οι οικονομολόγοι όφειλαν να πουν, είναι πως τόσο οι μηχανές (όπως ο καταμερισμός της εργασίας), είναι ταυτόχρονα, μέσα στο σημερινό σύστημα της κοινωνικής οικονομίας, όσο και μια πηγή πλούτου και μια αιτία, μόνιμη και μοιραία της αθλιότητας.

«Στα 1836, συνεχίζει, μέσα σ' ένα εργαστήριο του Manchester, εννιά αργαλιούς, με 384 πλεκτοβελόνες ο καθένας, τους χειρίζονταν τέσσερις πλέκτες. Στη συνέχεια, διπλασίασαν το μήκος τους και έβαλαν στον καθένα 684 πλεκτοβελόνες και αρκούσαν δύο άνθρωποι να τους χειριστούν».

Να λοιπόν χοντρικά το γεγονός του παραμερισμού του εργάτη από τη μηχανή. Μ' έναν απλό συνδυασμό, τρεις

εργάτες στους τέσσερις υπερνικούνται· τι σημασία έχει πως μέσα σε πενήντα χρόνια, ο πληθυσμός της γης έχει διπλασιαστεί, η πελατεία της Αγγλίας τετραπλασιαστεί, κατασκευάστηκαν καινούργιες μηχανές, κι οι Άγγλοι εργοστασιάρχες ξαναπαίρνουν τους εργάτες; Οι οικονομολόγοι εννοούν πως η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στις μηχανές; Τότε παραιτούνται από την θεωρία του Μάλθους και παύουν να φωνάζουν ενάντια στην εξαιρετική γονιμότητα των γάμων.

«Δεν σταματάμε εδώ: σε λίγο (συνεχίζει) μια καινούργια μηχανική βελτίωση γίνεται και η εργασία που άλλοτε απασχολούσε τέσσερις τώρα χρειάζεται ένα και μόνο εργάτη». Καινούργια συστολή των τριών τετάρτων του χειροποίητου στη συνολική συστολή των δεκαπέντε δέκατων έκτων της ανθρώπινης εργασίας.

«Ένας εργοστασιάρχης στη Bolton γράφει: το μάκρεμα των πλεκτομηχανών μας επέτρεψε να χρησιμοποιήσουμε 26 νηματουργούς εκεί που χρησιμοποιούσαμε 35 το 1837». Άλλος αποδεκατισμός των εργαζομένων: στους 4 υπάρχει ένα θύμα.

Τα γεγονότα αυτά είναι αποσπάσματα από την *Οικονομική επιθεώρηση* του 1842· και δεν υπάρχει κανένας που να μη μπορεί να δείξει ανάλογα παραδείγματα. Έκθεσα την μηχανική εισαγωγή στην τυπογραφία και μπορώ να πω πως είδα με τα μάτια μου το κακό που έπαθαν οι τυπογράφοι. Ύστερα από δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια που μπήκαν οι μηχανές ένα μέρος των εργατών μεταφέρθηκαν στη σύνθεση, άλλοι εγκατάλειψαν το επάγγελμα, οι περισσότεροι πέθαναν από τη φτώχεια: έτσι πραγματοποιείται εκτοπισμός[64] των εργατών με τις βιομηχανικές καινοτομίες. Πριν 20 χρόνια υπήρχαν 80 μαούνες με άλογα για την εξυπηρέτηση της ναυσιπλοΐας της Beaucaire στη Lyon, όλες αυτές εξαφανίστηκαν μπροστά σε μια εικοσάδα από βαποράκια με ατμό. Ασφαλώς το εμπόριο εδώ έχει κερδίσει, αλλά τι έγινε ο λιμενικός ναυτικός αυτός πληθυσμός; Μήπως μεταφέρθηκε από τις μαούνες στα ατμοκίνητα βαποράκια; Όχι: πήγανε εκεί που πηγαίνουν όλοι από ένα καταστραμμένο επάγγελμα, εξαφανίστηκαν.

Ακόμη, τα παρακάτω ντουκουμέντα που τα παίρνω από την ίδια πηγή, θα δώσουν μια πιο θετική ιδέα της επίδρασης των τεχνικών τελειοποιήσεων πάνω στην τύχη των εργατών.

«Η μέση τιμή των μισθών την εβδομάδα στο Manchester, είναι 12 φράγκα και 50 δεκάρες (10 σελίνια). Σε 450 εργάτες, δεν υπάρχει κανένας που να κερδίζει 25 φράγκα». Ο συγγραφέας του άρθρου φροντίζει να επισημάνει πως ένας Άγγλος καταναλώνει πέντε φορές περισσότερο από έναν Γάλλο: είναι επόμενα σαν ένας εργάτης στη Γαλλία να ζει με 2 φράγκα και 50 δεκάρες την εβδομάδα.

Revue d' Edimbourg το 1835: «Οφείλεται σε μια συμμαχία των εργατών (που δεν αφήνει να ελαττωθεί ο μισθός τους) που έχουν οι φορτηγές άμαξες του Sharpe και Robert στο Manchester· και αυτή η επινόηση τιμώρησε σκληρά τους ανόητους σύμμαχους». Οι τιμωρημένοι άξιζαν τιμωρίας. Η επινόηση του Sharpe και Robert του Manchester έπρεπε να καταργηθεί· η άρνηση των εργατών να υποστούν την ελάττωση μισθού που τους ζητήθηκε δεν ήτανε παρά η προσδιοριστική αιτία. Δεν θα λέγατε, παρόλο το εκδικητικό ύφος της R. d' Edimbourg, πως οι μηχανές έχουν ένα επαναγωγικό αποτέλεσμα;

Ένας Άγγλος εργοστασιάρχης: «Η απειθαρχία των εργατών μας έκανε να σκεφτούμε να τους *ξεπεράσουμε*. Κάναμε και προκαλέσαμε όλες τις δυνατότητες της νόησης και της φαντασίας για να αντικαταστήσουμε την υπηρεσία των ανθρώπων από εργασία πιο υπάκουα και έχουμε φτάσει στο τέλος. Η μηχανική απελευθέρωσε το κεφάλαιο από την καταπίεση της εργασίας. Παντού όπου χρησιμοποιούμε έναν άνθρωπο, δεν τον χρησιμοποιούμε παρά προσωρινά περιμένοντας να επινοηθεί για μας το μέσο για να γίνει η δουλειά μας δίχως αυτόν».

Τι σύστημα! που οδηγεί έναν έμπορο να σκέπτεται με ευχαρίστηση πως η κοινωνία θα μπορέσει σε λίγο να εξαφανίσει ανθρώπους! Η μηχανοποίηση έχει απελευθερώσει το κεφάλαιο από την καταπίεση της εργασίας! Είναι ωσάν ακριβώς ο υπουργός να επιχειρούσε ν' απελευθερώσει τον

προϋπολογισμό από την καταπίεση των φορολογουμένων. Ακατανόητο! αν οι εργάτες σας στοιχίζουν, είναι οι αγοραστές σας: τι θα κάνατε τα προϊόντα σας, όταν κυνηγημένοι από σας δεν θα τα κατανάλωναν; Έτσι, η αντίθετη επίδραση των μηχανών δεν αργεί να χτυπήσει τα αφεντικά· γιατί αν η παραγωγή αποκλείει την κατανάλωση σε λίγο θα είναι αναγκασμένοι να σταματήσουν[65].

«Στη διάρκεια του τέταρτου του τρίμηνου 1841, τέσσερις μεγάλες πτωχεύσεις, που έγιναν σε μιαν υφαντουργική πόλη της Αγγλίας, έρριξαν στο δρόμο 1720 ανθρώπους». Αυτές οι πτωχεύσεις είχαν σαν αιτία την υπερπαραγωγή, που πάει να πει και ανεπαρκή κατανάλωση ή την φτώχεια του λαού. Τι λυπηρό! να μη μπορεί η μηχανοποίηση να απελευθερώσει το ίδιο το κεφάλαιο από την καταπίεση των καταναλωτών! Τι δυστυχία! που οι μηχανές δεν αγοράζουν τα πλεκτά που αυτές οι ίδιες κατασκευάζουν! Αυτό θα ήτανε το ιδανικό της κοινωνίας, αν το εμπόριο, η γεωργία και η βιομηχανία θα μπορούσαν να πορευτούν δίχως κανέναν άνθρωπο πάνω στη γη!.

«Σε μια συνοικία του Yorksire, οι εργάτες εδώ και εννιά μήνες δεν εργάζονται παρά δυο μέρες την εβδομάδα». Μηχανές!

«Στο Geston, δυο φάμπρικες αξίας 60.000 λιρών στερλίνων, πουλήθηκαν 26.000. Παρήγαγαν περισσότερα απ' όσα μπορούσαν να πουλήσουν». Μηχανές!

«Το 1841, ο αριθμός των παιδιών κάτω των δεκατριών χρόνων ελαττώνεται στα υφαντουργεία, γιατί τα παιδιά πάνω από 13 χρόνων παίρνουν τη θέση τους». Μηχανές! Ο ενήλικος εργάτης ξαναγίνεται μαθητευόμενος, παιδί: το αποτέλεσμα αυτό είχε προβλεφτεί από τη φάση του καταμερισμού της εργασίας, που στη διάρκειά της είχαμε δει την ιδιότητα του εργάτη να πέφτει στο μέτρο που η τεχνολογία τελειοποιότανε.

Τελειώνοντας ο δημοσιογράφος συμπεραίνει: «Ύστερα από το 1836, η πλεκτοβιομηχανία του μπαμπακερού καθυστερεί», δηλαδή πως δεν βρίσκεται σε ανάλογη θέση με τις άλλες βιομηχανίες: άλλο αποτέλεσμα που έχει προβλεφτεί από

τη θεωρία της αναλογικότητας των αξιών.

Σήμερα, οι συμμαχίες και οι απεργίες των εργατών φαίνεται να έχουν πάψει σε όλα τα σημεία της Αγγλίας και οι οικονομολόγοι επιχαίρουν δικαιολογημένα μ' αυτό το ξαναγύρισμα στην τάξη, ας το πούμε με καλή θέληση[66]. Αλλά επειδή οι εργάτες δεν θα προσθέτουν στο εξής, θέλω λιγότερο, να το πιστεύω στην αθλιότητα των αναγκαστικών ημεραργιών τους την αθλιότητα που τους δημιουργούν οι μηχανές, προκύπτει πως η κατάσταση θα αλλάξει; Και αν τίποτα δεν έχει αλλάξει στην κατάσταση το μέλλον δεν θα είναι η λυπηρή αντιγραφή του παρελθόντος;

Οι οικονομολόγοι αγαπάνε να στηρίζουν το πνεύμα τους απάνω στους πίνακες της δημόσιας ευημερίας: πάνω σ' αυτή την κύρια ένδειξη είναι που τους αναγνωρίζουν και εκτιμούνται μεταξύ τους. Ωστόσο δεν λείπουν από ανάμεσά τους δημιουργίες θλιβερές και αρρωστημένες, έτοιμες πάντοτε να αντιταχθούν στις επαγγελίες της αυξανόμενης ευημερίας, αποδείχνοντας μιαν ακατάπαυτη αθλιότητα.

Ο κ. Θεόδωρος Fix[67] συνόψισε έτσι τη γενική κατάσταση το Δεκέμβρη του 1844:

«Η διατροφή των λαών δεν είναι πια εκτεθειμένη στις φοβερές διαταραχές που είχαν την αιτία τους στις σιτοδείες και λιμούς τους τόσο συχνούς μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Η ποικιλία των καλλιεργειών και οι γεωργικές τελειοποιήσεις αποτρέπουν τη διπλή αυτή μάστιγα με τρόπο σχεδόν απόλυτο. Εκτιμούσαν, το 1791 τη συνολική παραγωγή σταριού στη Γαλλία γύρω στα 47 εκατομμύρια εκατόλιτρα, που έδινε, αφού αφαιρέσουμε για το σπόρο για κάθε κάτοικο: ένα εκατόλιτρο και 65 εκατοστά του λίτρου. Στα 1840, την ίδια παραγωγή την εκτιμούσαν 70 εκατομμύρια εκατόλιτρα και για κάθε άτομο ένα εκατόλιτρο και 82 εκατοστά του λίτρου, ενώ, οι καλλιεργούμενες επιφάνειες ήτανε σχεδόν όσες ήτανε πριν την Επανάσταση. Το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε το λιγότερο με ίση αναλογία και δύναμη με τα αγαθά διατροφής, και μπορούμε να πούμε πως η μάζα των υφασμάτων αυξήθηκε περισσότερο από δυο φορές ίσως και τρείς ύστερα από 40

χρόνια. Η τελειοποίηση των τεχνικών μεθόδων οδήγησε σ' αυτό το αποτέλεσμα...

»Με τις απαρχές του αιώνα, η μέση ζωή του ανθρώπου αυξήθηκε κατά δυο ή τρία χρόνια: δείχτης αναντίρρητος μιας πιο μεγάλης ευχέρειας ή αν θέλετε, μιας ελάττωσης της αθλιότητας.

»Μέσα σε 20 χρόνια τα ψηφία του άμεσου κέρδους, δίχως καμιά φορτική αλλαγή της νομοθεσίας, ανέβηκαν από 540 εκατομμύρια σε 720: συμπτώματα οικονομικής προόδου πιο μεγάλης από την πρόοδο του Δημόσιου ταμείου.

»Την 1η Γενάρη 1844, το ταμείο παρακαταθηκών και δανείων όφειλε στο Οικονομικό Δημόσιο Ταμείο 351 εκατομμύρια και μισό, και το Παρίσι αντιπροσώπευε τα 105 εκατομμύρια του χρέους. Ωστόσο ο θεσμός δεν αναπτύχθηκε καθόλου παρά τα τελευταία 12 χρόνια και πρέπει να σημειώσουμε πως τα 351 εκατομ. και μισό που σήμερα οφείλουν στη Δημόσια Τράπεζα, δεν αποτελούν ολόκληρη τη μάζα των πραγματοποιημένων οικονομιών, επειδή τη δοσμένη στιγμή τα συσσωρευμένα κεφάλαια παίρνουν έναν άλλο προορισμό... Το 1843, σε 320.000 εργάτες και 80.000 νοικοκυριά της πρωτεύουσας, 90.000 εργάτες είχαν καταθέσεις στη Δημόσια Τράπεζα 2.547.000 φράγκα και 34.000 νοικοκυριά 1.268.000 φράγκα».

Όλα τα γεγονότα αυτά είναι εντελώς άληθινά και το συμπέρασμα που βγάζουμε προς όφελος των μηχανών δεν μπορεί να είναι πιο σωστό: είναι πως, πραγματικά, αυτά σφράγισαν με μια δυνατή παρώθηση τη γενική ευημερία. Αλλά τα γεγονότα που είχαμε ακολουθήσει δεν ήτανε λιγότερο αυθεντικά και τα συμπεράσματα που θα προέκυπταν ενάντια στις μηχανές δεν θα ήτανε λιγότερο σωστά, δηλαδή πως αυτές είναι μια αδιάκοπη αιτία της εξαθλίωσης. Επικαλούμαι γι' αυτό τα στοιχεία του ίδιου του κ. Fix.

Σε 320.000 εργάτες και σε 80.000 νοικοκυριά που κατοικούν στο Παρίσι, υπάρχουν 230.000 εργάτες και 46.000 νοικοκυριά σύνολο 276.000 που δεν έχουν καταθέσεις στο Ταμιευτήριο. Δεν τολμώ να ισχυριστώ πως υπάρχουν 276.000

σπάταλοι και αχρείοι που καταθέτουν θεληματικά στην αθλιότητα. Επόμενα, όπως ανάμεσα σ' αυτούς που κάνουν οικονομίες, βρίσκονται φτωχοί και μέτριοι, που γι' αυτούς το Ταμιευτήριο είναι μια αναβολή στην ακολασία και την αθλιότητα, συμπεραίνουμε πως πάνω σε όλα τα άτομα που ζουν από την εργασία τους, σχεδόν τα τρία τέταρτα, ή είναι απρονόητοι, τεμπέληδες και ακόλαστοι, επειδή δεν καταθέτουν στο ταμιευτήριο, ή πως είναι πολύ φτωχοί για να κάνουν οικονομίες. Δεν υπάρχει άλλη εναλλαγή. Αλλά, από έλλειψη φιλανθρωπίας, η κοινή γνώμη δεν επιτρέπει να κατηγορηθεί μαζικά η εργατική τάξη: η προσπάθεια είναι επόμενα να ρίξει το βάρος πάνω στο οικονομικό μας καταστημένο. Πώς ο κ. Fix δεν είδε πως τα στοιχεία του αλληλοσυγκρούονταν;

Ελπίζουν πως με τον καιρό, όλοι ή σχεδόν όλοι οι εργαζόμενοι θα καταθέτουν στο ταμιευτήριο. Δίχως να περιμένουμε τη μαρτυρία του μέλλοντος, μπορούμε να επαληθεύσουμε από τώρα αν η ελπίδα αυτή έχει βάση.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Vee, δήμαρχου της 5ης διοικητικής περιφέρειας του Παρισιού, «ο αριθμός των φτωχών νοικοκυριών που είναι γραμμένα στα γραφεία ελέγχου αγαθοεργιών είναι 30.000, δηλαδή περίπου 65.000 άτομα». Η απογραφή που έγινε στην αρχή του 1846 έδωσε 88.474. Και τα φτωχά νοικοκυριά, που δεν είναι γραμμένα, πόσα είναι; Πολλά. Έχουμε επόμενα θετικά 180.000 φτωχούς, αν και όχι επίσημα. Και όλοι αυτοί που ζουν στην ανέχεια, στα περιθώρια της ευημερίας πόσοι είναι ακόμη; Δυό φορές τόσοι: σύνολο 360.000 πρόσωπα στο Παρίσι, μέσα στη δυστυχία.

«Μιλάνε για στάρι, κραυγάζει ένας άλλος οικονομολόγος ο κ. Louis Leclere[68], αλλά μήπως δεν υπάρχει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμούπου του λείπει το ψωμί;

«Δίχως να βγούμε από τη χώρα μας, μήπως δεν υπάρχει πληθυσμός που ζει αποκλειστικά με καλαμπόκι, πίτουρα και κάστανα;...».

Ο κ. Leclere καταγγέλλει το γεγονός: θα δώσουμε γι' αυτό την εξήγηση. Αν, αναμφίβολα, η αύξηση του πληθυσμού γίνεται αισθητή ιδιαίτερα μέσα στις μεγάλες πόλεις,

δηλαδή στα σημεία που καταναλώνεται το πιο πολύ στάρι, είναι φανερό πως η μέση τιμή κατά κεφαλή μπόρεσε ν' αυξηθεί δίχως η γενική κατάσταση να καλυτερέψει. Τίποτα δεν είναι πιο ψεύτικο από μια μέση τιμή.

«Μιλάνε, συνεχίζει ο ίδιος, για την έμμεση αύξηση της κατανάλωσης. Μάταια προσπαθούν να εξοβελίσουν την παρισινή φτώχεια: υπάρχει· έχει τους δασκάλους της, τους αρμόδιούς της, τη φιλολογία της, τις διδακτικές και κλασικές πραγματείες της... Η Γαλλία κατείχε εκλεκτά κρασιά, τι έγιναν; Τι έγινε ο λαμπρός αυτός πλούτος; πού πήγαν οι θησαυροί που δημιουργήθηκαν από την εποχή του Probus από την εθνική μεγαλοφυία;».

Αναφέρω το κομμάτι αυτό γιατί συνοψίζει πάνω σε μια ιδιαίτερη περίπτωση, όλα όσα μπορούν να ειπωθούν σχετικά με το λαό, για το κρασί και τα υφάσματα και γενικά για όλα τα εδώδιμα και εμπορεύματα που παράγονται για την κατανάλωση των φτωχών τάξεων. Πρόκειται πάντοτε για την ίδια συλλογιστική: την ελάττωση με οποιεσδήποτε μεθόδους, τα έξοδα κατασκευής με σκοπό: 1ο. να κρατήσουν πλεονεκτικά στο συναγωνισμό με τους πιο πλούσιους και τους πιο φτωχούς συναδέλφους τους και 2ο. να χρησιμοποιήσουν αυτή την αναρρίθμητη πελατεία ληστρικά δίχως να τιμολογούν τίποτε από τη στιγμή που η ποιότητα είναι καλή. Το κρασί παραγόμενο με τους συνηθισμένους τρόπους στοιχίζει πολύ στη μάζα των καταναλωτών· διατρέχεται ο κίνδυνος να παραμείνει στα βαρέλια των λιανοπωλητών. Ο παραγωγός του κρασιού αναποδογυρίζει τη δυσκολία: μη μπορώντας να μηχανοποιήσει την καλλιέργεια, βρίσκει το μέσο, με τη βοήθεια μερικών συνοδευτικών, να θέσει το πολύτιμο υγρό στη διάθεση όλου του κόσμου. Μερικοί άγριοι σε περίπτωση σιτοδείας τρώνε χώμα· ο εργάτης του πολιτισμού πίνει νερό. Ο Malthus ήταν ένα μεγαλοφυές πνεύμα.

Γι' αυτόν που παρατηρεί την αύξηση της μέσης τιμής της ζωής, αναγνωρίζει ειλικρινά το γεγονός· αλλά ταυτόχρονα δηλώνω πως την παρατηρεί λαθεμένα. Ας το εξηγήσουμε. Ας υποθέσουμε έναν πληθυσμό από 10 εκατ. ψυχές: αν, απ' όποια

αιτία θα θέλατε, η μέση ζωή ανέβαινε πέντε χρόνια για ένα εκατομμύριο άτομα, η θνησιμότητα εξακολουθούσε να είναι η ίδια όπως πρώτα πάνω στα εννιά άλλα εκατομμύρια, θα βρίσκαμε, διανέμοντας την αύξηση αυτή πάνω στο σύνολο, πως η μέση ζωή αυξήθηκε για τον καθένα έξη μήνες. Πρόκειται εδώ για τη μέση τιμή της ζωής, ο λεγόμενος δείχτης της μέσης τιμής της ευημερίας, όπως στη μέση τιμή της εκπαίδευσης: η στάθμη των γνώσεων δεν σταματάει να ανεβαίνει, που αυτό δεν εμποδίζει να υπάρχουν στη Γαλλία σήμερα, τόσοι απαίδευτοι όσοι και στον καιρό του Φραγκίσκου του 1ου. Οι τσαρλατάνοι που προσφέρονται να εκμεταλλευτούν τους σιδηροδρόμους έκαναν μεγάλο θόρυβο για τη σημασία τους στην κυκλοφορία των ιδεών· και οι οικονομολόγοι, καιροφυλακτώντας για πολιτισμένες μωρολογίες, δεν παράλειψαν να επαναλαβαίνουν τη μωρία αυτή. Ωσάν οι ιδέες είχαν ανάγκη για να διαδοθούν τα τραίνα! Αλλά ποιός λοιπόν εμποδίζει οι ιδέες να κυκλοφορούν από το Ινστιτούτο στις συνοικίες του Saint-Antoine και Saint-Marceau, μέσα στους φτωχούς και στενούς δρόμους της Cité και του Marais, παντού τέλος όπου κατοικεί αυτό το πλήθος που στερείται ακόμη πιο πολύ από ιδέες παρά από ψωμί; Από πού προέρχεται πως ανάμεσα σε Παρισινό με Παρισινό παρά τα λεωφορεία και τη μικρή απόσταση, η απόσταση είναι σήμερα τρεις φορές πιο μεγάλη απ' ότι τον 14ο αιώνα;

Η ανατρεπτική επίδραση των μηχανών πάνω στην κοινωνική οικονομία και την κατάσταση των εργαζομένων γίνεται με χίλιους τρόπους, που όλοι αλυσιδώνονται και αλληλοκαλούνται αμοιβαία: η παύση εργασίας, η ελάττωση του μισθού, η υπερπαραγωγή, η συσσώρευση, η νόθευση και η παραποίηση των προϊόντων, οι πτωχεύσεις, ο εκτοπισμός των εργατών, η εκφύλιση του είδους, και τέλος οι αρρώστιες και ο θάνατος[69].

Ο κ. Th. Fix έχει σημειώσει ο ίδιος πως σε 50 χρόνια το μέσο ύψος του ανθρώπου στη Γαλλία ελαττώθηκε μερικά χιλιοστά. Η παρατήρηση αυτή αρμόζει σε τούτο: πάνω σε ποιούς γίνεται η ελάττωση αυτή;

Σε μια ανακοίνωση που διαβάστηκε στην Ακαδημία των ηθικών Επιστημών πάνω στα αποτελέσματα του νόμου της 22 του Μάρτη 1841[70], ο κ. Leon Faucher εκφράζεται έτσι: «Οι νέοι εργάτες είναι ωχροί, αδύνατοι, μικρού αναστήματος αργοί στη σκέψη και στην κίνηση. Στα 14 ή 15 χρόνια τους δεν φαίνονται περισσότερο αναπτυγμένα από τα κανονικά παιδιά των 9 με 10 χρονών. Σχετικά με την νοητική και ηθική τους ανάπτυξη, θα δούμε πως στην ηλικία των 13 χρόνων δεν έχουν την έννοια του θεού και δεν έχουν ακούσει να μιλάνε για τα καθήκοντά τους και που γι' αυτούς το πρώτο σχολείο ηθικής ήτανε μια φυλακή».

Να! αυτό που ο κ. Leon Faucher είδε, για μεγάλη απογοήτευση του κ. Ch. Dupin και στον οποίο δήλωσε πως ο νόμος του 22/3/1841 είναι ανίκανος να θεραπεύσει. Και δεν θα λυπηθούμε γι' αυτή την ανικανότητα του νομοθέτη: το κακό προέρχεται από μια αιτία τόσο αναγκαία όσο για μας ο ήλιος· και γι' αυτό όλα τα συνηθισμένα μέτρα και οι πρόσκαιρες ανακουφίσεις δεν κατάφεραν παρά να χειροτερέψουν την κατάστασή μας. Μάλιστα. Την ώρα που η επιστήμη και η βιομηχανία έκαναν τόση θαυμάσια πρόοδο, αναγκατικά, εκτός από το πως το κέντρο της βαρύτητας του πολιτισμού δεν αλλάζει διαμιάς, η νοητικότητα και η ευμάρεια του προλεταριάτου ελαττώνεται· τη στιγμή που η ζωή μακραίνει και βελτιώνεται για τις εύπορες τάξεις, είναι μοιραίο πως αυτή χειροτερεύει και συντομεύει για τις κατώτερες. Αυτό προκύπτει από τα γραπτά των πιο αισιόδοξων.

Σύμφωνα με τον κ. Morogues[71], 7.500.000 άνθρωποι στη Γαλλία δεν έχουν να ξοδέψουν το χρόνο παρά 91 φράγκα, 25 λεπτά τη μέρα. *Πέντε δεκάρες! Πέντε δεκάρες!* Υπάρχει κάτι το προφητικό μέσα σ' αυτό το μισητό ρεφραίν.

Στην Αγγλία (εκτός από τη Σκωτία κκαι την Ιρλανδία) ο υπολογισμός των πτωχών ήτανε:

1801: 4.078.891 για ένα πληθυσμό 8.872.980
1818: 7.870.801 για ένα πληθυσμό 11.978.875
1833: 8.000.000 για ένα πληθυσμό 14.000.000

Η πρόοδος της αθλιότητας ήτανε λοιπόν πιο γρήγορη από την ανάπτυξη του πληθυσμού· τι γίνονται μπροστά σ' αυτά τα γεγονότα, οι υποθέσεις, οι θεωρίες του Malthus; Και παρ' όλ' αυτά είναι αναντίρρητο πως την ίδια εποχή, η μέση τιμή της ευμάρειας είχε αυξηθεί: τι σημαίνουν λοιπόν οι στατιστικές;

Η σχέση θνησιμότητας για την 1η διοικητική περιφέρεια του Παρισιού είναι ένας στους 52 κατοίκους και για την 12η είναι ένας στους 26. Επόμενα αυτή η τελευταία σημαίνει ένας πτωχός στους επτά κατοίκους, ενώ η πρώτη σχέση σημαίνει ένας στους 28. Αυτό δεν εμποδίζει τη μέση τιμή της ζωής στο Παρίσι να ανέβει όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο κ. Fix.

Στη Mulhouse, οι πιθανότητες της μέσης τιμής της ζωής είναι 29 χρόνια για τα παιδιά της εύπορης τάξης και ΔΥΟ για τα παιδιά των εργατών. Στα 1812, η μέση τιμή ζωής ήτανε για την ίδια περιοχή 25 χρόνια εννιά μήνες και 12 μέρες, ενώ στα 1827 δεν ήτανε παραπάνω από 21 χρόνια και 9 μήνες. Και ωστόσο για όλη τη Γαλλία η μέση τιμή ζωής βρίσκεται σε άνοδο. Τι πάει να πει αυτό;

Ο κ. BlanQui, μη μπορώντας να εξηγήσει ταυτόχρονα τόσο την ευημερία όσο και την αθλιότητα, γράφει: «Η αύξηση της παραγωγής δεν είναι αύξηση πλούτου... Η αθλιότητα αντίθετα διαδίνεται περισσότερο, στο μέτρο που η βιομηχανία συγκεντρώνεται. Πρέπει εδώ να υπάρχει κάτι ριζικά ελαττωματικό μέσα σ' ένα σύστημα που δεν εγγυάται καμιά ασφάλεια ούτε στο κεφάλαιο ούτε στην εργασία και που φαίνεται να πολλαπλασιάζει τα εμπόδια των παραγωγών και ταυτόχρονα να τους αναγκάζει να πολλαπλασιάζουν τα προϊόντα τους».

Δεν υπάρχει κανένα ριζικό ελάττωμα. Αυτό που εκπλήττει τον κ. BlanQui είναι απλά αυτό που η Ακαδημία προσπαθεί να προσδιορίσει: είναι οι οικονομικές διακυμάνσεις της ΑΞΙΑΣ, που κτυπάνε εναλλακτικά και ομοιόμορφα το κακό και το καλό, μέχρι να σημάνει η ώρα της καθολικής εξίσωσης. Αν μου επιτρέπατε μιαν άλλη σύγκριση η ανθρωπότητα στην πορεία της είναι σαν μια φάλαγγα από στρατιώτες που, ξε-

κινώντας με το ίδιο βήμα και την ίδια στιγμή κάτω από τα χτυπήματα του ταμπούρλου, χάνουν λίγο-λίγο τις αποστάσεις των. Όλοι προχωρούν μπροστά, αλλά η απόσταση από τους επικεφαλής μέχρι την ουρά μεγαλώνει αδιάκοπα και είναι ένα αναγκαίο αποτέλεσμα της κίνησης που έχει καθυστερημένους και αποπλανημένους.

Αλλά πρέπει να διεισδύσουμε πιο πολύ ακόμη μέσα στην αντινομία. Οι μηχανές μας υπόσχονται μια επαύξηση του πλούτου· κρατούν το λόγο τους, αλλά δίνοντάς μας ταυτόχρονα επαύξηση της αθλιότητας. Μας υπόσχονται την ελευθερία· θ' αποδείξω πως μας έφεραν τη σκλαβιά.

Έχω πει πως ο προσδιορισμός της αξίας, και μαζί της και τις δυστυχίες της κοινωνίας, είχε αρχίσει με τον καταμερισμό στις βιομηχανίες, που δίχως αυτόν δεν θα μπορούσε να υπάρξει ούτε εμπόριο, ούτε πλούτος, ούτε πρόοδος. Την περίοδο, που διατρέχουμε σήμερα, περίοδο μηχανών, την διακρίνουμε από ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που είναι: *ο μισθωτός*.

Ο μισθωτός κατάγεται σε ευθεία γραμμή από τη χρήση των μηχανών, δηλαδή, για να δώσω στη σκέψη μου όλη τη γενικότητα έκφρασης που αυτή μπορεί να δώσει, από το οικονομικό πλάσμα που μ' αυτό το κεφάλαιο γίνεται η δύναμη της παραγωγής. Ο μισθωτός, στο τέλος, που έρχεται ύστερα από τον καταμερισμό της εργασίας και από το εμπόριο, είναι το αναγκαστικό παρακολούθημα της θεωρίας της συστολής των εξόδων, με οποιοδήποτε τρόπο κι αν πετυχαίνεται. Η γενεαλογία αυτή είναι πολύ σημαντική για να μην πούμε γι' αυτήν δυο λόγια.

Η πρώτη, η πιο απλή, η πιο δυνατή από τις μηχανές είναι το *εργαστήρι* (atelier).

Ο καταμερισμός δεν έκανε παρά να χωρίσει τα διάφορα μέρη της εργασίας, αφήνοντας καθέναν να επιδοθεί στην ειδικότητα που του άρεσε περισσότερο: το εργαστήρι ομάδωνε τους εργαζόμενους σύμφωνα με τη σχέση του μέρους προς το όλο. Εδώ έχουμε στην πιο απλή της μορφή την ισοστάθμιση των αξιών, που για τους οικονομολόγους δεν έχει βρεθεί. Έ-

τσι, με το εργαστήρι, η παραγωγή αυξάνεται και ταυτόχρονα αυξάνεται η απαρχή της αντινομίας.

Ένας άνθρωπος παρατήρησε πως διατηρώντας την παραγωγή και τα διάφορα μέρη της και διευθετώντας τα έτσι που να εκτελείται το καθένα μέρος μόνο του και από έναν μόνο εργάτη, θα πετύχαινε μιαν αύξηση και πολλαπλασιασμό της δυναμικότητάς του, όπου το προϊόν θα ήτανε πολύ πιο ανώτερο από το σύνολο της εργασίας που δίνει ο ίδιος ο αριθμός των εργατών όταν η εργασία δεν είναι καταμερισμένη.

Συλλαβαίνοντας το νήμα μιας τέτοιας ιδέας, λέει συνεχίζοντας, πως όταν σχηματίσει μια μόνιμη ομοιόμορφη ομάδα εργαζομένων για το ειδικό αντικείμενο που θέλει, θα πετύχαινε μια παραγωγή καλή και άφθονη και με λιγότερα έξοδα. Δεν είναι πλέον απαραίτητο, στο τέλος, πως οι εργάτες πρέπει να συγκεντρωθούν στον ίδιο τόπο: η ύπαρξη του εργαστηρίου δεν μπορεί να υπάρξει με τον τρόπο αυτό. Αυτό προκύπτει από τη σχέση και την αναλογία των διάφορων εργασιών και από την απλή σκέψη που τις κατευθύνει. Με μια λέξη, η ένωση στην ίδια θέση μπορεί να παρουσιάζει τα πλεονεκτήματά της, που δεν μπορούμε διόλου να τα παραγνωρίσουμε: αλλά δεν είναι πια το εργαστήριο.

Και να στη συνέχεια η πρόταση που κάνει ο κερδοσκόπος σ' αυτούς που επιθυμεί να συνεργαστούν μαζί του: Σας εγγυώμαι την ασταμάτητη τοποθέτηση των προϊόντων σας, αν θέλετε να με παραδεχτείτε σαν αγοραστή σας ή σαν ενδιάμεσο. Η αγοραπωλησία είναι τόσο ξεκάθαρα πλεονεχτική, που η πρόταση δεν μπορεί να είναι δυσάρεστη. Ο εργάτης, βρίσκει σ' αυτή συνέχεια εργασίας, σταθερή τιμή κι ασφάλεια· από την πλευρά του, ο επιχειρηματίας θα έχει πιο μεγάλες ευκολίες για την πώληση, επειδή παράγοντας με καλύτερο υπολογισμό μπορεί να βάλει χέρι στην τιμή· τελικά τα ωφέλη αυτά θα γίνουν πιο αξιοσημείωτα εξαιτίας της μάζας των τοποθετήσεων. Δεν θα υπάρχει, από το λαό μέχρι τους άρχοντες, κανένας που να μην τον ωφελεί ο επιχειρηματίας αυτός που θα έχει αυξήσει τον κοινωνικό πλούτο με τους συνδυασμούς του και να μη του ευχηθούν μια ανταμοιβή γι' αυτό.

Αλλά, πρώτα, όποιος λέει συστολή των εξόδων, λέει περιορισμό των υπηρεσιών, όχι βέβαια, που είναι αλήθεια, μέσα στο καινούργιο εργαστήρι, αλλά για τους εργάτες του ίδιου επαγγέλματος που έχουν μείνει απέξω, όπως και πολλούς άλλους επίσης που οι βοηθητικές υπηρεσίες τους θα είναι στο μέλλον λιγότερο ζητητές. Επόμενα κάθε σχηματισμός εργαστηρίου αντιστοιχεί σε θυματοποίηση εργαζομένων: αυτή η βεβαίωση όσο αντιφατική κι αν φαίνεται, είναι τόσο αληθινή για το εργαστήριο όσο και για μια μηχανή.

Οι οικονομολόγοι συμφωνούν: αλλα επαναλαβαίνουν εδώ τις αιώνιες ρητορίες τους, πως ύστερα από ένα διάστημα η ζήτηση του προϊόντος έχοντας αυξηθεί ανάλογα με την ελάττωση της τιμής, η εργασία θα καταλήξει να είναι από την πλευρά της πιο ζητήσιμη από πρώτα. Δίχως αμφιβολία, *με τον καιρό*, η ισορροπία θα αποκατασταθεί. Αλλά, το λέω ακόμη μια φορά, η ισορροπία δεν θα αποκατασταθεί πάνω στο ίδιο σημείο, που ήδη θα έχει διαταραχτεί σ' ένα άλλο, γιατί το πνεύμα της εφεύρεσης, όχι πλέον η εργασία, δεν σταματάει ποτέ. Επόμενα ποιά θεωρία θα μπορούσε να επαληθεύσει αυτές τις ακατάπαυστες εκατόμβες; «Όταν θα έχουμε, έγραφε ο Sismondi, ελαττώσει τον αριθμό των ανθρώπων του μόχθου στο τέταρτο ή στο πέμπτο απόσο είναι σήμερα, δεν θα έχουμε πια ανάγκη παρά από το τέταρτο ή το πέμπτο των παπάδων, των γιατρών κ.λπ. Όταν θα μπορέσουμε να τους απαλήψουμε απόλυτα θα μπορέσουμε να περάσουμε στο ανθρώπινο γένος». Και πραγματικά αυτό θα γινότανε αν, για να βάλουμε την εργασία κάθε μηχανής σε σχέση με τις ανάγκες της κατανάλωσης (δηλαδή για να αποκαταστήσουμε τη συνέχεια καταστρεφόμενη ισορροπία των αξιών), δεν έπρεπε αδιάκοπα να δημιουργούμε καινούργιες μηχανές, ν' ανοίγουμε καινούργιες προϋποθέσεις, επόμενα να πολλαπλασιάζουμε τις υπηρεσίες και να αντικαθιστούμε κι άλλα χέρια. Έτσι, που απ' τη μία μεριά νάχουμε τη βιομηχανία και τον πλούτο κι από την άλλη το λαό και την αθλιότητα να προωθούνται η μια πίσω απ' την άλλη και πάντοτε να τραβά η μια την άλλη.

Είδαμε, τον επιχειρηματία στις απαρχές της βιομη-

χανίας, διαπραγματευόμενος ίσος προς ίσον, με τους συναδέλφους του, να δημιουργεί αργότερα τους *εργάτες του*.

Είναι νοητό, πραγματικά, πως αυτή η πρωταρχική ισότητα επρόκειτο γρήγορα, να εξαφανιστεί, με την πλεονεκτική θέση του αφεντικού και από την εξάρτηση των μισθωτών. Γι' αυτό μάταια ο νόμος εξασφαλίζει στον καθένα το δικαίωμα της επιχείρησης, καθώς επίσης και το δικαίωμα να εργάζεται μόνος του και να πουλάει απ' ευθείας τα προϊόντα του. Σύμφωνα με την υπόθεση, αυτή η τελευταία απαίτηση είνα απραγματοποίητη, επειδή το εργαστήριο είχε σαν αντικείμενο την εκμηδένιση της μονωμένης εργασίας.

Και σχετικά με το δικαίωμα να οργώνεις, όπως λένε, και να οδηγείς τραίνο είναι για τη βιομηχανία και την γεωργία το ίδιο: αρκεί να 'ρχεσαι στην ώρα σου κι ας μη γνωρίζεις καμιά εργασία: το κατάστημα, όπως και η γη, ανήκει στον πρώτο που θα το καταλάβει. Όταν μια επιχείρηση έχει την ευκαιρία να αναπτύσσεται, να διευρύνει τις βάσεις της, να μεγαλώνει τα κεφάλαιά της, να εξασφαλίζει την πελατεία της, τι μπορεί να κάνει σε μια δύναμη τόσο μεγάλη ο εργάτης που έχει μόνο τα χέρια του; Έτσι δεν πρόκειται διόλου για μια αυθαίρετη πράξη της υπέρτατης δύναμης ούτε για μια τυχαία και κτηνώδη επιβολή που έγινε στον μεσαίωνα πάνω στις συντεχνίες και στις αρχιτεχνίες: η δύναμη των πραγμάτων τις είχε δημιουργήσει πολύ καιρό πριν τα διατάγματα των βασιλέων να τους δώσουν την νόμιμη επικύρωσή τους. Και παρά την μεταρρύθμιση του 1789 τις ξαναβλέπουμε να ξανασυγκροτούνται μπροστά στα μάτια μας με μια ενέργεια εκατό φορές πιο φοβερή. Εγκαταλείψτε την εργασία στις χαρακτηριστικές της τάσεις και η υποδούλωση των τριών τετάρτων του ανθρώπινου γένους είναι εξασφαλισμένη.

Και δεν είναι μόνο αυτό. Η μηχανή ή το εργαστήρι, αφού υποβάθμισε τον εργαζόμενο δίνοντάς του ένα αφεντικό, συμπληρώνει τον εξευτελισμό με το να τον κατεβάσει από την τάξη του τεχνίτη στην τάξη του απλού χειριστή.

Άλλοτε, ο πληθυσμός που ζούσε στις όχθες των ποταμών Saône και Rhône ήτανε στο πιο μεγάλο μέρος τους μαουνιέ-

ρηδες όλοι προσαρμοσμένοι στην οδήγηση πλοιαρίων είτε με άλογα είτε με κουπιά. Σήμερα που οι ατμοκίνητες ρεμούλκες μπήκαν σχεδόν παντού, οι μαουνιέρηδες μη βρίσκοντας να ζήσουν από την κατάσταση που διαμορφώθηκε ή περνάνε τα τρία τέταρτα της ζωής τους άεργοι ή γίνονται θερμαστές.

Ύστερα από την εξαθλίωση, η υποβάθμιση: αυτό είναι το χειρότερο που μπορούν να κάνουν οι μηχανές στον εργάτη. Ύστερα από την ίδρυση των μεγάλων βιομηχανιών ένα πλήθος από όμοια μικρές βιοτεχνίες εξαφανίστηκε: πιστεύετε πως οι εργάτες που παίρνουν 50 και 75 δεκάρες θα είχαν τη νοητικότητα των προπατόρων τους;

«Ύστερα από την ίδρυση του σιδηρόδρομου από το Παρίσι στο Saint-Germain, αναφέρει ο κ. Dunoyer, αναπτύχθηκε, ανάμεσα στο PecQ και σε μια πληθώρα από στάσεις περισσότερο ή λιγότερο κοντινές, ένας τέτοιος αριθμός λεωφορείων και αμαξιών, που έκανε ενάντια σε κάθε πρόβλεψη ν' αυξηθεί η χρησιμοποίηση των αλόγων σε μια σημαντική αναλογία».

Ενάντια σε κάθε πρόβλεψη! Δεν υπάρχει παρά ένας οικονομολόγος που δεν πρόβλεψε τα πράγματα αυτά. Πολλαπλασιάστε τις μηχανές, θ' αυξήσετε τη θλιβερή και δυσάρεστη εργασία: το απόφθεγμα αυτό είναι πιο σίγουρο όσο κανένα που χρονολογείται από την εποχή του κατακλυσμού. Μπορούν να με κατηγορήσουν αν θέλουν για κακόβουλες απόψεις, απέναντι στη πιο μεγάλη εφεύρεση του αιώνα μας: τίποτα όμως δεν θα με εμποδίσει να πω πως το κύριο αποτέλεσμα των σιδηροδρόμων, ύστερα από την υποδούλωση των μικρών βιοτεχνιών, θα είναι να δημιουργήσει έναν πληθυσμό εργαζόμενων υποβαθμισμένων, οδοσυντηρητών, οδοκαθαριστών, χαμάληδων, εκφορτωτών, οδηγών, φυλάκων, θυρωρών, ζυγιστών, λιπαντών, καθαριστών, θερμαστών, πυροσβεστών κ.λπ. κ.λπ. Τέσσερις χιλιάδες χιλιόμετρα θα δώσουν στη Γαλλία ένα συμπλήρωμα από πενήντα χιλιάδες υπηρέτες: δίχως αμφιβολία, δεν πρόκειται για τον κόσμο αυτό, που ο κ. Chevalier, ζητάει επαγγελματικές σχολές.

Θα πει κανείς ίσως πως η μάζα των μεταφορών όντας ανα-

λογικά αυξημένη πολύ περισσότερο από τον αριθμό των συνηθισμένων, η πλεονεκτική διαφορά είναι με το μέρος του σιδηρόδρομου και παρ' όλα αυτά, υπάρχει πρόοδος. Μπορούμε ακόμη να γενικεύσουμε την παρατήρηση και να εφαρμόσουμε τον ίδιο συλλογισμό σε όλες τις βιομηχανίες.

Αλλά ακριβώς από τη γενικότητα του φαινομένου ξεπηδάει η υποδούλωση των εργαζομένων. Ο πρώτος ρόλος μέσα στη βιομηχανία ανήκει στις μηχανές, ο δεύτερος στον άνθρωπο: όλο το μεγαλοφυές ξεδίπλωμα της εργασίας γυρίζει γύρω από την αποκτήνωση του προλεταριάτου. Τι δόξα για το έθνος μας όταν σε 40 εκατομμύρια κατοίκων υπάρχουν 35 εκατομμύρια ανθρώπων του μόχθου, γραφείς και υπηρέρες!

Με τη μηχανή και το εργαστήριο, το θεϊκό δίκαιο, δηλαδή η αρχή της αυθεντίας της εξουσίας κάνει την είσοδό του μέσα στην πολιτική οικονομία. Το Κεφάλαιο, το Αφεντικό, το Προνόμιο, το Μονοπώλιο, η Καθοδήγηση, η Πίστη, η Ιδιοκτησία κ.λπ. αυτά είναι πάντα στη γλώσσα της οικονομίας, τα διάφορα ονόματα που δεν ξέρω άλλωστε πως τα ονόμασαν Δύναμη, Εξουσία, Ανωτερότητα, γραπτός Νόμος, Αποκάλυψη, θρησκεία, Θεό τελικά, αιτία και αρχή όλων των αθλιοτήτων μας και όλων των αμαρτημάτων μας και που όσο περισσότερο ψάχνουμε να τα ορίσουμε τόσο περισσότερο μας διαφεύγουν.

Είναι λοιπόν αδύνατο που, μέσα στην κατάσταση αυτή των πραγμάτων με την ιεραρχημένη οργάνωσή της και τις μηχανές, αντί να εξυπηρετούν αποκλειστικά τα συμφέροντα της λιγότερο πολυάριθμης τάξης, της λιγότερο εργαζόμενης και της πιο πλούσιας, να χρησιμοποιηθούν οι μηχανές για το καλό όλων;

§III. Προφυλάξεις ενάντια στην καταστρεπτική επίδραση των μηχανών

Περιορισμός των χειρισμών είναι συνώνυμο με την πτώση της τιμής, επόμενα με την αύξηση των ανταλλαγών· επειδή

αν ο καταναλωτής πληρώνει λιγότερο, θ' αγοράζει περισσότερο.

Αλλά ο περιορισμός των χειρισμών είναι συνώνυμο επίσης με τον περιορισμό της αγοράς· επειδή αν ο παραγωγός κερδίζει λιγότερα, θ' αγοράζει λιγότερο. Κι έτσι είναι τα πράγματα. Η συγκέντρωση των δυνάμεων στο εργαστήρι και η παρέμβαση του κεφαλαίου μέσα στην παραγωγή με το όνομα των μηχανών γεννάνε ταυτόχρονα την υπερπαραγωγή και την ανέχεια και όλος ο κόσμος βλέπει τις δυο αυτές μάστιγες, πιο φοβερές κι από την πυρκαγιά και την πανούκλα, να αναπτύσσονται στις μέρες μας στην πιο μεγάλη κλίμακα και με αδηφάγα ένταση. Ωστόσο είναι αδύνατο να οπισθοδρομήσουμε: πρέπει να παράγουμε, να παράγουμε πάντοτε, να παράγουμε φτηνά· δίχως απ' αυτό η ύπαρξη της κοινωνίας να διακυβεύεται. Ο εργαζόμενος που, για να ξεφύγει από την αποκτήνωση που απειλείται από την αρχή του καταμερισμού δημιούργησε τόσο θαυμάσιες μηχανές βρίσκεται απέναντι στα δικά του έργα ή σε απαγόρεψη ή σε υποδούλωση. Απέναντι σ' αυτή την εναλλακτικότητα τι μέτρα προτείνονται;

Ο κ. Sismondi, με πατριαρχικές ιδέες όπως όλοι, θα ήθελε ο καταμερισμός της εργασίας μαζί με τις μηχανές και τις βιοτεχνίες, να εγκαταλειφθούν και κάθε οικογένεια να ξαναγυρίσει στην πρωταρχική κατάσταση του μη καταμερισμού, δηλαδή στο: *ο καθένας στον εαυτό του, ο καθένας για τον εαυτό του*, στην κατά γράμμα αντίληψη της πρότασης. Είναι αδύνατη αυτή η οπισθοδρόμιση.

Ο κ. BlanQui ξανάρχεται με το προσχέδιό του της συμμετοχής του εργάτη να τον βάλει σαν συνεταίρο για ωφέλεια της ομαδικής εργασίας όλων των βιομηχανιών. Έχω προσέξει πως αυτό το προσχέδιο διακυβεύει τον δημόσιο πλούτο δίχως να βελτιώνει με τρόπο διαπιστωμένο την τύχη των εργαζομένων· και ο κ. BlanQui ο ίδιος φαίνεται να συνδέεται μ' αυτή τη διαπίστωση. Πώς να συμφιλιώσουμε, πραγματικά, αυτή τη συμμετοχή του εργάτη μέσα στα κέρδη με τα δικαιώματα των εφευρετών, των επιχειρηματιών και των κεφα-

λαιούχων, που οι μέν έχουν να καλύψουν μεγάλες προκαταβολές, καθώς και τις μεγάλες και υπομονετικές προσπάθειές τους και οι άλλοι που εκθέτουν αδιάκοπα τον αποκτημένο πλούτο τους και διατρέχουν μόνοι τους τις τύχες της επιχείρησης συχνά τυχαίες και οι τρίτοι να μη μπορούν, να παραδεχτούν την ελάττωση του κέρδους τους; Πώς να συμφωνήσουμε, με μια λέξη, την ισότητα που θέλουν να θεμελιώσουν ανάμεσα στους εργάτες και τα αφεντικά με την υπεροχή, που δεν μπορούμε να την αρνηθούμε, των αρχηγών της επιχείρησης, των διοικητικών και εφεύρετών και που συνεπάγεται τόσο καθαρά γι' αυτούς την αποκλειστική οικειοποίηση των κερδών; Εκδόστε ένα νόμο που να δίνει το δικαίωμα σε όλους τους εργάτες να μοιράζονται τα κέρδη, θα ήτανε σαν να δηλώνετε τη διάλυση της κοινωνίας· όλοι οι οικονομολόγοι το έχουν σωστά εννοήσει και αλλάζουν το παραπάνω σχέδιό τους με μια ευχή προς τα αφεντικά. Επόμενα, εφόσον ο μισθωτός δεν θα κερδίσει παρά ότι του αφήσει ο επιχειρηματίας, μπορούμε να υπολογίσουμε γι' αυτόν μια αιώνια ανέχεια.

Στο τέλος, η ιδέα, πολύ αξιέπαινη άλλωστε, να συνεταιρίσουν τους εργάτες με τους επιχειρηματίες τείνει σ' αυτό το κομμουνιστικό συμπέρασμα ολοφάνερα λαθεμένο στις προκείμενές του: οι μηχανές σε τελευταία ανάλυση είναι να κάνουν τον άνθρωπο πλούσιο και ευτυχισμένο δίχως να έχει ανάγκη να εργάζεται. Επειδή έπειτα οι φυσικές δυνάμεις οφείλουν να τα κάνουν όλα για μας, οι μηχανές πρέπει να ανήκουν στο Κράτος και ο σκοπός της προόδου είναι η κοινότητα. Θα εξετάσουμε όταν θάρθει η σειρά της την κομμουνιστική θεωρία.

Αλλά πιστεύω πως πρέπει να προκαταλάβουμε από τώρα τους οπαδούς της ουτοπίας αυτής, πως η ελπίδα με την οποία βαυκαλίζονται σχετικά με τις μηχανές δεν είναι παρά ένα πλάσμα των οικονομολόγων, κάτι σαν την ακατάπαυστη κίνηση, που την αναζητούν πάντοτε και δεν τη βρίσκουν γιατί τη ζητάνε εκεί που δεν μπορεί να τους δοθεί. Οι μηχανές δεν δουλεύουν μόνες τους: πρέπει για να συντηρήσεις την κί-

νησή τους, να οργανώσεις γύρω τους μια μεγάλη υπηρεσία τόση που στο τέλος ο άνθρωπος δημιουργώντας στον εαυτό του τόσο περισσότερη εργασία όσο περιστοιχίζεται από περισσότερα εργαλεία, η μεγάλη ασχολία με τις μηχανές είναι πολύ λιγότερη από το να συμμετέχει στα προϊόντα παρά να εξασφαλίζει την τροφοδότησή της, δηλαδή να ανακαινίζει αδιάκοπα την κίνησή της. Όμως η κίνηση αυτή δεν είναι ο αέρας, το νερό, ο ατμός, ο ηλεκτρισμός· είναι η εργασία, δηλαδή ο απόβλητος.

Ένα τραίνο καταργεί πάνω σ' όλη τη γραμμή που διατρέχει, τα λεωφορεία (άμαξες), τους σαμαράδες, τους καρροποιούς, τα πανδοχεία: αυτό γίνεται αντιληπτό λίγο ύστερα από την ίδρυση του τραίνου. Ας υποθέσουμε πως το κράτος, για συντήρηση ή με την αρχή της αποζημίωσης τους κάνει, (τους καταστρεμένους από την επιχείρηση του τραίνου), ιδιοκτήτες ή εκμεταλλευτές της οδού· οι τιμές της μεταφοράς, ας υποθέσουμε πως θα πέσουν 25% κάτω (δίχως αυτό τί όφελος θάχει το τραίνο;), το όφελος όλων αυτών των ενωμένων βιομηχανιών θα βρεθεί ελαττωμένο σε μια ίση ποσότητα, δηλαδή πως ένα τέταρτο των προσώπων, που ζούσαν πιο μπροστά από το κύκλωμα θα βρεθούν παρά την γενναιοδωρία του Κράτους, εντελώς δίχως πόρους. Για να αντισταθμίσουν το έλλειμμά τους δεν έχουν παρά μια ελπίδα: την αύξηση κατά 25% πάνω στη μάζα των μεταφερομένων εμπορευμάτων είτε να βρούν να προσαρμοστούν σε άλλες βιομηχανικές κατηγορίες, πράγμα που φαίνεται καταρχήν αδύνατο, επειδή εξυποθέσεως και από το γεγονός, πως οι ευκαιρίες έχουν παντού συμπληρωθεί, πως παντού η αναλογία έχει φυλαχτεί και πως η προσφορά αντισταθμίζει τη ζήτηση.

Ωστόσο μπορεί πολύ καλά, αν υποθέσουμε: πως η μάζα των μεταφορών αυξάνει, πως μια καινούργια δραστηριότητα δίνεται στην εργασία μέσα στις άλλες βιομηχανίες. Όμως κι αν παραδεχτούμε πως η χρησιμοποίηση των πιο πάνω εργαζομένων, που χτυπήθηκαν από το τραίνο, στην καινούργια αυτή υπερπαραγωγή και πως η αναδιανομή τους μέσα στις διάφορες κατηγορίες της εργασίας είναι τόσο εύκολη να ε-

κτελεστεί όπως τα περιγράφει η θεωρία, θα είναι ακόμη μακριά από τον υπολογισμό τους. Γιατί το προσωπικό της κυκλοφορίας με το προσωπικό της παραγωγής βρισκόμενο σε αναλογία 100 προς 1.000 για να πετύχει με μια κυκλοφορία ένα τέταρτο λιγότερο ακριβή, δηλαδή ένα τέταρτο πιο ισχυρή για να πετύχει το ίδιο όφελος με προηγούμενα, θα πρέπει να δυναμώσει την παραγωγή επίσης ένα τέταρτο, δηλαδή να προσθέσει στη γεωργική και βιομηχανική στρατιά, όχι 25 (ψηφία που δείχνουν την αναλογικότητα των με αμάξια μεταφορών), αλλά 250. Αλλά για να φτάσουμε στο αποτέλεσμα αυτό θα έπρεπε να δημιουργήσουμε μηχανές, να δημιουργήσουμε (που είναι το χειρότερο) ανθρώπους: πράγμα που επανοδηγεί αδιάκοπα το πρόβλημα στο ίδιο σημείο. Έτσι έχουμε αντίφαση πάνω στην αντίφαση· δεν είναι πλέον μονάχα η εργασία που, με τη μηχανή, δημιουργεί έλλειψη ανθρώπων· είναι ακόμη ο άνθρωπος που, με την αριθμητική του αδυναμία και την ανεπάρκεια της κατανάλωσής του, λείπει από τη μηχανή· έτσι που περιμένοντας πως θα αποκατασταθεί η ισορροπία, υπάρχει ταυτόχρονα έλλειψη εργασίας και έλλειψη χεριών, έλλειψη προϊόντων και έλλειψη εξαγωγών. Κι αυτό που λέμε για το σιδηρόδρομο είναι αληθινό για όλες τις βιομηχανίες· πάντοτε ο άνθρωπος και η μηχανή αλληλοκαταδιώκονται, δίχως ο πρώτος να μπορεί να φτάσει σε ανάπαυση ούτε η δεύτερη να κορεστεί.

Ποιές είναι επόμενα οι πρόοδοι της μηχανικής, όταν εφευρίσκουν μηχανές εκατό φορές πιο θαυμαστές από την πλεκτομηχανή «mule-Jenny», με τον ιστό από κάτω, και πρέσσα με κύλινδρο· όταν ανακαλύπτουν δυνάμεις εκατό φορές πιο ισχυρές από τον ατμό; Είναι ακόμη πολύ μακριά από το να απελευθερώσει την ανθρωπότητα, να του παράγει ανέσεις και να τον κάνει να παράγει κάθε πράγμα. Δεν θα του κάνει παρά να του πολλαπλασιάζει πάντοτε την εργασία, να παράγει πληθυσμό , να βαραίνει την υποδούλωση, να του κάνει τη ζωή όχι ευχάριστη, να μη του γκρεμίζει την άβυσσο που χωρίζει την τάξη που διευθύνει και απολαμβάνει από την τάξη που υπακούει και δυστυχεί.

Ας υποθέσουμε τώρα όλες αυτές τις δυσκολίες υπερνικημένες· ας υποθέσουμε πως οι εργαζόμενοι μένοντας διαθέσιμοι από το σιδηρόδρομο αρκούνε γι' αυτή την επαύξηση υπηρεσίας που απαιτεί η τροφοδότηση του τραίνου, κι η αντιστάθμιση αφού γίνει δίχως απώλειες, κανένας δεν θα δυστυχεί· αντίθετα η ευημερία, του καθενός θ' αυξηθεί μ' ένα τμήμα κέρδους πραγματοποιημένο πάνω στην κυκλοφορία με το τραίνο. Ποιός επόμενα θα με ρωτήσετε, εμποδίζει τα πράγματα να γίνουν μ' αυτή την κανονικότητα και μ' αυτή την ακρίβεια; Και τι το πιό εύκολο σ' ένα συνετό πολίτευμα από το να πραγματοποιήσει έτσι όλες τις βιομηχανικές του μεταφορές;

Έσπρωξα την υπόθεση τόσο μακριά όσο μπορεί να πάει, με πρόθεση να δείξω αφενός το σκοπό προς τον οποίο κατευθύνεται η ανθρωπότητα, αφετέρου τις δυσκολίες που πρέπει να υπερνικηθούν για να φτάσει σ' αυτόν το σκοπό. Ασφαλώς η προβλεπόμενη τάξη είναι πως η πρόοδος θα συμπληρωθεί, σ' ό,τι αφορά τις μηχανές, με τον τρόπο που είπα· αλλά εκείνο που εμποδίζει την πορεία της κοινωνίας και την κάνει να πηγαίνει από τη Σκύλα στη Χάρυβδη, είναι ολοφάνερο πως δεν είναι διόλου οργανωμένη. Δεν έχουμε ακόμη φτάσει παρά στη δεύτερη φάση των εξελίξεών της και ήδη έχουμε συναντήσει στο δρόμο μας δυο αβύσσους που φαίνονται απροσπέραστες: τον καταμερισμό της εργασίας και τις μηχανές. Πώς να κάνουμε ώστε ο εργάτης ο μερισμένος, αν είναι ένας νοήμονας άνθρωπος να μη αποκτηνωθεί και αν ήδη αποκτηνώθηκε να ξαναγυρίσει στη διανοητική ζωή; Πώς αφετέρου να κάνουμε να γεννηθεί ανάμεσα στους εργαζόμενους αυτή η αλληλεγγύη συμφερόντων, που δίχως αυτή η βιομηχανική πρόοδος μετράει τα βήματά της με τις καταστροφές της, ενώ αυτοί οι ίδιοι οι εργαζόμενοι είναι βαθιά διαιρεμένοι από την εργασία, το μισθό, τη νοητικότητα και την ελευθερία, δηλαδή από τον εγωισμό; Το να επικαλείσαι την κοινότητα και την αδελφότητα θα είναι να προηγείσαι πάνω στη χρονολογία· δεν υπάρχει τίποτα κοινό. Δεν μπορεί να υπάρχει αδελφότητα ανάμεσα σε πλάσματα τέτοια όπως τα έχει κάνει ο καταμερισμός της εργασίας και οι μηχανές.

Δεν υπάρχει, τουλάχιστο στο παρόν, λύση από την πλευρά αυτή.

Ε! καλά θα μας πούν! Επειδή το κακό είναι πολύ πιο περισσότερο μέσα στις διάνοιες απ' ότι στο σύστημα, ας ξαναγυρίσουμε στη διδασκαλία, ας εργαστούμε για την εκπαίδευση του λαού.

Για να είναι χρήσιμη η διδασκαλία, για να μπορέσει να γίνει πρέπει πριν απόλα ο μαθητής να είναι λεύτερος, όπως πριν τη σπορά της γης· πριν τον διαπλάσσουν με το άροτρο και τον ξεκαθαρίσουν από τα ζιζάνια και τις αγριάδες. Άλλωστε το καλύτερο σύστημα εκπαίδευσης, σε ότι αφορά τη φιλοσοφία και την ηθική θα είναι το σύστημα της επαγγελματικής εκπαίδευσης· επόμενα, πώς ακόμα μια φορά, να συμφιλιώσουμε αυτή την αγωγή με την τμηματική διαίρεση και την υπηρεσία των μηχανών; Πώς ο άνθρωπος που από το αποτέλεσμα της εργασίας του, έγινε σκλάβος, δηλαδή ένα έπιπλο, ένα πράγμα, θα ξαναγίνει από την ίδια εργασία ή συνεχίζοντας την ίδια δουλειά ένα πρόσωπο; Πώς δεν βλέπουν πως οι ιδέες αυτές αποκρούονται και πως αν, παρ' ελπίδα ο προλετάριος έφτανε σε μια βαθμίδα νοητικότητας, θα την χρησιμοποιούσε πρώτα-πρώτα για να μεταβάλλει επαναστατικά την κοινωνία και ν' αλλάξει τις πολιτικές και βιομηχανικές σχέσεις; Και αυτό που λέω δεν είναι μια μάταιη υπερβολή. Η εργατική τάξη, στο Παρίσι και στις μεγάλες πόλεις, είναι πολύ ανώτερη στις ιδέες της από ό,τι ήτανε πριν 25 χρόνια· επόμενα τι θα μου λέγατε αν η τάξη αυτή δεν ήτανε αποφασιστικά, ενεργητικά επαναστατική! Και θα γίνεται όλο και περισσότερο στο μέτρο που θα καταχτά τις ιδέες του δίκαιου και της τάξης, στο μέτρο που θα καταλαβαίνει όλο και περισσότερο το μηχανισμό της ιδιοκτησίας.

Η γλώσσα, ζητάω την άδεια να ξαναγυρίσω ακόμη μια φορά στην ετυμολογία, η γλώσσα μου φαίνεται πως έχει εκφράσει καθαρά την ηθική κατάσταση του εργαζόμενου, ύστερα απ' αυτό που έγινε (αν μου επιτρέπεται να το πω έτσι), να αποπροσωποποιηθεί από την βιομηχανία. Στα λατινικά, η ιδέα της υποδούλωσης συνεπάγεται την υποθίβαση του αν-

θρώπου σε πράγμα· και όταν αργότερα το φεουδαρχικό δίκαιο δήλωνε πως *ο δούλος είναι δεμένος με τον αγρό* (δουλοπάροικος), δεν έκανε παρά να μεταφέρει με μια περίφραση κατά γράμμα το νόημα της λέξης δούλος (servus)[72]. Ο αυθόρμητος λόγος, προφητεία της ίδιας της μοίρας, είχε ήδη καταδικάσει τον εργάτη σε υποβιβασμό, πριν η επιστήμη διαπιστώσει την απαξία του. Τι μπορούν να κάνουν ύστερα απ' αυτά, οι προσπάθειες της φιλανθρωπίας, για όντα που η θεία Πρόνοια έχει καταδικάσει;

Η εργασία είναι η εκπαίδευση της ελευθερίας μας. Οι αρχαίοι είχαν βαθειά συναίσθηση γι' αυτή την αλήθεια, επειδή διάκριναν τις δουλικές τέχνες από τις φιλελεύθερες τέχνες. Γιατί τέτοια διδασκαλία αντιστοιχεί σε τέτοιες ιδέες· τέτοιες ιδέες σε τέτοια ήθη. Καθετί μέσα στη δουλειά παίρνει το χαρακτήρα του υποβιβασμού, οι συνήθειες, τα γούστα, οι κλίσεις, τα συναισθήματα, οι ηδονές· υπάρχει σ' αυτήν καθολική ανατροπή. Καταπιαστείτε για την ανατροφή των φτωχών τάξεων! Δεν θα πετύχετε παρά να δημιουργήσετε μέσα σ' αυτές τις εκφυλισμένες ψυχές τον πιο σκληρό ανταγωνισμό: είναι σαν να τους βάζετε ιδέες που η εργασία τις κάνει ενοχλητικές, πάθη ασυμβίβαστα που το νιώσιμό τους έχει ατονίσει. Αν ένα παρόμοιο σχέδιο θα μπορούσε να πετύχει, αντί να φτιάξουμε από τον εργαζόμενο έναν άνθρωπο, θα φτιάχναμε έναν δαίμονα. Όποιος μελετήσει τις φυσιογνωμίες που βρίσκονται στις φυλακές και στα κάτεργα, ας μου πει αν οι περισσότεροι δεν ανήκουν σε υποκείμενα που η αποκάλυψη του ωραίου, του κομψού, του πλούτου, της ευημερίας, της τιμής και της επιστήμης, καθετί που κάνει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τους βρήκε πολύ αδύνατους, ανηθικοποιημένους, πεθαμένους".

«Το λιγότερο που πρέπει είναι να σταθεροποιήσουμε τους μισθούς, λένε οι λιγότερο τολμηροί, συντάσσοντας μέσα σ' όλες τις βιομηχανίες ταρίφες παραδεχτές από τα αφεντικά και τους εργάτες».

Είναι ο κ. Fix που οξύνει αυτή την υπόθεση της σωτηρίας. Και απαντά θριαμβευτικά:

«Οι ταρίφες αυτές έγιναν στην Αγγλία και αλλού· είναι γνωστό τι αξίζουν: παντού αμέσως παραβιάστηκαν παρά έγιναν αποδεκτές και από τα αφεντικά και από τους εργάτες».

Οι αιτίες τις παραβίασης των τιμολογίων είναι εύκολο να γίνουν κατανοητές: είναι οι μηχανές, είναι οι μέθοδοι και οι αδιάκοποι σύνδυασμοί της βιομηχανίας. Μια ταρίφα είναι κατάλληλη για μια δοσμένη στιγμή· όμως να που παρευθύς γίνεται μια καινούργια εφεύρεση που δίνει στον εφευρέτη της το μέσον να ρίξει την τιμή του εμπορεύματος, τι θα κάνουν οι άλλοι επιχειρηματίες; θα πάψουν να κατασκευάζουν και θα σχολάσουν τους εργάτες τους ή θα τους προτείνουν μια μείωση. Είναι το μόνο μέτρο που μπορούν να πάρουν, περιμένοντας με τη σειρά τους μια μέθοδο που μ' αυτή δίχως να ρίξουν τη διατίμηση των μισθών, θα μπορέσουν να παράγουν πιο φτηνά από τους ανταγωνιστές τους· πράγμα που ισοδυναμεί ακόμα μια καταπίεση των εργατών.

Ο κ. Lèon Faucher φαίνεται να αποκλίνει σε ένα σύστημα αποζημίωσης. Λέει:

«Αντιλαμβανόμαστε πως, για οποιοδήποτε όφελος, το κράτος αντιπροσωπεύοντας τη γενική επιθυμία, καθορίζει τη θυσία μιας βιομηχανίας». Είναι πάντοτε θεωρητικά ο καθοριστής απ' τη στιγμή που αναγνωρίζει στον καθένα την ελευθερία να παράγει και που την προστατεύει και υπερασπίζει ενάντια σε κάθε προσβολή της. «Αλλά αυτό είναι ένα εξαιρετικό μέτρο, ένα πείραμα πάντοτε επικίνδυνο και που πρέπει να συνοδεύεται με όλες τις δυνατές φροντίδες για τα άτομα. Το κράτος δεν έχει το δικαίωμα να στερήσει σε μια τάξη πολιτών την εργασία που τους ζει, πριν τους εξασφαλίσει αλλιώς την επιβίωσή τους ή να τους εξασφαλίσει εργασία σε μια καινούργια βιομηχανία, τη χρησιμοποίηση της νοησής τους και των χεριών τους. Το θεωρούν σαν αρχή, στις πολιτισμένες χώρες, πως η πολιτεία δεν μπορεί ν' αρπάξει απ' την άποψη βέβαια τη δημόσιας ωφέλειας, μια ιδιαίτερη ιδιοκτησία, αν προηγούμενα δεν αποζημιώσει σωστά τον ιδιοκτήτη. Επόμενα, η εργασία μας παρουσιάζεται σαν μια ιδιοκτησία το ίδιο νόμιμη, το ίδιο ιερή όπως ένας αγρός ή ένα

σπίτι και δεν καταλαβαίνουμε γιατί τον απαλλοτριώνει δίχως κανένα είδος επανόρθωσης...

Όσο θεωρούμε χιμαιρικές τις διδασκαλίες που παρουσιάζουν την πολιτεία σαν τον καθολικό προστάτη της εργασίας μέσα στην κοινωνία, τόσο μας φαίνεται σωστό και αναγκαίο πως κάθε μετατόπιση εργασίας που ενεργείται στο όνομα της δημόσιας ωφέλειας δεν το θεωρούμε παρά σαν μέσο ενός συμβιβασμού ή μιας ανταλλαγής που δεν θυσιάζονται ούτε τα άτομα ούτε οι τάξεις εξαιτίας του Κράτους. Η εξουσία, στα καλά οργανωμένα έθνη, έχει πάντοτε τον καιρό και να δόσει το χρήμα για να μετριάσει αυτές τις μερικές οδυνηρότητες. Και γι' αυτό ακριβώς, επειδή η βιομηχανία δεν πηγάζει απ' αυτή επειδή γεννιέται κι αναπτύσσεται από την ελεύθερη και ατομική πρωτοβουλία των πολιτών η πολιτεία έχει την τάση, όταν διαταράσσεται η πορεία της, να της προσφέρει ένα είδος επανόρθωσης ή αποζημίωσης».

Να! ποιός μιλάει σωστά: ο κ. Lèon Faucher ζητάει, ότι κι αν λένε, την οργάνωση της εργασίας. Με το να λέει *πως κάθε μετατόπιση της εργασίας δεν πραγματοποιείται παρά μέσα από ένα συμβιβασμό ή μια μεταβατικότητα και πως άτομα και τάξεις δεν θυσιάζονται εξαιτίας του Κράτους*, δηλαδή για την πρόοδο της βιομηχανίας και για την ελευθερία των επιχειρηματιών, νόμος υπέρτατος του Κράτους, είναι δίχως καμιά αμφιβολία να συγκροτεί, μ' έναν τρόπο που το μέλλον θα καθορίσει, *σαν ο φροντιστής της εργασίας μέσα στην κοινωνία και ο φύλακας των μισθωτών*. Και καθώς, όπως πολλές φορές τόχουμε πει, η βιομηχανική πρόοδος και επόμενα η διεργασία της αποδιάρθρωσης και αναδιάρθρωσης μέσα στην κοινωνία είναι αδιάκοπη, δεν πρόκειται για μια ιδιαίτερη ανταλλαγή, για κάθε καινοτομία, αλλά σίγουρα μια αρχή γενική, είναι ένας οργανικός νόμος μετάβασης, εφαρμόσιμος σε όλες τις δυνατές περιπτώσεις και που παράγει αποτέλεσμα από μόνος του. Ο κ. L. Faucher είναι σε θέση να διατυπώσει τον νόμο αυτό και να συμφιλιώσει τους διάφορους ανταγωνισμούς που περιγράφουμε; Όχι, γιατί σταματάει κατά προτίμηση στην ιδέα μιας αποζημίωσης. Η *εξουσία*, λέει, *στα*

καλά οργανωμένα έθνη έχει πάντοτε το χρόνο και το χρήμα για να μετριάσει αυτές τις μερικές δυσχέρειες. Οι γενναίες αυτές προθέσεις του κ. Faucher μου φαίνονται εντελώς απραγματοποίητες.

Η εξουσία δεν έχει το χρόνο ούτε το χρήμα παρά αυτό που αφαιρεί από τους φορολογούμενους. Το να αποζημιώνεις με τους φόρους τις αποδιαρθρωμένες βιομηχανίες, θα είναι να εξοστρακίζεις τις καινούργιες εφευρέσεις και να κάνεις κομμουνισμό με τη βοήθεια της ξιφολόγχης· δεν λύνεται η δυσκολία. Είναι άσκοπο να επιμένουμε περισσότερο στην αποζημίωση από το κράτος. Η αποζημίωση, αν εφαρμοστεί σύμφωνα με τις απόψεις του κ. Faucher ή σίγουρα θα καταλήξει στο βιομηχανικό δεσποτισμό, κατά κάποιο τρόπο όπως το πολίτευμα του Μωχάμετ-Αλή, ή σίγουρα θα εκφυλιστεί σε μια τάξη φτωχών, δηλαδή σε μάταιη υποκρισία. Για το καλό της ανθρωπότητας, καλύτερα είναι όχι αποζημίωση και να αφεθεί η εργασία να βρεί μόνη της την αιώνια συγκρότησή της.

Υπάρχουν ορισμένοι πάνω σ'αυτό που λένε: πως η πολιτεία μεταφέρει τους αποδιαρθρωμένους εργαζόμενους πάνω στα σημεία όπου η ιδιωτική βιομηχανία δεν έχει συγκροτηθεί, όπου οι ατομικές επιχειρήσεις δεν θα μπορούσαν να φτάσουν. Έχουμε να αναδασώσουμε βουνά, πέντε ή έξη εκατομμύρια εκτάρια γης να εκχερσώσουμε, κανάλια να διανοίξουμε, τέλος χίλια πράγματα άμεσης χρησιμότητας να επιχειρήσουμε.

«Θα ζητήσουμε συγγνώμη από τους αναγνώστες μας απαντά ο κ. Fix, αλλά και δω ακόμη είμαστε αναγκασμένοι να επικαλεστούμε το κεφάλαιο. Αυτές οι επιφάνειες, αν εξαιρέσουμε μερικά κοινοτικά εδάφη, θέλουν εκχέρσωμα, γιατί αν τα εκμεταλλευτούν δεν θα δώσουν κανένα καθαρό κέρδος και πιθανότατα ούτε τα έξοδα της καλλιέργειας.

«Τα εδάφη αυτά κατέχονται από ιδιοκτήτες που έχουν ή δεν έχουν το αναγκαίο κεφάλαιο για να τα εκμεταλλευτούν. Στην πρώτη περίπτωση, ο ιδιοκτήτης θα έμενε ευχαριστημένος πιθανά, αν εκμεταλλευότανε τα εδάφη αυτά, με ένα ελάχι-

στο κέρδος, και θα απαρνιότανε ίσως την γιαοπρόσοδο όπως την ονομάζουν· αλλά βρήκε πως κάνοντας επιχείρηση αυτές τις καλλιέργειες, έχανε το σταθερό αρχικό του κεφάλαιο και οι υπολογισμοί του, του αποδείξαν πως η πώληση των προϊόντων δεν θα κάλυπτε τα έξοδα της καλλιέργειας... Έτσι η γη αυτή θα παραμένει χέρσα, γιατί το κεφάλαιο που θα βάλει σ' αυτή δεν θα αποδώσει κανένα κέρδος και θα χαθεί. Αν γινότανε αλοιώς όλα αυτά τα εδάφη θα έμπαιναν αμέσως σε καλλιέργεια· οι αποταμιεύσεις που σήμερα παίρνουν μια άλλη κατεύθυνση, θα κατευθυνθούν αναγκαστικά μέσα σε ορισμένες προϋποθέσεις προς τις εδαφικές εμεταλλεύσεις· γιατί τα κεφάλαια δεν έχουν πάθη: έχουν συμφέροντα και αναζητούν πάντοτε το κέρδος ταυτόχρονα το πιο σίγουρο και το πιο επικερδές».

Ο καλά αιτιολογημένος αυτός συλλογισμός, μας ξαναλέει πως η στιγμή της εκμετάλλευσης αυτών των χέρσων εδαφών δεν έφτασε ακόμη για τη Γαλλία, όπως ακριβώς η στιγμή για να έχουν σιδηρόδρομο δεν έχει έρθει για τους Κάφρους και για τους Οτεντότους. Γιατί, όπως είπαμε στο II κεφάλαιο, η κοινωνία ξεκινάει από τις πιο εύκολες εκμεταλλεύσεις, τις πιο σίγουρες, τις πιο αναγκαίες, και τις λιγότερο δαπανηρές· και δεν έρχεται παρά λίγο-λίγο να χρησιμοποιήσει πράγματα σχετικά λιγότερο παραγωγικά. Από τη στιγμή που το ανθρώπινο γένος κυκλοφορεί πάνω στην επιφάνεια της γης δεν έκανε άλλη δουλειά· και για το γένος αυτή η ίδια φροντίδα ξαναγυρίζει πάντοτε: να εξασφαλίσει την επιβίωση προσφεύγοντας στην εφεύρεση. Για να μη γίνει η αποχέρσωση μια επικίνδυνη κερδοσκοπία, μια αιτία αθλιότητας, μ' άλλα λόγια, για να γίνει δυνατή, πρέπει επόμενα να πολλαπλασιάσουμε ακόμη τα κεφάλαιά μας και τις μηχανές μας, να ανακαλύψουμε καινούργιες μεθόδους, να διαιρέσουμε καλύτερα την εργασία. Επόμενα παρακινώντας την πολιτεία να πάρει μια τέτοια φροντίδα, είναι σαν τους χωρικούς που βλέποντας να πλησιάζει η καταιγίδα, στρώνονται και παρακαλάνε το θεό και επικαλούνται την αγιότητά του. Οι κυβερνήσεις δεν θα ήτανε πολύ να το επαναλάβουμε σήμερα,

είναι οι αντιπρόσωποι της θείας Πρόνοιας, θα έλεγα σχεδόν οι εκτελεστές της ουράνιας εκδίκησης: δεν μπορούν να κάνουν τίποτα για μας. Μήπως η αγγλική κυβέρνηση, για παράδειγμα, μπορεί να δώσει εργασία στους δυστυχισμένους που καταφεύγουν στα φτωχοκομεία; Κι αν το μπορούσε, θα το τολμούσε; *Βοήθειά σου! Ο Θεός θα σε ελεήσει!* Αυτή η λαϊκή δυσπιστία απέναντι στη θεότητα μας λέει επίσης αυτό που πρέπει να περιμένουμε από την εξουσία... τίποτα!

Φτάνοντας στο δεύτερο σταθμό του Γολγοθά μας, αντί να μας απελευθερώσει από άγονες θεωρητικοποιήσεις, ας είμαστε λίγο-λίγο πιο προσεκτικοί στις ενδείξεις του προορισμού μας. Το ενέχυρο της ελευθερίας μας βρίσκεται στην αύξηση των βασάνων μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΤΡΙΤΗ ΕΠΟΧΗ:

Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Ανάμεσα στην ύδρα με τα εκατό στόματα του καταμερισμού της εργασίας και τον αδάμαστο δράκο των μηχανών τι θα γίνει η ανθρωπότητα; Ένας προφήτης το έχει πει εδώ και περισσότερο από δυο χιλιάδες χρόνια: ο Σατανάς βλέπει το θύμα του και ο πόλεμος άναψε, Asperit gentes, et dissolvit. Για να μας προφυλάξει από τις δυο μάστιγες, την πείνα και την πανούκλα, η θεία πρόνοια μας στέλνει τη διχόνοια, την έριδα.

Ο ανταγωνισμός παρουσιάζει αυτή τη χρονολογία της φιλοσοφίας που, μια ατελής κατανόηση των αντινομιών του λόγου έκανε να γεννηθεί η τέχνη του σοφιστή, οι χαρακτήρες του λαθεμένου και του αληθινού συγχέονται και όπου δεν ήτανε περισσότερο, αντί για διδασκαλίες, παρά απατηλοί ανταγωνισμοί του πνεύματος. Έτσι η τεχνική κατασκευαστική κίνηση αναπαράγει πιστά τη μεταφυσική κίνηση· η ιστορία της κοινωνικής οικονομίας είναι γραμμένη ολόκληρη μέσα στα γραφτά της φιλοσοφίας. Ας μελετήσουμε αυτή την ενδιαφέρουσα φάση που το πιο χτυπητό χαρακτηριστικό της είναι να εξαλείψει τη γνώμη που έχουν αυτοί που πιστεύουν, καθώς και αυτοί που διαμαρτύρονται.

§I. Αναγκαιότητα του ανταγωνισμού

Ο κ. Louis Reybaud[74], μυθιστοριογράφος το επάγγελμα, συγκαιριακά οικονομολόγος, βραβευμένος από την Ακαδημία η-

Οικών και πολιτικών Επιστημών για τις αντιφορμαλιστικές γελοιογραφίες του, έγινε με τον καιρό ένας από τους πιο αντιπαθητικούς συγγραφείς απέναντι στις κοινωνικές ιδέες· ο κ. L. Reybaud δεν είναι λιγότερο, όπως φαίνεται, βαθειά εμποτισμένος από τις ίδιες ιδέες· η αντίθεση που κάνει να φανερωθεί δεν βρίσκεται ούτε στην καρδιά του ούτε στο πνεύμα του· βρίσκεται μέσα στα γεγονότα.

Στην πρώτη έκδοση του έργου του: Études sur les reformateurs contemporains, ο κ. Reybaud, συγκινημένος από το όραμα των κοινωνικών δεινών, όσο και από το θάρρος των ιδρυτών Σχολών, που πίστεψαν, σε μια έκκρηξη συναισθηματικότητας, πως μπορούσαν να μεταρρυθμίσουν τον κόσμο, είχε τυπικά εκφράσει τη γνώμη πως αυτό που επιζεί από όλο το σύστημά τους ήτανε: ο *συνεταιρισμός, η συνεργασία*. Ο κ. Dunoyer, ένας από τους κριτές του κ. Reybaud, του αποδίνει αυτή την μαρτυρία, τόσο πιο κολακευτική για τον κ. Reybaud όσο η μορφή της είναι λίγο ειρωνική.

«Ο κ. Reybaud, που έκθεσε με τόση ακρίβεια και ταλέντο, σ' ένα βιβλίο που το βράβευσε η Γαλλική Ακαδημία, τα ελαττώματα των τριών κύριων μεταρρυθμιστικών συστημάτων, ευνοεί την αρχή που τους είναι κοινή και τους χρησιμεύει για βάση: το συνεταιρισμό. Η συνεργασία είναι στα μάτια του, το δηλώνει, το πιο *μεγάλο πρόβλημα των νέων χρόνων*. Αυτή μας καλεί, λέει, να λύσουμε το πρόβλημα της διανομής των προϊόντων της εργασίας. Αν, για τη λύση του προβλήματος, η εξουσία δεν μπορεί να κάνει τίποτα, η συνεργασία, ο συνεταιρισμός *τα μπορεί όλα*. Ο κ. Reybaud μιλάει εδώ σαν ένας συγγραφέας της συνεταιριστικής κοινότητας...» (του Fourier).

Ο κ. Reybaud βρίσκεται λίγο μπροστά, όπως μπορούμε να το δούμε. Προικισμένος με καλή θέληση και πίστη για να μην καταλαβαίνει το γκρεμό, σε λίγο αντιλήφθηκε πως παραπλανήθηκε και άρχισε να οπισθοδρομεί. Δεν του αποδίνω καμία μομφή γι' αυτή την αλλαγή· ο κ. Reybaud είναι από τους ανθρώπους αυτούς που δεν μπορούμε δίχως να τους αδικήσουμε να τους θεωρήσουμε υπεύθυνους για τις μεταπτώ-

σεις τους. Μίλησε πριν σκεφτεί, συγκρατήθηκε: τι πιο φυσικό! Αν οι σοσιαλιστές έπρεπε να επιτεθούν σε κάποιον, αυτός θα ήτανε ο κ. Dunoyer που προκάλεσε την απάρνηση του κ. Reybaud μ' αυτό το μοναδικό του κοπλιμέντο.

Ο κ. Dunoyer δεν άργησε ν' αντιληφθεί πως τα λόγια του δεν έπεσαν διόλου πάνω σε κλειστά αυτιά. Αναφέρει, για τη δόξα των ωραίων αρχών πως «σε μια δεύτερη έκδοση του παραπάνω έργου του κ. Reybaud είχε από μόνος του μετριάσει αυτό που οι εκφράσεις του μπορούσαν να φτάσουν στο απόλυτο. Είπε πως αντί να τα μπορούσε *όλα*, θα μπορούσε *πολλά*».

Ήτανε μια σημαντική τροποποίηση, όπως πολύ σωστά το σημείωσε ο κ. Dunoyer, αλλά που επέτρεπε ακόμα στον κ. Reybaud να γράψει ταυτόχρονα: «Τα συστήματα αυτά είναι βαρειά· πρέπει να τα θεωρήσουμε σαν τα προγνωστικά μιας μπερδεμένης οργάνωσης, που μέσα σ' αυτή η εργασία θα αναζητεί μιαν ισορροπία και μια κανονικότητα που της λείπει... Στο βάθος όλων αυτών των προσπαθειών κρύβεται μια αρχή: η συνεταιριστικότητα, που θα ήτανε λάθος να την υποβιβάσετε στις ακανόνιστες εκδηλώσεις».

Τελικά, ο κ. Reybaud βρέθηκε να είναι σε μεγάλο βαθμό οπαδός του ανταγωνισμού, που θα πει πως εγκατάλειψε αποφασιστικά την συνεταιριστική αρχή. Γιατί αν, με το συνεταιρισμό, δεν έπρεπε να περιμένουμε παρά τις μορφές της κοινωνίας που προσδιορίζονται από τον Εμπορικό κώδικα και που οι κ.κ. Troplong και Delangle μας έδωσαν συνοπτικά τη φιλοσοφία του, δεν υπάρχει πια ανάγκη να διακρίνουμε τους σοσιαλιστές από τους οικονομολόγους, ένα κόμμα που αναζητάει το συνεταιρισμό και ένα κόμμα που ισχυρίζεται πως ο συνεταιρισμός, η συνεργασία υπάρχει.

Το πώς δεν το φαντάζονταν πως θα έφτανε ο κ. Reybaud απερίσκεπτα να λέει όχι και ναι πάνω σ' ένα πρόβλημα που ακόμα δεν είχε σχηματίσει καθαρή ιδέα, τον τοποθετούν σ' αυτούς τους θεωρητικολόγους σοσιαλιστές, που αφού εξαπόλυσαν στον κόσμο μια φενάκη, έναν εμπαιγμό, αρχίζουν να εφησυχάζουν με το πρόσχημα πως η ιδέα αφού ανήκει

στον Δημόσιο τομέα, δεν έχουν να κάνουν τιποτ' άλλο παρά να την αφήσουν ν' ακολουθήσει το δρόμο της. Ο κ. Reybaud, κατά την άποψή μου, ανήκει περισσότερο στην κατηγορία των ανθρώπων που ξεγελιώνται εύκολα, που μετράει τόσο μέσα στους κόλπους των ανθρώπων όσο και μέσα στους ανθρώπους του πνεύματος. Ο κ. Reybaud θα παραμένει επόμενα στα μάτια μου ο vir probus dicendi peritus, ο συγγραφέας ο συνειδητός και ο ικανός ο οποίος μπορεί πολύ καλά να αφήνει να εκπλήττεται, αλλά που δεν εκφράζει ποτέ παρά μόνο αυτό που βλέπει κι αυτό που δοκιμάζει. Άλλωστε ο κ. Reybaud αφού έτσι και καταπιάστηκε με τις οικονομικές ιδέες, θα μπορούσε τόσο πιο λίγο να συμφωνήσει με τον εαυτό του, όσο περισσότερο θα είχε ξεκαθαρισμένη την νόησή του και ορθότητα στο συλλογισμό του. Θέλω να κάνω μπροστά στον αναγνώστη, αυτό το περίεργο πείραμα.

Αν μπορούσα να συναντήσω τον κ. Reybaud, θα του έλεγα: Πάρτε το μέρος του ανταγωνισμού, θα έχετε άδικο· πάρτε το μέρος ενάντια στον ανταγωνισμό, θα έχετε ακόμη πάλι άδικο. Πράγμα που σημαίνει πως θα έχετε πάντοτε δίκιο. Ύστερα απ' αυτό, αν πεπεισμένος πως δεν κάνετε λάθος ούτε στην πρώτη έκδοση του βιβλίου σας ούτε στην τέταρτη, πετυχαίνετε να διατυπώνετε τα νοήματά σας με τρόπο σαφή, θα σας υπολόγιζα για έναν οικονομολόγο τόσο μεγαλοφυή όσο τον Turgot και τον A. Smith· αλλά σας προλαβαίνω πως τότε θα μοιάζατε μ' αυτόν τον τελευταίο που τον γνωρίζετε λίγο δίχως αμφιβολία, θα είσαστε ένας οπαδός της ισότητας, της ισοπολιτείας! Δεχθείτε το στοίχημα!

Για να προετοιμάσουμε καλύτερα το κ. Reybaud να ανασυμφιλιωθεί με τον εαυτό του, ας του δείξουμε πρώτα πρώτα πως αυτή η ευμετάβολη κρίση, που κάθε άλλος στη θέση μου θα τον έκρινε με μια οξυμένη υβριστικότητα, είναι μια προδοσία, όχι μόνο του συγγραφέα αλλά και των γεγονότων που καταπιάστηκε να εξηγήσει.

Το Μάρτη του 1844, ο κ. Reybaud δημοσίευσε για το πυρηνέλαιο, που ενδιέφερε την πατρίδα του τη Μασσαλία, ένα άρθρο που πρότεινε θερμά τον ελεύθερο συναγωνισμό του

καθώς και του σουσαμόλαδου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο συγγραφέας και που φαίνονται αυθεντικές, το σουσάμι αποδίνει 45 ή 46% λάδι, ενώ τα καρυδόφυλλα και το αγριολάχανο δεν δίνουν παρά 25 με 30% και η ελιά μόνο 20 με 22%. Τι σουσάμι, για τον παραπάνω λόγο, δεν αρέσει στους εργοστασιάρχες του Βορρά, που ζήτησαν και πέτυχαν την απαγόρευσή του. Ωστόσο οι Άγγλοι καιροφυλακτούσαν, έτοιμοι να αρπάξουν αυτό το σοβαρό κλάδο του εμπορίου. Με το να απαγορεύεται το πυρηνέλαιο κ.λπ. λέει ο κ. Reybaud, το λάδι μας ξαναγυρίζει σαν μείγμα, σαν σαπούνι ή με κάθε άλλο τρόπο· θα χάσουμε το όφελος της κατασκευής του. Άλλωστε το συμφέρον της ναυτιλίας μας απαιτεί αυτό το είδος του εμπόριου να προστατευτεί· δεν πρόκειται παρά για 40.000 το λιγότερο τόνους πυρηνέλαιου· πράγμα που προϋποθέτει μια ναυτική απασχόληση από 300 πλοία και 3000 ναυτικούς.

Τα γεγονότα αυτά μας κάνουν να συμπεράνουμε: 45% λάδι αντί 25%· ποιότητα ανώτερη απόλες τις ποιότητες της Γαλλίας· μείωση της τιμής για μια κατανάλωση πρώτης ανάγκης· οικονομία για τους καταναλωτές· 300 ναυπηγήσεις, 3000 ναυτικοί· να! τι μας οφείλει η ελευθερία του εμπορίου. Επόμενα, ζήτω ο συναγωνισμός και το σουσάμι!

Ύστερα, με πρόθεση να εξασφαλίσει καλύτερα αυτά τα διαμαντένια αποτελέσματα, ο κ. Reybaud, παρασυρμένος από τον πατριωτισμό του και ακολουθώντας κατευθείαν την ιδέα του, παρατηρεί πολύ δικαιολογημένα για μας πως η κυβέρνηση θα ώφειλε ν' απέχει στο εξής από κάθε σύμβαση αμοιβαιότητας στις μεταφορές· υπάρχει ανάγκη η γαλλική ναυτιλία να εκτελεί τόσο τις εισαγωγές όσο και τις εξαγωγές του γαλλικού εμπορίου. «Αυτό που ονόμαζαν αμοιβαιότητα, λέει, είναι ένα καθαρό πλάσμα που το πλεονέκτημα πηγαίνει σ' αυτόν που η ναυσιπλοΐα κοστίζει λιγότερο. Επόμενα, καθώς στη Γαλλία τα στοιχεία της ναυσιπλοΐας, όπως η αγορά του πλοίου, οι μισθοί του πληρώματος, τα έξοδα του εξοπλισμού, του επισιτισμού, ανεβαίνουν σε ένα κόστος εξαιρετικό και ανώτερο απ' το κόστος των άλλων ναυτικών

εθνών, έπεται πως κάθε συνθήκη αμοιβαιότητας ισοδυναμεί για μας σαν συνθήκη παραίτησης και αντί να συμφωνήσουμε σε μια πράξη αμοιβαίου ώφελους, καταλήγουμε συνειδητά ή αθέλητα σε μια θυσία». Εδώ ο κ. Reybaud μας βγάζει από τις ολέθριες συνέπειες της αμοιβαιότητας: «Η Γαλλία καταναλώνει 500.000 μπάλες μπαμπάκι και είναι οι Αμερικάνοι που μας τις φέρνουν στις αποβάθρες μας, χρησιμοποιεί τεράστιες ποσότητες από γαιάνθρακα και είναι οι Άγγλοι που πραγματοποιούν τις μεταφορές, οι Σουηδοί και οι Νορβηγοί μας παραδίνουν οι ίδιοι το σίδερό τους και την ξυλεία τους, οι Ολλανδοί τα τυριά τους, οι Ρώσοι το καννάβι τους και το στάρι τους, οι Γενοβέζοι το ρύζι τους, οι Σπανιόλοι τα λάδια τους, οι Σικελοί το θειάφι τους, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι όλα τα εδώδιμα της Μεσογείου και της Μαύρης θάλασσας».

Ολοφάνερα μια τέτοια κατάσταση δεν είναι ανεκτή, γιατί καταλήγει να κάνει την εμπορική ναυτιλία μας άχρηστη. Ας σπεύσουμε επόμενα να ξαναγυρίσουμε στο ναυτικό εργαστήρι, που η χαμηλή τιμή της ξένης ναυτιλίας τείνει να μας ξεκληρίσει. Ας κλείσουμε τα λιμάνια μας στα ξένα πλοία ή το λιγότερο, ας τα χτυπήσουμε με υψηλούς δασμούς. Επόμενα κάτω ο συναγωνισμός και οι ανταγωνιστικές ναυτιλίες!

Ο κ. Reybaud μήπως αρχίζει να καταλαβαίνει πως οι οικονομικο-σοσιαλιστικές διακυμάνσεις είναι πολύ πιο απλοϊκές απ' όσο πίστευε; Τι ευγνωμοσύνη θα μου όφειλε, αν του ησύχαζα την ταραγμένη συνείδησή του!

Η αμοιβαιότητα, που με τόσο θλιβερό παράπονο, ο κ. Reybaud αναφέρεται, δεν είναι παρά μια μορφή της εμπορικής ελευθερίας. Αποδώστε στις ανταλλαγές την πλήρη και ολοκληρωτική ελευθερία τους και η σημαία μας θα εξαφανιστεί απ' όλες τις θάλασσες καθώς και τα λάδια μας από την ξηρά. Επόμενα θα πληρώσουμε πιο ακριβά το λάδι μας αν επιμένουμε να το κατασκευάζουμε μόνοι μας, πιο ακριβά τα αποικιακά μας εδώδιμα αν κάναμε τη μεταφορά τους μόνοι μας. Για να φτάσουμε ν' αγοράζουμε πιο φτηνά, θα έπρεπε αφού παραιτηθούμε από τα λάδια μας, να παραιτηθούμε από

τη ναυτιλία μας, ύστερα από τα μάλλινά μας, από τα μπαμπακερά μας, το σίδερό μας και καθώς μια μονωμένη βιομηχανία κοστίζει αναγκαστικά πιο ακριβά, να παραιτηθούμε κι από τα κρασιά μας, τα στάρια μας, τις βοσκές μας! Όποιο μέρος κι αν διαλέξουμε: το προνόμιο ή την ελευθερία, φτάνουμε στο αδύνατο, στο παράλογο.

Δίχως αμφιβολία υπάρχει μια αρχή *διευθέτησης*· αλλά, εκτός αν πρόκειται για έναν πιο τέλειο δεσποτισμό, η αρχή αυτή πρέπει να πηγάζει από ένα νόμο ανώτερο από την ίδια την ελευθερία: όμως το νόμο αυτό κανένας ακόμη δεν τον έχει προσδιορίσει και διερωτώμαι αν οι οικονομολόγοι πραγματικά κατέχουν την επιστήμη. Γιατί δεν μπορεί να νομισθεί κανένας σοφός που, με την καλλίτερη πίστη και με όλη τη σοφία του κόσμου, κηρύττει αλληλοδιάδοχα, σε απόσταση έντεκα σειρών, την ελευθερία και το μονοπώλιο.

Δεν είναι ολοφάνερο, με μια άμεση σαφήνεια και ενόραση πως ο *ανταγωνισμός καταστρέφει τον ανταγωνισμό;* Υπάρχει στη γεωμετρία ένα πιο σίγουρο θεώρημα, πιο αναντίρρητο από αυτό; Πώς τότε, με ποιές προϋποθέσεις, με ποιό νόημα, μια αρχή που είναι άρνηση του εαυτού της, μπορεί να μπει μέσα στην επιστήμη; Αν ο συναγωνισμός είναι αναγκαίος, αν όπως λέει η σχολή, είναι ένα αίτημα της παραγωγής, πώς γίνεται τόσο καταστροφικός; Και αν το πιο βέβαιο αποτέλεσμά τους, είναι να χάνει αυτά που δημιουργεί, πώς γίνεται χρήσιμος; Γιατί οι δυσχέρειες που αναπτύσσονται στη συνέχειά του, το ίδιο όπως το καλό που προκαλούν, δεν προέρχονται από τον άνθρωπο: κυλάνε λογικά, οι μεν από τις δε, από την αρχή την ίδια, και συνυπάρχουν με τον ίδιο τρόπο και η μία απέναντι στην άλλη...

Και καταρχήν, ο συναγωνισμός είναι τόσο ουσιαστικός στην εργασία όσο και ο καταμερισμός, επειδή είναι ο ίδιος ο καταμερισμός που ξαναγύρισε με μιαν άλλη μορφή, ή καλύτερα που ανυψώθηκε στη δεύτερη δύναμή του· ο καταμερισμός, λέω, όχι πια, όπως στην πρώτη εποχή των οικονομικών εξελίξεων, προσαρμοσμένης στις ομαδικές δυνάμεις, επόμενα που απορροφούσε την προσωπικότητα του εργαζόμενου

μέσα στο εργαστήρι, αλλά δίνοντας γέννηση στην ελευθερία, κάνοντάς την σε κάθε υποδιαίρεση της εργασίας μια υπέρτατη αρχή όπου ο άνθρωπος μπαίνει κάτω από τη δύναμή της και την εξάρτησή της. Ο ανταγωνισμός με μια λέξη, είναι η ελευθερία μέσα στον καταμερισμό και μέσα σ' όλα τα καταμερισμένα μέρη: αρχίζοντας από τις πιο αντιληπτές ενέργειες, τείνει να πραγματοποιηθεί μέχρι τις κατώτερες δραστηριότητες της καταμερισμένης εργασίας.

Εδώ οι κομμουνιστές προβάλλουν μια παρατήρηση. Πρέπει λένε, να διακρίνουμε σε κάθε πράγμα τη χρήση και την κατάχρηση. Υπάρχει συναγωνισμός χρήσιμος, αξιέπαινος, ηθικός, ένας συναγωνισμός που εξευγενίζει την καρδιά και τη σκέψη, ένας ευγενής και μεγαλόψυχος συναγωνισμός: είναι η άμιλλα. Και γιατί αυτή η άμιλλα δεν είχε σαν αντικείμενο την ωφέλεια όλων;... Υπάρχει ένας άλλος συναγωνισμός ολέθριος, ανήθικος, αντικοινωνικός, ένας συναγωνισμός παθιασμένος, που μισεί και σκοτώνει: είναι ο εγωϊσμός.

Έτσι λένε οι οπαδοί της κοινοκτημοσύνης, έτσι εκφράζονταν, πριν σχεδόν ένα χρόνο, στη διδασκαλία τους για το κοινωνικό πιστεύω τους, στην εφημερίδα la Reforme.

Όποια δυσαρέσκεια κι αν δοκιμάζω να εναντιώνομαι σε ανθρώπους που οι ιδέες τους είναι στο βάθος και δικές μου δεν μπορώ να παραδεχτώ μια παρόμοια διαλεχτική. Η εφημερίδα La Reforme, πιστεύοντας να συμφιλιώσει τα πάντα με μια διάκριση περισσότερο γραμματική παρά πραγματική, δημιούργησε, δίχως αμφιβολία γι' αυτό, τη χρυσή τομή, δηλαδή το χειρότερο είδος διπλωματίας. Η επιχειρηματολογία της είναι ακριβώς η ίδια με την του κ. Rossi σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας: συνίσταται στο να αντιθέτει το συναγωνισμό και την ηθική, με το σκοπό να τις ορίσει τον ένα απ' την άλλη, όπως ο κ. Rossi ισχυρίστηκε να σταματήσει και να περιορίσει με την ηθική τα οικονομικά άτοπα κόβοντας από δω κι από κει σύμφωνα με την ανάγκη και τη συγκυρία. Είχα αποκρούσει τον κ. Rossi απευθύνοντάς του αυτήν την απλή ερώτηση: Πώς μπορεί η επιστήμη να βρίσκεται σε ασυμφωνία με τον εαυτό της, η επιστήμη του πλούτου και η

επιστήμη του πρέπει; Το ίδιο ρωτάω και τους οπαδούς της κοινοκτημοσύνης: πώς μια αρχή που η ανάπτυξή της είναι ολοφάνερα χρήσιμη, να είναι ταυτόχρονα ολέθρια;

Λένε: η άμιλλα δεν είναι ο συναγωνισμός. Παρατηρώ αμέσως πως ο ισχυρισμός γι' αυτή την διάκριση δεν ανταποκρίνεται παρά στα διαφορετικά αποτελέσματα της παραπάνω αρχής, πράγμα που κάνει πιστευτό πως υπάρχουν δυο αρχές που τις συγχέουν. Η άμιλλα δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ο συναγωνισμός ο ίδιος· και επειδή μπλεχτήκαμε στις αφαιρέσεις θα καταπιαστώ θεληματικά μ' αυτές. Δεν υπάρχει άμιλλα δίχως σκοπό, όπως ακριβώς δεν υπάρχει παθιασμένη ορμή δίχως αντικείμενο· και καθώς κάθε αντικείμενο πάθους είναι αναγκαστικά ανάλογο με το πάθος: η γυναίκα για κείνον που την αγαπά, η εξουσία για τον φιλόδοξο, ο χρυσός για τον φιλάργυρο, ένα βραβείο για τον ποιητή, έτσι και το αντικείμενο της βιομηχανικής άμιλλας είναι αναγκαστικά το κέρδος.

Όχι, ξαναλένε οι κομμουνιστές, το αντικείμενο της άμιλλας του εργαζόμενου πρέπει να είναι η γενική χρησιμότητα, η ωφέλεια, η αδελφότητα, η αγάπη.

Αλλά η κοινωνία η ίδια, επειδή αντί να σταματήσει στον άνθρωπο σαν άτομο, που πρόκειται γι' αυτό αυτή τη στιγμή, δεν θέλει να καταπιαστεί παρά με τον ομαδικό άνθρωπο, την κοινωνία, λέω, δεν εργάζεται παρά με τον σκοπό του πλούτου, της ευημερίας, της ευτυχίας· είναι το αποκλειστικό αντικείμενό της. Πώς λοιπόν αυτό που είναι αληθινό για την κοινωνία δεν θα ήτανε για το άτομο, επειδή πριν απ' όλα η κοινωνία είναι ο άνθρωπος, επειδή ολόκληρη η ανθρωπότητα ζει μέσα στον άνθρωπο; Πώς να αντικαταστήσουμε στο άμεσο αντικείμενο της άμιλλας, που μέσα στη βιομηχανία είναι η προσωπική ευημερία, αυτό τον απομακρυσμένο σκοπό και σχεδόν μεταφυσικό που ονομάζουν γενική ευημερία, όταν αυτή ιδιαίτερα δεν είναι τίποτα δίχως την άλλη, δεν μπορεί να προκύψει από την άλλη;

Οι κουμμουνιστές, γενικά, κάνουν έναν παράξενο υπαινιγμό: φανατικοί της εξουσίας, οπαδοί της κεντρικής ε-

ξουσίας και στην ιδιαίτερη περίπτωση που πρόκειται εδώ, για τον ομαδικό πλούτο, που ισχυρίζονται πως θα παράγουν με ένα είδος επιστροφής, την ευημερία του εργαζόμενου που δημιούργησε τον πλούτο αυτόν: ωσάν το άτομο να υπάρχει· ύστερα από την κοινωνία και όχι η κοινωνία ύστερα από το άτομο. Στο τέλος, η περίπτωση αυτή δεν είναι η μόνη που βλέπουμε να κυριαρχούν οι σοσιαλιστές στην άγνοιά τους με τις παραδόσεις του πολιτεύματος που ενάντια του διαμαρτύρονται.

Αλλά ποιά ανάγκη για να επιμένουμε; Από τη στιγμή που ο κομμουνιστής, αλλάζει το όνομα των πραγμάτων, vera rerum vocabula, ομολογεί σιωπηρά την αδυναμία του και βγαίνει έξω από το θέμα. Γι' αυτό θα του δώσω μια καθολική απάντηση: Αρνούμενος τον συναγωνισμό, εγκαταλείπει το θέμα· στο εξής δεν μετράτε στη συζήτηση. Θα αναζητήσουμε μια άλλη φορά μέχρι σε ποιο σημείο ο άνθρωπος πρέπει να θυσιάζεται για το γενικό συμφέρον: για τώρα πρόκειται να λύσουμε το πρόβλημα του συναγωνισμού, δηλαδή να συμφιλιώσουμε την πιο υψηλή ικανοποίηση του εγωϊσμού με τις κοινωνικές αναγκαιότητες.

Ο συναγωνισμός είναι αναγκαίος για τη σύσταση της αξίας, δηλαδή για την ίδια την αρχή της διανομής και επόμενα για τον ερχομό της ισότητας. Εφόσον ένα προϊόν παράγεται από έναν και μόνο κατασκευαστή, η πραγματική αξία του προϊόντος αυτού παραμένει ένα μυστήριο, είτε αποκρύβεται από τον παραγωγό, είτε αμέλεια ή ανικανότητα να ρίξει την τιμή της αρχικής αξίας στο πιο ακραίο όριό της. Έτσι το προνόμιο της παραγωγής είναι μια πραγματική απώλεια για την κοινωνία και η δημοσιότητα της βιομηχανίας όπως κι ο συναγωνισμός των εργαζόμενων μια ανάγκη. Όλες οι ουτοπίες που έχουν φανταστεί και θα φανταστούν δεν μπορούν να απαλλαχτούν από τον νόμο αυτό.

Βέβαια, δεν παραλείπω ν' αναφέρω πως η εργασία και ο μισθός δεν μπορούν και δεν πρέπει να εξασφαλιστούν· είχα το ίδιο την ελπίδα πως η εποχή αυτής της εγγύησης δεν είναι απομακρυσμένη: αλλά θεωρώ πως η εξασφάλιση του μισθού

είναι αδύνατη δίχως την ακριβή γνώση της αξίας και πως η αξία αυτή δεν μπορεί να αποκαλυφτεί παρά μόνο με το συναγωνισμό, και διόλου από τους κομμουνιστικούς θεσμούς ή από ένα διάταγμα του λαού. Γιατί υπάρχει κάτι πιο δυνατό εδώ από τη θέληση του νομοθέτη και των πολιτών: είναι η απόλυτη αδυναμία του ανθρώπου να εκπληρώσει το καθήκον του από τη στιγμή που βρίσκεται αλαφρωμένος από κάθε υπευθυνότητα απέναντι στον εαυτό του, επόμενα η υπευθυνότητα απέναντι στον εαυτό του στην εργασία, συνεπάγεται αναγκαστικά ανάμεσα σε άλλα, τον συναγωνισμό[75]. Την 1η Γενάρη του 1847, η ρύθμιση της εργασίας και του μισθού εξασφαλίστηκε για όλους: παρευθύς μια άπειρη χαλάρωση διαδέχθηκε την πυρωμένη τάση της βιομηχανίας· η πραγματική αξία έπεσε γρήγορα κάτω από την ονομαστική αξία, το μεταλλικό νόμισμα, παρά την εικόνα του βασιλέως και τη σφραγίδα του εδοκίμασε την τύχη των χαρτονομισμάτων, ο έμπορος έχοντας ανάγκη να παραδώσει περισσότερα, παραδίνει λιγότερα και μεις ξαναβρίσκουμε έναν κύκλο πιο χαμηλό μέσα στην κόλαση της αθλιότητας, που ο συναγωνισμός δεν είναι ακόμη παρά ο τρίτος γύρος.

Όταν θα παραδεχόμουνα, μαζί με μερικούς σοσιαλιστές, πως το θέλγητρο της εργασίας θα μπορούσε μια μέρα να χρησιμεύσει σαν τροφή για την άμιλλα[76], δίχως την υστεροβουλία του κέρδους, τι χρησιμότητα θα μπορούσε να έχει σ' αυτή τη φάση που μελετάμε, αυτή η ουτοπία;

Δεν βρισκόμαστε ακόμη παρά στην τρίτη εποχή της οικονομικής εξέλιξης, στην τρίτη ηλικία της σύστασης της εργασίας, δηλαδή σε μια περίοδο που είναι αδύνατο η εργασία να είναι ελκυστική. Γιατί το θέλγητρο της εργασίας δεν μπορεί να είναι παρά το αποτέλεσμα μιας υψηλής φυσικής, ηθικής και νοητικής ανάπτυξης, αυτή η ίδια η εκπαίδευση της ανθρωπότητας με τη βιομηχανική τεχνολογία, είναι ακριβώς το αντικείμενο που ακολουθούμε διαμέσου των αντιφάσεων της κοινωνικής οικονομίας. Πώς λοιπόν το θέλγητρο στην εργασία θα μπορούσε να μας χρησιμεύσει σαν αρχή και μοχλός, ενώ για μας είναι ακόμη ο σκοπός και το τέλος;

Αλλά αν είναι αδιαφιλονίκητο πως η εργασία, σαν η πιο υψηλή εκδήλωση της ζωής, της νόησης και της ελευθερίας, κουβαλά μαζί και το θέλγητρό της, αρνούμαι πως αυτό το θέλγητρο θα μπορούσε ποτέ να χωριστεί ολοκληρωτικά από το κίνητρο της χρησιμότητας και επόμενα ξαναγύρισμα σε κάποιον εγωισμό. Αρνούμαι, λέω, την εργασία για την εργασία, το ίδιο όπως αρνούμαι το στύλ για το στύλ, τον έρωτα για τον έρωτα, την τέχνη για την τέχνη. Το στύλ για το στύλ παρήγαγε στις μέρες μας την κατά παραγγελία και αυτοσχεδιάζουσα φιλολογία δίχως ιδέες, ο έρωτας για τον έρωτα οδηγεί στην παιδεραστία, στον αυνανισμό και την πορνεία, η τέχνη για την τέχνη καταλήγει στην πολυχρωμία, στη γελοιογραφία, στη λατρεία της ασχήμιας. Όταν ο άνθρωπος δεν αναζητάει μέσα στην εργασία παρά την ευχαρίστηση για την άσκησή της, σε λίγο θα πάψει να εργάζεται, θα παίζει. Η ιστορία είναι γεμάτη με γεγονότα που βεβαιώνουν αυτή την υποθάθμιση. Οι αγώνες της Ελλάδας: τα Ίσθμια, οι Ολυμπιακοί, τα Πύθεια, τα Νέμεα δραστηριότητες μιας κοινωνίας που παρήγαγε τα πάντα από τους σκλάβους της, η ζωή των Σπαρτιατών και των αρχαίων Κρητών, τα μοντέλα τους, τα γυμναστήρια, οι παλαίστρες, τα ιπποδρόμια και οι δραστηριότητες της αγοράς των Αθηναίων, τις θέσεις που ο Πλάτων προσδίνει στους πολεμιστές της Δημοκρατίας του που δεν κάνουν τίποτ' άλλο παρά να εκφράζουν τις επιθυμίες του αιώνα τους, τέλος στη δική μας φεουδαρχική κοινωνία, οι ιππικοί αγώνες και τα τουρνουά: όλες αυτές οι επινοήσεις καθώς και πολλές άλλες που δεν τις αναφέρω, από το παιχνίδι των ζαριών που εφευρέθηκε στην πολιορκία της Τροίας από τον Παλλαμίδη ίσαμε τις ζωγραφισμένες κάρτες για τον Κάρολο τον VI από τον Gringonneur, είναι παραδείγματα το τι γίνεται η εργασία, από τη στιγμή που της απολείπει το σοβαρό κίνητρο της χρησιμότητας. Η εργασία, η αληθινή εργασία, αυτή που παράγει τον πλούτο και δίνει την επιστήμη, έχει μεγάλη ανάγκη για μέτρο, κανόνα, επιμονή και θυσία, για να είναι πολύ καιρό φίλη του πάθους, για να μη ξεφεύγει από τη φύση της, δίχως σταθερότητα και δίχως διάρθρωση. Είναι κάτι πιο

υψηλό, πιο ιδανικό, πιο φιλοσοφικό για να γίνει αποκλειστικά ευχαρίστηση και παιχνίδι, δηλαδή μυστικοπάθεια και συναίσθημα. Η ικανότητα εργασίας, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα κτήνη, έχει την πηγή της στα απώτερα βάθη του λόγου: πώς θα γίνει αυτή μέσα μας μια άλλη εκδήλωση της ζωής, μια πράξη φιληδονίας της ευαισθησίας μας;

Αν τώρα υποθέσουμε μια μεταμόρφωση της φύσης μας, δίχως ιστορικά προηγούμενα και πως κανένας μέχρι σήμερα δεν θα είχε εκφράσει την ιδέα: δεν θα είναι περισσότερο παρά ένα ακατανόητο όνειρο για τους ίδιους που την υπερασπίζουν, μια αναστροφή της προόδου, μια διάψευση για τους νόμους τους πιο βέβαιούς της οικονομικής επιστήμης. Και για ολοκληρωτική απάντηση την αποσύρω από τη συζήτηση.

Ας μείνουμε στα γεγονότα, επειδή τα γεγονότα μονάχα έχουν ένα νόημα και μπορούν να μας χρησιμεύσουν. Η Γαλλική επανάσταση έγινε τόσο για την βιομηχανική ελευθερία όσο και για την πολιτική ελευθερία. Και αν η Γαλλία, το 1789, δεν είχε αντιληφθεί διόλου όλες τις συνέπειες της αρχής που ζητούσε την πραγμάτωσή της, που θα την λέγαμε υψηλή, δεν απατήθηκε ούτε στις επιθυμίες της ούτε στις προσδοκίες της. Οποιοσδήποτε θα δοκίμαζε να το αρνηθεί θα έχανε για μένα, το δικαίωμα στην κριτική: δεν θα συζητούσα ποτέ με έναν αντίπαλο που θα την θεωρούσε σαν το αυθόρμητο σφάλμα 25 εκατομμυρίων ανθρώπων.

Στο τέλος του 18ου αιώνα η Γαλλία κουρασμένη από τα προνόμια, θέλησε με κάθε θυσία να τραντάξει το λήθαργο των σωματίων συντεχνιών και να ανυψώσει την αξιοπρέπεια του εργάτη αποδίνοντάς του την ελευθερία. Παντού όφειλε να χειραφετήσει την εργασία, να επισημάνει την ιδιοφυΐα, να κάνει τη βιομηχανία υπεύθυνη προκαλώντας τους χιλιάδες ανταγωνιστές και κάνοντας να πέσουν μονάχα απάνω της οι συνέπειες της νωθρότητάς της, της άγνοιάς της και της κακής πίστης της. Η Γαλλία ήτανε έτοιμη για τη μεταμόρφωση πριν από το '89, και ήτανε ο Turgot που πήρε τη δόξα να διενεργήσει την πρώτη τομή".

Γιατί επόμενα, αν ο συναγωνισμός δεν ήτανε μια αρχή της κοινωνικής οικονομίας, ένα διάταγμα της μοίρας, μια αναγκαιότητα της ανθρώπινης ψυχής γιατί, αντί να διαλύει συντεχνίες, αφεντικά και πρωτομάστορες, δεν σκέφτηκε να επανορθώσει καλύτερα τα πάντα; Γιατί, αντί για μια επανάσταση δεν έμενε ευχαριστημένη με μια μεταρρύθμιση; Γιατί αυτή η άρνηση αν μια τροποποίηση θ' αρκούσε; Τόσο περισσότερο που το μεσαίο αυτό κόμμα ήτανε εξολοκλήρου μέσα στο πνεύμα των συντηρητικών ιδεών, που μετείχε η μπουρζουαζία.

Ας προσθέσουμε πως το γεγονός επιθεβαιώνει τη θεωρία. Με την απαρχή της υπουργίας του Turgot, μια επαύξηση δραστηριότητας και ευημερίας άρχισε να εκδηλώνεται μέσα στο έθνος. Επίσης η δοκιμή παρουσιάστηκε τόσο αποφασιστική που πέτυχε τη γενική συγκατάθετη των νομοθετών. Η ελευθερία της βιομηχανίας και του εμπορίου φιγουράγει μέσα στους θεσμούς μας στην ίδια σειρά με την πολιτική ελευθερία. Σε αυτή την ελευθερία οφείλεται τέλος, πως ύστερα από 60 χρόνια η Γαλλία οφείλει την ανάπτυξη του πλούτου της...

Στη συνέχεια, ύστερα από το κεφαλαιώδες αυτό γεγονός και που θεμελιώθηκε μ' έναν τόσο θριαμβευτικό τρόπο η αναγκαιότητα του συναγωνισμού, ζητάω την άδεια ν' αναφέρω τρία ή τέσσερα άλλα γεγονότα, που παρόλο πως έχουν μία πιο μικρή γενικότητα, θα δείξουν καλύτερα τη σύνδεση και τη συνάφεια της αρχής που υπερασπίζω.

Γιατί η γεωργία βρίσκεται σε μας τόσο υπέρμετρα καθυστερημένη; Από που προέρχεται η ρουτίνα και η βαρβαρότητα, που υφίσταται ακόμα, μέσα σ' ένα τόσο μεγάλο αριθμό τόπων πάνω σ' αυτόν τον τόσο ενδιαφέροντα κλάδο της εθνικής εργασίας; Ανάμεσα στις πολυάριθμες αιτίες που θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε, βλέπω, στην πρώτη σειρά, την έλλειψη ανταγωνισμού. Οι χωρικοί ξεριζώνουν τα ζιζάνια του εδάφους· κάνουν συναγωνισμό με το συμβολαιογράφο κι όχι στους αγρούς. Και μιλήστε τους γι' άμιλλα για κοινό καλό και θα δείτε πόσο θα τους καταφοβήσετε! Πώς ο βασι-

λιάς, λένε, (ο βασιλιάς γι' αυτούς είναι συνώνυμο του κράτους, του κοινού καλού, της κοινωνίας), φροντίζει για τις υποθέσεις αυτές και εμείς θα κάνουμε τις δικές μας! Αυτή είναι η φιλοσοφία τους και ο πατριωτισμός τους. Σαν να μπορούσε ο βασιλιάς να τους επιβάλει το συναγωνισμό! Δυστυχώς είναι αδύνατο. Ενώ στην βιομηχανία και το εμπόριο ο συναγωνισμός πηγάζει από την ελευθερία και την ιδιοκτησία, μέσα στη γεωργία η ελευθερία και η ιδιοκτησία είναι ένα άμεσο εμπόδιο για τον συναγωνισμό. Ο χωρικός, χρηματοδοτώντας, όχι σύμφωνα με την εργασία του και τη νοητικότητά του, αλλά σύμφωνα με την ποιότητα της γής και την καλή θέληση του θεού, δεν σκέπτεται καλλιεργώντας παρά πώς να πληρώσει το λιγότερο μισθό κι αν μπορεί να πάει λίγο μπροστά, βρίσκοντας σίγουρα θέση και για τα εδώδιμά του. Αυτό που αναζητεί είναι περισσότερο να περιορίσει τα έξοδά του παρά να βελτιώσει το έδαφος και την ποιότητα των προϊόντων. Σπέρνει, και η θεία Πρόνοια κάνει τα υπόλοιπα.

Ένας άλλος κλάδος της ομαδικής εργασίας, που στα τελευταία αυτά χρόνια έδωσε αφορμή σε ζωντανές διαμάχες, είναι αυτός που αφορά τις δημόσιες κατασκευές: «Για να οδηγηθεί η κατασκευή ενός δρόμου, λέει πολύ καλά ο κ. Dunoyer, θα θέλαμε ίσως καλύτερα έναν εργάτη σκαφτιά κι' έναν οδηγό άμαξας παρά έναν μηχανικό που μόλις βγήκε από τη σχολή γεφυρών και δρόμων». Δεν υπάρχει κανένας που να μην είχε την ευκαιρία να επαληθεύσει την παρατήρηση αυτή.

Πάνω σ' έναν από τους πιο ωραίους μας ποταμούς, περίφημου για τη σημασία του στη ναυσιπλοΐα, μια γέφυρα επρόκειτο να κατασκευαστεί. Με την απαρχή των εργασιών, οι άνθρωποι του ποταμού αντιλήφθηκαν πως τα τόξα της θα γίνονταν πολύ χαμηλά για να μπορούν να περνάνε τα πλοία στη διάρκεια που θα αύξαιναν τα νερά του· έκαναν αυτή την παρατήρηση στον υπεύθυνο μηχανικό. *Οι γέφυρες*, απάντησε αυτός με μεγάλη υπεροψία, *φτιάχνονται για κείνους που περνάνε από πάνω και όχι γι' αυτούς που περνάνε από κάτω.* Η φράση έγινε παροιμιακή. Αλλά καθώς είναι αδύνατο η α-

νοησία να έχει δίκαιο μέχρι τα άκρα, η κυβέρνηση αισθάνθηκε την ανάγκη να επανέλθει στο έργο του εργολάβου της και τη στιγμή που γράφω, ανύψωσαν τα τόξα της γέφυρας. Πιστεύετε πως αν οι ενδιαφερόμενοι έμποροι της ποτάμιας διαδρομής που φροντίζουν για την ασφάλεια και το σώσιμο της επιχείρησής τους θα έκαναν δυο φορές τη διαδρομή; Θα κάναμε ένα βιβλίο αριστουργημάτων του ίδιου είδους που έγιναν από τους νέους σοφούς των γεφυρών και λιθόστρωτων δρόμων, που με κόπο βγήκαν από τη σχολή και έμειναν ανεξέλιχτοι, γιατί δεν διεγείρονται από το συναγωνισμό.

Αναφέρουν, σαν απόδειξη της βιομηχανικής τεχνολογικής ικανότητας του Κράτους, και κατα συνέπεια την δυνατότητα να διαλύει παντού τον συναγωνισμό, τη διαχείριση του καπνού. Εδώ λένε, καμιά νοθεία, καμιά δίκη, καμιά χρεωκοπία, καμιά φτώχεια. Οι εργάτες αρκετά αμοιβόμενοι, μορφωμένοι, ηθικοποιημένοι, νουθευμένοι, εξασφαλισμένοι από μια σύνταξη με τις οικονομίες τους, βρίσκονται σε μια κατάσταση ασύγκριτα καλύτερη από την μεγάλη μάζα των εργατών που απασχολεί η ελεύθερη βιομηχανία.

Όλα αυτά ίσως είναι αληθινά, αλλά εγώ τα αγνοώ. Δεν γνωρίζω τίποτα από το τι γίνεται στην δημόσια επιχείρηση του καπνού, δεν έχω πάρει πληροφορίες ούτε από τους διευθυντές ούτε από τους εργάτες, και δεν τις έχω ανάγκη. Πόσο κοστίζει ο καπνός που πουλάει η δημόσια επιχείρηση; Πόσο πρέπει; Μπορείτε να απαντήσετε στο πρώτο από τα ερωτήματα αυτά: αρκεί για τούτο να περάσετε από το πρώτο γραφείο. Αλλά δεν μπορείτε τίποτα να πείτε για το δεύτερο, γιατί σας λείπουν οι όροι της σύγκρισης, σας είναι απαγορευμένο να ελέγξετε με δοκιμή την αρχική τιμή της διοίκησης, και κατά συνέπεια αδύνατο να τις παραδεχτείτε. Επόμενα, η επιχείρηση του καπνού, φτασμένη σε μονοπώλιο, στοιχίζει στην κοινωνία αναγκαστικά περισσότερα απ' όσα της αποδίνει. Είναι μια βιομηχανία που, αντί να επιβιώνει από το προϊόν της ζεί από τις επιχορηγήσεις που κατά συνέπεια, δίχως να μας παρουσιάζει κανένα μοντέλο, είναι μια από τις πρώτες καταχρήσεις που πρέπει να χτυπήσει η μεταρρύθμιση.

Και όταν μιλάω για τη μεταρρύθμιση που πρέπει να εισαχθεί στην παραγωγή του καπνού, δεν θεωρώ μονάχα τον μεγάλο δασμό που τριπλασιάζει ή τετραπλασιάζει την αξία του προϊόντος αυτού, ούτε την ιεραρχική οργάνωση των υπαλλήλων της που κάνει μερικούς εξαιτίας της απασχόλησής τους, αριστοκράτες τόσο ακριβούς όσο κι άχρηστους και τους άλλους μισθωτούς δίχως ελπίδες που παραμένουν πάντοτε σε μια κατώτερη κατάσταση. Δε μιλάω εξάλλου για το προνόμιο του κόσμου των γραφείων και για όλον αυτόν τον κόσμο των παρασίτων που ζουν απ' αυτά. Έχω πάντοτε υπόψη μου τη χρήσιμη εργασία, την εργασία των εργατών. Από αυτό και μόνο πως ο εργάτης της δημόσιας επιχείρησης δεν έχει κανένα συναγωνισμό, πως δεν ενδιαφέρεται ούτε για όφελος ούτε για ζημιά, πως δεν είναι ελεύθερος, με μια λέξη η παραγωγικότητά του είναι αναγκαστικά μειωμένη και η υπηρεσία του πολύ ακριβή. Με το να λένε ύστερα από όλα αυτά πως η κυβέρνηση χειρίζεται καλά τους μισθωτούς αυτούς, πως ασχολείται με την ευημερία τους: που βρίσκεται λοιπόν το θαυμάσιο; Πώς δεν βλέπουν πως είναι η ελευθερία που φέρνει το βάρος του προνόμιου και πως αν, παρ' ελπίδα, όλες τις βιομηχανίες τις διαχειρίζονταν όπως την βιομηχανία του καπνού, οι πηγές των επιχορηγήσεων θα στέρευαν, το έθνος μη μπορώντας πλέον να ισορροπήσει μ' αυτές τις συνταγές και τις δαπάνες το κράτος θα κήρυχνε πτώχευση;

Εργασίες ξένες. Θα αναφέρω τη μαρτυρία ενός σοφού, ξένου προς την πολιτική οικονομία, του κ. Liebig: «Παλαιότερα η Γαλλία εμπορευότανε με την Ισπανία κάθε χρόνο 20 με 30 εκατομμύρια φράγκα σόδας, γιατί η ισπανική σόδα είναι η καλύτερη. Σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου με την Αγγλία, η τιμή της σόδας και επόμενα του σαπουνιού και του γυαλιού αδιάκοπα αυξάνονταν. Οι γαλλικές βιοτεχνίες υπέφεραν πάρα πολύ απ' αυτή την κατάσταση των πραγμάτων. Έτσι τότε ο Leblan[78] ανακάλυψε το μέσο να αποσπάμε τη σόδα από το κοινό αλάτι. Η μέθοδος αυτή έγινε για τη Γαλλία μια πηγή πλούτου, η παραγωγή της σόδας πήρε μια εξαιρετική εξάπλωση, αλλά ούτε ο Leblanc, ούτε ο Ναπολέων δεν

απόλαυσαν το όφελος της εφεύρεσης. Η Παλινόρθωση, που επωφελήθηκε από την οργή των λαών ενάντια στον εμπνευστή του αποκλεισμού της ηπείρου, δεν αποδέχτηκε να εξοφλήσει την οφειλή του αυτοκράτορα που οι υποσχέσεις του είχαν παρακινήσει την εφεύρεση του Leblanc...

Πριν μερικά χρόνια, όταν ο βασιλιάς της Νεάπολης επιχειρώντας να μετασχηματίσει σε μονοπώλιο το εμπόριο του θειαφιού της Σικελίας, η Αγγλία, που κατανάλωνε άπειρες ποσότητες απ' αυτό το θειάφι, απείλησε με πόλεμο τον βασιλιά της Νεάπολης αν πραγματοποιήσει το μονοπώλιο. Στη διάρκεια που οι δυο κυβερνήσεις αντάλλαζαν διπλωματικές νότες, δεκαπέντε διπλώματα εφευρέσεων απονεμήθηκαν στην Αγγλία για την εξαγωγή του οξείδιου του θειαφιού από το γύψο, από τον πυρίτη του σιδήρου και άλλες ορυκτές ουσίες που αφθονούσαν στην Αγγλία. Αλλά, αφού η υπόθεση αφού τακτοποιήθηκε με τον βασιλέα της Νεάπολης, δεν δόθηκε συνέχεια σ' αυτές τις έρευνες. Παρέμεινε μονάχα σα κατάχτηση, ύστερα από τις δοκιμές που έκαναν, πως η εξαγωγή του οξείδιου του θειαφιού με τις καινούργιες μεθόδους στεφανώθηκαν από επιτυχία, πράγμα που θα είχε εκμηδενίσει το εμπόριο του θειαφιού που η Σικελία έκανε.

Αφαιρέστε τον πόλεμο της Αγγλίας με το βασιλιά της Νεάπολης, δεν θα έβγαζε το θειάφι από τα βουνά που έχουν γύψο και πυρίτιο, και με τη Γαλλία δεν θα έβγαζε τη σόδα από το αλάτι; Επόμενα, αυτό είναι ακριβώς το αποτέλεσμα του συναγωνισμού. Ο άνθρωπος δεν βγαίνει από την οκνηρία του παρά όταν η ανάγκη τον ανησυχεί και το μέσο το πιο σίγουρο να του κινήσει το πνεύμα είναι να απελευθερωθεί από κάθε μέριμνα, να του εγείρει το δόλωμα του όφελους και την κοινωνική διάκριση που προκύπτουν απ' όλα αυτά, δημιουργώντας γύρω του *παντού και πάντοτε την ειρήνη*, και μεταθέτοντας στο κράτος την υπευθυνότητα της αδράνειάς του.

Μάλιστα, πρέπει να το πούμε σε πείσμα της νεώτερης μακαριότητας: η ζωή του ανθρώπου είναι ένας μόνιμος πόλεμος, πόλεμος με την ανάγκη, πόλεμος με τη φύση, πόλεμος με

τους ομοίους του, επόμενα πόλεμος με τον εαυτό του. Η θεωρία μιας ειρηνικής ισότητας, θεμελιωμένης πάνω στην αδελφικότητα και την αφοσίωση, δεν είναι παρά μια παραποίηση της καθολικής χριστιανικής διδασκαλίας της απάρνησης των αγαθών και των ηδονών του κόσμου αυτού, η αρχή της επαιτείας, ο πανηγυρικός της αθλιότητας". Ο άνθρωπος μπορεί ν' αγαπά τον πλησίον του μέχρι θανάτου, δεν τον αγαπάει όμως μέχρι να εργάζεται γι' αυτόν.

Στη θεωρία της αφοσίωσης, που την αναιρέσαμε, οι αντίπαλοι του συναγωνισμού συνδέουν μιαν άλλη, που είναι ακριβώς η αντίθετη της πρώτης. Γιατί είναι ένας νόμος του πνεύματος που όταν παραγνωρίζεις την αλήθεια, που είναι το σημείο της ισορροπίας του, ταλαντεύεται ανάμεσα σε δυο αντιφάσεις. Αυτή η καινούργια θεωρία του αντι-συναγωνιστικού σοσιαλισμού είναι η θεωρία της ενθάρρυνσης.

Τι το ποιό κοινωνικό, το πιο προοδευτικό φαινομενικά από την ενθάρρυνση στην εργασία και την βιομηχανία; Δεν υπάρχει δημοκράτης που να μη παραδέχεται το ένα από τα πιο ωραία επίθετα της εξουσίας· κανένας ουτοπιστής που δεν το υπολογίζει στην πρώτη γραμμή ανάμεσα στα μέσα για την οργάνωση της ευημερίας. Επόμενα, η κυβέρνηση είναι τόσο από τη φύση της όσο κι ανίκανη να κατευθύνει την εργασία, πως κάθε ανταμοιβή που απονέμεται απ' αυτή είναι μια γνήσια κλοπή που γίνεται στα δημόσια ταμεία. Ο κ. Reybaud θα μας παρουσιάσει το κείμενο αυτού του συμπεράσματος:

«Τα πρίμ που δίνονται με σκοπό να ενθαρρύνουν την εξαγωγή, ισοδυναμούν στα δικαιώματα που πληρώνονται για την εισαγωγή της πρώτης ύλης· το πλεονέκτημα παραμένει απόλυτα μηδενικό, και δεν χρησιμεύει παρά για την ενθάρρυνση ενός πλατιού συστήματος λαθρεμπόριου».

Το αποτέλεσμα αυτό είναι αναπόφευκτο. Καταργείστε το δασμό στις εισαγωγές του και η εθνική βιομηχανία θα υποφέρει, όπως το είδαμε προηγούμενα με το σουσάμι· συγκρατείστε το δασμό δίχως να δώσετε πριμ για την εξαγωγή, το εθνικό εμπόριο θα εκτοπιστεί από τις ξένες αγορές. Για να προλάβουμε τη δυσχέρεια αυτή, να ξαναγυρίσουμε στο πριμ;

Δεν κάνετε τίποτ' άλλο παρά να δίνετε με το ένα χέρι ό,τι παίρνετε με το άλλο και να προκαλείτε την λαθρεμπορία, τελευταίο αποτέλεσμα, caput mortuum όλων των ενθαρρύσσεων της βιομηχανίας. Από δω προκύπτει πως κάθε ενθάρρυνση τής εργασίας, κάθε ανταμοιβή που απονέμεται στη βιομηχανία, άλλη από τη φυσική τιμή του προϊόντος, είναι ένα αδικαιολόγητο δώρο, μια μηδενική ανταλλαγή. Το να ενθαρρύνεις την βιομηχανία είναι επόμενα συνώνυμο στο βάθος να ενθαρρύνεις την οκνηρία: είναι μια από τις μορφές της αισχροκέρδειας.

Για τα συμφέροντα της πολεμικής μας ναυτιλίας, η κυβέρνηση πίστεψε πως έπρεπε να διαθέσει στους επιχειρηματίες των ναυτιλιακών μας ανταλλαγών ένα πρίμ κατά κεφαλή που χρησιμοποιούσαν στα πλοία τους, που όπως συνεχίζει να μας λέει ο κ. Reybaud: «Κάθε πλοίο που αναχωρεί για τις Νέες Χώρες, μπαρκάρει 60 μέχρι 70 ανθρώπους. Στον αριθμό αυτό οι 12 είναι ναύτες, οι υπόλοιποι αποτελούνται από χωριάτες που τους πήραν από τις γεωργικές εργασίες και που αφού τους έχουν προσλάβει σαν ημερομίσθιους για την προετοιμασία του ψαριού, είναι ξένοι στις μανούβρες. Ωστόσο οι άνθρωποι αυτοί εμπεριέχονται μέσα στις ναυτικές προδιαγραφές και διαιωνίζουν μια απάτη. Όταν πρόκειται για το θεσμό των πριμ τους βάζουν στην κατάσταση».

Αυτό είναι μια ταπεινή ταχυδακτυλουργία! θα κραυγάζουν μερικοί αφελείς μεταρρυθμιστές. Έστω! Ας αναλύσουμε το γεγονός και ας προσπαθήσουμε να συναγάγουμε τη γενική ιδέα που υποκρύβεται.

Καταρχήν, η μόνη ενθάρρυνση στην εργασία που η επιστήμη θα μπορούσε να παραδεχτεί είναι το κέρδος. Γιατί αν η εργασία δεν μπορεί να βρεί στο δικό της προϊόν την ανταμοιβή της, πέρα από την ενθάρρυνσή της, θα έπρεπε σε λίγο να εγκαταλειφτεί και αν η εργασία αυτή η ίδια ακολουθείται με ένα καθαρό κέρδος θα είναι παράλογο να προσθέσουμε σ' αυτό το καθαρό κέρδος κι ένα αδικαιολόγητο δώρο και να του επιβαρύνουμε έτσι την αξία της υπηρεσίας του. Ας εφαρμόσουμε την αρχή αυτή: Λέω τότε: αν η υπηρεσία της εμπο-

ρικής ναυτιλίας δεν χρειάζεται παρά 10.000 ναυτικούς, δεν μπορούμε να την παρακαλέσουμε να κρατήσει 15.000· το πιο πρόσφορο για την κυβέρνηση είναι να μπαρκάρει 5.000 κληρωτούς πάνω στα κρατικά πλοία και να τους κάνει συσσίτιο. Κάθε ενθάρρυνση που προσφέρεται στην εμπορική ναυτιλία είναι άμεση παραχώρηση στο λαθρεμπόριο, τι να πούμε; Μια πρόταση μισθού για μια αδύνατη υπηρεσία. Μήπως η διαχείριση, η θεωρία, όλες οι προϋποθέσεις για ένα ναυτιλιακό εμπόριο συνοψίζονται σ' αυτές τις προσλήψεις ενός άχρηστου προσωπικού; Τι μπορεί να κάνει λοιπόν ένας εφοπλιστής απέναντι σε μια κυβέρνηση που του προσφέρει ένα ανέλπιστο κέρδος για να μπαρκάρει στο πλοίο του προσωπικό που δεν έχει ανάγκη; Αν ο υπουργός πετάει το χρήμα του δημόσιου πλούτου στο δρόμο, είμαι υπεύθυνος για να το περισώσω;...

Έτσι, πράγμα άξιο να ληφθεί υπόψη, η θεωρία της ενθάρρυνσης πηγάζει κατ' ευθείαν από τη θεωρία της θυσίας και επειδή δεν θέλει να είναι υπεύθυνος ο άνθρωπος, οι αντίπαλοι του συναγωνισμού, παρά τη μοιραία αντίφαση των ιδεών τους, είναι αναγκασμένοι να κάνουν τον άνθρωπο πότε έναν θεό, πότε ένα κτήνος. Και ύστερα αισθάνονται έκπληξη που στην επίκλησή τους προς την κοινωνία αυτή δεν τους συμπαραστέκεται! Φτωχά παιδιά! Οι άνθρωποι δεν θα γίνουν ποτέ ούτε καλύτεροι ούτε χειρότεροι, όπως τους βλέπετε θα είναι πάντοτε. Από τη στιγμή που το ιδιαίτερο συμφέρον τους τους παρακινεί, απογυμνώνουν το γενικό συμφέρον, που πάνω σ' αυτό τους βρίσκω αν όχι έντιμους, το λιγότερο όμως άξιους συγγνώμης. Είναι δικό σας λάθος πότε να απαιτείτε απ' αυτούς περισσότερα απ' όσα μπορούν να δώσουν, ποτέ να τους ταράζετε την πλεονεξία τους με ανταμοιβές που δεν αξίζουν καθόλου. Ο άνθρωπος δεν έχει άλλο πιο πολύτιμο από τον εαυτό του και κατά συνέπεια κανέναν άλλο νόμο παρά την υπευθυνότητά του. Η θεωρία της αφοσίωσης όπως και της ανταμοιβής είναι μια θεωρία δολιότητος ανατροπής της κοινωνίας και της ηθικής και από μόνο το γεγονός πως περιμένετε, είτε με τη θυσία, είτε με το προνόμιο να κρατηθείτε, δη-

μιουργείτε μέσα στην κοινωνία έναν καινούργιο ανταγωνισμό. Αντί να συντελέσετε στην αρμονία της ελεύθερης δραστηριότητας των προσώπων, κάνετε το άτομο και το κράτος ξένα το ένα στο άλλο. Ενώ εργάζεστε για την Ένωση, σπρώχνετε στη Διχόνοια»'.

Συνοψίζοντας, έξω από τον συναγωνισμό, δεν παραμένει παρά η εναλλαγή: η ενθάρρυνση, μια μυστικοποίηση ή η θυσία μια υποκρισία.

Επόμενα ο συναγωνισμός, αναλυμένος μέσα στις αρχές του, είναι μια πεποίθηση δίκαιη και ωστόσο θα δούμε πως ο συναγωνισμός στα αποτελέσματά του δεν είναι δίκαιος.

§II. Ανατρεπτικά αποτελέσματα του συναγωνισμού και καταστροφής της ελευθερίας εξαιτίας του.

Η βασιλεία των ουρανών κερδίζεται με τη δύναμη, λέει το Ευαγγέλιο, και οι βιαστές μόνο θα την αρπάξουν. Οι λόγοι αυτοί είναι αλληγορικοί για την κοινωνία. Μέσα στην κοινωνία που ρυθμίζεται από την εργασία, η διάκριση, ο πλούτος και η δόξα έχουν μπεί σε συναγωνισμό: είναι οι ανταμοιβές των δυνατών και μπορούμε να ορίσουμε τον συναγωνισμό σαν την περιοχή της δύναμης. Οι παλιότεροι οικονομολόγοι δεν είχανε καταρχήν αντιληφθεί την αντίφαση αυτή, οι νεώτεροι προσπάθησαν να την αναγνωρίσουν.

«Για να ανυψωθούμε από την κατάσταση της τελευταίας βαθμίδας της βαρβαρότητας στην πιο υψηλή βαθμίδα της ευπορίας, έγραφε ο A. Smith, δεν χρειάζονται παρά τρία πράγματα: η ειρήνη, μέτριοι δασμοί και μια διοίκηση φοβερός φύλακας της δικαιοσύνης. Όλα τα υπόλοιπα *θα οδηγηθούν με τη φυσική πορεία των πραγμάτων*».

Πάνω στο οποίο ο τελευταίος μεταφραστής του Smith ο κ. Blanqui μας δίνει τη σκοτεινή παρακάτω ερμηνεία: «Είδαμε τη φυσική πορεία των πραγμάτων να παράγει αποτελέσματα καταστρεπτικά, και να δημιουργεί αναρχία στην παραγωγή,

τον πόλεμο στις εξαγωγές και την πειρατεία στο συναγωνισμό. Ο καταμερισμός της εργασίας και η τελειοποίηση των μηχανών, που έπρεπε να πραγματοποιήσει για την μεγάλη εργατική οικογένεια του ανθρώπινου γένους με την κατάκτηση μερικών ανέσεων προς όφελος της αξιοπρέπειάς του, δεν γέννησαν περισσότερο παρά την αποκτήνωση και την αθλιότητα... Όταν ο A. Smith έγραφε, η ελευθερία δεν είχε έλθει ακόμη με τα εμπόδιά της και της καταχρήσεις της, ο δάσκαλος της Γκλασκόβης δεν πρόβλεψε παρά τα αγαθά... Ο Smith θα είχε γράψει όπως και ο κ. Sismondi αν γινότανε μάρτυρας της λυπηρής κατάστασης της Ιρλανδίας, και στις υφαντουργικές περιφέρειες της Αγγλίας στην εποχή που ζούμε...»

Εμπρός λοιπόν ξεσηκωθείτε, γραμματισμένοι, υπάλληλοι του κράτους, δημοσιογράφοι, πιστοί και αδιάφοροι, όλοι εσείς που σας έχει δοθεί η αποστολή να διαπαιδαγωγήσετε τους ανθρώπους, περιμένατε τα λόγια αυτά που λές και βγήκαν από κείμενα του Ιερεμία; Μου λέτε τελικά πού νομίζετε πως θα οδηγηθεί ο πολιτισμός; Ποιά συμβουλή δίνετε στην κοινωνία, στη σε συναγερμό πατρίδα;

Αλλά σε ποιόν μιλάω; Στους υπουργούς, στους δημοσιογράφους, στους ιεροφύλακες και στους παιδαγωγούς! Μήπως ο κόσμος αυτός ανησυχεί για τα προβλήματα της κοινωνικής οικονομίας; Μήπως άκουσαν να μιλάνε για τον συναγωνισμό;

Ένας από τη Λυών, ένας σκληρυμένος από τον εμπορικό πόλεμο, εταξίδευε στην Τοσκάνη. Παρατήρησε πως κατασκεύαζαν σ' αυτή τη χώρα πεντακόσιες με εξακόσιες χιλιάδες αχυρένια καπέλλα το χρόνο, που αντιπροσώπευαν μιαν αξία 4 με 5 εκατομμύρια φράγκα. Η βιομηχανία αυτή ήτανε σχεδόν το αποκλειστικό ψωμί του μικρού λαού του. «Πώς, διερωτάται, μια καλλιέργεια και μια βιοτεχνία τόσο εύκολη δεν μεταφέρθηκε στην Προβηγκία και αλλού που το κλίμα είναι το ίδιο με της Τοσκάνης;». Αλλά, παρατηρεί πάνω σ' αυτό ένας οικονομολόγος, αν αφαιρέσουν από τους χωρικούς της Τοσκάνης τις βιοτεχνία τους, τι θα κάνουν για να ζήσουν;

Η κατασκευή μαύρου μεταξωτού υφάσματος είχε γίνει για τη Φλωρεντία μια ειδικότητα που φύλαγαν με φροντίδα το μυστικό του. «Ένας επιτήδειος κατασκευαστής της Lyon, που παρίστανε χαριτωμένα τον τουρίστα, πήγε κι εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία, και κατέληξε να μάθει τις ειδικές μέθοδες της βαφής και της στίλβωσης. Πιθανότατα αυτή η αποκάλυψη *θε ελαττώσει* την φλωρεντιανή εξαγωγή» (Voyage en Italie, του κ. Fulchiron).

Άλλοτε η εκτροφή του μεταξοσκώληκα αφθονούσε στους χωρικούς της Τοσκάνης, που τη βοηθούσε να ζήσει. «Οι γεωργικές εταιρείες έφτασαν· μας μαθαίνουν πως ο μεταξοσκώληκας μέσα στην κρεβατοκάμαρα του χωρικού δεν βρίσκει ούτε έναν επαρκή αερισμό ούτε μια ομοιόμορφη θερμοκρασία, ούτε φροντίδες όπως πρέπει να είναι αν οι εργάτες που τις διατρέφουν το είχαν σαν μοναδική τους τέχνη. Οπότε πολίτες πλούσιοι, νοήμονες, θαρραλέοι συγκρότησαν με τις επευφημίες του λαού, αυτό που ονομάζουν bigattières (από το bigatti= μεταξοσκώληκας)» (αναφέρεται από τον Sismondi).

Και τώρα ρωτήστε με, μήπως αυτοί οι εκτροφείς του μεταξοσκώληκα, αυτοί οι κατασκευαστές του μαύρου μεταξωτού και των καπέλων, έχασαν την εργασία τους; Ακριβώς, αποδείχνεται πως υπάρχει συμφέρον, αφού δουν πως μπορούν να αγοράσουν τα ίδια προϊόντα με λιγότερα έξοδα. Να τι κάνει ο συναγωνισμός.

Ο συναγωνισμός, με το ανθρωποκτόνο ένστιχτό του, αφαιρεί το ψωμί από μια ολόκληρη τάξη εργαζόμενων, και δεν βλέπει σ' αυτό παρά μια βελτίωση, μιαν οικονομία: αποκαλύπτει άνανδρα ένα μυστικό και ζητωκραυγάζει για μια ανακάλυψη· αλλάζει τις φυσικές ζώνες της παραγωγής με την βλάθη ενός λαού και ισχυρίζεται πως δεν έκανε τίποτ' άλλο παρά να χρησιμοποιήσει το πλεονέκτημα του κλίματός του. Ο συναγωνισμός διαταράζει όλες τις έννοιες της ευθύτητας και της δικαιοσύνης· αυξάνει τα πραγματικά έξοδα της παραγωγής πολλαπλασιάζοντας δίχως να υπάρχει ανάγκη τα αγκαζαρισμένα κεφάλαια, προκαλεί αλληλοδιάδοχα και την υπερτίμηση και την υποτίμηση των προϊόντων, διαφθείρει τη

δημόσια συνείδηση βάζοντας το κέρδος στη θέση του δίκαιου, διατηρεί παντού τον πανικό και τη δυσπιστία.

Αλλά δίχως αυτόν τον σκληρό χαρακτήρα, ο συναγωνισμός θα έχανε τα πιο επιτυχημένα αποτελέσματα του, δίχως την αυθαιρεσία στις συναλλαγές και τους συναγερμούς στην αγορά, η εργασία δεν θα ανυψωνότανε από κατασκευή σε κατασκευή και δίχως να παίρνει αναπνοή, η παραγωγή δεν θα πραγμάτωνε τίποτα από τα θαύματά της. Αφού κάνει να ξεπηδήσει το κακό από το χρήσιμο εξαιτίας της φύσης του, ο συναγωνισμός γνωρίζει πάλι να βγάλει το καλό από το κακό. Η καταστροφή γεννάει τη χρησιμότητα, η ισορροπία πραγματώνεται με τη διαταραχή και θα μπορούσαμε να πούμε για τον συναγωνισμό αυτό που ο Σαμσόν έλεγε για το λιοντάρι που είχε νικήσει: De comedente cibus exit, et de forti dulcedo. Και υπάρχει τίποτα, μέσα σ' όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης επιστήμης, το πιο εκπληκτικό από την πολιτική οικονομία;

Ας φυλαχτούμε ωστόσο από ειρωνίες, που δεν θα ήτανε για μας παρά μια άδικη βρισιά. Είναι το χαρακτηριστικό της οικονομικής επιστήμης να βρεί τη βεβαιότητά της μέσα σ' αυτές τις αντιφάσεις και όλο το σφάλμα των οικομολόγων είναι πως δεν μπόρεσαν να το καταλάβουν. Τίποτα πιο φτωχό στην κριτική τους, από τη στιγμή που αγγίζουν στο πρόβλημα του συναγωνισμού: θα έλεγαν μαρτυρίες βιασμένοι από το βάσανο, την επιθυμία της εξομολόγησης γι' αυτό που αποφεύγει να πεί η συνείδησή τους. Ο αναγνώστης θα μου ώφειλε χάρη το να βάλω κάτω από το βλέμμα του τα επιχειρήματα της ελεύθερης συναλλαγής, κάνοντάς τον, για να το πω έτσι, να βοηθήσει στη συμφιλίωση των οικονομολόγων.

Ο κ. Dunoyer ανοίγει τη συζήτηση.

Ο κ. Dunoyer είναι από όλους τους οικονομολόγους αυτός που έχει πιο ενεργά παραδεχτεί τη θετική πλευρά του συναγωνισμού, κι επόμενα όπως θα μπορούσε κανένας να το περιμένει, αυτό που έχει αντιληφτεί πιο άσχημα την αρνητική του πλευρά. Ο κ. Dunoyer αμετάπειστος πάνω σ' αυτό

που ονομάζει αρχές, πολύ απέχει να πιστεύει πως στα γεγονότα της πολιτικής οικονομίας το ναι και το όχι θα μπορούσαν να είναι ταυτόχρονα αληθινά και στον ίδιο βαθμό. Ας το πούμε επίσης για τον έπαινό του, μια τέτοια αντίληψη του φέρνει απέχθεια τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο υπάρχει ατέλεια και εντιμότητα στις θεωρίες του. Το πως δεν με ενδιαφέρει να διεισδύσω σε μια τόσο καθαρή σκέψη, όσο και ισχυρογνώμονη, η αλήθεια αυτή είναι τόσο βέβαιη για μένα όσο η ύπαρξη του ήλιου: πως όλες οι κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας είναι αντιφατικές! Αντί να εξαντλείσαι χωρίς χρησιμότητα στη συμφιλίωση της πρακτικής και της θεωρίας, αντί να είσαι ευχαριστημένος με τη γελοία αιτιολογία πως όλα εδώ κάτω έχουν τα πλεονεκτήματά τους και τα ελαττώματά τους, ο κ. Dunoyer θα αναζητούσε την συνθετική ιδέα, που μέσα σ' αυτή όλες οι αντινομίες διαλύονται, απορροφώνται και από παράδοξος συντηρητικός που είναι σήμερα, θα γινότανε μαζί μας συνεπής και αμείλιχτος επαναστάτης.

«Αν ο συναγωνισμός είναι μια σφαλερή αρχή, λέει ο κ. Dunoyer, έπεται πως από δω και δυο χιλιάδες χρόνια η ανθρωπότητα πήρε στραβό δρόμο».

Όχι, αυτό δεν προκύπτει όπως το λέτε και η επιζήμια παρατήρησή σας, αποκρούεται από την ίδια τη θεώρηση της προόδου. Η ανθρωπότητα θέτει τις αρχές της, αλληλοδιάδοχα, και κάποτε σε μεγάλα διαστήματα: ποτέ δεν παραιτείται από το περιεχόμενό τους, αν και τις μεταλλάζει διαδοχικά στην έκφρασή τους ή στη διατύπωσή τους. Αυτή η μεταλλαγή ονομάστηκε *άρνηση*, γιατί ο λόγος γενικά, προοδεύοντας πάντοτε, αρνιέται αδιάκοπα την πληρότητα και την επάρκεια των προηγούμενων ιδεών τους. Γι' αυτό έτσι ο συναγωνισμός όντας μια από τις εποχές της σύστασης της αξίας, ένα από τα στοιχεία της κοινωνικής σύνθεσης, είναι ταυτόχρονα αληθινό να πει κανείς πως είναι αμετάλλαχτος στις αρχές του και πως και μέσα στη σημερινή μορφή του πρέπει να καταστραφεί, να γίνει άρνηση. Αν κάποιος επόμενα τώρα βρίσκεται σ' αντίθεση με την ιστορία, είσαστε εσείς.

Μπορώ να κάνω σχετικά με τις κατηγορίες ενάντια στο αντικείμενο του συναγωνισμού πολλές παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι πως το βασίλειό του, καλό ή κακό, καταστροφικό ή γόνιμο, δεν έφτασε ακόμη στην πλήρη πραγμάτωσή του, πως δεν θεμελιώθηκε διόλου, παρά κατεξαίρεση και με τρόπο ατελή.

Αυτή η πρώτη παρατήρηση δεν έχει νόημα. *Ο συναγωνισμός σκοτώνει το συναγωνισμό,* είχαμε πει αρχίζοντας και ο αφορισμός αυτός μπορεί να ληφθεί σαν ορισμός. Πώς επόμενα ο συναγωνισμός θα γίνει ποτέ πλήρης; Άλλωστε, όταν θα συμφωνήσουν πώς ο συναγωνισμός δεν έχει ακόμη ολοκληρωποιηθεί, αυτό θα απόδειχνε απλά πως ο συναγωνισμός δεν ενεργεί με όλη την καταστροφική δύναμη που έχει μέσα του· αλλά αυτό δεν αλλάζει σε τίποτα την αντιφατική του φύση. Μήπως έχουμε ανάγκη να περιμένουμε ακόμη τριάντα αιώνες για να μάθουμε πως όσο περισσότερο ο ανταγωμισμός αναπτύσσεται, τόσο περισσότερο τείνει να ελαττώσει τον αριθμό των ανταγωνιστών;

«Η δεύτερη είναι πως ο πίνακας που έκαναν είναι ανακριβής και πως δεν υπολογίζουν αρκετά για το πλάτος που πήρε η γενική ευημερία, μαζί με τις εργατικές τάξεις».

Αν μερικοί σοσιαλιστές παραγνωρίζουν τη χρήσιμη πλευρά του συναγωνισμού, σεις από την πλευρά σας δεν κάνετε καμιά υπόμνηση για τα ολέθρια αποτελέσματά του. Η μαρτυρία των αντιπάλων σας που έρχεται να συμπληρώσει τη δική σάς, δείχνει πως ο συναγωνισμός έχει δραστηριοποιηθεί εντελώς και μ' ένα διπλό ψέμα προκύπτει για σας η αλήθεια. Όσον αφορά για το βάρος του κακού θα δούμε αμέσως σε τι συνίσταται.

«Η τρίτη είναι πως το κακό που δοκιμάζεται από τις εργατικές τάξεις δεν αναφέρεται στις πραγματικές αιτίες του».

Αν υπάρχουν άλλες αιτίες της αθλιότητας από το συναγωνισμό, αυτό εμποδίζει τη συνεισφορά του σ' αυτή; Αν δεν υπήρχε παρά μια και μόνο βιομηχανία που κινδύνευε όλα τα χρόνια από το συναγωνισμό, αν είναι αναγνωρισμένο πως αυτός ο κίνδυνος είναι το αποτέλεσμα της αρχής, ο συναγω-

νισμός σαν αρχή όφειλε να απορριφθεί.

«Η τέταρτη είναι πως τα κύρια θεραπευτικά μέσα για να τα προλαβαίνουμε δεν θα είναι τίποτα άλλο παρά να τα επισκευθούμε...»

Αυτό είναι δυνατό: αλλά θα συμπεράνω γι' αυτό πως η ανεπάρκεια των προτεινόμενων θεραπευτικών μέτρων, σας επιβάλλει ένα καινούργιο καθήκον, που είναι ακριβώς να αναζητήσετε τα πιο πρόχειρα και γρήγορα θεραπευτικά μέσα για να προληφθεί το κακό του συναγωνισμού.

«Η πέμπτη τέλος, είναι πως τα αληθινά θεραπευτικά μέτρα, εφόσον είναι δυνατόν να θεραπεύσουμε το κακό με την νομοθεσία, θα έπρεπε ακριβώς να ληφθούν μέσα στην περιχή που την κατηγορούν πως αυτό έχει παραχθεί, δηλαδή μέσα σε μια περιοχή όλο και περισσότερο πραγματική από ελευθερία και συναγωνισμό».

Η θεραπεία του συναγωνισμού σύμφωνα με τις απόψεις σας, είναι να κάνετε το συναγωνισμό καθολικό. Αλλά για να γίνει ο συναγωνισμός καθολικός, πρέπει να τον προωθήσετε με όλα τα μέσα, πρέπει να καταστρέψετε ή να τροποποιήσετε την υπεροχή του κεφαλαίου πάνω στην εργασία, ν' αλλάξετε τις σχέσεις του αφεντικού προς τον εργάτη, να λύσετε με μια λέξη, την αντινομία του καταμερισμού και των μηχανών· πρέπει *να οργανώσουμε την εργασία:* μπορείτε να δώσετε τη λύση αυτή;

Ο κ. Dunoyer αναπτύσσει παρευθύς, με ένα θάρρος άξιο για καλύτερη τύχη, την ουτοπία του του καθολικού ανταγωνισμού, μέσα σ' ένα λαβύρινθο όπου ο συγγραφέας σκοντάφτει και αντιφάσκει σε κάθε βήμα.

«Ο ανταγωνισμός λέει ο κ. Dunoyer, συναντάει μια πολλαπλότητα από εμπόδια».

Πραγματικά, ο συναγωνισμός συναντάει τόσα πολλά και τόσα δυνατά εμπόδια, που γίνεται ο ίδιος αδύνατος. Μήπως γιατί τα μέσα για να θριαμβεύσει πάνω στα εμπόδια είναι συνυφασμένα με τη σύσταση της κοινωνίας και κατά συνέπεια αξεχώριστα από το συναγωνισμό τον ίδιο;

«Υπάρχει, εκτός από τις δημόσιες υπηρεσίες, ένας κά-

ποιος αριθμός επαγγελμάτων που η κυβέρνηση έχει πιστέψει πως πρέπει να απασχοληθεί περισσότερο ή λιγότερο αποκλειστικά με την άσκησή τους, υπάρχει το ίδιο ένας αριθμός πιο αξιοσημείωτος που η νομοθεσία τον χαρακτήρισε σα μονοπώλιο για ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων. Τα επαγγέλματα που είναι εγκαταλειμμένα στο συναγωνισμό, υπόκεινται σε διατυπώσεις και περιορισμούς, σε αναρίθμητα βάσανα που έτσι εμποδίζουν το πλησίασμά τους στον πολύ κόσμο και όπου, επόμενα, ο συναγωνισμός απέχει πολύ από του να είναι απεριόριστος. Τέλος, δεν υπάρχει κανένα που να μην υπόκειται σε ποικίλες διατιμήσεις, αναγκαίες δίχως αμφιβολία κ.λ.π.».

Τι σημαίνουν αυτά; Ο κ. Dunoyer δεν εννοεί δίχως αμφιβολία πως η κοινωνία δεν έχει ανάγκη την κυβέρνηση, τη διοίκηση, την αστυνομία, τους φόρους, τα πανεπιστήμια, με μια λέξη όλα όσα συγκροτούν μια κοινωνία. Επόμενα, επειδή η κοινωνία συνεπάγεται αναγκαστικά εξαιρέσεις στο συναγωνισμό, η υπόθεση ενός καθολικού ανταγωνισμού είναι χιμαιρικός και νάμαστε επανατοποθετημένοι κάτω από τη βασιλεία της καλής θέλησης: πράγμα που το γνωρίσαμε ήδη με τον ορισμό του συναγωνισμού. Υπάρχει τίποτα το σοβαρό μέσα στην επιχειρηματολογία του κ. Dunoyer;

Άλλοτε, οι μαίτρ της επιστήμης άρχιζαν με την απόρριψη εντελώς κάθε προαποκτημένης ιδέας και αφηνόντουσαν να τους οδηγήσουν τα γεγονότα, δίχως να τα αλλοιώσουν ούτε ποτέ να τα αποκρύψουν, σε γενικούς νόμους. Οι έρευνες του A.Smith ήτανε, για τον καιρό τους, ένα θαύμα οξύνοιας και υψηλής λογικής. Οι οικονομικοί πίνακες του Quesnay[81] όσο κι αν φαίνονται δυσκολονόητοι μαρτυράνε για ένα βαθύ αίσθημα γενικής σύνθεσης. Η εισαγωγή της μεγάλης πραγματείας του J.-B. Say κυλάει αποκλειστικά πάνω στα επιστημονικά χαρακτηριστικά της πολιτικής οικονομίας και βλέπουμε σε κάθε γραμμή πόσο αισθάνεται, ο συγγραφέας, την ανάγκη για απόλυτες έννοιες. Οι οικονομολόγοι του περασμένου αιώνα δεν συγκρότησαν σίγουρα την επιστήμη, αλλά αναζητούσαν με ζέση και καλή πίστη τη συγκρότησή της.

Πόσο μακριά είμαστε σήμερα από τους ευγενικούς αυτούς διανοητές! Δεν είναι πως σήμερα, αναζητούν μιαν επιστήμη, πρόκειται για τα συμφέροντα της δυναστείας και της κάστας που υπερασπίζουν. Πεισματάρηδες της ρουτίνας εξαιτίας της αδυναμίας τους, στηρίζονται σε ονόματα τα πιο σεβαστά για να υποβάλουν σε φαινόμενα όχι κανονικά, έναν χαρακτήρα αυθεντικότητας που δεν έχουν, εκτιμούν σαν αιρετικά τα αντίθετα γεγονότα, συκοφαντούν τις τάσεις της εποχής και τίποτα δεν ταράζει έναν οικονομολόγο όταν συζητάς μαζί του.

«Αυτό που είναι ιδιαίτερο σήμερα, κραυγάζει μ' έναν τόσο δυσαρεστημένο τόνο ο κ. Dunoyer, είναι η διαταραχή όλων των τάξεων· είναι η ανησυχία τους, η αδυναμία τους να σταματήσουν σε κάτι και να ευχαριστηθούν ποτέ· είναι η σατανική εργασία που παρακινεί τους λιγότερο ευτυχισμένους για να γίνονται όλο και περισσότερο δυσαρεστημένοι παρόλο που η κοινωνία κάνει τις περισσότερες προσπάθειες για να παρανοούνται στην πραγματικότητα λιγότερο».

Ωραία! Επειδή οι σοσιαλιστές παρακινούν την πολιτική οικονομία, είναι ενσαρκωμένοι διάβολοι! Θα μπορούσε να ήτανε πιο απλό, πραγματικά, να μάθουμε στον προλετάριο που έχει αδικηθεί στην εργασία του και στον μισθό του και στο περιβάλλον που ζει, πως η αθλιότητα του δεν γιατρεύεται;

Ο κ. Reybaud επαναλαμβάνει, δυναμώνοντας τις τους θρήνους του δασκάλου του κ. Dunoyer: θα τους λέγαμε τα δυο σεραφείμ του Ησαΐα που ψάλλουν έναν ιερό ύμνο στον συναγωνισμό. Το Ιούνη του 1844, τη στιγμή όπου δημοσίευε την 4η έκδοση των RQeformateurs contemporaine (Σύγχρονοι μεταρρυθμιστές) ο κ. Reybaud έγραφε, με πικρία στην ψυχή: «Οφείλουμε στους σοσιαλιστές την οργάνωση της εργασίας, το δίκαιο της εργασίας· είναι οι πρόδρομοι του καθεστώτος της επίβλεψης... Η νομοθεσία υφίσταται λίγο-λίγο την επίδρασή τους... Έτσι η ουτοπία κερδίζει έδαφος...» Και ο κ. Reybaud θέλει να ελεεινολογήσει την *ιερή επίδραση* του σοσιαλισμού πάνω στα καλύτερα πνεύματα, να την εξασθενίσει,

βλέπετε την μνησικακία! την *ανεπαίσθητη μετάδοση της επίδρασης* που αφήνονται να πάρουν όλοι αυτοί που σταμάτησαν να εκτοξεύουν μύδρους ενάντια στο σοσιαλισμό. Ύστερα αναγγέλλει, σαν μια τελευταία πράξη της υψηλής του δικαιοσύνης ενάντια στους κακούς, την προσεχή δημοσίευση, με τον τίτλο Le lois du travail, μιας εργασίας όπου θα απόδειχνε (το λιγότερο με μια καινούργια εξέλιξη στις ιδέες του) πως οι νόμοι της εργασίας δεν έχουν τίποτα το κοινό, ούτε με το δικαίωμα της εργασίας ούτε με την οργάνωση της εργασίας και πως η καλύτερη μεταρρύθμιση είναι η ελευθερία στις πράξεις (laisser-faire). «Το ίδιο επίσης, προσθέτει ο κ. Reybaud, η τάση της πολιτικής οικονομίας δεν στρέφεται προς τη θεωρία, αλλά στην πρακτική. Τα αφαιρεμένα μέρη της επιστήμης φαίνονται στο εξής σταθερά. Η φιλονικία για ορισμούς έχει εξαντληθεί ή σχεδόν. Οι εργασίες των μεγάλων οικονομολόγων πάνω στην αξία, στο κεφάλαιο, στην προσφορά και τη ζήτηση, στο μισθό, στους φόρους, στις μηχανές, στο νοίκιασμα αγρών, στην αύξηση του πληθυσμού, στην καταστροφή των προϊόντων, στις εξαγωγές, στις τράπεζες στα μονοπώλια κ.λ.π φαίνεται πως έφτασαν στα όρια των δογματικών ερευνών και σχηματίζουν ένα σύνολο θεωριών που πέρα απ' αυτά δεν υπάρχει τίποτα για να ελπίζουμε».

Ευκολία στην ομιλία, αδυναμία ορθού συλλογισμού, αυτό ήτανε το συμπέρασμα του Montesquieu πάνω σ' έναν περίεργο πανηγυρικό των θεμελιωτών της κοινωνικής οικονομίας. *Η επιστήμη τελείωσε έχει γίνει!* Ο κ. Reybaud το ορκίζεται και αυτό που δηλώνει με τόση αυθεντία το επαναλαμβάνουν στην Ακαδημία, στις έδρες, στο συμβούλιο του κράτους, στη Βουλή, το δημοσιεύουν στις εφημερίδες, το λένε στο βασιλιά, στις ομιλίες τους και μπροστά στο λαό, κατά συνέπεια το διαφημίζουν.

Η επιστήμη έγινε! Πόσο τρελλοί ήσαστε, σεις οι σοσιαλιστές, να αναζητάτε το φώς μέρα μεσημέρι και να διαμαρτύρεστε, με το φανό στο χέρι, ενάντια στις λάμψεις του ήλιου!

Αλλά, κύριοι, με ειλικρινή μου λύπη και βαθειά μου δυσπιστία βλέπω τον εαυτό μου να είναι αναγκασμένος να σας

ζητήσει μερικές διασαφηνίσεις. Αν δεν μπορείτε να θεραπεύσετε τα άσχημά μας, δώστε μας το λιγότερο καλές συμβουλές, δώστε μας τη φώτιση, δώστε μας την καρτερικότητα.

«Είναι πρόδηλο, λέει ο Dunoyer, πως ο πλούτος σήμερα είναι άπειρα καλύτερα μοιρασμένος από οποιαδήποτε άλλη εποχή». «Η ισορροπία ανάμεσα στη χαρά και τον πόνο, συνεχίζει αμέσως ο κ. Dunoyer, τείνει πάντοτε να επανασυσταθεί εδώ-κάτω».

Τι λοιπόν λέτε; *Πλούτος καλύτερα μοιρασμένος, ισορροπία αποκαταστημένη!* Εξηγηθήτε παρακαλώ, ποιά είναι η καλύτερη μοιρασιά; Μήπως είναι η ισότητα που έρχεται, η ανισότητα που φεύγει; Μήπως η αλληλεγγύη που περιορίζεται ή ο συναγωνισμός που ελαττώνεται; Δε νομίζω πως μου έχετε απαντήσει, non missura eutem... Γιατί, όποια κι αν είναι η αιτία της επανασύστασης της ισορροπίας και της καλύτερης μοιρασιάς που σημειώνετε, θα την ασπαστώ με ζέση και θα την ακολουθήσω ίσαμε τις τελευταίες της συνέπειες. Πριν το 1830, παίρνω την ημερομηνία αυτή στην τύχη, ο πλούτος ήτανε πιο άσχημα μοιρασμένος: πως γίνεται αυτό; Σήμερα, σύμφωνα με την γνώμη σας, είναι καλύτερα: γιατί; Βλέπετε πού το πάω: η μοιρασιά μη όντας ακόμη τέλεια δίκαιη, ούτε η ισορροπία απόλυτα σωστή, ζητάω απ' τη μια, ποιό είναι το εμπόδιο που εμποδίζει να γίνει η ισορροπία, απ' τη άλλη με τη δύναμη ποιάς αρχής η ανθρωπότητα περνάει αδιάκοπα από το χειρότερο στο λιγότερο κακό, κι από το καλό στο καλύτερο; Γιατί τελικά αυτη η μυστική αρχή της βελτίωσης δεν μπορεί να είναι ούτε ο συναγωνισμός, ούτε οι μηχανές, ούτε ο καταμερισμός της εργασίας, ούτε η προσφορά και η ζήτηση: όλες αυτές οι αρχές δεν είναι παρά οι μοχλοί, που αλληλοδιάδοχα, κάνουν να ταλαντεύεται η αξία, όπως πολύ καλά το έχει καταλάβει η Ακαδημία των ηθικών Επιστημών. Ποιός είναι επόμενα ο υπέρτατος νόμος της ευδαιμονίας; Ποιός είναι αυτός ο κανόνας αυτό το μέτρο, αυτό το κριτήριο της προόδου, που ο αναγκασμός της είναι η αδιάκοπη αιτία της αθλιότητας; Μιλήστε και μη ρητορεύετε πλέον.

Ο πλούτος λέτε είναι καλύτερα μοιρασμένος. Ας δούμε τις

αποδείξεις σας. Του κ. Dunoyer:

«Σύμφωνα με τα επίσημα ντοκουμέντα, δεν υπάρχουν παρά λίγο πιο κάτω από 11 εκατομμύρια έγγειες απογραφές. Υπολογίζουν σε 6 εκατομμύρια τον αριθμό των ιδιοκτητών που έχουν πληρώσει αυτές τις απογραφές, έτσι που στα 4 άτομα για κάθε οικογένεια, δεν θα υπάρχουν λιγότεροι από 24 εκατομμύρια κάτοικοι σε 34 εκατομμύρια που συμμετέχουν στην ιδιοκτησία του εδάφους».

Επόμενα, με τα πιο ευνοϊκά νούμερα, θα υπάρχουν στη Γαλλία 10 εκατομμύρια προλετάριοι, σχεδόν το τρίτο του πληθυσμού. Ε! λοιπόν τι λέτε; Προσθέστε σ' αυτά τα 10 εκατομμύρια το μισό των άλλων 24 που γι' αυτούς η ιδιοκτησία επιβαρυμένη με υποθήκες, κατακομματιασμένη, φτωχή, είναι αξιολύπητη, δεν αποφέρει καμιά πρόσοδο. Και δεν έχετε ακόμη το νούμερο των ατόμων που ζούνε με πρόσκαιρους πόρους.

«Ο αριθμός των 24 εκατομμυρίων ιδιοκτητών τείνουν αισθητά να αυξηθούν».

Εγώ υποθέτω πως τείνουν αισθητά να μειωθούν. Ποιός είναι ο αληθινός ιδιοκτήτης σύμφωνα με τη γνώμη σας, ο νόμιμος κάτοχος, ο φορολογούμενος, ο διατιμημένος, ο ενεχυριασμένος, ο υποθηκευμένος, ή ο πιστωτής του που συλλέγει το κέρδος; Οι Εβραίοι και οι Balois δανεισίες είναι σήμερα οι αληθινοί ιδιοκτήτες της Αλσατίας και αυτό που αποδείχνει την εξαίρετη κρίση αυτών των δανειστών είναι πως δεν σκέπτονται ποτέ να την αποκτήσουν: προτιμούν καλύτερα να τοποθετούν τα κεφάλαιά τους.

«Στους γαιοκτήμονες πρέπει να προσθέσουμε περίπου 1.500.000 διπλωματούχους, που με 4 άτομα σε κάθε οικογένεια, θα είναι 6 εκατομμύρια άτομα προορισμένα σαν επικεφαλής των βιομηχανικών επιχειρήσεων».

Αλλά, καταρχήν, ένας μεγάλος αριθμός αυτών των διπλωματούχων είναι γαιοκτήμονες και κάνετε έτσι διπλή χρήση. Ύστερα, μπορούμε να βεβαιώσουμε πως από το σύνολο των βιομηχανικών και εμπορικών διπλωματούχων, ένα τέταρτο και παραπάνω πραγματώνει κέρδη, ένα άλλο τέταρτο υπηρε-

τεί χωρίς μισθό και το υπόλοιπο κρατιέται έξω από την ειδικότητά τους. Παίρνουμε λοιπόν λίγο περισσότερο από το μισό από τα 6 εκατομμύρια των λεγόμενων επικεφαλής των επιχειρήσεων, που τους προσθέτουμε στα 12 εκατομμύρια τα πολύ προβληματικά των πραγματικών ιδιοκτητών και θα φτάσουμε σ' ένα σύνολο από 15 εκατομμύρια Γάλλων σε κατάσταση, από την ανατροφή τους, από την βιομηχανία τους, τα κεφάλαιά τους, την πίστη τους, τις ιδιότητές τους, να βρίσκονται σε ανταγωνισμό. Για την πλειοψηφία του έθνους, που είναι 19 εκατομμύρια ψυχές, ο ανταγωνισμός είναι, σαν το πουλί στη χύτρα του Ερρίκου του IV, ένα φαγητό που παράγεται για την τάξη που μπορεί να το πληρώσει, αλλά που δεν το αγγίζει διόλου.

Άλλη δυσκολία. Αυτά τα 19 εκατομμύρια άνθρωποι, στα οποία ο συναγωνισμός παραμένει απλησίαστος, είναι οι μισθοφόροι των ανταγωνιστών. Όπως άλλοτε οι δούλοι πολεμούσαν για τους άρχοντες, αλλά δίχως να μπορούν οι ίδιοι να φέρουν σημαία ούτε στρατό στις διαταγές τους. Επόμενα, αν ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να γίνει από μόνος του κοινή κατάσταση, πώς οι δούλοι, που γι' αυτούς ο ανταγωνισμός δεν έχει παρά κινδύνους, δεν θα απαιτούσαν εγγυήσεις από τη μεριά των βαρόνων που υπηρετούσαν;

Και αν τις εγγυήσεις αυτές δεν μπορούσαν να τις αποφύγουν πώς μπορούσε να μη γίνουν αυτές κάτι άλλο εκτός από το πεδίκλωμα του ανταγωνισμού; Με την σύσταση της κοινωνίας, έλεγα τώρα, ο ανταγωνισμός ήτανε ένα εξαιρετικό πράγμα, ένα προνόμιο, τώρα ρωτάω πώς με την ισότητα των δικαιωμάτων, το προνόμιο αυτό είναι αδύνατο;

Και σκεφτείτε, όταν διαφημίζω για τους καταναλωτές και τους μισθωτούς εγγυήσεις ενάντια στον ανταγωνισμό, τι θα ήτανε ένα σοσιαλιστικό όνειρο; Ακούστε δυο από τους πιο διάσημους συναδέλφους σας που δεν μπορείτε να τους κατηγορήσετε πως κάνουν καταχθόνιο έργο.

Ο κ. Rossi, τόμος 1ος, μάθημα 16, αναγνωρίζει στο Κράτος το δικαίωμα να ρυθμίζει την εργασία, *όταν ο κίνδυνος* είναι τόσο μεγάλος και οι εγγυήσεις ανεπαρκείς, πράγμα που

θέλει να το λέει πάντοτε. Γιατί ο νομοθέτης πρέπει να προστατεύει τη δημόσια τάξη με αρχές και νόμους: δεν περιμένει πως απρόβλεπτα γεγονότα παράγονται για να τα καταστείλει με αυθαιρεσία. Άλλωστε, τομ. II, σελ. 73-77, ο ίδιος καθηγητής σημειώνει σαν συνέπειες ενός οξυμένου ανταγωνισμού, τον αδιάκοπο σχηματισμό μιας εμπορικής και γαιοκτημονικής αριστοκρατίας, την προσεχή καταστροφή της μικρής ιδιοκτησίας και φωνάζει για συναγερμό. Από την πλευρά του ο κ. Blanqui δηλώνει πως η οργάνωση της εργασίας είναι το θεμελιακό φως μέσα στην οικονομική επιστήμη (ύστερα από την κατάπτωσή της). Προτείνει τη συμμετοχή των εργατών μέσα στα ωφέλη και τον ερχομό του ομαδικού εργαζόμενου και καταφέρεται δίχως διακοπή ενάντια στα μονοπώλια, στις απαγορεύσεις και την τυραννία του κεφαλαίου. qui habet aures audiendi audiat! Ο κ. Rossi, με την ειδικότητα του εγκληματολόγου, στήριγμα ενάντια στις ληστείες, του ανταγωνισμού, ο κ. Blanqui, σαν ανακριτής, καταγγέλλει τους ενόχους: είναι η αντιφωνία των δύο πιο πάνω που μας τραγούδησαν διαμέσου των κ.κ. Reybaud και Dunoyer. Όταν αυτοί-εδώ φωνάζουν: Ωσαννά, αυτοί-εκεί απαντάνε, όπως η Σύνοδος των Πατέρων: Ανάθεμα!

Αλλά θα μου πείτε, οι κ.κ. Blanqui και Rossi δεν εννοούν να χτυπήσουν παρά τα *τρωτά* του ανταγωνισμού δεν επιφυλάσσονται να προγράψουν την *αρχή* και μέσα σε όλα αυτά βρίσκονται σε τέλεια συμφωνία με τους κ.κ. Reybaud και Dunoyer.

Διαμαρτύρομαι ενάντια σ' αυτή τη διάκριση για τη φήμη των δυο καθηγητών.

Πραγματικά, τα τρωτά έχουν κατακλύσει τα πάντα, και η εξαίρεση έγινε ο κανόνας. Όταν ο κ. Troplong, υπερασπίζονταν, μαζί με όλους τους οικονομολόγους, την ελευθερία του εμπορίου, αναγνώριζε πως ο συνασπισμός των μεταφορών εμπορευμάτων ήτανε ένα από τα γεγονότα ενάντια στα οποία ο νομοθέτης βρισκότανε σε αδυναμία και που φαινότανε να διαψεύδει τις πιο υγιείς έννοιες της κοινωνικής οικονομίας, είχε ακόμη τη παρηγοριά να λέει πως ένα παρόμοιο

γεγονός ήτανε ολοκληρωτικά έκτακτο και πως έδινε αφορμή να πιστέψει πως δεν θα γενικευότανε. Όμως το γεγονός αυτό γενικεύθηκε: αρκεί στον πιο σχολαστικό νομομαθή να βγάλει το κεφάλι του απ' το παράθυρο για να δει πως σήμερα όλα απόλυτα έχουν μονοπωληθεί από τον συναγωνισμό: οι μεταφορές (με άμαξες, με τραίνα, με θάλασσα), τα στάρια και τα αλεύρια, τα κρασιά, τα ιαματικά νερά, η ξυλεία, το κάρβουνο, τα λάδια, το σίδερο, τα υφαντά, το αλάτι, τα χημικά προϊόντα κ.λπ. Είναι λυπηρό για τη νομική επιστήμη, αυτή τη δίδυμη αδελφή της πολιτικής οικονομίας, να βλέπει απροκάλυπτα να διαψεύδονται οι σοβαρές προβλέψεις της: αλλά είναι πιο λυπηρό ακόμη για ένα μεγάλο έθνος να οδηγείται από τόσο φτωχά πνεύματα και να σταχυολογούν μερικές ιδέες που την κάνουν να ζει μέσα στα χαμόκλαδα των γραφτών τους.

Στη θεωρία αποδείξαμε πως ο ανταγωνισμός με τη χρήσιμη πλευρά του, έπρεπε να είναι καθολικός και να φτάσει στο μάξιμουμ της έντασής του· αλλά, πως, στην αρνητική του άποψη, έπρεπε παντού να καταπνιγεί μέχρι το τελευταίο ίχνος του. Οι οικονομολόγοι βρίσκονται σε θέση να πραγματοποιήσουν αυτόν τον περιορισμό; Έχουν προβλέψει τις συνέπειες, μέτρησαν τις δυσκολίες; Σε καταφατική απάντηση, θα τολμήσω να τους προτείνω την παρακάτω περίπτωση να λύσουν.

Μια συμφωνία συνασπισμού ή καλύτερα συνεταιρισμού, γιατί οι νομικοί θα βρισκόντουσαν σε δυσκολία να ορίσουν τον ένα και τον άλλο, ενώνει σε μια και ίδια κομπανία όλα τα γαιανθρακωρυχεία της λεκάνης του ποταμού Loire[82]. Στα παράπονα των δήμων της Λυών και του Σαιντ-Ετιέν ο υπουργός διόρισε μια επιτροπή με σκοπό να εξετάσει τον χαρακτήρα και τις τάσεις αυτού του τρομερού συνεταιρισμού. Ωραία! Ρωτάω, τι μπορεί εδώ να κάνει η παρέμβαση της εξουσίας, βοηθημένη από το δημόσιο δίκαιο και από την πολιτική οικονομία;

Φωνάζουν για το συνασπισμό. Αλλά μπορούμε να εμποδίσουμε τους ιδιοκτήτες των γαιανθρακωρυχείων να συνασπιστούν, να ελαττώσουν τα γενικά τους έξοδα και την εκ-

μετάλλευση και να αποσπάσουν με μια εργασία καλύτερη, ένα πιο μεγαλύτερο κέρδος για τα ανθρακωρυχεία; Θα τους διατάξετε να ξαναρχίσουν το παλιό πόλεμο και να τους καταστρέψετε με την αύξηση των δαπανών, με τις σπατάλες, με τα εμπόδια, με την αποδιάρθρωση, την πτώση των τιμών; Όλα αυτά είναι παράλογα.

Θα τους εμποδίσετε ν' αυξήσουν τις τιμές τους, με τρόπο να ξαναβρούν το συμφέρον των κεφαλαίων τους; Ενώ τους υπερασπίζετε ενάντια στις απαιτήσεις αύξησης του μισθού των εργατών, μεταποιείτε τον νόμο για τις ετερρόρυθμες εταιρείες, απαγορεύετε το εμπόριο μετοχών και όταν όλα αυτά τα μέτρα θα έχουν ληφθεί, καθώς οι καπιταλιστές ιδιοκτήτες της λεκάνης όχι άδικα κινδυνεύουν αναγκαστικά να χάσουν τα κεφάλαιά τους που είχαν διατεθεί για ένα καθεστώς διαφορετικό, θα πρέπει να τους αποζημιώσετε.

Θα τους επιβάλλετε μια ταρίφα; Είναι ένας νόμος των άκρων. Το Κράτος οφείλει τότε να μπει στη μέση και στη θέση των εκμεταλλευτών, να υπολογίζει τα κεφάλαιά τους, τα συμφέροντά τους, τα έξοδα των γραφείων, να ρυθμίζει τους μισθούς των ανθρακωρύχων, τη μισθοδοσία των μηχανικών και των διευθυντών, την τιμή της ξυλείας που χρησιμοποιείται στην εξόρυξη, τις δαπάνες των υλικών και τέλος να προσδιορίσει το κανονικό και νόμιμο νούμερο του κέρδους. Όλα αυτά δεν μπορούν να γίνουν με υπουργικές αποφάσεις· πρέπει, χρειάζεται ένας νόμος. Ο νομοθέτης θα τολμήσει, για μια ειδική βιομηχανία, να αλλάξει το δημόσιο δίκαιο των Γάλλων και να βάλει την εξουσία στη θέση του ιδιοκτήτη; Τότε από τα δύο το ένα: είτε το εμπόριο του κάρβουνου θα πέσει στα χέρια του Κράτους είτε το Κράτος θα εύρισκε τρόπο να συμφιλιώσει για την πιεζόμενη βιομηχανία την ελευθερία με την τάξη και στην περίπτωση αυτή οι σοσιαλιστές θα ζητήσουν· αυτό που θα μπορούσε να γίνει για ένα μέρος μπορεί να γίνει και για τα πάντα.

Ο συνασπισμός των ανθρακωρύχων του Loire έβαλε το κοινωνικό πρόβλημα με όρους που δεν επιτρέπουν πλέον να ξεφύγουμε. Ή ο ανταγωνισμός, δηλαδή το μονοπώλιο και τις

συνέπειές του ή την εκμετάλλευση από το Κράτος, δηλαδή η υπερτίμηση της εργασίας και η συνεχής εκπτώχευση, ή στο τέλος το πολύ μια λύση εξισωτική δηλαδή η οργάνωση της εργασίας, πράγμα που συνακολουθιέται με την άρνηση της πολιτικής οικονομίας και το τέλος της ιδιοκτησίας.

Αλλά οι οικονομολόγοι δεν βαδίζουν διόλου μ' αυτή την ολοκάθαρη λογική, αγαπάνε να διαπραγματεύονται με την αναγκαιότητα. Ο κ. Dupin (συνεδρίαση της Ακαδημίας των πολιτικών και ηθικών επιστημών της 10 Ιούνη 1843), εκφράζει τη γνώμη πως: «αν ο ανταγωνισμός μπορεί ίσως να είναι χρήσιμος στο εσωτερικό, θα πρέπει να εμποδίζεται από λαό σε λαό».

Να *εμποδίζεις* ή *να επιτρέπεις ελεύθερα*, να! η αιώνια εναλλαγή των οικονομολόγων, το πνεύμα τους δεν πάει πιο πέρα. Μάταια τους φωνάζουν πως δεν πρόκειται να *εμποδίσουν* τίποτα ούτε να *επιτρέψουν*, πως αυτό που τους ζητάνε, αυτό που η κοινωνία περιμένει, είναι μια *συμφιλίωση*· η ιδέα αυτή δεν έρχεται στο μυαλό τους.

«Πρέπει, ανταπαντά ο κ. Dunoyer στον κ. Dupin, να *διακρίνουμε* τη θεωρία από την πρακτική». Θεέ μου! καθένας ξέρει πως ο κ. Dunoyer, άκαμπτος πάνω στις αρχές του, στα έργα του, είναι τόσο βολικός πάνω στην πρακτική να συμβουλεύει το Κράτος. Αλλά ποιός καταδέχεται να βάλει στον εαυτό του το ερώτημα; Γιατί είμαι αναγκασμένος να διακρίνω αδιάκοπα την πρακτική από τη θεωρία; Γιατί δεν συμφωνάνε μεταξύ τους;

Ο κ. Blanqui, που φτάνει σαν άνθρωπος συμβιβαστικός και ειρηνικός, στηρίζει το σοφό κ. Dunoyer, δηλαδή τη θεωρία. Ωστόσο σκέπτεται μαζί με τον κ. Dupin, δηλαδή με την πρακτική, πως ο ανταγωνισμός δεν είναι εξαιρεμένος από κατηγόριες. Τόσο φόβο έχει ο κ. Blanqui να συκοφαντήσει και να υποδαυλίσει τη φωτιά!

Ο κ. Dupin επιμένει στη γνώμη του. Αναφέρει, σε βάρος του ανταγωνισμού, την εξαπάτηση, την ελλιποβαρή πώληση, την εκμετάλλευση των παιδιών. Με τον καθολικό σκοπό

ν' αποδείξει πως ο ανταγωνισμός στο *εσωτερικό* μπορεί να είναι χρήσιμος!

Ο κ. Passy, με τη συνηθισμένη του λογική, παρατήρησε πως θα υπάρχουν πάντοτε ανέντιμοι άνθρωποι που κ.λπ. κ.λπ. Κατηγορείστε την ανθρώπινη φύση, αλλά όχι τον ανταγωνισμό, φωνάζει.

Από τις πρώτες λέξεις, ή λογική του κ. Passy, ξεφεύγει από το πρόβλημα. Αυτό που κατηγορούν στον ανταγωνισμό είναι τα εμπόδια που προκύπτουν από τη φύση του και όχι από τις απάτες που είναι η ευκαιρία ή η πρόφαση. Ένας βιομήχανος βρίσκει τρόπο να αντικαταστήσει έναν εργάτη που του κοστίζει 3 φράγκα την ημέρα από μια γυναίκα που δεν της δίνει παρά 1 φράγκο. Αυτό το τέχνασμα είναι το μόνο ικανό γι' αυτόν να στηρίζει την πτώση του και να προωθήσει την επιχείρησή του. Σε λίγο στους εργάτες θα προστεθούν παιδιά. Ύστερα, αναγκασμένος από τις αναγκαιότητες του ανταγωνισμού, λίγο-λίγο θα μειώνει τους μισθούς και θα αυξαίνει τις ώρες εργασίας. Πού είναι ο ένοχος; Αυτό το επιχείρημα μπορεί να στριφογυρίζει με εκατό μορφές και να εφαρμόζεται σε όλες τις βιομηχανίες δίχως να υπάρχει ανάγκη να κατηγορούνε την ανθρώπινη φύση.

Ο κ. Passy ο ίδιος είναι αναγκασμένος να το αναγνωρίσει, όταν προσθέτει: «Για τον αναγκασμό της εργασίας των παιδιών, το λάθος είναι των γονιών τους». Είναι φυσικό. Και το λάθος των γονιών, σε ποιόν;

«Στην Ιρλανδία, συνεχίζει ο ομιλητής αυτός, δεν υπάρχει καθόλου συναγωνισμός και ωστόσο η αθλιότητα είναι στο πιο υψηλό σημείο της».

Πάνω σ' αυτό το σημείο, η κοινή λογική του κ. Passy τον πρόδωσε με ένα εξαιρετικό λάθος της μνήμης. Στην Ιρλανδία υπάρχει τέλειο μονοπώλιο, καθολικό στη γη και απεριόριστος ανταγωνισμός, παρακινημένος από τις ενοικιάσεις. Ανταγωνισμός — μονοπώλιο, είναι οι δυο μπάλλες που κρέμονται με αλλυσίδες σε κάθε πόδι της δυστυχισμένης Ιρλανδίας.

Όταν οι οικονομολόγοι κουραστούν να κατηγορούν την ανθρώπινη φύση, την πλεονεξία των γονιών, το ρημαγμένο

ριζικό τους, και θα ευφρανθούν με την εικόνα ευτυχίας του προλεταριάτου. Αλλά ακόμη κι εδώ δεν θα μπορούσαν να συμφωνήσουν ούτε μεταξύ τους ούτε με τους εαυτούς τους και τίποτα δεν μπορεί να περιγράψει καλύτερα την αναρχία του ανταγωνισμού από την αποδιάρθρωση των ιδεών τους.

«Σήμερα, η γυναίκα του τεχνίτη στολίζεται με κομψές ρόμπες που δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από τις ρόμπες που φορούσαν οι κυρίες του περασμένου αιώνα» (κ. Chevalier, 4ο μάθημα). Και είναι αυτός ο ίδιος ο κ. Chevalier, που, ύστερα από έναν δικό του υπολογισμό, εκτιμά πως το συνολικό κοινωνικό όφελος θα έδινε 65 λεπτά την ημέρα για κάθε άτομο. Μερικοί οικονομολόγοι κατεβάζουν το νούμερο αυτό στα 55 λεπτά. Όμως, επειδή πρέπει να δούμε πάνω σ' αυτό το άθροισμα από τι αποτελούνται οι πιο υψηλές περιουσίες, μπορούμε να εκτιμήσουμε, σύμφωνα με τον υπολογισμό του κ. de Morogues, πως το όφελος των μισών Γάλλων δεν ξεπερνάει τα 25 λεπτά.

«Αλλά, ξαναλέει με μια μυστικιστική έξαρση ο κ. Chevalier, η ευτυχία δεν βρίσκεται μέσα στην αρμονία των επιθυμιών και των χαρών, μέσα στην ισορροπία των αναγκών και των ικανοποιήσεων; Δεν υπάρχει αυτή η ευτυχία μέσα σε μια ορισμένη κατάσταση της ψυχής και που δεν ανήκει στην πολιτική οικονομία να αλλάξει τις καταστάσεις και που δεν έχει σαν αποστολή να την γεννήσει; Η ευτυχία είναι έργο της θρησκείας και της φιλοσοφίας». Οικονομολόγοι, θα έλεγε ο Οράτιος στον κ. Chevalier, αν ζούσε σήμερα, καταπιαστείτε μονάχα για το εισόδημα και αφήστε σε μένα τη φροντίδα της ψυχής μου: Det vitam, det opes; aquum mi animum ipse parabo.

Ο κ. Dunoyer έχει ξανά το λόγο: «Θα μπορούσε εύκολα, σε πολλές πόλεις, στις ημέρες των γιορτών να συγχέουμε την εργατική τάξη με την αστική τάξη (γιατί υπάρχουν εδώ δυο τάξεις;), τόσο δύσκολο είναι να διακρίνεις την πρώτη. Όχι λιγότερη πρόοδο στη διατροφή. Η διατροφή είναι ταυτόχρονα πιο άφθονη, πιο ουσιαστική και πιο ποικίλη. Το ψωμί έχει παντού βελτιωθεί. Το κρέας, η σούπα, το άσπρο ψωμί έγιναν,

σε πολλές πόλεις με εργοστάσια, προϊόντα πιο πολύ χρησιμοποιούμενα από άλλοτε. Τέλος, η διάρκεια της μέσης ζωής πήγε από τα 35 στα 40».

Πιο κάτω ο κ. Dunoyer δίνει τον πίνακα των περιουσιών των Άγγλων σύμφωνα με τον Marshall. Από τον πίνακα αυτό προκύπτει πως στην Αγγλία δύο εκατομμύρια πεντακόσιες χιλιάδες οικογένειες δεν έχουν εισόδημα παρά 1.200 φράγκα. Επόμενα, στην Αγγλία, 1.200 φράγκα εισόδημα αντιστοιχεί σε μας με 730 φράγκα, άθροισμα που αν διαιρεθεί με το 4 άτομα, δίνει σε καθένα 182,5 φράγκα και την ημέρα 50 λεπτά. Αυτό αντιστοιχεί με τα 65 λεπτά που ο κ. Dunoyer αποδίνει σε κάθε Γάλλο. Η διαφορά που ευνοεί το Γάλλο προέρχεται από το πως η αύξηση του πλούτου όντας πιο λίγο αναπτυγμένη στη Γαλλία, η αθλιότητα είναι εξίσου λιγότερη. Τι πρέπει να πιστέψουμε για τις περιγραφές αφθονίας ή των υπολογισμών των οικονομολόγων;

«Η εξαθλίωση έχει σε τέτοιο σημείο φτάσει στην Αγγλία, ομολογεί ο κ. Blanqui, που η Αγγλική κυβέρνηση αναγκάστηκε να βρει καταφύγιο μέσα στα φρικώδη εργαστήρια των σπιτιών εργασίας». Πραγματικά, αυτά τα λεγόμενα εργαστήρια, που η εργασία συνίσταται σε γελοίες και άγονες ενασχολήσεις, δεν είναι όπως τα λένε, παρά χώροι βασανιστηρίων. Γιατί δεν υπάρχει για ένα λογικό ον πιο μεγάλο βασανιστήριο από το να γυρίζει μια μυλόπετρα δίχως στάρι, με το μοναδικό σκοπό ν' αποφύγουν την ανάπαυση, δίχως ωστόσο ν' αποφύγουν την αργία.

«Η οργάνωση αυτή (η οργάνωση του ανταγωνισμού), συνεχίζει ο κ. Blanqui, τείνει να περάσει ολόκληρο το κέρδος της εργασίας προς την πλευρά των κεφαλαίων... Γι' αυτό στη Ρέμς, στην Μυλούζη, στο Saint-Quentin, όπως και στο Μάντσεστερ, στο Leeds, στο Spitafield, η ύπαρξη των εργατών είναι πιο πρόσκαιρη...». Ακολουθεί ένας τρομερός πίνακας της αθλιότητας των εργατών. Άντρες, γυναίκες, παιδιά, κοριτσάκια, περνάνε μπροστά σου πεινασμένοι, μαραμένοι, σκεπασμένοι με ράκη, ωχροί και αγριωποί. Η περιγραφή τελειώνει μ' αυτές τις γραμμές: «Οι εργάτες των εργοστασίων

δεν μπορούν πλέον να γίνουν στρατιώτες για τον ανεφοδιασμό του στρατού». Φαίνεται πως σ' αυτούς το λευκό ψωμί και η σούπα του κ. Dunoyer δεν τους ωφελεί.

Ο κ. Villermé[*43] βλέπει την ακολασία των νεαρών εργατριών σαν *αναπόφευκτη*. Η στάση της ερωμένης είναι η συνηθισμένη τους κατάσταση. Εξολοκλήρου συντηρούνται από τα αφεντικά, υπαλλήλους, μαθητευόμενους. Αν και γενικά ο γάμος έχει πιο γόητρο για το λαό παρά για την αστική τάξη, αριθμός προλεταρίων, μαλθουσιανοί χωρίς να το ξέρουν, φοβούνται την οικογένεια και ακολουθούν το «ποτάμι». Έτσι, καθώς οι εργάτες είναι κρέας για τα κανόνια, οι εργάτριες είναι κρέας για την πορνεία. Αυτό εξηγεί τη φιλόκαλη τάση της Κυριακής. Ύστερα απ' όλα αυτά γιατί οι δεσποινίδες αυτές είναι αναγκασμένες να είναι ενάρετες περισσότερο από τις δεσποινίδες των αστών;

Ο κ. Buret[*44], βραβευμένος από την Ακαδημία: «Βεβαιώνω πως η εργατική τάξη είναι εγκαταλειμένη με ψυχή και με σώμα στην καλή θέληση της βιομηχανίας». Ο ίδιος λέει αλλού: «Οι πιο αδύνατες προσπάθειες της κερδοσκοπίας μπορούν να ποικίλλουν την τιμή του ψωμιού από πέντε λεπτά και πέρα τη λίτρα, πράγμα που μας δίνει 620 εκατομμύρια 500 χιλιάδες φράγκα για 34 εκατομμύρια ανθρώπους». Σημειώστε περαστικά πως ο πολύ λυπημένος Buret έβλεπε σαν μια λαϊκή προκατάληψη την ύπαρξη της προαγοράς για κερδοσκοπία. Ε! σοφιστές! Προαγοραστής ή κερδοσκόπος, τι σημασία έχει το όνομα, αν αναγνωρίζετε σ' αυτό το ίδιο πράγμα;

Με τέτοιες παραθέσεις κειμένων θα γεμίζαμε τόμους. Αλλά ο σκοπός του γραφτού αυτού δεν είναι διόλου η αναφορά στις αντιφάσεις των οικονομολόγων και να κάνουμε με τα πρόσωπα έναν πόλεμο δίχως αποτέλεσμα. Ο σκοπός μας είναι πιο υψηλός και πιο άξιος: να ξετυλίξουμε το *Σύστημα των Οικονομικών Αντιφάσεων*, που είναι τελείως διαφορετικό πράγμα. Θα τελειώσουμε εδώ αυτή τη λυπηρή επιθεώρηση και θα ρίξουμε πριν τελειώσουμε ένα σύντομο βλέμμα πάνω στα προτεινόμενα μέσα για να θεραπεύσουν τις ασυνέπειες του συναγωνισμού.

§ III. Γιατροσόφια ενάντια στον ανταγωνισμό

Ο ανταγωνισμός στην εργασία μπορεί να αποτραπεί; Σαν να ρωτάτε αν η προσωπικότητα, η ελευθερία, η ατομική υπευθυνότητα θα μπορούσαν να καταργηθούν.

Ο ανταγωνισμός, πραγματικά, είναι η έκφραση της ομαδικής δραστηριότητας, όπως ακριβώς ο μισθός, θεωρημένος στην υψηλή του αντίληψη, είναι η έκφραση της αξίας και της απαξίας με μια λέξη της υπευθυνότητας του εργαζόμενου. Μάταια την καταγγέλλουν και επαναστατούν εναντίον των δυο αυτών ουσιαστικών μορφών της ελευθερίας και της επιστήμης μέσα στην εργασία. Δίχως θεωρία για το μισθό, καμιά διανομή, καμιά δικαιοσύνη· δίχως οργάνωση του ανταγωνισμού καμιά κοινωνική εγγύηση, συνεπώς καμιά αλληλεγγύη.

Οι σοσιαλιστές κάνουν σύγχυση δύο πραγμάτων ουσιαστικά διαφορετικών, όταν, αντιθέτοντας την ένωση της οικιακής εστίας στον βιομηχανικό ανταγωνισμό, διερωτώνται αν η κοινωνία δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί ακριβώς σαν μια μεγάλη οικογένεια, που όλα τα μέλη θα ήτανε συνδεμένα με συγγένεια αίματος και όχι σαν ένα είδος συνασπισμού όπου καθένας συγκρατιέται στα συμφέροντά του από το νόμο.

Η οικογένεια δεν είναι, αν τολμώ να το πω έτσι, ο τύπος, το οργανικό μόριο της κοινωνίας. Μέσα στην οικογένεια, όπως πολύ καλά το παρατήρησε ο κ. de Bonald, δεν υπάρχει παρά ένα και μόνο ηθικό ον, ένα μόνο πνεύμα, μια μονάχα ψυχή, θα έλεγα σχεδόν μαζί με τη Βίβλο, μια μόνη σάρκα. Η οικογένεια είναι ο τύπος και το λίκνο της μοναρχίας και της πατριαρχίας. Σ' αυτήν κυριαρχεί και διατηρείται η ιδέα της εξουσίας και της ανωτερότητας, που υποχωρεί όλο και περισσότερο μέσα στο Κράτος. Πάνω σ' αυτό το μοντέλο της οικογένειας ήτανε οργανωμένες όλες οι αρχαίες και φεουδαρχικές κοινωνίες και ακριβώς ενάντια σ' αυτήν την παλιά πατριαρχική συγκρότηση μας προστατεύει και επαναστατεί η μοντέρνα δημοκρατία.

Η συστατική ενότητα της κοινωνίας είναι το εργαστήρι[85].

Επόμενα το εργαστήρι συνεπάγεται αναγκαστικά ένα συνολικό συμφέρον και ατομικά ιδιωτικά συμφέροντα, ένα ομαδικό και ατομικά. Από δω, ένα σύστημα άγνωστων σχέσεων μέσα στην οικογένεια (και που ανάμεσά τους η αντίθεση της ομαδικής θέλησης, που αντιπροσωπεύεται από το *αφεντικό* και των ατομικών θελήσεων που αντιπροσωπεύονται από τους *μισθωτούς*) φιγουράρει στη πρώτη γραμμή. Έρχονται ύστερα οι σχέσεις από εργαστήρι σε εργαστήρι, από κεφάλαιο σε κεφάλαιο, μ' άλλα λόγια ο ανταγωνισμός και ο συνεταιρισμός. Γιατί ο ανταγωνισμός και ο συνεταιρισμός στηρίζονται ο ένας πάνω στον άλλο, δεν υπάρχουν ο ένας δίχως τον άλλο· δεν αποκλείονται ούτε βρίσκονται σε διαφωνία. Όποιος λέει ανταγωνισμό, υποθέτει ήδη κοινό σκοπό· ο ανταγωνισμός δεν είναι επόμενα ο εγωϊσμός και το πιο οδυνηρό λάθος του σοσιαλισμού είναι να το βλέπει σαν την ανατροπή της κοινωνίας.

Δεν θα έπρεπε επόμενα να υπάρχει εδώ πρόβλημα: να καταστρέψουμε τον ανταγωνισμό, πράγμα τόσο αδύνατο όσο και να καταστρέψουμε την ελευθερία. Πρόκειται να βρεθεί η ισορροπία, θα έλεγα με τη συγκατάθεση της πολιτείας. Γιατί κάθε δύναμη, κάθε αυθαιρεσία, είτε ατομική είτε ομαδική, πρέπει να προδιοριστεί. Από την άποψη αυτή ο ανταγωνισμός είναι όπως η νόηση και η ελευθερία. Πώς λοιπόν ο ανταγωνισμός θα προσδιοριστεί αρμονικά μέσα στην κοινωνία;

Ακούσαμε την απάντηση του κ. Dunoyer, όταν μιλούσε για την πολιτική οικονομία: ο συναγωνισμός πρέπει να προσδιοριστεί από μόνη του. Μ' άλλα λόγια, σύμφωνα με τον κ. Dunoyer και τους οικονομολόγους, η θεραπεία των δυσχερειών του ανταγωνισμού είναι ακόμη ο ανταγωνισμός και επειδή η πολιτική οικονομία είναι η θεωρία της ιδιοκτησίας, του απόλυτου δικαιώματος χρήσης και κατάχρησής της, είναι καθαρό πως η πολιτική οικονομία δεν έχει τι άλλο ν' απαντήσει. Επόμενα είναι ωσάν να ισχυρίζεται πως η αγωγή στην ελευθερία γίνεται με την ελευθερία, η εκπαίδευση του πνεύματος με το πνεύμα, ο προσδιορισμός της αξίας με την

αξία· όλες αυτές οι προτάσεις ολοφάνερα είναι ταυτολογικές και παράλογες.

Και πραγματικά, για να περιοριστούμε στο αντικείμενο που διαπραγματευόμαστε, ξεπηδάει στα μάτια, πως ο ανταγωνισμός προσδιοριζόμενος από μόνος του και δίχως άλλο σκοπό παρά να συγκρατεί μια ασύμφωνη και θολή ανεξαρτησία δεν μπορεί παρά να καταλήξει στο τίποτα και πως οι διακυμάνσεις είναι αιώνιες. Στον ανταγωνισμό είναι τα κεφάλαια, οι μηχανές, οι μέθοδες, το ταλέντο, η εμπειρία, δηλαδή κεφάλαια που βρίσκονται σε πάλη. Η νίκη εξασφαλίζεται με τα πιο γερά χτυπήματα. Αν λοιπόν ο ανταγωνισμός δεν ασκείται παρά πρός όφελος των ατομικών συμφερόντων και πως τα κοινωνικά του αποτελέσματα δεν προσδιορίστηκαν από την επιστήμη ούτε χρησιμοποιήθηκαν από το Κράτος, θα υπήρχε στο συναγωνισμό, όπως και μέσα στη δημοκρατία, συνεχής τάση για εμφύλιο πόλεμο ενάντια την ολιγαρχία, της ολιγαρχίας ενάντια το δεσποτισμό, και ξαναγύρισμα στον εμφύλιο πόλεμο δίχως τέλος και ανάπαυση. Να γιατί ο ανταγωνισμός, εγκαταλειμένος στον εαυτό του ποτέ δεν μπορεί να φτάσει στη συγκρότηση του, όπως ακριβώς η αξία έχει ανάγκη μιας ανώτερης αρχής που την κοινωνικοποιεί και την προσδιορίζει. Τα γεγονότα αυτά είναι πλέον τόσο καλά προσδιορισμένα για να μπορούμε να τα θεωρήσουμε πως αντέχουν στην κριτική και να αρνηθούμε να ξαναγυρίσουμε σ' αυτά. Η πολιτική οικονομία, που την αφορούν οι κανόνες του συναγωνισμού, μη έχοντας και μη μπορώντας να έχει άλλο μέσο από τον ίδιο τον ανταγωνισμό, αποδείχτηκε αδύναμη.

Μένει λοιπόν να γνωρίσουμε πώς ο σοσιαλισμός εννοεί τη λύση. Ένα και μόνο παράδειγμα θα έδινε το μέτρο των μέσων του και θα επέτρεπε να βγάλουμε από την άποψή του τα γενικά συμπεράσματα.

Ο κ. Louis Blanc είναι ίσως απ' όλους τους σύγχρονους σοσιαλιστές αυτός που, με το αξιοσημείωτο ταλέντο του, τράβηξε περισσότερο την προσοχή του λαού στα γραφτά του. Στο έργο του «Organization du travail», αφού επανοδη-

γησε το πρόβλημα του συνεταιρισμού σ' ένα μόνο σημείο: τον ανταγωνισμό, πρότεινε δίχως να διστάσει την κατάργησή του. Μπορούμε να κρίνουμε σύμφωνα μ' αυτά πόσο ο συγγραφέας αυτός, ο συνήθως τόσο πληροφορημένος κάνει υπαινιγμούς για την αξία της πολιτικής οικονομίας και στη συνεισφορά του σοσιαλισμού. Απ' τη μια ο κ. Blanc, παίρνοντας, από που δεν ξέρω, όλες τις ιδέες του έτοιμες, αποδίνοντας όλα στον αιώνα του και τίποτα στην Ιστορία, απορρίπτει ευτυχώς και το περιεχόμενο και τη μορφή της πολιτικής οικονομίας και στερεί τα υλικά τα ίδια της οργάνωσης· από την άλλη αποδίνει στις αναβιωτικές τάσεις απ' όλες τις προηγούμενες εποχές, που τις παίρνει για καινούργιες, μια πραγματικότητα που δεν την έχουν και παραγνωρίζει τη φύση του σοσιαλισμού που πρέπει να είναι αποκλειστικά κριτική. Ο κ. Blanc μας έδωσε έτσι ένα όραμα μιας ζωντανής και ενεργητικής φαντασίας στους διαπληκτισμούς με κάτι το αδύνατο. Πίστεψε στη θεοποίηση της μεγαλοφυΐας, αλλά έπρεπε να καταλάβει πως η επιστήμη δεν αυτοσχεδιάζει και πως, κι αν ακόμα ονομάζεσαι Adolphe Boyer, Louis Blanc ή J.J. Rousseau, από τη στιγμή που δεν υπάρχει τίποτα στην εμπειρία δεν υπάρχει τίποτα στη νόηση.

Ο κ. Blanc, ξεκινάει με την δήλωση: «Εμείς δε θα μπορέσουμε να καταλάβουμε αυτούς που φαντάζονται δεν ξέρω ποιό μυστηριώδες ζευγάρι δύο αντίθετων αρχών. Μπολιάζοντας το συνεταιρισμό στον ανταγωνισμό είναι μια φτωχή ιδέα: είναι σαν να αντικαθιστάς τους ευνούχους με τους ερμαφρόδιτους».

Οι τέσσερις αυτές γραμμές για τον κ. Blanc θα είναι πάντοτε λυπηρές. Αποδείχνουν πως στην ημερομηνία της τέταρτης έκδοσης του βιβλίου του, προόδευσε τόσο λίγο πάνω στη λογική όσο και στην πολιτική οικονομία και πως συλλογίζεται και για τα δυο σαν τυφλός στα χρώματα. Ο ερμαφροδιτισμός, στην πολιτική, συνίσταται ακριβώς στον αποκλεισμό, γιατί ο αποκλεισμός ξαναοδηγεί πάντοτε με οποιαδήποτε μορφή και στην ίδια βαθμίδα την αποκλεισμένη ιδέα και ο κ. Blanc θα έμενε παράξενα έκπληκτος αν τον κάνατε να δει, με

το αδιάκοπο ανακάτωμα των αρχών που κάνει μέσα στο βιβλίο του των πιο αντίθετων αρχών, της εξουσίας και του δίκαιου, της ιδιοκτησίας και της κοινοκτημοσύνης, της αριστοκρατίας και της ισότητας, της εργασίας και του κεφάλαιου, της ανταμοιβής και της αφοσίωσης, της ελευθερίας και της δικτατορίας, την ελεύθερη εξέταση και τη θρησκευτική πίστη, πως ο γνήσιος ερμαφροδιτισμός, μοιρασμένος στο διπλό φύλο, είναι ο ίδιος. Ο κ. Blanc, τοποθετημένος στα σύνορα της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, μια βαθμίδα πιο κάτω από τη Δημοκρατία, δυο βαθμίδες κάτω από τον κ. Barrot, τρεις βαθμίδες πιο πάνω από τον κ. Thiers, μένει ακόμα ο ίδιος, ό,τι κι αν λέει κι ό,τι κι αν κάνει, ένας απόγονος της τέταρτης γενιάς του κ. Guizot, ένας δογματικός.

«Βέβαια, φωνάζει ο κ. Blanc, δεν είμαστε απ' αυτούς που αναθεματίζουν ενάντια στην αρχή της εξουσίας. Η αρχή αυτή, είχαμε χίλιες φορές την ευκαιρία να την υπερασπίσουμε ενάντια σε προσβολές τόσο επικίνδυνες όσο κι αδέξιες. Γνωρίζουμε πως, όταν σε μια κοινωνία η οργανωμένη δύναμη δεν υπάρχει, ο δεσποτισμός υπάρχει παντού...».

Έτσι, σύμφωνα με τον κ. Blanc, το φάρμακο για τον ανταγωνισμό ή περισσότερο το μέσο για να καταστραφεί, συνίσταται στην παρέμβαση της εξουσίας, στην αντικατάσταση της ατομικής ελευθερίας με το Κράτος: είναι το αντίθετο σύστημα από το σύστημα των οικονομολόγων.

Θα λυπόμουνα, αν ο κ. Blanc, που οι κοινωνικές του τάσεις είναι γνωστές, με κατηγορούσε πως του κάνω έναν άστοχο πόλεμο για να τον αποκρούσω. Δικαιώνω τις γενναίες τάσεις του κ. Blanc, αγαπάω και διαβάζω τις εργασίες του και του οφείλω ιδιαίτερη χάρη για την υπηρεσία που πρόσφερε, όταν έφερε στο φως, στην «Ιστορία δέκα χρόνων», την αθεράπευτη φτώχεια του κόμματός του. Αλλά κανένας δεν θέλει να αισθάνεται πως φαίνεται ανόητος ή βλάκας· επόμενα παραμερίζοντας κάθε προσωπικό πρόβλημα, τι μπορεί να έχει το κοινό ανάμεσα στο σοσιαλισμό, αυτή την καθολική διαμαρτυρία, και στον κυκεώνα των αρχαίων προκαταλήψεων που συνθέτουν τη δημοκρατία του κ. Blanc; Ο κ. Blanc

δεν παύει να επικαλείται την εξουσία και να δηλώνει πως ο σοσιαλισμός είναι υψηλού επιπέδου αναρχισμός. Ο κ. Blanc τοποθετεί την εξουσία πάνω από την κοινωνία και το σοσιαλισμό τον κάνει να περνάει την εξουσία κάτω από την κοινωνία. Ο κ. Blanc κατεβάζει την κοινωνική ζωή από τα υψηλά και ο σοσιαλισμός ισχυρίζεται την κάνει να βαραίνει και να φυτοζωεί χαμηλά. Ο κ. Blanc τρέχει πίσω από την πολιτική και ο σοσιαλισμός ανατρέχει στην επιστήμη. Μεγάλη υποκρισία, θα έλεγα στον κ. Blanc: δεν θέλετε ούτε τον καθολικισμό ούτε τη μοναρχία ούτε τους ευγενείς, αλλά μας χρειάζεται ένας θεός, μια θρησκεία, μια δικτατορία, ένας κριτής, μια ιεραρχία, διακρίσεις και θέσεις. Και εγώ αρνούμαι το Θεό σας, την εξουσία σας, την ανωτερότητά σας, το νομικό σας Κράτος όλες τις μυστικοπαθείς αναπαραστάσεις σας. Δεν θέλω ούτε το λιβάνισμα του Ροβεσπιέρου ούτε τη βέργα του Μαρά, και περισσότερο να υποστούμε την ερμαφρόδιτη δημοκρατία σας, προβάλλω το starus quo. Ύστερα απο δεκάξι χρόνια, το κόμμα σας αντιστέκεται στην πρόοδο και φρενάρει το φρόνημα· ύστερα από δεκάξι χρόνια δείχνει τη δεσποτική καταγωγή του αποτελώντας την ουρά, στη βουλή, της άκρας αριστεράς του κέντρου· κάποτε παραιτείται η μεταμορφώνεται. Αδιάλλακτοι θεωρητικοί της εξουσίας, τι προτείνετε λοιπόν που η κυβέρνηση που πολεμάτε δεν μπορεί να τα πραγματοποιήσει μ' έναν τρόπο πιο υποφερτό από τον δικό σας;

Το σύστημα του κ. Blanc συνοψίζεται σε τρία σημεία:

1ο. *Να αποδώσει στην εξουσία μεγάλη δύναμη για πρωτοβουλίες*, δηλαδή στην απλή γλώσσα, να κάνει την εξουσία τόσο δυνατή για να πραγματοποιήσει μια ουτοπία.

2ο. *Να δημιουργήσει και να κατευθύνει με έξοδα του Κράτους δημόσια εργαστήρια.*

3ο. *Να εξαλείψει την ιδιωτική βιομηχανία με την εθνική βιομηχανία.*

Αυτό είναι όλο. Ο κ. Blanc μήπως πλησίασε το πρόβλημα της αξίας που μόνο του υπονοεί όλα τα άλλα; Δίχως αμφι-

θολία δεν το πλησίασε. Έχει δώσει καμιά θεωρία για τη διανομή; Όχι. Έχει λύσει την αντινομία του καταμερισμού της εργασίας, αιώνια αιτία της άγνοιας, της ανηθικότητας και της αθλιότητας για τον εργάτη; Όχι. Συντέλεσε να εξαφανιστεί η αντίφαση των μηχανών και του μισθωτού και συμφιλίωσε τα δικαιώματα συνεταιρισμού με τα δικαιώματα της ελευθερίας; Αντίθετα, ο κ. Blanc επικυρώνει την αντίφαση αυτή. Κάτω από τη δεσποτική προστασία του κράτους, παραδέχεται σαν αρχή την ανισότητα θέσεων και μισθών, προσθέτοντας, για ανταμοιβή το εκλογικό δικαίωμα. Κι οι εργάτες που ψηφίζουν για τα δικαιώματά τους και εκλέγουν τους αρχηγούς τους δεν είναι ελεύθεροι; Θα μπορούσε εύκολα να φτάσουμε στο πως οι εργάτες αυτοί ψηφίζουν να μην αναγνωρίζουν ούτε καθοδήγηση ούτε διαφορά μισθού· τότε καθώς τίποτα δεν θα έχει προβλεφτεί για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της βιομηχανίας, και κάτω από την πολιτική ισότητα, η διάλυση θα διεισδύσει στα εργαστήρια και το λιγότερο με μια παρέμβαση της αστυνομίας, ο καθένας θα ξαναγύριζε στη δουλειά του. Αυτοί οι φόβοι δεν φαίνονται ούτε σοβαροί ούτε θεμελιωμένοι στον κ. Blanc. Περιμένει τη δοκιμασία με ηρεμία, πολύ σίγουρος πως η κοινωνία δεν θα αποδιαρθρωθεί για να του δώσει τη διάψευση.

Και τα τόσο πολύπλοκα και συγκεχυμένα προβλήματα του φόρου, της πίστης, του διεθνούς εμπορίου, της ιδιοκτησίας, της κληρονομιάς, ο κ. Blanc τα έχει μελετήσει βαθιά; Και το πρόβλημα του πληθυσμού το έχει λύσει; Όχι, χίλιες φορές όχι. Όταν ο κ. Blanc δεν μπορεί να λύσει μια δυσχέρεια την παραμερίζει. Σχετικά με τον πληθυσμό λέει:

«Καθώς δεν υπάρχει παρά η αθλιότητα που είναι άφθονη και καθώς το κοινωνικό εργαστήρι θα εξαφανίσει την αθλιότητα δεν υπάρχει λόγος να καταπιαστούμε μ' αυτή».

Μάταια ο κ. de Sismondi, στηριγμένος πάνω στην παγκόσμια εμπειρία, του φωνάζει: «Δεν έχουμε καμιά εμπιστοσύνη σ' αυτούς που ασκούν τις εξουσίες αντιπροσωπευτικά. Πιστεύουμε πως κάθε ενσωμάτωση θα κάνει πιο κακό

στις υποθέσεις της παρά αυτοί που παρωθούνται από ένα ατομικό συμφέρον, πως θα έχουμε από την πλευρά των διευθυντών αδιαφορία, επίδειξη, διασπάθιση, ευνοιοκρατία, φόβο συμβιβασμού, όλες τις ελλείψεις, τέλος, που σημειώνουμε μέσα στη διοίκηση του δημόσιου πλούτου, σ' αντίθεση με τον ιδιωτικό πλούτο. Πιστεύουμε, επιπλέον πως σε μια συνέλευση των συμμετόχων δεν θα βρίσκαμε παρά απροσεξία, καπρίτσια, αδιαφορία και πως μια εμπορική επιχείρηση θα ήτανε σε κίνδυνο και σε λίγο επίφοβη, αν έπρεπε να εξαρτιέται από μια διασκεπτική συνέλευση και όχι από έναν έμπορο». Ο κ. Blanc δεν ακούει τίποτα, ζαλίζεται από την μουσικότητα των φράσεών του: το ιδιωτικό συμφέρον το αντικαθιστά με την αφοσίωση στα δημόσια πράγματα, τον ανταγωνισμό αντικαθιστά με την άμιλλα και τις ανταμοιβές. Αφού έβαλε σαν αρχή την βιομηχανική ιεραρχία, αναγκαστική συνέπεια της πίστης του στο θεό, στην εξουσία και τη μεγαλοφυΐα, εγκαταλείπεται σε μυστικές δυνάμεις, είδωλα της καρδιάς του και της φαντασίας του.

Έτσι, ο κ. Blanc, ξεκινάει με μία πράξη του Κράτους ή καλύτερα, σύμφωνα με την αρχική του έκφραση, με την εφαρμογή της *δύναμης πρωτοβουλίας* που αποδίνει στην εξουσία, και δίνει ένα εξαιρετικό χτύπημα για την αναδιανομή του πλούτου με το σκοπό να το συνεισφέρει στο προλεταριάτο. Η λογική του κ. Blanc είναι πολύ απλή, είναι η λογική της δημοκρατίας: η εξουσία μπορεί αυτό που ο λαός θέλει κι αυτό που ο λαός θέλει είναι αληθινό. Μοναδικός τρόπος να μεταρρυθμίσεις την κοινωνία παρά να καταπνίξεις τις πιο αυθόρμητες τάσεις της, να αρνηθείς τις πιο αυθεντικές εκδηλώσεις της και αντί να γενικεύσεις την ευημερία με την κανονική ανάπτυξη των παραδόσεων, να μετατοπίσεις την εργασία και το κέρδος! Αλλά, αληθινά, σε τι το καλό οδηγούν αυτές οι μεταμφιέσεις; Γιατί τόσα στριφογυρίσματα; Δεν θα ήτανε πιο απλό να υιοθετήσουμε αμέσως τον αγροτικό νόμο; Η εξουσία, με τη δύναμη της αρχικής πρωτοβουλίας, δεν θα μπορούσε διά μιάς να δηλώσει πως όλα τα κεφάλαια και εργαλεία δουλειάς είναι ιδιοκτησία του κράτους, εκτός από την α-

ποζημίωση που παραχωρείται στους κατόχους με μορφή μεταβατική;

Με το ανατρεπτικό αυτό μέσο, αλλά νόμιμο και ειλικρινές, το οικονομικό πεδίο ξεκαθαρίζεται, δεν στηρίζεται περισσότερο στην ουτοπία και ο κ. Blanc θα μπορεί τότε δίχως κανένα εμπόδιο, να προχωρήσει με ευχέρια στην οργάνωση της κοινωνίας;

Αλλά τι λέω; Να οργανώσει! Όλο το οργανωτικό έργο του κ. Blanc συνίσταται στη μεγάλη αυτή πράξη απαλλοτρίωσης ή της αντικατάστασης: η βιομηχανία αφού μετατεθεί και λαϊκοποιηθεί και το μεγάλο μονοπώλιο έχει συγκροτηθεί, ο κ. Blanc δεν αμφιβάλλει καθόλου πως η παραγωγή έχει τη δύναμη να πάει κατευχήν. Δεν καταλαβαίνει πως ορθώνεται ενάντια στο *σύστημά* του, μια σκέτη δυσκολία. Και έτσι τι να κατηγορήσεις σε μιαν αντίληψη τόσο ριζικά μηδενική, τόσο ακατανόητη όπως του κ. Blanc; Το πιο περίεργο μέρος του βιβλίου του είναι αυτό που έκανε παρατηρήσεις σε μερικούς άπιστους και στους οποίους απάντησε, το μαντεύω, νικηφόρα. Οι κριτικές αυτές δεν αφορούσαν παρά τη συζήτηση, για το *σύστημα* του κ. Blanc, επιχειρηματολογούσαν πάνω στις διαστάσεις, το βάρος και τη μορφή με τρόπο μαθηματικό. Έτσι, έφτασαν στο σημείο πως η αντίφαση που περικλείνει το σύστημα του κ. Blanc δεν έχει προβλεφθεί και δεν έχουν γίνει οι πρέπουσες μελέτες και αντιλήφθηκαν πως αν οι παρατηρήσεις συνεχιζόντουσαν θα κατέληγαν ν' αποκαλυφθούν αυτά που πίστευε πως επινόησε: την οργάνωση της εργασίας.

Αλλά στο τέλος ο σκοπός, ο τόσο περιορισμένος άλλωστε που ακολούθησε ο κ. Blanc, δηλαδή την ακύρωση του ανταγωνισμού και την εγγύηση της επιτυχίας μιας επιχείρησης πατροναρισμένης και κατευθυνόμενης από το Κράτος, ο σκοπός αυτός εκπληρώθηκε; Θα αναφέρω πάνω σ' αυτό τις σκέψεις ενός ταλαντούχου οικονομολόγου του κ. Joseph Garnier, που σ' αυτά που λέει θα μου επιτρέψετε να προσθέσω μερικά σχόλια.

«Η κυβέρνηση, σύμφωνα με τον κ. Blanc, θα εκλέξει *ηθι-*

κούς εργάτες και θα τους δώσει *καλούς* μισθούς». Έτσι οφείλουμε στο κ. Blanc γρήγορα φτιαγμένους ανθρώπους. Σχετικά με τους μισθούς ο κ. Blanc υπόσχεται *καλούς*· είναι πιο εύκολο παρά να τους προσδιορίσει.

«Ο κ. Blanc παραδέχεται «εξ υποθέσεως» πως τα εργαστήρια αυτά θα έδιναν ένα καθαρό προϊόν και θα έκαναν άλλωστε έναν τόσο καλό ανταγωνισμό στην ιδιωτική βιομηχανία, έτσι που αυτή εδώ θα μεταμορφωνότανε σε εθνικά εργαστήρια».

Πώς θα μπορούσε να γίνει αυτό, αν οι τιμές της αρχικής τιμής των εθνικών εργαστηρίων είναι πιο υψηλές από τις τιμές των ελεύθερων εργαστηρίων; Είδαμε στο 1ο κεφάλαιο, πως οι 300 εργάτες ενός νηματουργείου δεν απόδιναν στον επιχειρηματία, όλοι μαζί, παρά ένα κέρδος καθαρό και κανονικό από 20.000 φρύγκα και πως αυτά τα 20.000 φράγκα αν μοιραστούν ανάμεσα στους 300 εργαζόμενους δεν θ' αύξαινε το κέρδος τους παρά 18 λεπτά την ημέρα. Επόμενα αυτό είναι αληθινό για όλες τις βιομηχανίες. Πώς το εθνικό εργαστήρι, που δίνει *στους εργάτες τους καλούς μισθούς*, θα προλάβει αυτή τη χασούρα; Με την άμιλλα λέει ο κ. Blanc.

Ο κ. Blanc αναφέρει με μεγάλη αυταρέσκεια τον οίκο Leclaire, ένωση εργατών ζωγράφων, οικοδομών, που κάνουν πολύ καλά τη δουλειά τους, και που τον βλέπει σαν μια ζωντανή απόδειξη του συστήματός του. Ο κ. Blanc μπόρεσε να προσθέσει στο παράδειγμα αυτό μια ποικιλία από παρόμοιες επιχειρήσεις, που θα πρόβαλε λιγότερο τον οίκο Leclaire, δηλαδή πως δεν είναι μοναδικός. Ο οίκος Leclaire είναι ένα ομαδικό μονοπώλιο που συγκρατιέται από την μεγάλη συνένωση που περικλείνει. Επόμενα πρόκειται να μάθουμε αν η κοινωνία στο σύνολό της μπορεί να γίνει ένα μονοπώλιο, στην έννοια του κ. Blanc και του αφεντικού του οίκου Leclaire, αυτό που αρνούμαι σταθερά. Αλλά αυτό που αγγίζει από πιο κοντά το πρόβλημα που μας αφορά και που ο κ. Blanc δεν προφυλάχτηκε, είναι αυτό που προκύπτει από τους υπολογισμούς της διανομής των κερδών που ο οίκος Leclaire του παρουσίασε, πως οι μισθοί του οίκου αυτού, που είναι πολύ

ανώτεροι του γενικού μέσου όρου, το πρώτο πράγμα που έχουν να κάνουν μέσα σε μια τέτοια αναδιοργάνωση της κοινωνίας θα ήτανε να προκαλέσουν στον οίκο Leclaire, είτε ανάμεσα στους εργάτες του είτε έξω απ' αυτούς, έναν ανταγωνισμό.

«Οι μισθοί θα κανονίζονται από την κυβέρνηση. Τα μέλη του κοινωνικού εργαστηριού θα τοποθετούνταν σύμφωνα με τη συγκατάθεσή τους, και η αδιαφιλονίκητα εξαίρετη ζωή από κοινού δεν θα αργούσε να γεννήσει, με την συνένωση των εργασιών, τη θεληματική συνένωση των απολαύσεων». Ο κ. Blanc είναι κομμουνιστής ή όχι;

«Διαβάζοντας το συμπλήρωμα που σ' αυτό ο κ. Blanc κριτίκαρε τις παρατηρήσεις που του έκαναν μερικές εφημερίδες βλέπουμε καλύτερα αυτό που είναι ασυμπλήρωτο, όχι τέλειο, στην αντίληψή του, κόρη το λιγότερο τριών πατεράδων, του σαινσιμονισμού, του φουριερισμού, του κομμουνισμού σε συνδυασμό με το πολιτικό κλίμα και λίγο, πολύ λίγο, από πολιτική οικονομία.

«Σύμφωνα μ' αυτές τις εξηγήσεις, το Κράτος δεν θα είναι παρά ρυθμιστής, νομοθέτης, προστάτης της βιομηχανίας και όχι καθολικός κατασκευαστής και παραγωγός. Αλλά καθώς προστατεύει αποκλειστικά τα κοινωνικά εργαστήρια για να καταστρέψει την ιδιωτική βιομηχανία, φτάνει αναγκαστικά στο μονοπώλιο και ξανά πέφτει στην σαινσιμονική θεωρία παρά τη θέλησή του, το λιγότερο σχετικά με τη παραγωγή».

Ο κ. Blanc δεν θα μπορούσε να διαφωνήσει: το *σύστημά του* οδηγήθηκε ενάντια στην ιδιωτική βιομηχανία και σήμερα μ' αυτόν η εξουσία, με τη δύναμη πρωτοβουλίας, τείνει να σβύσει κάθε ατομική πρωτοβουλία, καταδιώκοντας την ελεύθερη εργασία. Το ζευγάρι των αντιθέτων είναι μισητό στον κ. Blanc. Επίσης βλέπουμε πως ύστερα από τη θυσία του ανταγωνισμού για τον συνεταιρισμό, θυσιάζει ακόμη την ελευθερία. Τον περιμένω και στη διάλυση της οικογένειας.

«Ωστόσο η ιεραρχία θα ξεπηδήσει από την εκλογική αρχή, όπως στον φουριερισμό, όπως στην κατεστημένη πολιτική. Αλλά ακόμη αυτά τα κοινωνικά εργαστήρια, που

ρυθμίζονται από το νόμο, θα ήτανε διαφορετικά από τις συντεχνίες; Ποιός είναι ο δεσμός των συντεχνιών; Ο νόμος. Ποιός θα κάνει το νόμο; η κυβέρνηση. Υποθέτετε πως θα ήτανε καλό; Ε! λοιπόν η εμπειρία απόδειξε πως δεν μπορεί ποτέ η κυβέρνηση να ρυθμίσει τις αναρρίθμητες περιπτώσεις της βιομηχανίας. Θα μου πείτε πως θα σταθεροποιήσει τη διατίμηση των κερδών, τη διατίμηση των μισθών, ελπίζετε πως θα το κάνει με τρόπο που οι εργαζόμενοι και τα κεφάλαια θα προσφύγουν στο κοινωνικό εργαστήρι. Αλλά δεν μας λέτε πώς θα αποκατασταθεί η ισορροπία ανάμεσα σ' αυτά τα εργαστήρια που θα έχουν τάση προς την κοινή ζωή, στη κοινοκτημοσύνη (Fourier), δεν μας λέτε πώς τα εργαστήρια αυτά θα απέφευγαν τον εσωτερικό και εξωτερικό ανταγωνισμό, πώς θα πρόβλεπαν την αύξηση του πληθυσμού, σε σχέση με το κεφάλαιο, πώς τα κοινωνικά βιομηχανικά εργαστήρια θα διαφέρουν από τα αγροτικά, και σε πολλά άλλα ακόμη. Ξέρω καλά πως θα μου απαντήσετε: Με την ειδική δύναμη του νόμου! Και αν η κυβέρνησή σας, το Κράτος σας δεν μπορεί, δεν έχει πείρα να το κάνει; Δεν βλέπετε πως γλιστράτε στον κατήφορο και πως είσαστε αναγκασμένος να μπερδευτείτε σε κάτι ανάλογο με το ζωντανό νόμο; Το βλέπουμε πολύ καλά διαβάζοντάς σας· καταπιανόσαστε πάντοτε να επινοήσετε μιαν εξουσία προσαρμοσμένη στο σύστημά σας, αλλά δηλώνω πως ύστερα από την προσεχτική ανάγνωσή σας, δεν νομίζω πως θα είχατε ακόμη μια καθαρή και ακριβή ιδέα για το τι πρέπει. Αυτό που σας λείπει, όπως και σε όλους εμάς, είναι η αληθινή έννοια της ελευθερίας και της ισότητας που δεν μπορείτε να παραγνωρίσετε και πως είσαστε αναγκασμένος να θυσιάσετε όποιες προφυλάξεις που θα παίρνατε.

»Μη γνωρίζοντας τη φύση και τις λειτουργίες της εξουσίας, δεν τολμάτε να σταματήσετε σε μια και μόνη εξήγηση, δεν μας έχετε δώσει ούτε το παραμικρό παράδειγμα.

»Ας παραδεχτούμε πως τα εργαστήρια λειτουργούν για να παράγουν, το ίδιο θα ίσχυε και για το εμπορικά εργαστήρια που θα κυκλοφορούν τα εμπορεύματα, τα προϊόντα, που θα έκαναν τις ανταλλαγές. Και ποιός λοιπόν θα ρύθμιζε τις τιμές;

Πάλι ο νόμος; Στην πραγματικότητα, θα σας το πω, θα χρειαζόσαστε μια καινούργια αποκάλυψη στο όρος Σινά, που δίχως αυτή δεν θα σας έσωζε τίποτα, εσάς, το συμβούλιο του Κράτους σας, τη βουλή των αντιπροσώπων σας ή τη γερουσία σας».

Οι συλλογισμοί αυτοί έχουν μια αδιαφιλονίκητη αλήθεια. Ο κ. Blanc με την οργάνωσή του από το Κράτος, είναι αναγκασμένος να αναζητά πάντοτε από πού πρέπει να αρχίσει (και θα απέφευγε τον κόπο να γράψει το βιβλίο του) τη *μελέτη της οικονομικής επιστήμης*. Όπως πολύ καλά το λέει η κριτική: «Ο κ. Blanc έκανε το βαρύ σφάλμα να κάνει τη πολιτική στρατηγική του με προβλήματα που δεν αφορούν διόλου τη χρήση αυτή». Δοκίμασε να οπισθοδρομίσει την μορφή της εξουσίας και δεν πέτυχε παρά να αποδείξει όλο και πιο καλά το ασυμβίβαστο του σοσιαλισμού με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ο λίβελλός του στολισμένος ολόκληρος με ρητορικές σελίδες, αποτελεί τιμή στην φιλολογία. Σχετικά με τη φιλοσοφική αξία του βιβλίου θα είχε την ίδια, αν ο συγγραφέας περιοριζότανε να γράψει σε κάθε φύλλο, με χοντρά γράμματα, τη μόνη λέξη: *Διαμαρτύρομαι*.

Ας συνοψίσουμε: Ο ανταγωνισμός, σαν θέση ή οικονομική φάση, θεωρημένος στην καταγωγή του, είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα της παρέμβασης των μηχανών, της σύστασης του εργαστηρίου και της θεωρίας της περιστολής των γενικών εξόδων. Θεωρημένος στη σημασία του και στην τάση του, είναι ο τρόπος που σύμφωνα μ' αυτόν εκδηλώνεται και ασκείται η ομαδική δραστηριότητα, η έκφραση του κοινωνικού αυθορμητισμού, το έμβλημα της δημοκρατίας και της ισότητας, το όργανο της πιο ενεργητικής σύστασης της αξίας, το υπόστρωμα του συνεταιρισμού. Σαν ελατήριο των ατομικών δυνάμεων, είναι το ποντάρισμα της ελευθερίας τους, η πρώτη στιγμή της αρμονίας τους, η μορφή της υπευθυνότητας που τις ενώνει όλες και τις κάνει αλληλέγγυες.

Αλλά με την καθοδήγηση μιας ανώτερης και αποτελεσματικής αρχής, δεν είναι παρά μιά συγκεχυμένη κίνηση, μια διακύμανση δίχως σκοπό για τη βιομηχανική δύναμη,

αιώνια ταλαντευόμενη ανάμεσα σ' αυτά τα δυό θανάσιμα άκρα· απ' τη μιά οι συντεχνίες και τα αφεντικά που όπως είδαμε έδωσαν γέννηση στα εργαστήρια κι από την άλλη το μονοπώλιο που θα το εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ο σοσιαλισμός, διαμαρτυρόμενος δίκαια ενάντια σ' αυτόν τον αναρχικό ανταγωνισμό, δεν έχει προτείνει ακόμα τίποτα το ικανοποιητικό για τη ρύθμισή του και η απόδειξη είναι πως συναντάμε παντού, μέσα στις ουτοπίες που είδαν το φως τον προσδιορισμό ή την κοινωνικοποίηση της αξίας εγκαταλειμένης στην αυθαιρεσία και όλες οι μεταρρυθμίσεις καταλήγουν[88], πότε στην ιεραρχική συντεχνία, πότε στο μονοπώλιο του Κράτους τους ή στο δεσποτιμό της κοινότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟ

Μονοπώλιο, εμπόριο, εκμετάλλευση ή αποκλειστική κάρπωση ενός πράγματος.

Το μονοπώλιο είναι το φυσικό αντίθετο του ανταγωνισμού. Αυτή η απλή παρατήρηση αρκεί, όπως το σημειώσαμε, για να κάνει να πέσουν οι ουτοπίες που η σκέψη τους βρίσκεται στο να καταργήσουν τον ανταγωνισμό, σάν να είχε αντίθετο τον συνεταιρισμό και την αδελφοσύνη. Ο ανταγωνισμός είναι η ζωτική δύναμη που εμψυχώνει το ομαδικό είναι· το να την καταστρέψεις, αν μπορούμε να κάνουμε μια παρόμοια υπόθεση, θα είναι σαν να σκοτώνεις την κοινωνία.

Αλλά από το πως ο ανταγωνισμός είναι αναγκαίος, συνεπάγεται και η ιδέα του μονοπωλίου, επειδή το μονοπώλιο είναι το θεμέλιο κάθε ανταγωνιστικής ατομικότητας. Επίσης οι οικονομολόγοι απόδειξαν και ο κ. Rossi το έχει τυπικά αναγνωρίσει, πώς το μονοπώλιο είναι η μορφή της κοινωνικής κατοχής, που έξω απ' αυτή δεν νοείται καμιά εργασία, κανένα προϊόν, καμιά ανταλλαγή, κανένας πλούτος. Κάθε κατοχή γήινη είναι ένα μονοπώλιο, κάθε βιομηχανική ουτοπία τείνει να συσταθεί σε μονοπώλιο και πρέπει να πούμε ακόμη τις άλλες δραστηριότητες που δεν περιέχονται μέσα σ' αυτές τις δυο κατηγορίες.

Το μονοπώλιο από μόνο του δεν βαρύνεται με την ιδέα του παράνομου· πολύ περισσότερο, υπάρχει κάτι σ' αυτό, που ανήκει τόσο στον άνθρωπο όσο και στην κοινωνία, το νόμι-

μο· είναι η *θετική* πλευρά της αρχής που θα εξετάσουμε.

Αλλά το μονοπώλιο, καθώς και ο ανταγωνισμός, γίνονταν αντικοινωνικά και θανάσιμα: πώς γίνεται αυτό; Με την *κατάχρηση* απαντάνε οι οικονομολόγοι και η δόξα της καινούργιας οικονομικής σχολής είναι να καταργήσουν τα μονοπώλια.

Θα δείξουμε πως οι λεγόμενες καταχρήσεις του μονοπώλιου δεν είναι παρά τα αποτελέσματα της ανάπτυξης, στην *αρνητική* έννοια του νομίμου μονοπώλιου, πως δεν μπορούμε να τα χωρίσουμε από την αρχή τους δίχως αυτή η αρχή να γκρεμιστεί, κατά συνέπεια πως είναι απαράδεχτα στο νόμο και πως κάθε κατάργηση από την άποψη αυτή είναι αυθαίρετη και λαθεμένη. Έτσι που το μονοπώλιο αρχή συστατική της κοινωνίας και προϋπόθεση του πλούτου είναι ταυτόχρονα και στην ίδια βαθμίδα αρχή της αρπαχτικότητας και της εξαθλίωσης, πως όσο περισσότερο το κάνουμε να παράγει καλό, περισσότερο παίρνουμε κακό, πως δίχως αυτό η πρόοδος σταματά και πως μαζί του η εργασία ακινητοποιείται και ο πολιτισμός σβύνει.

§ I. Αναγκαιότητα του μονοπώλιου

Έτσι, το μονοπώλιο είναι το μοιραίο τέρμα του ανταγωνισμού, που το γεννάει με μια αδιάκοπη άρνηση του εαυτού του· αυτή η γέννηση του μονοπώλιου είναι ήδη η απόδειξη. Γιατί εφόσον ο ανταγωνισμός είναι σύμφυτος με την κοινωνία όπως η κίνηση είναι με τα ζωντανά όντα, το μονοπώλιο που έρχεται ύστερα απ' αυτόν σαν σκοπός και τέλος και που δίχως αυτό ο ανταγωνισμός δεν θα γινότανε διόλου παραδεκτός, το μονοπώλιο είναι και θα παραμένει νόμιμο τόσο καιρό όσο και ο ανταγωνισμός, τόσο καιρό όσο οι μηχανικές μέθοδοι και οι βιομηχανικοί συνδυασμοί, τόσο καιρό τέλος όσο ο καταμερισμός της εργασίας και η σύσταση των αξιών θα είναι αναγκαιότητες και νόμοι.

Επόμενα, με μόνο το γεγονός της λογικής γέννησής του

το μονοπώλιο δικαιώνεται. Ωστόσο η δικαίωση αυτή θα φαινότανε μικρή και δεν θα κατάληγε παρά να καταργήσει πιο ενεργητικά τον ανταγωνισμό αν το μονοπώλιο δεν μπορούσε από την πλευρά του να τεθεί από μόνο του και σαν αρχή.

Στα προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πως ο καταμερισμός της εργασίας είναι η εξειδίκευση του εργάτη, θεωρημένου ιδιαίτερα σαν νοητικότητα, πως η δημιουργία των μηχανών και η οργάνωση του εργαστήριου εκφράζει την ελευθερία του και πως με τον ανταγωνισμό ο άνθρωπος ή η νοητική ελευθερία μπαίνει σε δράση. Επόμενα το μονοπώλιο είναι η έκφραση του θριάμβου της ελευθερίας, η τιμή της πάλης, η δόξα του πνεύματος; είναι το πιο δυνατό κίνητρο όλων των προόδων που έγιναν από την απαρχή του κόσμου: σε τέτοιο σημείο που, όπως θα το δούμε αμέσως, δεν θα είχε γίνει τίποτε δίχως αυτό.

Από πού λοιπόν προέρχεται το μονοπώλιο, αυτή η μοναδική αρετή, που η ετυμολογία της λέξης και η λαϊκή άποψη του πράγματος είναι τόσο μακριά για να μας δώσει την ιδέα;

Το μονοπώλιο δεν είναι στο βάθος παρά η περιχή κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στον εαυτό του. Είναι το δικτατορικό δικαίωμα που προσδίνεται από τη φύση σε κάθε παραγωγό να χρησιμοποιήσει τις ικανότητές του όπως του αρέσει, να δώσει το ελατήριο στη σκέψη του προς αυτή την κατεύθυνση που προτιμά, να επισκοπεί, σ' αυτή την ειδικότητα που του αρέσει να εκλέξει, με όλη τη δύναμη των μέσων του, να διαθέσει κυριαρχικά τα εργαλεία του που έχει δημιουργήσει και τα συσσωρευμένα κεφάλαια με την οικονομία του γι' αυτή την επιχείρηση για την οποία του φαίνεται αρκετά καλό να ρισκάρει και με την πιεστική προϋπόθεση να απολαύσει μόνος του τον καρπό της ανακάλυψης και τα οφέλη της περιπέτειας.

Το δικαίωμα αυτό αποτελεί τόσο πολύ την ουσία της ελευθερίας, που αν το αρνηθούμε ακρωτηριάζει τον άνθρωπο στο σώμα του, στην ψυχή του και στην άσκηση των ικανοτήτων του και που η κοινωνία, η οποία δεν προοδεύει

παρά από την ελεύθερη προσπάθεια των ανθρώπων, φτάνοντας στο σημείο να στερηθεί από τους «εξευρευνητές» της, βρίσκεται στο σημείο να σταματήσει την πορεία της.

Είναι καιρός να δώσουμε με τη μαρτυρία των γεγονότων, ένα σώμα σ' αυτές τις ιδέες.

Γνωρίζω μία κοινότητα όπου, από αμνημόνευτους χρόνους, δεν υπήρξαν καθόλου δρόμοι ούτε για την καλλιέργεια του εδάφους ούτε για την επικοινωνία προς τα έξω. Στη διάρκεια των τριών τετάρτων του χρόνου, κάθε εισαγωγή και εξαγωγή των εδώδιμων ήτανε αδύνατη· ένα εμπόδιο από λάσπη και έλη την προστάτευαν ταυτόχρονα ενάντια σε κάθε εισβολή από τα έξω και ενάντια σε κάθε επιδρομή εναντίον των κατοίκων της άγιας αυτής μικρής κωμόπολης. Έξη άλογα, στις καλές μέρες τους αρκούσαν με κόπο να τραβήξουν ένα βάρος που ένα παλιάλογο θα το τραβούσε με σίγουρο βήμα σ' έναν καλό δρόμο. Ο δήμαρχος του τόπου τόλμησε, παρά τις κοινές συμβουλές, να κάνει να περάσει ένας δρόμος απ' την περιοχή του. Για πολύ καιρό τον χλεύαζαν, τον καταριόντουσαν, τον μισούσαν, τον κατηγόρησαν πως δεν υπήρχε ανάγκη να σπαταλήσει τα χρήματα της κοινότητας και να τους κάνει να χάνουν τον καιρό τους οι γεωργοί σε πιέσεις, μεταφορές και αγγαρείες. Για να κολακευθεί η υπερηφάνειά τους έπρεπε ο κύριος δήμαρχος, σε πείσμα των φτωχών ιδιοκτητών γεωργών, ν' ανοίξει έναν δρόμο τόσο ωραίο για τους φίλους της πόλης που θα έρχονταν να τους επισκεφτούν!.. Παρ' όλα αυτά, ο δρόμος έγινε και οι χωρικοί τον χειροκρότησαν! Τι διαφορά! έλεγαν: άλλοτε βάζαμε οχτώ άλογα για να οδηγήσουμε τριάντα σακιά στην αγορά και μέναμε τρείς μέρες· σήμερα αναχωρούμε το πρωί με δυό άλογα και ξαναγυρίζουμε το βράδυ. Όμως στις ομιλίες τους αυτές δεν αναφέρεται διόλου ο δήμαρχος. Από τη στιγμή που το γεγονός του έδωσε δίκιο, σταμάτησαν να μιλάνε γι' αυτόν· επεισθηκαν πως οι περισσότεροι τον ήθελαν.

Ο δήμαρχος αυτός αναδείχθηκε σε Αριστείδη. Ας υποθέσουμε πως κουρασμένος απο παράλογες φωνασκίες, είχε από την αρχή προτείνει στους συμπολίτες του να εκτελέσουν

το δρόμο με έξοδά τους, που θα τα εισέπρατταν ξανά με διόδια σε σαράντα χρόνια, κι ο καθένας θα περνούσε ελεύθερα όπως περνούσε μέσα από τους αγρούς. Γιατί θα ήτανε απάτη αυτή η σύμβαση;

Αυτή είναι η ιστορία της κοινωνίας και των μονοπωλίων. Καθένας δεν είναι καθόλου ικανός να πραγματοποιήσει στους συμπολίτες του ένα δρόμο ή μιά μηχανή. Συνήθως είναι ο εφευρέτης που, αφού εξαντλήσει υγεία και περιουσία, φτάνει στην ανταμοιβή. Απαρνηθείτε λοιπόν, ή κοροϊδέψτε τους ακόμη, στους Arkwright, Watt, Jacquart το προνόμιο της ανακάλυψής τους, θα επιφυλαχτούν να δουλέψουν και ίσως θα πάρουν μαζί τους στο τάφο το μυστικό τους. Αρνηθείτε στον άποικο την κατοχή του εδάφους που καλλιεργεί και κανείς δεν θα ξανακαλλιεργήσει.

Αλλά λένε, υπάρχει εδώ το γνήσιο δικαίωμα, το κοινωνικό δίκαιο, το αδελφικό δίκαιο; Αυτό που δικαιολογεί την έξοδο από την πρωτόγονη κοινότητα, αποτέλεσμα της αναγκαιότητας, δεν είναι κάτι προσωρινό που οφείλει να εξαφανιστεί μπροστά σε μια νόηση πιο πλήρη των δικαιωμάτων και καθηκόντων του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Δεν γλιστράω σε καμιά υπόθεση: βλέπουμε, εμβαθύνουμε. Υπάρχει ήδη ένα μεγάλο σημείο που, με την συγκατάθεση των αντιπάλων, στην διάρκεια της πρώτης περιόδου του πολιτισμού τα πράγματα δεν μπορούσαν να γίνουν αλλιώς. Μένει να μάθουμε αν οι θεσμοί της περιόδου αυτής, δεν ενάι πραγματικά όπως το λένε, κάτι προσωρινό ή το αποτέλεσμα εσωτερικών και αιώνιων νόμων της κοινωνίας. Επόμενα, η θέση που υποστηρίζω τη στιγμή αυτή, είναι τόσο πιο δύσκολη όσο αυτή βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με τη γενική τάση και πως αμέσως θα όφειλα εγώ ο ίδιος να την ανατρέψω με την αντίφαση που περιέχει.

Παρακαλώ λοιπόν να μου πείτε πώς είναι δυνατόν να επικαλούμαι τις αρχές της κοινωνικότητας, της αδελφικότητας και της αλληλεγγύης, ενώ η ίδια η κοινωνία απωθεί κάθε συνθήκη αλληλεγγύης και αδελφικότητας; Στην αρχή κάθε βιοτεχνικής κατασκευής στην πρώτη αναλαμπή μιας ανακά-

λυψης, ο άνθρωπος που ανακαλύπτει είναι απομονομένος· η κοινωνία τον αφήνει στην μοναξιά του. Για να το πω καλύτερα, ο άνθρωπος αυτός, σχετικά με την ιδέα που συνέλαβε και που παρακολουθεί την πραγμάτωσή της, γίνεται μόνος του η κοινωνία ολόκληρη. Δεν έχει καθόλου συνεταίρους, συνεργάτες, καμιά εγγύηση, όλος ο κόσμος τον αποφεύγει, έχει ολομόναχος την ευθύνη, επόμενα ολομόναχος και τα πλεονεκτήματα της ανακάλυψής του.

Επιμένουν: αυτή η τυφλότητα από τη μεριά της κοινωνίας είναι παραίτηση των δικαιωμάτων της και των πιο ιερών συμφερόντων της, από την ευημερία των μελλοντικών γενεών· και ο θεωρητικολόγος περισσότερο πληροφορημένος ή πιο ευτυχής, δεν μπορεί δίχως δολιότητα να εκμεταλλευτεί το μονοπώλιο που η καθολική άγνοια του παραδίνει.

Υποθέτω πως αυτή η διαγωγή της κοινωνίας είναι σχετικά με το παρόν, μια πράξη υψηλής πρόνοιας και σχετικά με το μέλλον, θα δείξω πως δεν θα χαθεί. Έχω ήδη δείξει στο κεφάλαιο II, με τη λύση της αντινομίας της αξίας όπου το πλεονέκτημα κάθε χρήσιμης ανακάλυψης είναι ασύγκριτα μικρότερο για τον εφευρέτη παρά για τη κοινωνία· απόδειξα αυτό το σημείο με μαθηματική αυστηρότητα. Πιο έπειτα έδειξα ακόμη πως, με τη γνώση της ωφέλειας που της εξασφαλίζει κάθε ανακάλυψη, η κοινωνία έγειρε πάνω στα προνόμια που παραχωρεί, είτε πρόσκαιρα είτε μόνιμα, απαιτήσεις πολλών ειδών που καλύπτουν πλατειά την αύξηση ορισμένων ιδιωτικών περιουσιών και που το αποτέλεσμά τους επαναφέρει γρήγορα την ισορροπία. Αλλά δεν θα σας προκαταλάβω.

Παρατηρώ λοιπόν πως η κοινωνική ζωή εκδηλώνεται με διπλό τρόπο: *συντήρηση* και *ανάπτυξη*.

Η ανάπτυξη πραγματοποιείται με ελατήριο τις ατομικές ενέργειες· η μάζα είναι από τη φύση της όχι γόνιμη, παθητική και εμπόδιο σε κάθε καινοτομία. Είναι, αν μου επιτρέπεται να χρησιμοποιήσω τη σύγκριση αυτή, η μήτρα, άγονη από μόνη της, αλλά που έρχονται να εναποτεθούν τα σπέρματα τα δημιουργημένα από την ιδιωτική δραστηριότητα, που

μέσα στην ερμαφροδιτική κοινωνία, κάνει την αληθινή αρσενική δραστηριότητα.

Αλλά η κοινωνία δεν διατηρείται παρά εφόσον ξεφεύγει από την κοινή συμμετοχή των ιδιαίτερων θεωρητικών προσπαθειών και αφήνει απόλυτα κάθε καινοτομία στις ευθύνες και κινδύνους των ατόμων. Θα μπορούσαμε σε μερικές σελίδες να κάνουμε τον κατάλογο των χρήσιμων εφευρέσεων. Οι προσπάθειες που οδηγούνται σε αίσιο πέρας είναι μετρημένες. Κανένας αριθμός δεν θα έκφραζε την ποικιλία των λαθεμένων ιδεών και αποτυχημένων προσπαθειών που αδιάκοπα εκκολάπτονται μέσα στα ανθρώπινα μυαλά. Δεν υπάρχει ένας εφευρέτης, ένας εργάτης που για μια σωστή και υγιή αντίληψη, δεν εφεύρε χιλιάδες χίμαιρες, ούτε μια διάνοια που, σε μια αστραπή του λογικού, δεν ρίχνει δίνες από καπνό. Αν ήτανε δυνατό να διαιρέσουμε στα δυο όλα τα προϊόντα του ανθρώπινου λογικού και να βάλουμε στο ένα μέρος τις χρήσιμες εργασίες και στο άλλο όλα όσα έχουν δαπανήσει: δύναμη, πνεύμα, κεφάλαια και χρόνο για το λάθος, την αποτυχία, θα βλέπαμε με τρόμο πως η αναλογία του υπολογισμού αυτού πάνω στο πρώτο μέρος είναι ίσως ένα εκατομμύριο στα εκατό. Τι θα γινότανε η κοινωνία αν όφειλε να εξοφλήσει αυτό το παθητικό και να ξεκαθαρίσει τα χρέη της; Τι θα γινότανε με τη σειρά της η ευθύνη και η αξιοπρέπεια του εργαζόμενου, αν, καλυμένος από την εγγύηση της κοινωνίας, θα μπορούσε δίχως κίνδυνο για τον εαυτό του να επιδοθεί σ' όλα τα καπρίτσια μιας αχαλίνωτης φαντασίας και να διακινδυνεύει κάθε στιγμή την ύπαρξη της ανθρωπότητας;

Για όλα αυτά, καταλήγω, πως αυτό που έχει πραγματοποιηθεί από τις απαρχές, θα γίνεται μέχρι το τέλος και πως πάνω σ' αυτό το σημείο, όπως και σε κάθε άλλο, αν οφείλουμε να στοχεύουμε στη συμφιλίωση, είναι παράλογο να σκεπτόμαστε πως τίποτα από τα όσα υπάρχουν θα μπορούσε να καταστραφεί. Γιατί ο κόσμος των ιδεών όντας άπειρος όπως η φύση και οι άνθρωποι υποκείμενα θεωρητικά, δηλαδή για σφάλματα, σήμερα όπως πάντοτε, υπάρχει σταθερή για τα άτομα διέγερση για θεωρήσεις, για την κοινωνία λόγος να δυ-

σπιστεί και να βρίσκεται σ' επιφυλακή, κατά συνέπεια πάντοτε ύλη για μονοπώλιο.

Για να βγούμε από το δίλημμα αυτό, τι προτείνουν; Την εξαγορά; Πρώτα-πρώτα, η εξαγορά είναι αδύνατη: όλες οι αξίες όντας μονοπωλημένες από που η κοινωνία θα έπαιρνε για να αποζημιώσει τους μονοπωλητές; Ποιά θα ήτανε η υποθήκη της; Αφετέρου η εξαγορά θα είναι τελείως άχρηστη, όταν όλα τα μονοπώλια θα είχαν εξαγοραστεί, θα έμενε να οργανωθεί η βιομηχανία. Με ποιό σύστημα; Πάνω σε ποιού τη γνώμη θα στηριχτεί; Ποιά προβλήματα έχουν λυθεί; Αν η οργάνωση γίνει με ιεραρχικό τρόπο, θα μπούμε στην περιοχή του μονοπώλιου· αν γίνει με δημοκρατικό τρόπο θα ξαναγυρίσουμε στο σημείο της αφετηρίας· οι εξαγορασμένες βιομηχανίες θα πέσουν στον δημόσιο τομέα, δηλαδή στο συναγωνισμό και λίγο-λίγο θα ξαναγίνουν μονοπώλια· τέλος, αν η οργάνωση γίνει με τον κομμουνιστικό τρόπο, δεν θα κάνουμε άλλο παρά να περάσουμε από μια αδυνατότητα σε μιάν άλλη: γιατί, όπως θα το αποδείξουμε στην ώρα του, η κοινότητα, όπως και ο ανταγωνισμός και το μονοπώλιο είναι αντινομική, αδύνατη.

Με το σκοπό να μην μπλέξετε τον κοινωνικό πλούτο μέσα σε μια απεριόριστη συγκυριότητα και επόμενα θανάσιμης, θα είσαστε ευχαριστημένοι να επιβάλλετε κανόνες στο πνεύμα της εφεύρεσης και της προσπάθειας; Θα δημιουργούσατε έναν κριτή για τους έξυπνους ανθρώπους και για τους τρελλούς; Αυτό είναι το να υποθέτεις πως η κοινωνία γνώριζε από την αρχή αυτό που ακριβώς επρόκειτο να ανακαλυφθεί. Το να υποβάλλεις σε μια προηγούμενη εξέταση τις προθέσεις των επιχειρηματιών, είναι να απαγορεύεις a priori κάθε κίνηση. Γιατί, ακόμη μια φορά, σχετικά με το σκοπό που προσφέρεται, υπάρχει μια στιγμή όπου σε κάθε τεχνική - εφεύρεση παρουσιάζεται στο πρόσωπο της η ίδια η κοινωνία, βλέπει καλύτερα και πιο μακριά από όλους τους άλλους ανθρώπους και αυτό πολύ συχνά, δίχως να μπορεί να εξηγηθεί ούτε να κατανοηθεί. Όταν ο Κοπέρνικος, ο Κέπλερ και ο Γαλιλαίος, πρόδρομοι του Νεύτωνα, είπανε στην χρι-

στιανική κοινωνία, που τότε αντιπροσωπευότανε από την Εκκλησία ότι η Βίβλος έχει λάθος, η γη γυρίζει και ο ήλιος είναι ακίνητος, είχαν δίκαιο ενάντια σ' όλη την κοινωνία που (με την πίστη στην παράδοση) την διέψευσαν. Η κοινωνία θα είχε λοιπόν μπορέσει να παραδεχτεί και να γίνει αλληλέγγυα με το σύστημα του Κοπέρνικου. Το μπόρεσε τόσο λίγο, επειδή το σύστημα αυτό βρισκότανε σε ανοικτή αντίθεση με την πίστη και περίμεναν την συμφωνία του λόγου με την αποκάλυψη, που ο Γαλιλαίος ένας από τους υπεύθυνους για την ανακάλυψη, υπέστη βασανιστήρια για την μαρτυρία της καινούργιας ιδέας. Είμαστε σήμερα πιο ανεκτικοί, το υποθέτω, αλλά αυτή η ανοχή αποδείχνει πως αποδίνοντας περισσότερη ελευθερία στο πνεύμα δεν πιστεύουμε πως είμαστε λιγότερο συνετοί από τους προγόνους μας. Τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας πέφτουν άφθονα, αλλά δίχως *την εγγύηση της πολιτείας*. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας είναι ασφαλισμένοι από την κυβέρνηση, αλλά ούτε το κτηματολόγιο ούτε το Σύνταγμα εξασφαλίζουν την αξία τους: ανήκει στην εργασία για να τα κάνει να αξίζουν. Και σχετικά με τους επιστημονικούς σκοπούς και άλλους ακόμη που η κυβέρνηση εμπιστεύεται στην τύχη σε ερευνητές δίχως λεφτά, αυτοί είναι περισσότερο μια υφαρπαγή και μια δωροδοκία.

Πραγματικά, η κοινωνία δεν μπορεί να εξασφαλίσει σε κανένα το αναγκαίο κεφάλαιο για την εφαρμογή μιας ιδέας· δικαιωματικά δεν μπορεί να διεκδικήσει το αποτέλεσμα μιας ερευνητικής προσπάθειας που δεν την πατρονάρει, επόμενα το μονοπώλιο είναι απρόβλητο. Στο τέλος η αλληλεγγύότητα δεν θα χρησιμεύσει σε τίποτα, γιατί, όπως καθένας μπορεί να διεκδικήσει για τον εαυτό του την αλληλεγγύη όλων για τις φαντασίες του, θα είχε επίσης δικαίωμα να πετύχει «εν λευκώ» την υπογραφή της κυβέρνησης, θα έφταναν σε λίγο σε μια αυθόρμητη καθολικότητα, δηλαδή καθαρά και απλά σε stats Quo.

Μερικοί σοσιαλιστές[89], εμπνευσμένοι δυστυχώς, το λέω με όλη τη δύναμη της συνείδησής μου, από Ευαγγελικά αποσπάσματα, πίστεψαν πως μπορούσαν να ξεπεράσουν τη δυ-

σκολία με τα ωραία αυτά αποφθέγματα: «Η ανισότητα των ικανοτήτων είναι η απόδειξη της ανισότητας των καθηκόντων». «Έχετε πάρει περισσότερα από τη φύση, δώστε περισσότερα στους αδελφούς σας», και άλλες τέτοιες ηχηρές και συγκινητικές φράσεις που δεν αποτυχαίνουν ποτέ στα αποτελέσματά τους πάνω σε φτωχές διάνοιες. Η πρακτική φόρμουλα που βγαίνει από τα θαυμάσια αυτά γνωμικά, είναι πως κάθε εργαζόμενος οφείλει όλο του τον καιρό στην κοινωνία και πως η κοινωνία οφείλει να του αποδώσει σαν αντάλλαγμα καθετί που είναι αναγκαίο για την ικανοποίηση των αναγκών του, στο μέτρο και από τις πηγές που διαθέτει.

Ας με συχωρήσουν οι φίλοι μου κομμουνιστές! Θα ήμουν λιγότερο σκληρός στις ιδέες τους, αν δεν ήμουν ακαταμάχητα βεβαιωμένος, στη λογική και την καρδιά μου, πως η κοινοκτημοσύνη, η λαϊκο-δημοκρατικοποίηση και όλες οι σοσιαλιστικές ουτοπίες, πολιτικές και θρησκευτικές, που περιφρονούν τα γεγονότα και την κριτική, είναι τα πιο μεγάλα εμπόδια που έχει σήμερα να νικήσει η πρόοδος. Πώς δεν θέλετε ποτέ να καταλάβετε πως η αδελφικότητα δεν μπορεί να θεμελιωθεί παρά με τη δικαιοσύνη· πως είναι μονάχα η δικαιοσύνη, προϋπόθεση, μέσον και νόμος της ελευθερίας και της αδελφικότητας, που πρέπει να είναι το αντικείμενο της μελέτης μας και που πρέπει να ακολουθήσουμε δίχως χαλαρότητα, ίσαμε τις έσχατες λεπτομέρειες, τον προσδιορισμό και τη μορφή της; Πώς συγγραφείς που σ' αυτούς η οικονομική γλώσσα είναι τόσο συνηθισμένη ξεχνούν πως η ανωτερότητα ταλέντων είναι συνώνυμη με την ανωτερότητα των αναγκών και πως πέρα από κάθε προσδοκία για προσωπικότητες λίγο πιο ισχυρές από τις συνηθισμένες, η κοινωνία οφείλει σταθερά να προφυλάσσεται απ' αυτές τις προσωπικότητες που παίρνουν περισσότερα απ' αυτά που δίνουν, ενώ η μάζα κάνει ήδη τόσο κόπο να δίνει όλα όσα παίρνει; Το πως οι προσωπικότητες αυτές εργάζονται ελεύθερα και όπως θέλουν, πάντοτε πρέπει να έλθουν στο βιβλίο ταμείου, στα έσοδα και τα έξοδα, μόνη εγγύηση απέναντι στο μεγάλο καταναλωτικό κοινό και απέναντι στους μικρούς παραγωγούς. Ο εργάτης

είναι αδιάκοπα *πιο μπροστά* από την παραγωγή του· πάντοτε τείνει να πάρει *πίστωση* να περιορίσει τα *έξοδα* και να τα *εξαλείψει*· υπάρχει ανάγκη αδιάκοπη να επικαλείται τον αφορισμό του Say: *τα προϊόντα δεν αγοράζονται παρά με τα προϊόντα*

Ας υποθέσουμε πως ο εργαζόμενος με μεγάλη ικανότητα θα μπορούσε να είναι ευχαριστημένος, προς χάρη των με μικρές ικανότητες εργαζόμενων, με το μισό του μισθού του, να προσφέρει βαθμιαία τις υπηρεσίες του και να παράγει, όπως λέει ο λαός, «*για το βασιλιά της Πρωσίας*», δηλαδή για την αφαίρεση που ονομάζεται κοινωνία, μονάρχης ή οι αδελφοί μου· αυτό είναι σα να θεμελιώνεις την κοινωνία πάνω σ' ένα συναίσθημα, δε λέω απαράδεκτο στον άνθρωπο, αλλά που ανυψωμένο συστηματικά σε αρχή δεν είναι παρά μια λαθεμένη ευεργεσία, μια επικίνδυνη υποκρισία. Η φιλανθρωπία μας επιβάλλεται σαν ανόρθωση, βελτίωση των αδυναμιών που θλίβουν τυχαία τους ομοίους μας και καταλαβαίνω πως από την άποψη αυτή η φιλανθρωπία μπορεί να είναι οργανωμένη· καταλαβαίνω πως, προχωρώντας με την ίδια την αλληλεγγύοτητα, αποδίνεται ξανά δικαιοσύνη. Αλλά η φιλανθρωπία παρμένη σαν εργαλείο, όργανο ισότητας θα είναι η διάλυση της κοινωνίας. Η ισότητα παράγεται ανάμεσα στους ανθρώπους με τον αυστηρό και αλύγιστο νόμο της εργασίας, με την αναλογικότητα των αξιών, την ειλικρίνια των ανταλλαγών και την ισοτιμία των πράξεων, με μια λέξη, με τη μαθηματική λύψη των ανταγωνισμών.

Να! γιατί η φιλανθρωπία πρώτη αρετή του χριστιανού, δικαιολογημένη ελπίδα του σοσιαλισμού, σκοπός όλων των προσωπικών των οικονομολόγων, είναι ένα κοινωνικό κακό από τη στιγμή που την κάνουμε μια αρχή σύστασης και ένα νόμο. Να γιατί μερικοί οικονομολόγοι μπόρεσαν να πούνε πως η νόμιμη φιλανθρωπία έφερε περισσότερο κακό παρά ο σφετερισμός ιδιοκτησίας. Ο άνθρωπος, καθώς και η κοινωνία της οποίας αποτελεί μέρος, βρίσκεται απέναντι στον εαυτό του σε αδιάκοπο τρέχοντα λογαριασμό· καθετί που καταναλώνει, πρέπει να το παράγει. Αυτός είανι ο γενικός

κανόνας που κανένας δεν μπορεί να παραβλέψει δίχως να κατηγορηθεί, ipso facto, για ατιμία και υπόλογος για λαθρεμπορία. Μοναδική ιδέα αληθινά το να ελαττώσουμε, με αφετηρία την αδελφικότητα, τη σχετική κατωτερότητα της πλειοψηφίας των ανθρώπων! Ύστερα από την ωραία αυτή δήλωση, δεν θα μένει παρά να βγάλουμε τα συμπεράσματα και σε λίγο χάρη στην αδελφικότητα, η αριστοκρατία θα ξαναγυρίσει.

Διπλασιάστε τον κανονικό μισθό του εργάτη, θα τον προτρέψετε στην οκνηρία, θα του ξευτελίσετε την αξιοπρέπεια και θα τον κάνετε ανήθικο· αφαιρέστε τη δίκαιη τιμή των προσπαθειών του και θα ξεσηκώσετε την οργή του, ή θα του εξυψώσετε την υπερηφάνειά του. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση θα του αλλοιώσετε τα συναισθήματα της αδελφικότητας. Αντίθετα, βάλτε τον στην επικαρπία της εργασίας, ο μόνος τρόπος που προβλέπεται από τη φύση για να συνενώσει τους ανθρώπους, για να τους κάνετε ευτυχισμένους και καλούς· τους ξαναγυρίζετε μέσα στο νόμο της οικονομικής διανομής, *τα προϊόντα αγοράζονται με τα προϊόντα.* Ο κομμουνισμός, είναι η άρνηση της ίδιας της κοινωνίας στις βάσεις της, που είναι η προοδευτική ισοτιμία των δραστηριοτήτων και των ικανοτήτων. Οι κομμουνιστές, που προς τα κει κλίνει κάθε σοσιαλισμός, δεν πιστεύουν καθόλου στην ισότητα από τη φύση και από την εκπαίδευση. Τις συμπληρώνει με τα υπέρτατα διατάγματα, αλλά, τι θα μπορούσε να κάνει, ανεκτέλεστα. Αντί να αναζητάει τη δικαιοσύνη στις σχέσεις των γεγονότων, την παίρνει μέσα από τα συναισθήματά της, ονομάζοντας δικαιοσύνη καθετί που τους φαίνεται να είναι αγάπη για τον πλησίον και συγχέοντας αδιάκοπα τα αντικείμενα του λογικού με τα συναισθήματα.

Γιατί λοιπόν παρεμβάλλουν αδιάκοπα μέσα στα οικονομικά προβλήματα την αδελφότητα, τη φιλανθρωπία, την αφοσίωση και το Θεό; Δεν είναι τίποτα που οι ουτοπιστές βρίσκουν πιο εύκολο να ανατρέχουν πάνω στα παχιά αυτά λόγια παρά να μελετάνε σοβαρά τις κοινωνικές εκδηλώσεις;

Αδελφικότητα! Αδελφοί εφόσον σας αρέσει αρκεί να εί-

μαι εγώ ο μεγάλος αδελφός και σεις ο μικρός· αρκεί η κοινωνία η κοινή μας μητέρα, να σέβεται τα πρωτοτόκιά μου και τις υπηρεσίες μου διπλασιάζοντας το μεριδιό μου. Θα μου δίνετε σύμφωνα με τις ανάγκες μου, θα μου πείτε, στο μέτρο των εισοδημάτων σας. Εγώ θα έλεγα, αντίθετα, πως θα είναι στο μέτρο της εργασίας μου, ειδάλλως παύω να εργάζομαι.

Φιλανθρωπία! Αρνούμαι την φιλανθρωπία, πρόκειται για μυστικισμό! Μάταια θα μου μιλήσετε για αδελφικότητα και για αγάπη: Έχω πειστεί πως δεν με αγαπάτε καθόλου και αισθάνομαι πολύ καλά που δεν σας αγαπάω. Η φιλία δεν είναι παρά προσποιητή, και αν με αγαπάτε είναι από συμφέρον. Δεν ζητάω παρά όλα όσα μου ταιριάζουν, τίποτα άλλο. Γιατί με αποφεύγετε;

Αφοσίωση! Αρνούμαι την αφοσίωση, είναι μυστικισμός[30]. Μιλήστε μου για δούναι και λαβείν, το μόνο κριτήριο για μένα του δικαίου, του καλού και του κακού μέσα στην κοινωνία. Στον καθένα σύμφωνα με τα έργα του, αρχικά· και αν, ευκαιριακά παρασύρθηκα να σας συνδράμω, θα το έκανα με καλή θέληση, αλλά δίχως να είμαι αναγκασμένος. Ο αναγκασμός μου στην αφοσίωση, είναι η αυτοκτονία μου!

Θεός! Δεν γνωρίζω καθόλου Θεό, πρόκειται πάλι για μυστικισμό. Αρχίστε με τη διαγραφή από το λεξιλόγιό σας της λέξης αυτής, αν θέλετε να σας ακούσω. Γιατί τρεις χιλιάδες χρόνια εμπειρίας μου έμαθαν, πως οποιοσδήποτε μου μιλάει για Θεό προσβλέπει στην ελευθερία μου ή στο πορτοφόλι μου. Πόσα μου οφείλετε; Πόσα σας χρωστάω; Να η θρησκεία μου και ο θεός μου.

Το μονοπώλιο υπάρχει από τη φύση και από τον άνθρωπο. Έχει την πηγή του ταυτόχρονα στην πιο βαθειά μας συνείδηση και στο εξωτερικό γεγονός της εξατομικοποίησής μας. Όπως ακριβώς μέσα στο σώμα και στη νόησή μας καθετί είναι εξειδίκευση και ιδιότητα, το ίδιο η εργασία μας παράγεται μ' έναν ειδικό χαρακτήρα που συγκροτεί την ποιότητά της και την αξία της. Και καθώς η εργασία δεν μπορεί να εκδηλωθεί δίχως ύλη ή αντικείμενο άσκησης, το πρόσωπο καλώντας αναγκαστικά το πράγμα, το μονοπώλιο θεμελιώνεται από το υποκείμενο προς το αντικείμενο τόσο αλάνθαστα όσο η διάρκεια συγκροτείται από το παρελθόν προς το μέλλον. Οι μέλισσες, τα μυρμήγκια και άλλα ζώα που ζουν σε

κοινωνία, δεν φαίνεται να είναι προικισμένα παρά με αυτοματισμό: η ψυχή και το ένστιχτο σ' αυτά είναι σχεδόν αποκλειστικά ομαδικό! Να, γιατί, ανάμεσα στα ζώα αυτά, δεν μπορεί να υπάρξει θέση για προνόμιο και μονοπώλιο, γιατί στις ενέργειές τους και στις πιο έξυπνες δεν αλληλοσυσκέπτονται ούτε συζητάνε. Αλλά η ανθρωπότητα όντας ατομικοποιημένη μέσα στην πολλαπλότητά της, ο άνθρωπος γίνεται μοιραία μονοπωλητής, επειδή μη όντας μονοπωλητής δεν είναι τίποτα· και το κοινωνικό πρόβλημα συνίσταται επόμενα, όχι πώς να το κταστρέφουμε αλλά πώς να συμφιλιώσουμε όλα τα μονοπώλια.

Τα πιο αξιοσημείωτα και τα πιο άμεσα αποτελέσματα του μονοπώλιου είναι:

1ο. Στον πολιτικό τομέα η ταξινόμηση της ανθρωπότητας σε οικογένειες, ψυχές, πόλεις, έθνη, κράτη. Είναι η στοιχειώδης διαίρεση της ανθρωπότητας σε ομάδες και υπο-ομάδες εργαζομένων, που διακρίνονται από τις ράτσες τους, τις γλώσσες τους, τα ήθη τους και το κλίμα τους. Στο μονοπώλιο οφείλεται που το ανθρώπινο είδος κατάχτησε τη γήινη σφαίρα όπως το ίδιο θα γίνει με το συνεταιρισμό, που θα αποτελέσει την υπέρτατη αρχή.

Το πολιτικό και το αστικό δίκαιο, τέτοιο όπως το αντιλαμβάνονται όλοι δίχως εξαίρεση οι νομοθέτες και το διαμορφώνουν οι νομομαθείς, γεννιέται από την πατριωτική και εθνική αυτή οργάνωση των κοινωνιών, σχηματίζει μέσα στη σειρά των κοινωνικών αντιφάσεων, ένα πρώτο και ευρύ διακλάδωμα, που η μελέτη του θα απαιτούσε μόνη της τέσσερις φορές περισσότερο χρόνο, που εμείς δεν μπορούμε να τον διαθέσουμε για το βιομηχανικό πρόβλημα της οικονομίας που τέθηκε από την Ακαδημία.

2ο. Στον οικονομικό τομέα, το μονοπώλιο συντελεί στην αύξηση της ευδαιμονίας, αρχικά αυξάνοντας τον γενικό πλούτο με την τελειοποίηση των μέσων, ύστερα *κεφαλαιοποιώντας* δηλαδή εδραιώνοντας τις καταχτήσεις της εργασίας που έχουν γίνει με τον καταμερισμό, τις μηχανές και τον ανταγωνισμό. Με το αποτέλεσμα αυτό του μονοπώλιου προέκυψε το οικονομικό πλάσμα που μ' αυτό ο καπιταλιστής θεωρήθηκε σαν παραγωγός και το κεφάλαιο σαν κίνητρο της παραγωγής· ύστερα, σαν συνέπεια του πλάσματος αυτού

προέκυψε η θεωρία του *καθαρού* και του *ακαθάριστου κέρδους*.

Από την άποψη αυτή, μπορούμε να παρουσιάσουμε μερικές θεωρήσεις. Αναφέρουμε πρώτα του J.-B. Say:

«Η παραγόμενη αξία είναι το *ακαθάριστο* κέρδος. Η αξία αυτή ύστερα από την αφαίρεση των εξόδων παραγωγής, είναι το *καθαρό* κέρδος.

»Θεωρώντας ένα έθνος στο σύνολό του δεν υπάρχει διόλου καθαρό κέρδος γιατί τα προϊόντα μη έχοντας παρά μια ίση αξία με τα έξοδα παραγωγής, όταν αφαιρέσουμε τα έξοδα αυτά, αποσπάμε όλη την αξία των προϊόντων. Η εθνική παραγωγή, η ετήσια παραγωγή πρέπει επόμενα να ευνοούνται στο ακαθάριστο κέρδος του προϊόντος.

»Η ετήσια αρχική αξία είναι η αρχική ακαθάριστη αξία.

»Η καθαρή παραγωγή δεν μπορεί να εννωθεί παρά όταν πρόκειται για συμφέροντα ενός παραγωγού σ' αντίθεση προς τα συμφέροντα των άλλων παραγωγών. Ένας επιχειρηματίας σχηματίζει το *κέρδος* του από την παραγόμενη αξία, αφαιρώντας την αξία των *δαπανών*. Αλλά αυτό που είναι γι' αυτόν αξία δαπανών, όπως η αγορά μιάς παραγωγικής υπηρεσίας, είναι για αυτόν που προσφέρει την υπηρεσία, ένα τμήμα της αρχικής αξίας» (*Πραγματεία Πολιτικής Οικονομίας*, αναλυτικός πίνακας).

Οι ορισμοί αυτοί είναι απρόσβλητοι. Δυστυχώς ο J.-B. Say δεν διείδε όλη τη βαρύτητά τους και δεν μπόρεσε να προβλέψει πως μια μέρα ο άμεσος διάδοχός του στο Κολλέγιο της Γαλλίας θα τους πρόσβαλε. Ο κ. Rossi προσπάθησε να αναιρέσει την πρόταση του J.-B. Say, πως *για ένα έθνος το καθαρό κέρδος του προϊόντος είναι το ίδιο πράγμα με το ακαθάριστο κέρδος του προϊόντος* με το επιχείρημα πως για να παράγουμε κάποιο προϊόν πρέπει να 'χουμε εξαρχής κάποιο άλλο, και πως αν η διατύπωση του J.-B. Say ήτανε αληθινή θα προέκυπτε πως το αξίωμα Ex nihilo nihil fit δεν υπάρχει πια. Και φτάνουμε ακριβώς στο πως η ανθρωπότητα, όπως το ίδιο κι ο Θεός, παράγει τα πάντα από το τίποτα, από nihilo nilum, όπως και η ίδια είναι προϊόν το μηδέν και ο κ. Rossi δεν θα είχε κάνει τέτοιο σφάλμα αν δεν είχε κάνει σύγχυση, μαζί με τους φυσιοκράτες, ανάμεσα στα προϊόντα του βασιλείου της βιομηχανίας με τα προϊόντα του ζωικού, φυτικού

και ορυκτού βασιλείου. Η πολιτική οικονομία αρχίζει με την εργασία, αναπτύσσεται με την εργασία και καθετί που δεν προέρχεται από την εργασία ξαναπέφτοντας στην καθαρή χρήση, δηλαδή στην κατηγορία των πραγμάτων που δεν υπόκεινται στη δράση του ανθρώπου, αλλά που δεν έγιναν ακόμη ανταλλάξιμα με την εργασία, παραμένει ριζικά έξω από το πεδίο της πολιτικής οικονομίας[91]. Το ίδιο το μονοπώλιο, όσο κι αν θεμελιώθηκε με μιά καθαρή πράξη της ομαδικής θέλησης, δεν αλλάζει σε τίποτα τις σχέσεις αυτές, επειδή και σύμφωνα με την ιστορία και σύμφωνα με το γραμμένο νόμο και σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, το μονοπώλιο δεν υπάρχει ή δεν μπορεί να θεωρηθεί πως υπάρχει παρά ύστερα από την εργασία.

Η διδασκαλία του Say επόμενα βρίσκεται έξω από κάθε αναίρεση. Σχετικά με τον επιχειρηματία, που η ειδικότητά του προϋποθέτει πάντοτε άλλους βιομήχανους που συνεργάζονται μαζί του, το όφελος είναι αυτό που μένει από την παραγόμενη αξία, αφού αφαιρέσουμε τις αξίες των δαπανών, που ανάμεσά τους πρέπει να συμπεριλάβουμε το μισθό του επιχειρηματία, μ' άλλα λόγια τις μισθοδοσίες του. Σχετικά με την κοινωνία που περικλείνει όλες τις δυνατές πολλαπλότητες, το καθαρό κέρδος του προϊόντος είναι ταυτόσημο με το ακαθάριστο κέρδος του προϊόντος.

Αλλά υπάρχει ένα σημείο που μάταια αναζήτησα την εξήγηση στον Say και στους άλλους οικονομολόγους, δηλαδή, πώς θεμελιώνεται η πραγματικότητα και η νομιμότητα του καθαρού κέρδους του προϊόντος. Γιατί είναι ολοφάνερο πως για να κάνουμε να εξαφανιστεί το καθαρό κέρδος του προϊόντος θα αρκούσε ν' αυξήσουμε το μισθό των εργατών και την τιμή των αξιών των δαπανών, ενώ η τιμή πώλησης θα παρέμενε η ίδια, έτσι που καθόλου (πράγμα που φαίνεται) δεν θα μπορούσαμε να διακρίνουμε το καθαρό προϊόν από μια κατακράτηση που γίνεται πάνω στους μισθούς ή που είναι το ίδιο, μιας προαφαίρεσης που ασκήθηκε πάνω στον καταναλωτή, το καθαρό κέρδος του προϊόντος μοιάζει με εκβιασμό που διενεργείται από την δύναμη και δίχως την παραμικρή παρουσία του δίκαιου[92].

Η δυσκολία αυτή έχει λυθεί απ' την αρχή στη θεωρία μας της αναλογικότητας των αξιών.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, κάθε εφευρέτης μιας μηχανής, μιας ιδέας ή κάτι βασικού, πρέπει να θεωρηθεί σαν άνθρωπος που κάνει ν' αυξηθεί, με ίσα έξοδα, το άθροισμα ενός ορισμένου είδους προϊόντων και κατά συνέπεια ν' αυξήσει τον κοινωνικό πλούτο εξοικονομώντας χρόνο. Η αρχή της νομιμότητας του καθαρού κέρδους του προϊόντος βρίσκεται επόμενα σε χρήση μέσα σε μέθοδες προηγούμενες: αν ο καινούργιος συνδυασμός πετύχει θα έχουμε ένα πλεόνασμα αξιών και κατά συνέπεια ένα όφελος, είναι το καθαρό κέρδος· αν η επιχείρηση στηρίχτηκε σε λαθεμένη βάση, θα υπάρξει έλλειμα πάνω στο ακαθάριστο κέρδος του προϊόντος και μακροπρόθεσμα πτώχευση και χρεωκοπία. Στην περίπτωση επίσης, και αυτή είναι η πιο συχνή, όπου δεν υπάρχει κανένας νεωτερισμός από τη πλευρά τον επιχειρηματία, καθώς η επιτυχία μιας βιομηχανίας εξαρτιέται από την επεξεργασία, ο κανόνας του καθαρού κέρδους του προϊόντος παραμένει εφαρμόσιμος. Επόμενα, όπως σύμφωνα με τη φύση του μονοπώλιου, κάθε επιχείρηση παραμένει κάτω από τους κινδύνους του επιχειρηματία, έπεται πως το καθαρό κέρδος του ανήκει με τον τίτλο του πιο ιερού πράγματος ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως είναι η εργασία και η εξυπνάδα, η νόηση.

Είναι άχρηστο να θυμίσουμε πως το καθαρό προϊόν συχνά υπερτιμάται, είτε με δόλιους περιορισμούς των μισθών είτε με κάθε άλλο τρόπο. Εδώ γίνονται καταχρήσεις που προέρχονται όχι από την παραπάνω αρχή, αλλά από την ανθρώπινη πλεονεξία, και που μένει έξω από την περιοχή της θεωρίας. Έπειτα, είδαμε όταν πραγματευόμαστε για τη σύσταση της αξίας, κεφ. II, § 2: 1ο. Πως το καθαρό κέρδος δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει τη διαφορά που προκύπτει από την ανισότητα των μέσων παραγωγής. 2ο Πως το όφελος, που ξεπηδάει για την κοινωνία από κάθε καινούργια εφεύρεση, είναι ασύγκριτα πιο μεγάλο από το όφελος του επιχειρηματία. Δεν θα ξανάρθω καθόλου πάνω σ' αυτά τα προβλήματα,εξαντλημένα ήδη· θα σημειώσω μονάχα πως με την βιομηχανική πρόοδο, το καθαρό κέρδος τείνει σταθερά να ελαττώνεται για τους βιομήχανους, ενώ από μια άλλη μεριά , η ευδαιμονία αυξαίνει, όπως οι ομόκεντροι κύκλοι που αποτελούν τον κορμό ενός δέντρου λεπταίνουν στο μετρο που το δεντρο με-

γαλώνει και χοντραίνει και βρίσκονται έτσι πιο απομακρυσμένες από το κέντρο του.

Πλάϊ στο καθαρό κέρδος, φυσική ανταμοιβή του εργαζόμενου, είχα σημειώσει σαν ένα από τα πιο επιτυχημένα αποτελέσματα του μονοπώλιου την *κεφαλοποίηση* των αξιών, που απ' αυτή γεννήθηκε ένα άλλο είδος κέρδους, δηλαδή, το νοίκι του κεφαλαίου ή ο *τόκος*. Σχετικά με το *εισόδημα*, αν και αυτό συγχέεται συχνά με τον τόκο, που στη λαϊκή γλώσσα συνοψίζεται, όπως και το κέρδος και ο τόκος, μέσα στη κοινή έκφραση του *εισοδήματος*, είναι άλλο πράγμα από τον τόκο· δεν προέρχεται από το μονοπώλιο, αλλά από την ιδιοκτησία· κρατάει από μια ειδική θεωρία, που θα μιλήσουμε γι' αυτή στη θέση της.

Ποιά είναι λοιπόν η πραγματικότητα αυτή, η γνωστή σε όλους τους λαούς, και ωστόσο ακόμα τόσο άσχημα προσδιορισμένη, που την ονομάζουν τόκο ή τιμή δανείου και που δίνει λαθή για το οικονομικό πλάσμα της παραγωγικότητας του κεφαλαίου;

Όλος ο κόσμος γνωρίζει πως ένας επιχειρηματίας, όταν υπολογίσει τα έξοδά του της παραγωγής, τα διαιρεί συνήθως σε τρεις κατηγορίες: 1ο Τις αξίες που θα δαπανήσει και τις υπηρεσίες που θα πληρώσει, 2ο Τους προσωπικούς του μισθούς, 3ο Την εξόφληση και τον τόκο των κεφαλαίων του. Απ' αυτή την τελευταία κατηγορία των εξόδων γεννιέται η διάκριση σε επιχειρηματία και κεφαλαιούχο, αν και οι δυό αυτοί τίτλοι δεν εκφράζουν πάντοτε παρά την ίδια ιδιότητα, το μονοπώλιο.

Έτσι, μια βιομηχανική επιχείρηση που δεν δίνει παρά τον τόκο του κεφαλαίου και τίποτα για καθαρό κέρδος είναι μια επιχείρηση ασήμαντη που δεν καταλήγει παρά να μεταμορφώνει τις αξίες της, δίχως να προσθέτει τίποτα στον πλούτο· μια επιχείρηση τέλος που δεν έχει κανένα λόγο ύπαρξης και που είναι όπως την πρώτη μέρα της. Από πού προέρχεται λοιπόν πως ο τόκος αυτός του κεφαλαίου δεν βλέπεται διόλου σαν ένα επαρκές συμπλήρωμα του καθαρού κέρδους; Πως δεν είναι αυτός ο ίδιος το καθαρό κέρδος;

Εδώ ακόμη η φιλοσοφία των οικονομολόγων είναι ένα λάθος. Για να υπερασπίσουν την τοκογλυφία, ισχυρίστηκαν πως το κεφάλαιο είναι παραγωγικό και άλλαξαν μια μετα-

φορά με μια πραγματικότητα. Οι σοσιαλιστές που είναι ενάντια στην ιδιοκτησία δεν έκαναν τον κόπο να αντιστρέψουν τα σοφίσματά τους και προέκυψε από μιά τέτοια πολεμική μια τέτοια δυσμένεια για τη θεωρία του κεφαλαίου, που σήμερα μέσα στο πνεύμα του λαού, *κεφαλαιούχος* και *αργόσχολος* είναι συνώνυμα. Βέβαια εδώ δεν αποδοκιμάζω αυτό που εγώ ο ίδιος υποστηρίζω μαζί με τόσα άλλα ούτε να αποκαταστήσω μια τάξη πολιτών που παραγνωρίζει τόσο εχθρικά τα καθήκοντά της, αλλά το συμφέρον της επιστήμης και του ίδιου του προλεταριάτου με αναγκάζουν να συμπληρώσω τις πρώτες μου διαπιστώνεις και να κρατήσω τις αληθινές αρχές.

1ο. Κάθε παραγωγή πραγματοποιείται για κάποια κατανάλωση, δηλαδή για μια ανάγκη. Μέσα στην κοινωνία οι συσχετικές λέξεις παραγωγής και κατανάλωσης, όπως το ίδιο οι λέξεις καθαρό κέρδος και ακαθάριστο κέρδος, επισημαίνουν ένα πράγμα τελείως ταυτόσημο. Αν λοιπόν, ύστερα από την πραγμάτωση από τον εργαζόμενο ενός καθαρού κέρδους, αντί να το χρησιμοποιήσει για να αυξήσει την ευδαιμονία του, περιορίζεται στο μισθό του και διαθέτοντας πάντοτε το πλεόνασμά του σε μια καινούργια παραγωγή, όπως κάνουν τόσοι άνθρωποι που δεν κερδίζουν παρά όταν αγοράζουν, η παραγωγή θ' αυξηθεί απεριόριστα, ενώ η ευδαιμονία από την άποψη της κοινωνίας, ο λαός, θα παραμείνει μέσα στο status quo . Επόμενα, ο τόκος του κεφαλαίου που έχει διατεθεί σε μια βιομηχανική επιχείρηση και που έχει σχηματιστεί λίγο-λίγο με τη συσσώρευση του καθαρού κέρδους, ο τόκος αυτός είναι σαν μια συμφωνία ανάμεσα στην αναγκαιότητα αύξησης απ' τη μιά της παραγωγής και απ' την άλλη της ευδαιμονίας· είναι ένας τρόπος ταυτόχρονα αναπαραγωγής και κατανάλωσης του καθαρού κέρδους. Να γιατί μερικές βιομηχανικές εταιρείες πληρώνουν στους μετόχους τους ένα μέρισμα πριν ακόμη η επιχείρηση να έχει τίποτα αποδώσει. Η ζωή είναι σύντομη, η επιτυχία έρχεται με μετρημένα βήματα· απ' τη μιά μεριά η εργασία επιβάλλεται απ' την άλλη ο άνθρωπος θέλει να χαρεί. Για να συμφιλιώσει τις απαιτήσεις αυτές, το καθαρό κέρδος θα το παραδώσουμε στη παραγωγή, αλλά ανάμεσα στη διάρκειά της (inter-ea, inter-esse) , δηλαδή περιμένοντας το καινούργιο προϊόν, ο χρηματιστής κεφαλαιούχος θα χαίρεται, θα απολαμβάνει.

Έτσι, καθώς ο αριθμός του καθαρού κέρδους σημειώνει την πρόοδο του πλούτου, ο τόκος του κεφαλαίου που δίχως αυτόν το καθαρό κέρδος θα ήτανε άχρηστο και δεν θα υπήρχε, σημειώνει την πρόοδο της ευημερίας. Όποια κι αν είναι η μορφή της κυβέρνησης που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στους ανθρώπους που ζουν σε μονοπώλιο ή σε κοινοκτημοσύνη, που κάθε εργαζόμενος έχει ανοικτό λογαριασμό στο «δούναι και λαβείν» είτε η κοινότητα του δίνει την εργασία και την χαρά, ο νόμος που συναγάγουμε θα εκπληρωθεί πάντοτε. Ο υπολογισμός των συμφερόντων μας δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να το μαρτυράει.

2ο. Οι δημιουργικές αξίες από το καθαρό κέρδος αποταμιεύονται και κει κεφαλαιοποιούνται με την πιο λεπτή ανταλλάξιμη μορφή, την λιγότερο επιδεκτική συμπίεσης και την πιο ελεύθερη, με μια λέξη με τη μορφή μετρητών, την μόνη επιδεκτική αξία. Επόμενα, πως το κεφάλαιο αυτό, όσο λεύτερο κι αν είναι, έρχεται να σε ενεχυριάσει, να σε αγκαζάρει, δηλαδή να πάρει τη μορφή μηχανών, κτιρίων κλπ., θα είναι ακόμη επιδεχτικό για ανταλλαγή και εμπόριο, αλλά πολύ πιο εκτεθειμένο από πρώτα στις διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης. Μια και το κεφάλαιο δοθεί σαν ενέχυρο δεν θα μπορέσει στο εξής παρά δύσκολα να αποδεσμευθεί, και το μόνο μέσο του δικαιούχου είναι η κατάσχεση, που αυτή μόνη της είναι ικανή να διατηρήσει στο ενεχυριασμένο κεφάλαιο την ονομαστική του αξία· είναι δυνατό ν' αυξάνεται ή να ελαττώνεται. Ένα κεφάλαιο έτσι μετασχηματισμένο είναι σάν να έχει υποστεί τις περιπέτειες μιας ναυτικής επιχείρησης· ο τόκος είναι το πρίμ, το τίμημα, της ασφάλειας του κεφαλαίου. Και το πρίμ αυτό θα είναι περισσότερο ή λιγότερο ισχυρό, σύμφωνα με την αφθονία ή σπανιότητα των κεφαλαίων.

Αργότερα θα διακρίνουν το πρίμ της ασφάλειας του τόκου του κεφαλαίου και καινούργια γεγονότα θα προκύψουν απ' τον διπλασιασμό αυτόν· έτσι η ιστορία της ανθρωπότητας δεν είναι παρά μια ακατάπαυστη διάκριση εννοιών της διάνοιας.

3ο. Όχι μονάχα τον τόκο των κεφαλαίων απολαμβάνει ο

εργαζόμενος από τις πράξεις του και εξασφαλίζει την αποταμίευση του αλλά, και αυτό είναι το πιο σπουδαίο αποτέλεσμα του τόκου αυτού, ανταμοίβοντας τον παραγωγό, τον αναγκάζει να εργάζεται αδιάκοπα και να μη σταματάει ποτέ.

Το ότι ένας επιχειρηματίας είναι από μόνος του ο κεφαλαιούχος χρηματοδότης του, μπορούμε να συμπεράνουμε πως θα είναι ευχαριστημένος για κάθε όφελος που αντλείται από τον τόκο του χρηματικού κεφαλαίου του, αλλά θα είναι βέβαιο τότε πως η βιομηχανία του δεν προοδεύει, επόμενα πως φθίνει.

Αυτό γίνεται αντιληπτό όταν ο κεφαλαιούχος χρηματιστής είναι άλλος από τον επιχειρηματία· καθώς τότε, με την αφαίρεση του τόκου, το όφελος είναι απολύτως τίποτα για τον κατασκευαστή, η βιομηχανία του του γίνεται ένας αδιάκοπος κίνδυνος, για τον οποίο ενδιαφέρεται να ξεπεράσει όσο πιο γρήγορα μπορεί. Γιατί καθώς η ευημερία αναπτύσσεται στην κοινωνία με μιά αδιάκοπη πρόοδο, το ίδιο ο νόμος της παραγωγής πραγματώνει ένα αδιάκοπο πλεόνασμα· δίχως αυτό η ύπαρξή της είναι πρόσκαιρη, μονότονη, κουραστική. Ο τόκος που οφείλεται στον κεφαλαιούχο χρηματιστή από τον παραγωγό είναι επόμενα σαν το μαστίγιο του άποικου, που κρατιέται πάνω από τα κεφάλια των αποκοιμισμένων σκλάβων· είναι η φωνή της προόδου που φωνάζει: Προχώρα! Προχώρα! Εργασία, εργασία! Ο προορισμός του ανθρώπου τον σπρώχνει στην ευτυχία γι' αυτό της υπερασπιζόμαστε την ησυχία.

4ο. Τέλος, ο τόκος του χρήματος είναι η προϋπόθεση της κυκλοφορίας του κεφαλαίου και η κύρια δύναμη της βιομηχανικής αλληλεγγύης. Η άποψη αυτή έχει κατανοηθεί απ' όλους τους οικονομολόγους και θα το πραγματευθούμε με ειδικό τρόπο, όταν καταπιαστούμε για την πίστη.

Απέδειξα, και το φαντάζομαι, καλύτερα από όσο το απέδειξαν παλαιότερα:

Πως το μονοπώλιο είναι αναγκαίο, επειδή είναι ο ανταγωνιστής του συναγωνισμού.

Πως είναι συστατικό για την κοινωνία, επειδή δίχως

αυτό ο άνθρωπος δεν θα έβγαινε ποτέ από τα λιβάδια και δάση της πρωτόγονης εποχής και πως δίχως αυτό θα οπισθοδρομούσε γρήγορα.

Τέλος, πως είναι το επιστέγασμα του παραγωγού, όταν είτε με το καθαρό κέρδος είτε με τον τόκο των κεφαλαίων που αφήνει στην παραγωγή, αποδίνει στο μονοπωλητή το περίσσευμα της ευημερίας που αξίζει για την προνοητικότητά του και για τις προσπαθειές του.

Φτάνουμε λοιπόν να εξυμνήσουμε μαζί με τους οικονομολόγους και να καθιερώσουμε προς όφελος των συντηρητικών τοκογλύφων, το μονοπώλιο; Ναι, αλλά συμπληρώνω πως όπως τους έδωσα δίκιο στα όσα είπαμε προηγούμενα, θα δώσω δίκιο σ' αυτά που θα πούμε από δω και πέρα.

§ II
Ολέθριες συνέπειες μέσα στην εργασία και διαστροφή των ιδεών που προέρχονται από το μονοπώλιο

Όπως ο ανταγωνισμός, το ίδιο και το μονοπώλιο εμπεριέχει αντίφαση στον όρο και στον ορισμό. Πραγματικά, επειδή κατανάλωση και παραγωγή είναι ταυτόσημα πράγματα μέσα στην κοινωνία, και πως το να πουλάς είναι συνώνυμο με το να αγοράζεις, όποιος λέει προνόμιο πώλησης ή εκμετάλλευσης, λέει αναγκαστικά προνόμιο κατανάλωσης και αγοράς, που καταλήγει στην άρνηση του ενός και του άλλου. Από δω απαγόρευση κατανάλωσης καθώς και παραγωγής, στρέφεται από το μονοπώλιο ενάντια στο μισθωτό. Ο ανταγωνισμός ήτανε ο εμφύλιος πόλεμος το μονοπώλιο είναι ο φονιάς των φυλακισμένων.

Αυτές οι αντίθετες προτάσεις συνοψίζουν όλα τα είδη απόψεων: φυσικών, αλγεβρικών και μεταφυσικών. Αυτό που θα προσθέσω δεν, θα είναι παρά η απλοποιημένη τους έκφραση, που το αποδείχνει η απλή μονάχα έκφρασή τους.

Κάθε κοινωνία θεωρημένη στις οικονομικές της σχέσεις, διαιρείται φυσιολογικά σε κεφαλαιούχους και εργαζόμενους σε επιχειρηματίες και μισθωτούς, διανεμημένους σε μια κλί-

μακα που οι βαθμίδες της σημειώνουν το εισόδημα του καθενός, όπου το εισόδημα αυτό αποτελείται από μισθούς, κέρδη, τόκους, ενοικιάσεις ή εισοδήματα από γαιοκτησίες.

Από την ιεραρχημένη αυτή διανομή των προσώπων και των εισοδημάτων, προκύπτει πως η αρχή του Say που προαναφέραμε: «*Μέσα σ' ένα έθνος το καθαρό κέρδος είναι ίσο με το ακαθάριστο κέρδος*», δεν είναι πλέον αληθινό, επειδή με τη δράση του μονοπώλιου ο αριθμός *της τιμής πώλησης* είναι πολύ πιο ανώτερος από τον αριθμό *της αρχικής τιμής*. Επόμενα καθώς είναι σωστό η αρχική τιμή να εξασφαλίζει, να καλύπτει την τιμή πώλησης, επειδή ένα έθνος δεν έχει στην πραγματικότητα άλλον ξοδευτή παρά τον εαυτό του, έπεται πως η ανταλλαγή, το εμπόριο, επόμενα η κυκλοφορία και η ζωή είναι αδύνατα.

«Στη Γαλλία, 20 εκατομμύρια εργαζόμενοι, διανεμημένοι σε όλους τους κλάδους της επιστήμης, της τέχνης και της βιομηχανίας, παράγουν καθετί που είναι χρήσιμο για τη ζωή του ανθρώπου. Το άθροισμα των μισθών τους είναι περίπου ίσο με 20 δισεκατομμύρια, αλλά εξαιτίας του όφελους (καθαρό κέρδος και τόκος) που πηγαίνει στα μονοπώλια το άθροισμα των προϊόντων πρέπει να πληρωθεί με 25 δισεκατομμύρια. Επόμενα, καθώς το έθνος δεν έχει άλλους αγοραστές παρά τους μισθωτούς του και τους απασχολούντες μισθωτούς, και αυτούς που απασχολούν μισθωτούς δίχως να ανταμείβουν τους άλλους και πως η τιμή πώλησης των εμπορευμάτων είναι η ίδια για όλους, είναι ολοκάθαρο πως για να γίνει δυνατή η κυκλοφορία, ο εργαζόμενος οφείλει να πληρώσει πέντε ενώ δεν εισέπραξε παρά τέσσερα» (*Τι είναι η ιδιοκτησία*, κεφ. IV, έργο του Proudhon).

Να λοιπόν αυτό που συσχετίζει τον πλούτο και την φτώχεια, αξεχώριστα, όχι μόνο μέσα στην ιδέα, αλλά και μέσα στο γεγονός· να αυτό που τις κάνει να υπάρχουν ανταγωνιστικά τον ένα με την άλλη και που δίνει δίκιο στον μισθωτό να ισχυριστεί πως ο πλούσιος δεν κατέχει τίποτα περισσότερο από το φτωχό που δεν στερείται. Το μονοπώλιο ύστερα από τον υπολογισμό των εξόδων, του κέρδους και του τόκου,

ο μισθωτός-καταναλωτής κάνει τον δικό του και βρίσκει πως τους έχουν υποσχεθεί έναν μισθό που στη συμφωνία είναι εκατό, στην πραγματικότητα δεν του δίνει παρά εξήντα πέντε. Το μονοπώλιο αθετεί την υπόσχεσή του προς το μισθωτό και είναι πολύ αληθινό πως ζει από τέτοιες αρπαγές.

Από έξη χρόνια έχω εξεγερθεί από την φοβερή αυτή αντίφαση: γιατί δεν έχει απήχηση μέσα στον τύπο; Γιατί οι φημισμένοι δάσκαλοι δεν πληροφόρησαν την κοινή γνώμη; Γιατί αυτοί που διαδηλώνουν για τα πολιτικά δίκαια του εργάτη δεν τον πληροφόρησαν πως τον κλέβουν; Γιατί δεν έχουν σκοτώσει τους οικονομολόγους; Γιατί;

Η επαναστατική δημοκρατία μας δεν έκανε αρκετό θόρυβο γιατί φοβότανε τους επαναστάτες· αλλά, αποκρύπτοντας τον κίνδυνο, που δεν τολμάει να κοιτάξει κατάματα, δεν πέτυχε παρά να τον αυξήσει. «Μοιάζουμε, λέει ο κ. Blanqui, με τους θερμαστές πού αυξάνουν τη δόση του ατμού ταυτόχρονα με το κλείσιμο της ασφαλιστικής δικλείδας». Θύματα του μονοπώλιου, παρηγορηθείτε! Αν οι δήμιοί σας δεν θέλουν να καταλάβουν, θα είναι η θεία πρόνοια που θα αποφασίσει να τους χτυπήσει: Non audierunt, λέει η Βίβλος, quia Deus volebat occidere eos.

Η πώληση μη μπορώντας να εκπληρώσει τις προϋποθέσεις του μονοπώλιου, τα εμπορεύματα εμποδίζονται και συσσωρεύονται· η εργασία παράγει σε ένα χρόνο αυτό που ο μισθωτός δεν του επιτρέπεται να καταναλώσει παρά σε ένδεκα μήνες. Επόμενα θα έπρεπε να αναπαύεται ένα τέταρτο του χρόνου. Αλλά αν μένει άεργος δεν κερδίζει τίποτα: πώς θα αγόραζε τότε; Και αν ο μονοπωλητής δεν μπορεί να πουλήσει τα προϊόντα του, πώς θα επιβιώσει η επιχείρησή του; Η λογική αντίφαση πολλαπλασιάζεται γύρω από το εργαστήρι, τα γεγονότα που την μαρτυράνε βρίσκονται παντού.

«Οι σκουφοπωλητές της Αγγλίας, λέει ο Eugene Buret, έφτασαν να μην τρώνε από τις δυο μέρες τη μία. Η κατάσταση αυτή διαρκεί δεκαοκτώ μήνες». Και αναφέρει ένα σωρό παρόμοιες περιπτώσεις.

Αλλά αυτό που είναι πολύ λυπηρό στη θέα των αποτελε-

σμάτων του μονοπώλιου, είναι να βλέπεις τους δυστυχισμένους εργάτες να αλληλοκατηγορούνται για την αθλιότητά τους και να φαντάζονται πως αν συνενωθούν και στηριχτούν ο ένας στον άλλο, θα περισώσουν την ελάττωση του μισθού. «Οι Ιρλανδοί, λέει ένας παρατηρητής, έδωσαν ένα θανάσιμο μάθημα στις εργατικές τάξεις της Μεγάλης Βρεταννίας... Έμαθαν στους εργαζόμενούς μας το μοιραίο μυστικό να περιορίζουν τις ανάγκες τους μονάχα και να είναι ευχαριστημένοι, όπως οι άγριοι, με το ελάχιστο μέσο για την επιβίωσή τους, που αρκεί για να παρατείνει τη ζωή... Οδηγημένοι με το μοιραίο αυτό παράδειγμα έχασαν την αξιέπαινη υπερηφάνειά τους που τους έκανε να στολίζουν κατάλληλα τα σπίτια τους και να πολλαπλασιάζουν γύρω τους δεκάδες βολικότητες που συντελούσαν στην ευτυχία τους».

Δεν έχω ποτέ διαβάσει κάτι πιο λυπηρό και πιο ηλίθιο. Και τι θα θέλατε να κάνουν οι εργάτες αυτοί; Οι Ιρλανδοί έρχονται, θα πρέπει να τους σφάξουμε; Ο μισθός ελαττώθηκε, πρέπει να τον περιφρονήσουμε και να πεθάνουμε; Η αναγκαιότητα κατευθύνει, εσείς οι ίδιοι το λέτε. Ύστερα θ' αρχίσουν οι ατέλειωτες συνεδριάσεις, η αρρώστια, η δυσμορφία, η εκφύλιση, η αποκτήνωση και όλα τα σημάδια της βιομηχανικής σκλαβιάς· όλες αυτές οι θεομηνίες γεννήθηκαν από το μονοπώλιο και τους λυπηρούς προγόνους του: τον ανταγωνισμό, τις μηχανές και τον καταμερισμό της εργασίας. Και κατηγοράτε τους Ιρλανδούς!

Άλλες φορές οι εργάτες κατηγορούνε την κακιά μοίρα και παρακινούνται στην υπομονή· είναι η αντιστροφή των ευχαριστιών που απευθύνουν στη θεία Πρόνοια, όταν η εργασία αφθονεί και οι μισθωτοί είναι ευχαριστημένοι.

Βρίσκω σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε από τον κ.Leon Faucher, στην Journal des Economistes (Σεπτέμβρης 1845), πως εδώ και λίγο καιρό οι Άγγλοι εργάτες έχουν χάσει τη συνήθεια της συνένωσης, πράγμα που είναι ασφαλώς μια πρόοδος που δεν μπορεί παρά να τους ωφελήσει, αλλά πως αυτή η βελτίωση στην ηθική των εργατών προέρχεται κυρίως από την οικονομική τους διαπαιδαγώγηση. «Δεν οφείλεται

διόλου στους εργοστασιάρχες υφαντουργούς», φώναζε στο συνέδριο του Bolton ένας εργάτης νηματουργός, που ο μισθός κατεβαίνει. Στις περιόδους κατάπτωσης, τα αφεντικά δεν είναι για να το πω έτσι παρά η μάστιγα που εξοπλίζει την αναγκαιότητα και αν το θέλουμε ή όχι, πρέπει να μας χτυπήσει. Η ρυθμιστική αρχή είναι η προσφορά και η ζήτηση και τα αφεντικά δεν έχουν τη δύναμη αυτή...

Ας ενεργήσουμε λιγάκι με φρόνηση, ας προσπαθήσουμε να είμαστε καρτερικοί στην κακιά τύχη και να συμμετέχουμε στην καλή· σιγοντάροντας την πρόοδο της βιομηχανίας μας, θα γίνουμε χρήσιμοι όχι μονάχα στους ίδιους τους εαυτούς μας, αλλά σε ολόκληρη τη χώρα» (χειροκροτήματα).

Ευτυχώς! Να εργάτες καλά εκπαιδευμένοι, εργάτες μοντέλα. Τι άνθρωποι είναι αυτοί οι νηματουργοί που υποφέρουν δίχως να λυπούνται τη μάστιγα της αναγκαιότητας, επειδή η ρυθμιστική αρχή του μισθού είναι η προσφορά και η ζήτηση! Ο κ. L. Faucher προσθέτει με αξιαγάπητη αφέλεια: «Οι Άγγλοι εργάτες είναι άφοβοι στο συλλογισμό. Δώστε τους μια *λαθεμένη αρχή* θα την σπρώξουν μαθηματικά μέχρι το παράλογο, δίχως να σταματήσουν ούτε να τρομάξουν, σαν να βαδίζουν θριαμβευτικά προς την αλήθεια». Για μένα, ελπίζω πως, παρά τις προσπάθειες της προπαγάνδας όλων των οικονομολόγων, οι Γάλλοι εργάτες δεν θα γίνουν ποτέ τόσο δυνατοί διανοητές. Η *προσφορά* και η *ζήτηση* καθώς και η *μάστιγα της αναγκαιότητας* δεν έχουν πέραση πάνω στις σκέψεις τους. Αυτή η αθλιότητα λείπει από την Αγγλία, δεν θα περάσει από τον πορθμό.

Με το συνδυασμένο αποτέλεσμα του καταμερισμού, των μηχανών, του καθαρού κέρδους και του τόκου, το μονοπώλιο επεκτείνει τις κατακτήσεις του προς μιαν αυξανόμενη πρόοδο. Οι εξελίξεις της αγκαλιάζουν την γεωργία τόσο καλά όσο και το εμπόριο και τη βιομηχανία και όλα τα είδη προϊόντων. Όλος ο κόσμος γνωρίζει τη λέξη του Πλίνιου πάνω στο μονοπώλιο της γης που θα προσδιόριζε την πτώση της Ιταλίας: latifundia perditere Italiam. Είναι αυτό το ίδιο το μονοπώλιο που φτώχυνε και έκανε ακατοίκητη τη Ρωμαϊκή Επαρχία και

που σχηματίζει τον φαύλο κύκλο όπου διαταράσσεται σπασμωδικά η Αγγλία· είναι αυτό που, συγκροτημένο βίαια στη διάρκεια ενός φυλετικού πόλεμου, παράγει όλα τα δεινά της Ιρλανδίας και αιτιολογεί τις τόσες λύπες στον O'Connel, ανίσχυρους, παρόλη του την ευφράδεια, να οδηγήσει τους ψηφοφόρους του διαμέσου του λαβύρινθου αυτού. Τα μεγάλα αισθήματα και η ρητορική είναι το χειρότερο φάρμακο στα δεινά της κοινωνίας· θα ήτανε πιο εύκολο στον O' Connel να μεταφέρει την Ιρλανδία και τους Ιρλανδούς από τη θάλασσα του βορρά στον ωκεανό της Αυστραλίας παρά να ρίξει το μονοπώλιο που τους περισφίγγει με το φύσημα των δημηγοριών του. Οι γενικές θρησκευτικές συγκεντρώσεις και τα θεία κηρύγματα δεν κάνουν εδώ τίποτα· αν το θρησκευτικό συναίσθημα συγκρατεί ακόμη μονάχα την ηθική του Ιρλανδικού λαού, είναι πολύς καιρός που αυτή η ανίερη επιστήμη, η τόσο περιφρονημένη από την Εκκλησία, έρχεται λίγο σε βοήθεια των ποιμνίων που η ποιμαντική ράβδος δεν τους υπερασπίζει πια.

Η επίδραση του μονοπώλιου μέσα στο εμπόριο και στη βιομηχανία είναι πολύ γνωστή για να συγκεντρώσω τις μαρτυρίες· άλλωστε σε τι χρησιμεύει τόση επιχειρηματολογία όταν τα αποτελέσματα μιλάνε από μόνα τους; Η περιγραφή της αθλιότητας των εργατικών τάξεων από τον E. Buret έχει κάτι το φανταστικό, που σας καταθλίβει και σας εκπλήττει. Είναι σκηνές που η φαντασία αρνείται να το πιστέψει παρά τα πιστοποιητικά και τους διαλόγους. Αντρόγυνα γυμνά, σ' ένα κρεββάτι απογυμνωμένο, με τα παιδιά τους γυμνά· ολόκληροι πληθυσμοί που δεν πηγαίνουν πλέον τις Κυριακές στην εκκλησία γιατί είναι γυμνοί· πτώματα φυλαγμένα οκτώ μέρες δίχως να ενταφιαστούν, γιατί δεν έμενε στον αποθανόντα ούτε σάβανο για τον ενταφιασμό, ούτε με τι να πληρώσουν το φέρετρο και το νεκροθάφτη (και ο επίσκοπος απολαμβάνει από 400.000 μέχρι 500.000 φράγκα εισόδημα), οικογένειες στοιβαγμένες σε υπονόμους και καταγώγια, συναγελαζόμενοι με τα γουρούνια και ζούνε από τα σάπια των σκουπιδιών, ή κατοικούν σε τρύπες· ογδοντάρηδες που κοιμούνται σε

γυμνά πατώματα· παρθένες και πόρνες αφήνουν την πνοή τους μέσα στην ίδια γυμνότητα· παντού η απελπισία, ο μαρασμός, η πείνα, η πείνα... Και ο λαός αυτός που εξιλεώνει τα αμαρτήματα των αφεντικών του δεν επαναστατεί! Όχι, μα τις φλόγες της Νέμεσης! Όταν ο λαός δεν είναι εκδικητικός, τιμωρός, δεν υπάρχει πλέον θεία Πρόνοια.

Η κατά μάζες εξόντωση που κάνει το μονοπώλιο δεν έχει βρει ακόμη τους ποιητές τής. Οι στιχοπλόκοι μας, ξένοι για τις υποθέσεις του κόσμου αυτού, δίχως ενδιαφέρον για τον προλετάριο, συνεχίζουν τους αναστεναγμούς τους προς το φεγγάρι και τη μελαγχολική ηδυπάθειά τους. Τι αντικείμενο *μελέτης*[9] ωστόσο πιο φοβερό από τις αθλιότητες που γεννάει το μονοπώλιο!

Ας αφήσουμε να μιλήσει ο Walter Scott:

« Άλλοστε, πριν αρκετό καιρό, κάθε χωρικός είχε την αγελάδα του και το χοίρο του. Εδώ που σήμερα ένας και μόνο ιδιοκτήτης οργώνει, τριάντα μικροί ιδιοκτήτες ζούσαν άλλοτε, έτσι που, για ένα άτομο πιο πλούσιο μόνο του, είναι αλήθεια πως από τους τριάντα ιδιοκτήτες του παλιού καιρού υπάρχουν τώρα 29 άθλιοι μεροκαματιάρηδες, δίχως να χρησιμοποιούν ούτε το μυαλό ούτε τα μπράτσα τους και που περισσότεροι απ' τους μισούς είναι άχρηστοι. Η μόνη χρήσιμη ενέργεια που κάνουν είναι να πληρώνουν, *όταν μπορούν*, ένα εισόδημα από 60 σελίνια για τις καλύβες που κατοικούν».

Μια μοντέρνα μπαλάντα, που την αναφέρει ο E. Burret, τραγουδάει για την ερήμωση του μονοπώλιου:

Το μαγγάνι βουβάθηκε στον κάμπο,
της φαμίλιας σιγοντάρει τα αισθήματα.
Πάνω σε λίγο καπνό ο γέρο-παππούς
απλώνει τα ωχρά του χέρια· και άδειο το τζάκι.
Είναι τόσο γυμνό όσο κι η καρδιά του

Οι αναφορές στο Κοινοβούλιο συναγωνίζονται με τους μυθιστοριογράφους και τους ποιητές:

«Οι κάτοικοι του Glensheit, γύρω από την κοιλάδα του Dundee, άλλοτε ξεχώριζαν από όλους τους γειτόνους των

από τη φυσική ανωτερότητά τους. Οι άνθρωποι ήτανε πιο υψηλού αναστήματος, δυνατοί, ενεργητικοί και θαρραλέοι, οι γυναίκες ομιλητικές και χαριτωμένες. Και τα δυο φύλα είχαν εξαιρετική αγάπη για την ποίηση και τη μουσική. Τώρα, αλοίμονο! Μια μεγάλη φτώχεια, στέρηση αρκετής τροφής και φτωχά ρούχα, έχουν βαθειά διαταράξει τη ράτσα αυτή, που ήτανε αξιοσημείωτα ωραία».

Να λοιπόν η μοιραία υποβάθμιση που επισημαίνεται από μας μέσα στα δυο κεφάλαια του καταμερισμού της εργασίας και των μηχανών. Και οι λόγιοί μας καταπιάνονται με γλυκανάλατους περασμένους χαριεντισμούς, σάν η επικαιρότητα να ξεφεύγει από τη σκέψη τους! Ο πρώτος ανάμεσά τους που περιπλανήθηκε σ' αυτούς τους κολασμένους δρόμους έκανε σκάνδαλο μέσα σ' αυτή τη συμμορία! Δειλά παράσιτα, ξευτιλισμένοι έμποροι της πρόζας και του στίχου.

Το μονοπώλιο που, πιο πάνω μας παρουσιάστηκε τόσο δίκαιο, είναι τόσο πιο άδικο όσο, όχι μονάχα γιατί κάνει το μισθό απατηλό, αλλά γιατί εξαπατάει τους εργάτες στην εκτίμηση του ίδιου του μισθού τους παίρνοντας απέναντί του έναν λαθεμένο τίτλο, λαθεμένη ποιότητα.

Ο κ. Sismondi, στο έργο του «Μελέτες κοινωνικής οικονομίας», παρατηρεί πως όταν ένας τραπεζίτης παραδίνει σ' έναν έμπορο τράπεζας γραμμάτια σαν αντάλλαγμα για τις αξίες του, απέχει πολύ από το να θέλει να πιστώσει τον έμπορο, αντίθετα πιστώνεται απ' αυτόν. «Η πίστωση αυτή, προσθέτει ο κ. Sismondi, αληθινά είναι τόσο σύντομη που ο έμπορος με δυσκολία έχει τον χρόνο να εξετάσει αν ο τραπεζίτης είναι ένας αξιόχρεος, τόσο περισσότερο όσο είναι ο πρώτος που ζητάει πίστωση αντί να του δίνει».

Ετσι σύμφωνα με τον κ. Sismondi, με την έκδοση του χαρτονομίσματος, οι ρόλοι του έμπορου με του τραπεζίτη αντιστρέφονται· είναι ο πρώτος που είναι ο πιστωτής και ο δεύτερος που πιστώνεται.

Κάτι ανάλογο γίνεται ανάμεσα στον μονοπωλητή και τον μισθωτό. Πραγματικά, είναι οι εργάτες που, όπως ο έμπορος με την Τράπεζα, ζητάει να προεξοφληθεί η εργασία του, δι-

καιωματικά όμως είναι ο επιχειρηματίας που οφείλει να του δώσει εγγύηση και ασφάλεια. Θα το εξηγήσω.

Μέσα σε κάθε επιχείρηση, όποιας φύσης κι αν είναι, ο επιχειρηματίας δεν μπορεί να διεκδικήσει νόμιμα, εκτός από την προσωπική του εργασία, άλλο τίποτα παρά την ΙΔΕΑ· σχετικά με την *εκτέλεση*, αποτέλεσμα της συνεισφοράς πολλών εργαζόμενων, είναι ένα αποτέλεσμα ομαδικής δύναμης που οι εκτελεστές της, τόσο ελεύθεροι την ώρα της δράσης τους, όσο και το αφεντικό, δεν μπορούν να παράγουν τίποτα που να μη τους ξαναγυρίζει βαθμιαία. Επόμενα πρόκειται να μάθουμε αν το άθροισμα των ατομικών μισθών που πληρώνονται από τον επιχειρηματία ισοδυναμούν με το ομαδικό αποτέλεσμα, που είπα πιο πάνω· γιατί αν συμβαίνει αλλιώς το αξίωμα του Say: *κάθε προϊόν αξίζει όσο στοιχίζει*, θα έχει παραβιαστεί.

«Ο καπιταλιστής, θα πείτε, πλήρωσε τα μεροκάματα των εργατών με τιμή συμφωνημένη, επόμενα δεν του οφείλει τίποτα. Για να είναι ακριβής, θα έπρεπε να πει πως έχει πληρώσει τόσες φορές ένα *μεροκάματο* όσους εργάτες έχει απασχολήσει, πράγμα που δεν είναι καθόλου το ίδιο. Γιατί αυτή η άπειρη δύναμη, που προκύπτει από την ένωση των εργαζομένων, από την σύμπτωση και αρμονία των προσπάθειών τους, αυτή η οικονομία των εξόδων που πετυχαίνεται με το σχηματισμό του εργαστήριου, αυτός ο πολλαπλασιασμός του προϊόντος, που έχει προβλεφτεί είναι αλήθεια από τον επιχειρηματία, αλλά που πραγματοποιείται με ελεύθερες δυνάμεις, δεν τις πληρώνει καθόλου. Διακόσιοι γρεναδιέροι, εργαζόμενοι κάτω από τις διαταγές ενός μηχανικού, σε μερικές ώρες υψώνουν οβελίσκο από τη βάση του, νομίζετε πως ένας μόνο άνθρωπος σε διακόσιες μέρες θα φτάσει να τον ανεγείρει; Ωστόσο, ο υπολογισμός του επιχειρηματία, το άθροισμα των μισθών είναι ο ίδιος και στις δύο περιπτώσεις, γιατί παραγνωρίζει το όφελος της ομαδικής δύναμης. Επόμενα ένα από τα δύο: ή είναι υπεξαίρεση από την πλευρά του ή είναι λάθος» (Qu'est-ce que la Propriété; κεφ. III).

Για να γίνει κατάλληλη εκμετάλλευση της υφαντουργικής

μηχανής, mule-jenny, χρειάζονται μηχανικοί, κατασκευαστές, υπάλληλοι, στρατιές εργατών και εργατριών όλων των ειδών. Στο όνομα της ελευθερίας τους, της ασφάλειάς τους, του μέλλοντός τους και του μέλλοντος των παιδιών τους, οι εργάτες αυτοί εκμισθωμένοι μέσα στη νηματουργία, είχαν τις επιφυλάξεις τους· που είναι οι πιστωτικές επιστολές που παράδωσαν στους επιχειρηματίες; Πού είναι οι εγγυήσεις που πήραν; Μάλιστα! Εκατομμύρια άνθρωποι έχουν πουλήσει τα χέρια τους και αλλοτρίωσαν την ελευθερία τους δίχως να γνωρίζουν τη σημασία της συμφωνίας· αγκαζαρίστηκαν με την πεποίθηση μιάς υποφερτής εργασίας και μιάς ικανοποιητικής ανταμοιβής· εκτέλεσαν με τα χέρια τους αυτό που η σκέψη των αφεντικών είχε συλλάβει· έγιναν, με τη συνεργασία αυτή, συνεταίροι στην επιχείρηση και όταν το μονοπώλιο, μη μπορώντας ή μη θέλοντας να κάνει εμπόριο, διαλύει την επιχείρησή του κι αφήνει αυτά τα εκατομμύρια εργαζόμενων δίχως ψωμί, του λένε να είναι καρτερικός. Με τις καινούργιες μεθόδους, χάνουν εννιά μεροκάματα στα δέκα από την εργασία τους και για ανταμοιβή τους υποδείχνουν την μάστιγα της αναγκαιότητας που σηκώθηκε ενάντιά τους! Τότε, αν αρνούνται να εργαστούν για έναν ελαττωμένο μισθό, τους αποδείχνουν πως είναι αυτοί οι ίδιοι που τιμωρούνται. Αν παραδέχονται την τιμή που τους προσφέρουν, χάνουν την ευγενική υπερηφάνειά τους, την ευχαρίστηση από τις καθημερινές βολικότητες που συντελούν στην ευτυχία και την αξιοπρέπεια του εργάτη και του δίνουν το δικαίωμα στη συμπάθεια του πλούσιου. Αν συμμαχήσουν για να αυξήσουν τους μισθούς τους, τους ρίχνουν στη φυλακή! Θύματα του μονοπώλιου, θα κουβαλάνε τη δυστυχία που οφείλεται στους μονοπωλητές! Ω! δικαιοσύνη των ανθρώπων, ηλίθια εταίρα, μέχρι πότε, κάτω από τη χρυσή μάσκα θεάς, θα πίνεις το αίμα του σφαγιαζόμενου προλετάριου;

Το μονοπώλιο έχει εισβάλει παντού, στη γη, στην εργασία και στα όργανα εργασίας, στα προϊόντα και στη διανομή των προϊόντων. Η ίδια η πολιτική οικονομία δεν μπόρεσε να μην το αναγνωρίσει: «Βρίσκετε σχεδόν κάθε μέρα στο

δρόμο σας, λέει ο κ. Rossi, ένα μονοπώλιο. Δεν μπορείτε να δείτε ούτε ένα προϊόν σαν αποτέλεσμα καθαρής και απλής εργασίας. Έτσι ο οικονομικός νόμος που κάνει συμμετρικά την τιμή των εξόδων της παραγωγής δεν πραγματώνεται ποτέ εντελώς. Είναι μια μορφή που έχει βαθειά τροποποιηθεί με την παρέμβαση του ενός ή του άλλου μονοπωλίου, που ελέγχουν τα εργαλεία παραγωγής». (Cours d' Economie politique, t.1, p. 143).

Ο κ. Rossi είναι πολύ ψηλά τοποθετημένος για να μας δώσει στη γλώσσα του όλη την ακρίβεια και πιστότητα που χρησιμοποιεί η επιστήμη όταν πρόκειται για το μονοπώλιο. Αυτό που ονομάζει με τόσο συγκατάβαση τροποποίηση των οικονομικών μορφών δεν είναι παρά μια διαρκής και αισχρή παραβίαση των θεμελιακών νόμων της εργασίας και του εμπορίου. Μιά από τις συνέπειες του μονοπώλιου μέσα στην κοινωνία είναι: πως το καθαρό κέρδος που υπολογίζεται πως βγαίνει από το ακαθάριστο κέρδος, ο εργαζόμενος ομαδικά πρέπει ν' αγοράζει το δικό του προϊόν σε μιά τιμή ανώτερη απ' όσο στοιχίζει το προϊόν αυτό, πράγμα αντιφατικό κι αδύνατο, πως η φυσική διακύμανση της παραγωγής και της κατανάλωσης δεν λειτουργεί, πως ο εργαζόμενος έχει εξαπατηθεί τόσο σχετικά με την άνοδο του μισθού όσο και στη ρύθμισή του, πως η πρόοδος της ευημερίας αλλάζει γι' αυτόν σε μια πρόοδο αδιάκοπη προς την αθλιότητα. Τελικά είναι το μονοπώλιο που διαστρέφει τις έννοιες της δικαιοσύνης και η κοινωνική οικονομία από θετική επιστήμη γίνεται μια γνήσια ουτοπία.

Αυτές οι μεταμφιέσεις της πολιτικής οικονομίας με την επίδραση του μονοπώλιου είναι ένα τόσο αξιοσημείωτο γεγονός μέσα στην ιστορία των κοινωνικών ιδεών, που δεν μπορούμε ν' αποφύγουμε να τις επισημάνουμε εδώ με μερικά παραδείγματα.

Έτσι, απ' την άποψη του μονοπώλιου, η αξία δεν θεωρείται, συνθετική αντίληψη που χρησιμεύει να εκφράσει τη σχέση ενός ιδιαίτερου αντικείμενου χρήσης με το σύνολο του πλούτου. Το μονοπώλιο εκτιμώντας τα πράγματα, όχι

μονάχα σχετικά με την κοινωνία, αλλά σχετικά με τον εαυτό του, η αξία χάνει τον κοινωνικό της χαρακτήρα και δεν είναι πια παρά μιά συγκεχυμένη σχέση, αυθαίρετη, εγωϊστική, ουσιαστικά κινητή. Με αφετηρία την αρχή αυτή, ο μονοπωλητής επεκτείνει το χαρακτηριστικό του κέρδους σε όλα τα είδη επιχείρησης και εφαρμόζει την ιδέα του χρηματικού κεφαλαίου σε όλες τις φοθερές αισχρές επιχειρηματικές δραστηριότητες που ικανοποιούν τα πάθη του και τα βίτσια του. Τα θέλγητρα μιας εταίρας, λέει ο Say, είναι βασική επιχείρηση που το *προϊόν* της ακολουθεί τον γενικό *νόμο* της αξίας, δηλαδή το νόμο *προσφοράς* και *της ζήτησης*. Τα περισσότερα έργα της πολιτικής οικονομίας είναι γεμάτα από παρόμοιες εφαρμογές. Αλλά καθώς η πορνεία και η δουλικότητα που ξεπηδάνε αποδοκιμάζονται από την ηθική, ο κ. Rossi, μας κάνει ακόμη να δούμε πως η πολιτική οικονομία, αφού τροποποίησε τη διατύπωσή της σα συνέπεια της παρέμβασης του μονοπώλιου, θα όφειλε να της επιβάλλει ένα καινούργιο *διορθωτικό* όρο, αν και τα συμπεράσματά της είναι από μόνα τους άμεμπτα. Γιατί, λέει, η πολιτική οικονομία δεν έχει τίποτα το κοινό με την ηθική· οφείλεται σε μας να παραδεχτούμε, να τροποποιήσουμε ή να διορθώσουμε τις διατυπώσεις της, που για το δικό μας καλό, το καλό της κοινωνίας κι η φροντίδα της ηθικής, το απαιτούν. Πόσα πράγματα ανάμεσα στην πολιτική οικονομία και την αλήθεια!

Το ίδιο η θεωρία του καθαρού κέρδους η τόσο υπέροχα κοινωνική, προοδευτική και συντηρητική, εξατομικοποιήθηκε αν μπορώ να το πω έτσι, με τη σειρά της από το μονοπώλιο και η αρχή που όφειλε να προκαλέσει την ευημερία της κοινωνίας, γίνεται η αιτία της καταστροφής της. Ο μονοπωλητής, κυνηγώντας σε όλα το πιο μεγάλο δυνατό καθαρό κέρδος, δεν ενεργεί πια σαν μέλος της κοινωνίας και για το συμφέρον της κοινωνίας. Ενεργεί από την άποψη του αποκλειστικού του συμφέροντος, όπου το συμφέρον αυτό είναι ή όχι αντίθετο με το κοινωνικό συμφέρον. Η αλλαγή στην άποψη αυτή είναι η αιτία που ο κ. Sismondi επισημαίνει για την ερήμωση του πληθυσμού στις πεδιάδες της Ρώμης. Υ-

στερα από συγκριτικές έρευνες που έγιναν πάνω στο κέρδος του agro romano, σύμφωνα με το αν έχει καλλιεργηθεί ή έχει μείνει για βοσκή, βρήκαν πως το *ακαθάριστο* κέρδος θα ήτανε δώδεκα φορές πιο σημαντικό στην πρώτη περίπτωση παρά στη δεύτερη, αλλά καθώς η καλλιέργεια απαιτεί σχετικά έναν πιο μεγάλο αριθμό χεριών, παρατήρησαν επίσης πως στην περίπτωση αυτή το *καθαρό* κέρδος θα είναι λιγότερο. Ο λογαριασμός αυτός που δεν ξέφυγε διόλου από τους γαιοκτήμονες, αρκούσε να κρατάει τους αγρούς τους ακαλλιέργητους και η πεδιάδα της Ρώμης να ερημωθεί από κατοίκους.

«Όλες οι επαρχίες των ρωμαϊκών κρατών, προσθέτει ο κ. Sismondi, παρουσιάζουν την ίδια αντίθεση ανάμεσα στην θύμηση της ευημερίας τους στον Μεσαίωνα και της τωρινής ερήμωσής τους. Η πόλη Céres, φημισμένη από τον Ranzo do Céri, που υπεράσπιζε αλληλοδιάδοχα τη Μασσαλία ενάντια στη Charles-Quint και τη Γενεύη ενάντια στον δούκα της Σαβοΐας, δεν είναι παρά ερημιά. Σε όλα τα τιμάρια των Orsini και των Colonne ούτε ψυχή. Στα δάση που περιτριγυρίζουν την ωραία λίμνη Vico η ανθρώπινη ράτσα έχει εξαφανισθεί και οι στρατιώτες που μ' αυτούς ο φοβερός νομάρχης de Vico έκανε τόσο συχνά να τρέμει η Ρώμη τον 14ο αιώνα δεν άφησαν κανένα απόγονο...» (Études sur l'Économie Politique).

Πραγματικά, η κοινωνία αναζητάει το πιο μεγάλο ακαθάριστο κέρδος, επόμενα τον πιο μεγάλο δυνατό πληθυσμό, εφόσον το ακαθάριστο κέρδος για το λόγο αυτό είναι ισότιμο με το καθαρό κέρδος. Το μονοπώλιο, αντίθετα, στοχεύει σταθερά στο πιο μεγάλο καθαρό κέρδος που δεν το πετυχαίνει παρά με την εξολόθρευση του ανθρώπινου γένους*.

Κάτω απ' αυτή την επίδραση του μονοπώλιου, το συμφέρον του κεφάλαιου, διαταραγμένο στην έννοιά του έγινε με τη σειρά του για την κοινωνία μια απαρχή θανάτου. Όπως το έχουμε εξηγήσει, ο τόκος του κεφαλαίου είναι, αφενός η μορφή που κάτω απ' αυτή ο εργαζόμενος μετέχει στο καθαρό κέρδος του, αφήνοντάς το να χρησιμοποιηθεί για καινούρ-

γιες δημιουργίες, απ' την άλλη, ο τόκος αυτός είναι ο υλικός δεσμός της αλληλεγγυότητας ανάμεσα στους παραγωγούς απ' την άποψη της αύξησης του πλούτου. Στην πρώτη άποψη, το άθροισμα των τόκων δεν μπορεί ποτέ να υπερβεί το ολικό ποσό του κεφαλαίου, στη δεύτερη περίπτωση ο τόκος, σαν προεξόφληση, υπολαμβάνεται σαν ένα πριμ, σαν ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που προσφέρει το κεφάλαιο.

Αλλά το μονοπώλιο, συγχέει την έννοια του κεφαλαίου, δηλαδή της δημιουργίας της ανθρώπινης βιομηχανικής ικανότητας, με τις πηγές εκμετάλλευσης που μας έχει δόσει η φύση και που ανήκουν σε όλους, ευνοημένο άλλωστε στο σφετερισμό αυτό από μιά αναρχική κατάσταση μιάς κοινωνίας όπου η κατοχή δεν μπορεί να υπάρξει παρά με την προϋπόθεση να είναι αποκλειστική, υπέρτατη και συνεχιζόμενη. Το μονοπώλιο είναι εφευρετικό, βάζει σαν αρχή πως το κεφάλαιο, όπως και η γη, τα ζώα και τα φυτά, έχουν από μόνα τους μια δική τους ενέργεια, που απαλλάσσει τον καπιταλιστή να προσφέρει τίποτα άλλο στη συναλλαγή και να μην παίρνει μέρος στις εργασίες του εργοστάσιου. Με τη λαθεμένη αυτή ιδέα του μονοπώλιου χρησιμοποιήθηκε η ελληνική λέξη *τόκος*, που λέγεται για το παιδί ή για την αύξηση του κεφαλαίου, πράγμα που έδωσε αφορμή στον Αριστοτέλη να πει σαν αστείο: *τα τάληρα δεν κάνουν παιδιά*. Αλλά η μεταφορά αυτή των τοκογλύφων υπερίσχυσε απέναντι στο χιούμορ του Σταγειρίτη· ο τόκος όπως το εισόδημα που είναι μίμησή του, δηλώθηκε σαν αιώνιο δικαίωμα και πολύ αργά, σαν μισό ξαναγύρισμα στην αρχή, ξαναφέρνει την ιδέα της *απόσβεσης*...

Αυτό είναι το νόημα του αινίγματος που ξεσήκωσε τόσα σκάνδαλα ανάμεσα στους θεολόγους και τους νομικούς και που η Χριστιανική εκκλησία λάθεψε δυο φορές: την πρώτη όταν καταδίκασε κάθε μορφή τόκου και τη δεύτερη όταν τάχθηκε με το μέρος των οικονομολόγων και διέψευδε έτσι τα αρχαία αιτήματά της. Ο τόκος ή δικαίωμα οικειοποίησης κέρδους είναι ταυτόχρονα η έκφραση και η καταδίκη του μονοπώλιου. Είναι η ληστεία της εργασίας από το οργανωμένο

και νομιμοποιημένο κεφάλαιο. Είναι απ' όλες τις οικονομικές διαταραχές αυτή που ενοχοποιεί την πιο αρχαία κοινωνία και που η σκανδαλώδης εμμονή της θα δικαίωνε μιάν αιφνίδια αποστέρηση και δίχως αποζημίωση ολόκληρη την κεφαλαιοκρατική τάξη.

Τέλος το μονοπώλιο, μ' ένα είδος ένστικτο της αυτοσυντήρησης, έχει διαστρέψει ακόμη και την ιδέα του συνεταιρισμού που θα μπορούσε να του αντιταχθεί ή για να το πούμε καλύτερα δεν του επέτρεψε να γεννηθεί.

Ποιός μπορεί σήμερα να ελπίσει πως μπορεί να ορίσει αυτό που πρέπει να είναι η επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους; Ο νόμος διακρίνει δύο είδη και τέσσερις ποικιλίες πολιτικών εταιριών όσες και εμπορικές εταιρείες από την απλή μισά-μισά ως την ανώνυμη. Διάβασα τα πιο σοβαρά σχόλια που έχουν γραφτεί πάνω σε όλες αυτές τις μορφές συνένωσης και δηλώνω πως δεν βρήκα σ' αυτά παρά μιάν εφαρμογή ρουτίνας του μονοπώλιου ανάμεσα σε δυό ή περισσότερους συνεταιρισμούς που ενώνουν τα κεφάλαιά τους και τις προσπάθειές τους ενάντια σε όλους που παράγουν και καταναλώνουν, που επινοούν και που ανταλλάσσουν, που ζουν και πεθαίνουν. Η προϋπόθεση sine qua non όλων των εταιρειών αυτών είναι το κεφάλαιο, που μόνο η παρουσία του τις συγκροτεί και τους δίνει μια βάση. Το αντικείμενό τους είναι το μονοπώλιο, δηλαδή ο αποκλεισμός όλων των άλλων εργαζόμενων και καπιταλιστών, επόμενα την άρνηση της κοινωνικής καθολικότητας σχετικά με τα πρόσωπα.

Έτσι, σύμφωνα με τον ορισμό του κώδικα, μια εμπορική εταιρεία που θα έβαζε σαν αρχή την ιδιότητα για κάθε ξένο να παίρνει μέρος με μιά απλή αίτησή του και να απολαβαίνει παρευθύς τα δικαιώματα και τα προνόμια του συνεταιρισμού, ίσως και του διευθυντού, δεν θα είναι πλέον μιά εταιρία[93], οι δικαστές θα αποφάσιζαν αυτεπάγγελτα τη διάλυσή της, την μηύπαρξή της. Έτσι ακόμη, μια πράξη της εταιρείας που οι συμβαλλόμενοι δεν όρισαν καμιά ρήτρα ή συνεισφορά και που, επιφυλάσσοντας το ρητό δικαίωμα του καθενός να συμπράττει με όλους, θα περιοριζότανε να τους εγγυηθεί αμοι-

βαία την εργασία και το μισθό, δίχως να μιλάει για την ειδικότητα της εκμετάλλευσης, ούτε για τα κεφάλαια, ούτε για τους τόκους, ούτε για τα κέρδη και τις ζημίες· μιά παρόμοια πράξη θα φαινότανε αντιφατική στο κείμενό της, στερημένη αντικείμενου καθώς και λογικής και θα ακυρωνότανε από το δικαστή. Συμβάσεις έτσι συνταγμένες, δεν θα μπορούσαν να δώσουν θέση σε καμία νόμιμη πράξη· άνθρωποι που θα συνεταιρίζονταν με όλον τον κόσμο θα θεωρούνταν σαν να μην είναι πρόσωπα· γραφτά όπου θα μιλούσαν ταυτόχρονα για εγγύηση και συναγωνισμό ανάμεσα σε συνεταιρισμένους, δίχως καμιά μνεία για τα κοινωνικά θεμέλια και δίχως καθορισμένο αντικείμενο, θα το θεωρούσανε σαν έργο αγυρτίας που ο συγγραφέας του θα μπορούσε να κλειστεί στη Bicêtre, με την προϋπόθεση πως οι δικαστές θα συμφωνούσαν να τον δουν σαν τρελλό.

Και παρ' όλα αυτά είναι επιβεβαιωμένο, με καθετί που η ιστορία και η κοινωνική οικονομία παρουσιάζουν σαν πιο αυθεντικό, πως η ανθρωπότητα ρίχτηκε γυμνή και δίχως κεφάλαιο στη γη που εκμεταλλεύεται, και κατά συνέπεια είναι αυτή που δημιούργησε και δημιουργεί κάθε μέρα κάθε πλούτο, πως το μονοπώλιο δεν είναι αυτό καθαυτό παρά μια άποψη σχετική που χρησιμεύει να επισημαίνει το βαθμό του εργαζόμενου, με μερικές προϋποθέσεις επικαρπίας και πως όλη η πρόοδος συνίσταται, πολλαπλασιάζοντας απεριόριστα τα προϊόντα, να προσδιορίζει την αναλογικότητα, δηλαδή να οργανώνει την εργασία και την ευημερία με τον καταμερισμό, τις μηχανές, το εργοτάξιο, την εκπαίδευση και τον ανταγωνισμό. Η μελέτη η πιο βαθειά των φαινομένων δεν αντιλαμβάνεται τίποτα παραπάνω. Αφετέρου, είναι ολοφάνερο πως όλες οι τάσεις της ανθρωπότητας, και στην πολιτική της και στους πολιτικούς νόμους, πάνε για καθολίκευση, δηλαδή πάνε προς μια πλήρη μεταμόρφωση της ιδέας της κοινωνίας, τέτοια όπως οι κώδικές μας την προσδιορίζουν.

Απ' όπου συμπεραίνω πως μια πράξη της εταιρείας που θα ρύθμιζε, όχι πλέον τη συνεισφορά των εταιρισμένων, επειδή κάθε εταίρος, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, θεωρείται

πως δεν κατέχει απολύτως τίποτα με την είσοδό του στην εταιρεία, αλλά τις προϋποθέσεις της εργασίας και του εμπορίου και που θα έδινε πρόσοδο σε όσους θα αντιπροσώπευε, συμπεραίνω, λέω, πως μιά τέτοια πράξη της εταιρείας δεν είναι παρά λογική και επιστημονική, επειδή θα ήτανε η έκφραση η ίδια της προόδου, η οργανική διατύπωση της εργασίας, επειδή θα αποκάλυπτε, για να το πούμε έτσι, την ανθρωπότητα στον εαυτό της, δίνοντάς της το στοιχείο της σύστασής της.

Επόμενα, ποιός ποτέ, ανάμεσα στους νομομαθείς και τους οικονομολόγους, πλησίασε μονάχα σε απόσταση χιλίων λευγών από την θαυμάσια αυτή ιδέα και ωστόσο τόσο απλή; «Δεν νομίζω, λέει ο κ. Troplong*, πως το συνεταιριστικό πνεύμα έχει πιο μεγάλο προορισμό απ' αυτόν που εκπλήρωσε στο παρελθόν και ίσαμε σήμερα... και ομολογώ πως δεν επεχείρησα τίποτα για να πραγματοποιήσω τέτοιες ελπίδες, που τις θεωρώ υπερβολικές... Υπάρχουν ακριβή όρια που ο συνεταιρισμός δεν μπορεί να ξεπεράσει. Όχι! ο συνεταιρισμός δεν μπορεί στη Γαλλία να τα κυβερνήσει όλα. Η αυθόρμητη ορμή του ατομικού πνεύματος είναι το ίδιο μια ζωντανή δύναμη του έθνους μας κάι αιτία της πρωτοτυπίας μας...

»Η ιδέα του συνεταιρισμού δεν είναι καινούργια... Ήδη βλέπουμε όλα τα συμπαρακολουθήματα του μονοπώλιου, τις προαγορές, τις συγκρούσεις, τις συμμαχίες, τις πειρατίες και τις δωροδοκίες... Η παραγγελία συμπλήρωνε το αστικό, το εμπορικό και ναυτικό δίκαιο του Μεσαίωνα· την εποχή αυτή ήτανε το πιο ενεργητικό όργανο εργασίας, οργανωμένη σε εταιρεία... Στα μέσα του 14ου αιώνα, βλέπουμε να σχηματίζονται οι μετοχικές εταιρείες και μέχρι την ολέθρια πτώχευση του Law, τις βλέπουμε να αναπτύσσονται αδιάκοπα... Μένουμε κατάπληκτοι από το γεγονός πως βάζουν σα συμμέτοχους ορυχεία, εργοστάσια, διπλώματα ευρεσιτεχνίας, εφημερίδες! Αλλά από δω και δυό αιώνες βάζουν σε συμμετοχή νησιά, βασίλεια, σχεδόν όλο το ημισφαίριο. Παραπονιόμαστε γι' αυτό το θαύμα, δηλαδή πως εκατοντάδες μετόχων θα έρθουν να ομαδοποιηθούν γύρω απο μιά επιχείρηση. Αλλά ήδη τον

14ο αιώνα η Φλωρεντία ολόκληρη ήτανε συμμετοχική κάτω από μερικούς εμπόρους, που διέβλεπαν την μελλοντική ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Στο κάτω-κάτω, αν οι θεωρητικολογίες μας είναι κακές, αν είμαστε τολμηροί, απρονόητοι ή ευκολόπιστοι, αν βασανίσουμε το νομοθέτη με τις θορυβώδεις δηλώσεις μας, θα του ζητήσουμε να μη τις λάβει υπόψη του. Στη μανία μας να ρυθμίζουμε τα πάντα, *ακόμα κι αυτά που είναι κωδικοποιημένα*, ακόμη κι αν ξαναεπιθεωρήσουμε τα κείμενα, τα διορθώσουμε και τα επαυξήσουμε, ακόμα και αν διαχειριστούμε τις τύχες και τις αναποδιές του εμπόριου, πάλι θα διαμαρτυρόμαστε ανάμεσα σε τόσους υπαρκτούς νόμους: πάντα θα είχαμε κάτι να κάνουμε!...».

Ο κ. Troplong, πιστεύει στη θεία Πρόνοια, αλλά σίγουρα, δεν είναι ο άνθρωπός της. Δεν είναι αυτός που θα έβρισκε την φόρμουλα του συνεταιρισμού που απαιτούν σήμερα τα πνεύματα, αηδιασμένα απ' όλα τα πρωτόκολλα της συνένωσης και την αρπαγή που ξεπηδά από τον πίνακα του κ. Troplong, στα σχόλιά του. Ο κ. Troplong οργίζεται και δίκαια, ενάντια σ' αυτούς που θέλουν όλα να τα αλυσοδέσουν μέσα στα κείμενα του νόμου και ο ίδιος ισχυρίζεται πως έχει αλυσοδέσει το μέλλον μέσα σε μια σαρανταριά άρθρα όπου η πιο έξυπνη λογική δεν θα παρουσίαζε ένα σπινθιροβόλημα της οικονομικής επιστήμης, ούτε μια σκιά φιλοσοφίας. *Στη μανία μας,* έγραψε, *όλα τα ρυθμίζουμε,* ακόμα κι αυτά που ήδη *είναι κωδικοποιημένα*!... Δεν γνωρίζω τίποτα το πιο ευχάριστο από την έκφραση αυτή, που ζωγραφίζει ταυτόχρονα τον νομομαθή και τον οικονομολόγο. Ύστερα από τον Ναπολεόντειο κώδικα, να τραβάς τη σκάλα!...

«Ευτυχώς, συνεχίζει ο κ. Troplong, που όλες οι προοπτικές για αλλαγές που παρουσιάστηκαν από το 1837 και 1838 με τόσο πάταγο, σήμερα ξεχάστηκαν. Η πάλη των προτάσεων και η αναρχία στις ρεφορμιστικές γνώμες οδήγησαν σε αρνητικά αποτελέσματα. Τη στιγμή που η αντίδραση στρέφεται ενάντια στους κερδοσκόπους χρηματιστές, η κοινή γνώμη δικαίωνε τόσα επαγγελματικά σχέδια οργάνωσης πολύ λιγότερο σοφά από τον ήδη υπάρχοντα νόμο, πολύ

λιγότερο σε αρμονία με τις συνήθειες του εμπορίου, πολύ λιγότερο φιλελεύθερα, ύστερα από το 1830, από τις αντιλήψεις του αυτοκρατορικού Συμβουλίου της Επικρατείας! Τώρα όλα έχουν ενταχθεί σε πειθαρχία και ο εμπορικός κώδικας διατήρησε την ακεραιότητά του, την εξαίρετη ακεραιότητά του. Όταν το εμπόριό τον έχει ανάγκη, βρίσκει σ' αυτόν, πλάι στην ομαδική εταιρεία, στην συμμετοχική εταιρεία, στην ανώνυμη εταιρεία, την ελεύθερη ετερόρρυθμη εταιρεία μετριασμένη μονάχα από την προνοητικότητα των ετερόρρυθμων συνεταίρων και από τα άρθρα του ποινικού κώδικα πάνω στην αισχροκέρδεια» (*Troplong, Des Sociétés civiles et de commerce, préface).*

Ποιά φιλοσοφία είναι αυτή που διασκεδάζει βλέποντας να αποτυχαίνουν οι προσπάθειες μεταρρύθμισης και που μετράει τους θριάμβους της με τα *αρνητικά αποτελέσματα* του ερευνητικού πνεύματος! Εμείς δεν μπορούμε αυτή τη στιγμή να μπούμε περισσότερο σε βάθος στην κριτική των αστικών και εμπορικών εταιρειών, που παρουσίασαν στον κ. Troplong την ύλη των δυο τόμων. Θα επιφυλαχτούμε, γι' αυτό όταν, η θεωρία των οικονομικών αντιφάσεων θα έχει συμπληρωθεί και θα έχουμε βρει μέσα στη γενική τους εξίσωση το πρόγραμμα του συνεταιρισμού, και που θα δημοσιεύσουμε έτσι από την άποψη της πρακτικής και των αντιλήψεων των αρχαίων προγόνων μας.

Μια λέξη μόνο για την ετερόρρυθμη εταιρεία.

Πίστευαν, αρχικά, πως η ετερόρρυθμη εταιρεία, με τη δύναμη της εξάπλωσής της και με την ευκολία της μεταβολής που παρουσιάζει, θα μπορούσε να γενικευθεί με τρόπο που να αγκαλιάσει ολόκληρο το έθνος, σε όλες του τις εμπορικές και βιομηχανικές σχέσεις. Αλλά η πιο επιφανειακή εξέταση της σύστασης της εταιρείας αυτής αποδείχνει πολύ γρήγορα πως το είδος της επέκτασης που επιδέχεται, σχετικά με τον αριθμό των συμμετεχόντων, δεν έχει τίποτα το κοινό με το πλάτος του κοινωνικού δεσμού.

Καταρχήν, η ετερόρρυθμη εταιρεία, όπως όλες οι άλλες εμπορικές εταιρείες, είναι αναγκαστικά περιορισμένη σε

μιά αποκλειστική εκμετάλλευση· η σχέση αυτή είναι αποκλειστική και για όλες τις βιομηχανίες που έχουν άλλο αντικείμενο απ' το δικό της. Αν ήτανε διαφορετικά, η ετερόρρυθμη εταιρεία θα είχε αλλάξει φύση. Θα γινότανε μιά καινούργια μορφή εταιρείας που οι βάσεις της θα στηρίζονταν όχι ειδικά πάνω στα οφέλη, αλλά πάνω στον καταμερισμό της εργασίας και στις προϋποθέσεις της ανταλλαγής. Θα ήτανε ακριβώς η συνένωση αυτή που αρνείται ο κ. Troplong και που η νομοθεσία του μονοπώλιου την αποκλείει.

Σχετικά τώρα με τον προσωπικό χαρακτήρα που συνθέτει την ετερόρρυθμη εταιρεία, διαιρείται φυσιολογικά σε δυό κατηγορίες, την διαχειριστική-διευθυντική και την μετοχική. Στις διαχειριστικές, ολιγάριθμες, οι διευθυντές τους εκλέγονται ανάμεσα στους δραστήριους, τους οργανωτές και τα αφεντικά της επιχείρησης, που αληθινά είναι οι μόνοι συνενωμένοι. Στις συμμετοχικές, που μπορούμε να τις συγκρίνουμε με μικρές κυβερνήσεις που διαχειρίζονται με πλήρη εξουσία την εταιρεία, είναι όλο αυτό το πλήθος των συνεισφερόντων που, ξένοι μεταξύ τους δίχως να επιδρούν και δίχως υπευθυνότητα, δεν συνδέονται με την υπόθεση παρά με τη συνεισφορά τους. Είναι δανειστές με πριμ, δεν είναι συνεταίροι.

Καταλαβαίνουμε ύστερα απ' αυτό πως όλες οι βιομηχανίες του βασιλείου θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης με τις ετερόρρυθμες εταιρείες και κάθε πολίτης, χάρη στην ευκολία πολλαπλασιασμού των μετοχών του, θα ενδιαφερότανε για το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος των ετερόρρυθμων αυτών εταιρειών, δίχως γι' αυτό η κατάστασή του να βελτιωθεί. Θα μπορούσε επίσης όλο και περισσότερο να διακινδυνεύει. Γιατί, ακόμα μια φορά ας το πούμε, ο μέτοχος είναι η εκμεταλλεύσιμη ύλη της ετερόρρυθμης εταιρείας, δεν σχηματίστηκε η εταιρεία αυτή γι' αυτόν. Για να γίνει η συνένωση πραγματική πρέπει αυτός που αγκαζαρίστηκε σ' αυτήν ν' απολαβαίνει την ιδιότητα του επιχειρηματία, δηλαδή πως θα έχει ελεύθερη γνώμη στο συμβούλιο, πως το όνομά του θα εκφράζεται ή θα υπονοείται στο δημόσιο δίκαιο,

πως τελικά όλα θα ρυθμίζονται με το πνεύμα της ισότητας. Αλλά οι προϋποθέσεις αυτές είναι ακριβώς αυτές της οργάνωσης της εργασίας, η οποία δεν μπαίνει διόλου μέσα στις προδιαγραφές του κώδικα. Σχηματίζουν το *μεταγενέστερο* αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, επόμενα, δεν πρόκειται για προϋπόθεση, αλλά για δημιουργία και σαν τέτοιες είναι ριζικά ασυμβίβαστες με το μονοπώλιο.

Ο σοσιαλισμός, παρά το πομπώδες του όνομα, δεν είναι μέχρι τώρα πιο επιτυχημένος από το μονοπώλιο στον ορισμό του της εταιρείας. Θα μπορούσαμε το ίδιο να πούμε και για όλα τα επίπεδα της οργάνωσης, μας έδειξε σταθερό κάτω απ' τη σχέση τη λογοκλοπή της πολιτικής οικονομίας. Ο κ. Blanc, που ήδη τον έχω αναφέρει στο κεφάλαιο για τον ανταγωνισμό και που τον είδαμε αλληλοδιάδοχα οπαδό της αρχής της ιεραρχίας, επίσημο υπερασπιστή της ανισότητας, κήρυκα του κομμουνισμού, αρνητή με μια μονοκονδυλιά του νόμου της αντίφασης επειδή δεν τον συλλαβαίνει, προσδιορίζοντας από τα πάνω κάθε εξουσία σαν τον τελευταίο αποχρώντα λόγο του συστήματός του, ο κ. Blanc μας παρουσιάζει ξανά το περίεργο παράδειγμα ενός σοσιαλιστή που αντιγράφει, δίχως αμφιβολία γι' αυτό, την πολιτική οικονομία και να γυρνάει συνέχεια μέσα σε φαύλο κύκλο της ρουτίνας των ιδιοκτητών. Στο βάθος ο κ. Blanc αρνιέται την υπεροχή του κεφαλαίου, αρνείται επίσης πως το κεφάλαιο είναι ίσο μέσα στην παραγωγή με την εργασία, που έτσι βρίσκεται σε συμφωνία με τις κλασσικές οικονομικές θεωρίες. Αλλά δεν μπορεί ή δεν ξέρει να καταπιαστεί με το κεφάλαιο, κάνει επίκληση στην συμμετοχή του Κράτους, δηλαδή πέφτει στα γόνατα μπροστά στους καπιταλιστές και τους αναγνωρίζει την «μεγαλειότητα» του μονοπωλίου. Από δω προέρχονται οι μοναδικές διαστρεβλώσεις της διαλεχτικής του. Παρακαλώ τον αναγνώστη να μου συγχωρέσει τις αδιάκοπες αυτές προσωπικές αντεγκλήσεις, αλλά επειδή ο σοσιαλισμός όπως το ίδιο και η πολιτική οικονομία, έχουν προσωποποιηθεί σε έναν ορισμένο αριθμό συγγραφέων, δεν μπορώ να κάνω διαφορετικά παρά να αναφέρω τους συγγραφείς.

«Το κεφάλαιο, έλεγε η Phalange", σαν ικανότητα, ιδιότητα, να συντρέχει στην παραγωγή, έχει ή όχι τη νομιμότητα των άλλων παραγωγικών παραγόντων; Αν δεν είναι νόμιμο, διεκδικεί παράνομα ένα μέρος της παραγωγής και πρέπει να το αποκλείσουμε, δεν υπάρχει ενδιαφέρον να το συμπεριλάβουμε. Αν, αντίθετα, είναι νόμιμο, δεν μπορούμε νόμιμα να το αποκλείσουμε από τη συμμετοχή στα κέρδη, που για την αύξησή τους έχει συντρέξει».

Το πρόβλημα δεν θα μπορούσε να έχει μπει πιο καθαρά. Ο κ. Blanc βρίσκει αντίθετα πως έχει μπει με ένα τρόπο *πολύ συγκεχυμένο,* που θα πει πως πολύ τον περιπλέκει και πολύ τον διαταράζει για να αντιληφθεί τη σημασία του.

Καταρχήν, υποθέτει πως του ζητάνε «αν είναι ισότιμο ν' αποδώσουμε στον καπιταλιστή, από τα οφέλη της παραγωγής *ένα μέρος ίσο με του εργαζόμενου;*». Στό οποίο ο κ. Blanc απαντά δίχως να διστάσει πως αυτό δεν είναι σωστό. Ακολουθεί μία συνεχής ρητορεία για να δικαιώσει αυτό το άδικο.

Όμως, οι φουριεριστές δεν ζητάνε αν το μέρος του καπιταλιστή πρέπει να είναι *ίσο ή όχι μ' αυτό του εργαζόμενου,* αλλά θέλουν να ξέρουν μονάχα *αν του πρέπει ή όχι ένα μέρος.* Και πάνω σ' αυτό ο κ. Blanc δεν απαντάει.

Θέλετε να πούμε, συνεχίζει ο κ. Blanc, πως το κεφάλαιο είναι *απαραίτητο,* όπως η ίδια η εργασία για την παραγωγή; Εδώ ο κ. Blanc απαντάει πως το κεφάλαιο είναι απαραίτητο όπως η εργασία, αλλά όχι τόσο όσο η εργασία.

Ακόμα μία φορά, ξαναλέω, πως ο φουριεριστής δεν συζητάει πάνω στην ποσότητα, αλλά πάνω στο δικαίωμα. Εννοούν, ρωτάει ο κ. Blanc, πως όλοι οι καπιταλιστές δεν είναι αργόσχολοι; Ο κ. Blanc, γενναιόδωρος προς τους καπιταλιστές που εργάζονται, διερωτάται γιατί παίρνουν το μέρος τόσο πολύ αυτών που δεν εργάζονται; Ατέλειωτη ρητορεία για τις *απρόσωπες* υπηρεσίες του εργαζόμενου, τελειώνει με επίκληση στη θεία Πρόνοια.

Για τρίτη φορά σας ρωτάνε αν η συμμετοχή του κεφαλαίου στα κέρδη είναι νόμιμη, εφόσον παραδέχεστε πως εί-

ναι απαραίτητο στην παραγωγή. Τέλος ο κ. Blanc, που ωστόσο το καταλαβαίνει, αποφασίζει να απαντήσει πως αν αποδίδουμε έναν τόκο στο κεφάλαιο, είναι για να προσελκύουμε τον καπιταλιστή να συμμετέχει στην παραγωγή. Στο τέλος, η προθέσή του να κάνει αναπόφευκτη την απορρόφηση των ιδιωτικών κεφαλαίων, δεν έχει να κάνει παρά με την εγκατάλειψη αρχών. Ο κ. Blanc, αν είχε μελετήσει την ύλη του, δεν θα είχε απαντήσει παρά με μιά μόνο λέξη: αρνούμαι το κεφάλαιο.

Έτσι ο κ. Blanc, και εννοώ κάτω από το όνομά του ολόκληρο το σοσιαλισμό, αφού (με μιά πρώτη αντίφαση στον τίτλο του βιβλίου του: Για την Οργάνωση της εργασίας) δήλωσε πως το κεφάλαιο είναι *απαραίτητο* στην παραγωγή και επόμενα πως έπρεπε να είναι οργανωμένο και να συμμετέχει στα κέρδη όπως η εργασία, αποκλείει, με μια δεύτερη αντίφαση, το κεφάλαιο από την οργάνωση και αρνείται να το αναγνωρίσει. Με μια τρίτη αντίφαση, αυτός που χλευάζει τα παράσημα και τους τίτλους ευγένειας, μοιράζει κορώνες αστικές, ανταμοιβές και διακρίσεις στους λόγιους, εφευρέτες, ηθοποιούς που θα είχαν καλά εξυπηρετήσει την πατρίδα· έχει εγκρίνει γι' αυτούς μισθούς σύμφωνα με τους βαθμούς τους και την αξία τους: δηλαδή καθετί που είναι αποκατάσταση του κεφάλαιου τόσο πραγματικά, αλλά όχι όμως με την ίδια μαθηματική ακρίβεια, όσο ο τόκος και το καθαρό κέρδος. Με μια τέταρτη αντίφαση ο κ. Blanc συγκροτεί την καινούργια αυτή αριστοκρατία πάνω στην αρχή της ισότητας, δηλαδή ισχυρίζεται πως θα κάνει να υπερψηφίζονται προϊστάμενοι ανάμεσα σε ίσους και ελεύθερους συνεταίρους, δηλαδή προνόμια αργοσχολίας ανάμεσα σε εργαζόμενους, και προνομιούχους τέλος ανάμεσα στους σιλουμένους. Με μια πέμπτη αντίφαση, στηρίζει αυτήν την ισότιμη αριστοκρατία στη βάση μιας *εξουσίας προικισμένης με μιά μεγάλη δύναμη*, δηλαδή πάνω στο δεσποτισμό, άλλη μορφή του μονοπώλιου. Με μιά έκτη αντίφαση, αφού, με τις ενθαρρύνσεις του στις τέχνες και την εργασία, δοκίμασε να διαμοιράσει την συνεισφορά τους στον οργανισμό, όπως στο μονοπώλιο, τον

μισθό προς την ικανότητα όπως στο μονοπώλιο, καταπιάστηκε να εγκωμιάσει την ζωή με την από κοινού εργασία και την από κοινού κατανάλωση, πράγμα που δεν τον εμποδίζει να θέλει να απαλλάξει από τα αποτελέσματα της κοινής αδιαφορίας (με το μέσο της εθνικής αποζημίωσης που προαφαιρεί από το κοινό προϊόν) τους σοβαρούς και σημαντικούς συγγραφείς που το κοινό των αναγνωστών δεν μεριμνά γι' αυτούς. Με μιά έβδομη αντίφαση... αλλά ας σταματήσουν στην έβδομη γιατί δεν θα είχαμε τελειώσει ούτε στην εβδομηκοστή έβδομη...

Λένε πως ο κ. Blanc, που προετοιμάζει τη στιγμή αυτή μια ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, καταπιάστηκε σοβαρά με τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας. Ο πρώτος καρπός της μελέτης αυτής θα είναι, δεν έχω καμιά αμφιβολία, να τον κάνει να αποσύρει το λιβελό του πάνω στην *Οργάνωση της εργασίας* και στη συνέχεια να του μεταρρυθμίσει όλες τις ιδέες του πάνω στην εξουσία και το πολίτευμα. Με το νόημα αυτό η ***Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*** του κ. Blanc θα είναι μια εργασία αληθινά χρήσιμη και πρωτότυπη[*].

Όλες οι σοσιαλιστικές αιρέσεις, δίχως εξαίρεση, κατέχονται από την ίδια προκατάληψη· όλες, στην αγνοιά τους εμπνευσμένες από την οικονομική αντίφαση, εξομολογούνται την αδυναμία τους μπροστά στην αναγκαιότητα του κεφαλαίου· όλες εννοούν, για να πραγματοποιήσουν τις ιδέες τους πως πρέπει να έχουν στα χέρια τους την εξουσία και το χρήμα. Οι ουτοπίες του σοσιαλισμού, σχετικά με την συνεταιρικότητα, κάνουν περισσότερο από ποτέ να ξεπηδήσει η αλήθεια από κείνο που είπαμε όταν αρχίζαμε: *δεν υπάρχει τίποτα μέσα στο σοσιαλισμό που δεν βρίσκεται μέσα στην πολιτική οικονομία:* κι αυτή η διηνεκής λογοκλοπή είναι η αδιαφιλονίκητη καταδίκη και των δυο. Κανείς δεν βλέπει να ανατέλει αυτή η θεμελιακή ιδέα, που ξεπηδάει με τόση λάμψη από τη γέννηση των οικονομικών κατηγοριών· και τούτο γιατί η ανώτατη φόρμουλα της συνεταιρικότητας δεν έχει να κάνει τίποτα με το κεφάλαιο, αντικείμενο που υπολογίζεται στους μη-συνεταιρισμένους, αλλά που πρέπει να ασχολείται

αποκλειστικά πάνω στην ισορροπία της παραγωγής, τις προϋποθέσεις της ανταλλαγής, της προοδευτικής ελάττωσης της αρχικής τιμής μοναδική και αποκλειστική πηγή της ανάπτυξης του πλούτου. Αντί να προσδιορίζουν τις σχέσεις βιομηχανίας με βιομηχανία, εργαζόμενου με εργαζόμενο, επαρχίας με επαρχία και λαού με λαό, οι σοσιαλιστές δεν σκέπτονται παρά για την πρόβλεψη κεφαλαίων και δεν αντιλαμβάνονται πάντοτε το πρόβλημα της αλληλεγγύης των εργαζομένων παρά σαν να πρόκειται να συγκροτήσουν έναν καινούργιο μονοπωλιακό οίκο. Ο κόσμος, η ανθρωπότητα, τα κεφάλαια, η βιομηχανία, η πρακτική των υποθέσεων, υπάρχουν· δεν πρόκειται τώρα παρά να αναζητήσουμε τη φιλοσοφία τους, μ' άλλα λόγια να τα οργανώσουμε και οι σοσιαλιστές αναζητάνε κεφάλαιο! Πάντοτε έξω από την πραγματικότητα. Τι το πιο εκπληκτικό από το να τους ξεφεύγει η πραγματικότητα;

Έτσι ο κ. Blanc ζητάει τη συμμετοχή του κράτους και τη δημιουργία εθνικών εργοταξίων· έτσι ο Fourier ζητούσε έξη εκατομμύρια και η σχολή του ακόμη καταπιάνεται και σήμερα να συγκεντρώσει το ποσό αυτό· έτσι οι οικονομολόγοι ελπίζουν σε μια επανάσταση που να τους δώσει την εξουσία και το θησαυρό και εξαντλούνται περιμένοντας άχρηστες συνδρομές. Το κεφάλαιο και η εξουσία, δευτερεύοντα όργανα μέσα στην κοινωνία, είναι πάντοτε οι θεοί που λατρεύει ο σοσιαλισμός· αν το κεφάλαιο και η εξουσία δεν υπήρχαν, θα τα επινοούσαν. Με τις προκαταλήψεις αυτές εξουσίας και κεφαλαίου, ο σοσιαλισμός έχει εντελώς παραγνωρίσει το νόημα των κύριων διαμαρτυριών του· πολύ περισσότερο, δεν αντιλήφθηκε πως όπως το κάνει, μέσα στην οικονομική ρουτίνα, θα φτάσει να του αφαιρεθεί το δικαίωμα να διαμαρτύρεται. Κατηγοράει την κοινωνία για ανταγωνισμό και προσπαθεί με τον ίδιο τον ανταγωνισμό να προβεί στη μεταρρύθμιση. Ζητάει κεφάλαια για τους φτωχούς εργαζόμενους, ώσαν η αθλιότητα των εργαζόμενων δεν προέρχεται από τον συναγωνισμό των κεφαλαίων μεταξύ τους, καθώς και από τη τεχνητή αντίθεση της εργασίας και του κεφαλαίου· ωσάν το

πρόβλημα δεν ήτανε σήμερα ακριβώς τέτοιο όπως ήτανε πριν τη δημιουργία των κεφαλαίων, δηλαδή ακόμη και πάντοτε ένα πρόβλημα ισορροπίας· ωσάν τέλος, το ξαναλέμε αδιάκοπα θα το λέμε μέχρι κορεσμού, να πρόκειται στο εξής για άλλο πράγμα παρά για μια σύνθεση όλων των αρχών που ξεπηδάνε άπό τον πολιτισμό και πως αν η ιδέα αυτή, αν η ιδέα που οδηγεί τον κόσμο ήτανε γνωστή θα είχαν ανάγκη την παρέμβαση του κεφαλαίου και του Κράτους για να την αποκαλύψουν.

Ο σοσιαλισμός, εγκαταλείποντας την κριτική για να παραδοθεί στην ρητορεία και στην ουτοπία, ανακατευόμενος με τις πολιτικές και θρησκευτικές σκευωρίες, πρόδωσε την αποστολή του και παραγνώρισε τον χαρακτήρα του αιώνα. Η επανάσταση του 1830 μας έχει αποηθικοποιήσει, ο σοσιαλισμός μας εκφύλισε. Όπως η πολιτική οικονομία πού δεν κάνει τίποτ' άλλο παρά να αναμασάει τις αντιφάσεις, ο σοσιαλισμός είναι ανίσχυρος να συνεισφέρει στην κίνηση των ιδεών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΠΕΜΠΤΗ ΕΠΟΧΗ
Η ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ Η Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

Σχετικά με τη θέση τῶν αρχών της η ανθρωπότητα, σαν να υπακούει σε μιάν υπέρτατη τάξη, δεν οπισθοδρομεί ποτέ. Παρόμοια με τον ταξιδευτή που με πλάγιους ελιγμούς ανεβαίνει από τη βαθειά κοιλάδα στην κορυφή του βουνού, ακολουθεί άφοβα το δρόμο της με ζικ-ζακ και πορεύεται στον σκοπό της με σίγουρο βήμα, δίχως μεταμέλεια και καθυστέρηση[**]. Φτασμένο στο μονοπώλιο το κοινωνικό πνεύμα στρέφει προς τα πίσω ένα μελαγχολικό βλέμμα και με μια βαθειά σκέψη λέει μόνο του:

«Το μονοπώλιο έχει αφαιρέσει τα πάντα από το φτωχό μισθωτό: ψωμί, ρούχα, εστία, ανατροφή, ελευθερία και ασφάλεια. Θα έβαζα το μονοπώλιο να συνεισφέρει· με την προϋπόθεση αυτή θα του διατηρούσα τα προνόμια.

»Η γη και τα ορυχεία, τα δάση και τα νερά, πρώτη κατάσταση του ανθρώπου είναι για τον προλετάριο σε απαγόρευση. Θα παρέμβω στην εκμετάλλευσή τους, θάχω το μεριδιό μου από τα προϊόντα και το μονοπώλιο της γης θα το σεβαστώ.

»Η βιομηχανία έπεσε σε φεουδαρχική κατάσταση· αλλά είμαι εγώ που ασκώ την επικυριαρχία. Οι άρχοντες θα μου πληρώνουν φόρο και θα διατηρούνε τα οφέλη των κεφαλαίων τους.

»Το εμπόριο προαφαιρεί από τους καταναλωτές τα κέρδη με την τοκογλυφία. Θα διασπείρω στο δρόμο του διόδια, θα

χαρτοσημάνω τις συναλλαγές του και θα επιβλέπω τις αποστολές του και θα εξακολουθεί τη πορεία του.

»Το κεφάλαιο νίκησε την εργασία με την εξυπνάδα. Θα ανοίξω σχολεία και οι εργαζόμενοι, αφού οι ίδιοι γίνουν πιο έξυπνοι, θα μπορούσαν να γίνουν με τη σειρά τους καπιταλιστές.

»Η κυκλοφορία λείπει από τα προϊόντα και η κοινωνική ζωή έχει καταστραφεί. Θα δημιουργήσω γέφυρες, δρόμους, κανάλια, αγορές, θέατρα και ναούς και θα υπάρχει ταυτόχρονα εργασία, πλούτος και απελευθέρωση.

»Ο πλούσιος ζεί μέσα στην αφθονία, ενώ ο εργάτης κλαίει στη φτώχεια. Θα βάλω φόρους στο ψωμί, στο κρασί, στο κρέας, στο αλάτι και στο μέλι, πάνω στα είδη πρώτης ανάγκης και στα είδη πολυτελείας και αυτό θα είναι μια αγαθοεργία για τους φτωχούς μου.

»Και θα διορίσω φύλακες στα νερά, στα δάση, στα λιβάδια, τα ορυχεία και στους δρόμους· θα εξαποστείλω φοροεισπράκτορες και παιδαγωγούς για την παιδική ηλικία· θα έχω οπλιστεί ενάντια στους ανυπότακτους, δικαστήρια για να τους δικάζω, φυλακές για να τους τιμωρώ και παπάδες για να τους καταριώνται. Όλες αυτές οι χρήσεις θα παραδοθούν στο προλεταριάτο και θα πληρώνονται από τους ανθρώπους του μονοπωλίου.

»Αυτή είναι η σταθερή και αποτελεσματική θέλησή μου».

Έχουμε να αποδείξουμε πως η κοινωνία δεν μπορεί ούτε καλύτερα να σκεφτεί ούτε πιο χειρότερα να ενεργήσει· αυτό θα είναι το αντικείμενο μιάς επιθεώρησης που, το ελπίζω, θα ξεκαθαρίσει το κοινωνικό πρόβλημα και θα ρίξει καινούργιο φώς.

Κάθε γενικό πολιτειακό μέτρο, κάθε ρύθμιση διοικητική και εμπορική, το ίδιο και κάθε φορολογικός νόμος, δεν είναι στο βάθος παρά ένα από τα αναρίθμητα άρθρα αυτής της αρχαίας συναλλαγής, πάντοτε παραβιασμένης και πάντοτε επαναλαμβανόμενης ανάμεσα στους πατρίκιους και τους πληβείους. Το ότι τα κόμματα ή οι αντιπρόσωποί τους δεν γνωρίζουν τίποτα· ότι επίσης είχανε συχνά αντικρύσει τους

πολιτικούς τους θεσμούς κάτω από καινούργια άποψη, λίγο μας ενδιαφέρει· δεν οφείλεται διόλου στον άνθρωπο, στον νομοθέτη ή τον πρίγκηπα, το νόημα των πράξεών τους αλλά στις ίδιες αυτές καθεαυτές τις πράξεις.

§ I. Η Συνθετική ιδέα του φόρου
Αφετηρία και ανάπτυξη της ιδέας αυτής

Με το σκοπό να κάνουμε πιο κατανοητό αυτό που πρέπει να ακολουθήσει, θέλω, με έναν τρόπο αναστροφής της μεθόδου που έχουμε ακολουθήσει μέχρι τώρα, να εκθέσω την υψηλή θωρία του φόρου· θα δώσω στη συνέχεια τη γέννησή του και στο τέλος θα εκθέσω την αντίφαση και τα αποτελέσματά του. Η συνθετική ιδέα του φόρου, καθώς και η αρχική της σύλληψη, παρουσιάζει ύλη για τις πιο πλατειές αναπτύξεις. Θα περιοριστώ σε μια απλή έκφραση προτάσεων, μαζί με σύντομη ένδειξη για τις αποδείξεις. Η φορολογία στην ουσία της και στον θετικό προορισμό της, είναι η μορφή κατανομής φόρων από το είδος των υπαλλήλων που ο Adam Smith τους επισήμανε με το όνομα *μη-παραγωγικούς*, αν και προσφέρουν σαν πρόσωπα χρήσιμη και αναγκαία εργασία μέσα στην κοινωνία. Μ' αυτόν τον χαρακτηρισμό του *μη-παραγωγικού*, ο A. Smith, που η μεγαλοφυΐα του τα πρόβλεψε όλα και μας άφησε να τα κάνουμε όλα, εννοούσε πως το προϊόν των εργαζομένων αυτών είναι *αρνητικό*, πράγμα που είναι πολύ διαφορετικό από το *τίποτα*, και πως επόμενα η κατανομή των φόρων ακολουθεί από την πλευρά τους έναν άλλον τρόπο από τον τρόπο της ανταλλαγής.

Ας θεωρήσουμε, πραγματικά, το τι γίνεται, από την άποψη της κατανομής φόρων, μέσα στις τέσσερις μεγάλες διαιρέσεις της ομαδικής εργασίας: *εξαγωγές, βιομηχανία, εμπόριο, γεωργία*. Κάθε παραγωγός φέρνει στην αγορά ένα πραγματικό προϊόν που η ποσότητά του μπορεί να μετρηθεί, η ποιότητά του να ελεγχθεί, η τιμή να διαφιλονικηθεί και τέλος η αξία να προεξοφληθεί είτε απέναντι σ' άλλες υπη-

ρεσίες ή εμπορεύματα, είτε με μετρητά. Για όλες αυτές τις επιχειρήσεις η κατανομή δεν είναι λοιπόν τίποτ' άλλο παρά η αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων, σύμφωνα με τον νόμο της αναλογικότητας των αξιών.

Τίποτα το ανάλογο δεν συμβαίνει με τους δημόσιους υπαλλήλους. Αυτοί πετυχαίνουν το δικαίωμα υπαρξής τους, όχι με την παραγωγή πραγματικών χρησιμοτήτων, αλλά από την μη παραγωγικότητά τους, δίχως να είναι δικό τους λάθος. Γι' αυτούς, ο νόμος της αναλογικότητας είναι αντίστροφος: ενώ ο κοινωνικός πλούτος σχηματίζεται και αυξάνεται σε ευθύ λόγο με την ποσότητα, την ποικιλία και την αναλογία των πραγματικών προϊόντων που παρουσιάζουν οι τέσσερεις μεγάλες παραγωγικές κατηγορίες, η ανάπτυξη του ίδιου αυτού πλούτου, η αρτιότητα της κοινωνικής τάξης, πρoϋποθέτουν αντίθετα, σχετικά με το προσωπικό της πολιτείας, μια προοδευτική και απροσδιόριστη συστολή. Οι υπάλληλοι του Κράτους είναι λοιπόν αληθινά μη-παραγωγικοί. Απ' την άποψη αυτή ο J.-B. Say σκέπτεται όπως κι ο A. Smith και καθετί που έγραψε σχετικά μ' αυτά για να διορθώσει το δάσκαλό του και που είχε την αδεξιότητα να το υπολογίσει σαν τίτλο τιμής και δόξας, προέρχεται αποκλειστικά, όπως είναι εύκολο να το δεί κανένας, από μια παρανόηση. Με μια λέξη ο μισθός των υπαλλήλων της κυβέρνησης αποτελεί για την κοινωνία ένα *έλλειμμα*· πρέπει να υπολογιστεί στις *απώλειες*, όπου ο σκοπός της βιομηχανικής οργάνωσης πρέπει να τις ελαττώνει αδιάκοπα· ποιό άλλο χαρακτηρισμό μπορούμε να δώσουμε ύστερα απ' αυτό στους ανθρώπους της εξουσίας αν δεν είναι αυτός που τους έδωσε ο A. Smith;

Να λοιπόν μια κατηγορία υπηρεσιών που, μη δίνοντας πραγματικά προϊόντα δεν μπορεί καθόλου να πληρωθεί με τη συνηθισμένη μορφή· υπηρεσίες που δεν πέφτουν κάτω από το νόμο της ανταλλαγής, που δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο ιδιαίτερης κερδοσκοπίας, ανταγωνισμού, συμμετοχής, ούτε κανενός είδους εμπορίου· υπηρεσίες που θεωρούνται στο βάθος πως μπορούν να εκπληρούνται δίχως μισθό απ' όλους τους ανθρώπους, αλλά που τις αναθέτουν, δυνάμει του

νομου του καταμερισμου της εργασιας, σε εναν μικρο αριθμό ανθρώπων ειδικών που απασχολούνται σ' αυτές αποκλειστικά, πρέπει επόμενα να πληρωθούν. Η ιστορία επιβεβαιώνει το γενικό αυτό δοσμένο. Το ανθρώπινο πνεύμα που πάνω σε κάθε πρόβλημα δοκιμάζει όλες τις λύσεις, επιχείρησε επίσης να βάλει κάτω από την ανταλλαγή τις δημόσιες υπηρεσίες· για πολύ καιρό οι δάσκαλοι στη Γαλλία, οι συμβολαιογράφοι κλπ. δεν ζούσαν παρά από την ανταλλαγή αυτή. Αλλά η εμπειρία απέδειξε πως ο τρόπος αυτός της κατανομής που εφαρμοζότανε στους μη-παραγωγικούς στοίχιζε πολύ, ξεπηδούσαν πολλές δυσχέρειες και έπρεπε να εγκαταλειφθεί.

Η οργάνωση των μη-παραγωγικών υπηρεσιών συνεισφέρει στη γενική ευημερία με πολλούς τρόπους: πρώτα, απαλλάσσει τους παραγωγούς από τη φροντίδα των δημοσίων υποθέσεων, που όλοι όφειλαν να συμμετέχουν και που κατά συνέπεια όλοι είναι πολύ ή λίγο σκλάβοι, δεύτερο, δημιουργεί μέσα στην κοινωνία μια τεχνητή κεντρικοποίηση, εικόνα και προανάκρουσμα της μελλοντικής αλληλεγγύης των επιχειρήσεων, τρίτο, τέλος, δίνει το πρώτο δοκίμιο της ισορροπίας και της τακτοποίησης.

Έτσι, αναγνωρίζουμε μαζί με τον J.-B. Say την χρησιμότητα των δασκάλων και των άλλων συντελεστών της δημόσιας εξουσίας· αλλά υποθέτουμε πως η χρησιμότητα αυτή είναι εντελώς αρνητική και αποδίνουμε σ' αυτούς τους υπαλλήλους τον τίτλο του μη-παραγωγικού που τους έδωσε ο A. Smith, όχι από κανένα αντιπαθητικό συναίσθημα, αλλά γιατί πραγματικά δεν μπορούν να ταξινομηθούν μέσα στην κατηγορία των παραγωγικών. «Η φορολογία, λέει πολύ σωστά ένας οικονομολόγος της σχολής του Say, ο κ. J. Garnier[100] είναι μια *στέρηση* που πρέπει να προσπαθήσουμε να την ελαττώσουμε όσο μπορούμε, ίσαμε το ποσό των αναγκών της κοινωνίας». Αν ο συγγραφέας αυτός είχε σκεφτεί πάνω στο νόημα των λόγων του, θα έβλεπε πως η λέξη *στέρηση* που χρησιμοποίησε είναι συνώνυμη με την λέξη *μη-παραγωγή* και επόμενα αυτά που σαν όφελος μαζεύει η φορολογία είναι αληθινά *μη-παραγωγικά*.

Επιμένω πάνω σ' αυτόν τον ορισμό, που μου φαίνεται άλλωστε λιγότερο αμφισβητήσιμος αν συζητήσουμε ακόμη πάνω στη λέξη, που όλοι συμφωνούν πάνω σ' αυτόν επειδή περικλείνει το σπέρμα της πιο μεγάλης επανάστασης που έπρεπε να εκπληρωθεί μέσα στον κόσμο, δηλαδή εννοώ για την υποταγή των μη-παραγωγικών λειτουργιών στις παραγωγικές λειτουργίες, με μια λέξη για την πραγματική υποταγή, που πάντοτε την επιζητούσαν και πότε δεν την πετύχαιναν, της εξουσίας στους πολίτες.

Αυτό είναι μια συνέπεια της ανάπτυξης των οικονομικών αντιφάσεων, πως η τάξη μέσα στην κοινωνία δείχνεται αρχικά σαν αντίστροφη· πως αυτό που έπρεπε να είναι απάνω τοποθετημένο είναι προς τα κάτω· αυτό που έπρεπε να είναι σε σύνδεση φαίνεται κομματιασμένο και αυτό που έπρεπε να ήτανε στο φώς βρίσκεται στη σκιά. Έτσι η εξουσία, που στην ουσία της είναι όπως το κεφάλαιο βοηθητική και υποταγμένη στην εργασία, γίνεται με τον κοινωνικό ανταγωνισμό, ο κατάσκοπος, ο κριτής και ο τύραννος των παραγωγικών λειτουργιών. Η εξουσία είναι η υπέρτατη αρχή.

Σ' όλους τους καιρούς, οι εργαζόμενες τάξεις συμπαρακολούθησαν, ενάντια στην δημόσια κάστα, τη λύση της αντινομίας αυτής που μόνο η οικονομική επιστήμη μπόρεσε να δώσει το κλειδί της. Οι ταλαντεύσεις, δηλαδή οι πολιτικές διαταραχές, που προκύπτουν απ' την πάλη αυτή της εργασίας ενάντια στην εξουσία, που πότε οδηγούσαν σε μια περιστολή της κεντρικής δύναμης, που διακυνδύνευε και την ύπαρξη της κοινωνίας, πότε εξυψώνοντας πάνω από κάθε μέτρο την ίδια αυτή δύναμη, γεννάει τον δεσποτισμό. Έπειτα τα προνόμια της διοίκησης, οι άπειρες ευχαριστήσεις που δίνει η φιλοδοξία κι η υπερηφάνεια, που έκαναν τις μη-παραγωγικές λειτουργίες αντικείμενο γενικής επιθυμίας, μια καινούργια ζύμη διαφωνίας διεισδύει στην κοινωνία, που, διαιρεμένη ήδη αφενός σε καπιταλιστές και μισθωτούς, και αφετέρου σε παραγωγικούς και μη-παραγωγικούς, διαιρείται ξανά για την εξουσία σε μοναρχικούς και δημοκράτες. Η πάλη της βασιλείας και της δημοκρατίας μας δίνει την ύλη

του πιο θαυμάσιου, του πιο σημαντικού από τα επεισόδιά μας. Τα όρια της εργασίας αυτής δεν μας επιτρέπουν μια παρέκκλιση τόσο μεγάλη και αφού επισημάναμε αυτόν τον καινούργιο κλάδο του πλατιού διχτυού των ανθρώπινων παραπλανήσεων, θα αφοσιωθούμε αποκλειστικά, μιλώντας για τη φορολογία από οικονομική άποψη.

Αυτή είναι λοιπόν, στη πιο σύντομη έκθεσή της, η συνθετική θωρία της φορολογίας, δηλαδή αν μου επιτρέπετε αυτήν τη σύγκριση, του πέμπτου αυτού δρόμου του άρματος της ανθρωπότητας, που κάνει τόσο θόρυβο και που τον ονομάζουν, το Κράτος. Το Κράτος, η πολιτεία ή το μέσο ύπαρξής της: η φορολογία είναι, το ξαναλέω, το επίσημο όνομα της τάξης που επισημαίνεται στην πολιτική οικονομία με το όνομα μηπαραγωγική, με μια λέξη της υπηρετικότητας της κοινωνίας[101].

Αλλά το δημόσιο δίκαιο δεν ξεπηδάει εντελώς απ' αυτή την απλή ιδέα, που διαμέσου των αιώνων έπρεπε να μένει σε κατάσταση υπερβατικής αντίληψης. Για να υπερπηδήσει ο πολιτισμός ένα τέτοιο ύψωμα, έπρεπε να διασχίσει φοβερές θύελλες και αναρίθμητες επαναστάσεις, που μέσα σε κάθε μια θα έλεγες πως ανανεώνει τις δυνάμεις του με ένα λουτρό αίματος. Και όταν τέλος η παραγωγή, που παρουσιάζεται με το κεφάλαιο, φαίνεται προς στιγμή να υποτάσσει ολοκληρωτικά το μη-παραγωγικό όργανο, παρουσιάζεται το κράτος· η κοινωνία τότε εξεγείρεται αγανακτισμένη, η εργασία θρηνεί για τη μελλοντική της ελευθερία, η δημοκρατία τρέμει για την κατάντια της εξουσίας, η δικαιοσύνη φωνάζει για τα σκάνδαλα και οι χρησμοί των θεών να μας λένε πως έχει φτάσει το τέλος του κόσμου. Είναι πραγματικά τόσο αληθινό πως η ανθρωπότητα δεν θέλει ποτέ αυτό που αναζητάει και πως η πιο μικρή πρόοδος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί δίχως να ρίξει τον πανικό ανάμεσα στους λαούς!

Ποιό είναι λοιπόν σ' αυτή την εξέλιξη, το σημείο αφετηρίας της κοινωνίας και με ποιά στριφογυρίσματα φτάνει στην πολιτική μεταρρύθμιση, δηλαδή στην οικονομία μέσα στις δαπάνες της, στην ισοτιμία της κατανομής της φορο-

λογίας της, και στην υποταγή της εξουσίας στην βιομηχανία; Αυτό θα εξετάσουμε τώρα με λίγες λέξεις, με την επιφύλαξη να δούμε τις αναπτύξεις στην συνέχεια.

Η πρωταρχική ιδέα της φορολογίας είναι η εξαγορά[102]. Με το νόμο του Μωϋσή κάθε πρωτότοκο παιδί το θεωρούσαν πως ανήκε στον Ιεχωβά και έπρεπε να εξαγοραστεί με μια προσφορά· έτσι ο φόρος παρουσιάζεται παντού με τη μορφή δεκάτης ή σαν δικαίωμα φιλοδωρήματος που μ' αυτό ο γαιοκτήμονας εξαγόραζε κάθε χρόνο από τον υπέρτατο άρχοντα το προνόμιο εκμετάλλευσης που το θεωρούσανε πως δεν προέρχεται παρά απ' αυτόν. Η θεωρία αυτή του φόρου δεν είναι επιπλέον παρά ένα από τα ιδιαίτερα άρθρα αυτού που το ονομάζουν το κοινωνικό συμβόλαιο.

Οι αρχαίοι και οι νεώτεροι συμφωνούν μεταξύ τους, με όρους περισσότερο ή λιγότερο σαφείς, να παριστάνουν την νομική κατάσταση των κοινωνιών σαν αντίδραση της αδυναμίας ενάντια στη δύναμη. Η ιδέα αυτή κυριαρχεί μέσα σ' όλες τις εργασίες του Πλάτωνα, ιδιαίτερα στον Γοργία, όπου υποστηρίζει με περισσότερη λεπτότητα παρά λογική, την αιτία των νόμων σαν ενάντια στη βία, δηλαδή τη νομοθετική δεσποτεία ενάντια στην αριστοκρατική και πολεμική δεσποτεία. Μέσα σ' αυτή την σκληρή, διαμάχη, όπου η λογική απόδειξε πως είναι ίση και για τα δυό μέρη, ο Πλάτων δεν εκφράζει παρά το συναίσθημα ολόκληρης της αρχαιότητας. Πολύ πριν από αυτόν ο Μωυσής διανέμοντας τα χωράφια, καθιερώνοντας την αναλλοτρίωτη πατριαρχία και διατάζοντας έναν καθαρισμό γενικό και δίχως εξόφληση όλων των υποθηκών κάθε πενήντα χρόνια, όρθωσε ένα εμπόδιο ενάντια στην επιδρομή της δύναμης. Όλη η Βίβλος είναι ένας ύμνος για τη δικαιοσύνη, δηλαδή, σύμφωνα με το στύλ των εβραίων, στην φιλανθρωπία, την ηπιότητα του δυνατού απέναντι στον αδύνατο, στη θεληματική απάρνηση των προνόμιων της δύναμης. Ο Σόλων, αρχίζοντας την νομοθετική αποστολή του με γενική κατάργηση των χρεών και δημιουργώντας δικαιώματα και περιορισμούς, δηλαδή εμπόδια που εξασφάλιζαν το μη ξαναγύρισμά τους, δεν έγινε λιγότερο αντι-

δραστικός. Ο Λυκούργος πηγαίνει πιο μακριά: προάσπισε την ατομική κατοχή και προσπάθησε να απορροφήσει τον άνθρωπο μέσα στο κράτος, εκμηδενίζοντας την ελευθερία για να διατηρήσει καλύτερα την ισορροπία. Ο Hobbes, κάνοντας, και πολύ δικαιολογημένα, να πηγάζει η νομοθεσία από την κατάσταση πολέμου, έφτασε από έναν άλλο δρόμο στην σύσταση της ισότητας πάνω σε μιάν εξαίρεση: τον δεσποτισμό. Το βιβλίο του[103], το τόσο συκοφαντημένο, δεν είναι παρά μια ανάπτυξη αυτής της περίφημης αντίθεσης. Το σύνταγμα του 1830, καθιερώνοντας την επανάσταση που έγινε το 1789 από τον όχλο ενάντια στους ευγενείς και διατάζοντας την αφαιρεμένη ισότητα των προσώπων μπροστά στο νόμο, παρά την πραγματική ανισότητα των δυνάμεων και των ταλέντων που αποτελούν το αληθινό θεμέλιο του κοινωνικού συστήματος, δεν είναι ακόμη παρά μια διαμαρτυρία της κοινωνίας προς όφελος του φτωχού ενάντια στον πλούσιο, του μικρού ενάντια στον μεγάλο. Όλοι οι νόμοι του ανθρώπινου γένους πάνω στην πώληση, την αγορά, στο νοίκιασμα, στην ιδιοκτησία, στο δάνειο, στην υποθήκη, στην παραγγελία, στις διαδοχές, στις δωρεές, στις διαθήκες, στην προίκα, στην ανηλικότητα, την επιτροπεία κλπ. είναι πραγματικά εμπόδια ορθωμένα από την νομοθετική αυτεξουσιότητα ενάντια στην αυθαιρεσία της δύναμης. Ο σεβασμός των συμβολαίων, η πιστότητα στο λόγο, η θρησκευτικότητα του όρκου είναι το επινόημα, το παραμύθι, όπως έλεγε θαυμάσια ο περίφημος Λύσανδρος, που μ' αυτά η κοινωνία εξαπατάει τους δυνατούς και τους βάζει στο ζυγό.

Η φορολογία ανήκει στη μεγάλη αυτή οικογένεια θεσμών: των προληπτικών, καταναγκαστικών, καταπιεστικών και εκδικητικών, που ο A. Smith επισήμανε με το γενικό όνομα της πολιτικής αστυνόμευσης, της αστυνομίας και που δεν είναι, όπως είπα στην πρωταρχική της σύλληψη, παρά η αντίδραση της αδυναμίας ενάντια στη δύναμη. Αυτό είναι που προκύπτει, ανεξάρτητα από τις ιστορικές μαρτυρίες που αφθονούν, και που θα αφήσουμε στην άκρη για να καταπιαστούμε αποκλειστικά με την οικονομική απόδειξη,

με τη φυσική διάκριση που έγινε για τους φόρους.

Οι φόροι κατανέμονται σε δυό μεγάλες κατηγορίες: 1ο Φόροι *κατανεμητοί ή προνομιακοί*, είναι οι πιο αρχαίοι που έχουν επιβληθεί. 2ο Φόροι *κατανάλωσης ή μερισματικοί*, που η τάση τους, συγκρινόμενοι με τους πρώτους, είναι να εξισώσουν ανάμεσα σε όλους τα δημόσια βάρη.

Το πρώτο είδος φόρων – που περιλαβαίνει σε μας τον έγγειο φόρο, τον φόρο για τις πόρτες και τα παράθυρα, την προσωπική εισφορά, κλπ. – είναι η προμήθεια που ο μονάρχης διατηρεί για τον εαυτό του πάνω σε όλα τα μονοπώλια που παραχωρεί ή ανέχεται. Είναι όπως είπαμε η αποζημίωση του φτωχού, είναι η τιμή της ελευθερίας διαχείρισης που δίνεται στην ιδιοκτησία. Αυτή υπήρξε η μορφή και το πνεύμα του φόρου μέσα σ' όλες τις αρχαίες μοναρχίες: η φεουδαρχία υπήρξε το ιδανικό τους. Εδώ ο φόρος δεν ήτανε παρά φόρος υποτέλειας που πληρωνότανε από τον εξαρτημένο στον γαιοκτήμονα ή στον καθολικό συμμέτοχο, τον βασιλιά.

Όταν αργότερα, με την ανάπτυξη του δημοσίου δικαίου, η βασιλεία, πατριαρχική μορφή της υπέρτατης εξουσίας, αρχίζει να διαποτίζεται με δημοκρατικό πνεύμα, ο φόρος γίνεται *συνεισφορά* που κάθε φόρου υποτελής όφειλε στο δημόσιο ΠΡΑΓΜΑ, και που, αντί να πέσει στα χέρια του υπέρτατου άρχοντα, συγκεντρώνεται στο θησαυροφυλάκιο του κράτους. Σ' αυτή την εξέλιξη, η αρχή της φορολογίας παραμένει ανέπαφη: δεν πρόκειται μόνο πως ο θεσμός μεταβάλλεται· αλλά πως τον πραγματικό υπέρτατο άρχοντα τον διαδέχεται ο εικονικός. Το πώς ο φόρος μπαίνει στο βαλάντιο του ανώτατου άρχοντα ή πώς χρησιμεύει να εξοφληθεί ένα κοινό χρέος, δεν είναι πάντοτε παρά διεκδίκηση της κοινωνίας ενάντια στο προνόμιο: δίχως αυτό είναι αδύνατο να πούμε γιατί ο φόρος επιβάλλεται με λόγο ανάλογο με τις περιουσίες.

«Πως όλος ο κόσμος συνεισφέρει στις δημόσιες δαπάνες, τίποτα το καλύτερο· αλλά γιατί ο πλούσιος πληρώνει περισσότερα από τον φτωχό; Αυτό είναι σωστό, θα μου πείτε, επειδή κατέχει περισσότερα. Ομολογώ πως δεν καταλαβαίνω

αυτή τη δικαιοσύνη. Ένα απ' τα δύο: είτε ο αναλογικός φόρος εξασφαλίζει ένα προνόμιο προς όφελος των δυνατών είτε είναι ίδιος για όλους. Γιατί αν η ιδιοκτησία είναι φυσικό δικαίωμα, όπως το θέλει η Διακήρυξη του 1793, καθετί που μου ανήκει σύμφωνα με το δικαίωμα αυτό είναι τόσο ιερό όσο και το πρόσωπό μου, είναι το αίμα μου, είναι η ζωή μου, είναι εγώ ο ίδιος. Όποιος την αγγίζει προσβάλλει την κόρη του ματιού μου. Τα 100.000 φράγκα του εισοδήματός μου είναι τόσο απαραβίαστα όσο και το μεροκάματο των 75 λεπτών της μοδιστρούλας, τα διαμερίσματά μου όσο κι η σοφίτα. Ο φόρος δεν κατανεμέται εξαιτίας ή σύμφωνα με τη φυσική δύναμη, από το ύφος ή το ταλέντο· ούτε περισσότερο εξαιτίας της ιδιοκτησίας» (Τι είναι η ιδιοκτησία; κεφ.II).

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι τόσο πιο σωστές, όσο η αρχή πως αυτές έχουν σαν σκοπό να αντιταχθούν στην αρχή της αναλογικής κατανομής είχαν την περίοδο της εφαρμογής τους. Ο αναλογικός φόρος είναι πολύ πιο μεταγενέστερος στην ιστορία από τον φόρο υποτελείας, που αποτελούσε μιάν απλή και ημιεπίσημη αναγνώριση δίχως πραγματική οφειλή.

Το δεύτερο είδος φόρων περιλαθαίνει γενικά όλους αυτούς που τους επισημαίνουν μ' ένα είδος αντιφράσης με το όνομα *έμμεσων* συνεισφορών: ποτά, αλάτι, καπνός, τελωνειακά τέλη, με μια λέξη όλους του δασμούς που διαταράζουν *άμεσα*, το μόνο πράγμα που έπρεπε να δασμολογηθεί: το προϊόν. Η αρχή του φόρου αυτού, που το όνομά του είναι ένας αληθινός παραλογισμός, είναι αδιαφιλονίκητα καλύτερα θεμελιωμένος στη θεωρία και με μια πιο μεγάλη ευθύτητα από την προηγούμενη. Επίσης, κατά τη γνώμη των πολλών, πάντοτε λαθεμένη τόσο σε όσα τον ωφελούν όσο και σε όσα τον ζημιώνουν, δεν διστάζω καθόλου να πω, πως ο φόρος αυτός είναι ο μοναδικά κανονικός, εκτός από την κατανομή και την είσπραξη, που γι' αυτά εδώ δεν θα καταπιαστώ καθόλου.

Γιατί αν είναι αληθινό, όπως το εξηγήσαμε τώρα αμέσως, πως η αληθινή φύση του φόρου είναι να εξοφλήσει, σύμφωνα μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο μισθού, ορισμένες υπηρεσίες που

ξεφεύγουν από τη συνηθισμένη μορφή της ανταλλαγής προκύπτει πως όλοι οι παραγωγοί προσωπικά απολαβαίνοντας εξίσου τις ίδιες υπηρεσίες οφείλουν να συνεισφέρουν στην οφειλή αυτή ίση μερίδα. Το μερίδιο καθενός θα είναι επόμενα ένα τμήμα του ανταλλασσόμενου προϊόντός του ή με άλλα λόγια, ένα παρακράτημα πάνω στις αξίες που παραδίνονται απ' αυτόν για την κατανάλωση. Αλλά κάτω από το καθεστώς του μονοπώλιου και με την έγγειο είσπραξη ο φοροεισπράκτορας φτάνει στο προϊόν πριν μπεί στην ανταλλαγή, πριν δηλαδή γίνει προϊόν· περίπτωση που έχει σαν αποτελέσμα να πέφτει το ολικό ποσό του δασμού στα έξοδα της παραγωγής, επόμενα να μεταφέρεται τελικά πάνω στους καταναλωτές και να απαλλάσσει το μονοπώλιο.

Όποια κι αν είναι η σημασία του κατανεμητού και του μερισματικού φόρου, ένα πράγμα παραμένει θετικό κι αυτό είναι που μας ενδιαφέρει περισσότερο: είναι πως, με την αναλογικότητα του φόρου, η πρόθεση του μονάρχη ήτανε να κάνει να συνεισφέρουν οι πολίτες στα δημόσια βάρη, όχι πια, σύμφωνα με την παλιά φεουδαρχική αρχή, διαμέσου ενός κεφαλικού φόρου που υπονοεί την ιδέα της συνεισφοράς που μετριέται σύμφωνα με τον αριθμό των φορολογουμένων, όχι εξαιτίας των αγαθών των, αλλά με την αναλογία οφειλής του καθενός σύμφωνα με τα κεφάλαιά του, πράγμα που προϋποθέτει πως τα κεφάλαια αποχτούν μιάν ανώτερη εξουσία από τους καπιταλιστές. Όλος ο κόσμος, αυθόρμητα και με μοναδική ομοφωνία, βρίσκει την κατανομή αυτή δίκαιη· όλος ο κόσμος κρίνει, επόμενα αυθόρμητα και ομόφωνα πως ο φόρος είναι ένα είδος προ-κράτησης της κοινωνίας, ένα είδος εξαγοράς του μονοπώλιου. Αυτό είναι πιο πολύ ορατό στην Αγγλία όπου, με έναν ειδικό νόμο, οι ιδιοκτήτες γης και εργοστασίων εξοφλούν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, ένα φόρο από 200 εκατομμύρια που τον ονομάζουν: ο δασμός για τους φτωχούς.

Με δυο λέξεις ο πρακτικός και ομολογημένος σκοπός του φόρου είναι να ασκηθεί πάνω στους πλούσιους, προς όφελος του λαού, μια προείσπραξη ανάλογη με το κεφάλαιο.

Έτσι, η ανάλυση των γεγονότων, αποδείχνει πως ο κατανεμητός φόρος, ο φόρος του μονοπωλίου, αντί να πληρωθεί απ' αυτούς που κατέχουν, πληρώνεται σχεδόν ολόκληρος απ' αυτούς που δεν κατέχουν.

Πως ο μερισματικός φόρος χωρίζοντας τον παραγωγό από τον καταναλωτή, βλάπτει αποκλειστικά τον τελευταίο, πράγμα που δεν αφήνει στον καπιταλιστή παρά, να πληρώσει το μερίδιό του, σάν οι περιουσίες να ήτανε απόλυτα ίσες.

Τέλος, πως ο στρατός, τα δικαστήρια, η αστυνομία, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα σωφρονιστήρια, οι δημόσιοι υπάλληλοι, η θρησκεία ακόμη, καθετί που η κοινωνία δημιουργεί για την προστασία, την απελευθέρωση και την ανακούφιση του προλετάριου, που πληρώνεται προκαταβολικά και φυλάγεται για την επιβίωση του προλετάριου, κατευθύνεται στη συνέχεια ενάντια στον προλετάριο, έτσι που το προλεταριάτο, που αρχικά δεν εργαζότανε παρά για την κάστα που το καταξέσχιζε, δηλαδή για τους καπιταλιστές οφείλει να εργάζεται ακόμη για την κάστα που το μαστιγώνει δηλαδή για τους μη-παραγωγικούς.

Τα γεγονότα αυτά είναι τώρα τόσο γνωστά και οι οικονομολόγοι, τους οφείλω τη δικαίωση αυτή, τα έχουν εκθέσει με τέτοια σαφήνεια, που παραιτούμαι από μια δεύτερη επεξεργασία των αποδείξεων τους και που στο τέλος δεν βρίσκουν καθόλου αντιρρήσεις. Αυτό που έχω πρόθεση να ξεκαθαρίσω και που οι οικονομολόγοι νομίζω πως δεν το έχουν αρκετά καταλάβει είναι πως η κατάσταση του εργαζόμενου, που έγινε σ' αυτή την καινούργια φάση της κοινωνικής οικονομίας, δεν επιδέχεται καμιά βελτίωση, πως, εκτός από την περίπτωση όπου η βιομηχανική οργάνωση και επόμενα η πολιτική μεταρρύθμιση θα οδηγούσε στην ισότητα των περιουσιών, το κακό είναι συμφυές με τους θεσμούς της πολιτείας όπως η σκέψη της φιλανθρωπίας που τους γέννησε, τέλος πως το ΚΡΑΤΟΣ, όποια μορφή κι αν πραγματώνει, αριστοκρατική ή θεοκρατική, μοναρχική ή δημοκρατική, όσο καιρό που δεν θα έχει γίνει το υπάκουο και πειθαρχικό όργανο μιας κοι-

νωνίας από ίσους, θα είναι για το λαό μια αναπόφευκτη κόλαση, θα έλεγα σε νόμιμη καταδίκη στην κόλαση.

§ II. Η αντινομία του φόρου

Ακούω μερικές φορές τους οπαδούς του statu quo να ισχυρίζονται πως, σχετικά με το παρόν, απολαμβάνουμε αρκετής ελευθερίας και πως επίσης, σε πείσμα των καταγγελιών ενάντια στην τάξη των πραγμάτων, βρισκόμαστε σε συμφωνία με τους θεσμούς μας. Είμαι, το λιγότερο σχετικά με τους φόρους, ολοκληρωτικά με τη γνώμη αυτών των οπτιμιστών.

Σύμφωνα με τη θεωρία που αναπτύξαμε, ο φόρος είναι η αντίδραση της κοινωνίας ενάντια στο μονοπώλιο. Οι γνώμες πάνω σ' αυτό είναι ομόφωνες· λαός και νομοθέτης, οικονομολόγοι, δημοσιογράφοι και κωμωδιογράφοι, μεταφράζοντας ο καθένας στη γλώσσα του την κοινωνική σκέψη, δημοσιεύουν αμιλλόμενοι πως ο φόρος πρέπει να πέφτει στους πλούσιους, να χτυπάει τα περιττά και τα αντικείμενα πολυτελείας και να αφήνει ελεύθερα τα είδη πρώτης ανάγκης. Με μια λέξη, έκαναν με το φόρο ένα είδος προνόμιο για τους προνομιούχους, σκέψη κακή επειδή έγινε από το γεγονός της αναγνώρισης της νομιμότητας του προνόμιου που σε καμιά περίπτωση και σε κάποια μορφή δεν έχει καμιά αξία. Ο λαός έπρεπε να τιμωρηθεί γι' αυτή την εγωϊστική συνέπεια· η θεία πρόνοια ποτέ δεν έχει λαθέψει στην αποστολή της.

Έτσι, από τη στιγμή που ο φόρος συλλαθαίνεται σαν απαίτηση, έπρεπε να επιβληθεί ανάλογα με τις ικανότητες, είτε να χτυπήσει το κεφάλαιο είτε να διαταράξει ειδικότερα το εισόδημα. Έτσι, θα παρατήρησαν πως ο καταμερισμός του φόρου ανάλογα με το κεφάλαιο όντας ακριβώς αυτός που θα υιοθετούσε μια χώρα όπου όλες οι περιουσίες θα ήτανε ίσες, εκτός από τις διαφορές στο σύστημα φορολογίας και την είσπραξη των φόρων, οι δημόσιοι εισπράκτορες, το δημόσιο ταμείο είναι το πιο φιλελεύθερο μέσα στην κοινωνία μας και πως πάνω στο σημείο αυτό τα ήθη μας είναι πραγματικά σε

καθυστέρηση με τους θεσμούς μας. Αλλά όπως μέσα στα κακά πράγματα τα καλύτερα δεν μπορούν ν' αποφύγουν να γίνουν μισητά, θα βλέπαμε τον εξισωτικό φόρο να συντρίβει το λαό, ακριβώς γιατί ο λαός δεν είναι καθόλου στο ύψος του.

Υποθέτω πως το ακαθόριστο εισόδημα της Γαλλίας, για κάθε οικογένεια από τέσσερα πρόσωπα, είναι 1.000 φράγκα. Είναι ένας αριθμός λίγο μεγαλύτερος απ' αυτόν που μας έδωσε ο κ. Chevalier, που δεν βρήκε παρά 63 λεπτά τη μέρα και κατά κεφαλή, είτε 919 φράγκα και 80 λεπτά για κάθε νοικοκυριό. Ο φόρος που είναι σήμερα περισσότερος από ένα δισεκατομμύριο, είτε περίπου το όγδοο του ολικού εισοδήματος, κάθε οικογένεια που κερδίζει 1.000 φράγκα το χρόνο, φορολογείται με 125 φράγκα.

Σύμφωνα μ' αυτά, ένα εισόδημα 2.000 φράγκων πληρώνει 250 φράγκα, ένα εισόδημα 3.000 φράγκα 375 φράγκα κ.λπ. Η αναλογία είναι αυστηρή και μαθηματικά απρόσβλητη, το δημόσιο ταμείο είναι σίγουρο, αριθμητικά, πως δεν θα χάσει τίποτα.

Αλλά από την πλευρά των φορολογουμένων η υπόθεση αλλάζει ολοκληρωτικά. Ο φόρος που, μέσα στη σκέψη του νομοθέτη, έπρεπε να είναι ανάλογος με την περιουσία, είναι αντίθετα προοδευτικός προς την κατεύθυνση της αθλιότητας, έτσι που, όσο περισσότερο φτωχός είναι ο πολίτης τόσο περισσότερα πληρώνει. Αυτό προσπαθώ να δείξω παρακάτω με μερικά νούμερα. Σύμφωνα με τον αναλογικό φόρο, η οφειλή στο δημόσιο ταμείο είναι:

Για εισόδημα	1.000	2.000	3.000	4.000	5.000	κ.λπ. φρ.
Συνεισφορά	. 125	250	375	500	625	κ.λπ.

Ο φόρος φαίνεται έτσι ν' αυξάνει σύμφωνα με τη σειρά αυτή ανάλογα με το εισόδημα.

Αλλά αν αναλογιστούμε πως κάθε άθροισμα του εισοδήματος αποτελείται από 365 μονάδες, που κάθε μια παρουσιάζει το ημερήσιο εισόδημα του φορολογούμενου, δεν θα βρούμε πλέον πως ο φόρος είναι αναλογικός· θα βρούμε πως είναι ίσος. Πραγματικά, αν για ένα εισόδημα 1.000 φράγκων το Κράτος προεισπράττει 125 φράγκα φόρο, είναι ωσάν ν'

αφαιρεί από την φορολογούμενη οικογένεια 45 ημέρες από την συντήρησή της· το ίδιο και οι με αλφαβητική σειρά φορολογούμενες των 250, 375, 500, 625 φράγκων, δεν κάνουν πάντοτε για κάθε μια παρά έναν φόρο των 45 ημερομισθίων του δασμού.

Λέω τώρα πως η ισότητα αυτή του φόρου είναι μια τερατώδης ανισότητα και πως είναι πλάνη να φανταστείτε, γιατί το ημερήσιο εισόδημα είναι πιο σημαντικό, πως η συνεισφορά με τη βάση αυτή είναι η πιο ισχυρή. Ας μεταφέρουμε την άποψή μας του προσωπικού εισοδήματος στο ομαδικό εισόδημα.

Με τη δράση του μονοπώλιου, ο κοινωνικός πλούτος εγκαταλείποντας την εργαζόμενη τάξη για να περάσει στην καπιταλιστική τάξη, ο σκοπός του φόρου είναι να τροποποιήσει τη μετατόπιση αυτή και να αντιδράσει ενάντια στην κερδοσκοπία, ασκώντας σε κάθε προνομιούχο μια ανάλογη προείσπραξη. Αλλά αναλογικά σε τί; Σ' αυτά που ο προνομιούχος έχει πιο πολλά εισπράξει, δίχως αμφιβολία, κι όχι πάνω στο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου που παρουσιάζει το εισόδημά του. Επόμενα, ο σκοπός του φόρου αποτυχαίνει και ο νόμος γυρίζει στον εμπαιγμό, όταν η εφορία αντί να παίρνει το όγδοό της εκεί που αυτό το όγδοο υπάρχει, το ζητάει ακριβώς απ' αυτούς που έπρεπε να βοηθήσει, να αποκαταστήσει. Ένας τελευταίος υπολογισμός θα το κάνει αυτό πιο ψηλαφητό.

Ας υποθέσουμε πως το εισόδημα της Γαλλίας με 68 λεπτά την ημέρα και κατά κεφαλή, ο πατέρας της οικογένειας (είτε σαν μισθωτός είτε σαν εισόδημα των κεφαλαίων του), φτάνει σε 1.000 φράγκα το χρόνο, παίρνει τα τέσσερα μερίδια του εθνικού εισοδήματος, αυτός που έχει 2.000 φράγκα εισόδημα τα 8 μερίδια, αυτός που έχει 4.000 φράγκα τα 16 μερίδια κ.λπ. Προκύπτει από δω πως ο εργάτης που για ένα εισόδημα των 1.000 φράγκων πληρώνει 125 φράγκα στην εφορία το ένα όγδοο και τα υπόλοιπα για την επιβίωση της οικογένειάς του, ενώ ένας εισοδηματίας που για ένα εισόδημα 6.000 φράγκων δεν πληρώνει παρά 750 φράγκα πραγματοποιεί ένα όφελος

από 17 μερίδια από το ομαδικό εισόδημα ή μ' άλλα λόγια κερδίζει μαζί με το φόρο 425%.

Ας ξαναδούμε με μια άλλη μορφή το ίδιο αποτέλεσμα. Υπολογίζουν στη Γαλλία περίπου 200.000 ψηφοφόρους[104]. Αγνοώ ποιό είναι το άθροισμα των συνεισφορών που πληρώνεται απ' αυτές τις 200.000 ψηφοφόρους, αλλά δεν πιστεύω πως θα απομακρυνθώ πολύ από την αλήθεια αν υποθέσω μια μέση τιμή για τον καθένα από 300 φράγκα, δηλαδή σύνολο για τους 200.000 φορολογούμενους 60 εκατομμύρια στις οποίες θα προσθέσουμε ένα τέταρτο παραπάνω για τις έμμεσες εισφορές των, δηλαδή έστω 75 εκατομμύρια ή 75 φράγκα κατά κεφαλή (υποθέτοντας την οικογένεια κάθε ψηφοφόρου να αποτελείται από 5 άτομα), που πληρώνει στο Κράτος η τάξη των ψηφοφόρων. Ο προϋπολογισμός, σύμφωνα με τα *Οικονομικά Χρονικά* του 1845, όντας 1.106 εκατομμύρια, μένει υπόλοιπο 1 δισεκατομμύριο και 31 εκατομμύρια, πράγμα που δίνει 31 φράγκα και 30 λεπτά για κάθε πολίτη που δεν είναι ψηφοφόρος, τα δυο πέμπτα της συνεισφοράς που πληρώνεται από την τάξη των πλουσίων. Επόμενα για να είναι δίκαιη η αναλογία αυτή, θα έπρεπε οι πόροι της τάξης που δεν ψηφίζει να γίνουν τα δυο πέμπτα των πόρων της τάξης που ψηφίζει· κι αυτό δεν είναι καθόλου αληθινό, θα χρειαστούν γι' αυτό περισσότερα από τα τρία τέταρτα.

Αλλά η δυσαναλογία αυτή θα φανεί ακόμη πιο χτυπητή, αν αναλογιστούμε πως ο λογαριασμός που κάναμε πάνω στη τάξη των ψηφοφόρων είναι λαθεμένος και ευνοϊκός γι' αυτούς.

Πραγματικά, οι μόνο φόροι που υπολογίστηκαν για την απολαυή του δικαιώματος για ψήφο είναι: 1ο η έγγειος συνεισφορά, 2ο η προσωπική και κινητή, 3ο για πόρτες και παράθυρα, 4ο της ευρεσιτεχνίας. Επόμενα, με εξαίρεση τον προσωπικό και κινητό φόρο που ποικίλλει πολύ λίγο, οι άλλοι τρεις φόροι ρίχνονται πάνω στους καταναλωτές και το ίδιο γίνεται και για όλους τους έμμεσους φόρους, που οι κάτοχοι κεφαλαίων τους κάνουν να πληρώνονται από τους καταναλωτές, με εξαίρεση ωστόσο τη φορολογία πάνω στα εκ-

ποιούμενα ακίνητα, που βαρύνουν τον ιδιοκτήτη και που φτάνουν συνολικά τα 150 εκατομμύρια. Επόμενα αν εκτιμήσουμε πως η ιδιοκτησία των ψηφοφόρων φιγουράρει σ' αυτό το τελευταίο άθροισμα σαν ένα έκτο, πράγμα που λέει πολλά, το τμήμα των άμεσων συνεισφορών (409 εκατομμύρια) όντας κατά κεφαλή σε 12 φράγκα, το τμήμα των έμμεσων συνεισφορών (547 εκατομμύρια) σε 16 φράγκα, η μέση τιμή φόρου που πληρώνεται από κάθε ψηφοφόρο, έχοντας ένα νοικοκυριό από 5 πρόσωπα, θα είναι συνολικά 265 φράγκα, ενώ το μερίδιο του εργάτη που δεν έχει παρά τα μπράτσα του[105], για να τραφεί αυτός, η γυναίκα του και τα δυό παιδιά του, θα είναι 112 φράγκα. Με πιο γενικούς όρους, η συνεισφορά κατά κεφαλή στην ανώτερη τάξη είναι 53 φράγκα, στην κατώτερη τάξη 28 φράγκα, που έτσι ξανακάνω το ερώτημά μου: Η ευημερία δεν είναι η μισή στον εργάτη απ' όση είναι στον ψηφοφόρο;

Στο φόρο γίνεται όπως στις περιοδικές εκδόσεις, που κοστίζουν στην πραγματικότητα τόσο πιο ακριβά όσο αυτές βγαίνουν πιο αραιά. Μια εφημερίδα καθημερινή στοιχίζει 40 φράγκα, μια εβδομαδιαία 10 φράγκα, μια μηνιαία 4 φράγκα. Η τιμή της συνδρομής, αν υποθέσουμε πως όλες είναι ίδιες, θα είναι 40, 50 και 120, (δηλαδή 40 φράγκα επί 1 ημέρα = 40 φράγκα, 10 φράγκα επί 7 ημέρες = 70 φράγκα και 4 φράγκα επί 30 ημέρες = 120 δρχ.)· βλέπουμε η ακρίβεια να αυξάνεται με την αραιότητα των εκδόσεων. Έτσι, ακριβώς είναι και η πορεία του φόρου: είναι μια συνδρομή που πληρώνεται από κάθε πολίτη σε ανταλλαγή του δικαιώματος εργασίας και ζωής. Αυτός που χρησιμοποιεί το δικαίωμα αυτό στη μικρότερη αναλογία πληρώνει περισσότερα, αυτός που χρησιμοποιεί το δικαίωμα αυτό λίγο περισσότερο πληρώνει λιγότερα κι αυτός που το χρησιμοποιεί πολύ πληρώνει λίγα.

Οι οικονομολόγοι είναι γενικά σύμφωνοι πάνω σ' όλα αυτά. Έχουν προσβάλει τον αναλογικό φόρο, όχι μονάχα στην βασική αρχή του, αλλά και στην εφαρμογή του· καταπιάστηκαν με τις ανωμαλίες του που σχεδόν όλες προέρχονται από το ότι η σχέση του κεφαλαίου προς το εισόδημα, η

σχέση της καλλιεργούμενης επιφάνειας προς τη γαιοπρόσοδο, δεν είναι ποτέ σταθερή!

«Έστω μια συνεισφορά ενός δεκάτου πάνω στο γεωργικό εισόδημα και χωράφια διαφόρων ποιοτήτων που παράγουν το πρώτο 8 φράγκα σιτάρι, το δεύτερο 6 φράγκα, το τρίτο 5 φράγκα: ο φόρος θα ήτανε το ένα όγδοο στο πιο γόνιμο χωράφι, το ένα έκτο του λιγότερου γόνιμου και τέλος το ένα πέμπτο του ακόμα λιγότερο γόνιμου. Ο φόρος δεν επιβλήθηκε με αντίστροφη έννοια απ' αυτήν που όφειλε να είναι; Αντί για χωράφια θα μπορούσαμε να υποθέσουμε τα άλλα μέσα της παραγωγής και να συγκρίνουμε κεφάλαια της ίδιας αξίας ή ποσότητες εργασίας της ίδιας τάξης, εφαρμοσμένες σε κλάδους της βιομηχανίας διαφορετικής παραγωγικότητας: το συμπέρασμα θα ήτανε το ίδιο. Υπάρχει αδικία να ζητάς κεφαλικό φόρο ίσο με 10 φράγκα από τον εργάτη που κερδίζει 1.000 φράγκα εισόδημα και στον ηθοποιό ή γιατρό που έχει 60.000 φράγκα» (J. Garnier, Principes d'écomomie politique).

Οι σκέψεις αυτές είναι πολύ σωστές, αν και δεν αφορούν παρά στην είσπραξη ή στη βάση της φορολογίας, και δεν εξετάζει την ίδια την αρχή της φορολογίας. Γιατί, αν προϋποθέτουμε την κατανομή του φόρου πάνω στο εισόδημα, αντί να γίνεται πάνω στο κεφάλαιο, πάντοτε παραμένει το εξής: πως ο φόρος, που έπρεπε να είναι αναλογικός προς τις περιουσίες, βαραίνει τον καταναλωτή.

Οι οικονομολόγοι έκαναν το βήμα: αναγνώρισαν πως ο αναλογικός φόρος είναι πάρα πολύ άδικος.

«Ο φόρος, λέει ο Say, δεν μπορεί ποτέ να υψωθεί πάνω από το αναγκαίο». Ο συγγραφέας αυτός είναι αλήθεια, δεν προσδιορίζει το τι πρέπει να εννοούμε με τον όρο αναγκαίο, αλλά μπορούμε να συμπληρώσουμε την παράλειψη αυτή. Το αναγκαίο είναι αυτό που μένει σε κάθε άτομο πάνω στο γενικό προϊόν της χώρας, αφού αφαιρεθούν αυτά που προβλέπει ο φόρος. Έτσι, για να λογαριάσουμε με αριθμούς χονδρικά, η παραγωγή στη Γαλλία, όντας γύρω στα 8 δισεκατομμύρια και ο φόρος ένα δισεκατομμύριο, το αναγκαίο για

κάθε άτομο, την ημέρα, είναι 56 λεπτά και μισό. Καθένας που ξεπερνάει αυτό το εισόδημα είναι υποκείμενος σε φορολογία και, σύμφωνα με τον Say, αυτός που βρίσκεται πιο κάτω από το εισόδημα αυτό θα παραμένει ιερός για το δημόσιο ταμείο.

Το ίδιο εκφράζει ο ίδιος συγγραφέας με άλλους όρους, όταν λέει: «Ο αναλογικός φόρος δεν είναι δίκαιος». Ο Adam Smith είχε ήδη πει πριν απ' αυτόν: «Δεν είναι καθόλου άδικο πως ο πλούσιος πρέπει να συνεισφέρει στις δημόσιες δαπάνες, όχι μονάχα ανάλογα με το εισόδημά του αλλά και κάτι περισσότερο». «Θα πάω πιο μακριά, προσθέτει ο Say: δεν θα φοβόμουν να πω πως ο προοδευτικός φόρος είναι ο μόνος δίκαιος». Και ο κ. J. Garnier, συνοψίζοντας τις απόψεις των οικονομολόγων: «Οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να τείνουν να αποκαταστήσουν μιά προοδευτική ισότητα, αν μπορώ να το πω έτσι, πολύ πιο δίκαιη, πολύ πιο σωστή από την λεγόμενη ισοτιμία του φόρου, που δεν είναι παρά μια τερατώδης ανισότητα».

Έτσι, σύμφωνα με τη γενική ομογνωμία και σύμφωνα με τη μαρτυρία των οικονομολόγων, δυο πράγματα επαληθεύονται: το ένα πως στη βασική αρχή του ο φόρος είναι αντίδραση προς το μονοπώλιο και ενάντια στον πλούσιο· το άλλο, πως στην πρακτική αυτός ο ίδιος ο φόρος είναι άστοχος στον σκοπό του· πως χτυπώντας κατά προτίμηση τον φτωχό, δημιουργεί μια αδικία και πως ο νομοθέτης πρέπει να τείνει σταθερά να τον καταμερίσει μ' έναν πιο δίκαιο τρόπο. Είχα ανάγκη να θεμελιώσω στερεά αυτό το διπλό γεγονός πριν προχωρήσω σε άλλες θεωρήσεις: όμως τώρα θα αρχίσω την κριτική μου.

Οι οικονομολόγοι, με την απλοϊκή τιμιότητά τους κληρονομιά των παλαιοτέρων τους και που ακόμα και σήμερα πλέκουν το εγκώμιό τους, δεν μπόρεσαν ν' αντιληφθούν πως η προοδευτική θεωρία της φορολογίας, που παρουσίαζαν στις κυβερνήσεις σαν το nec plus ultra μιας σοφής και φιλελεύθερης διοίκησης, ήτανε αντιφατική στους όρους της και φορτωμένη με πολλές αδυναμίες. Κατηγόρησαν αλληλοδιάδοχα την καταπίεση του δημόσιου ταμείου σαν τη σύγχρονη βαρ-

βαρότητα, για άγνοια των αρχών, για προκαταλήψεις της κάστας, για απληστία των δημοσιονόμων, με μια λέξη, σύμφωνα μ' αυτούς εμποδίζοντας την πρόοδο της φορολογίας, έφερναν εμπόδια στην ειλικρινή πρακτική της ισότητας μπροστά στο προϋπολογισμό· δεν αμφέβαλλαν ούτε στιγμή πως αυτό που ζητούσαν με το όνομα του προοδευτικού φόρου ήτανε το αναποδογύρισμα όλων των οικονομικών εννοιών.

Ετσι, δεν είδαν για παράδειγμα, πως ο φόρος ήτανε προοδευτικός γιατί ήτανε αναλογικός, αλλά πως μονάχα η προοδευτικότητά του πήγαινε ανάποδα, κατευθυνότανε, όπως το είπαμε, όχι προς τις πιο μεγάλες περιουσίες αλλά προς τις πιο μικρές. Αν οι οικονομολόγοι είχαν καθαρή ιδέα γι' αυτό το αναποδογύρισμα, αμετάβλητο μέσα σ' όλες τις φορολογούμενες χώρες, ένα φαινόμενο τόσο μοναδικό δεν θα μπορούσε να διαφεύγει από την προσοχή τους· θα αναζητούσαν τις αιτίες και θα τελείωναν με την αποκάλυψη πως εκείνο που έπαιρναν για ένα συμβάν του πολιτισμού, ένα αποτέλεσμα από δυσκολίες αξεδιάλυτες του ανθρώπινου πολιτεύματος, δεν ήτανε παρά το αποτέλεσμα της σύμφυτης αντίφασης όλης της πολιτικής οικονομίας.

1ο. Ο προοδευτικός φόρος, εφαρμοσμένος είτε στο κεφάλαιο είτε στο εισόδημα, είναι η άρνηση η ίδια του μονοπώλιου, του μονοπώλιου που το συναντάμε παντού, λέει ο κ. Rossi[106], στο δρόμο της κοινωνικής οικονομίας, που είναι το αληθινό κίνητρο της βιομηχανίας, η ελπίδα της συσσώρευσης, ο συντηρητής και ο πατέρας κάθε πλούτου, για το οποίο μονοπώλιο είπαμε τελικά πως η κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει μαζί του, αλλά και πως αυτή η κοινωνία δεν μπορεί δίχως αυτό. Το πως ο φόρος γίνεται πάρευθύς αυτό που είναι αναπόφευκτο να γίνει, δηλαδή η αναλογική συνεισφορά (ή προοδευτική, είναι το ίδιο πράγμα) κάθε παραγωγού στα δημόσια βάρη, αμέσως το εισόδημα και το κέρδος κατάσχονται παντού προς όφελος του Κράτους· η εργασία έτσι έχει απαλλαχθεί απ' αυτές τις πράξεις, κάθε άτομο έχοντας το ανάλογο μερίδιό του στα 56 και μισό λεπτά, η αθλιότητα γίνεται γενική· η συνθηκολόγηση ανάμεσα στην εργασία και το

κεφάλαιο διαλύεται και η κοινωνία, στερημένη από τιμόνι, οπισθοδρομεί ίσαμε τις απαρχές της.

Θα μου πείτε ίσως πως είναι εύκολο να εμποδίσουμε την απόλυτη εκμηδένιση των κερδών του κεφαλαίου, σταματώντας σε μια οποιαδήποτε στιγμή το αποτέλεσμα της προόδου.

Εκλεκτισμός, σωστός περίγυρος, τακτοποίηση με τον ουρανό ή την ηθική, θα είναι πάντοτε η ίδια φιλοσοφία! Η αληθινή επιστήμη αποκρούει παρόμοιες συνθήκες. Κάθε διαθέσιμο κεφάλαιο πρέπει να ξαναγυρίσει στον παραγωγό με μορφή τόκων· κάθε εργασία πρέπει να αφήνει περισσότερα, κάθε μισθός να είναι ίσος με το κέρδος. Κάτω από τους νόμους αυτούς η κοινωνία πραγματώνει αδιάκοπα με την πιο μεγάλη ποικιλία προϊόντων, την πιο μεγάλη δυνατή συσσώρευση αγαθών. Οι νόμοι αυτοί είναι απόλυτοι· η παραβίασή τους, είναι δολοφονία, ακρωτηριασμός της κοινωνίας. Έτσι, το κεφάλαιο, που δεν είναι τίποτ' άλλο, σύμφωνα με όλους, παρά συσσωρευμένη εργασία είναι απαραβίαστο. Αλλά αφετέρου, η τάση για την ισότητα δεν είναι λιγότερο επιτακτική. Εκδηλώνεται σε κάθε οικονομική φάση με μια αυξημένη ενέργεια και απαραβίαστη αρχή. Θα έχετε τώρα λοιπόν να ικανοποιήσετε ταυτόχρονα την εργασία και τη δικαιοσύνη. Θα πρέπει να δώσετε στην πρώτη εγγυήσεις όλο και περισσότερο πραγματικές και να ικανοποιήσετε τη δεύτερη δίχως παραχωρήσεις και δίχως αμφιλογίες.

Αντί γι' αυτά, δεν ξέρετε πως με το να υποκατασταίνετε αδιάκοπα στις θεωρίες σας την καλή θέληση του ανώτατου άρχοντα σταματάτε την πορεία των οικονομικών νόμων με μια αυθαίρετη εξουσία και με το πρόσχημα της δικαιοσύνης διαψεύδετε εξίσου τον μισθωτό και το μονοπώλιο! Η ελευθερία σας δεν είναι παρά ημι-ελευθερία, η δικαιοσύνη σας δεν είναι παρά μισή-δικαιοσύνη, και ολόκληρη η σοφία σας συνίσταται μέσα σ' αυτούς τους μέσους όρους που η παρανομία τους είναι πάντοτε διπλή, επειδή δεν ανήκουν δικαιωματικά στις απαιτήσεις ούτε του ενός ούτε του άλλου μέρους! Όχι, έτσι δεν μπορεί να είναι η επιστήμη που εσείς μας υπόσχεσθε και που ξεσκεπάζοντάς μας τα μυστικά της παραγωγής και της

διανομής του πλούτου, πρέπει να λύσει δίχως αμφιβολίες τις κοινωνικές αντινομίες. Η θεωρία σας η μισο-φιλελεύθερη είναι ο κώδικας του δεσποτισμού και σας φανερώνει τόσο την αδυναμία για προχώρηση όσο και την ντροπή του πισωγυρίσματος.

Αν η κοινωνία, υποχρεωμένη από τα προηγούμενα οικονομικά της γεγονότα, δεν μπορεί ποτέ να πισωδρομήσει, αν, ίσαμε το σημείο της καθολικής εξίσωσης, το μονοπώλιο πρέπει να κρατηθεί μέσα στην κοινωνία, καμία αλλαγή δεν είναι δυνατή στη βάση της φορολογίας· μονάχα εδώ υπάρχει μια αντίφαση που, όπως κάθε άλλη, πρέπει να σπρωχθεί μέχρι να εξαντληθεί. Να έχετε λοιπόν το κουράγιο των απόψεών σας: σεβασμό στον πλούσιο και καθόλου οίκτος για τον φτωχό, που ο θεός του μονοπώλιου έχει καταδικάσει. Όσο λιγότερα έχει ο μισθωτός για να ζήσει, τόσα περισσότερο πρέπει να πληρώσει: Qui minus habet, etiam quod habet auferetur ab eo. Αυτό είναι αναγκαίο, αυτό είναι μοιραίο· γίνεται για τη σωτηρία της κοινωνίας.

Ας δοκιμάσουμε ωστόσο να πισωγυρίσουμε την πρόοδο της φορολογίας και να θεωρήσουμε πως αντί του εργαζόμενου να είναι ο καπιταλστής που δίνει περισσότερα.

Παρατηρώ αμέσως πως με το συνηθισμένο τρόπο αντίληψης το σύνολο του φόρου αυτού υπολογίζεται μέσα στα έξοδα της παραγωγής και τότε ένα από τα δυό: ή το προϊόν, παρά την αύξηση της τιμής αγοράς, θα αγοράζεται από τον καταναλωτή και επόμενα ο παραγωγός θα απαλλαχτεί από το δασμό ή το ίδιο αυτό προϊόν θα το βρούμε αργότερα πολύ ακριβό και στην περίπτωση αυτή ο φόρος, όπως πολύ καλά το είπε ο J.-B. Say, ενεργεί όπως η δεκάτη που επιβάλλεται πάνω στα σπέρματα της σποράς, εμποδίζει την παραγωγή. Όπως σε μια φορολογία εκποίησης ακινήτων πολύ υψηλή σταματάει τις πωλήσεις ακινήτων και κάνει τα κτήματα λιγότερο παραγωγικά.

Αν αντίθετα ο φόρος πέφτει πάνω στο προϊόν, δεν πρόκειται παρά για φόρο μερισμένο όπου καθένας τον ξοφλάει σύμφωνα με το ενδιαφέρον για την κατανάλωσή του, ενώ ο καπι-

ταλιστής που θέλει να το ακριβήνει, επιφυλάσσεται.

Άλλωστε, η προϋπόθεση ενός προοδευτικού φόρου που έχει για βάση είτε το προϊόν είτε το κεφάλαιο είναι εντελώς παράλογη. Πώς να καταλάβουμε ότι το ίδιο προϊόν επιβαρύνεται μ' ένα δικαίωμα 10% σε κάποιον μικρέμπορο και μονάχα με 5% σ' έναν άλλο; Πώς να γνωρίζουμε για κτήματα ήδη βαρυμένα με υποθήκες και που αδιάκοπα αλλάζουν αφεντικά, πώς ένα κεφάλαιο σχηματισμένο από μερίσματα ή από μόνο τη περιουσία ενός ατόμου, θα μπορούσαν να διακριθούν από το κτηματολόγιο και να φορολογηθούν όχι πλέον σύμφωνα με την αξία τους ή το εισόδημά τους, αλλά σύμφωνα με την περιουσία ή τα προϋπολογιζόμενα κέρδη του ιδιοκτήτη;...

Παραμένει λοιπόν μια τελευταία πηγή, που είναι να φορολογήσουμε το καθαρό εισόδημα, με όποιο τρόπο κι αν σχηματίζεται, για κάθε συνεισφέροντα. Για παράδειγμα, ένα εισόδημα 1.000 φράγκων θα πληρώσει 10%, ένα εισόδημα 2.000 φράγκων 20%, ένα εισόδημα 3.000 φράγκων 30% κ.λπ. Ας αφήσουμε στην άκρη τις χίλιες δυσκολίες και βάσανα της απογραφής και ας την υποθέσουμε στην πράξη όσο θέλουμε εύκολη. Ε, λοιπόν να, ακριβώς το σύστημα που κατηγοράω για υποκρισία, για αντίφαση και αδικία.

Λέω, πρώτα-πρώτα, πως το σύστημα αυτό είναι υποκριτικό, γιατί εκτός το λιγότερο που αφαιρεί από τον πλούσιο ολόκληρο το μερίδιο του εισοδήματος που ξεπερνάει τη μέση τιμή του εθνικού εισοδήματος κατά οικογένεια, πράγμα απαράδεκτο, δεν επανοδηγεί, όπως φαντάζονται, την προοδευτικότητα του φόρου προς την πλευρά του πλούτου, αλλά το περισσότερο αλλάζουν τον λόγο της αναλογίας. Έτσι σήμερα η προοδευτικότητα του φόρου για τις περιουσίες των 1.000 φράγκων εισοδήματος και ΚΑΤΩ, όντας όπως η πρόοδος των αριθμών 10, 11, 12, 13 κ.λπ. και για τις περιουσίες των 1.000 φράγκων εισοδήματος και ΠΑΝΩ, όπως οι αριθμοί 10, 9, 8, 7, 6 κ.λπ., ο φόρος αυξανόμενος πάντοτε μαζί με την αθλιότητα και ελαττωνόμενος με τον πλούτο. Αν περιορίσουν το βάρος του έμμεσου φόρου που χτυπά κυρίως την πτωχή

τάξη και τον επιβάλουν εξίσου στο εισόδημα της πλούσια τάξης, η πρόοδος δεν θα είναι πλέον, είναι αλήθεια για την πρώτη παρά σύμφωνα με την πρόοδο των αριθμών 10, 10,25, 10,50, 10,75, 11, 11,25 κ.λπ. και για τη δεύτερη με τους αριθμούς 10, 9,75, 9,50 9, 8,75 κ.λπ. Αλλά κι αυτή η πρόοδος αν και λιγότερο γρήγορη κι από τις δυο μεριές, πάντοτε ακολουθεί την ίδια φορά, πάντοτε αντιστρέφουν το δίκιο· κι αυτό είναι που κάνει τον φόρο, που τον λένε προοδευτικό, κατάλληλο τόσο περισσότερο να τροφοδοτεί τη φλυαρία των φιλανθρώπων, δεν έχει καμιά επιστημονική αξία. Τίποτα δεν αλλάζει μ' αυτό στη φορολογική νομοθεσία· είναι πάντοτε όπως λέει η παροιμία, ο φτωχός που ζητιανεύει, πάντοτε ο πλούσιος είναι το αντικείμενο της φροντίδας του δικαιου.

Προσθέτω πως το σύστημα αυτό είναι αντιφατικό. Πραγματικά, το *να δίνεις* και *να ξαναπαίρνεις* δεν είναι σωστό, λένε οι νομομαθείς. Γιατί λοιπόν αντί να δημιουργούμε μονοπώλια που το μόνο τους όφελος, για τους τιτλούχους, θα ήτανε να χάσουν αμέσως, μαζί με το εισόδημα, κάθε απολαυή, δεν θεσπίζετε αμέσως τον αγροτικό νόμο; Γιατί να βάζετε μέσα στο θεσμό πως καθένας απολαβαίνει ελεύθερα τον καρπό της εργασίας του και της βιομηχανίας του, όταν, με το γεγονός ή με την τάση του φόρου, αυτή η άδεια δεν ισχύει παρά μέχρι τον μέτοχο των 56 λεφτών και μισό την ημέρα, πράγμα, είναι αλήθεια, που ο νόμος δεν είχε προβλέψει, αλλά που θα προέκυπτε αναγκαστικά από την προοδευτικότητα; Ο νομοθέτης, επικυρώνοντας τα μονοπώλια, θέλησε να ευνοήσει την παραγωγή, να συγκρατήσει την ιερή φωτιά της βιομηχανίας. Επόμενα, ποιό ενδιαφέρον θα έχουμε να παράγουμε, κι αν ακόμη δεν είμαστε συνεταιρισμένοι, αν δεν θα παράγαμε για μας τους ίδιους; Πώς, ύστερα από τη δήλωσή μας πως είμαστε λεύτεροι, μπορούμε να φορολογήσουμε την πώληση, την εκμίσθωση και την ανταλλαγή, που καταργούν την ελευθερία μας;

Ένας άνθρωπος κατέχει, σε τίτλους του Κράτους, 20.000 φράγκα πρόσοδο. Ο φόρος, με τη βοήθεια της καινούργιας προοδευτικής φορολογίας, του παίρνει 50%. Μ' αυτόν τον

τόκο είναι πιο πλεονεκτικό να αποσύρει το κεφάλαιό του και να φάει το χρηματικό κεφάλαιο στη θέση του εισοδήματος. Θέλει να εξοφλήσει τους τίτλους του. Αλλά τι λέτε! να εξοφληθεί! Το Κράτος δεν είναι αναγκασμένο να εξοφλήσει και αν συγκατατίθεται να τους εξαγοράσει θα το έκανε σε αναλογία με το καθαρό εισόδημα. Επόμενα ένας τίτλος των 20.000 φράγκων πρόσοδου δεν ισχύει για τον εισοδηματία παρά για 10.000 εξαιτίας του φόρου, αν πρόκειται να εξοφληθεί από το Κράτος· εκτός κι αν το διαιρούσε σε είκοσι μερίδια, οπότε στην περίπτωση αυτή θα του απόδινε τα διπλά. Το ίδιο ένα κτήμα που προσφέρει 50.000 φράγκα μίσθωμα, ο φόρος καταλογιζόμενος στα δυό τρίτα του εισοδήματος, θα χάσει τα δυό τρίτα της τιμής του. Αλλά με το πως ο ιδιοκτήτης διαιρεί το κτήμα αυτό σε εκατό κλήρους και τους βάζει σε πλειστηριασμό, ο τρόμος του φόρου μη σταματώντας πλέον τους αγοραστές, θα μπορούσε να ξαναπάρει ολόκληρο το κεφάλαιο. Έτσι που μαζί με τον προοδευτικό φόρο, τα ακίνητα δεν ακολουθούν πλέον τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, δεν εκτιμούνται σύμφωνα με το πραγματικό τους εισόδημα, αλλά σύμφωνα με την ιδιότητα του τιτλούχου. Η συνέπεια θα είναι τα μεγάλα κτηματικά κεφάλαια να υποτιμηθούν και η μετριότητα να μπαίνει στην ημερήσια διάταξη· οι ιδιοκτήτες να επισπεύδουν γιατί θα ήτανε καλύτερα γι' αυτούς να φάνε τις ιδιοκτησίες τους παρά να καρπούνται μιαν ανεπαρκή πρόσοδο, οι κεφαλαιούχοι να αποσύρουν το χρηματικό κεφάλαιό τους ή δεν θα το πρόσφεραν παρά τοκογλυφικά, κάθε μεγάλη εκμετάλλευση θα σταματούσε, κάθε μεγάλη περιουσία θα φαίνεται καταδικασμένη, κάθε κεφάλαιο που ξεπερνάει το αναγκαίο νούμερο, θα προγράφεται. Ο πλούτος καταπιεζόμενος θα συγκεντρωθεί στον εαυτό του και δεν θα βγαίνει παρά στο λαθρεμπόριο και η εργασία σαν ένας άνθρωπος δεμένος μ' ένα πτώμα, θα αγκαλιάζει την αθλιότητα σε μιά δίχως τέλος επανάληψη. Οι οικονομολόγοι που συλλαβαίνουν παρόμοιες μεταρρυθμίσεις δεν εξαπατούν με καλή θέληση τους μεταρρυθμιζόμενους;

Αφού δείξαμε την αντίφαση και το ψέμα του προοδευτι-

κού φόρου, πρέπει ν' αποδείξουμε ακόμα την αδικία του[10]; Ο προοδευτικός φόρος, όπως τον εννοούν οι οικονομολόγοι είναι πρακτικά αδύνατος, όπως είπα αμέσως παραπάνω, όταν χτυπάει τα κεφάλαια και τα κέρδη, επόμενα και τα εισοδήματα. Αλλά ποιός δεν βλέπει πως η διάκριση αυτή η καθαρά θεωρητική σε *κεφάλαια, κέρδη, και εισοδήματα*, πέφτει στη φορολογία και πως οι ίδιες αδυνατότητες που επισημάναμε ξαναπαρουσιάζονται εδώ με το μοιραίο τους χαρακτήρα;

Ένας βιομήχανος επινοεί μία μέθοδο που μ' αυτή εξοικονομώντας 20% πάνω στα έξοδα παραγωγής, πραγματοποιεί 25.000 φράγκα εισόδημα· η εφορία θα του ζητήσει τα 15.000. Ο επιχειρηματίας είναι λοιπόν αναγκασμένος να υψώσει τις τιμές του, γιατί με το γεγονός του φόρου η μέθοδος αντί να του εξοικονομεί 20% του δίνει μονάχα 8%. Δεν είναι σαν η εφορία να εμποδίζει τη φθήνεια; Έτσι, πιστεύοντας πως χτυπάει τον πλούσιο, ο προοδευτικός φόρος χτυπάει πάντοτε τον καταναλωτή και είναι αδύνατο να μην τον χτυπήσει, εκτός κι αν καταργήσει ολοκληρωτικά τη παραγωγή! Τι διάψευση!

Υπάρχει ένας νόμος της κοινωνικής οικονομίας που λέει πως κάθε αγκαζαρισμένο κεφάλαιο πρέπει να επιστρέφει αδιάκοπα στον επιχειρηματία με τις μορφή τόκων. Με τον προοδευτικό φόρο, ο νόμος αυτός παραβιάζεται ριζικά, επειδή με το αποτέλεσμα της προοδευτικότητας, ο τόκος του κεφαλαίου ελαττώνεται σε σημείο να οδηγεί τη βιομηχανία στο χαμό ενός μέρους ή και του καθολικού κεφαλαίου. Για να γίνει αυτό, θα έπρεπε ο τόκος των κεφαλαίων ν' αυξάνει προοδευτικά όπως ο ίδιος ο τόκος, πράγμα που είναι παράλογο. Επόμενα, ο προοδευτικός φόρος σταματάει τον σχηματισμό κεφαλαίων και επιπλέον αντιτίθεται στην κυκλοφορία τους, οποιοσδήποτε τελικά θα ήθελε ν' αποκτήσει υλικά για εκμετάλλευση ή κτήμα γης, θα όφειλε, κάτω από την αιγίδα της προοδευτικής συνεισφοράς, να θεωρήσει όχι πια την πραγματική αξία του υλικού αυτού ή του κτήματος, αλλά τον φόρο που θα του αναλογούσε, έτσι που αν το πραγματικό εισόδημα είναι 4% και πως, με το αποτέλεσμα του φόρου ή την κατά-

σταση του αγοραστή, αυτό το εισόδημα πρέπει να μειωθεί σε 3%, η αγορά δεν θα μπορέσει να γίνει. Αφού συνθλίβει όλα τα συμφέροντα και διαταράζει την πορεία των κατηγοριών αυτών, ο προοδευτικός φόρος σταματάει και την ανάπτυξη του πλούτου και οδηγεί την αξία αγοράς πιο κάτω από την πραγματική αξία. Εξευτελίζει, απολιθώνει την κοινωνία! Τι τυραννία! Τι γελοίο!

Ο προοδευτικός φόρος καταλήγει λοιπόν, σε οποιαδήποτε περίπτωση, σε άρνηση της δικαιοσύνης, σε παρεμπόδιση της παραγωγής, σε δήμευση. Είναι η αυθαιρεσία δίχως όρια και δίχως φρένα που δίνεται στην εξουσία πάνω σε όλα που, με την εργασία, με την αποταμίευση, με την τελειοποίηση των μέσων παραγωγής, συνεισφέρουν για τον δημόσιο πλούτο.

Αλλά γιατί περιπλανιόμαστε μέσα σε χιμαιρικές υποθέσεις όταν αγγίζουμε την αλήθεια; Δεν οφείλεται σε λάθος της αναλογικής αρχής, αν ο φόρος χτυπάει με τόσο εκπληκτική ανισότητα τις διάφορες κοινωνικές τάξεις· το λάθος οφείλεται στις προκαταλήψεις μας και στα ήθη μας. Ο φόρος, εφόσον είναι δοσμένος μέσα στις ανθρώπινες δραστηριότητες, πορεύεται με δικαιοσύνη, με ακρίβεια ορισμένη. Η κοινωνική οικονομία τον κατευθύνει ν' απευθύνεται στο κέρδος. Απευθύνεται στο κέρδος. Αν το κέρδος αποκρύπτεται, χτυπάει το κεφάλαιο· τι το ποιό φυσικό; Ο φόρος, προπορευόμενος από τον πολιτισμό, προϋποθέτει την ισότητα των εργαζομένων και των καπιταλιστών: έκφραση αλύγιστη της αναγκαιότητας, φαίνεται να μας προσκαλεί να τους θεωρήσουμε ίσους με την ανατροφή και με την εργασία και με την ισορροπία των δραστηριοτήτων μας και την συνένωση των συμφερόντων μας, να συμφωνήσουμε μαζί της. Ο φόρος δεν διακρίνει ανάμεσα σε άνθρωπο με άνθρωπο και ομολογούμε με αυστηρότητα μαθηματική την δυσαναλογία των περιουσιών μας ζητάμε από την ισότητα την ίδια να υποταχθεί στην αδικία μας!... Δεν είχα δίκιο να πω όταν άρχιζα πως σχετικά με το φόρο, είμαστε σε καθυστέρηση με τους θεσμούς μας;

Επίσης, βλέπουμε πάντοτε τον νομοθέτη να σταματάει

στη φορολογική νομοθεσία μπροστά στις ανατρεπτικές συνέπειες του προοδευτικού φόρου και να καθιερώνει την αναγκαιότητα, την αμεταβλητότητα του αναλογικού φόρου. Γιατί η ισότητα στην ευημερία δεν μπορεί να προκύψει από τον βιασμό του κεφαλαίου. Η αντινομία μπορεί να λυθεί μεθοδικά, με τον κίνδυνο να μην ξαναπέσει η κοινωνία μέσα στο χάος. Η αιώνια δικαιοσύνη δεν προσαρμόζεται διόλου με όλες τις φαντασιώσεις των ανθρώπων: όπως μια γυναίκα που την προσβάλλουμε και την περιφρονούμε, αλλά που δεν την παντρευόμαστε δίχως μια πανηγυρική αλλοτρίωση του εαυτού μας, απαιτεί από την πλευρά μας, με την εγκατάλειψη του εγωϊσμού μας, την αναγνώριση όλων των δικαιωμάτων της, που είναι τα δικαιώματα της επιστήμης.

Ο φόρος, που ο τελικός του σκοπός, όπως τον αποκαλύψαμε, είναι η αντιμισθία των *μη-παραγωγικών*, αλλά που η αρχική του σκέψη ήτανε η αποκατάσταση του εργαζόμενου, ο φόρος κάτω από τη βασιλεία του μονοπώλιου, οδηγείται λοιπόν σε μία καθαρή και απλή διαμαρτυρία, σε ένα είδος εξώδικης πράξης, όπου όλα της τα αποτελέσματα είναι να επιβαρύνει τη θέση του μισθωτού, διαταράζοντας τον μονοπωλητή μέσα στην ιδιοκτησία του. Σχετικά με την ιδέα της αλλαγής του αναλογικού φόρου σε προοδευτικό φόρο ή για να το πούμε καλύτερα, την ανατροπή του προοδευτικού φόρου, αποτελεί αστοχία, χοντρό λάθος που ολόκληρη η ευθύνη γι' αυτό ανήκει στους οικονομολόγους.

Αλλά η απειλή ισοπεδώνει, αποδώ και πέρα, το προνόμιο. Με την ικανότητα να τροποποιεί την αναλογικότητα του φόρου, η κυβέρνηση έχει στα χέρια ένα γρήγορο και δραστήριο μέσο και σίγουρο να αποστερήσει, όταν το θέλει, τους κατόχους των κεφαλαίων και είναι τρομερό να βλέπουμε παντού αυτόν τον μεγάλο θεσμό, τη βάση της κοινωνίας, αντικείμενο τόσων αντιλογιών, τόσων νόμων, τόσων κολακειών και τόσων ανομημάτων, την ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ, να κρέμεται στην άκρη μιας κλωστής πάνω από το ανοιχτό στόμα του προλεταριάτου.

Συνέπειες ολέθριες και αναπόφευκτες του φόρου (είδη πρώτης ανάγκης, νόμοι για την πολυτέλεια, αγροτική και βιομηχανική αστυνομία, αμοιβές εφευρέσεων, σήματα κατασκευής κλπ.)

Ο κ. Chevalier έκανε σχετικά με τη φορολογία του 1843 τις παρακάτω ερωτήσεις:

«1. Ζητάμε απ' όλους ή κατά προτίμηση από ένα μέρος του έθνους; 2. Ο φόρος μοιάζει με κεφαλικό φόρο ή είναι αναλογισμένος ακριβώς με την περιουσία των συνεισφερόντων; 3. Η γεωργία είναι περισσότερο ή λιγότερο βαρυμένη από την κατασκευαστική ή την εμπορική επιχείρηση; 4. Η έγγειος ιδιοκτησία είναι περισσότερο ή λιγότερο αποταμευτική από την κινητή ιδιοκτησία; 5. Αυτός που παράγει είναι πιο ευνοημένος απ' αυτόν που καταναλώνει; 6. Οι νόμοι μας για την φορολογία έχουν τον χαρακτήρα προληπτικών νόμων για την πολυτέλεια;».

Σ' αυτά τα διάφορα ερωτήματα, ο κ. Chevalier απαντάει έτσι που θέλω να αναφέρω πως συνοψίζει καθετί το πιο φιλοσοφικό που έχω συναντήσει πάνω σ' αυτό το θέμα.

«1). Ο φόρος επιζητεί την καθολικότητα, απευθύνεται στη μάζα, πιάνει ολόκληρο το έθνος· ωστόσο, καθώς οι φτωχοί είναι οι πιο πολυάριθμοι, τον φορολογούν πρόθυμα για να μαζέψουν βέβαια περισσότερα. 2). Από τη φύση των πραγμάτων, ο φόρος καμιά φορά παίρνει τη μορφή του κεφαλικού φόρου όπως μαρτυράει ο φόρος του αλατιού. 3,4 και 5). Ο φόρος απευθύνεται τόσο στην εργασία όσο και στην κατανάλωση, γιατί στη Γαλλία όλοι εργάζονται· περισσότερο προς την έγγειο ιδιοκτησία παρά στην κινητή και περισσότερο στη γεωργία παρά στη βιομηχανική και στις εμπορικές επιχειρήσεις. 6). Για τον ίδιο λόγο, οι νόμοι μας έχουν λιγότερο χαρακτήρα νόμων πολυτελείας».

Να καθηγητής! Να όλα όσα η επιστήμη σας υπέδειξε! *Ο φόρος απευθύνεται στη μάζα,* λέτε, *πιάνει το έθνος ολόκληρο.* Αλλοίμονο! Δεν το γνωρίζουμε αυτό παρά πολύ λίγο, αλλά αυτό ακριβώς είναι το άδικο και που σας δίνω την εξή-

γηση. Η κυβέρνηση όταν καταπιάνεται με τη βάση της φορολογίας και την κατανομή του φόρου, δεν μπορεί να πιστεύει, δεν πίστεψε πως όλες οι περιουσίες ήτανε ίσες· κατά συνέπεια δεν μπορεί να θέλει, δεν θέλησε, να είναι ίσα τα ποσά της συνεισφοράς. Γιατί λοιπόν η πρακτική της κυβέρνησης είναι αντίστροφη προς τη θεωρία της; Μας λέτε σας παρακαλώ, τη γνώμη σας πάνω σ' αυτή τη δύσκολη περίπτωση; Εξηγηθείτε, δικαιολογήστε ή καταδικάστε τη φορολογία, πάρτε το μέρος οποιανού θέλετε, και πέστε κάτι. Θυμηθείτε πως είναι οι άνθρωποι που σας διαβάζουν, και δεν απευθύνεστε σε κανένα δόκτορα, μιλώντας από καθέδρας, με προτάσεις όπως οι παρακάτω: *Οι φτωχοί είναι οι πιο πολυάριθμοι γι' αυτό ο φόρος τους επιβάλλεται πρόθυμα, για να συλλεχτούν βέβαια περισσότερα.*

Όχι κύριε! δεν ειναι ο *αριθμός* που ρυθμίζει τον φόρο. Η φορολογία ξέρει τέλεια πως όσα εκατομμύρια φτωχοί προστεθούν πάνω στα εκατομμύρια των φτωχών δεν κάνουν ούτε έναν ψηφοφόρο. Κάνετε το φόρο μισητό με τον παράλογο αυτό τρόπο: και υποστηρίζω πως δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Ο φτωχός πληρώνει περισσότερα από τον πλούσιο, γιατί η θεία πρόνοια, που γι' αυτήν η αθλιότητα είναι μισητή όπως το πάθος, διευθέτησε τα πράγματα έτσι που ο άθλιος πάντοτε πρέπει να είναι ο πιο καταπιεσμένος. Η αδικία της φορολογίας είναι η ουράνια μάστιγα που μας καταδιώκει προς την ισότητα. Ο Θεός! Αν ένας καθηγητής της πολιτικής οικονομίας, που ήτανε άλλοτε ένας απόστολος[108] θα μπορούσε να καταλάβει ακόμα την αποκάλυψη αυτή!

Από τη φύση των γεγονότων, λέει ο κ. Chevalier, *ο φόρος παίρνει μερικές φορές τη μορφή κεφαλικού φόρου.* Καλά, σε ποιά περίπτωση όμως ταιριάζει πως ο φόρος λειτουργεί με τη μορφή κεφαλικού φόρου; Πάντοτε ή ποτέ; Ποιά είναι η αρχή της φορολογίας; Ποιός είναι ο σκοπός της; Μιλήστε, απαντήστε.

Και ποιά διδάγματα, σας παρακαλώ, μπορούμε να αντλήσουμε απ' αυτή την παρατήρηση την τόσο λίγο άξια να αναφερθεί, όπως: *Η φορολογία απευθύνεται τόσο στην εργασία*

όσο και στην κατανάλωση, περισσότερο στην έγγειο ιδιοκτησία παρά στην κινητή ιδιοκτησία, περισσότερο στη γεωργία παρά στη βιομηχανία; Τι ενδιαφέρει την επιστήμη αυτή η ατελείωτη διαπίστωση ανεπεξέργαστων γεγονότων αν ποτέ, σύμφωνα με την ανάλυσή σας, δεν ξεπετάγεται ούτε μια ιδέα;

Όλες οι προ-αφαιρέσεις του φόρου, η πρόσοδος, ο τόκος των κεφαλαίων κλπ... επενεργούν πάνω στην κατανάλωση, μπαίνουν μέσα στον υπολογισμό των γενικών εξόδων και αποτελούν μέρος της τιμής πώλησης, έτσι που είναι σχεδόν πάντοτε ο καταναλωτής που πληρώνει τον φόρο· αυτό το ξέρουμε. Και καθώς τα τρόφιμα που καταναλώνονται περισσότερο είναι αυτά που αποδίνουν περισσότερο, προκύπτει αναγκαστικά πως είναι οι πιο φτωχοί που είναι οι πιο βαρυμένοι: η συνέπεια αυτή όπως η πρώτη είναι αναπόφευκτη. Τι μας ενδιαφέρουν επόμενα οι φορολογικές διακρίσεις; Όποια κι αν είναι η ταξινόμηση της φορολογίσημης ύλης, καθώς είναι αδύνατο να φορολογήσεις το κεφάλαιο παρά από το εισόδημα, ο καπιταλιστής θα είναι πάντοτε ο ευνοημένος ενώ ο προλετάριος που θα υποστεί την αδικία, ο καταπιεσμένος! Δεν είναι η κατανομή του φόρου που είναι άσχημη, είναι η κατανομή των αγαθών. Ο κ. Chevalier δεν μπορεί να το αγνοεί. Γιατί λοιπόν ο κ. Chevalier που ο λόγος του θα είχε πιο βαρύτητα από το λόγο ενός συγγραφέα που δεν είναι οπαδός του κατεστημένου, δεν το λέει;

Από το 1806 ίσαμε το9 1811 (η παρατήρηση αυτή καθώς και οι επόμενες είναι του κ. Chevalier) η κατανάλωση του κρασιού το χρόνο ήτανε 160 λίτρες το άτομο, σήμερα δεν είναι περισσότερο από 95. Καταργείστε τον φόρο, που είναι 30-35 λεπτά σε κάθε λίτρο στους λιανοπωλητές και η κατανάλωση του κρασιού θα ανέβει από 95 σε 200 λίτρα και η οινοπνευματοποιία που δεν ξέρει τι να κάνει τα προϊόντα της, θα έχει ένα ξεπέταγμα. Χάρη στα δικαιώματα που μπήκαν στην εισαγωγή ζώων, το κρέας ελαττώθηκε για το λαό σε μιάν αναλογία όση και του κρασιού και οι οικονομολόγοι αναγνώρισαν με τρόμο πως ο Γάλλος εργάτης αποδίνει λιγότε-

ρη εργασία απ' όση ο Άγγλος εργάτης, γιατί τρέφεται λιγότερο.

Από συμπάθεια για τις εργαζόμενες τάξεις, ο κ. Chevalier θα ήθελε οι υφαντουργοί μας να αισθανθούν την αιχμή του ξένου ανταγωνισμού. Μια ελάττωση του δικαιώματος πάνω στα μαλλιά σε 1 φρ. στο παντελόνι, θα άφηνε στις τσέπες των καταναλωτών κάπου τριάντα εκατομμύρια, το μισό από το αναγκαίο άρθοισμα για την εξόφληση του φόρου του αλατιού. Είκοσι λεπτά λιγότερο πάνω στη τιμή ενός πουκαμίσου θα δημιουργούσε μιαν οικονομία πιθανότατα ίση μ' αυτή που χρειάζεται για να κρατάει στα όπλα ένα σώμα από είκοσι χιλιάδες ανθρώπους.

Από δω και έντεκα χρόνια η κατανάλωση της ζάχαρης ανέβηκε από 53 εκατομμύρια χιλιόγραμμα σε 118, πράγμα που δίνει τώρα μια μέση τιμή 3 κιλά και μισό κατά άτομο. Η αύξηση αυτή δείχνει πως η ζάχαρη μπορεί από δω και πέρα να καταταχθεί με το ψωμί, το κρέας, το μαλλί, το μπαμπάκι, τα ποτά και το κάρβουνο, ανάμεσα στα πράγματα της πρώτης ανάγκης. Η ζάχαρη είναι το φάρμακο του φτωχού. Θα ήτανε πολύ να ανέβει η κατανάλωση από 3,5 κιλά για κάθε άτομο σε 7; Καταργείστε το φόρο που είναι στα 100 κιλά 49,5 φρ. και η κατανάλωση θα διπλασιαστεί.

Έτσι ο φόρος πάνω στα είδη επιβίωσης συνταράζει και βασανίζει με χίλιους τρόπους τον φτωχό προλετάριο. Η ακρίβεια του αλατιού βλάπτει την παραγωγή κτηνών, τα δικαιώματα πάνω στο κρέας ελαττώνουν ακόμα την καθημερινή μερίδα του εργάτη. Για να πληρωθεί έγκαιρα ο φόρος και να ικανοποιηθεί η ισχυρή ανάγκη να πιεί της εργατικής τάξης, του σερβίρουν, τόσα άγνωστα μείγματα στους χημικούς όσο και στους ζυθοποιούς και οινοποιούς. Έχουμε ακόμα ανάγκη τις διαιτητικές προγραφές της Εκκλησίας; Χάρη στο φόρο, όλος ο χρόνος είναι σαρακοστή για τον εργαζόμενο και το γεύμα του το Πάσχα δεν είναι ούτε ίδιο με το κολλατσιό της μεγάλης Παρασκευής του οποιουδήποτε. Υπάρχει επείγουσα ανάγκη να καταργηθεί παντού ο φόρος κατανάλωσης, που εξασθενεί το λαό και τον λιμοκτονεί. Εί-

ναι το συμπέρασμα των οικονομολόγων όσων και των Ριζοσπαστών.

Νά το πρόβλημα, πρόβλημα αναπόφευκτο και που πρέπει να λυθεί. Ο κ. Chevalier με την έκτη ερώτηση του λοιπόν βάζοντας το πρόβλημα αν οι φορολογικοί νόμοι μας είχαν τον χαρακτήρα νόμων ενάντια στην πολυτέλεια απαντάει: όχι. Οι φορολογικοί μας νόμοι δεν έχουν τον χαρακτήρα προληπτικών νόμων. Ο κ. Chevalier μπόρεσε να προσθέσει, κι αυτό υπήρξε ταυτόχρονα καινούργιο και αληθινό, πως αυτό είναι ακριβώς το καλύτερο μέσα στη φορολογική νομοθεσία μας. Αλλά ο κ. Chevalier, που διατηρεί πάντοτε, ό,τι κι αν κάνει, μια παλιά ζύμη ριζοσπαστισμού, προτίμησε να ρητορεύσει ενάντια στην πολυτέλεια, πράγμα που δεν μπορεί να συμβιβαστεί με κανένα κόμμα. «Αν στο Παρίσι, εφώναζε, απαιτούμε φόρο για τις ιδιαίτερες άμαξες, για τα άλογα σέλλας ή για τον αμαξά, για τους υπηρέτες και για τα σκυλιά, τότε ο φόρος πάνω στο κρέας είναι μια πράξη δικαιοσύνης».

Μήπως ο κ. Chevalier κατέχει την έδρα στο Κολλέγιο της Γαλλίας για να επικρίνει την πολιτική του Mazanielo[109]; Είδα στην Bale σκυλιά να έχουν στο λαιμό τους το φορολογικό περιλαίμιο και πίστεψα, σε μια χώρα όπου ο φόρος είναι σχεδόν μηδανινός, πως η διατίμηση του φόρου των σκυλιών ήτανε περισσότερο ένα μάθημα ηθικό και μια υγιεινή πρόληψη παρά στοιχείο φορολογικής είσπραξης. Στα 1844, ο φόρος στα σκυλιά για όλη την επαρχία του Brabant (667.000 κάτοικοι) έφτασε στα 2,11 φρ. το κεφάλι, δηλαδή 63.000 φρ. Σύμφωνα μ' αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο ίδιος φόρος, που θα συγκέντρωνε για όλη τη Γαλλία 3 εκατομμύρια φρ., θα οδηγούσε σε μια ελάφρυνση του μεριδίου του φόρου γύρω στα *8 λεπτά* για κάθε πρόσωπο το χρόνο. Βέβαια πολύ απέχω για να ισχυριστώ πως περιφρονώ τα 3 εκατομμύρια, και μάλιστα μ' έναν σπάταλο υπουργό και λυπάμαι που η Βουλή απόρριψε τον φόρο των σκυλιών, που πάντοτε θα χρησιμεύει σα δωρεά για μισή δωδεκάδα υψηλοτάτων[110]. Αλλά υπευθυμίζω πως ένας φόρος τέτοιας φύσης έχει πολύ λιγότερο χαρακτήρα φορολογική παρά το συνηθισμένο κίνητρο, και

κατά συνέπεια πρέπει να το βλέπουμε, από φορολογική άποψη, σαν καταπιεστικό, όταν η μάζα του λαού, λίγο πιο εξανθρωποποιημένη δεν θα είχε όρεξη για τη συντροφιά των κτηνών. *Οκτώ λεπτά το χρόνο,* τι ανακούφιση της αθλιότητας!..

Αλλά ο κ. Chevalier μεριμνάει γι' άλλες πηγές: τα άλογα, τις άμαξες, τους υπηρέτες, τα αντικείμενα πολυτελείας, την πολυτέλεια τελικά!. Πόσα πράγματα μέσα σ' αυτή τη λέξη: ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑ!

Μια σύντομη διακοπή της φαντασμαγορίας αυτής για έναν απλό υπολογισμό· τα συμπεράσματα θα έλθουν μετά. Στα 1842, το σύνολο των εισπραχθέντων δικαιωμάτων των εισαγωγών ανέβηκε σε 129 εκατομμύρια. Σ' αυτό το σύνολο των 129 εκατ. 61 είδη καθημερινής κατανάλωσης φιγουράρουν για 124 εκατ. και 177 είδη πολυτελείας για *πενήντα χιλιάδες φράγκα.* Ανάμεσα στα πρώτα, η ζάχαρη έδωσε 43 εκατ., τα λάδια 8 εκατ., το κάρβουνο 4 εκατ., τα λινά και τα καννάβινα 3 εκατ., σύνολο 91 εκατ. για 7 είδη.

Ο αριθμός της είσπραξης, λοιπόν πέφτει στο μέτρο που το εμπόρευμα είναι λιγότερης χρήσης, για μια πιο σπάνια κατανάλωση, για πιο ραφιναρισμένα γούστα. Και παρόλ' αυτά τα είδη πολυτελείας είναι κατά πολύ πιο φορολογημένα. Όταν λοιπόν, για να πετύχουμε μιάν εκτιμήσιμη ελάφρυνση πάνω στα είδη της πρώτης ανάγκης, θα ανυψώσουμε στο πενταπλάσιο τα δικαιώματα των ειδών πολυτελείας, αυτό που θα πετύχουμε τελικά θα είναι να καταργήσουμε έναν κλάδο του εμπορίου μ' έναν απαγορευτικό φόρο. Επόμενα οι οικονομολόγοι υποστηρίζουν όλοι την κατάργηση των τελωνειακών δασμών, κι αυτό δεν γίνεται δίχως αμφιβολία με το σκοπό ν' αντικατασταθούν με άλλες παραχωρήσεις;... Ας γενικεύσουμε το παράδειγμα αυτό: το αλάτι παράγει έναν φόρο 57 εκατ., ο καπνός 84 εκατ. Πράγμα που με κάνει να δω, με τα νούμερα στο χέρι, με ποιά φορολογία πάνω στα είδη πολυτελείας, αφού καταργήσουμε το φόρο αλατιού και καπνού, θα συμπληρώσουμε το έλλειμμα.

Θέλετε να χτυπήσετε τα είδη πολυτελείας; Θα πάρετε τον

πολιτισμό αντίστροφα'''. Υποστηρίζω εγώ, πως τα είδη πολυτελείας πρέπει να είναι αφορολόγητα. Ποιά είναι, στην οικονομική γλώσσα τα είδη πολυτελείας; Αυτά που μέσα στην αναλογία του συνολικού πλούτου είναι η πιο αδύνατη, αυτά που έρχονται τελευταία στην βιομηχανική σειρά και που η δημιουργία τους προϋποθέτει την προΰπαρξη όλων των άλλων. Από την άποψη αυτή, όλα τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας υπήρξαν και αλληλοδιάδοχα έπαψαν να είναι αντικείμενα πολυτελείας, επειδή με το πολυτελείας εννοούμε τίποτ' άλλο παρά μιά σχέση μεταγενεστερότητας είτε χρονολογικής είτε εμπορικής μέσα στα στοιχεία του πλούτου. Πολυτέλεια, με μια λέξη, είναι συνώνυμο της προόδου, είναι σε κάθε στιγμή της κοινωνικής ζωής η έκφραση του maximum της ευημερίας που πραγματώθηκε με την εργασία και που της ανήκει το δικαίωμα για όσα θα γίνουν. Επόμενα, όπως η φορολογία σέβεται για ένα διάστημα του χρόνου το καινούργιο χτισμένο σπίτι και τον πρόσφατα καλλιεργημένο αγρό, το ίδιο πρέπει να κάνουμε απελευθερώνοντας τα καινούργια προϊόντα και τα πολύτιμα αντικείμενα, αυτό γιατί η σπανιότητά τους το απαιτεί, εκείνο γιατί κάθε επινόηση αξίζει να ενθαρρύνεται. Τι λοιπόν θέλετε να δημιουργήσετε, με το πρόσχημα της πολυτέλειας, καινούργιες κατηγορίες πολιτών; Και θα πάρετε στα σοβαρά την πόλη της Salente και την προσωποποίηση του Fabricius;

Επειδή το θέμα μας φέρνει σ' αυτό ας μιλήσουμε ηθικά. Δεν θα αρνηθείτε δίχως αμφιβολία την κοινή αλήθεια από τους Seneques όλων των εποχών, πως η πολυτέλεια, *αλλάζει και απαλύνει* τα ήθη· που σημαίνει πως εξανθρωπίζει, υψώνει και εξευγενίζει τις συνήθειες, πως η πρώτη κι η πιο αποτελεσματική ανατροφή για το λαό, που τον διακρίνει το ιδανικό όπως στους πιο πολλούς ανθρώπους, είναι πολυτέλεια. Οι χάριτες ήτανε γυμνές στους αρχαίους· πού τις είχανε δει πως ήτανε γυμνές; Είναι η επιθυμία της πολυτέλειας που στις μέρες μας, σε πείσμα των θρησκευτικών αρχών, διατηρεί την κοινωνική κίνηση και αποκαλύπτει στις κατώτερες τάξεις την αξία τους. Η Ακαδημία ηθικών και πολιτικών Επιστημών

το κατάλαβε καλά, όταν πήρε την πολυτέλεια σαν θέμα μιας από τις ομιλίες της και επιδοκιμάζω από το βάθος της καρδιάς για τη σοφία της. Η πολυτέλεια είναι ήδη κάτι περισσότερο από ένα δικαίωμα μέσα στην κοινωνία μας, είναι μια ανάγκη"[2], και η ανάγκη αυτή είναι αληθινά άξια για λύπηση για όποιον δεν μπορεί ποτέ ν' απολαύσει λίγη πολυτέλεια· είναι όπως και όταν η καθολική προσπάθεια τείνει να εκλαϊκεύσει όλο και περισσότερο τα είδη πολυτελείας, κι εσείς να θέλετε να περιορίσετε την συμμετοχή του λαού στα είδη που σας αρέσει να χαρακτηρίζετε πρώτης ανάγκης! Είναι όπως όταν με την κοινή χρήση της πολυτέλειας οι τάξεις συμπλησιάζουν και συγχέονται, ενώ εσείς ανοίγετε πιο βαθειά τη γραμμή οριοθέτησής τους και ανυψώνετε τις βαθμίδες σας! Ο εργάτης ιδρώνει και στερείται και πιέζεται για ν' αγοράσει ένα κόσμημα στην αρραβωνιαστικιά του, ένα κολλιέ στη μικρή του κόρη, ένα ρολόϊ στο γυιό του· και του απαγορεύεται την ευτυχία αυτή, εκτός αν πληρώσει τον φόρο σας δηλαδή το πρόστιμό σας!.

Αλλά σκεφτήκατε πως φορολογώντας τα είδη πολυτέλειας, είναι σαν να απαγορεύετε τις τέχνες των πολυτελών ειδών; Θα βρείτε πως οι εργάτες μετάξης, που ο μέσος μισθός τους δεν φτάνει τα 2 φράγκα, οι μοδίστρες τα 50 λεπτά"[3], οι κοσμηματοποιοί, οι χρυσοχόοι, οι ωρολογοποιοί με τις ατέλειωτες αργίες τους, οι υπηρέτες με τα 10 σκούδα, θα βρείτε λέω πως κερδίζουν πολλά;

Είσαστε σίγουροι πως ο φόρος πολυτελείας δεν εξοφλείται από τον εργάτη της πολυτελείας, όπως ο φόρος πάνω στα ποτά δεν εξοφλείται από τους πότες; Ξέρετε επίσης πως αν μια πιο μεγάλη ακρίβεια στα είδη πολυτελείας δεν θα ήτανε ένα εμπόδιο για φθηνότερη αγορά των αναγκαίων αγαθών και αν, πιστεύοντας πως ευνοείτε την πιο πολυάριθμη τάξη δεν κάνετε χειρότερη τη γενική κατάσταση; Αλήθεια! Δείτε έναν ωραίο συλλογισμό. Δίνετε 20 φράγκα στον εργαζόμενο στα κρασιά και στη ζάχαρη και του παίρνετε 40 για τις απολαύσεις του. Κερδίζει 75 λεπτά από το δέρμα των παπουτσιών του και για να πάει την οικογένειά του τέσσερις φορές το χρόνο

στην εξοχή, θα πληρώσει 6 φράγκα επί πλέον για τις άμαξες! Ένα μικρός μπουρζουάς ξοδεύει 600 φράγκα για την οικονόμο του, την πλύστρα του, την καμαριέρα του και για τους προμηθευτές του και αν με μια οικονομία καλύτερη παίρνει ακόμη μιαν υπηρέτρια, η φορολογία με τα σημερινά υπάρχοντα ενδιαφέροντα, θα τιμωρήσει αυτά το πνεύμα οικονομίας! Τι πιο παράξενο πράγμα, αν τα δούμε από κοντά, από τη φιλανθρωπία των οικονομολόγων!

Ωστόσο θέλω να ευχαριστήσω την φαντασία σας και επειδή πρόκειται απόλυτα για νόμους πολυτελείας, προτείνω να σας δώσω την είσπραξη. Και σας βεβαιώνω πως στο σύστημά μου η είσπραξη θα είναι εύκολη: κανένας ελεγκτής, διανομέας, δοκιμαστής ποτών, πειραματιστής, επαληθευτής, εισπράκτορας· καμιά επιτήρηση ούτε έξοδα γραφείου· ούτε τη μικρότερη καταπίεση ούτε την πιο ελαφριά αδιακρισία· ούτε ένας αναγκασμός. Που θα θεσπίζεται από ένα νόμο, όπου κανείς στο μέλλον δεν θα μπορεί να ασκήσει δυο επαγγέλματα και που οι πιο ισχυρές αμοιβές των ελεύθερων επαγγελμάτων, σε όλες τις περιοχές τους, δεν θα μπορούν να ξεπεράσουν, στο Παρίσι τα 6.000 φράγκα και στις επαρχίες τα 4.000 φρ. Και σεις κλείνετε τα μάτια!..Ομολογείστε λοιπόν πως οι νόμοι σας για την πολυτέλεια δεν ειναι παρά μια υποκρισία.

Για να ανακουφίσουν το λαό μερικοί θεωρούν το φόρο σαν εφαρμογή της εμπορικής ρουτίνας. Αν, για παράδειγμα, λένε η τιμή του αλατιού πέσει στη μισή, αν οι γραμματοθυρίδες ελάφρωναν στην ίδια αναλογία, η κατανάλωση δεν θα παράλειπε να υψωθεί, η είσπραξη θα διπλασιαζότανε και το δημόσιο ταμείο θα κέρδιζε μαζί με τον καταναλωτή.

Υποθέτω πως το γεγονός συμφωνεί με την πρόγνωση και λέω: αν οι γραμματοθυρίδες ελαττωθούν σε τρία τέταρτα και αν το αλάτι καθόλου, το δημόσιο ταμείο θα κέρδιζε ακόμη; Όχι βέβαια. Ποιά είναι λοιπόν η σημασία αυτού που ονόμαζαν ταχυδρομική μεταρρύθμιση; Αυτό που είναι για κάθε είδος προϊόντος ένα φυσικό επίπεδο διατίμησης, που *πάνω* απ' αυτό το κέρδος γίνεται τοκογλυφικό και τείνει στην πτώση

της κατανάλωσης, αλλά που *κάτω* απ' αυτό υπάρχει χάσιμο του παραγωγού. Αυτό προσομοιάζει ιδιαίτερα με τον προσδιορισμό της αξίας που οι οικονομολόγοι απορρίπτουν και που σχετικά μ' αυτήν θα λέγαμε ότι υπάρχει μια μυστική δύναμη που σταθεροποιεί τα ακραία όρια που ανάμεσά τους η αξία ταλαντεύεται, επόμενα υπάρχει ένας μέσος όρος που εκφράζει τη σωστή αξία.

Κανένας σίγουρα δεν θέλει η υπηρεσία των ταχυδρομείων να χαθεί· η ιδέα είναι λοιπόν πως η υπηρεσία αυτή πρέπει να λειτουργεί στην *τιμή κόστους*. Αυτό είναι τόσο πολύ απλό, που έμειναν έκπληκτοι που παραδόθηκαν σε μια φροντισμένη και λεπτομερή έρευνα για τα αποτελέσματα της μείωσης των φόρων των γραμματοθυρίδων στην Αγγλία. Συσσωρεύουν τρομερά νούμερα και πιθανότητες να χάσουν την όρασή τους, να ταλαιπωρούν το πνεύμα, να κάνουν τα πάντα για να μάθουν αν η μείωση των φόρων στην Γαλλία θα οδηγήσει σε κέρδος ή σε έλλειμμα και τελικά να μη μπορέσουν να συμφωνήσουν σε τίποτα. Γιατί! Δεν βρέθηκε ένας άνθρωπος καλής θέλησης για να πει στη Βουλή ότι δεν υπάρχει ανάγκη αναφοράς του πρεσβευτή ούτε τα παραδείγματα της Αγγλίας· χρειάζεται να ελαττώσουμε βαθμιαία το φόρο των γραμματοθυρίδων μέχρι το σημείο όπου η είσπραξη των εσόδων φτάνει στο επίπεδο των δαπανών"[4]! Τι έγινε το αρχαίο γαλατικό πνεύμα μας;

Αλλά θα μου πείτε, αν ο φόρος αφεθεί στην τιμή κόστους: το αλάτι, ο καπνός, οι γραμματοθυρίδες, η ζάχαρη, τα κρασιά, το κρέας κ.λπ., η κατανάλωση θα αυξηθεί δίχως αμφιβολία και η βελτίωση θα είναι τεράστια. Αλλά τότε πώς το Κράτος θα καλύψει τις δαπάνες του; Το άθροισμα των έμμεσων φόρων είναι σχεδόν γύρω στα 600 εκατομμύρια· από πού θέλετε το Κράτος να εισπράξει τον φόρο αυτόν; Αν το δημόσιο ταμείο δεν κερδίζει τίποτα από τα ταχυδρομεία, θα έπρεπε ν' αυξήσει το αλάτι· αν μειώσουμε ακόμη το φόρο του αλατιού θα έπρεπε όλα να μεταφερθούν στα ποτά· αυτός ο φαύλος κύκλος δεν μπορεί να έχει τέλος. Επόμενα, η παραδοχή της τιμής κόστους των προϊόντων είτε από το Κράτος είτε από

την ιδιωτική βιομηχανία είναι αδύνατη.

Έτσι ανταπαντώ με την σειρά μου, η ανακούφιση των δυστυχισμένων τάξεων από το Κράτος είναι αδύνατη, όπως είναι αδύνατος και ο νόμος για την πολυτέλεια, όπως είναι αδύνατος και ο προοδευτικός φόρος και όλες οι παρεκβάσεις σας πάνω στον φόρο είναι στρεψοδικίες των αντιπροσώπων. Δεν έχετε το ίδιο την ελπίδα πως η αύξηση του πληθυσμού, μερίζοντας τα βάρη, να ελαφρύνει το φορτίο του καθενός. Γιατί μαζί με τον πληθυσμό αυξάνει και η αθλιότητα, η εργασία και αυξάνει η προσωπική παρέμβαση του Κράτους.

Οι διάφοροι φορολογικοί νόμοι ψηφισμένοι από την Βουλή των αντιπροσώπων στην περίοδο 1845-46 είναι τόσο φανερά απόλυτα ανίκανοι για επιβολή και αποτέλεσμα, όπως και να τους πάρεις με όποιο τρόπο και να τους δεις, για να προκαλέσουν την ευημερία του λαού. Η εξουσία είναι ο αντιπρόσωπος του θεϊκού δίκαιου και της ιδιοκτησίας, το όργανο της ισχύος, παρουσιάζεται εδώ αναγκαστικά άγονη και όλες οι πράξεις της σημαδεύονται από μια μοιραία πλάνη.

Ανάφερα πιο πάνω τη μεραρρύθμιση της ταρίφας των ταχυδρομείων που ελαττώνει στο τρίτο περίπου την τιμή των γραμμάτων. Σίγουρα, αν δεν υπάρχει πρόβλημα κινήτρων, δεν έχω σε τίποτα να κατηγορήσω την κυβέρνηση που πέρασε αυτή τη χρήσιμη ελάττωση· πολύ λιγότερο ακόμα θα θελήσω να μειώσω την αξία τους με μικρόψυχες κριτικές στη λεπτομέρειά της, τιποτένια τροφή για τον καθημερινό τύπο. Μια βαρειά φορολογία, ελαττώθηκε μέχρι 30%, η κατανομή έγινε πιο δίκαιη και πιο ομαλή· δεν βλέπω παρά το γεγονός και επιδοκιμάζω τον υπουργό που το επιτέλεσε. Το πρόβλημα δεν είναι εδώ.

Καταρχή, το πλεονέκτημα που μας έκανε να συμμετέχουμε η κυβέρνηση πάνω στο φόρο των γραμμάτων, αφήνει εξολοκλήρου σ' αυτόν το φόρο το χαρακτήρα του της αναλογικότητας· αυτό δεν υπάρχει σχεδόν ανάγκη να αποδειχτεί. Η ανισότητα των φορολογικών φορτίων, σχετικά με τη φορολογική διατίμηση των ταχυδρομείων, υφίσταται όπως και πιο μπροστά· το κέρδος της ελάττωσης πηγαίνει το περισσό-

τερο όχι στους πιο φτωχούς αλλά στους πιο πλούσιους.

Αυτός ο εμπορικός οίκος που πλήρωνε 3.000 φρ. στις γραμματοθυρίδες δεν θα πληρώνει τώρα παρά 2.000 φρ., θα είναι λοιπόν 1.000 φρ. κέρδος καθαρό που θα προστεθεί στις 50.000 φρ. που του δίνει το εμπόριό του, και που θα το οφείλει στην ελάττωση του φόρου. Από την πλευρά του ο χωρικός, ο εργάτης, που έγραφε δυο φορές το χρόνο στο στρατιώτη και έπαιρνε τον ίδιο αριθμό απαντήσεων, θα εξοικομονούσε 50 λεπτά. Δεν είναι αληθινό πως η ταχυδρομική μεταρρύθμιση στην έννοια αυτή είναι αντίστροφη με τη δίκαιη κατανομή του φόρου; Πως αν, σύμφωνα με την ευχή του κ. Chevalier, η κυβέρνηση ήθελε να χτυπήσει τον πλούσιο και να φροντίσει τον φτωχό, ο φόρος των γραμμάτων θα ήτανε ο τελευταίος που θα έπρεπε να ελαττώσει; Δε φαίνεται πως το δημόσιο ταμείο, άπιστο στο πνεύμα της σύστασής του, δεν περίμενε παρά το πρόσχημα μιάς απροσδιόριστης ελάφρυνσης προς την φτώχεια για να έχει την ευκαιρία να κάνει ένα δώρο στον πλούτο;

Να αυτό που οι επικριτές του νόμου θα μπορούσαν, να πούν για το σκοπό του και που κανένας ανάμεσά τους δεν το αντιλήφθηκε. Τότε, είναι αλήθεια, πως η κριτική, αντί να απευθύνεται στον υπουργό, να χτυπάει την εξουσία στην ουσία και με την εξουσία την ιδιοκτησία, πράγμα που δεν θα υπολόγιζε τους αντίθετους. Η αλήθεια σήμερα έχει εναντίον της όλες τις γνώμες.

Και μήπως θα μπορούσε να γίνει αλλοιώς; Όχι, επειδή αν διατηρήσουν την παλιά διατίμηση του φόρου, βλάπτονται όλοι δίχως να ανακουφίζει κανένα και αν τον ελαφρύνουν δεν μπορούν να διαιρέσουν την ταρίφα σύμφωνα με κατηγορίες πολιτών, δίχως να παραβιάσουν το 1ο άρθρο του Συντάγματος, που λέει: «Όλοι οι Γάλλοι είναι ίσοι μπροστά στο νόμο», δηλαδή μπροστά στο φόρο. Επόμενα, ο φόρος των γραμμάτων είναι αναγκαστικά προσωπικός, άρα είναι κεφαλικός φόρος, άρα αυτό που είναι δίκαιο κάτω απ' αυτή την σχέση είναι άδικο σε μιαν άλλη, και η ισορροπία των φορολογικών βαρών είναι αδύνατη.

Την ίδια εποχή, μια άλλη μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε με τις φροντίδες της κυβέρνησης: Η φορολογική διατίμηση των κτηνών. Πιό μπροστά τα δικαιώματα για τα κτήνη, είτε στην εισαγωγή τους από το εξωτερικό είτε στην είσοδο των πόλεων, τα εισέπρατταν για κάθε κεφάλι· στο εξής έπρεπε να εισπραχθούν σύμφωνα με το βάρος. Αυτή η χρήσιμη μεταρρύθμιση, που διαφημιζότανε πολύ καιρό, οφείλεται ενμέρει στην επίδραση των οικονομολόγων, που σ' αυτή την περίπτωση όπως και σε πολλές άλλες που δεν θα αναφέρω, έδειξαν τον πιο τιμητικό ζήλο και ξεπέρασαν κατά πολύ τις άχρηστες ρητορίες του σοσιαλισμού. Αλλά κι εδώ ακόμη, το καλό που προκύπτει από το νόμο για τη βελτίωση των φτωχών τάξεων είναι εντελώς απατηλό και μάταιο. Εξίσωσαν, ρύθμισαν την είσπραξη πάνω στα κτήνη, δεν τον καταμέρισαν δίκαια ανάμεσα στους ανθρώπους. Ο πλούσιος που καταναλώνει 600 κιλά κρέας το χρόνο, θα μπορεί να καταλάβει την καινούργια κατάσταση στο κρεοπωλείο· η μεγάλη πλειονότητα του λαού, που δεν τρώει ποτέ κρέας, δεν θα το καταλάβει διόλου. Και ανανεώνω ξανά το ερώτημά μου: θα μπορούσε η κυβέρνηση, η Βουλή, να κάνουν κάτι άλλο από όσα έκαναν; Όχι απαντάω ξανά· γιατί δεν μπορείτε να πείτε στο χασάπη: θα πουλήσεις το κρέας στον πλούσιο 2 φράγκα το κιλό και στον φτωχό 10 δεκάρες. Αυτό που περισσότερο θα πετυχαίνατε από το χασάπη θα ήτανε το αντίθετο.

Το ίδιο και με το αλάτι. Η κυβέρνηση ελάφρυνε το φόρο του κατά τέσσερα πέμπτα το αλάτι που χρησιμοποιείται στη γεωργία και σε μεταποιημένη κατάσταση. Μερικοί δημοσιογράφοι, μη έχοντας να παρατηρήσουν τίποτα, άρχισαν τα παράπονα όπου θρηνούσαν την τύχη των φτωχών χωρικών που τους κακομεταχειρίζονται με το νόμο όσο και τα ζώα τους. Για τρίτη φορά ρωτάω: θα μπορούσε να γίνει αλλοιώς; Ένα από τα δύο: ή η ελάττωση θα είναι απόλυτη και τότε θα έπρεπε να αντικαταστήσουμε το φόρο του αλατιού μ' έναν άλλο, και προσκαλώ, κάθε Γάλλο δημοσιογράφο να επινοήσει έναν φόρο που να αντέχει σε εξέταση δυο λεπτών, ή η

ελάττωση θα είναι μερική, είτε (αναφερόμενη πάνω στην συνολικότητα των υλικών) που κρατάει ένα μέρος των δικαιωμάτων, είτε χάνει όλα τα δικαιώματά της αλλά πάνω σ' ένα μέρος των υλικών. Στην πρώτη περίπτωση η ελάττωση είναι ανεπαρκής για τη γεωργία και για την πτωχή τάξη· στη δεύτερη ο κεφαλικός φόρος υφίσταται με την μεγάλη δυσαναλογία της. Ό,τι κι αν κάνουμε, είναι ο φτωχός, πάντοτε ο φτωχός που χτυπιέται, γιατί παρόλες τις θεωρίες ο φόρος δεν μπορεί ποτέ να υπάρχει παρά εξαιτίας του κατεχόμενου ή δαπανόμενου κεφαλαίου και πως αν το δημόσιο ταμείο ήθελε να πορευτεί αλλοιώς θα σταματούσε την πρόοδο, θα απαγόρευε τον πλούτο, θα σκότωνε το κεφάλαιο.

Οι δημοκράτες, που μας κατηγορούν πως θυσιάζουμε το επαναστατικό συμφέρον (τι είναι το επαναστατικό συμφέρον;) για το σοσιαλιστικό συμφέρον, όφειλαν να μας πούνε πως, δίχως να κάνουμε το Κράτος μοναδικό ιδιοκτήτη και δίχως να θεσπίσει η κοινότητα τα αγαθά και τα κέρδη, εννοούν με οποιοδήποτε σύστημα φόρων, να ανακουφίσουν το λαό και να αποδώσουν στην εργασία αυτό που τους αφαιρεί το κεφάλαιο. Βλέπω, πάνω σ' όλα τα προβλήματα, την εξουσία να παίρνει την πιο λαθεμένη θέση, και οι γνώμες των εφημερίδων να παραλογίζονται μέσα σε μια δίχως όρια σύγχυση.

Στα 1842 ο κ. Arago ήτανε οπαδός της πραγματοποίησης των σιδηροδρόμων από όμιλους Εταιριών και η πλειοψηφία στη Γαλλία συμφωνούσε με τη γνώμη αυτή. Στα 1846, ήρθε να μας πει πως άλλαξε γνώμη και, από την πλευρά των κερδοσκόπων των σιδηροδρόμων, θα μπορούσαμε να πούμε πως η πλειοψηφία των πολιτών άλλαξε γνώμη όπως ο κ. Arago. Τι να πιστέψουμε και τι να κάνουμε μ' αυτό το πήγαινε-έλα των σοφών και της Γαλλίας;

Η εκτέλεση έργων από το Κράτος φαίνεται πως πρέπει να εξασφαλίζει καλύτερα τα συμφέροντα της χώρας· αλλά είναι διαρκείας μεγάλης, δαπανηρής, αδέξιας. Είκοσι πέντε χρόνια από λάθη, παραλείψεις, απρονοησίες, τα εκατομμύρια να πέφτουν εκατοντάδες, στο μεγάλο έργο των συγκοινωνιών

της χώρας, απόδειξαν τη μεγάλη αναξιοπιστία της. Είδαμε βέβαια μηχανικούς, μέλη της διοίκησης να δηλώνουν την ανικανότητα του Κράτους στις δημόσιες υπηρεσίες και στις βιομηχανίες της.

Η εκτέλεση έργων από όμιλους εταιρειών είναι άμεμπτη είναι αλήθεια από την άποψη των συμφερόντων των μετόχων, αλλά μαζί μ' αυτά θυσιάζεται και το γενικό συμφέρον; η πόρτα ανοιχτή στην κερδοσκοπία, η εκμετάλλευση του δημόσιου από το οργανωμένο μονοπώλιο.

Το ιδανικό θα ήτανε ένα σύστημα που θα συνένωνε τα πλεονεκτήματα των δύο τρόπων δίχως να παρουσιάζει τα ελαττώματά τους. Επόμενα, ποιό είναι το μέσο για να συμφιλιώσουμε τα αντιφατικά χαρακτηριστικά τους; Το μέσο για να προκαλέσουμε το ζήλο, την οικονομία, τη διορατικότητα στους απαθείς επικεφαλείς που δεν έχουν τίποτα να κερδίσουν ή να χάσουν; Ποιό είναι το μέσο να κάνει τα συμφέροντα του δημόσιου τόσο αγαπητά σε μια εταιρεία όσο και τα δικά της, να κάνει τα συμφέροντα αυτά αληθινά δικά της, δίχως παρόλ' αυτά να πάψει να είναι χωριστή από το κράτος και να έχει επόμενα τα δικά της συμφέροντα; Ποιός μέσα στον δημόσιο τομέα συλλαβαίνει την αναγκαιότητα και κατά συνέπεια τη δυνατότητα μιάς τέτοιας συμφιλίωσης; Πραγματικά, ποιός είναι αυτός που κατέχει το μυστικό;

Σε μια τέτοια περίπτωση η κυβέρνηση ενεργεί, όπως πάντοτε, εκλεκτικά: αναλαβαίνει αυτή ένα μέρος της εκτέλεσης και παραδίνει το άλλο σε εταιρείες, δηλαδή αντί να συμφιλιώσει τα αντίθετα, ακριβώς τα βάζει σε πάλη. Και ο τύπος, που σε τίποτα και για τίποτα δεν έχει ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο παρά το πνεύμα της εξουσίας, ο τύπος, διαιρεμένος σε τρία μέρη, πήρε το μέρος, αυτών με τις υπουργικές συμβάσεις, αυτών με τον αποκλεισμό του Κράτους, αυτών με τον αποκλεισμό των Εταιρειών. Έτσι που σήμερα, όχι περισσότερο από παλαιότερα, ούτε το δημόσιο, ούτε ο κ. Arago, παρά της μεταστροφές τους δεν ξέρουν τι θέλουν.

Τι αγέλη που είναι το 19ο αιώνα το Γαλλικό Έθνος με τις τρείς εξουσίες του, με τον τύπο του, με τα ιδρύματα των

σοφών του, την φιλολογία του, την εκπαίδευσή του! Εκατό χιλιάδες άνθρωποι στη χώρα μας, έχουν τα μάτια σταθερά άγρυπνα πάνω σε καθετί που ενδιαφέρει την εθνική πρόοδο και την τιμή της πατρίδας. Όμως βάλτε, σ' αυτούς τους εκατό χιλιάδες ανθρώπους το πιο απλό πρόβλημα δημόσιας τάξης και μπορεί να είσαστε σίγουρος πως όλοι θα έλθουν να σκοντάψουν στην ίδια ανοησία.

Είναι καλύτερα η προώθηση των δημοσίων υπαλλήλων να γίνεται με την αξία τους ή με την αρχαιότητά τους;

Βέβαια, δεν υπάρχει κανένας που δεν θα ευχότανε να δει τον διπλό αυτό τρόπο αξιολόγησης να συγχωνευτεί σε ένα και μόνο. Τι κοινωνία θα ήτανε η κοινωνία που θα μπορούσε τα χαρίσματα του ταλέντου να τα έφερνε πάντοτε σε συμφωνία με την ηλικία! Αλλά, λένε, μια τέτοια τελειότητα είναι ουτοπική γιατί είναι αντιφατική στην έκφρασή της. Και αντί να δούνε πως είναι ακριβώς η αντίφαση που κάνει το πράγμα δυνατό, καταπιάνονται να φιλονικούν πάνω στην αμοιβαία αξία των δύο αντίθετων συστημάτων που οδηγώντας καθένα στο παράλογο, δίνουν επίσης θέση σε αναρίθμητα λάθη.

Ποιός θα κρίνει την αξία; λέει ο ένας· απάντηση: η κυβέρνηση. Έτσι η κυβέρνηση δεν αναγνωρίζει την αξία παρά στα δημιουργήματά της. Επόμενα καμιά προώθηση στην εκλογή, στο ανήθικο σύστημα, που συντρίβει την ανεξαρτησία και την αξιοπρέπεια του δημοσίου υπαλλήλου.

Αλλά, λέει ο άλλος, η αρχαιότητα είναι πολύ σεβαστή δίχως αμφιβολία. Είναι λυπηρό πως έχει το άτοπο να ακινητοποιεί αυτό που είναι ουσιαστικά θέληση και ελευθερία, την εργασία και τη σκέψη· να δημιουργεί στην εξουσία εμπόδια ανάμεσα στους υπαλλήλους της και να αποδίνεται στη τύχη, συχνά στην αδυναμία, η τιμή της εξυπνάδας και της τόλμης.

Τέλος, μερικοί συμβιβάζονται: αποδίνουν στην κυβέρνηση την ικανότητα να ονομάζει και χρησιμοποιεί αυθαίρετα έναν ορισμένο αριθμό υπαλλήλων, ανθρώπων που τους θεωρεί με αξία και που υποθέτει πως δεν έχουν ανάγκη από καμιά εμπειρία, ενώ τους υπόλοιπους, που τους υπολαβαίνει

προφανώς ανίκανους, προωθεί εκ περιτροπής. Και ο τύπος αυτή η ευκολοοδήγητη παλιά φοράδα όλων των φαντασμένων μετριοτήτων, που δεν ζει συνήθως παρά από άμισθα άρθρα νέων ανθρώπων, στερημένων τόσο από ταλέντο όσο και από επιστήμες, ο τύπος που ξαναρχίζει τις προσβολές του ενάντια στην εξουσία, κατηγορώντας την, όχι δίχως λόγο τελικά, πότε για εύνοιες πότε για ρουτίνα.

Ποιός ελπίζει πως μπορεί κάτι να κάνει με τη θέληση του τύπου! Αφού αγόρεψε και χειρονόμησε ενάντια στο μεγάλο μέγεθος του προϋπολογισμού, νά τονε που απαιτεί αυξήσεις των μισθών για μια στρατιά δημοσίων υπαλλήλων που αληθινά δεν έχουν με τι να ζήσουν. Πότε πρόκειται για την εκπαίδευση, μέση και στοιχειώδη, που κάνει να ακούγονται τα παράπονά της, πότε για τον κλήρο της επαρχίας τόσο μέτρια αμοιβόμενου, που προσπάθησε να διατηρήσει τα τυχερά του, γόνιμη πηγή σκανδάλων και καταχρήσεων. Ύστερα, υπάρχει όλο αυτό το πλήθος των διοικητικών υπαλλήλων που δεν έχει ούτε κατοικία, ούτε ρούχα, ούτε ζεστασιά, ούτε τροφή· είναι ένα εκατομμύριο άνθρωποι με τις οικογένειές τους, σχεδόν το όγδοο του πληθυσμού, που η φτώχεια τους αποτελεί ντροπή για τη Γαλλία και που γι' αυτούς θα έπρεπε πρώτα-πρώτα να αυξηθεί ο προϋπολογισμός σε 500 εκατομμύρια. Σημειώστε πως μέσα σ' αυτό το άπειρο προσωπικό, δεν υπάρχει κανένας που να έχει παραπάνω από τα απολύτως αναγκαία· αντίθετα όταν ο πληθυσμός αυξάνει, θ' αυξηθεί ανάλογα. Είσαστε σε θέση να επιβάλλετε στο έθνος ένα φόρο από δύο δισεκατομμύρια; Μπορείτε να πάρετε, από μιά μέση τιμή από 920 φράγκα εισοδήματος για τέσσερα πρόσωπα, 230 φράγκα περισσότερα από το τέταρτο , για να πληρώσετε μαζί με τα άλλα έξοδα του Κράτος, τους μισθούς των μη-παραγωγικών; Και αν δεν το μπορείτε, αν δεν μπορείτε ούτε να πληρώσετε τις δαπάνες σας ούτε να τις ελαττώσετε, τι απαιτείτε, τι διεκδικείτε; Γιατί παραπονιέστε;

Ο λαός λοιπόν τα γνωρίζει πως όλα τα είδη ελπίδας ελάττωσης και δικαιοσύνης στη φορολογία που την ταρακουνάνε αλληλοδιάδοχα οι απεραντολογίες και οι διατριβές των αν-

θρώπων των κομμάτων, χαρακτηρίζονται από μυστικοπάθεια· ούτε ο φόρος μπορεί να ελαττωθεί, ούτε η κατανομή του να γίνει δικαιότερη, κάτω από την κυριαρχία του μονοπώλιου. Αντίθετα, όσο περισσότερο πέφτει η κατάσταση του πολίτη, τόσο περισσότερο η φορολογική συνεισφορά του γίνεται βαρύτερη· αυτό είναι μοιραίο, ακαταμάχητο, παρά τους ομολογουμένους σκοπούς του νομοθέτη και τις επανειλημμένες προσπάθειες του δημόσιου ταμείου. Όποιος δεν μπορεί να γίνει ή να συντηρηθεί πλούσιος, όποιος έχει μπει στη σπηλιά της ανέχειας, πρέπει να αποφύγει να πληρώσει σύμφωνα με την αναλογία της φτώχειας του: Lasciate ogni speranza, voi ch' entrate.

Η φορολογία λοιπόν, η αστυ-νομία – αποδώ και πέρα δεν θα χωρίζουμε τις δύο αυτές ιδέες – είναι μια καινούργια πηγή εξαθλίωσης. Ο φόρος επιβαρύνει τα αντινομικά αποτελέσματα των προηγούμενων αντινομιών, τον καταμερισμό της εργασίας, τις μηχανές, τον ανταγωνισμό, το μονοπώλιο. Προσβάλλει τον εργαζόμενο στην ελευθερία του και στη συνείδησή του, στο σώμα του και στην ψυχή του, με τον παρασιτισμό, τις καταπιέσεις, τις δολιότητες που του υποβάλλει και την τιμωρία που τις ακολουθεί"[5].

Επί Λουδοβίκου 14ου, το λαθρεμπόριο του αλατιού, προκαλούσε μόνο του κάθε χρόνο 3.700 οικιακές συλλήψεις, 2.000 προσωπικές κρατήσεις ανδρών, 1.800 γυναικών, 6.600 παιδιών, 1.100 κατασχέσεις αλόγων, 50 πλειστηριασμούς αμαξιών, 300 καταδίκες στις γαλέρες. Και δεν πρόκειται εδώ, παρατηρεί ο ιστορικός, παρά για ένα και μοναδικό φόρο, για το φόρο του αλατιού. Ποιός ήτανε όμως ο συνολικός αριθμός των δυστυχισμένων, των φυλακισμένων, των βασανισμένων, των αλλοτριωμένων από το φόρο;...

Στην Αγγλία, στις τέσσερις οικογένειες, αντιστοιχεί μιά μη-παραγωγική και είναι αυτή που ζει μέσα στην αφθονία.

Τί κέρδος, θα σκεφτείτε, για την εργατική τάξη αν αυτή την λέπρα του παρασιτισμού την καταργούσανε! Δίχως αμφιβολία στη θεωρία έχετε δίκιο, στην πρακτική η κατάργηση του παρασιτισμού θα ήτανε θεομηνία, συμφορά. Αν το ένα

τέταρτο του πληθυσμού της Αγγλίας είναι μη-παραγωγικό, υπάρχει ένα άλλο τέταρτο που δουλεύει γι' αυτούς· επόμενα τι θα κάνετε αυτό το τμήμα των εργαζόμενων, αν χάσουν αμέσως την τοποθέτηση των προϊόντων τους; Υπόθεση παράλογη θα πείτε. Ναι, παράλογη υπόθεση, αλλά πολύ πραγματική και που πρέπει να την παραδεχτείτε ακριβώς γιατί είναι παράλογη.

Στη Γαλλία μιά μόνιμη στρατιά 500.000 ανθρώπων, 40.000 παπάδες, 20.000 γιατροί, 80.000 δικαστικοί κ.λπ., 20.000 τελωνειακοί και δεν ξέρω πόσοι από τις άλλες εκατοντάδες χιλιάδες μη-παραγωγικών κάθε είδους, σχηματίζουν μιάν άπειρη προώθηση για την γεωργία μας και την βιομηχανία μας. Σε μια τέτοια περίπτωση η προώθηση θα σταματήσει αμέσως, το εμπόριο θα παραιτηθεί από το ισοζύγιό του, η γεωργία θα πνιγεί από τα προϊόντα της.

Αλλά πώς να συλλάβουμε ότι ένα έθνος βρίσκεται πεδικλωμένο στην πορεία του γιατί αυτή εμποδίζεται από τα άχρηστα στόματά της; Ερωτήστε καλύτερα πώς μια μηχανή, που έχουν προβλεφτεί για την κατανάλωσή της 300 κιλά κάρβουνο την ώρα, χάνει τη δύναμή της αν δεν της δίνουν παρά 150. Αλλά ακόμη δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε παραγωγικούς αυτούς τους μη-παραγωγικούς, επειδή δεν μπορούμε να απαλλαγούμε απ' αυτούς; Ε, παιδιά! πέστε μου λοιπόν πώς τότε θα τα βγάλετε πέρα με την αστυ-νομία και τα μονοπώλια και τον ανταγωνισμό και με όλες τέλος τις αντιφάσεις που αυτές συνθέτουν την τάξη των πραγμάτων; Ακούστε.

Στα 1844 με την ευκαιρία των ταραχών του Rive-de-Gier[116] ο κ. Anselme Peletin δημοσιευσε στην Revue Independante δυο άρθρα γεμάτα αλήθεια και ειλικρίνεια πάνω στην αναρχία των εκμεταλλεύσεων του κάρβουνου της κοιλάδας του ποταμού Loire. Ο κ. Peletin επισήμανε την ανάγκη να ενωθούν οι επιχειρήσεις κάρβουνου και να κεντρικοποιηθούν,. να συγκεντρωθούν. Τα γεγονότα που έφερε στη δημοσιότητα δεν ήτανε διόλου άγνωστα στην εξουσία· η εξουσία ανησύχησε για την συνένωση των επιχειρήσεων αυτών και την οργάνωσή τους; Καθόλου. Η εξουσία ακολούθησε την αρχή

του ελεύθερου ανταγωνισμού: το «laisser faire et regarder passer».

Από την εποχή εκείνη, οι εκμεταλλεύσεις του κάρβουνου ενώθηκαν, όχι δίχως να προκαλέσουν μιά κάποια ανησυχία στους καταναλωτές που, σ' αυτό το συνεταιρισμό, είδανε το κρυφό σκοπό της αύξησης της τιμής των καυσίμων. Η εξουσία που δέχθηκε πολυάριθμα παράπονα πάνω σ' αυτόν τον συνεταιρισμό, παρενέβηκε για να μετριάσει τον ανταγωνισμό και να εμποδίσει το μονοπώλιο. Δεν το μπόρεσε. Το δικαίωμα της συνένωσης είναι ταυτόσημο μέσα στο νόμο με το δικαίωμα του συνεταιρισμού· το μονοπώλιο είναι η βάση της κοινωνίας μας, όπως ο ανταγωνισμός είναι η κίνησή της κι εφόσον δεν θα υπάρξουν στάσεις η εξουσία θ' αφήσει ελεύθερα να πράττουν και θα βλέπει να γίνονται. Ποιά άλλη συμπεριφορά θα μπορούσε να υπάρξει; Μπορείτε ν' αναγκάσετε τους γείτονες να αλληλοκαταστραφούν; Μπορείτε να τους εμποδίσετε να μειώσουν τα έξοδά τους; Μπορείτε να κάνετε κάτι στο τέλος; Αν η εξουσία έκανε κι ένα μόνο απ' αυτά, θ' ανέτρεπε την καταστημένη τάξη. Η εξουσία δεν θα ήθελε να πάρει καμιά πρόνοια. Έχει συσταθεί για να υπερασπίζει και να προστατεύει ταυτόχρονα το μονοπώλιο και τον ανταγωνισμό, με την επιφύλαξη να επιβάλλει στους ιδιοκτήτες να χρησιμοποιούν πατέντες, διπλώματα, να συνεισφέρουν δασμούς και άλλες υπηρεσίες. Εκτός από τις επιφυλάξεις αυτές, η εξουσία δεν έχει κανένα ειδικό δικαίωμα που να ισχύει στο όνομα της κοινωνίας. Το κοινωνικό δίκαιο δεν είναι προσδιορισμένο· άλλωστε θα ήτανε η άρνηση η ίδια του μονοπωλίου και του ανταγωνισμού. Πώς λοιπόν η εξουσία θα υπερασπίσει αυτό που ο νόμος δεν πρόβλεψε, δεν προσδιόρισε, απ' αυτό που είναι το αντίθετο των αναγνωρισμένων δικαίων από τον νομοθέτη;

Έτσι όταν ο ανθρακωρύχος, που πρέπει να τον θεωρήσουμε στα γεγονότα του Rive-de-Gier σαν τον αληθινό αντιπρόσωπο της κοινωνίας απέναντι στις εκμεταλλεύσεις του κάρβουνου, σκέφτηκε να αντισταθεί στην άνοδο των μονοπωλητών υπερασπίζοντας τον μισθό του και ν' αντιθέσει συ-

νασπισμό στο συνασπισμό, η εξουσία πυροβόλησε τους ανθρακωρύχους. Και οι φωνακλάδες πολιτικοί να κατηγορούν την κυβέρνηση σαν μεροληπτική, άγρια, πουλημένη στα μονοπώλια κ.λπ. Εγώ δηλώνω πως ο τρόπος αυτός για να κρίνουμε της πράξεις της εξουσίας είναι πολύ λίγο φιλοσοφικός και πως τον αποκρούω με όλες μου τις δυνάμεις. Είναι δυνατό πως μπορούσαν να σκοτώσουν λιγότερο κόσμο, δυνατό επίσης νάχαν σκοτώσει περισσότερους· το αξιοσημείωτο εδώ γεγονός δεν είναι ο αριθμός των νεκρών και των τραυματισμένων, αλλά η καταπίεση των εργαζομένων. Αυτοί που κατάκριναν την εξουσία έκαναν το ίδιο που έκανε αυτή, εκτός ίσως από την προθυμία των λογχών της και την ακρίβεια των πυροβολισμών· θα την είχαν τιμωρήσει, λέω, δεν θα μπορούσαν να ενεργήσουν αλλοιώς. Και ο λόγος, πού μάταια θέλουν να παραγνωρίσουν, είναι πως ο ανταγωνισμός είναι νόμιμος, η μετοχική εταιρεία νόμιμη· η προσφορά και η ζήτηση νόμιμη και όλες οι συνέπειες που προκύπτουν άμεσα από τον ανταγωνισμό, από τη συμμετοχή και το ελεύθερο εμπόριο, πράγματα νόμιμα: ενώ ο φόρος των εργατών είναι ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ. Και δεν είναι μονάχα ο Ποινικός κώδικας που το λέει αυτό, είναι το οικονομικό σύστημα, είναι η αναγκαιότητα της καταστημένης τάξης. Εφόσον η εργασία δεν είναι το υπέρτατο, πρέπει να είναι η σκλάβα· η κοινωνία δεν υφίσταται παρά μ' αυτό το αντίτιμο. Το πως κάθε εργάτης ατομικά έχει την ελευθερία να διαθέσει όπως θέλει το άτομό του και τα μπράτσα του, αυτό μπορεί να γίνει ανεκτό[117], αλλά το πως οι εργάτες επιχειρούν με συνασπισμούς να παραβιάσουν τα μονοπώλια, αυτό η κοινωνία δεν μπορεί να το επιτρέψει [118]. Συντρίψτε το μονοπώλιο και θα καταστρέψετε τον ανταγωνισμό και θ' αποργανώσετε το εργοτάξιο και θα σπείρετε παντού τη διάλυση. Η εξουσία, πυροβολώντας τους ανθρακωρύχους, βρίσκεται στη θέση του Βρούτου, που είναι τοποθετημένος ανάμεσα στην αγάπη του πατέρα και στα καθήκοντα του συγκλητικού: έπρεπε να χάσει τα παιδιά του ή να σώσει τη Δημοκρατία. Το δίλημμα ήτανε φοβερό, έστω, αλλά τέτοια είναι το πνεύμα και το γράμμα της κοινωνικής

συνθήκης, αυτό είναι το κείμενο του Συντάγματος, αυτή είναι η τάξη της θείας Πρόνοιας.

Έτσι, η αστυ-νομία, που συγκροτήθηκε για την υπεράσπιση του προλεταριάτου, οδηγήθηκε ολόκληρη ενάντια στο προλεταριάτο. Ο προλετάριος κυνηγήθηκε από τα δάση, τους ποταμούς, τα βουνά· του απαγορεύθηκε μέχρι και να διασχίζει δρόμους· σε λίγο δεν θα γνωρίζει παρά εκείνο το δρόμο που οδηγεί στη φυλακή.

Οι πρόοδοι της γεωργίας έκανε αισθητό γενικά το πλεονέκτημα των τεχνητών λειβαδιών και την αναγκαιότητα να καταργηθούν τα ελεύθερα βοσκοτόπια. Παντού εκχερσώνουν, εκμισθώνουν, περιφράζουν τα κοινοτικά γήπεδα· καινούργιες πρόοδοι, καινούργια πλούτη. Αλλά ο φτωχός μεροκαματιάρης που δεν έχει άλλη κληρονομιά παρά την κοινοτική και είχε να θρέψει μιά αγελάδα και μερικά πρόβατα κανοντάς τα να βόσκουν πάνω στους δρόμους ανάμεσα στους θάμνους και τους θερισμένους αγρούς, θα χάσει τη μόνη και τελευταία πηγή του. Ο γαιοκτήμονας, ο κάτοχος ή ο ενοικιαστής των κοινών αγαθών, θα πουλάνε μόνοι τους αποδώ και πέρα, μαζί με το στάρι και τα λαχανικά, το γάλα και το τυρί. Αντί να εξασθενίσει ένα αρχαίο μονοπώλιο, δημιούργησαν ένα καινούργιο. Δεν υπάρχει ακόμη οδοκαθαριστής που δεν προφυλάει τα όρια του δρόμου σα να είναι λιβάδι που του ανήκει και που να μη διώχνει τα κτήνη που δεν είναι του δημοσίου. Τι προκύπτει απ' αυτά; Πως ο ημερομίσθιος πριν στερηθεί την αγελάδα του, κάνει παραβάσεις, οδηγείται σε λεηλασίες, προξενεί χιλιάδες βλάβες, καταδικάζεται σε πρόστιμα και σε φυλακές. Σε τι του χρησιμεύουν η αστυνομία και οι πρόοδοι της γεωργίας; Τον περασμένο χρόνο, ο δήμαρχος της Mulhouse, για να εμποδίσει τη λεηλασία, τις κλοπές των σταφυλιών, απαγόρεψε σε κάθε άτομο που δεν είναι ιδιοκτήτης αμπελιών να κυκλοφορεί και τη μέρα και τη νύχτα, να πηγαίνει δίπλα και να κόβει από τα αμπέλια. Πρόβλεψη φιλανθρωπική, γιατί προνοεί μέχρι τις επιθυμίες και τα παράπονα. Αλλά αν ο δημόσιος δρόμος δεν είναι πλέον παρά βοηθητικός της ιδιοκτησίας, αν τα κοινοτικά μετατρά-

πηκαν σε ιδιοκτησίες, αν ο δημόσιος τομέας τέλος, εξομοιωμένος με μια ιδιοκτησία τον φυλάνε, τον εκμεταλλεύονται, τον νοικιάζουν, τον πουλάνε σαν ιδιοκτησία,τι μένει στον προλετάριο; Σε τι του χρησιμεύει όταν η κοινωνία βγαίνει από την κατάσταση του πολέμου για να πέσει στην κυριαρχία της αστυ-νομίας;

Το ίδιο όπως η γη, η βιομηχανία έχει τα προνόμιά της· προνόμια που καθιερώθηκαν από το νόμο, όπως πάντοτε με προϋποθέσεις και επιφυλάξεις· αλλά όπως πάντοτε επίσης με μεγάλη ζημιά των καταναλωτών. Το πρόβλημα είναι σημαντικό· θα πούμε κάτι πάνω σ' αυτό. Αναφέρομαι στον κ. Renouard[19].

«Τα προνόμια, λέει ο κ. Renouard, αποτέλεσαν τη διόρθωση του διακανονισμού...».

Ζητάω από τον κ. Renouard την άδεια να μεταφράσω τη σκέψη του αντιστρέφοντας τη φράση του: Ο διακανονισμός έγινε διορθωτικός του προνόμιου. Γιατί όποιος μιλάει για διακανονισμό, μιλάει για περιορισμό. Επόμενα πώς να φανταστούμε πως έχουν περιορίσει το προνόμιο πριν να υπάρξει; Καταλαβαίνω πως ο μονάρχης έχει υποβάλει τα προνόμια σε διακανονισμό· αλλά δεν καταλαβαίνω επίσης πως δημιούργησε εντελώς έκτακτα προνόμια για να ατονίσει τα αποτελέσματα του διακανονισμού. Μία παρόμοια εκχώρηση δεν θα μπορούσε να παρακινηθεί από τίποτα· θα ήτανε ένα αποτέλεσμα δίχως αιτία.

Τόσο στη λογική όσο και μέσα στην ιστορία, όλα προσαρμόζονται και μονοπωλούνται όταν έρχονται οι νόμοι και οι διακανονισμοί· εδώ πρόκειται για την αστική και ποινική νομοθεσία. Η πρώτη προκαλείται με την κατοχή και ιδιοποίηση, η δεύτερη με την εμφάνιση των εγκλημάτων και πλημμελημάτων. Ο κ. Renouard προκατειλειμμένος από την ιδέα της συνδεμένης με κάθε διακανονισμό εξυπηρέτησης, θεώρησε το προνόμιο σαν μιά ανταμοιβή για την εξυπηρέτηση αυτή και αυτό λέει με το πως *τα προνόμια είναι μία επανόρθωση του διακανονισμού*. Αλλά αυτό που προσθέτει ο κ. Renouard αποδείχνει πως ήθελε να πει το αντίθετο: «Η θε-

μελιακή αρχή της νομοθεσίας μας, δηλαδή η εκχώρηση ενός προνομίου στο πρόσκαιρο μονοπώλιο σαν τίμημα ενός συμβολαίου ανάμεσα στην εταιρεία και τον εργαζόμενο, πάντοτε υπερισχύει, κ.λπ.». Τι είναι στο βάθος αυτή *η εκχώρηση προνομίων* στο μονοπώλιο; Μιά απλή αναγνώριση, μιά δήλωση. Η κοινωνία, θέλοντας να ευνοήσει μια καινούργια βιομηχανία και να απολαύσει τα πλεονεκτήματα που υπόσχεται, διακανονίζεται με τον εφευρέτη κάνοντάς του κάποια υποχώρηση όπως και με τον άποικο: του εγγυάται το μονοπώλιο της κατασκευής του για ένα διάστημα· αλλά δεν δημιουργεί το μονοπώλιο. Το μονοπώλιο υπάρχει από το γεγονός το ίδιο της ανακάλυψης και είναι αυτή η αναγνώριση του μονοπώλιου που συνιστά την κοινωνία.

Αφού διαλύθηκε η αμφιβολία αυτή, ας περάσω στις αντιφάσεις του νόμου:

«Όλα τα βιομηχανικά έθνη υιοθέτησαν την εγκαθίδρυση ενός πρόσκαιρου μονοπώλιου σαν τίμημα ενός συμβολαίου ανάμεσα στην κοινωνία και τον εφευρέτη... Δεν μπορώ να πιστέψω πως όλοι οι νομοθέτες όλων των χωρών κάνουν καμια λωποδυσία».

Ο κ. Renouard, αν ποτέ διαβάσει την εργασία αυτή, θα μου αποδώσει το δίκιο της αναγνώρισης πως αναφέροντάς τον, δεν είναι η σκέψη του που κρίνω· αισθάνθηκε κι ο ίδιος τις αντιφάσεις του νόμου πάνω στα προνομιακά διπλώματα. Όλο κι όλο που ισχυρίζομαι είναι να ξαναφέρω την αντίφαση αυτή στο γενικό σύστημα.

Γιατί, καταρχήν, ένα μονοπώλιο είναι *πρόσκαιρο* μέσα στη βιομηχανία, ενώ το μονοπώλιο γης είναι *διηνεκές*; Οι Αιγύπτιοι ήτανε πιο συνεπείς: σ' αυτούς τα δυο αυτά μονοπώλια ήτανε εξίσου κληρονομικά, αιώνια, απαραβίαστα. Ξέρω ποιές απόψεις ισχύουν ενάντια στην αιωνιότητα της πνευματικής ιδιοκτησίας και τις παραδέχομαι όλες. Όμως όλες αυτές οι απόψεις εφαρμόζονται εξίσου καλά και για την έγγεια ιδιοκτησία και επιπλέον αφήνουν να υφίστανται στην ολότητά τους όλα τα επιχειρήματα που τις αντιθέτουν. Ποιό είναι λοιπόν το μυστικό όλων αυτών των παραλλαγών του νο-

μοθέτη; Στο τέλος, αφού διορθώνω την ασυνέπεια αυτή, δεν θέλω ούτε να συκοφαντήσω ούτε να σατιρίσω· αναγνωρίζω πως ο νομοθέτης καθορίζεται όχι με τη θέλησή του, αλλά αναγκαστικά.

Αλλά η πιο αυταπόδεικτη αντίφαση είναι αυτή που προκύπτει από το διασκεπτικό του νόμου. Το μέρος IV άρθρο 30, §3 λέει: «Αν το προνόμιο αναφέρεται στις αρχές, μεθόδους, συστήματα, ανακαλύψεις, θεωρητικές ή καθαρά επιστημονικές απόψεις που δεν έχουν δειχθεί οι βιομηχανικές τους εφαρμογές το προνόμιο είναι άκυρο».

Όμως, τί είναι μια *αρχή, μια μέθοδος, μια θεωρητική άποψη, ένα σύστημα;* Είναι το καθαρό προϊόν του πνεύματος, είναι η επινόηση στην καθαρότητά της, είναι η ιδέα, είναι το παν. Η εφαρμογή είναι το ακατέργαστο γεγονός, το τίποτα. Έτσι ο νόμος αποκλείει από το όφελος του προνομίου αυτόν που αξίζει το προνόμιο, δηλαδή την ιδέα· αντίθετα αποδίνει το προνόμιο στην εφαρμογή, δηλαδή στο υλικό γεγονός, σε ένα αντίτυπο της ιδέας, είχε πει ο Πλάτων. Έτσι μάταια το ονομάζουν *προνόμιο εφεύρεσης*, έπρεπε να το λένε *προνόμιο πρώτης απασχόλησης.*

Ένας άνθρωπος που στις μέρες μας θα είχε επινοήσει την αριθμητική, την άλγεβρα, το δεκαδικό σύστημα δεν θα είχε πετύχει καμιά επιβράβευση, κανένα προνόμιο· αλλά ο Barrême θα είχε το δικαίωμα ιδιοκτησίας για τα Compte-faits. Ο Pascal για τη θεωρία του της βαρύτητας του αέρα δεν θα βραβευότανε καθόλου. Ένας τεχνίτης του γυαλιού θα πετύχαινε στη θέση του το προνόμιο του βαρομέτρου. «Ύστερα από 2.000 χρόνια, αναφέρει ο κ. Arago, ένας συμπατριώτης μας σκέφτηκε πως ο κοχλίας (η βίδα) του Αρχιμήδη που χρησιμεύει να βγαίνει ψηλά το νερό, θα μπορούσε να κάνει να κατασταλάξουν τα αέρια· Αρκεί, δίχως τίποτα ν' αλλάξει να τη γυρίσουμε από δεξιά στ' αριστερά, αντί να τη γυρίσουμε, όπως όταν θέλουμε ν' ανέβει το νερό, από τα αριστερά στα δεξιά. Μεγάλες ποσότητες αερίου, φορτωμένες με ξένες ουσίες, πηγαίνουν έτσι στο βάθος μιας βαθειάς κοίτης νερού· το αέριο καθαρίζεται ανεβαίνοντας. Υποστηρίζω πως εδώ έχουμε

επινόηση, πως το πρόσωπο που είδε το μέσο για να κάνει με τη βίδα του Αρχιμήδη μια αεροσυμπιεστική μηχανή είχε δικαίωμα για προνόμιο». Αυτό που είναι το πιο ασυνήθιστο είναι πως ο Αρχιμήδης ο ίδιος θα ήτανε αναγκασμένος να ξαναγοράσει το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει τη βίδα του, και ο κ. Arago το βρίσκει αυτό σωστό.

Είναι άχρηστο να πολλαπλασιάσουμε τα παραδείγματα· αυτό που ο νόμος θέλησε να μονοπωλήσει, δεν είναι όπως το είπαμε αμέσως τώρα η ιδέα, αλλά το γεγονός· όχι την εφεύρεση, αλλά την εφαρμογή της. Σάν η ιδέα να μην είναι η κατηγορία που αγκαλιάζει όλα τα γεγονότα που μεταφράζει· σαν μια μέθοδος, ένα σύστημα, να μην είναι μια γενίκευση της εμπειρίας, ξεκινώντας απ' αυτό που συνιστά κυρίως το προϊόν της εξυπνάδας, την εφεύρεση! Εδώ η νομοθεσία είναι περισσότερο από αντι-οικονομική, αγγίζει τη μωρία. Έχω λοιπόν το δικαίωμα να ρωτήσω τον νομοθέτη γιατί παρά τον ελεύθερο ανταγωνισμό, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά το δικαίωμα εφαρμογής μιας θεωρίας, μια αρχή, μια μέθοδος, ένα σύστημα όχι ιδιοποιήσιμο, του απαγορεύεται σε ορισμένες περιπτώσεις αυτού του ανταγωνισμού, το δικαίωμα να εφαρμόσει μια αρχή; «Δεν μπορείς πλέον, λέει με μεγάλο δίκιο ο κ. Renouard, να καταπνίξεις τους ανταγωνιστές σου με τη συνένωσή σου σε συντεχνίες και πρωτομάστορες· σε αποζημιώνουν με τα προνόμια». Γιατί ο νομοθέτης δίνει «χείρα βοηθείας» σ' αυτή τη μονοπωλιακή συνωμοσία, σ' αυτή την απόρριψη των θεωριών, που ανήκει σε όλους;

Αλλά σε τι χρησιμεύει να επερωτάμε πάντοτε αφού δεν μπορούμε να πούμε τίποτα; Ο νομοθέτης δεν ξέρει καθόλου με τι πνεύμα ενεργεί, όταν κάνει αυτή την παράξενη εφαρμογή του δικαίου της ιδιοκτησίας, που θα έπρεπε για να είναι ακριβής, να ονομαστεί δίκαιο της προτεραιότητας.

Περνάω με σιωπή το μέρος το σχετικό με τις ημερομηνίες και άλλες διοικητικές και φορολογικές διατυπώσεις και φτάνω στο παρακάτω άρθρο:

«Το δίπλωμα του προνομίου δεν εγγυάται καθόλου την εφεύρεση».

Δίχως αμφιβολία η κοινωνία ή ο άρχοντας που την αντιπροσωπεύει, δεν μπορεί να μην εγγυηθεί την εφεύρευση, επειδή παραχωρώντας ένα μονοπώλιο για δεκατέσσερα χρόνια η κοινωνία γίνεται ο εξοφλητής του προνόμιου και κατά συνέπεια η εγγύηση δίνεται σ' αυτούς που έχουν το προνόμιο. Πώς λοιπόν ο νομοθέτης μπορεί να καυχηθεί και να έλθει να πεί στους εντολοδόχους του: έχουμε κάνει συμφωνία στο όνομα σας μ' έναν εφευρέτη· είναι υποχρεωμένος να σας συμπεριλάβει στις απολαβές της ανακάλυψής του με την επιφύλαξη νάχει την αποκλειστική εκμετάλλευση για δεκατέσσερα χρόνια. Όμως δεν εγγυώμαστε την εφεύρεση! Και πάνω σε τι στηρίζεστε, νομοθέτες; Πως δεν είδατε ότι δίχως εγγύηση εφεύρεσης, δεν θα παραχωρούσατε ένα προνόμιο όχι πλέον για μια πραγματική ανακάλυψη, αλλά για μια δυνατή ανακάλυψη και πως έτσι το πεδίο της βιομηχανίας θα αλλοτριωνότανε από σας πριν ακόμη εφευρεθεί το άροτρο; Βέβαια το καθήκον σας επιβάλλει να είσαστε προνοητικοί, αλλά ποιός σας έδωσε την εντολή να είσαστε αφελείς;

Έτσι, το προνόμιο της εφεύρεσης δεν είναι επίσης μιά εκτίμηση της χρονολογίας, είναι μια εκ των προτέρων εκποίηση. Είναι σαν ο νόμος να λέει: Εξασφαλίζω την γη στον πρώτο που θα τη καταλάβει αλλά δίχως να εγγυηθώ την ποιότητα, τη θέση ούτε επίσης την ύπαρξή της· ούτε ακόμη να γνωρίζω αν πρέπει να την εκχωρήσω, αν μπορεί να την οικειοποιηθεί κάποιος! Να είσαστε ευχαριστημένοι με τη χρήση της νομοθετικής δύναμης!

Ξέρω πως ο νόμος είχε εξαιρετικούς λόγους για να μη παρεμβαίνει, όμως θυμίζω πως είχε το ίδιο καλούς για να παρεμβαίνει. Απόδειξη:

«Δεν μπορώ να το συγκαλύψω, λέει ο κ. Renouard, δεν μπορώ να το εμποδίσω· τα προνόμια είναι και θα είναι ένα όργανο απάτης και ταυτόχρονα μια νόμιμη ανταμοιβή για την εργασία και την εξυπνάδα... Ακριβώς σαν να αποδίνουμε δικαιοσύνη στις ταχυδακτυλουργίες». Θα έπρεπε να πούμε: εναπόκειται στο δημόσιο να διακρίνει τα αληθινά από τα λαθεμένα μοντέλα, το φυσικό αγνό από το νοθευμένο κρασί· ε-

ναποκείται στη καλή θέληση του δημόσιου να διακρίνει την αξία μιάς πραγματικής από μιά ψεύτικη διακόσμηση. Γιατί λοιπόν επικαλείσθε το κράτος, την εξουσία, την πολιτεία; Όπως λένε: όποιος έχει γη έχει πόλεμο το ίδιο όποιος έχει προνόμιο έχει δίκη.

Και πώς θα κρίνετε και θα ξεχωρίσετε την απομίμηση, αν δεν έχετε καμιά εξασφάλιση καμιά εγγύηση; Μάταια θα τους υπενθυμίζατε δικαιωματικά το πριμ-κατασκευής και στην πράξη το πανομοιότυπο. Εκεί όπου η ποιότητα του πράγματος αποτελεί την ίδια την πραγματικότητα, δεν απαιτείται εγγύηση, είναι σαν να μη παραχωρείται δικαίωμα πάνω σε τίποτα, είναι σαν να καταργείς το μέσο να συγκρίνεις τις βιομηχανικές μέθοδες, η επιτυχία κρατιέται από ένα τόσο δά πραγματάκι! Έτσι αυτό το μικρό πράγμα είναι το πάν.

Συμπεραίνω από όλα αυτά πως ο νόμος πάνω στα προνόμια[120] εφεύρεσης, απαραίτητος στα κίνητρά του, είναι αδύνατος, δηλαδή δίχως λογική, αυθαίρετος, θανάσιμος στην οικονομία του. Κάτω από την πίεση ορισμένων αναγκαιοτήτων, ο νομοθέτης πίστεψε για το γενικό συμφέρον να απονείμει ένα προνόμιο για ένα καθορισμένο πράγμα· βρίσκεται πως έχει δώσει μια «εν λευκώ υπογραφή» στο μονοπώλιο, πως εγκατέλειψε τα όφελη που είχε το δημόσιο από το γεγονός της ανακάλυψης ή κάτι το ανάλογο, πως θυσίασε δίχως ανταμοιβή τα δικαιώματα των ανταγωνιστών και παράδωσε ανυπεράσπιστη στην απληστία των απατεώνων την καλή πίστη των καταναλωτών. Έπειτα, καθώς τίποτα δεν λείπει από το παράλογο συμβόλαιο, λέτε σ' αυτούς που οφείλατε να εξασφαλίσετε: Εξασφαλειστείτε μόνοι σας!

Δεν πιστεύω περισσότερο από τον κ. Renouard πως οι νομοθέτες κάθε καιρού και κάθε χώρας ότι συνειδητά και με γνώση τους έκαναν δολιότητα, καθιερώνοντας τα διάφορα μονοπώλια που πάνω τους περιστρέφεται η δημόσια οικονομία. Αλλά ο κ. Renouard θα μπορούσε επίσης πολύ καλά να συμφωνήσει πως οι νομοθέτες κάθε καιρού και κάθε χώρας δεν κατάλαβαν ποτέ τα κύρια διατάγματά τους. Ένας άνθρωπος μουγκός και τυφλός είχε μάθει να χτυπάει τις καμπά-

νες και να διορθώνει το ρολόι της ενορίας του. Αυτό που ήτανε βολικό γι' αυτόν σ' αυτές τις δραστηριότητες του καμπανοκρούστη, ήτανε πως ούτε ο θόρυβος της καμπάνας ούτε το ύψος του καμπαναριού δεν του έδινε καμιά γοητεία. Οι νομοθέτες κάθε καιρού και κάθε χώρας που έχω γι' αυτούς μαζί με τον κ. Renouard την πιο βαθειά εκτίμηση, μοιάζουν μ' αυτόν τον τυφλό και μουγγό.

Τι δόξα για μένα αν κατάφερνα να κάνω να σκεφτούν αυτά τα αυτόματα! Αν μπορούσα να τους κάνω να καταλάβουν πως η εργασία τους αποτελεί ένα είδος ιστού της Πηνελόπης, όπου είναι καταδικασμένοι να τον ξεΰφαίνουν από την μιάν άκρη, ενώ τον συνεχίζουν από την άλλη.

Έτσι, ενώ τους επιδοκιμάζουν για τη δημιουργία των προνομίων, σε άλλα σημεία τους ζητάνε την κατάργηση των προνομίων και πάντοτε με την ίδια αλαζονεία, την ίδια ικανοποίηση. Ο κ. Horace Say[21] θέλει το εμπόριο του κρέατος να αφεθεί ελεύθερο. Ανάμεσα σ' άλλα επιχειρήματα, έχει ένα με αξία μαθηματική:

«Ο κρεοπώλης που θέλει ν' αποσυρθεί από το επάγγελμα ψάχνει να βρεί έναν αγοραστή για το κατάστημά του. Υπολογίζει τα εργαλεία του, τα εμπορεύματά του, τη φήμη του, τους πελάτες του· αλλά, στην σημερινή κατάσταση προσθέτει και την αξία του καθαρού τίτλου του, δηλαδή το δικαίωμα ν' αποτελεί μέλος ενός μονοπωλίου. Επόμενα, αυτό το συμπληρωματικό κεφάλαιο, που ο καινούργιος - αγοραστής κρεοπώλης δίνει για τον τίτλο, έχει συμφέρον, δεν είναι μιά καινούργια δημιουργία· πρέπει να περάσει αυτό το συμφέρον μέσα στην τιμή του κρέατος που θα πουλήσει. Έτσι ο περιορισμός του αριθμού των κρεοπωλείων κάνει ώστε η τιμή του κρέατος ν' αυξάνει αντι να πέσει. Δεν φοβάμαι να βεβαιώσω πως αυτό που λέω εδώ για το πούλημα ενός κρεοπωλείου ισχύει για οποιοδήποτε επάγγελμα που έχει ένα τίτλο αγοραστό».

Τα επιχειρήματα του κ. Horace Say, για την κατάργηση του προνόμιου των κρεοπωλείων, είναι χωρίς απάντηση, και, επιπλέον, εφαρμόζονται όχι μόνο για τους κρεοπώλες αλλά

και για τους τυπογράφους, συμβολαιογράφους, δικηγόρους, θυρωρούς, δικαστικούς γραφείς, κλητήρες, μεσίτες, αργυραμοιβούς, φαρμακοποιούς και άλλους. Αλλά αυτά δεν καταστρέφουν τους λόγους που έκαναν να υιοθετηθούν τα μονοπώλια αυτά και που προκύπτουν γενικά από την ανάγκη της εξασφάλισης της αυθεντικότητας, της κανονικότητας στις συναλλαγές καθώς και τα συμφέροντα του εμπορίου και της δημόσιας υγείας. Ο σκοπός, θα πείτε, δεν πέτυχε. Αλλά, το ξέρω· αφήστε τα κρεοπωλεία στο συναγωνισμό, θα φάτε ψοφίμια· ιδρύστε ένα μονοπώλιο κρέατος θα φάτε, ψοφίμια. Να! τον μοναδικό καρπό που θα μπορούσατε να ελπίζετε για τη νομοθεσία σας των μονοπωλίων και των προνομιακών τίτλων.

Σύγχυση! κραυγάζουν οι ρυθμιστές οικονομολόγοι. Δημιουργείστε για το εμπόριο μιαν αστυνομία για επίβλεψη κάντε αναγκαστικές τις μάρκες κατασκευής, τιμωρείστε τη νοθεία των προϊόντων κλπ.

Στο δρόμο που τραβάει ο πολιτισμός απ' όποια μεριά κι αν γυρίσουμε, καταλήγουμε λοιπόν πάντοτε ή στον δεσποτισμό του μονοπώλιου κατά συνέπεια σε καταπίεση του καταναλωτή ή στην εκμηδένιση του προνόμιου με τη δράση της αστυνομίας, πράγμα που είναι επιβραδυντικό για την οικονομία και διαλύει την κοινωνία καταστρέφοντας την ελευθερία. Πράγμα θαυμάσιο, μέσα σ' αυτό το σύστημα της ελεύθερης επιχειρηματικότητας, που οι καταχρήσεις σαν το φθοροποιό σαράκι ξαναγεννήθηκαν από τα φάρμακα για τη θεραπεία της, αν ο νομοθέτης θελήσει να καταστείλει όλα τα τρωτά της, να επιβλέψει όλες τις πανουργίες, να εξασφαλίσει ενάντια σε κάθε προσβολή τα άτομα, τις ιδιοκτησίες και τα δημόσια πράγματα, από μεταρρύθμιση σε μεταρρύθμιση, θα φτάσει να πολλαπλασιάσει σε τέτοιο σημείο τους μη-παραγωγικούς υπαλλήλους έτσι που ολόκληρο το έθνος, ολόκληρο θα πέρναγε σ' αυτούς και που στο τέλος δεν θα έμενε κανένας για να παράγει. Όλος ο κόσμος θα γινότανε αστυνομία. Η βιομηχανική τάξη θα γινότανε ένας μύθος. Τότε ίσως η τάξη θα βασίλευε μέσα στα μονοπώλια!

«Η αρχή του νόμου που αφορά τις μάρκες κατασκευής, λέει ο κ. Renouard, είναι πως οι μάρκες αυτές δεν μπορούν ούτε πρέπει να μετασχηματίζονται σε εγγυήσεις ποιότητας». Αυτή είναι μια συνέπεια του νόμου των προνομίων, που όπως είδαμε, δεν εγγυάται την εφεύρεση. Υιοθετείστε την αρχή του κ. Renouard· σε τι τότε θα χρησιμεύσουν οι μάρκες; Τι μ' ενδιαφέρει να διαβάσω στη βάση ενός μπουκαλιού αντί κρασί δώδεκα ή έντεκα χρονών, ΟΙΝΟΦΙΛΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ή όποια άλλη κατασκευή θέλετε; Αυτό που με ενδιαφέρει δεν είναι το όνομα του έμπορου, είναι η ποιότητα και η σωστή τιμή του εμπορεύματος.

Υποθέτουν, είναι αλήθεια, πως το όνομα του κατασκευαστή θα είναι σαν ένα σήμα, μια ένδειξη καλής ή κακής κατασκευής ανώτερης ή όχι ποιότητας. Γιατί τότε δεν απευθύνεστε ελεύθερα στη γνώμη της ζήτησης και μαζί με τη μάρκα καταγωγής και τη μάρκα ποιότητας; Δεν είναι κατανοητή μια τέτοια επιφύλαξη. Τα δύο είδη μάρκας έχουν τον ίδιο σκοπό, η δεύτερη δεν είναι παρά μιά έκθεση ή παράφραση της πρώτης, μια σύμπτυξη των προδιαγραφών του μεγαλέμπορου· γιατί, ξαναλέω, αν η καταγωγή *σημαίνει κάτι*, η μάρκα δεν προσδιόριζε τη σημασία αυτή;

Ο κ. Wolowski[122] στον εναρκτήριο λόγο του το 1843-44 ανάπτυξε πολύ καλά τη θέση αυτή, που η ουσία της είναι περίπου η παρακάτω: «Όπως ακριβώς, λέει ο κ. Wolowski, η κυβέρνηση μπόρεσε να προσδιορίσει ένα κριτήριο *ποσότητας* μπορεί, οφείλει επίσης να προσδιορίσει ένα κριτήριο *ποιότητας*· το ένα από τα κριτήρια αυτά είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα του άλλου. Η νομισματική μονάδα, το σύστημα σταθμών και μέτρων, δεν έφερε καμιά προσβολή πάνω στην βιομηχανική-επιχειρηματική ελευθερία, ούτε περισσότερο η άποψη των μαρκών». Ο κ. Wolowski στηρίζεται πάνω σ' αυτό, στην αυθεντία των μεγάλων της οικονομικής επιστήμης, στους A. Smith και J.-B. Say:προνοητικότητα πάντοτε χρήσιμη, με ακροατές που ακούνε πολύ περισσότερο την αυθεντία παρά το λογικό.

Δηλώνω σχετικά με μένα, πως μετέχω ολοκληρωτικά

στην ιδέα του κ. Wolowki, κι αυτό γιατί την βρίσκω βαθειά επαναστατική. Η μάρκα, μη όντας τίποτε άλλο, σύμφωνα με την έκφραση του κ. Wolowski, παρά ένα κριτήριο ποιότητας, που είναι ισότιμο για μένα με μια γενική διατίμηση. Γιατί, το πως υπάρχει μια ιδιαίτερη υπηρεσία που μαρκάρει στο όνομα του Κράτους και εξασφαλίζει την ποιότητα των εμπορευμάτων, όπως γίνεται για το χρυσό και το ασήμι, ή το πως η φροντίδα του μαρκαρίσματος έχει αφεθεί στον κατασκευαστή, από τη στιγμή που η μάρκα πρέπει να μας δώσει *την εσωτερική σύνθεση του εμπορεύματος* (είναι οι λέξεις του κ. Wolowski) *και εξασφαλίζει τον καταναλωτή ενάντια σε κάθε έκπληξη,* καταλήγει αναγκαστικά σε τιμή σταθερή. Δεν είναι το ίδιο πράγμα παρά στην τιμή: δύο όμοια προϊόντα, αλλά καταγωγής και ποιότητας διαφορετικής, μπορούν να έχουν την ίδια αξία· ένα προϊόν της Βουργουνδίας μπορεί να έχει την ίδι αξία με ένα προϊόν του Μπορντώ· αλλά η μάρκα, όντας σημαδιακή, οδηγεί στην ακριβή γνώση της τιμής, επειδή αυτή μας δίνει την ανάλυσή του. Υπολογίστε την τιμή ενός εμπορεύματος, σημαίνει να το αποσυνθέσετε στα συστατικά μέρη του· επόμενα είναι ακριβώς αυτό που πρέπει να κάνει η μάρκα κατασκευής, αν θέλουμε να σημαίνει κάτι. Οδηγούμαστε λοιπόν σε μια γενική διατίμηση, όπως είπα.

Αλλά μια γενική διατίμηση, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας προσδιορισμός όλων των αξιών και να ξανά η πολιτική οικονομία σε αντίφαση μέσα στις αρχές της και στις τάσεις της. Δυστυχώς, για να πραγματοποιηθεί η μεταρρύθμιση του κ. Wolowski πρέπει να αρχίσουμε με την λύση όλων των προηγούμενων αντιφάσεων, και να τοποθετηθεί σε μια σφαίρα συνεταιριστική πιο υψηλή· κι ακριβώς είναι αυτή η έλλειψη λύσης, που αποδοκιμάστηκε το σύστημα του κ. Wolowski από τους περισσότερους συναδέλφους του.

Πραγματικά, το καθεστώς των μαρκών είναι ανεφάρμοστο μέσα στη σημερινή τάξη, γιατί το καθεστώς αυτό είναι αντίθετο με τα συμφέροντα των κατασκευαστών, αντίθετο με τις συνήθειές τους, δεν θα μπορούσε να επιβιώσει παρά με την ενεργητική θέληση της εξουσίας. Ας υποθέσουμε για μια

στιγμή πως η υπηρεσία είσπραξης εμμέσων φόρων είναι επιφορτισμένη να επιθέσει μάρκες· θα έπρεπε οι υπάλληλοι αυτοί να παρεμβαίνουν κάθε στιγμή μέσα στη εργασία, όπως παρεμβαίνουν μέσα στο εμπόριο των ποτών και τη κατασκευή της μπύρας· ακόμη οι υπάλληλοι αυτοί, που η εξέτασή τους φάνηκε ήδη τόσο φορτική και βασανιστική, δεν καταπιάνονται παρά με φορολογήσιμες ποσότητες κι όχι με ανταλλάξιμες ποιότητες. Θα έπρεπε αυτοί οι ελεγκτές και επαληθευτές του δημοσίου ταμείου να στρέφουν τις έρευνές τους σε όλες τις λεπτομέρειες με σκοπό να προλάβουν και να ακυρώσουν την απάτη· αλλά ποιά απάτη; Ο νομοθέτης δεν το έχει ή το έχει άσχημα ορίσει: εδώ είναι που η εργασία γίνεται τρομερή.

Δεν υπάρχει απάτη να ξεσκεπάσει στην τελευταία ποιότητα του κρασιού, αλλά υπάρχει απάτη στο να κάνεις να περάσει μια ποιότητα για μιάν άλλη. Να λοιπόν που είσαστε αναγκασμένοι να διαφοροποιήσετε τις ποιότητες του κρασιού και κατά συνέπεια να τις εγγυηθείτε. Μήπως είναι απατηλό το να κατασκευάζονται μείγματα; Ο Chaptal, στην πραγματεία του για την τέχνη της κατασκευής του κρασιού, τις συμβουλεύει σαν πολύ χρήσιμες· αφετέρου η εμπειρία αποδείχνει πως μερικά κρασιά κατά κάποιο τρόπο ασυμβίβαστα το ένα προς το άλλο παράγουν με τη μείξη τους ένα ποτό δυσάρεστο κι ανθυγιεινό. Να που είσαστε αναγκασμένοι να πείτε ποιά κρασιά κάνουν χρήσιμα μείγματα, ποιά δεν μπορούν. Υπάρχει μήπως απάτη στο να τα αρωματίζεις, να αυξάνεις το βαθμό τους, να νερώνεις τα κρασιά; Ο Chaptal το συστήνει· και όλοι γνωρίζουν πως αυτή η χημική αναλογία παράγει πότε πλεονεκτικά αποτελέσματα, πότε αποτελέσματα ολέθρια και απαίσια. Ποιές ουσίες θα προγράψετε; Σε ποιές περιπτώσεις; Σε ποιά αναλογία; Μπορείτε να προφυλάξετε τον καφέ από το ραδίκι, την μπύρα από τη γλυκόζη και το νερό, το μηλόκρασο;

Η Βουλή των αντιπροσώπων, στην προσπάθειά της να εξετάσει το νόμο, που γι' αυτόν έκανε φέτος τα πιο πολλά για την νόθευση των κρασιών, σταμάτησε στη μέση του έργου

της, αφού πείστηκε για τις αξεδιάλυτες δυσκολίες του προβλήματος. Μπόρεσε να δηλώσει πως το να ρίχνεις νερό και οινόπνευμα στο κρασί πέρα από την αναλογία 10% είναι απάτη και πέφτει μέσα στην κατηγορία των πλημμελημάτων. Αυτό παράμεινε στο επίπεδο της ιδέας μονάχα· εδώ δεν βρίσκουμε κανένα φραγμό ποτέ. Αλλά όλοι αναγνωρίζουνε, μ' αυτή την σοβαρή επαναξέταση το ενδιαφέρον του δημόσιου ταμείου, που είναι πολύ μεγαλύτερο από το ενδιαφέρον του καταναλωτή· όμως η Βουλή δεν απαγόρεψε να δημιουργηθεί, για να επιβλέπει και να διαπιστώνει την απάτη, ολόκληρη στρατιά δοκιμαστών, επαληθευτών κ.λπ. και να επιβαρύνει τον προϋπολογισμό με μερικά καινούργια εκατομμύρια· αλλά απαγορεύοντας το νέρωμα και το οινοπνευμάτωμα, το μόνο μέσο που έμενε στους κατασκευαστές-εμπόρους για να φέρουν το κρασί στη χρήση όλου του κόσμου και να πραγματοποιήσουν κέρδη, δεν θα μπορούσαν σε μια τέτοια περίπτωση να διευρύνουν την παραγωγή. Η Βουλή με μια λέξη καταδιώκοντας τη νοθεία του κρασιού, δεν έκανε παρά να επεκτείνει τα όρια της απάτης. Για να εκπληρώσει το σκοπό της, το έργο της, θα έπρεπε προηγούμενα να πει πως το εμπόριο των κρασιών είναι δυνατό δίχως νοθεία, πως ο λαός μπορεί να αγοράσει κρασί όχι νοθευμένο, πράγμα που ξεφεύγει από την αρμοδιότητα και ξεπερνάει την ικανότητα της Βουλής.

Αν θέλετε να εξασφαλιστεί ο καταναλωτής και στην αξία και στην υγιεινότητα, είναι ανάγκη να ξέρετε και να προσδιορίσετε καθετί που αποτελεί την καλή και ειλικρινή παραγωγή του, να είσαστε αδιάκοπα μέσα στα χέρια του κατασκευαστή, να τον οδηγείτε σε κάθε βήμα. Δεν είναι ποιά αυτός που κατασκευάζει· είσαστε εσείς, το κράτος, ο αληθινός κατασκευαστής.

Να λοιπόν που πέσατε σε παγίδα. Ή θα πεδικλώσετε την ελευθερία του εμπορίου παρεμβαίνοντας με χίλιους τρόπους μέσα στην παραγωγή, ή θα τους αφήσετε μονάχους παραγωγούς και εμπόρους.

Στην πρώτη περίπτωση καταπιέζοντας τους πάντες, καταλήγετε να ξεσηκώνετε τους πάντες και αργά ή γρήγορα, το

κράτος αφού αποχωρήσει, οι μάρκες κατασκευής θα ατονίσουν. Στην δεύτερη περίπτωση, αντικατασταίνετε παντού τη δράση της εξουσίας με την ατομική πρωτοβουλία, πράγμα που είναι αντίθετο με τις αρχές της πολιτικής οικονομίας και τη σύσταση της κοινωνίας. Πάρτε τη μέση θέση και θα έχουμε τότε την ευνοιοκρατία, τη συγγενοκρατία, την υποκρισία, το χειρότερο των συστημάτων.

Ας υποθέσουμε τώρα πως η μάρκα έχει εγκαταλειφθεί στις φροντίδες του κατασκευαστή. Λέω πως τότε οι μάρκες, κι αν ακόμη τις κάνουν αναγκαστικές, θα χάσουν λίγο-λίγο τη *σημασία* τους και δεν θα είναι πλέον στο τέλος παρά απόδειξη της *καταγωγής*. Πρέπει να γνωρίζετε πολύ λίγο το εμπόριο για να φανταστείτε πως ένας μεγαλέμπορος, ένας επικεφαλής της κατασκευής κάνοντας χρήση μεθόδων όχι παραδεκτών από τίτλο του προνομίου της εφεύρεσης θα προδώσει το μυστικό της κατασκευής του, των κερδών του, της ύπαρξής του. Η ένδειξη της μάρκας θα είναι τότε ψεύτικη: και τότε δεν είναι στο χέρι της αστυνομίας να κάνει αλλοιώς. Οι ρωμαίοι αυτοκράτορες, για να αποκαλύψουν τους χριστιανούς που νόθευαν τη θρησκεία τους, αναγκάζουν τους πάντες να θυσιάζουν στα είδωλα. Έγιναν αποστάτες και μάρτυρες και ο αριθμός των χριστιανών αυξανότανε. Το ίδιο οι σημαδιακές μάρκες χρήσιμες για μερικούς οίκους, θα γεννήσουν απάτες και καταστρατηγήσεις αναρίθμητες· αυτά όλα είναι που πρέπει να τα περιμένετε. Για να δείχνει νόμιμα ο κατασκευαστής την εσωτερική σύνθεση, δηλαδή τη βιομηχανική και εμπορική αξία του εμπορεύματός του, πρέπει να του περιορίσετε τους κινδύνους του ανταγωνισμού και να του ικανοποιήσετε τα ένστικτα του μονοπώλιου· το μπορείτε; Πρέπει, επιπλέον, να ενδιαφερθεί ο καταναλωτής για την καταπολέμηση της νοθείας: πράγμα, αν και οι παραγωγός δεν χάνει εντελώς το ενδιαφέρον του για καλή ποιότητα, που είναι ταυτόχρονα αδύνατο και αντιφατικό· Αδύνατο! Πάρτε για παράδειγμα δυο διεφθαρμένους καταναλωτές, από την Αγγλία και την Κίνα, που παρόλες τις αστυνομίες του κόσμου έχετε το εμπόριου του οπίου.

Αντιφατικό! Μέσα στη κοινωνία ο καταναλωτής και ο παραγωγός δεν κάνουν παρά έναν και τον αυτόν, δηλαδή πως και οι δυο ενδιαφέρονται να παράγουν αυτό που η κατανάλωσή του είναι βλαβερή, και καθώς για τον καθένα η κατανάλωση ακολουθεί την παραγωγή και την πώληση, όλοι θα συνθηκολογήσουν για να το διαφυλάξουν σε πρώτο ενδιαφέρον, εκτός αν αμοιβαία προφυλαχτούν από το δεύτερο.

Η σκέψη που υπέβαλε τις μάρκες κατασκευής είναι το ίδιο ηλίθια μ' αυτή που άλλοτε υπαγόρευε τους νόμους της ανώτατης τιμής πώλησης. Υπάρχει εδώ ακόμη ένα από τα αναρίθμητα σταυροδρόμια της πολιτικής οικονομίας. Είναι διαπιστωμένο πως οι νόμοι του μάξιμουμ, καμωμένοι και πολύ δικαιολογημένοι από τους συντάχτες τους με το σκοπό να θεραπεύουν τις σιτοδείες, είχαν σαν αμετάβλητο αποτέλεσμα να χειροτερεύουν τη σιτοδεία. Επίσης, δεν περικλείνανε αυτοί οι μισητοί νόμοι παρά αδικία ή κακή πρόθεση που οι οικονομολόγοι τους κατηγοράνε. Πρόκειται για αδεξιότητα, για όχι καλή πολιτική. Αλλά τι αντίφαση στη θεωρία που τους χωρίζει!

Για να θεραπεύσεις τη σιτοδεία πρέπει να συγκεντρώσεις τα είδη διατροφής ή για να τα πούμε καλύτερα, να τα φέρουμε στο φως· μέχρις εδώ τίποτα το εκπληκτικό. Για να συγκεντρώσετε τα είδη πρώτης ανάγκης πρέπει να ελκύσετε τους κατόχους τους με το κέρδος, να διεγείρετε τον ανταγωνισμό και να τους εξασφαλίσετε πλήρη ελευθερία στην αγορά· αυτή η μέθοδος δεν σας φαίνεται σαν την πιο παράλογη ομοιοπαθητική; Πώς να καταλάβετε πως όσο-πιο εύκολα θα μπορούσα να ξεπουλήσω, περισσότερο αργά θα ανεφοδιαζόμουνα; Επιτρέψτε, λένε, αφήστε ελεύθερα, αφήστε ελεύθερα να δρα ο ανταγωνισμός και το μονοπώλιο, κυρίως τον καιρό της σιτοδείας, της έλλειψης και ενώ ταυτόχρονα η σιτοδεία είναι το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και του μονοπώλιου. Τι λογική! αλλά κυρίως τι ηθική!

Αλλά γιατί όμως δεν βάζετε μια διατίμηση στους ιδιοκτήτες γης, όπως υπάρχει για τους αρτοποιούς; Γιατί όχι έναν έλεγχο της σποράς, του θερισμού, του τρύγου, της χορτο-

νομής, και στα κτήνη και ένα γραμματόσημο για τις εφημερίδες, τις εγκυκλίους και τα εντάλματα, και μια επιστασία πάνω στους ζυθοποιούς και τους εμπόρους κρασιών; Στο σύστημα του μονοπώλιου αυτό θα ήτανε, σας θυμίζω, μια προσθήκη από βάσανα αλλά με τις παράνομες εμπορικές τάσεις μας και τη διάθεση της εξουσίας να αυξήσει αδιάκοπα το προσωπικό της και τον προϋπολογισμό της, ένας νόμος για αυστηρή εξέταση πάνω στις συγκομιδές γίνεται κάθε μέρα πιο επιτακτικός.

Επιπλέον, θα είναι δύσκολο να πούμε ποιά, το ελεύθερο εμπόριο ή η προσδιορισμένη ανώτατη τιμή, γεννάει περισσότερο κακό στον καιρό της σιτοδείας.

Μα όποιο μέρος κι αν πάρετε, και δεν μπορείτε να αποφύγετε ένα από τα δύο, η διάψευση είναι σίγουρη, η συμφορά άπειρη. Με την ανώτατη τιμή, το μάξιμουμ, τα εδώδιμα κρύβονται, ο φόβος που αυξάνεται από το αποτέλεσμα εφαρμογής του νόμου κάνει ν' ανεβαίνουν οι τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης, ανεβαίνουν και σε λίγο η κυκλοφορία σταματάει και η καταστροφή έρχεται, γρήγορα και απίστευτα, όπως μια επιδρομή. Μαζί με τον ανταγωνισμό, η πορεία της θεομηνίας είναι πιο αργή, αλλά όχι λιγότερο θανάσιμη· Πόσοι άνθρωποι εξαντλημένοι ή πεθαμένοι από την πείνα πριν η υπερτίμηση αποσύρει τα είδη διατροφής! Και πόσοι άλλοι ύστερα από την επάρκειά τους! Είναι η ιστορία του βασιλιά εκείνου που ο Θεός για να του τιμωρήσει την αλαζονεία του προσφέρει τρείς εναλλακτικές περιπτώσεις· ή τρείς μέρες επιδημία, ή τρείς μήνες λιμός ή τρία χρόνια πόλεμος. Ο Δαβίδ διάλεξε την πιο σύντομη· οι οικονομολόγοι προτιμούν την πιο μεγάλη. Ο άνθρωπος είναι τόσο άθλιος, που αγαπάει να τελειώσει καλύτερα με τη φθίση παρά με την αποπληξία· του φαίνεται πως δεν θα πεθάνει καθόλου. Να ο λόγος που έκανε τόσο να εξαρθούν τα μειονεκτήματα του μάξιμουμ και τα ευεργετήματα του ελεύθερου εμπόριου.

Στο κάτω-κάτω, αν η Γαλλία από δω και 25 χρόνια, δεν αισθάνθηκε γενική σιτοδεία, η αιτία δεν οφείλεται διόλου στην ελευθερία του εμπόριου, που γνωρίζει πολύ καλά όταν θέλει

να παράγει μέσα στην αφθονία την έλλειψη και την πείνα, αλλά οφείλεται στην τελειοποίηση των δρόμων της επικοινωνίας που συντομεύοντας τις αποστάσεις επαναφέρει αμέσως την ισορροπία σε μια διαταραγμένη στιγμή από μια τοπική έλλειψη. Λαμπρό παράδειγμα της λυπηρής αυτής αλήθειας, πως μέσα στην κοινωνία το γενικό καλό δεν είναι ποτέ το αποτέλεσμα μιάς συνωμοσίας μερικών θελήσεων!

Όσο περισσότερο βαθαίνουν το σύστημα αυτό των πλανερών συμβιβασμών ανάμεσα στο μονοπώλιο και την κοινωνία, δηλαδή, όπως το έχουμε εξηγήσει στις πρώτες παραγράφους του κεφαλαίου αυτού, ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, ανάμεσα στους πατρίκιους και το προλεταριάτο, τόσο περισσότερο αποκαλύπτουν πως όλα αυτά έχουν προβλεφθεί, ρυθμιστεί, εκτελεστεί σύμφωνα μ' αυτή την υπέρτατη σατανικότητα, που δεν την γνώρισαν καθόλου ο Hobbes και ο Μακιαβέλι, αυτοί οι θεωρητικοί του δεσποτισμού: ΟΛΑ ΑΠΟ ΤΟ ΛΑΟ ΚΑΙ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟ ΛΑΟ. Την ώρα που η εργασία παράγει, το κεφάλαιο με τη μάσκα μιάς διεστραμένης γονιμότητας, απολαβαίνει και καταχράται. Ο νομοθέτης με τη μεσολάβησή του, θέλησε να θυμίσει στον προνομιούχο τα αδελφικά του αισθήματα και να εξασφαλίσει εγγυήσεις για τον εργαζόμενο και τώρα βρίσκει, από τη μοιραία αντίφαση των συμφερόντων, πως καθεμιά από τις εγγυήσεις αυτές είναι αντίφαση των συμφερόντων, πως καθεμιά από τις εγγυήσεις αυτές είναι όργανο μαρτυρίου. Θα χρειάζονταν 100 τόμοι, τη ζωή δέκα ατόμων και στήθος από σίδερο για να διηγηθούν από την άποψη αυτή τα αμαρτήματα του Κράτους απέναντι στο φτωχό και την άπειρη ποικιλία των βασανιστηρίων. Ένα σύντομο βλέμμα πάνω στις κύριες κατηγορίες της αστυνομίας, θα αρκούσε να μας κάνει να διαπιστώσουμε το πνεύμα και την οικονομία του.

Αφού έρριξε, μέσα από ένα χάος αστικών, εμπορικών και διοικητικών νόμων, τη σύγχυση μέσα στα πνεύματα, κάνοντας πιο σκοτεινή την έννοια του δικαίου πολλαπλασιάζοντας τις αντιφάσεις και χρειάστηκε για να εξηγήσει το σύστημα αυτό μιά ολόκληρη κάστα ερμηνευτών, χρειάστηκε να ορ-

γανώσει ακόμη την περιστολή των εγκλημάτων πλημμελημάτων, και να προβλέψει την τιμωρία τους. Το ποινικό δίκαιο, αυτή η τόσο πλούσια τάξη της μεγάλης οικογένειας των μη-παραγωγικών και που η συντήρησή της κοστίζει το χρόνο περισσότερο από 30 εκατομμύρια στη Γαλλία, έγινε για την κοινωνία μια αρχή ύπαρξης τόσο αναγκαία όσο είναι αναγκαίο το ψωμί για τον άνθρωπο· αλλά με μόνο αυτή τη διαφορά: πως ο άνθρωπος ζει από τον κόπο των χεριών του, ενώ η κοινωνία ξεσχίζει τα μέλη του και τρέφεται από τη δική του σάρκα.

Σύμφωνα με μερικούς οικονομολόγους, έχουμε:

Στο Λονδίνο	1 έγκλημα σε 80 κατοίκους
Στο Λίβερπουλ	1 έγκλημα σε 45 κατοίκους
Στο Νιούκαστλ	1 έγκλημα σε 27 κατοίκους

Αλλά τα νούμερα αυτά δεν έχουν ακρίβεια, κι όσο τρομερά κι αν φαίνονται, δεν εκφράζουν την πραγματική βαθμίδα κοινωνικής διαστροφής από την αστυνομία. Δεν είναι μονάχα ο αριθμός των αναγνωρισμένων ενόχων που πρόκειται εδώ να προσδιορίσουμε, αλλά ο αριθμός των εγκλημάτων. Η εργασία των ποινικών δικαστηρίων δεν είναι παρά ένας ιδιαίτερος μηχανισμός που χρησιμεύει να φέρει στο φώς την ηθική καταστροφή της ανθρωπότητας κάτω από την κυριαρχία του μονοπώλιου· αλλά αυτή η επίσημη έκθεση απέχει πολύ να αγκαλιάζει το κακό σε όλη του την έκταση. Να μερικά άλλα νούμερα που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε μιά πιο σωστή προσέγγιση.

Τα επανορθωτικά δικαστήρια του Παρισιού εκδίκασαν:

Το 1835 106.467 υποθέσεις
Το 1836 128.489 υποθέσεις
Το 1837 140.247 υποθέσεις

Αν υποθέσουμε πως η αύξηση θα συνεχιζότανε μέχρι το 1846 και πως αν στο σύνολο αυτό των επανορθωτικών υποθέσεων προσθέσουμε τις υποθέσεις του κακουργοδικείου, τα πταίσματα και όλες τις μικρές παραβάσεις γνωστές ή ατιμώρητες, πλημμελήματα που ο αριθμός τους ξεπερνάει, όπως λένε οι δικαστές, κατά πολύ τον αριθμό που φτάνει στα δικα-

στήρια, θα φτάσουμε στο συμπέρασμα πως συντελούνται στην πόλη του Παρισιού σ' ένα χρόνο περισσότερες παραβάσεις του νόμου από τους κατοίκους της. Και όπως, σύμφωνα με τους συγγραφείς που συγκέντρωσαν τις παραβάσεις αυτές, πρέπει αναγκαστικά ν' αφαιρέσουμε τα παιδιά από 7 χρονών και κάτω που βρίσκονται έξω από τα όρια ενοχής, θα πρέπει να υπολογίσουμε πως κάθε ενήλικος πολίτης είναι τρείς ή τέσσερις φορές σε ένα χρόνο ένοχος απέναντι στη δημόσια τάξη.

Έτσι, το σύστημα ιδιοκτησίας δεν συγκρατιέται στο Παρίσι, παρά από μιάν ετήσια ποινική δίωξη ενός ή δυο εκατομμυρίων εγκλημάτων! Όμως, όταν όλα αυτά τα εγκλήματα θα ήτανε το έργο ενός μονάχα ανθρώπου, το επιχείρημα πάντοτε θα επιβίωνε: αυτός ο άνθρωπος θα ήτανε ο αποδιοπομπομπαίος τράγος φορτωμένος με τα αμαρτήματα του Ισραήλ. Τι ενδιαφέρει ο αριθμός των ενόχων, από τη στιγμή που η δικαιοσύνη έχει το μεριδιό της;

Η βιοπραγία, η ψευδορκία, η κλοπή, η αισχοκέρδεια, η περιφρόνηση των ατόμων και της κοινωνίας ανήκουν στην ουσία του μονοπώλιου· ξεπηδάνε μ' έναν τρόπο τόσο φυσικό, με μιά τόσο τέλεια κανονικότητα και με νόμους τόσο σίγουρους που μπόρεσαν να υποβάλουν τις εγκληματικές πράξεις σε λογισμό και πως, όταν είναι δοσμένα το νούμερο ενός πληθυσμού, η κατάσταση της βιομηχανίας του και η πνευματική του ανάπτυξη, μπορούμε να συμπεράνουμε με αυστηρότητα τη στατιστική κατάσταστη της ηθικής. Οι οικονομολόγοι δεν ξέρουν ακόμη ποιά είναι η αρχή της αξίας, αλλά γνωρίζουν, σχεδόν με διαφορά μεριδίων δεκαδικών ψηφίων την αναλογικότητα του εγκλήματος. Τόσες χιλιάδες ψυχές, τόσοι και οι κακούργοι και τόσες οι καταδίκες: εδώ δεν κάνουμε λάθος. Είναι μιά από τις πιο ωραίες εφαρμογές του λογισμού των πιθανοτήτων και ο πιο προωθημένος κλάδος της οικονομικής επιστήμης. Αν ο σοσιαλισμός είχε επινοήσει αυτή την ενοχοποιητική θεωρία, όλοι θα φώναζαν πως είναι θεομηνία!

Τι υπάρχει εδώ, επιπλέον που πρέπει να μας εκπλήττει; Όπως η αθλιότητα είναι ένα αναγκαίο αποτέλεσμα των αν-

τιφάσεων της κοινωνίας, αποτέλεσμα που είναι δυνατό να προσδιοριστεί μαθηματικά σύμφωνα με τα επιτόκια, τον αριθμό των μισθωτών και τις τιμές του εμπορίου, έτσι τα εγκλήματα και οι παραβάσεις είναι ένα άλλο αποτέλεσμα του ίδιου ανταγωνισμού, επιδεκτικού όπως και η αιτία του, να διακριθωθεί με τον λογισμό. Οι υλιστές άντλησαν τα πιο κουτά συμπεράσματα γι' αυτή την υποταγή της ελευθερίας στους νόμους των αριθμών· σαν ο άνθρωπος να μην βρίσκεται κάτω από την επίδραση του καθετί που τον περιτριγυρίζει, και πως αυτό που τον περιτριγυρίζει όντας κάτω από μοιραίους νόμους δεν θα μπορούσε να δοκιμάσει στις πιο ελεύθερες εκδηλώσεις του τον αντίκτυπο των νόμων αυτών!

Τον ίδιο χαρακτήρα αναγκαιότητας που επισημάναμε στην περιοχή της ποινικής δικαιοσύνης και την τροφοδότησής της, συναντιέται, αλλά από μιά άποψη περισσότερο μεταφυσική, μέσα στην ηθικότητα.

Σύμφωνα με την γνώμη όλων των ηθικολόγων, η ποινή πρέπει να είναι τέτοια που να προκαλεί την βελτίωση του ενόχου και επόμενα απέχει πολύ από καθετί που θα μπορούσε να επιφέρει τη υποβάθμισή της. Δεν έχω καμιά πρόθεση να πολεμήσω αυτή την επιτυχημένη τάση των πνευμάτων και να αμαυρώσω τις προσπάθειες που έκαναν τη δόξα των πιο μεγάλων ανθρώπων της αρχαιότητας.

Η φιλανθρωπία, παρά τον εμπαιγμό που μερικές φορές συνδέεται με το όνομά της, θα παραμένει στα μάτια των μεταγενέστερων, σαν το πιο τιμημένο χαρακτηριστικό της εποχής μας· μονάχα η κατάργηση της ποινής του θανάτου αναβλήθηκε· όμως το μαρκάρισμα, οι μελέτες που έγιναν για τα κελλιά, η εγκατάσταση εργαστηρίων στις φυλακές κι ένα πλήθος άλλων μεταρρυθμίσεων που δεν μπορώ εδώ να αναφέρω, μαρτυράνε για μιά πραγματική πρόοδο στις ιδέες μας και στα ήθη μας. Αυτό που ο ιδρυτής του χριστιανισμού μέσα σε μια ιδανική αγάπη, στο μυστικό βασίλειό του, όπου ο αμαρτωλός που μεταμελήθηκε θα δοξασθεί πιο πάνω από τον αθώο δίκαιο, αυτή η ουτοπία της χριστιανικής φιλανθρωπίας έγινε η ευχή της άπιστης κοινωνίας μας. Και αν σκε-

φτούμε την ομοφωνία των συναισθημάτων που βασιλεύει πάνω σ' αυτή την άποψη, διερωτώνται με έκπληξη ποιός λοιπόν εμποδίζει να μην εκπληρωθεί;

Αλλοίμονο! Είναι το γεγονός πως ο λόγος είναι πιο δυνατός από την αγάπη και η λογική πιο φοβερή από το έγκλημα· αυτό που βασιλεύει εδώ, όπως παντού, είναι μία άλυτη αντίφαση στον πολιτισμό μας. Δεν θα περιπλανηθούμε μέσα σε φανταστικούς κόσμους, θα αγκαλιάσουμε τη φοβερή γυμνότητά του, την πραγματικότητα. «Το έγκλημα κάνει τη ντροπή κι όχι το ικρίωμα» λέει η παροιμία. Από το γεγονός και μόνο πως ο άνθρωπος τιμωρήθηκε, θεωρεί τον εαυτό του υποβαθμισμένο: η τιμωρία τον κάνει άτιμο, όχι εξαιτίας του ορισμού του κώδικα, αλλά εξαιτίας του λάθους που παρακίνησε την τιμωρία. Τι σημασία έχει λοιπόν η υλικότητα του μαρτυρίου; Τι σημασία έχουν όλα τα ποινικά μας συστήματα; Αυτό που κάνετε είναι να ικανοποιήσετε την ευαισθησία σας, αλλά είναι ανίσχυρο να επανορθώσει ν' αποκαταστήσει τον δυστυχισμένο που χτυπάει η δικαιοσύνη σας. Ο ένοχος, μια φορά στιγματισμένος από τη τιμωρία, είναι ανίκανος για συμφιλίωση. Η κηλίδα του είναι ανεξίτηλη, η κόλασή του αιώνια. Αν μπορούσε να γίνει αλλοιώς και η ποινή να έπαυε να είναι ανάλογη με το έγκλημα, δεν θα ήτανε περισσότερο από ένα όραμα, δεν θα ήτανε τίποτα. Αυτόν που η φτώχεια τον οδήγησε στην κλοπή, αν αφεθεί να προσβληθεί από τη δικαιοσύνη, παραμένει για πάντοτε ο εχθρός του Θεού και των ανθρώπων· θα ήθελε καλύτερα να μην είχε έρθει στον κόσμο. Είναι ο Ιησούς Χριστός που έχει πει: Hnum erat ei, on si natus non fuisset homo ille. Κι αυτό που ανάγγειλε ο Ι. Χριστός, χριστιανοί και άπιστοι δεν κάνουν λάθος πάνω σ' αυτό: το ασυγχώρητο της ντροπής είναι, παρόλες τις αποκαλύψεις του Ευαγγελίου, το μόνο που εννοεί ο κόσμος των ιδιοκτητών. Έτσι αποχωρισμένος από τη φύση με το μονοπώλιο, αποσπασμένος από την ανθρωπότητα με την αθλιότητα, μητέρα του εγκλήματος και της ποινής, ποιό καταφύγιο παραμένει στον πληθείο παρά η εργασία πού δεν μπορεί να τον θρέψει και που δεν είναι καθόλου δυνατός για

να την αναλάβει στα χέρια του;

Για να οδηγήσουν τον πόλεμο αυτό, επιθετικό και αμυντικό, ενάντια στο προλεταριάτο, ήτανε απαραίτητη μια αμυντική δημόσια δύναμη: η εκτελεστική εξουσία ξεπήδησε από τις αναγκαιότητες της αστικής νομοθεσίας, από τη διαχείρηση και τη δικαιοσύνη. Και δω ακόμη οι πιο ωραίες ελπίδες άλλαξαν σε λυπηρές διαψεύσεις.

Όπως ο νομοθέτης, όπως ο δήμαρχος και όπως ο δικαστής, ο άρχοντας είναι ο αντιπρόσωπος της θεϊκής εξουσίας. Υπερασπιστής του φτωχού, της χήρας και του ορφανού, υπόσχεται να βασιλεύει γύρω από το θρόνο του η ελευθερία και η ισότητα, να έλθει αρωγός στην εργασία και να ακούει τη φωνή του λαού. Και ο λαός ρίχνεται με αγάπη μέσα στα χέρια της εξουσίας και όταν η εμπειρία του τον κάνει να αισθανθεί πως η εξουσία είναι ενάντιά του, αντί να καταφέρεται ενάντια στο θεσμό, κατηγοράει τον άρχοντα που ενώ είναι από τη φύση του και από τον προορισμό του ο αρχηγός των μη-παραγωγικών και ο πιο μεγάλος μονοπωλητής, είναι αδύνατο, παρόλο που έγινε γι' αυτό, να πάρει το μέρος και τη μέριμνα του λαού.

Κάθε κριτική, είτε για τη μορφή είτε για τις πράξεις της κυβέρνησης, καταλήγει σ' αυτή την ουσιαστική αντίφαση. Και όταν οι λεγόμενοι θεωρητικοί οπαδοί της υπέρτατης εξουσίας του λαού ισχυρίζονται πως η θεραπεία από την τυραννία της εξουσίας συνίσταται να την κάνουν να εκπορεύεται από την ψήφο του λαού, δεν κάνουνε τίποτ' άλλο όπως ο σκίουρος να γυρίζει στο κλουβί του. Γιατί από τη στιγμή που οι συστατικές καταστάσεις της εξουσίας, της ιδιοκτησίας, της ιεραρχίας διατηρούνται η ψήφος του λαού δεν είναι περισσότερο παρά η συγκατάθεση του λαού για την καταπίεσή του, πράγμα που είναι η πιο μεγάλη αγυρτία.

Στο δεύτερο σύστημο εξουσίας, όποια κι αν είναι άλλωστε η καταγωγή του, μοναρχικό ή δημοκρατικό, η εξουσία είναι το ευγενικό όργανο της κοινωνίας· μ' αυτό ζει και κινείται· κάθε πρωτοβουλία εκπορεύεται απ' αυτό, κάθε τάξη, κάθε τελειοποίηση είναι η δουλειά του. Σύμφωνα με τους ορι-

σμούς της πολιτικής οικονομίας, αντίθετα, ορισμούς σύμφωνους με την πραγματικότητα, η εξουσία είναι η σειρά των μηπαραγωγικών που η κοινωνική οργάνωση τείνει αδιάκοπα να ελαττώσει. Πώς λοιπόν η αρχή της εξουσίας τόσο αγαπητή στους δημοκράτες, η ευχή της πολιτικής οικονομίας, αρχή που είναι επίσης και του λαού, θα μπορούσε να πραγματωθεί; Πώς η κυβέρνηση, που είναι το πάν στην υπόθεση αυτή, θα γίνει ένας υπάκουος υπηρέτης, ένα όργανο υποταγμένο; Πώς ο άρχοντας δεν θα έπαιρνε την εξουσία παρά με το σκοπό να την αδυνατίσει και θα εργαζότανε για την τάξη, σε βάρος της εξουσίας του; Πώς δεν θα καταπιανότανε περισσότερο να ισχυροποιηθεί, ν' αυξήσει το προσωπικό του, να πετυχαίνει αδιάκοπα καινούργιους πόρους και τέλος ν' απελευθερωθεί από την εξάρτηση του λαού, μοιραίο τέρμα της κάθε εξουσίας του που βγήκε από το λαό;

Αλλά ο λαός θα κάνει νόμους ενάντια στην εξουσία· ενάντια στην αρχή της εξουσίας και της ιεραρχίας που είναι η ίδια η αρχή της κοινωνίας· ενάντια στην ελευθερία και την ιδιοκτησία; Μ' αυτή την προϋπόθεση, είναι περισσότερο από αδύνατο, είναι αντιφατικό. Επόμενα, η ιδιοκτησία, το μονοπώλιο, ο συναγωνισμός, τα βιομηχανικά προνόμια, η ανισότητα των περιουσιών, η υπεροχή του κεφαλαίου, η ιεραρχική και καταθλιπτική συγκεντροποίηση, η διοικητική καταπίεση, το νομικό αυθαίρετο θα διατηρηθούν και καθώς είναι αδύνατο πως μια κυβέρνηση δεν ενεργεί σύμφωνα με τον νόημα της αρχής της, το κεφάλαιο θα παραμένει όπως και πρωτύτερα ο θεός της κοινωνίας και ο λαός, πάντοτε να βρίσκεται κάτω από εκμετάλλευση, πάντοτε μειωμένος, δεν θα είχε κερδίσει από την προσπάθεια του υπερτάτου της εξουσίας του παρά την απόδειξη της αδυναμίας του.

Μάταια οι οπαδοί της εξουσίας, όλοι αυτοί οι θεωρητικοί της δυναστο-λαϊκοδημοκρατίας που δεν διαφέρουν μεταξύ τους παρά στην τακτική, κολακεύονται πως έφεραν παντού την μεταρρύθμιση. Τι να μεταρρυθμίσουν;

Να μεταρρυθμίσουν το καθεστώς; Είναι αδύνατο. Όταν το έθνος μαζικά έμπαινε στο καθεστώς της Συντακτικής

Συνέλευσης, δεν θα έβγαινε παρά αφού θα είχε ψηφίσει μιαν άλλη μορφή υποδουλωσής του ή να διατάξει τη διάλυσή της[123].

Να ξαναφτιάξουν τον κώδικα, εργασία του αυτοκράτορα, καθαρή επιβίωση της ουσίας του ρωμαϊκού και του κοινού δίκαιου; Αδύνατο. Τι θα βάλετε στη θέση της συνηθισμένης ιδιοκτησίας σας, που έξω απ' αυτήν δεν βλέπετε και δεν καταλαβαίνετε τίποτα; Στη θέση των νόμων σας του μονοπωλίου, που η φαντασία σας είναι ανίσχυρη να διαβεί το κύκλο του; Εδώ και περισσότερο από μισό αιώνα η βασιλεία και η δημοκρατία, οι δυο αυτές Σύβιλλες που τις έχουμε κληρονομήσει από τον αρχαίο κόσμο, επιχείρησαν με μια συνταχτική διακήρυξη, να συμβιβάσουν τα δόγματά τους. Από τη στιγμή που η σοφία του υπέρτατου άρχοντα τοποθετήθηκε στην ομοφωνία του λαού, ποιά αποκάλυψη ξεπήδησε; Ποιά αρχή καινούργιας τάξης ανακαλύφτηκε; Ποιά έξοδος από το λαβύρινθο του προσφερόμενου προνόμιου; Πρίν ο άρχοντας καί ο λαός κάνουν αυτό το παράξενο συμβιβασμό, σε τι οι ιδέες τους δεν έμοιαζαν; Και από τη στιγμή που καθένας του προσπάθησε να διακόψει τη συμφωνία, σε τι διέφεραν;

Να ελαττώσουν τα δημόσια βάρη, να κάνουν καλύτερη κατανομή φόρων πάνω σε μια ποιό δίκαιη βάση; Είναι αδύνατο. Στη φορολογία όπως και στο στρατό, ο άνθρωπος του λαού, παρέχει περισσότερα απ' όσα του αναλογούν.

Ρυθμίσατε το μονοπώλιο, βάλατε φρένο στον ανταγωνισμό; Είναι αδύνατο. Θα σκοτώσετε την παραγωγή.

Ανοίξατε καινούργιους δρόμους; Αδύνατο.

Οργανώσατε την πίστη; Αδύνατο.

Χτυπήσατε την κληρονομικότητα; Αδύνατο.

Δημιουργήσατε εθνικά εργοτάξια, εξασφαλίσατε ένα μίνιμουμ εργασίας στον εργάτη, του αποδώσατε ένα μέρος από τα κέρδη; Είναι αδύνατο. Είναι η φύση της κυβέρνησης να μην μπορεί να καταπιαστεί με την εργασία παρά να αλυσοδένει τους εργαζόμενους, όπως δεν καταπιάνεται με τα κέρδη παρά για να πάρει τη δεκάτη της.

Επανορθώσατε, με κάποιο σύστημα αποζημίωσης, τα

ολέθρια αποτελέσματα των μηχανών; Είναι αδύνατο. Καταπολεμήσατε με ρυθμίσεις την καταστρεπτική επίδραση της εξειδίκευσης; Είναι αδύνατο.

Κάνατε να πάρει μέρος ο λαός στα αγαθά της εκπαίδευσης; Αδύνατο.

Επιβάλατε διατίμηση στα εμπορεύματα και τους μισθούς και σταθεροποιήσατε με την υπέρτατη εξουσία την αξία των πραγμάτων; Αδύνατο, είναι αδύνατο.

Απ' όλες τις μεταρρυθμίσεις που με αγωνία επιδιώκει η κοινωνία καμιά δεν είναι της αρμοδιότητας της εξουσίας, καμιά ίσως δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί από αυτήν γιατί η ουσία της εξουσίας αντίκειται σ' αυτό, και δεν μπορεί ο άνθρωπος να ενώσει αυτά που ο Θεός έχει χωρίσει.

Το λιγότερο, θα πούνε οι οπαδοί της κυβερνητικής πρωτοβουλίας, αναγνωρίζετε πως για να συντελεστεί η επανάσταση που υπόσχεται η ανάπτυξη των αντινομιών, η εξουσία θα ήτανε ένα ισχυρό βοηθητικό μέσο; Γιατί τότε βρίσκεστε αντίθετα σε μια μεταρρύθμιση που, βάζοντας την εξουσία στα χέρια του λαού, θα συμβοηθούσε τόσο καλά τις βλέψεις του. Η κοινωνική μεταρρύθμιση είναι ο σκοπός, η πολιτική μεταρρύθμιση είναι το όργανο: γιατί, αν θέλετε το τέλος, αποκρούετε το μέσο;

Αυτός είναι σήμερα ο συλλογισμός όλου του δημοκρατικού τύπου, που του οφείλω χάρη με όλη μου την καρδιά πως έχει με τη σχεδόν σοσιαλιστική πίστη του διαδηλώσει ο ίδιος τη μηδαμινότητα των θεωριών του. Είναι επόμενα στο όνομα της επιστήμης που η δημοκρατία διαφημίζει, σαν προανάκρουσμα της κοινωνικής μεταρρύθμισης, μια πολιτική μεταρρύθμιση. Αλλά η επιστήμη διαμαρτύρεται ενάντια σ' αυτή την πρόφαση που γι' αυτήν αποτελεί προσβολή. Η επιστήμη αποκρούει κάθε συμμαχία με την πολιτική και όσο μακρινή κι αν είναι η ελάχιστη βοήθεια που περιμένει από την πολιτική πρέπει ν' αρχίσει το έργο της.

Πόσο λίγη σχέση έχει το ανθρώπινο πνεύμα με την αλήθεια! Όταν βλέπω τη δημοκρατία να ζητάει αδιάκοπα, για να καταπολεμήσει την επίδραση του κεφαλαίου, το κεφάλαιο·

για να βελτιώσει την αθλιότητα αναζητάει τον πλούτο· για να οργανώσει την ελευθερία, την εγκατάλειψη της ελευθερίας· για να μεταρρυθμίσει την κοινωνία, τη μεταρρύθμιση της κυθέρνησης: όταν τη βλέπω, λέω, να φορτώνεται στην κοινωνία, πεπεισμένη πως τα κοινωνικά προβλήματα μπορούν να παραμερισθούν ή να λυθούν, νομίζω πως ακούω μία μάντισσα, που πριν απαντήσει στις ερωτήσεις αυτών που τη συμβουλεύονται, αρχίζει να ζητάει πληροφορίες για την ηλικία τους, τη κατάστασή τους, της οικογένειάς τους, όλα τα συμβάντα της ζωής τους. Ε! δυστυχισμένη μάντισσα, αν γνώριζες το μέλλον, θα ξέρεις ποιός είμαι κι αυτό που θέλω, γιατί με ρωτάς;

Θα απαντήσω λοιπόν στους δημοκράτες: Αν γνωρίζετε πώς να χρησιμοποιήσετε την εξουσία και να ξέρετε πώς η εξουσία πρέπει να οργανωθεί, κατέχετε την οικονομική επιστήμη. Επόμενα, αν κατέχετε την επιστήμη της οικονομίας, αν έχετε το κλειδί των αντιφάσεών της, αν είσαστε ικανοί να οργανώσετε την εργασία, αν έχετε μελετήσει τους νόμους της ανταλλαγής, δεν έχετε ανάγκη τα κεφάλαια του έθνους ούτε τη δημόσια δύναμη. Είσαστε, από σήμερα πιο δυνατοί από το χρήμα, πιο δυνατοί από την εξουσία. Γιατί, εφόσον οι εργαζόμενοι είναι μαζί σας, είσαστε απ' αυτό και μόνο κύριοι της παραγωγής· κρατάτε αλυσοδεμένα το εμπόριο, τη βιομηχανία και τη γεωργία· διαθέτετε όλο το κοινωνικό κεφάλαιο· είσαστε οι προσδιοριστές του φόρου· μπλοκάρετε την εξουσία και συνθλίβετε τα πόδια των μονοπωλίων. Ποιά άλλη πρωτοβουλία, ποιά άλλη ποιό μεγάλη εξουσία απαιτείτε; Ποιός σας εμποδίζει να εφαρμόζεται τις θεωρίες σας;

Ασφαλώς δεν είναι η πολιτική οικονομία, αν και γενικά την ακολουθείτε και την έχετε σε υπόληψη. Επειδή όλα, μέσα στην πολιτική οικονομία, έχοντας μια πλευρά αληθινή και μια πλευρά λαθεμένη το πρόβλημα ανάγεται για σας να συνδυάσετε τα οικονομικά στοιχεία με τέτοιον τρόπο που το σύνολό τους να μη παρουσιάζει πλέον αντιφάσεις.

Δεν είναι ακόμη περισσότερο ο αστικός νόμος· επειδή ο νόμος αυτός καθιερώνοντας την οικονομική ρουτίνα απο-

κλειστικά εξαιτίας των πλεονεκτημάτων του και παρά τα α-συμβίβαστά του, είναι επιδεκτικός, όπως η ίδια η πολιτική οικονομία, να προσαρμόζεται σε όλες τις απαιτήσεις μιας σωστής σύνθεσης και πως κατά συνέπεια δεν μπορεί να σας είναι ευνοϊκός.

Τέλος, δεν είναι η εξουσία, που σαν τελευταία έκφραση του συναγωνισμού και δημιουργημένη μονάχα να υπερασπίσει το νόμο, δεν μπορεί να σας φέρει εμπόδιο παρά παρανομώντας.

Ποιός λοιπόν ξαναλέω σας σταματάει;

Αν κατέχετε την κοινωνική επιστήμη, ξέρετε πως το πρόβλημα του συνεταιρισμού συνίσταται στην οργάνωση όχι μόνο των *μη-παραγωγικών*· μένει, χάρη στον ουρανό, να γίνουν λίγα πράγματα απ' την πλευρά αυτή· αλλά μένουν ακόμα *οι παραγωγικοί*, και με την οργάνωση αυτή, να υποταχθεί το κεφάλαιο και η εξουσία. Αυτός είναι ο πόλεμος που έχετε να υποστηρίξετε: πόλεμο της εργασίας ενάντια στο κεφάλαιο, πόλεμο της ελευθερίας ενάντια στην εξουσία, πόλεμο του παραγωγικού ενάντια στο μη-παραγωγικό, πόλεμο της ισότητας ενάντια στο προνόμιο. Αυτό που ζητάτε για να οδηγήσετε τον πόλεμο σε καλό τέλος είναι ακριβώς αυτό που ενάντιά του πρέπει να πολεμήσετε. Επόμενα, για να πολεμήσετε και να ελαττώσετε την εξουσία, για να την βάλετε στη θέση που της αρμόζει μέσα στην κοινωνία, δεν χρειάζεται σε τίποτα να αλλάξετε τους θεματοφύλακες της εξουσίας, ούτε να επιφέρετε μερικές μεταβολές στους χειρισμούς της· πρέπει να βρείτε ένα συνδυασμό γεωργικό και βιομηχανικό που μ' αυτόν η εξουσία, σήμερα κυρίαρχος της κοινωνίας, να γίνει ο σκλάβος της. Έχετε το μυστικό του συνδυασμού αυτού;

Αλλά τι λέω; Να! γιατί ακριβώς δεν συμφωνείτε μ' αυτά. Όπως δεν μπορείτε να συλλάβετε την κοινωνία δίχως ιεραρχία, γινήκατε απόστολοι της εξουσίας, λάτρεις της εξουσίας, δεν σκέπτεσθε παρά να δυναμώσετε την εξουσία και να φιμώσετε την ελευθερία· η πιο μεγάλη αγάπη σας είναι να προκαλέσετε καλό στο λαό, ερήμην του λαού· αντί να τον οδηγήσετε στην κοινωνική μεταρρύθμιση με την εξόντωση

της εξουσίας και της πολιτικής, γίνεται μια ανασύσταση της εξουσίας και της πολιτικής που θέλετε. Έτσι, με μια σειρά αντιφάσεων που αποδείχνουν την καλή σας πρόθεση, αλλά που οι αληθινοί φίλοι της εξουσίας, οι αριστοκράτες και οι μοναρχικοί, οι αντίπαλοί σας γνωρίζουν καλά τη χιμαιρικότητα, εσείς τους υπόσχεσθε με την εξουσία, την οικονομία στις δαπάνες, την ίση κατανομή στους φόρους, την προστασία της εργασίας και της σταδιακής εκπαίδευσης, τη γενική ψηφοφορία και όλες τις άλλες αντιπαθητικές ουτοπίες στην εξουσία και στην ιδιοκτησία. Επίσης η εξουσία στα χέρια σας δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να κινδυνεύει και γι' αυτό ακριβώς δεν μπορέσατε ποτέ να την κρατήσετε, και γι' αυτό ακριβώς την 18η Brumaire έφταναν μονάχα τέσσερα άτομα για να σας την αφαιρέσουν και πως σήμερα η μπουρζουαζία που αγαπάει όπως εσείς την εξουσία και που θέλει μια ισχυρή εξουσία, δεν σας την δίνει.

Έτσι η εξουσία, όργανο της ομαδικής δύναμης, δημιουργημένη μέσα στην κοινωνία για να χρησιμεύσει σαν ενδιάμεση ανάμεσα στην εργασία και το προνόμιο, βρίσκεται προσδεμένη μοιραία στο κεφάλαιο και οδηγημένη ενάντια στο προλεταριάτο. Καμιά πολιτική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να λύσει την αντίφαση, επειδή με τη συγκατάθεση των ίδιων των πολιτικών μια παρόμοια μεταρρύθμιση δεν θα κατέληγε παρά να δώσει μεγαλύτερη ενέργεια και πλάτος στην εξουσία και πως αντί να ανατρέψει την ιεραρχία και να διαλύσει την κοινωνία, η εξουσία θα μπορέσει να αγγίζει τα προνόμια του μονοπώλιου. Το πρόβλημα συνίσταται λοιπόν, για την εργαζόμενη τάξη όχι να κατακτήσει αλλά να καταπολεμήσει ταυτόχρονα την εξουσία και το μονοπώλιο, πράγμα που θα κάνει να ξεπεταχτεί μια δύναμη πιο μεγάλη, ένα γεγονός πιο ισχυρό, που περικλείνει το κεφάλαιο και το Κράτος και τα υποτάσσει. Κάθε πρόταση μεταρρύθμισης που δεν ικανοποιεί καθόλου την προϋπόθεση αυτή δεν είναι παρά μια ακόμη μάστιγα, μια βέργα σ' επιφυλακή, virgam vigilantem, έλεγε ένας προφήτης που φοβέριζε το προλεταριάτο.

Το επιστέγασμα του συστήματος αυτού είναι η θρησκεία.

Δεν έχω καθόλου πρόθεση εδώ να καταπιαστώ με τη φιλοσοφική αξία των θρησκευτικών αντιλήψεων, να διηγηθώ την ιστορία τους και να αναζητήσω την ερμηνεία τους. Θα περιοριστώ να θεωρήσω την οικονομική καταγωγή της θρησκείας, τον μυστικό δεσμό που την συνδέει με την αστυνομία, τη θέση που παίρνει μέσα στη σειρά των κοινωνικών εκδηλώσεων[124].

Ο άνθρωπος απελπισμένος να βρει την ισορροπία των δυνάμεών του, ξεπετάγεται, για να το πούμε έτσι, έξω από τον εαυτό του και ψάχνει μέσα στο άπειρο αυτή την υπέρτατη αρμονία, που η πραγμάτωσή της είναι γι' αυτόν η πιο υψηλή βαθμίδα του λόγου, της δύναμης και της ευτυχίας. Μη μπορώντας να συμφωνήσει με τον εαυτό του τον ίδιο, γονατίζει μπροστά στο θεό και προσεύχεται. Προσεύχεται και η προσευχή του, ύμνος προς τον Θεό, είναι μια βλασφημία για την κοινωνία.

Είναι από θεού, λέει μόνος του ο άνθρωπος, που θα μου έλθει η δύναμη και η εξουσία· επόμενα ας υπακούσουμε στο θεό και στον υπέρτατο άρχοντα. Obedite Deo et principibus. Είναι ο θεός που μου στέλνει το νόμο και τη δικαιοσύνη. Per me reges regnant et potentes decernunt justitiam: σεβόμαστε αυτά που λέει ο νομοθέτης και ο δικαστής. Είναι ο θεός που κάνει να ευδοκιμεί η εργασία, που υψώνει και ανατρέπει τις περιουσίες, που εκπληρώνεται η θέλησή του: Dominus dedit, Dominus abstutit, sit nomen Domini benedictum.

Είναι ο θεός που με τιμωρεί όταν με καταξεσκίζει η αθλιότητα και υποφέρω τις διώξεις για την δικαιοσύνη· δεχόμαστε με σεβασμό τις μάστιγες που το έλεός του χρησιμοποιεί για να μας εξαγνίσει: Humitianimi agitur sub potenti manu Dei. Η ζωή αυτή που ο θεός μου έδωσε δεν είναι παρά μια δοκιμασία που με οδηγεί στην υγεία: ν' αποφεύγουμε την ευχαρίστηση, ν' αγαπάμε, να αναζητάμε τον πόνο, να δεχόμαστε τις ευχαριστήσεις μας με μεταμέλεια. Η λύπη που προέρχεται από την αδικία είναι μια χάρη από τα πάνω· ευτυχισμένος αυτός που κλαίει! Beati qui lugent!... Haec est enim gratia, si quis sustinet tristias, patient injuste.

Πριν από έναν αιώνα, ένας ιεραπόστολος, μιλώντας μπροστά σ' ένα ακροατήριο από εμπόρους και μεγάλους άρχοντες, δικαιολογούσε αυτή τη βδελυρή ηθική. «Τι έκανα, κραύγαζε με δάκρυα. Καταλύπησα τους φτωχούς, τους καλύτερους φίλους του θεού μου! Κήρυξα το απαραίτητο της μετάνοιας μπροστά στους δυστυχισμένους που στερούνται το ψωμί! Πρέπει εδώ, όπου το βλέμμα μου δεν πέφτει παρά πάνω στους δυνατούς και στους καταπιεστές της ανθρωπότητας που υποφέρει, όφειλα εδώ να κάνω να λάμψει ο λόγος του Θεού με όλη τη δύναμη του κεραυνού του!...».

Αναγνωρίζουμε ωστόσο πως η θεωρία της υπακοής στη θεία βούληση χρησίμευε στη κοινωνία για να εμποδίζει την επανάσταση. Η θρησκεία καθιερώνοντας με το θείο δίκαιο το απαραβίαστο της εξουσίας, και του προνόμιου, έδωσε στην ανθρωπότητα τη δύναμη να συνεχίσει το δρόμο της και να εξαντλήσει τις αντιφάσεις της. Δίχως αυτό το μαντήλι το ριγμένο στα μάτια του λαού, η κοινωνία θα είχε χίλιες φορές διαλυθεί. Θα πρέπει κάποιος για να θεραπευτεί πως πρέπει να πονέσει και η θρησκεία, παρηγορήτρια των λυπημένων, καταδίκασε τον φτωχό στο να υποφέρει. Είναι ακριβώς αυτός ο πόνος που μας οδήγησε εδώ που είμαστε· ο πολιτισμός που όφειλε στον εργαζόμενο όλα τα θαυμάσιά του, οφείλει, ακόμα στην θεληματική του θυσία το μέλλον του και την ύπαρξή του: Obtatus est quia ipse voluit, et livore ejus sanati sumus.

Ω! Εργαζόμενε λαέ! Λαέ απόκληρε, καταπιεσμένε, προγραμένε! Λαέ, που τον φυλακίζουν, που τον καταδικάζουν και τον σκοτώνουν! Λαέ εμπαιγμένε, λαέ στιγματισμένε! Δεν ξέρεις πως υπάρχει ένα τέρμα και για την υπομονή και για την ανοχή και την αφοσίωση; Πως δεν θα ακούς τους ρήτορες του μυστικισμού που σου λένε να προσεύχεσαι και να περιμένεις, που διδάσκουν τη σωτηρία πότε με θρησκεία, πότε με την εξουσία που οι ορμητικοί και ηχητικοί λόγοι σε γοητεύουν; Ο προορισμός σου είναι ένα αίνιγμα που ούτε η φυσική δύναμη, ούτε το κουράγιο της ψυχής, ούτε ο φωτισμένος ενθουσιασμός, ούτε καμιά έξαρση του συναισθήματος

δεν μπορούν να λύσουν. Αυτοί που λένε το αντίθετο απατώνται και όλα τα λόγια τους δεν χρησιμεύουν παρά να καθυστερούν την ώρα της απελευθέρωσης. Τι είναι ο ενθουσιασμός και το συναίσθημα, τι είναι ένα απατηλό ποίημα απέναντι στην αναγκαιότητα; Για να νικήσεις την αναγκαιότητα δεν χρειάζεσαι παρά την ίδια την αναγκαιότητα, τον τελευταίο λόγο της φύσης, καθαρή ουσία της ύλης και του πνεύματος.

Έτσι η αντίφαση της αξίας, γεννημένη από την αναγκαιότητα της ελευθερίας της θούλησης έπρεπε να υπερνικηθεί με την αναλογικότητα της αξίας, άλλη αναγκαιότητα που παράγεται από την ένωση της ελευθερίας και την νόησης. Αλλά, αυτή η νίκη της νοητικής και ελεύθερης εργασίας για να φτάσει σε όλες της τις συνέπειες, υπήρξε αναγκαίο η κοινωνία να διασχίσει μια μεγάλη περιπέτεια από θάσανα.

Υπήρχε λοιπόν αναγκαιότητα που η εργασία, με το σκοπό ν' αυξήσει τη δύναμή της καταμερίστηκε και από το γεγονός του καταμερισμού αυτού, αναγκαιότητα υποβάθμισης και εξαθλίωσης των εργαζόμενων.

Υπήρχε αναγκαιότητα πως αυτή η πρωταρχική διαίρεση, ο καταμερισμός, ανασυνθέτεται σε εργαλεία και συνδυασμούς σοφούς και αναγκαιότητα μ' αυτή την ανασύνθεση πως ο υποταγμένος εργαζόμενος, μαζί με τον μισθό του χάνει και την άσκηση της τέχνης του που τον έτρεφε.

Υπήρχε αναγκαιότητα που ο παραγωγός, γινόμενος ευγενής με την τέχνη του, όπως άλλοτε γινότανε με τα όπλα, κρατάει ψηλά τη σημαία του, με σκοπό η αξία του ανθρώπου να τιμηθεί μέσα στην εργασία όπως και στον πόλεμο και αναγκαιότητα πως με το προνόμιο γεννιέται αμέσως το προλεταριάτο.

Υπήρχε ανάγκη που η κοινωνία πήρε τότε κάτω από την προστασία της τον νικημένο πληθείο, ζητιάνο και δίχως άσυλο και αναγκαιότητα πως αυτή η προστασία μεταστράφηκε σε μια καινούργια σειρά θασάνων.

Θα συναντήσουμε στο δρόμο μας ακόμη κι άλλες αναγκαιότητες, που όλες θα εξαφανιστούν, όπως οι πρώτες, κάτω από αναγκαιότητες πιο μεγάλες, ίσαμε αυτή που κάνει τη γε-

νική εξίσωση, την υπέρτατη αναγκαιότητα, το θριαμβευτικό γεγονός, που πρέπει να εγκαθιδρυθεί για πάντα η βασιλεία της εργασίας[125].

Αλλά η λύση αυτή δεν μπορεί να προκύψει ούτε μ' ένα χτύπημα του χεριού ούτε με ένα απατηλό, μάταιο διάταγμα. Είναι τόσο αδύνατο να συμφιλιώσεις την εργασία με το κεφάλαιο, όσο να παράγεις δίχως εργασία και δίχως κεφάλαιο. Το ίδιο είναι τόσο αδύνατο να δημιουργήσεις την ισότητα με την εξουσία, όσο να καταργήσεις την εξουσία και την ισοτιμία και να κάνεις μια κοινωνία δίχως λαό και δίχως αστυνομία.

Πρέπει, το ξαναλέω, μια ΜΕΓΙΣΤΗ ΔΥΝΑΜΗ να μετασχηματίσει τις σημερινές μορφές της κοινωνίας. Πως αυτή θα είναι η ΕΡΓΑΣΙΑ του λαού κι όχι οι ανδραγαθίες ούτε οι επιδοκιμασίες του, που με έναν σοφό συνδυασμό, νόμιμο, αθάνατο, αναπόφευκτο, θα υποτάξει το κεφάλαιο και θα του πάρει την εξουσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

ΟΓΔΟΗ ΕΠΟΧΗ
Η ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

§1. Η ιδιοκτησία είναι ανεξήγητη έξω από την οικονομική σειρά

Το πρόβλημα της ιδιοκτησίας είναι ύστερα από το πρόβλημα του ανθρώπινου προορισμού, το πιο μεγάλο που θα μπορούσε να προβάλλει ο λόγος και το τελευταίο που θα έλυνε. Πραγματικά, το θεολογικό πρόβλημα, το αίνιγμα της θρησκείας έχει εξηγηθεί· το φιλοσοφικό πρόβλημα, που έχει αντικείμενο την αξία και τη νομιμότητα της γνώσης, έχει λυθεί· μένει το κοινωνικό πρόβλημα που δεν κάνει παρά ένα με τα δύο παραπάνω και που η λύση του, με τη παραδοχή όλων, εξαρτιέται ουσιαστικά από την ιδιοκτησία[126].

Θα εκθέσω σ' αυτό το κεφάλαιο τη θεωρία της ιδιοκτησίας *στον εαυτό της* δηλαδή στην καταγωγή της, στο πνεύμα της, την τάση της, στις σχέσεις της με τις άλλες οικονομικές κατηγορίες. Σχετικά με τον καθορισμό της ιδιοκτησίας για *τον εαυτό της* δηλαδή αυτό που πρέπει να γίνει ύστερα από την ολοκληρωτική λύση των αντιφάσεων και που γίνεται ακατάπαυστα είναι, όπως τόχω πει, η τελευταία φάση της κοινωνικής σύστασης, το αντικείμενο μιας καινούργιας εργασίας, που θα έχει σα σκοπό να μπορεί να διαβλέπει το σχεδιασμό του και να βάλει τις βάσεις του.

Για να καταλάβουμε καλά τη θεωρία της ιδιοκτησίας *στον εαυτό της* είναι αναγκαίο να πάρουμε τα πράγματα από πιο ψηλά και να τα παρουσιάσουμε κάτω από μια καινούργια άποψη: την άποψη της ουσιαστικής ταυτότητας της φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας.

Όπως ακριβώς ο πολιτισμός από την άποψη της βιομηχανίας, έχει σαν σκοπό να σύστήσει την αξία των προϊόντων και να οργανώσει την εργασία και όπως η κοινωνία δεν είναι τίποτ' άλλο παρά αυτή η σύσταση και αυτή η οργάνωση, το ίδιο το αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι να θεμελιώσει την κρίση προσδιορίζοντας την αξία της γνώσης και οργανώνοντας το κοινό αίσθημα· και αυτό που ονομάζουν λογική δεν είναι τίποτ' άλλο παρά αυτός ο προσδιορισμός και αυτή η οργάνωση.

Η λογική, η κοινωνία, δηλαδή πάντοτε ο λόγος. Αυτός είναι λοιπόν ο προορισμός εδώ-κάτω του είδους μας, θεωρημένου στις γενικές του ιδιότητες, τη δράση και τη νόηση. Έτσι η ανθρωπότητα, με τις διαδοχικές της εκδηλώσεις, είναι μια ζωντανή λογική· είναι αυτή που μας έκανε να πούμε, στην αρχή της εργασίας αυτής, πως κάθε οικονομικό γεγονός είναι η έκφραση ενός νόμου του πνεύματος και πως, καθώς δεν υπάρχουν τίποτα στη νόηση που δεν θα ήτανε πιο μπροστά στην εμπειρία, δεν υπάρχει τίποτα περισσότερο μέσα στην κοινωνική πρακτική που δεν θα προέρχεται από μιά αφαίρεση του λόγου.

Η κοινωνία, όπως η λογική, έχει λοιπόν σαν πρωταρχικό νόμο *τη συμφωνία του λόγου και της εμπειρίας*. Συμφιλιώστε το λόγο και την εμπειρία, βαδίστε προς την ένωση της θεωρίας και της πρακτικής, να αυτό που προτείνει εξίσου ο οικονομολόγος και ο φιλόσοφος· να η πρώτη και η τελευταία σύσταση σε κάθε άνθρωπο που δρα και σκέπτεται. Προϋπόθεση εύκολη, δίχως αμφιβολία, αν δεν την αντικρύζεις παρά μ' αυτή τη φόρμουλα, επιφανειακά τόσο απλή· προσπάθεια τεράστια, ιδανική, αν θεωρήσουμε όλα όσα έκανε ο άνθρωπος από τις απαρχές του, τόσο για να την απορρίψουμε όσο και να την παραδεχτούμε.

Αλλά τι εννοούμε μ' αυτή τη συμφωνία του λόγου και της εμπειρίας ή, όπως την έχουμε ονομάσει με την οργάνωση της κοινής αίσθησης που δεν είναι παρά η ίδια η λογική;

Ονομάζω, καταρχήν, *κοινή αίσθηση* την κρίση εφόσον εφαρμόζεται στα πράγματα με ενορατική και άμεση σαφή-

νεια, που η αντίληψη της δεν απαιτεί ούτε παραγωγή ούτε έρευνα. Η κοινή αίσθηση είναι περισσότερο από το ένστιχτο. Το ένστιχτο δεν έχει διόλου συνείδηση των προσδιορισμών του, ενώ η κοινή αίσθηση ξέρει τι θέλει και γιατί το θέλει. Η κοινή αίσθηση δεν είναι καθόλου περισσότερο η πίστη, ο χαρακτήρας ή η συνήθεια, που δεν γνωρίζουν ούτε κρίνουν τον εαυτό τους, ενώ η κοινή αίσθηση τον γνωρίζει και τον κρίνει, όπως γνωρίζει και κρίνει καθετί που την περιτριγυρίζει.

Η κοινή αίσθηση είναι ίση σε όλους τους ανθρώπους. Απ' αυτήν ερχόμαστε στις σε πιο υψηλές βαθμίδες σαφήνειας ιδέες και στην πιο ολοκληρωμένη βεβαιότητα· δεν είναι αυτή που προκάλεσε τη φιλοσοφική αμφιβολία. Η κοινή αίσθηση είναι ταυτόχρονα λόγος και εμπειρία συνθετικά ενωμένα· είναι, το ξαναλέω,, η κρίση αλλά δίχως διαλεχτική ούτε λογισμό.

Αλλά η κοινή αίσθηση, από το γεγονός και μόνο πως δεν καταπιάνεται παρά με τα πράγματα με μια άμεση καθαρότητα, απεχθάνεται τις γενικές ιδέες, το αλυσόδεμα των προτάσεων επόμενα τη μέθοδο και την επιστήμη τόσο πολύ, που οσο περισσότερο ένας άνθρωπος παραδίνεται στη θεωρητικολογία, τόσο περισσότερο φαίνεται ν' αποσπάται από την κοινή αίσθηση, επόμενα από τη βεβαιότητα. Πώς λοιπόν οι άνθρωποι, ίσοι στην κοινή αίσθηση θα γίνουν ακόμη ίσοι και στην επιστήμη που φυσιολογικά την απεχθάνονται;

Η κοινή αίσθηση δεν επιδέχεται επαύξηση ούτε ελάττωση. Η κρίση θεωρημένη στον εαυτό της δεν μπορεί να πάψει να είναι πάντοτε η ίδια, πάντοτε ίση και ταυτόσημη με τον εαυτό της. Πώς, ας το ξαναπούμε, είναι δυνατό, όχι μόνο να κρατήσουμε την ισότητα των ιδιοτήτων έξω από την κοινή αίσθηση, αλλά ακόμη να υψώσουμε μ' αυτές τις ισότητες τη γνώση πάνω από την κοινή αίσθηση;

Η δυσκολία αυτή, τόσο τρομερή από πρώτη άποψη, εξασθενίζει από τη στιγμή που θα τη δούμε από πιο κοντά. Το να οργανώσεις την κριτική ικανότητα ή την κοινή αίσθηση είναι κυριολεχτικά ν' αποκαλύψεις τη γενική μέθοδο που μ' αυτή το πνεύμα πηγαίνει από το γνωστό στο άγνωστο με μια

σειρά από κρίσεις που όλες, παρμένες από μόνες τους, έχουν μιά ενορατική και άμεση καθαριότητα, αλλά που το σύνολό τους δίνει μιάν έκφραση που επόμενα ξεπερνάει τη συνηθισμένη προσφορά της κοινής αίσθησης.

Έτσι ολόκληρο το σύστημα των γνώσεών μας στηρίζεται πάνω στην κοινή αίσθηση· αλλά ανυψώνεται απεριόριστα πάνω από την κοινή αίσθηση που, περιορισμένη στο ιδιαίτερο και στο άμεσο, δεν μπορεί να αγκαλιάσει το γενικό με το απλό βλέμμα της και έχει ανάγκη για να φτάσει σ' αυτό, να το διαιρέσει. Όπως ένας άνθρωπος που, μπορώντας να υπερπηδήσει μ' ένα και μόνο βήμα το πλάτος ενός αυλακιού επαναλαμβάνοντας την ίδια κίνηση αρκετές φορές, κάνει τον γύρο του κόσμου[127].

Συμφωνία του λόγου και της εμπειρίας, οργάνωση της κοινής αίσθησης, ανακάλυψη των γενικών προτσές που μ'αυτές η κρίση, πάντοτε ταυτόσημη, ανυψώνεται στις πιο ιδανικές θεωρήσεις· τέτοιο είναι το κεφαλαιώδες έργο της ανθρωπότητας, αυτό που έκανε να γεννηθεί η πιο μεγάλη περιπέτεια, η πιο πολύπλοκη και η πιο δραματική που θα συντελεστεί πάνω στη γη. Δεν υπάρχει επιστήμη, θρησκεία, κοινωνία που να μη διέθεσε ένα μεγάλο χρόνο και ξεδίπλωσε τόση δύναμη για να επιβληθεί. Η μεγάλη αυτή δουλειά που έχει αρχίσει δω και τριάντα αιώνες, φτάνει στην ολοκλήρωσή της. Είκοσι τόμοι μόλις θα αρκούσαν να διηγηθούν την ιστορία της· θα ήθελα σε μερικές σελίδες, να σκιαγραφήσω τις κύριες φάσεις της. Η συνόψισή της είναι απαραίτητη για να εξηγήσει την εμφάνιση της ιδιοκτησίας.

I

Η οργάνωση της κοινής αίσθησης προϋποθέτει τη λύση ενός άλλου προβλήματος της: βεβαιότητας, που διαιρείται σε δύο είδη συσχετικά: βεβαιότητα του υποκείμενου, βεβαιότητα του αντικείμενου. Μ'άλλα λόγια πριν αναζητήσουμε τους νόμους της σκέψης πρέπει να ασφαλιστούμε για την πραγμα-

τικότητα του. Είναι που σκεπτόμαστε, που δίχως αυτό κινδυνεύουμε να αναζητήσουμε τουν νόμους του τίποτα.

Η πρώτη στιγμή του μεγάλου αυτού πόλεμου είναι λοιπόν αυτή όπου το έργο πορεύεται στην αναγνώριση του ίδιου του εαυτού του, ψηλαφιέται για να το πούμε έτσι και αναζητάει το σημείο αφετηρίας των κρισεών του. Ποιός είμαι, διερωτάται ή είμαι κάτι; Είμαι θέβαιος πως είμαι; Να το πρώτο ερώτημα που η κοινή αίσθηση είχε ν' απαντήσει.

Και που σ' αυτό απάντησε αποτελεσματικά με την τόσο θαυμαστή κρίση: *Σκέπτομαι, άρα υπάρχω*.

Σκέπτομαι, αυτό αρκεί. Δεν έχω να κάνω γι' αυτό τίποτα περισσότερο για να μάθω να είμαι θέβαιος για την ύπαρξή μου, επειδή όλα οσο μπορώ να μάθω από την άποψη αυτή, είναι πως κανένα ον δεν αποδείχνεται αν δεν το θεβαιώσω και πως επόμενα τίποτα δίχως εμένα δεν υπάρχει. Το εγώ· αυτό είναι το σημείο αφετηρίας της κοινής αίσθησης και η απάντηση σ' αυτό είναι το πρώτο ερεύνημα της φιλοσοφίας.

Έτσι η κοινή αίσθηση είτε καλύτερα η άγνωστη και αδιαπέραστη φύση, που σκέπτεται και που μιλάει το εγώ στο κάτω-κάτω δεν αποδείχνεται: *Τίθεται*. Η πρώτη του κρίση, είναι μια πράξη δημιουργίας στον εαυτό του. Η πραγματικότητα της σκέψης παρουσιάζεται από την ίδια σαν γεγονός-αρχή, αναγκαιότητα, *Αξίωμα* τελικά που πέρα απ' αυτό δεν υπάρχει τόπος για διαλογισμό.

Αλλά, είτε από αδυναμία κρίσης είτε από ανεπάρκεια ιδεών, μερικοί συγγραφείς θρήκαν τη θεθαίωση αυτή της κοινής αίσθησης ήδη πολύ τολμηρή. Θεώρησαν πως η κοινή αίσθηση παράγει μόνη της τις ιδιότητές της, τους τίτλους της. Ποιός μας εγγυάται, έλεγαν, πως σκεπτόμαστε, πως είμαστε; Ποιά είναι η αυθεντία της εσώτατης αίσθησης: Τι είναι μια θεθαίωση, κατάφαση, που όλη της η αξία προέρχεται από την ίδια της την αυθορμησία;...

Μεγάλες φιλονικίες ξέσπασαν πάνω σ' αυτό. Η κοινή αίσθηση έθαλε τέλος μ' αυτή τη φημισμένη σύλληψη

Όντας γνωστό πως η αμφιθολία που στρέφεται πάνω στην αμφιθολία την ίδια είναι παράλογη· πως η έρευνα που έχει

σαν αντικείμενο την νομιμότητα της έρευνας είναι αντιφατική· πως ένας τέτοιος σκεπτικισμός είναι αντι-σκεπτικισμός και μόνος του αναιρείται· πως είναι ενα γεγονός που σκεπτόμαστε και που επιθυμούμε να γνωρίσουμε· πως δεν υπάρχει λόγος να φιλονικούμε πως πάνω σ' αυτό το γεγονός που αγκαλιάζει το σύμπαν και την αιωνιότητα· επόμενα, πως το μόνο πράγμα που μένει να γίνει είναι να μάθουμε πού μπορεί να μας οδηγήσει η σκέψη. Ο Πύρρωνας και η αίρεσή του αναγνώρισαν κάποιο παραλογισμό που κάνει το εγώ να εφησυχάζει για την ύπαρξή του. Ακόμη η γνώμη τους δείχνοντας με πειστικότητα, με τους κύριους όρους της, την αντίφαση στη κοινή αίσθηση, αφορίζει την αντίφαση από την κοινή αίσθηση.

Παρά την αποτελεσματικότητα των θεωρήσεων αυτών, μερικοί πίστεψαν πως όφειλαν να διαμαρτύρονται ακόμη και να καταπιαστούν με την αναθεώρησή τους. Οι πραγματικοί σκεπτικιστές, ισχυρίζονται, δεν είναι αυτοί που αμφιβάλλουν για την πραγματικότητα της αμφιβολίας των, ένας παρόμοιος σκεπτικισμός είναι γελοίος· είναι αυτοί που αμφιβάλλουν για την πραγματικότητα του περιεχόμενου της αμφιβολίας και ιδιαίτερα για τα μέσα επαλήθευσης αν η πραγματικότητα αυτή είναι πραγματική, πράγμα που είναι πολύ διαφορετικό...

Είναι λοιπόν σαν να μου λέγατε, ανταπαντά η κοινή αίσθηση πως δεν αμφιβάλλετε για την ύπαρξη των θρησκειών γιατί η θρησκεία είναι ένα φαινόμενο της σκέψης, ένα συμβάν του εγώ, αλλά μονάχα για την πραγματικότητα του αντικείμενου των θρησκειών και ιδιαίτερα για τη δυνατότητα να προσδιοριστεί το αντικείμενο αυτό· είτε ακόμη πως δεν αμφιβάλλετε για τη διακύμανση της αξίας επειδή αυτή η διακύμανση είναι ένα φαινόμενο της γενικής σκέψης, ένα συμβάν του ομαδικού εγώ, αλλά αμφιβάλλετε για την πραγματικότητα την ίδια των αξιών, κι ιδιαίτερα για το μέτρο τους. Αλλά αν σε σχέση με τον άνθρωπο, η πραγματικότητα των πραγμάτων δεν διακρίνεται από το νόμο των πραγμάτων, όπως για παράδειγμα, η πραγματικότητα των αξιών που δεν

είναι και δεν μπορεί να είναι παρά ο νόμος των αξιών και αν ο νόμος των πραγμάτων δεν είναι τίποτα δίχως το εγώ που τον προσδιορίζει και τον δημιουργεί, όπως είσαστε αναγκασμένοι να συμφωνήσετε. Η διάκρισή σας για την πραγματικότητα της αμφιβολίας και για την πραγματικότητα του περιεχομένου της αμφιβολίας, καθώς και τα επακόλουθά της, είναι παράλογη. Το σύμπαν και το εγώ γίνονται με τη σκέψη ταυτόσημα και όμοια. Επόμενα, το ξαναλέω, η προσπάθειά μας είναι να αναζητήσουμε αν, σε σχέση με τον εαυτό του, το εγώ μπορεί να μας οδηγήσει σε πλάνη· αν στην άσκηση των ιδιοτήτων του υπόκειται σε διαταραχές, ποιές είναι οι αιτίες αυτών των διαταραχών· ποιό είναι το κοινό μέτρο των ιδεών μας·.και αμέσως ποιά είναι η αξία της έννοιας του *όχι-εγώ* ,που παίρνει η λέξη ευθύς μόλις μπεί σε δράση και που είναι αδύνατο στο εγώ να το αποχωριστεί.

Έτσι, στην κρίση της κοινής αίσθησης, η μεταφυσική θεωρία της βεβαιότητας είναι ανάλογη με την οικονομική θεωρία της αξίας, ή καλύτερα πως οι δυο αυτές θεωρίες δεν κάνουν παρά μία· και οι σκεπτικοί που, αν και παραδέχονται την πραγματικότητα της αμφιβολίας, αρνούνται την πραγματικότητα ωστόσο του περιεχομένου της αμφιβολίας, και επόμενα τη δυνατότητα να προσδιοριστεί το περιεχόμενο αυτό, μοιάζουν με τους οικονομολόγους που, βεβαιώνοντας την πραγματικότητα των διακυμάνσεων της αξίας, απορρίπτουν τη δυνατότητα να προσδιορίσουν αυτές τις διακυμάνσεις και επόμενα την πραγματικότητα την ίδια της αξίας. Δικαιολογούμε την αντίφαση αυτή των οικονομολόγων και θα δούμε σε λίγο πως όπως η αξία προσδιορίζεται μέσα στην κοινωνία από μιά σειρά από διακυμάνσεις ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, όπως ακριβώς η αλήθεια συνίσταται μέσα μας από μια σειρά διακυμάνσεων ανάμεσα στο λόγο που *καταφάσκει* και την εμπειρία που *συμφωνεί* και πώς από την αμφιβολία σχηματίζεται λίγο-λίγο η βεβαιότητα.

Η βεβαιότητα του υποκείμενου έτσι πετυχημένη και προσδιορισμένη, έμενε λοιπόν, πριν περάσει στην ανακάλυψη των νόμων της γνώσης, να προσδιοριστεί η βεβαιότητα

του αντικείμενου, βάση όλων των σχέσεών μας με το σύμπαν. Αυτό έγινε η δεύτερη κατάχτηση της κοινής αίσθησης, η δεύτερη στιγμή της φιλοσοφικής εργασίας.

Δεν μπορούμε να αισθανθούμε, να αγαπάμε, να λογικευόμαστε, να δρούμε, να υπάρχουμε τελικά, εφόσον παραμένουμε κλεισμένοι στον εαυτό μας. Πρέπει το εγώ να δίνει την ορμή για τις ιδιότητές του, που ξεδιπλώνει την ύπαρξή του, που το κάνει να βγει κατά κάποιο τρόπο από την ανυπαρξία, τη μηδενικότητα· πως αφού έχει τεθεί, *του αντιτίθεται κάτι*, δηλαδή πως μπαίνει σε σχέση με κάτι που δεν ξέρει ποιό, που είναι ή που του φαίνεται να είναι άλλο από τον εαυτό του, με μια λέξη, με ένα *όχι-εγώ*.

Ο Θεός, το άπειρο ον, που λίγο αργότερα ο λόγος μας στερεοποιείται πάνω σ' αυτή τη διπλή βάση, που τον θεωρούν ακατανίκητο, ο Θεός λέω, επειδή η ουσία του αγκαλιάζει τα πάντα, δεν έχει ανάγκη να βγει από τον εαυτό του για να ζήσει και να γνωριστεί. Το είναι του ξεδιπλώνεται ολόκληρο στον εαυτό του· η σκέψη του είναι ενδοσκοπική· σ' αυτόν το εγώ δεν συλλαβαίνει το όχι-εγώ παρά σαν εγώ, γιατί και τα δυό είναι άπειρα, πως το άπειρο είναι αναγκαστικά μοναδικό και πως στο Θεό, επόμενα, ο χρόνος είναι ταυτόσημος με την αιωνιότητα, η κίνηση ταυτόσημη με την ακινησία, η δράση συνώνυμη με την βούληση, ο έρωτας δίχως αντικείμενο, δίχως άλλη προσδιοριστική αιτία εκτός απ' αυτόν. Ο Θεός, είναι ο τέλειος εγωισμός, η απόλυτη μοναξιά, η ανώτατη συγκεντροποίηση. Κάτω απ' όλες του τις σχέσεις, ο Θεός, φύση αντίστροφη από τη φύση του ανθρώπου, υπάρχει από μόνη της και δίχως αντίθεση ή καλύτερα παράγει μέσα στον εαυτό του το όχι-εγώ αντί να το αναζητήσει απ' έξω· αν και διακρίνεται είναι πάντοτε εγώ· η ζωή του δεν στηρίζεται πάνω σε τίποτα άλλο· από τη στιγμή που γνωρίζει τον εαυτό του, ζει και υπάρχει:Ego sum gui sum λέει. Ο Θεός είναι αληθινά το ασύλληπτο, το άρρητο ον και που ωστόσο τόσο αναγκαίο. Αυτό που ο λόγος αποφεύγει να πεί, δεν είναι λιγότερο αναγκασμένος να το πει.

Είναι αλλοιώς για τον άνθρωπο, για το πεπερασμένο ον.

Αυτό δεν υπάρχει ούτε από τον ίδιο τον ευατό του ούτε για τον ίδιο τον εαυτό του· αρκεί στο άτομο ένας περίγυρο που μέσα σ' αυτό ο λόγος του θα αντανακλαστεί, η ζωή του θα ξυπνήσει και η ψυχή του καθώς και τα όργανά του θ' αντλήσουν για την επιβίωσή του. Αυτός είναι το λιγότερο ο τρόπος που είναι αποδεκτός για την ανάπτυξη του είναι μας: αυτό το σημείο είναι ομολογημένο από όλους όσους δεν επιμένουν στις αντιφάσεις του πυρρωνισμού.

Πρόκειται λοιπόν να αναγνωρίσουμε τη σημασία του φαινόμενου αυτού και να προσδιορίσουμε την ποιότητα αυτού του όχι-εγώ, που η συνείδηση μας παρουσιάζει σαν μια εξωτερική πραγματικότητα, αναγκαία για την υπαρξή μας, αλλά ανεξάρτητη από την ύπαρξή μας.

Επόμενα, λένε οι σκεπτικοί, ας παραδεχτούμε πως το εγώ δεν μπορεί λογικά να αμφιβάλλει πως υπάρχει. Με ποιό δικαίωμα θα βεβαιώσει μια εξωτερική πραγματικότητα, μια πραγματικότητα που δεν είναι δικιά του, που του παραμένει απλησίαστη και που την χαρακτηρίζει σαν όχι-εγώ; Τα αντικείμενα που βλέπουμε έξω από μας, είναι αληθινά έξω από μας; Κι αν υπάρχουν έξω από μας είναι έτσι όπως τα βλέπουμε; Αυτό που οι αισθήσεις μας αναφέρουν για τη φύση έρχονται από τη φύση ή δεν είναι παρά ένα προϊόν της σκεπτόμενης δραστηριότητάς μας, που μας δείχνουν έξω απ' αυτή αυτό που μας προβάλλει από τους κόλπους της; Η εμπειρία προσθέτει κάτι στο λόγο ή δεν είναι παρά ο λόγος που φανερώνεται στον εαυτό του; Τι μέσα έχουμε, τέλος, να επαληθεύσουμε την πραγματικότητα ή την μη-πραγματικότητα αυτού του όχι-εγώ;

Το μοναδικό αυτό ερώτημα που η κοινή αίσθηση από μόνη της δεν έκανε ποτέ, που παρουσιάσθηκε από τα βαθειά πνεύματα που τιμήσανε τη ράτσα μας και αναπτύχθηκε με πειστικότητα και οξύνεια, με ποικιλία από θαυμάσιες μορφές, έδωσε θέση σε μια απειρία συστημάτων και στοχασμών, που είναι πολύ δύσκολο να τα καταλάβουμε στα ογκώδη συγγράμματά τους, αλλά που μπορούμε να πάρουμε μιάν ιδέα, αν τα συμπυκνώσουμε σε μερικές γραμμές. Αρ-

χικά μερικοί απ' αυτούς ισχυρίστηκαν πως το όχι-εγώ δεν υπάρχει. Ήτανε φυσικό και έπρεπε να το περιμένουμε. Ένα όχι-εγώ που αντιτίθεται στο εγώ, είναι όπως ένας άνθρωπος που έρχεται να διαταράξει κάποιον μέσα στην ιδιοκτησία του· η πρώτη κίνησή του είναι ν'αρνηθεί μιά τέτοια γειτονιά. Δεν υπάρχει κανένα σώμα, είπανε, καμιά φύση, καμιά παρουσία έξω από το εγώ, καμιά παρά το εγώ. Όλα γίνονται μέσα στο πνεύμα· η ύλη είναι μια αφαίρεση και αυτό που βλέπουμε και βεβαιώνουμε σαν τον παράγοντα μιάς δεν ξέρουμε ποιάς εμπειρίας είναι το προϊόν της καθαρής ενέργειάς μας που, προσδιορίζοντας τον ίδιο-τον-εαυτό μας, φαντάζεται πως έχει συλλάβει απ' έξω αυτό που είναι η ουσία του να δημιουργεί ή για να μιλήσω πιο σωστά, το γίγνεσθαι, επειδή σχετικά με την ψυχή: Είναι, Παράγειν και Γίγνεσθαι είναι συνώνυμα.

Αλλά παρατηρεί η κοινή αίσθηση, δικρίνουμε καλά-άσχημα μέσα στη γνώση δυό τρόπους, τη λογική *παραγωγή* και την *εφαρμογή*. Με τη πρώτη, το πνεύμα φαίνεται να δημιουργεί πραγματικά αυτό που μαθαίνει· αυτά είναι τα μαθηματικά. Με τον δεύτερο, αντίθετα, το πνεύμα αδιάκοπα σταματώντας μέσα στην επιστημονική του πρόοδο, δεν πορεύεται πια παρά με τη βοήθεια αδιάκοπης διέγερσης, που η αιτία της είναι εντελώς αθέλητη και έξω από την κυριαρχία του εγώ. Πώς ,λοιπόν, μέσα στο σπιριτουαλισμό να δικαιολογήσουμε το φαινόμενο αυτό που είναι αδύνατο να παραγνωριστεί; Πώς, αν η επιστήμη προέρχεται ολοκληρωτικά από το εγώ, δεν είναι από τις απ' αρχές της αυθόρμητη και πλήρης και ίση μέσα σε όλα τα άτομα και στο ίδιο το άτομο σε όλες τις στιγμές της ύπαρξης; Πώς, τέλος, να εξηγήσουμε την πλάνη και την πρόοδο; Αντί να λύσουμε το πρόβλημα, ο σπιριτουαλισμός το παραμερίζει· παραγνωρίζει τα σίγουρα γεγονότα που έχουμε μάθει, τα πιο αδιαφιλονίκητα, δηλαδή τις εμπειρικές ανακαλύψεις του εγώ· ο σπιριτουαλισμός είναι αντιφατικός, απαράδεκτος.

Άλλοι τότε παρουσιάστηκαν, που υποστήριξαν πως μονάχα η ύλη υπάρχει και πως το πνεύμα είναι μια αφαίρεση.

Τίποτα δεν είναι αληθινά, είπανε, τίποτα δεν είναι πραγματικό παρά μόνο η φύση· τίποτα δεν υπάρχει παρά μόνο αυτό που μπορούμε να δούμε, να αγγίξουμε, να μετρήσουμε, να σταθμίσουμε, να υπολογίσουμε, να μεταμορφώσουμε· τίποτα δεν υπάρχει παρά μόνο τα σώματα και οι άπειρες τροποποιήσεις των. Οι ίδιοι-εμείς είμαστε σώματα, σώματα οργανωμένα και ζωντανά·αυτό που ονομάζουμε ψυχή, πνεύμα, συνείδηση ή εγώ, δεν είναι παρά μιά οντότητα που χρησιμεύει να παριστάνει την αρμονία του οργανισμού αυτού. Είναι το αντικείμενο που με την συναφή κίνηση της ύλης γεννάει το υποκείμενο. Η σκέψη είναι μια τροποποίηση της ύλης· η νόηση, η θέληση, η αρετή, η πρόοδος, δεν είναι παρά προσδιορισμός μιας ορισμένης τάξης, κατηγορήματα της ύλης, που η ουσία τους, στο κάτω-κάτω, μας είναι άγνωστη.

Αλλά ανταπαντάει η κοινή αίσθηση:si Satanas in scipsum divisus est, qQuomodo stabit;Η υλιστική υπόθεση παρουσιάζει μιά διπλή αδυνατότητα. Αν το εγώ δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το αποτέλεσμα της οργάνωσης του όχι-εγώ· αν ο άνθρωπος είναι το ύψιστο σημείο, ο κύριος μέσα στη φύση· αν είναι η ίδια η φύση ανυψωμένη στην πιο υψηλή δύναμη της, πώς έχει την δυνατότητα να αντιτάσσεται στη φύση, να τη διαταράσσει και να την καταστρέφει; Πώς να εξηγηθεί αυτή η αντίδραση της φύσης πάνω στον εαυτό της, αντίδραση που παράγει την βιομηχανία, τις επιστήμες, τις τέχνες, ολόκληρο ενα κόσμο έξω από τη φύση και που έχει σαν μοναδικό του σκοπό να νικήσει τη φύση; Πώς να υποτάξουμε τέλος κάτω από υλικές τροποποιήσεις αυτό που, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των αισθήσεών μας που μόνο σ' αυτές δίνουν πίστη, παράγεται έξω από τους νόμους της φύσης;

Αφετέρου, αν ο άνθρωπος δεν είναι παρά η οργανωμένη ύλη, η σκέψη του είναι η αντανάκλαση της φύσης. Πώς τότε η ύλη, πώς η φύση γνωρίζει τον εαυτό της τόσο άσχημα; Από πού έρχεται η θρησκεία, η φιλοσοφία, η αμφιβολία; Έτσι η ύλη είναι το πάν, το πνεύμα το τίποτα· και όταν η ύλη αυτή φτάνει στην πιο υψηλή της εκδήλωση, στην ανώτατη εξέλιξή της· όταν αυτή γίνει άνθρωπος, τέλος, δεν γνωρίζει

τον εαυτό της πια, χάνει τη μνήμη του εαυτού της· αποπλανιέται και δεν πορεύεται παρά με τη βοήθεια της *εμπειρίας* σαν να μην ήταν η ύλη, δηλαδή η ίδια η εμπειρία! Ποιά είναι λοιπόν αυτή η φύση που ξεχνάει τον εαυτό της, που έχει ανάγκη να μάθει να γνωρίζει τον εαυτό της από τη στιγμή που φτάνει στη πλησμονή του είναι της, που δεν γίνεται νόηση παρά για ν' αγνοεί τον εαυτό της και που χάνει το αλάνθαστό της ακριβώς τη στιγμή που κατακτά το λόγο;

Ο σπιριτουαλισμός, αρνούμενος τα γεγονότα, υποκύπτει από το βάρος της αδυναμίας του· τα γεγονότα συντρίβουν τον υλισμό με την μαρτυρία τους: όσο περισσότερο τα συστήματα προσπαθούν να θεμελιωθούν, τόσο περισσότερο δείχνουν τις αντιφάσεις τους.

Τότε ήρθανε με ύφος ευλαβικό και με μιά στάση γεμάτη εμβρίθεια, οι μυστικοί. Το πνεύμα και η ύλη, η σκέψη και η έκταση, είπανε, υπάρχουν και το ένα και η άλλη. Αλλά δεν το γνωρίζουμε εμείς οι ίδιοι· είναι ο Θεός που με την αποκάλυψή του, μας επιβεβαιώνει την πραγματικότητά τους. Και όπως όλα τα πράγματα έχουν δημιουργηθεί από το Θεό, πνεύμα άπειρο, που απ' αυτό προέρχεται η νόησή μας, γι' αυτό η νόησή μας μπορεί να τα δει. Έτσι εξηγείται το πέρασμα από το εγώ στο όχι-εγώ και οι σχέσεις του πνεύματος και της ύλης γίνονται κατανοητές.

Για πρώτη φορά μπαίνει το πρόβλημα του Θεού· η προσοχή των ακροατών διπλασιάζεται. Δίχως αμφιβολία, λέει η κοινή αίσθηση το πνεύμα μη μπορώντας να έρθει σε επικοινωνία παρά με το πνεύμα, είναι ικανό να μας κάνει να δούμε στο Θεό, που είναι πνεύμα, τα σωματικά πράγματα που είναι τα έργα του. Δυστυχώς το σύστημα αυτό στηρίζεται πάνω σ' ένα φαύλο και αδιέξοδο κύκλο. Απ' τη μι πριν πιστέψουμε στο Θεό, έχουμε ανάγκη να πιστέψουμε στους εαυτούς μας. Επόμενα δεν αισθανόμαστε τον εαυτό μας, δεν είμαστε εξασφαλισμένοι για την ύπαρξή μας παρά εφόσον μιά αντίδραση εξωτερική μας τον κάνει να τον νιώσουμε, δηλαδή παρά εφόσον παραδεχόμαστε ένα όχι-εγώ πράγμα που είναι ακριβώς το πρόβλημα. Όσον αφορά την αποκάλυψη αυτή έ-

γινε σύμφωνα με τους οπαδούς των με τα θαύματα, με τα σημάδια που τα όργανά του είναι παρμένα από τη φύση. Επόμενα, πώς να κρίνουμε για το θαύμα και αν πιστέψουμε στην αποκάλυψη, αν δεν είμαστε προηγούμενα βεβαιωμένοι για την ύπαρξη του κόσμου, για τη σταθερότητα των νόμων του, για την πραγματικότητα των φαινομένων του;

Ο μυστικισμός έχει λοιπόν τούτο το σημαντικό, πως ύστερα από την αναγνώριση της αναγκαιότητας του υποκείμενου και του αντικείμενου, αναζητά να εξηγήσει το ένα και το άλλο με την καταγωγή τους, την *απαρχή τους*. Αλλά αυτή η απαρχή που είναι ο Θεός σύμφωνα με τους μυστικιστές δηλαδή ένας τρίτος όρος που έχει νόηση όπως το εγώ και πραγματικός όπως το όχι-εγώ, δεν τον αποδείχνουν, δεν τον εξηγούν· εντελώς αντίθετα, χωρίζοντάς τον από τον κόσμο και τον άνθρωπο, τον κάνουν απαράδεχτο στη νόηση επόμενα όχι αληθινό. Ο μυστικισμός είναι μια πλάνη, εμπαιγμός, φενακισμός.

Η αντίθεση σ' αυτά βρίσκεται εδώ: θεϊστές και άπιστοι, σπιριτουαλιστές και υλιστές, σκεπτικοί και μυστικοί, μη μπορώντας να συμφωνήσουν, ο κόσμος δεν ξέρει τι να πιστέψει. Αλληλοβλέπονται δίχως να λένε τίποτα όταν με ύφος βαρύ και πνεύμα σοφό, δίχως καθόλου έμφαση, ένας φιλόσοφος[128], ο πιο πανούργος και ο πιο λεπτός που υπήρξε ποτέ παίρνει το λόγο.

Άρχισε με την αναγνώριση της πραγματικότητας του εγώ και του όχι-εγώ, καθώς και την ύπαρξη του Θεού. Αλλά ισχυρίστηκε πως είναι ριζικά αδύνατο στο εγώ να βεβαιωθεί με το συλλογισμό ή με την εμπειρία, γι' αυτό που είναι έξω απ' αυτό και που ωστόσο δεν μπορεί να εμποδιστεί να το κάνει παραδεχτό. Ναι, λέει, τα σώματα υπάρχουν· ο τρόπος που σχηματίζεται σε μας η γνώση το αποδείχνει. Αλλά τα σώματα αυτά, αυτό το όχι-εγώ, δεν τα γνωρίζουμε στον εαυτό μας και όλα όσα μας πληροφορεί η εμπειρία από την άποψη αυτή, προέρχεται αποκλειστικά από μας. Είναι ο καρπός του πνεύματός μας, που, παρακινημένο από τις εξωτερικές προσλήψεις του, εφαρμόζει στα πράγματα τους δικούς τους νόμους,

τις κατηγορίες τους και ύστερα φαντάζεται πως αυτή η μορφή που δίνει στη φύση είναι η μορφή της φύσης. Ναι, ακόμη, οφείλουμε να πιστέψουμε στην ύπαρξη του Θεού, σε μιά υπέρτατη ουσία, που χρησιμεύει σαν την επικύρωση στην ηθική και το συμπλήρωμα στη ζωή μας. Αλλά η πίστη αυτή στο Ανώτατο Ον δεν είναι επίσης παρά ένα αίτημα του λόγου μας, μιά υπόθεση ολοκληρωτικά υποκειμενική, δημιουργημένη με τη φαντασία μας για την ανάγκη της άγνοιάς μας και που σ' αυτήν τίποτα, εκτός από την αναγκαιότητα της διαλεχτικής μας, δεν την επιμαρτυράει.

Με τα λεγόμενα αυτά, ξεσηκώθηκε μεγάλη συζήτηση. Οι μεν παραιτήθηκαν από το να πιστέψουν αυτό που ήτανε καταδικασμένο να μην αποδειχθεί ποτέ· οι άλλοι ισχυρίσθηκαν πως υπάρχουν αιτίες πίστης ανώτερες από το λόγο· αυτοί-εδώ απέρριπταν μιά πίστη που δεν είχε παρά την αυθορμησία της και που το αντικείμενό της μπορούσε να αναχθεί σε μια απλή τυποποίηση του λόγου· αυτοί-εκεί κατηγορούσαν ανοιχτά την κριτική φιλοσοφία για ασυνέπεια· Σχεδόν όλοι ξαναγυρίσαν, είτε στο σπιριτουαλισμό, είτε στο ματεριαλισμό, είτε στο μυστικισμό, καθένας επιφυλάσσοντας τα μειονεκτήματα για το φιλοσοφικό σύστημα της αρεσκείας του. Τέλος, ένας άνθρωπος γενναίος, με ψυχή θερμή, παρουσιάστηκε για να υπερισχύσει πάνω από το θόρυβο και να στρέψει πάνω του την προσοχή.

Η φιλοσοφία αυτή, παρατήρησε με πικρία, που ισχυρίζεται πως βρήκε το κλειδί των κρίσεών μας και δηλώνεται σαν καθαρός λόγος, δεν έχει καθόλου ενότητα και δεν λάμπει παρά με την ασυνάφειά της. Ποιός είναι αυτός ο Θεός, που τίποτα δεν τον αποδείχνει; Ποιά είναι αυτή η αντικειμενικότητα που δεν έχει άλλη ενέργεια παρά να διεγείρει τη σκέψη, δίχως να της παρουσιάζει υλικά; Αν το εγώ, η φύση και ο Θεός υπάρχουν όπως φαίνεται να πιστεύει, βρίσκονται σε αμοιβαία και άμεση σχέση και στην περίπτωση αυτή μπορούμε να τα γνωρίσουμε· Ποιές είναι αυτές οι σχέσεις; Αν αντίθετα, οι σχέσεις αυτές δεν υπάρχουν ή είναι καθαρά υποκειμενικές, όπως το ισχυρίζονται, πώς τολμάνε να βεβαιώσουν

την πραγματικότητα του όχι-εγώ και την ύπαρξη του Θεού;

Το εγώ είναι ουσιαστικά ενεργητικό, δραστήριο· δεν έχει λοιπόν ανάγκη από άλλες διεγέρσεις[129]. Κατέχει τις αρχές της επιστήμης, έχει τη γνώση και την πράττει, μετέχει δημιουργικής δύναμης και αυτό που ονομάζεται σ' αυτό το εγώ εμπειρία είναι μια γνήσια εκσπερμάτωση. Όπως ο εργάτης που, αποχτώντας την εμπειρία μιας καινούριας ιδέας, δημιουργεί το αντικείμενο το ίδιο της εμπειρίας του και παράγει έτσι μια αξία που ταιριάζει στην σκέψη του· Έτσι μέσα στο σύμπαν το εγώ είναι ο δημιουργός του όχι-εγώ· κατά συνέπεια κουβαλά την κύρωσή του μέσα στον ίδιο τον εαυτό του και δεν έχει ανάγκη ούτε τη μαρτυρία της φύσης, ούτε καμιά παρέμβαση της θεότητας. Η φύση δεν είναι διόλου μια χίμαιρα, επειδή είναι το έργο που παρουσιάζει ο κατασκευαστής· το όχι-εγώ, το ίδιο πραγματικό όσο το εγώ, είναι το προϊόν και η έκφραση του εγώ· και ο Θεός δεν είναι πια παρά η αφαιρεμένη σχέση που ενώνει το εγώ και το όχι-εγώ σε μια φαινομενική ταυτότητα· όλα συνδέονται και αλληλοκρατιούνται και εξηγούνται. Η εμπειρία είναι η γραφόμενη επιστήμη, εκδηλωνόμενη σκέψη του υποκείμενου και ξαναβρισκόμενη από το ίδιο το υποκείμενο.

Για πρώτη φορά, η φιλοσοφία μας δίνεται σε σύστημα. Μέχρι τη στιγμή αυτή δεν έκανε παρά να ταλαντεύεται από τη μιά αντίφαση στην άλλη, πορευόμενη με άρνηση και αποκλεισμό, δηλαδή καταργώντας αυτό που δεν μπορούσε να συμφιλιώσει. Πολύ περισσότερο δοκίμασε να θεβαιώσει ταυτόχρονα τις διαφορετικές της θέσεις, αλλά δίχως να ελπίζει, δίχως να μπορεί να τις λύσει. Το βήμα αυτό έγινε. Μια καινούρια περίοδος ανακάλυψης αρχίζει.

Στα συμπεράσματα που φτάσαμε, δεν έχουμε τίποτα να προσθέσουμε και το σύστημα που αυτά συνοψίζουν θα ήτανε απρόσβλητο αν μπορούσε να αποδειχτεί. Κι αυτό είναι ακριβώς το πρόβλημα, πως δηλαδή ο άνθρωπος γνωρίζει κάτι, υπάρχει σ' αυτόν μιά ιδέα που προηγείται από την εμπειρία. Κατάλαβαν τότε πως αυτός που μαθαίνει το κάνει με λογική παραγωγή· αυτός που πειραματίζεται ξαναβρίσκει το μα-

θημένο. Αλλά δεν είναι αλήθεια πως μπορεί να δημιουργήσει την επιστήμη a priori κι έτσι αποφεύγει να προ-αποφασίσει βάζοντας την πρώτη πέτρα σ' αυτό το οικοδόμημα.

Να, προσθέτει με μιά εμπνευσμένη φωνή το εγώ, αυτό που μου μαθαίνει ο λόγος και η εμπειρία. Η σχέση που ενώνει το εγώ και το όχι-εγώ δεν είναι διόλου, όπως το λένε, μιά σχέση συγγενείας και αιτιότητας· είναι σχέση *συν-ύπαρξης*. Το εγώ και το όχι-εγώ υπάρχουν το ένα απέναντι στο άλλο, ίσα και αξεχώριστα, αλλά όχι αναγώγιμα το ένα στο άλλο, αν δεν είναι αναγώγιμα σε ανώτερη αρχή, υποκείμενο-αντικείμενο, που τα γεννά και τα δυο, με μια λέξη, μέσα στο απόλυτο. Το απόλυτο αυτό είναι ο Θεός, δημιουργός του εγώ και του όχι-εγώ ή, όπως λέει το σύμβολο της Νίκαιας όλων των ορατών και αόρατων πραγμάτων. Ο Θεός, το απόλυτο αυτό, αγκαλιάζει με την ουσία τον άνθρωπο και τη φύση, τη σκέψη και την έκταση· γιατί αυτός μόνο αποτελεί την πληρότητα, την πλησμονή του όντος, είναι το Παν. Οι νόμοι του λόγου και οι μορφές της φύσης είναι επόμενα ταυτόσημες. Καμιά σκέψη δεν εκδηλώνεται παρά με την βοήθεια μιας πραγματικότητας· και αμοιβαία, αντίστροφα, καμιά πραγματικότητα δεν δείχνεται παρά μόνο διαπερασμένη από νόηση. Να από πού έρχεται αυτή η θαυμάσια συμφωνία της εμπειρίας και του λόγου, που σας κάνει να πάρετε αλληλοδιάδοχα το πνεύμα σαν τροποίηση της φύσης και τη φύση σαν τροποποίηση του πνεύματος. Το εγώ και το όχι-εγώ, η ανθρωπότητα και η φύση, είναι το ίδιο υπαρκτά και πραγματικά· η ανθρωπότητα και η φύση είναι σύγχρονα μέσα στο απόλυτο· το μόνο που τα διακρίνει είναι πως στην ανθρωπότητα το απόλυτο αναπτύσσεται συνειδητά ενώ στη φύση ασυνείδητα. Έτσι η σκέψη και η ύλη είναι αξεχώριστες αλλά όχι αναγώγιμες η μιά στην άλλη. Εκδηλώνονται αλληλοδιάδοχα και σε άνιση αναλογία, σύμφωνα με τις συστατικές αρχές του απόλυτα και σύμφωνα με τα όντα σε μια κλιμάκωση από το κατώτερο στο ανώτερο. Είναι μια άπειρη εξέλιξη, μια διηνεκής συναγωγή μορφών, ουσιών, ζώων, βουλήσεων, δυνάμεων, αρετών κλπ.

Για λίγο καιρό το σύστημα αυτό φάνηκε να αφαιρεί τις α-

ποδοκιμασίες. Η συγχώνευση του εγώ και του όχι-εγώ μέσα στο απόλυτο·η διάκρισή τους και το αξεχώριστο τους ταυτόχρονα της σκέψης και του είναι, που συνιστούν τη δημιουργία, η αδιάκοπη συναγωγή του πνεύματος και της προόδου των όντων σε μια κλίμακα δίχως τέλος, γοήτευσαν τους πάντες. Αυτός ο ενθουσιασμός πέρασε σαν αστραπή. Μια καινούρια διαλεχτική παρουσιάστηκε αιφνίδια: το σύστημα αυτό, είπε,δεν έχει ανάγκη παρά από ένα πράγμα, ν' αποδειχτεί. Το εγώ και το όχι-εγώ συγχέονται μέσα στο απόλυτο. Τι είναι το απόλυτο; ποιά είναι η φύση του; ποιάν απόδειξη μπορούμε να έχουμε για την ύπαρξή του, επειδή δεν εκδηλώνεται και πώς είναι επίσης αδύνατο σαν απόλυτη ποιότητα να εκδηλωθεί;... Η σκέψη και το είναι, προσθέτει, ταυτόσημα μέσα στο απόλυτο, είναι μη-αναγώγιμα μέσα στη δημιουργία, αν και αξεχώριστα και ομόλογες. Από που το ξέρουμε αυτό; Πως η ταυτότητα των νόμων δεν συνεπάγεται την ταυτότητα των ουσιών, την ταυτότητα των πραγματικοτήτων, επειδή έχει αναγνωρισθεί πως το μόνο υπαρκτό πράγμα για μας είναι ο νόμος; Και σε τι χρησιμεύει να ανατρέχουμε σε ένα μυστικό και απροσπέλαστο απόλυτο, σε τι χρησιμεύει να αναπαράγουμε αυτή τη γερασμένη χίμαιρα του Θεού, για να συμφιλιώσουμε δυο όρους που, παρά την ομολογουμένη ταυτότητα των νόμων τους, είναι ολοκληρωτικά συμφιλιωμένοι;... Η φύση και η ανθρωπότητα είναι η ανάπτυξη του απόλυτου: γιατί το απόλυτο αναπτύσσεται; Σύμφωνα με ποιά αρχή και σύμφωνα με ποιόν νόμο; Πού είναι η επιστήμη αυτής της ανάπτυξης; Η ουτολογία σας η λογική σας ποιά είναι;

Και ύστερα, αν οι ίδιοι νόμοι δουλεύουν για την ύλη και τη σκέψη, αρκεί να μελετήσουμε τη μιά τους για να γνωρίσουμε την άλλη. Η επιστήμη, όσα και αν λέτε είναι δυνατή, σύμφωνα με την αποψή σας,a priori. Γιατί λοιπόν αρνείσθε την επιστήμη και δεν μας δίνετε παρά την εμπειρία, που από μόνη της δεν εξηγεί τίποτα, επειδή αυτή δεν είναι επιστήμη;

Καλά! λοιπόν προσθέτει, επιφορτίζομαι δίχως να ανατρέξω στο απόλυτο και να κρατηθώ στην ταυτότητα της σκέ-

ψης και του είναι, να οικοδομήσω αυτή την επιστήμη της ανάπτυξης που σας διαφεύγει και που δεν την βρήκατε, γιατί διακρίνετε αυτό που δεν πρέπει να το αποδεχτείτε σαν ξεχωριστό: το πνεύμα και την ύλη, δηλαδή τη διπλή όψη της ΙΔΕΑΣ.

Και βλέπουμε τον Τιτάνα αυτόν της φιλοσοφίας να επιχειρεί ν' ανατρέψει τον αιώνιο ντουαλισμό με τον ίδιο τον ντουαλισμό· να συστήσει την ταυτότητα πάνω στην αντίφαση· να βγάλει το ον από το μηδέν και, με την βοήθεια μόνο της λογικής, να εξηγήσει, να προφητεύσει, τι λέω; να δημιουργήσει τη φύση και τον άνθρωπο! Κανένας άλλος πριν απ' αυτόν δεν είχε διεισδύσει τόσο βαθειά στους εσώτατους νόμους του είναι. Κανένας δεν είχε ξεκαθαρίσει μ' ένα τόσο ζωηρό φως τα μυστήρια του λόγου. Πέτυχε να του δώσει μια διατύπωση που, αν δεν είναι ολόκληρη η επιστήμη, ούτε ολόκληρη η λογική, είναι το λιγότερο το κλειδί της επιστήμης και της λογικής. Αλλά αντιλήφθηκαν πολύ γρήγορα πως η λογική αυτή, ο συγγραφέας της δεν μπόρεσε να την οικοδομήσει παρά παραγνωρίζοντας αδιάκοπα την εμπειρία και δανειζόμενος αδιάκοπα τα υλικά της· πως όλες τούτες οι διατυπώσεις του ακολουθούσαν την παρατήρηση, αλλά δεν ποτέ δεν πήγαιναν πιο μπροστά απ' αυτή. Και καθώς, ύστερα από το σύστημα της ταυτότητας της σκέψης και του όντος, δεν υπήρχε τίποτα να περιμένουμε από τη φιλοσοφία, ο κύκλος έκλεισε, αποδείχτηκε μιά για πάντα πως η επιστήμη δίχως την εμπειρία είναι αδύνατη· πως αν το εγώ και το όχι-εγώ είναι συνυφασμένα, αναγκαία το ένα στο άλλο, ακατονόητα το ενα δίχως το άλλο, δεν είναι ταυτόσημα· πως η ταυτότητά τους, καθώς επίσης και η αναγωγή τους σε ένα ασύλληπτο απόλυτο, δεν είναι παρά μιά όψη της νόησής μας, ένα αίτημα του λόγου χρήσιμο σε μερικές περιπτώσεις για τον συλλογισμό, αλλά δίχως την παραμικρή πραγματικότητα· τέλος πως η θεωρία των αντιθέτων, που έχει μια ασύγκριτη δύναμη για να ελέγχει τις γνώμες μας, να αποκαλύπτει τα λάθη μας και να προσδιορίζει τον ουσιαστικό χαρακτήρα της αλήθειας, δεν είναι ωστόσο η μοναδική μορφή της φύσης, η

μοναδική αποκάλυψη της εμπειρίας και επόμενα ο μόνος νόμος του πνεύματος.

Από το Cogito του Ντεκάρτ, νάμαστε λοιπόν που ξαναγυρίσαμε με μια σειρά αδιάκοφτη συστημάτων, στο Cogito του Hegel. Η φιλοσοφική εξέλιξη συμπληρώθηκε· μια καινούρια κίνηση άρχισε. Τώρα περιμένουμε την κοινή αίσθηση να βγάλει τα συμπεράσματά της και ν' ανακοινώσει το πόρισμά της. Τι λέει λοιπόν η Κοινή αίσθηση;

Σχετικά με τη γνώση. Επειδή το είναι δεν αποκαλύπτεται στον εαυτό του παρά σε δυό αξεδιάλυτα δεμένες στιγμές, που ονομάζουμε την πρώτη συνείδηση του εγώ, τη δεύτερη αποκάλυψη του όχι-εγώ· πως κάθε μεταγενέστερο θήμα που γίνεται μέσα στη γνώση συνεπάγεται πάντοτε αυτές τις δυό ενωμένες στιγμές· πως ο ντουαλισμός είναι διηνεκής και η αναγώγιμος· πως έξω απ' αυτόν δεν υπάρχει ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο· πως η πραγματικότητα του ενός στηρίζεται ουσιαστικά στην παρουσία του άλλου· πως είναι τόσο παράλογο να τα απομονώσεις όσο και να επιχειρήσεις να τα αναγάγεις το ένα στο άλλο, επειδή και στις δυό περιπτώσεις πρόκειται να αρνηθούμε την αλήθεια και να καταργήσουμε την επιστήμη· συμπεραίνουμε αμέσως πως ο χαρακτήρας της επιστήμης είναι αναντίρρητα αυτός: Συμφωνία του λόγου και της εμπειρίας.

Σχετικά με τη βεβαιότητα: Επειδή, παρά την δυαδικότητα της απαρχής της γνώσης, η βεβαιότητα του αντικείμενου είναι στο βάθος η ίδια με τη βεβαιότητα του υποκείμενου· πως αυτή βρίσκεται έξω από την αμφιβολία των σκεπτικών· πως η εμπειρία είναι τόσο ένας προσδιορισμός του εγώ όσο και μια διακρίβωση του όχι-εγώ: αρκεί για την ικανοποίηση του λόγου. Τι περισσότερο ευχόμαστε από το να μπορούμε να βεβαιώσουμε την ύπαρξη των σωμάτων όπως έχουμε τη βεβαιότητα για το δικό μας; Και σε τι χρησιμεύει να αναζητήσουμε αν το υποκείμενο και το αντικείμενο είναι ταυτόσημα ή μονάχα συναρμοσμένα· αν μέσα στην επιστήμη είμαστε εμείς που δανείζουμε τις ιδέες μας στη φύση ή αν είναι η φύση που μας δίνει τις δικές της· εφόσον με τη διάκριση

αυτή, υποθέτουμε πάντοτε πως το εγώ και το όχι-εγώ μπορούν να υπάρχουν μονωμένα, που δεν είναι καθόλου έτσι ή πως είναι δυνατό να διαλυθούν, που συνεπάγεται αντίφαση;

Τέλος, σχετικά με το Θεό: Επειδή υπάρχει ένας νόμος της ψυχής μας και της φύσης, ή για να περιλάβουμε τις δύο αυτές ιδέες σε μιά μονάχα, για τη δημιουργία, που είναι διαρθρωμένος σύμφωνα με μια πρόοδο που πηγαίνει από την ύπαρξη στη συνείδηση από την αυθορμησία στην σκέψη, από το ένστιχτο στην ανάλυση, από το γένος στο είδος, από την αιωνιότητα στο χρόνο, απ' το άπειρο στο πεπερασμένο, από το ιδεατό στο πραγματικό, έπεται με μια λογική αναγκαιότητα, πως η αλυσίδα των όντων, όλα αμετάβλητα, αλλά με διαφορετικές αναλογίες σε εγώ και όχι-εγώ, είναι κατανοητά ανάμεσα σε δυο αντιθετικούς όρους, ο ένας που λαϊκά ονομάζεται δημιουργός ή Θεός και που ενώνει όλους τους χαρακτήρες της απειρότητας, της αυθορμησίας, της αιωνιότητας, του άφευκτου κλπ., ο άλλος που είναι ο άνθρωπος, συγκεντρώνοντας όλους τους αντίθετους χαρακτήρες μιας εξελισσόμενης ύπαρξης, σκεπτόμενης, πρόσκαιρης, υποκείμενης σε διαταραχές και σφάλματα και που η προνοητικότητά της αποτελεί το κύριο κατηγόρημά της, όπως στην απόλυτη επιστήμη, δηλαδή το ένστιχτο στην πιο μεγάλη του δύναμη είναι το ουσιαστικό κατηγόρημα της θεότητας.

Αλλά ο άνθρωπος μας γίνεται γνωστός ταυτόχρονα με το λόγο και την εμπειρία· ο Θεός αντίθετα δεν μας έχει ακόμα αποκαλυφτεί παρά σαν αίτημα του λόγου. Με μια λέξη, ο άνθρωπος υπάρχει, ο Θεός είναι δυνατό να υπάρχει.

Αυτή υπήρξε, πάνω στις φιλοσοφικές εργασίες, η δεύτερη κρίση της κοινής αίσθησης· κρίση που τα αιτιά της αντλήθηκαν από τα υλικά της ίδιας της φιλοσοφίας, κρίση ανέκκλητη και που δημιουργήθηκε καθαρά την ημέρα που η φιλοσοφία αναγνώρισε πως ο λόγος δεν μπορεί να κάνει τίποτα δίχως την εμπειρία· πως σχετικά με το Θεό, δεν μας λείπει πια παρά η σαφήνειά του, η εμπειρική απόδειξη και που καλύπτοντας το πρόσωπό του είπε αντίο στον κόσμο και είπε στον εαυτό του το Consommatum est.

Είναι δυνατό ν' αρνηθούμε τον ντουαλισμό που τον βλέπουμε να ξεπετάγεται από παντού μέσα στον κόσμο; Όχι. Είναι δυνατό ν' αρνηθούμε την πρόοδο των όντων;Και πάλι όχι. Επόμενα, όντας δοσμένος ο νόμος αυτής της προόδου καθώς και ο τελευταίος της όρος, είναι μια αναγκαιότητα του λόγου το να υπάρχει ένας πρώτος όρος και πως αυτός ο πρώτος όρος να είναι ο αντίποδας του τελευταίου. Έτσι το άπειρο ον, το μεγάλο. Όλο, in Quo vivimus movemur et sumus, το Ανώτατο γένος, που απ' αυτό ο άνθρωπος τείνει αδιάκοπα να αποσπαστεί και που αντιτίθεται σ' αυτό σαν τον ανταγωνιστή του, η αιώνια αυτή Ουσία, τέλος, δεν θα είναι το απόλυτο των φιλοσόφων. Όπως ο άνθρωπος, ο αντιπαλός του, δεν θα υπάρχει παρά από τη διάκρισή του σε εγώ και όχι-εγώ, υποκείμενο και αντικείμενο, ψυχή και σώμα, πνεύμα και ύλη, δηλαδή κάτω από τις δύο γενικές απόψεις καθώς και σε διαμετρική αντίθεση. Τελικά, τα κατηγορήματα, οι ιδιότητες και εκδηλώσεις του Θεού θα είναι αντίστροφες από τα κατηγορήματα, ιδιότητες και προσδιορισμούς του ανθρώπου, εφόσον η λογική μας οδηγεί μοιραία να το πιστέψουμε και όπως αρμόζει στο άπειρο. Από δω και πέρα, δεν μένει από την αλήθεια της υπόθεσης παρά η πραγμάτωσή της, δηλαδή η πραγματική απόδειξη. Αλλά όλος ετούτος ο συμπερασμός είναι από μόνος του αναπόφευκτος και αν ήτανε δυνατό παρά τα επιχειρήματα να αποδειχτεί λαθεμένος, ο πρωταρχικός ντουαλισμός θα έχει εξαφανισθεί, ο άνθρωπος δεν θα είναι πια άνθρωπος, ο λόγος δεν θα είναι πια λόγος, ο πυρρωνισμός θα γινότανε σοφία και το παράλογο θα γινότανε αλήθεια.

Να ωστόσο αυτό που διατάραξε την ανθρώπινη φιλοσοφία. Έχει τόσο άσχημα τακτοποιηθεί από το απόλυτο, όπως όλες της οι πανθεϊστικές φαντασιώσεις· αισθάνθηκε μια τόσο μεγάλη χαρά, πιστεύοντας πως ανακάλυψε ότι ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα ο Θεός και το απόλυτο· είναι τόσο εξαντλημένος, τόσο λαχανιασμένος ύστερα από τόσα συστήματα, που δεν έχει το κουράγιο να τραβήξει, ενάντια στο Θεό και ενάντια στον άνθρωπο, τα συμπεράσματα των δικών της

θεωριών. Δεν τολμάει να παραδεχτεί, η υπνοθατούσα αυτή φιλοσοφία, παρά μέσα που προϋποθέτουν αναγκαστικά τα ακραία σημεία· πως το τελευταίο σημείο καλεί ένα πρώτο, το πεπερασμένο ένα άπειρο, το είδος ένα γένος. Το πως το άπειρο αυτό, τόσο πραγματικό όσο και το πεπερασμένο που το διαιρεί, αυτό το ανώτατο γένος που γίνεται είδος με τη σειρά του με την αντίθεση της προοδευτικής δημιουργίας που εκπορεύεται από τους κόλπους του, ο Θεός αυτός τέλος, ανταγωνιστής του ανθρώπου, δεν μπορεί να είναι το απόλυτο. Κι εδώ είναι ακριβώς που τον κάνει να είναι δυνατός και πως αν έχει αυτή τη δυνατότητα πρέπει να τον αναζητήσουμε και να θρούμε σε ποιό γεγονός αντιστοιχεί και να τον αρνηθούμε με την πρόφαση πως αποσυνθέτεται μέσα στον άνθρωπο, είναι σαν να παραγνωρίζουμε την αγωνιστική φύση μας και να δημιουργούμε πάνω, κάτω και γύρω από τον άνθρωπο ένα ακατανόητο κενό, που η φιλοσοφία έχει τάση να πληρώσει, με ποινή να εκμηδενίσει τον άνθρωπο και να δει να καταστρέφεται το είδωλό του.

Όσο για μένα λυπάμαι που το λέω, γιατί αισθάνομαι πως μια τέτοια δήλωση με χωρίζει από το πιο συνετό μέρος του σοσιαλισμού. Μου είναι αδύνατο, όσο περισσότερο σκέπτομαι πάνω σ' αυτό, να υπογράψω αυτή τη θεοποίηση του είδους μας, που δεν είναι στο βάθος στους καινούργιους άθεους, παρά μια τελευταία ηχώ του θρησκευτικού τρόμου, που με το όνομα του *ουμανισμού*[30] αποκαταστaίνουν και καθιερώνουν το μυστικισμό. Επαναφέρουν μέσα στην επιστήμη την προκατάληψη, μέσα στην ηθική τη συνήθεια, μέσα στην κοινωνική οικονομία την κοινότητα, δηλαδή την ατονία και την αθλιότητα, μέσα στη λογική το απόλυτο, το παράλογο. Μου είναι αδύνατο, λέω, να παραδεχτώ την καινούργια αυτή θρησκεία που σ' αυτήν αναζητούνε μάταια να ενδιαφερθώ λεγοντάς μου πως είμαι εγώ ο Θεός. Και αυτό γιατί είμαι αναγκασμένος να αποδοκιμάσω στο όνομα της λογικής και της εμπειρίας, τη θρησκεία αυτή καθώς επίσης και όλες τις προκατοχές της, που μου φαίνεται ακόμη να παραδέχονται σαν εύλογη την υπόθεση ενός όντος, αλλά όχι

απόλυτου, που σ' αυτές η ελευθερία και η νόηση, το εγώ και το όχι-εγώ υπάρχουν κάτω από μια ειδική μορφή, ασύλληπτη αλλά αναγκαία και ενάντια στην οποία ο προορισμός μου είναι να μάχομαι, όπως το Ισραήλ ενάντια στον Ιεχωβά, μέχρι το θάνατο.

II

Το υποκείμενο και το αντικείμενο της επιστήμης έχουν βρεθεί, η αλήθεια της σκέψης και του όντος έχουν διαπιστωθεί με αυθεντικότητα· μένει να ανακαλύψουμε τη μέθοδο.

Η φιλοσοφία, στις έρευνές της περισσότερο ή λιγότερο παραδεχτές πάνω στο αντικείμενο και τη νομιμότητα της γνώσης, δεν άργησε ν' αντιληφθεί πως ακολουθούσε δίχως να το ξέρει, μερικές διαλεχτικές μορφές που ξαναγύριζαν αδιάκοπα και που μελετημένες από πιο κοντά, έγιναν σε λίγο γνωστές σαν τα φυσικά μέσα έρευνας της κοινής αίσθησης. Η ιστορία των επιστημών και των τεχνών δεν μας παρουσιάζει τίποτα το πιο σημαντικό από την ανακάλυψη αυτών των σκεπτόμενων μηχανών, γνήσια εργαλεία για όλες τις γνώσεις μας, scientiarum organa, που εδώ θα περιοριστούμε να γνωρίσουμε τις κυριότερες.

Η πρώτη απ' όλες είναι ο συλλογισμός.

Ο συλλογισμός είναι από τη φύση του και από τον τρόπο του πνευματικός. Ανήκει σ' αυτή τη στιγμή της φιλοσοφικής ανακάλυψης όπου η κατάφαση του πνεύματος κυριαρχεί πάνω στην κατάφαση της ύλης, όπου η μέθη, ο ενθουσιασμός παραλείπει το όχι-εγώ και αποκρούει, για να το πούμε έτσι, κάθε επιτυχία της εμπειρίας. Είναι το αγαπητό επιχείρημα της θεολογίας, το a priori όργανο, ο τύπος της αυθεντίας.

Ο συλλογισμός είναι ουσιαστικά υποθετικός. Μια γενική πρόταση και μια βοηθητική πρόταση ή όντας δοσμένη μιά ιδιαίτερη περίπτωση, ο συλλογισμός μας μαθαίνει να συναγάγουμε μ' ένα τρόπο αυστηρό τη συνέπεια, αλλά δίχως να εγγυάται την εξωτερική αλήθεια αυτής της συνέπειας, ε-

πειδή από μόνη της δεν εγγυάται την αλήθεια των προκειμένων. Ο συλλογισμός δεν παρουσιάζει λοιπόν χρησιμότητα παρά σαν μέσο να διαρθρώσουμε μιά πρόταση με μιάν άλλη πρόταση, αλλά δίχως να μπορεί ν' αποδείξει την αλήθεια· όπως ο αριθμητικός λογισμός, απαντά σωστά και με ακρίβεια αλλά δεν μας μαθαίνει να θάζουμε το πρόβλημα. Ο Αριστοτέλης που χάραξε τους κανόνες του συλλογισμού, δεν απατήθηκε από το όργανο αυτό, που επισήμανε τις ελλείψεις του και ανάλυσε το μηχανισμό του.

Έτσι ο συλλογισμός, πορευόμενος αμετάβλητα με ένα a priori, από μια προκατάληψη, δεν ξέρει από που προέρχεται. Πολύ λίγο φίλος της παρατήρησης, θάζει την αρχή του πολύ περισσότερο απ' όσο την εκθέτει, τείνει με μια λέξη, να ανακαλύψει την επιστήμη, παρά να την δημιουργήσει.

Το δεύτερο όργανο της διαλεχτικής είναι η επαγωγή. Η επαγωγή είναι το αντίστροφο ή η άρνηση του συλλογισμού, όπως ο υλισμός η αποκλειστική κατάφαση του όχι-εγώ, είναι το αντίστροφο ή η άρνηση του σπιριτουαλισμού. Όλοι γνωρίζουν τη μορφή αυτή του διαλογισμού, που την παίνεψε και τη σύστησε ο Bacon και έπρεπε σύμφωνα μ' αυτόν, να ανακαινίσει τις επιστήμες. Συνίσταται στην άνοδο από το μερικό στο γενικό, σ' αντίθεση με τον συλλογισμό, που κατεβαίνει από το γενικό στο μερικό. Επομένως, καθώς το μερικό μπορεί να ταξινομηθεί σύμφωνα με την άπειρη ποικιλία των απόψεών του, σε μιάν αναρίθμητη πολλαπλότητα κατηγοριών και καθώς η αρχή της επαγωγής είναι να μην προϋποθέτεις τίποτα που προηγούμενα δεν έχει θεμελιωθεί, έπεται πως σ' αντίθεση με το συλλογισμό, που δεν ξέρει από που προέρχεται, η επαγωγή δεν ξέρει διόλου που πηγαίνει· παραμένει στη γη και δεν μπορεί να ανυψωθεί ούτε να καταλήξει. Όπως ο συλλογισμός, η επαγωγή δεν έχει λοιπόν δύναμη παρά για να αποδείξει την ήδη γνωστή αλήθεια· είναι δίχως δύναμη για την ανακάλυψη. Αντιλήφθηκαν σήμερα στη Γαλλία, όπου η απουσία αυτού που ονομάζουν φιλοσοφικό πνεύμα, δηλαδή την έλλειψη διαλεχτικών οργάνων ανώτερων, πως κρατάει την επιστήμη ανεξέλιχτη τη στιγμή ακριβώς όπου

συσσωρεύονται οι παρατηρήσεις με μιάν αφθονία και γρηγοράδα που τρομάζουν. Επίσης είναι αλήθεια να πούμε πως οι πρόοδοι που έγιναν από τον καιρό του Bacon δεν οφείλονται διόλου, όπως τό 'χουν τόσες φορές επαναλάβει, στην επαγωγή, αλλά στην παρατήρηση που στηριζότανε στο μικρό αριθμό των γενικών προκαταλήψεων που μας είχε κληροδοτήσει η αρχαία φιλοσοφία και που η παρατήρηση δεν έκανε τίποτ' άλλο παρά να τις επαληθεύσει, να τροποποιήσει ή να καταστρέψει. Στο παρόν που φαίνεται πως έχουμε εξαντλήσει το υφάδι μας η επαγωγή σταματάει, η επιστήμη δεν πορεύεται καθόλου.

Με δυό λέξεις, η επαγωγή δίνοντας τα πάντα στον εμπειρισμό, ο συλλογισμός τα πάντα στο a priori, η γνώση ταλαντεύεται ανάμεσα σε δυό μηδενικά. Ενώ στο μεταξύ τα γεγονότα πολλαπλασιάζονται, η φιλοσοφία αποπροσανατολίζεται και πολύ συχνά η εμπειρία παραμένει χαμένη.

Αυτό που υπάρχει ανάγκη σήμερα είναι λοιπόν ένα καινούργιο όργανο που, ενώνοντας τις ιδιότητες του συλλογισμού και της επαγωγής, με αφετηρία ταυτόχρονα το μερικό και το γενικό, οδηγώντας ταυτόχρονα το λόγο και την εμπειρία, θα τους οδηγούσε πάντοτε αλάνθαστα σε μιά θετική αλήθεια.

Τέτοια είναι η αντινομία[3].

Απ' αυτή και μόνο, πως μια ιδέα, ένα γεγονός παρουσιάζει μιά αντιφατική σχέση και αναπτύσσει τις συνέπειές της σε δύο αντίθετες σειρές, υπάρχει ευχέρεια πρόσβασης σε μια καινούργια και συνθετική ιδέα. Τέτοια είναι η αρχή, καθολική και επόμενα με άπειρη ποικιλία, του καινούργιου οργάνου, σχηματισμένου με την αντίθεση και το συνδυασμό του συλλογισμού και της επαγωγής, όργανο που οι αρχαίοι μονάχα το προαισθάνθηκαν, όσα κι αν λένε, και που ο Kant είναι αυτός που το ανακάλυψε και που μπήκε στην πράξη με τόση δύναμη και λάμψη από τον πιο σπουδαίο από τους διαδόχους του, τον Hegel.

Η αντινομία ξέρει από πού έρχεται, πού πηγαίνει και είναι αυτή που περιέχει το συμπέρασμα· συμπέρασμα που είναι α-

ληθινό δίχως την προηγούμενη ή μεταγενέστερη προϋπόθεση σαφήνειας και αληθινό στον εαυτό του, από τον εαυτό του και για τον εαυτό του.

Η αντινομία είναι η καθαρή έκφραση της αναγκαιότητας, ο εσώτατος νόμος των όντων, η αρχή των διακυμάνσεων, της παλιμβουλίας του πνεύματος και επόμενα των προόδων του, η προϋπόθεση sine qua non της ζωής της κοινωνίας, καθώς και του ατόμου. Στη διάρκεια αυτού του βιβλίου κάναμε γνωστό αρκετά τον μηχανισμό του θαυμάσιου αυτού όργανου. Αυτό που μας μένει να πούμε θα βρει διαδοχικά τη θέση του μέσα στα μέρη που μας μένουν για να διαπραγματευθούμε.

Αλλά αν η αντινομία δεν μπορεί ούτε να απατηθεί ούτε να πει ψέματα, δεν είναι ολόκληρη η αλήθεια και το να περιορίσεις το όργανο αυτό, η οργάνωση της κοινής αίσθησης θα ήτανε ασυμπλήρωτη, δηλαδή θα άφηνε στην αυθαιρεσία της φαντασίας τη συναρμογή των μερικότερων ιδεών που έχουν προσδιοριστεί από την αντινομία, που δεν θα εξηγούσαν διόλου το γένος, το είδος, τις εξελίξεις, το σύστημα τελικά. Η αντινομία θα είχε κόψει μια πολλαπλότητα από λίθους, αλλά αυτοί θα έμεναν διασκορπισμένοι· δεν θα υπήρχε διόλου οικοδόμημα.

Έτσι, και η πιο επιφανειακή παρατήρηση αρκεί για να δείξει την διανομή σε ζευγάρια των οργάνων του ανθρώπινου σώματος· αλλά ποιός δεν γνωρίζει πως αυτή η διχοτομία, γνήσια ενσάρκωση του μεγάλου νόμου των αντιθέτων, απέχει πολύ από το να έχει ιδέα της οργάνωσής μας, της τόσο πολύπλοκης και ωστόσο τόσο μοναδικής. Άλλο παράδειγμα: Η γραμμή σχηματίζεται με την κίνηση ενός σημείου που αντιτίθεται στον εαυτό του τον ίδιο· το επίπεδο γεννιέται με μια κίνηση ανάλογη με τη γραμμή και το στερεό με μια κίνηση παρόμοια με του επίπεδου. Τα μαθηματικά είναι γεμάτα απ' αυτές τις ντουαλιστικές αντιλήψεις· ο ντουαλισμός, εφαρμοσμένος μοναχός του, δεν θα ήτανε λιγότερο άγονος στη σκέψη των μαθηματικών. Έχετε δοκιμάσει να συναγάγετε, με τον ντουαλισμό, από την ιδέα της γραμμής την ιδέα του τριγώνου; Έχετε δοκιμάσει να βγάλετε, με τις αντιθετικές έν-

νοιες της ποσότητας, της ποιότητας κλπ. την ιδέα της ακτίνας με τα επτά χρώματα, την ιδέα της κλίμακας με τους επτά τόνους;... Έτσι οι ιδέες, αφού προσδιοριστούν ατομικά με τις αντιφατικές σχέσεις τους, έχουν ακόμη ανάγκη από έναν νόμο που να τις ομαδοποιεί, να τις παρουσιάζει, να τις συστηματοποιεί και που δίχως αυτόν θα παραμένουν μονωμένες, όπως τα άστρα που οι πρώτοι αστρονόμοι τα ένωσαν σε φανταστικούς αστερισμούς, αλλά που δεν είναι λιγότερο ξένα το ένα απέναντι στο άλλο, μέχρι που μιά επιστήμη πιο βαθειά, ενός Νεύτωνα και ενός Herschell ν' αποκαλύψει τις σχέσεις που τα συναρθρώνουν στο στερέωμα.

Η επιστήμη τέτοια που μπορεί να προκύψει από την αντινομία, δεν αρκεί διόλου για την νόηση του ατόμου και της φύσης· ένα τελευταίο διαλεκτικό όργανο γίνεται λοιπόν αναγκαίο. Όμως, το όργανο αυτό τι μπορεί να είναι, αν όχι ένας νόμος προόδου, ταξινόμησης και σειράς· ένας νόμος που ν' αγκαλιάζει στη γενικότητά του το συλλογισμό, την επαγωγή, την αντινομία την ίδια και που θα ήτανε απέναντι σ' αυτά εδώ όπως μέσα στη μουσική το τραγούδι είναι απέναντι στη συμφωνία;...

Ο νόμος αυτός, γνωστός σ' όλους τους καιρούς, όπως μπορούμε να τον διαπιστώσουμε διαβάζοντας το πρώτο κεφάλαιο από τη Γένεση, όπου βλέπουμε το Θεό να δημιουργεί τα ζώα και τα φυτά σύμφωνα με τα γένη τους και τα είδη τους, αποκαλύφτηκε ιδιαίτερα από τους νεώτερους νατουραλιστές, είναι ο υπέρτατος στα μαθηματικά, οι φιλόσοφοι καθώς και οι καλλιτέχνες τον δήλωσαν σαν την καθαρή ουσία του ωραίου και του αληθινού. Αλλά κανένας, απ' όσα ξέρω, δεν του έδωσε τη θεωρία. Θα με συγχωρέσετε λοιπόν να σας στείλω για το πρόβλημα αυτό σε μιάν άλλη εργασία, που σ' αυτή θα βρείτε χωρίς αμφιβολία πως απόδειξα περισσότερο την καλή μου θέληση, παρά την ικανότητά μου[132].

Πρόοδος, σειρά, σύνδεση των ιδεών σε φυσικές ομάδες, αυτό είναι το τελευταίο βήμα της φιλοσοφίας μέσα στην οργάνωση της κοινής αίσθησης. Όλα τα άλλα διαλεχτικά όργανα επανέρχονται στα ίδια: ο συλλογισμός και η επα-

γωγή δεν είναι παρά αποσπάσματα αποκομμένα από ανώτερες σειρές και θεωρημένα σε διάφορες σημασίες· η αντινομία είναι όπως η θεωρία των δυο πόλων ενός μικρού κόσμου, αφού γίνει αφαίρεση των ενδιάμεσων σημείων και των εσωτερικών κινήσεων. Η σειρά αγκαλιάζει όλες τις δυνατές μορφές της ταξινόμησης των ιδεών, είναι ενότητα και ποικιλία, αληθινή έκφραση της φύσης, κατά συνέπεια ανώτατη μορφή του λόγου. Τίποτα δεν γίνεται πιο νοητό στο πνεύμα όσο αυτό που μπορεί ν' αναφερθεί σε μια σειρά ή να διανεμηθεί σε σειρά και κάθε πλάσμα, κάθε φαινόμενο, κάθε αρχή που μας παρουσιάζεται σαν μονωμένη, μένει ακατανόητη. Παρά τη μαρτυρία των αισθήσεων, παρά τη βεβαιότητα του γεγονότος ο λόγος το αποκρούει και το αρνιέται, μέχρις ότου ν' ανεύρει τα προηγούμενά του, τα επόμενά του και τα συμπεράσματά του, δηλαδή τη σειρά, την οικογένεια.

Για να κάνουμε όλα αυτά πιο αισθητά, ας τα εφαρμόσουμε στο πρόβλημα που είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου, την ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ.

Η αντινομία ξέρει από που έρχεται, που πηγαίνει και είναι αυτή που περιέχει: το συμπέρασμα, συμπέρασμα που είναι αληθινό δίχως την προηγούμενη ή μεταγενέστερη προϋπόθεση σαφήνειας και αληθινό στον εαυτό του, από τον εαυτό και για τον εαυτό του.

Η αντινομία είναι η καθαρή έκφραση της αναγκαιότητας,ο εσώτατος νόμος των όντων, η αρχή των διακυμάνσεων, της παλιμβουλίας του πνεύματος και επόμενα των προόδων του, η προϋπόθεση sine Qua non της ζωής της κοινωνίας, καθώς και του ατόμου. Στη διάρκεια αυτού του βιβλίου κάναμε γνωστό αρκετά τον μηχανισμό του θαυμάσιου αυτού οργάνου: αυτό που μας μένει να πούμε θα βρει διαδοχικά τη θέση του μέσα στα μέρη που μας μένουν για να διαπραγματευθούμε.

Αλλά αν η αντινομία δεν μπορεί ούτε να απατηθεί ούτε να πει ψέματα, δεν είναι ολόκληρη η αλήθεια και το να περιορίσεις το όργανο αυτό, η οργάνωση της κοινής αίσθησης θα ήτανε ασυμπλήρωτη, δηλαδή θα άφηνε στην αυθαιρεσία της

φαντασίας τη συναρμογή των μερικότερων ιδεών που έχουν προσδιοριστεί από την αντινομία, που δεν θα εξηγούσαν διόλου το γένος, το είδος, τις εξελίξεις, το σύστημα τελικά. Η αντινομία θα είχε κόψει μια πολλαπλότητα από λίθους, αλλά αυτοί θα έμεναν διασκορπισμένοι: δεν θα υπήρχε διόλου οικοδόμημα.

Έτσι, και η πιο επιφανειακή παρατήρηση αρκεί για να δείξει την διανομή σε ζευγάρια των οργάνων του ανθρώπινου σώματος· αλλά ποιός δεν γνωρίζει πως αυτή η διχοτομία, γνήσια ενσάρκωση του μεγάλου νόμου των αντιθέτων, απέχει πολύ από το να έχει ιδέα της οργάνωσής μας, της τόσο πολύπλοκης και ωστόσο τόσο μοναδικής. Άλλο παράδειγμα. Η γραμμή σχηματίζεται με την κίνηση ενός σημείου που αντιτίθεται στον εαυτό του τον ίδιο· το επίπεδο γεννιέται με μια κίνηση ανάλογη με τη γραμμή και το στερεό με μια κίνηση παρόμοια με του επιπέδου. Τα μαθηματικά είναι γεμάτα απ' αυτές τις ντουαλιστικές αντιλήψεις: ο ντουαλισμός, εφαρμοσμένος μοναχός του, δεν θα ήτανε λιγότερο άγονος στη σκέψη των μαθηματικών. Έχετε δοκιμάσει να συναγάγετε, με τον ντουαλισμό, από την ιδέα της γραμμής την ιδέα του τριγώνου; Έχετε δοκιμάσει να βγάλετε, με τις αντιθετικές έννοιες της ποσότητας, της ποιότητας κλπ. την ιδέα της ακτίνας με τα επτά χρώματα, την ιδέα της κλίμακας με τους επτά τόνους;... Έτσι οι ιδέες, αφού προσδιοριστούν ατομικά με τις αντιφατικές σχέσεις τους, έχουν ακόμη ανάγκη από έναν νόμο που να τις ομαδώνει, να τις παρουσιάζει, να τις συστηματοποιεί: δίχως αυτόν θα παραμένουν μονωμένες, όπως τα άστρα που οι πρώτοι αστρονόμοι τα ένωσαν σε φανταστικούς αστερισμούς, αλλά που δεν είναι λιγότερο ξένα το ένα απέναντι στο άλλο, μέχρι που μια επιστήμη πιο βαθειά, ενός Νεύτωνα και ενός Herschell ν' αποκαλύψει τις σχέσεις που τα συναρθρώνουν στο στερέωμα.

Η επιστήμη τέτοια που μπορεί να προκύψει από την αντινομιαφ, δεν αρκεί διόλου για την νόηση του ατόμου και της φύσης: ένα τελευταίο διαλεκτικό όργανο γίνεται λοιπόν αναγκαίο. Όμως, το όργανο αυτό τι μπορεί να είναι, αν όχι έ-

νας νόμος προόδου, ταξινόμησης και σειράς: ένας νόμος που ν' αγκαλιάζει στη γενικότητά του το συλλογισμό, την επαγωγή, την αντινομία την ίδια και που θα ήτανε απέναντι σ' αυτά εδώ όπως μέσα στη μουσική το τραγούδι είναι απέναντι στη συμφωνία;...

Ο νόμος αυτός, γνωστός σ' όλους τους καιρούς, όπως μπορούμε να τον διαπιστώσουμε διαβάζοντας το πρώτο κεφάλαιο από τη Γένεση, όπου τον βλέπουμε ο Θεός να δημιουργεί τα ζώα και τα φυτά σύμφωνα με τα γένη τους και τα είδη τους, αποκαλύφτηκε ιδιαίτερα από τους νεότερους νατουραλιστές, είναι ο υπέρτατος στα μαθηματικάφ, οι φιλόσοφοι καθώς και οι καλλιτέχνες τον δήλωσαν σαν την καθαρή ουσία του ωραίου και του αληθινού. Αλλά κανένας, απ' όσα ξέρω, δεν του έδωσε τη θεωρία: θα με συγχωρέσετε λοιπόν να σας στείλω για το πρόβλημα αυτό σε μιαν άλλη εργασία, που σ' αυτή θα βρείτε χωρίς αμφιβολία πως απόδειξα περισσότερο την καλή μου θέληση, την ικανότητά μου'[32].

Πρόοδος, σειρά, σύνδεση των ιδεών σε φυσικές ομάδες, αυτό είναι το τελευταίο βήμα της φιλοσοφίας μέσα στην οργάνωση της κοινής αίσθησης. Όλα τα άλλα διαλεχτικά όργανα επανέρχονται στα ίδια: ο συλλογισμός και η επαγωγή δεν είναι παρά αποσπάσματα αποκομμένα από ανώτερες σειρές και θεωρημένα σε διάφορες σημασίες· η αντινομία είναι όπως η θεωρία των δυο πόλεων ενός μικρού κόσμου, αφού γίνει αφαίρεση των ενδιάμεσων σημείων και των εσωτερικών κινήσεων. Η σειρά αγκαλιάζει όλες τις δυνατές μορφές της ταξινόμησης των ιδεών, είναι ενότητα και ποικιλία, αληθινή έκφραση της φύσης, κατά συνέπεια ανώτατη μορφή του λόγου. Τίποτα δεν γίνεται πιο νοητό στο πνεύμα όσο αυτό που μπορεί ν' αναφερθεί σε μια σειρά ή να διανεμηθεί σε σειρά και κάθε πλάσμα, κάθε φαινόμενο, κάθε αρχή που μας παρουσιάζεται σαν μονωμένη, μένει ακατανόητο. Παρά τη μαρτυρία των αισθήσεων, παρά τη βεβαιότητα του γεγονότος ο λόγος το αποκρούει και το αρνιέται, μέχρις ότου ν' ανεύρει τα προηγούμενά του, τα επόμενά του και τα συμπεράσματά του, δηλαδή τη σειρά, την οικογένεια.

Για να κάνουμε όλα αυτά πιο αισθητά, ας τα εφαρμόσουμε στο πρόβλημα που είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου, την ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ.

Η *ιδιοκτησία είναι ακατανόητη έξω από την οικονομική σειρά*, είχαμε πει στον τίτλο της παραγράφου αυτής. Αυτό σημαίνει πως η ιδιοκτησία δεν γίνεται κατανοητή και δεν εξηγείται με ικανοποιητικό τρόπο ούτε από οποιοδήποτε a priori ηθικά, μεταφυσικά ή ψυχολογικά (τύπος του συλλογισμού), ούτε από a posteriori νομοθετικά ή ιστορικά (τύπος της επαγωγής), ούτε επίσης με την έκθεση της αντιφατικής της φύσης, όπως το έχω κάνει στο Μνημόνιό μου πάνω στην ιδιοκτησία (τύπος της αντινομίας). Πρέπει να αναγνωρίσουμε μέσα σε ποιά τάξη εκδηλώσεων, ανάλογων, όμοιων ή κατάλληλων, ταξιθετείται η ιδιοκτησία· πρέπει με μιά λέξη, να ανεύρουμε τη σειρά. Γιατί καθετί που την απομονώνει, καθετί που δεν την θεβαιώνει παρά στον εαυτό της, από τον εαυτό της και για τον εαυτό της, δεν μετέχει σε μια επαρκή ύπαρξη, δεν συνενώνει όλες τις προϋποθέσεις σαφήνειας και διάρκειας· χρειάζεται ακόμη την ύπαρξη μέσα στο όλο, από το όλο και για το όλο· χρειάζεται με μιά λέξη, να ενωθούν οι εσωτερικές με τις εξωτερικές σχέσεις.

Τί είναι η ιδιοκτησία; Από πού έρχεται η ιδιοκτησία; Τί θέλει η ιδιοκτησία; Να το πρόβλημα που ενδιαφέρει τη φιλοσοφία σε μεγάλο θαθμό. Το λογικό πρόβλημα κατεξαίρεση, το πρόβλημα που από την λύση του εξαρτιέται ο άνθρωπος, η κοινωνία, ο κόσμος. Γιατί το πρόβλημα της ιδιοκτησίας είναι κάτω από μιάν άλλη μορφή το πρόβλημα της θεβαιότητας: η ιδιοκτησία είναι ο άνθρωπος, η ιδιοκτησία είναι ο Θεός, η ιδιοκτησία είναι το παν.

Όμως, σ' αυτό το τρομερό πρόβλημα, που οι νομικοί απαντάνε τραυλίζοντας τα a priori τους: η ιδιοκτησία είναι το δικαίωμα νομή και χρήσης, δικαίωμα που προκύπτει από μια πράξη της θούλησης που εκδηλώνεται με την κατάχτηση και την οικειοποίηση· είναι καθαρό πως δεν μας μαθαίνει απολύτως τίποτα. Γιατί, αν παραδεχτούμε πως η οικειοποίηση είναι αναγκαία για την συμπλήρωση του προορισμού του αν-

θρώπου και για την άσκηση της εργοτεχνίας του, όλα όσα μπορούμε να συμπεράνουμε απ' αυτό, είναι πως η οικειοποίηση όντας αναγκαία σε όλους τους ανθρώπους, η κατοχή πρέπει να είναι επόμενα πάντοτε μεταθλητή και κινητή, επιδεκτική αύξησης και ελλάτωσης, παρά την συγκατάθεση των κατόχων, πράγμα που είναι η άρνηση η ίδια της ιδιοκτησίας. Μέσα στο σύστημα των νομικών, που σκέπτονται a priori, η ιδιοκτησία για να είναι σε συμφωνία με τον εαυτό της, πρέπει να είναι όπως η ελευθερία, αμοιβαία και αναπαλλοτρίωτη, έτσι που κάθε απόκτηση, δηλαδή κάθε μεταγενέστερη άσκηση του δικαιώματος της οικειοποίησης να βρίσκεται ταυτόχρονα, από την πλευρά του κτήτορα, ανάμεσα σε ένα φυσικό δίκαιο και απέναντι στους ομοίους του, σε μιαν αρπαγή· πράγμα που είναι αντιφατικό, αδύνατο.

Οι οικονομολόγοι στηριγμένοι πάνω στις χρησιμοθηρικές επαγωγές τους, έρχονται με τη σειρά τους και μας λένε: Η καταγωγή της ιδιοκτησίας είναι η εργασία. Η ιδιοκτησία είναι το δικαίωμα να ζεις εργαζόμενος, να διαθέτεις ελεύθερα και όσο μπορείς περισσότερο τις οικονομίες σου, του κεφαλαίου σου, τον καρπό της νόησής σου και της εργοτεχνίας σου· το σύστημά τους δεν είναι πιο στερεό. Αν η εργασία, η πραγματική και γόνιμη απόχτηση, είναι αρχή της ιδιοκτησίας, πώς να εξηγήσουμε την ιδιοκτησία αυτού που δεν εργάζεται; Πώς να δικαιολογήσουμε το νοίκιασμα της γης; Πώς να συναγάγουμε από αυτό το σχηματισμό της ιδιοκτησίας με την εργασία, το δικαίωμα να κατέχεις δίχως εργασία; Πώς να συλλάβουμε πως από μια εργασία που διαρκεί τριάντα χρόνια προκύπτει μιά ιδιοκτησία αιώνια; Αν η εργασία είναι η πηγή της ιδιοκτησίας, αυτό θα πει πως η ιδιοκτησία είναι η ανταμοιβή της εργασίας. Όμως ποιά είναι η αξία της εργασίας; Ποιό είναι το κοινό μέτρο των προϊόντων που η ανταλλαγή οδηγεί σε τόσο τερατώδεις ανισότητες στην ιδιοκτησία; Θα μου πείτε πως η ιδιοκτησία πρέπει να περιοριστεί στη διάρκεια της πραγματικής απόχτησής της, από τη διάρκεια της εργασίας; Τότε η ιδιοκτησία παύει να είναι προσωπική, απαραβίαστη και μεταβιβάσιμη· δεν είναι

πια ιδιοκτησία. Δεν είναι εύκολα κατανοητό πως αν η θεωρία των νομικών είναι καθαρή αυθαιρεσία, η θεωρία των οικονομολόγων είναι καθαρά συνηθισμένη ρουτίνα; Στο τέλος, παρουσιάστηκε τόσο επικίνδυνη στις συνέπειές της, που σχεδόν αμέσως εγκαταλείφθηκε πριν έρθει στο φως. Οι πέρα απ' το Ρήνο νομικοί, ανάμεσα σε άλλα, σχεδόν όλοι ξαναγύρισαν στο σύστημα της πρώτης κατοχής. πράγμα δύσκολα παραδεκτό στις χώρες της διαλεχτικής.

Τί να πούμε για τις παραπλανητικές απόψεις των μυστικών, για τους οπαδούς του που ο λόγος τους φέρνει τρόμο και που γι' αυτούς η ιδιοκτησία είναι πάντοτε αρκετά εξηγημένη, δικαιωμένη, από το γεγονός και μόνο πως υπάρχει; Η ιδιοκτησία λένε είναι μια δημιουργία της κοινωνικής αυθορμησίας, το αποτέλεσμα ενός νόμου της Θείας Πρόνοιας, που μπροστά του πρέπει να είμαστε υπάκουοι όπως μπροστά σε καθετί που έρχεται από το Θεό. Έπειτα, πού θα μπορούσαμε να βρούμε το πιο αυθεντικό, το πιο αναγκαίο και το πιο ιερό, από αυτό που το ανθρώπινο γένος θέλησε αυθόρμητα και που συμπληρώθηκε από μιάν από ψηλά άδεια;

Έτσι, η θρησκεία έρχεται από την πλευρά της να καθιερώσει την ιδιοκτησία. Εδώ μπορούμε να κρίνουμε τη λίγη στερεότητα της αρχής αυτής. Αλλά η κοινωνία δηλαδή η Θεία Πρόνοια, δεν μπόρεσε να συγκατατεθεί για την ιδιοκτησία παρά από την άποψη του γενικού καλού· και είναι επιτρεπτό, δίχως ν' αποφύγουμε το σεβασμό στη Θεία Πρόνοια, να ρωτήσουμε από πού προέρχονται οι εξαιρέσεις της;... Πως αν το γενικό καλό δεν απαιτεί απόλυτα την ισότητα των ιδιοκτησιών, το λιγότερο συνεπάγεται μια κάποια υπευθυνότητα από την πλευρά του ιδιοκτήτη και όταν ο φτωχός ζητάει ελεημοσύνη είναι ο υπέρτατος άρχοντας που απαιτεί τη δεκάτη. Από πού έρχεται λοιπόν το γεγονός ότι ο ιδιοκτήτης απολαβαίνει αυτή την κυριότητα;

Κάτω απ' όλες αυτές τις απόψεις η ιδιοκτησία παραμένει ακατανόητη και αυτοί που της έχουν επιτεθεί μπορεί να είναι βέβαιοι απ' την αρχή πως δεν θα τους απαντήσουν, όπως επίσης θα πειστούν πως οι κριτικές τους δεν έφεραν το παραμι-

κρό αποτέλεσμα. Η ιδιοκτησία υπάρχει «εκ των πραγμάτων» αλλά ο λόγος την καταδικάζει. Πώς να συμφιλιώσουμε εδώ την πραγματικότητα και την ιδέα; Πώς να κάνουμε να περάσει ο λόγος μέσα στο γεγονός; Να, αυτό που μένει να κάνουμε και που ακόμα κανένας δε φαίνεται να έχει καθαρά καταλάβει. Ωστόσο, εφόσον η ιδιοκτησία θα γίνεται αντικείμενο υπεράσπισης με τόσο φτωχά μέσα, θα βρίσκεται σε κίνδυνο· και εφόσον ένα καινούργιο γεγονός και πιο ισχυρό δεν αντιτίθεται στην ιδιοκτησία, οι προσβολές ενάντια στην ιδιοκτησία δεν θα είναι παρά ασήμαντες διαμαρτυρίες, καλές για να διεγείρει την επαιτεία και να ερεθίζει τους ιδιοκτήτες.

Τελικά, παρουσιάστηκε μια κριτική που, πορευόμενη με την βοήθεια μιας καινούργιας επιχειρηματολογίας, είπε: Η ιδιοκτησία, πρακτικά και τυπικά, είναι ουσιαστικά αντιφατική και γι' αυτό ακριβώς είναι κάτι. Πραγματικά, η ιδιοκτησία είναι το δικαίωμα της απόχτησης, της κατάληψης και ταυτόχρονα το δικαίωμα της εξαίρεσης.

Η ιδιοκτησία είναι η τιμή της εργασίας και η άρνηση της εργασίας.

Η ιδιοκτησία είναι το αυθόρμητο προϊόν της κοινωνίας και η διάλυση της κοινωνίας.

Η ιδιοκτησία είναι ένας θεσμός δίκαιος και η ιδιοκτησία *είναι η κλοπή*'".

Απ' όλα αυτά προκύπτει πως μια μέρα η ιδιοκτησία μεταμορφωμένη θα είναι μιά θετική ιδέα, πλήρης, κοινωνική και αληθινή, μιά ιδιοκτησία που θα ακυρώσει την παλιά ιδιοκτησία και θα γίνει για όλους εξίσου πραγματική και ωφέλιμη. Και αυτό που το αποδείχνει, είναι σίγουρα πως η ιδιοκτησία είναι μιά αντίφαση.

Από τη στιγμή που η ιδιοκτησία αρχίζει να γίνεται γνωστή, η εσώτατη φύση της θα αποκαλυφθεί, το μέλλον της θα μπορεί να προγνωστεί. Και παρ' όλα αυτά θα μπορούσαν να πούνε πως η κριτική δεν έχει συμπληρώσει παρά το μισό από το έργο της, επειδή, για να συσταθεί οριστικά η ιδιοκτησία, για να της αφαιρέσεις το χαρακτήρα της αποκλειστικότητας και να της δώσεις τη συνθετική της δύναμη, δεν

θα αρκούσε να την έχεις αναλύσει στον εαυτό της, θα έπρεπε ακόμα να ανεύρουμε την τάξη των ιδεών που σ' αυτή δεν θα ήτανε παρά μια μερικότερη στιγμή, τη σειρά που θα την περίκλειε και που έξω απ' αυτή θα ήτανε αδύνατο ούτε να την καταλάβουμε ούτε να κάνουμε την ανατομή της ιδιοκτησίας. Δίχως αυτή την προϋπόθεση η ιδιοκτησία φυλάγοντας το statuw quo της θα έμενε απρόσβλητη σαν γεγονός, ακατανόητη σαν ιδέα· και η επιχειρούμενη μεταρρύθμιση ενάντια σ' αυτό το statuw quo δεν μπορεί να είναι, από την πλευρά της κοινωνίας, παρά μια οπισθοδρόμηση αν όχι ίσως ένα φοβερό ανοσιούργημα.

Πραγματικά, τη στιγμή που γράφουμε, ευχαριστιούνται να σκέπτονται πως η ιδιοκτησία είναι ακόμα για την επιστήμη μας νομοθετική, όπως και οι οικονομικές μας συνήθειες· πως έξω από την ιδιοκτησία, παρά τις προσπάθειες τον τελευταίο καιρό των σοσιαλιστών, δεν καταλαβαίνουν, δεν φαντάζονται τίποτα· πως ούτε μέσα στη νομοθεσία ούτε μέσα στο εμπόριο και τη βιομηχανία δεν βλέπουν διέξοδο· πως αν καταστραφεί η ιδιοκτησία, η κοινωνία πέφτει σε μιάν αποδιοργάνωση δίχως τέλος και πως για να μάθουμε να γνωρίζουμε την ιδιοκτησία στην αντινομική της φύση, πρέπει να μάθουμε καλύτερα πώς θα πραγματωθεί η οριστική της διατύπωση, πώς απ' την τωρινή της διάρθρωση θα βγει μιά καινούργια που τίποτα στον κόσμο δεν μπορεί να μας δώσει ακόμα την ιδέα της· το πως σκέπτονται, λέω, για όλα αυτά τα πράγματα και ύστερα ζητάνε πώς, με μόνο την αντινομία στην παρούσα οργάνωση που εξαντλεί ταυτόχρονα την εμπειρία μας και το λόγο μας, θα φτάσουμε να καθορίσουμε μια κοινωνική μορφή που μας ξεφεύγει το ίδιο η ιδέα και τα γεγονότα;

Πρέπει να το αναγνωρίσουμε: η αντινομία, αποδείχνοντας τι είναι *στον εαυτό της* η ιδιοκτησία, λέει την τελεύταια της λέξη, δεν μπορεί να πάει πιο πέρα. Χρειάζεται μιάν άλλη λογική κατασκευή, πρέπει να βρει την «πρόοδο» της σειράς που η ιδιοκτησία δεν είναι παρά ένας από τους όρους της, να κατασκευαστεί η σειρά που έξω απ' αυτήν η ιδιοκτησία, σαν

ένα μονωμένο γεγονός, μια μοναχική ιδέα, παραμένει πάντοτε ακατανόητη και άγονη, αλλά που μέσα σ' αυτή τη σειρά η ιδιοκτησία ξαναπαίρνοντας τη θέση της, και επόμενα την αληθινή μορφή της, θα γίνει ουσιαστικό μέρος ενός αρμονικού και αληθινού όλου και χάνοντας τις αρνητικές ποιότητές της, θα ξαναπάρει τα θετικά κατηγορήματα της ισότητας, της αμοιβαιότητας, της υπευθυνότητας και της τάξης.

Έτσι, όταν θελήσουμε να αποκαλύψουμε το ρόλο και τη φιλοσοφική σημασία του χρήματος, από το γεγονός πως μας παρουσιάζεται μονωμένο και δίχως σημασία μέσα στα βιβλία των οικονομολόγων και που για τον λόγο αυτό παράμεινε μέχρι σήμερα ανεξήγητο, αναζητούμε την αλυσίδα που θα υποθέταμε πως το χρήμα είναι ένας αποσπασμένος κρίκος της· και με την απλή αυτή υπόθεση, έχουμε δίχως κόπο ανακαλύψει πως το χρήμα ήτανε το πρώτο από τα προϊόντα μας που η αξία του συστήθηκε κοινωνικά και που, για το λόγο αυτό, χρησιμεύει για τον τύπο όλων των άλλων. Έτσι ακόμα, όταν έχουμε την ανάγκη να γνωρίσουμε τη φύση και να κάνουμε μια θεωρία για τη φορολογία, κι αυτό το γεγονός μονωμένο, αντικείμενο τόσων θορύβων μέσα στην πολιτική οικονομία, δεν θα είχαμε να κάνουμε τίποτ' άλλο παρά να συμπληρώσουμε τη μεγάλη οικογένεια των εργαζομένων εισάγοντάς την σαν ΓΕΝΟΣ των *μη-παραγωγικά* εργαζόμενων, δηλαδή αυτών που η απαρίθμησή τους δεν έχει καμιά θέση στην ανταλλαγή και που η χρήση τους δεν είναι προοδευτικές, αποτελεί ζημιά, ενώ η χρήση των άλλων εργαζομένων αποτελεί και βρίσκεται σε πρόοδο.

Το ίδιο για να φτάσουμε σε πλήρη κατανόηση της ιδιοκτησίας, για να αποχτήσουμε την ιδέα της κοινωνικής τάξης, έχουμε να κάνουμε δύο πράγματα: 1. Να καθορίσουμε τη σειρά των αντιφάσεων που αποτελεί μέρος η ιδιοκτησία και 2. Να δοθεί, με μιά γενική εξίσωση, ο θετικός τύπος της σειράς αυτής.

Αν οι ελπίδες μας δεν μας απατούν, θα έχουμε σε λίγο συμπληρώσει το πρώτο μέρος της προσπάθειας αυτής. Η ιδιοκτησία είναι το ένα από τα γεγονότα που προσδιορίζουν τις

διακυμάνσεις της αξίας· είναι συστατικό μέρος της μεγάλης σειράς των αυθόρμητων θεσμών που αρχίζουν με τον *καταμερισμό της εργασίας* και τελειώνουν με την *κοινότητα*, για να αναλυθεί μέσα στη σύσταση όλων των αξιών. Το ίδιο μπορούμε να δείξουμε μέσα στο *Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων*, σαν μιά ταπετσαρία που την βλέπουμε ανάποδα, την αντιστραμμένη εικόνα της μελλοντικής μας οργάνωσης, έτσι που για να πούμε την τελευταία λέξη στο έργο μας και να αναλύσουμε το δεύτερο μέρος του προβλήματος, δεν θα έχουμε πια να διενεργήσουμε για να το πούμε έτσι, παρά μιά διόρθωση.

Σαν αρχή λοιπόν, κάθε μοναχικό ον, δηλαδή όχι διαιρεμένο ή δίχως σημασία, είναι από μόνο του ακατανόητο· Είναι όπως το πνεύμα και η ύλη, όπως όλες οι ουσίες οι ανεκδήλωτες ή, που είναι το ίδιο, όχι σε σειρά, πράγμα απαράδεκτο για την διάνοια και που γίνεται για το πνεύμα συναίσθημα, μυστήριο. Γι' αυτό ακριβώς το άπειρο Ον, που ήδη η λογική μας αναγκάζει να πιστέψουμε, θα είναι πάντοτε για τον άνθρωπο, ακόμα κι όταν η παρατήρηση θα έχει διαπιστώσει την ύπαρξή του, σαν να μην έχει υπάρξει. Τίποτα σ' αυτό ή έξω απ' αυτό δεν μπορεί να βάλει έναν όρον ανάμεσα στην συγκέντρωση και στη μοναχικότητα, ούτε την αιωνιότητα ούτε την πανταχού παρουσία, ούτε την παντοδυναμία, ούτε την άπειρη επιστήμη, ούτε την δημιουργία, αλλά που διακρίνεται ουσιαστικά απ' αυτά, ένα παρόμοιο ον παραμένει για πάντα άγνωστο· και καθετί που ο λόγος μας διατάζει από την πλευρά του είναι η άρνηση ή, που είναι το ίδιο, η πίστη.

Ο συλλογισμός, η επαγωγή, η αντινομία, η σειρά σχηματίζουν λοιπόν τον πλήρη εξοπλισμό της νόησης. Είναι εύκολο να δούμε πως κανένα άλλο διαλεκτικό όργανο δεν υπάρχει να ανακαλυφθεί από δω και πέρα.

Ο συλλογισμός αναπτύσσει την ιδέα, για να το πούμε έτσι, από τα πάνω προς τα κάτω.

Η επαγωγή την αναπαράγει από τα κάτω προς τα πάνω.

Η αντινομία τη συλλαβαίνει κατά μέτωπο και διαμέσου.

Η σειρά την ακολουθεί και τη διαπερνά στη μοναξιά της και σε βάθος.

Το πεδίο της γνώσης μη έχοντας άλλες διαστάσεις, δεν έχει άλλες μεθόδους. Από δω και πέρα μπορούμε να πούμε πως η λογική είναι καμωμένη, η κοινή αίσθηση οργανώθηκε, και καθώς η οργάνωση της εργασίας είναι το αναπόφευκτο πόρισμα της οργάνωσης της κοινής αίσθησης, είναι αδύνατο πως η κοινωνία δεν θα φτάσει σε λίγο στη θέβαιη και οριστική σύστασή της.

§ II. Αιτίες της συγκρότησης της ιδιοκτησίας

Η ιδιοκτησία πιάνει της όγδοη σειρά στην αλυσίδα των οικονομικών αντιφάσεων. Το σημείο αυτό είναι το πρώτο που πρέπει να θεμελιώσουμε.

Έχει αποδειχτεί πως η καταγωγή της ιδιοκτησίας δεν μπορεί να αναφερθεί στην πρώτη-κατοχή περισσότερο απ'όσο στην εργασία. Η πρώτη από τις γνώμες αυτές δεν αποτελεί παρά ένα φαύλο κύκλο όπου το φαινόμενο είναι δοσμένο σαν εξήγηση του φαινομένου· η δεύτερη είναι πάρα πολύ αναιρετική για την ιδιοκτησία, επειδή με την εργασία σαν υπέρτατη προϋπόθεση, θα ήτανε αδύνατη η θεμελίωση της ιδιοκτησίας. Σχετικά με την θεωρία που ανεβάζει την ιδιοκτησία σε μιά πράξη της ομαδικής θούλησης, κάνει το λάθος να σιωπά για τα ελατήρια της θούλησης αυτής. Έτσι είναι ακριθώς τα κίνητρα που ενδιαφέρει να γνωρίσουμε.

Ωστόσο αν και οι θεωρίες αυτές θεωρημένες χωριστά δεν καταλήγουν πάντοτε παρά σε μιά αντίφαση, είναι θέθαιο πως αυτές περιλαθαίνουν καθεμιά τους ένα μέρος της αλήθειας και μπορούμε έτσι να προθλέψουμε πως αν, αντί να τις απομονώσουμε τις μελετούσαμε και τις τρείς μαζί και συνθετικά, θα θρίσκαμε την αληθινή θεωρία, θέλω να πω το λόγο της ύπαρξης της ιδιοκτησίας.

Λοιπόν μάλιστα, η ιδιοκτησία αρχίζει ή για να το πούμε καλύτερα, εκδηλώνεται με μιά υπέρτατη κατοχή, πραγμα-

τική που αποκλείει κάθε ιδέα συμμετοχής και κοινοκτημοσύνης· μάλιστα και ακόμα αυτή η κατάληψη στη νόμιμη και αυθεντική μορφή της δεν είναι άλλη παρά η εργασία· δίχως αυτή πώς η κοινωνία θα συναινούσε να παραχωρηθεί και να κάνει σεβαστή την ιδιοκτησία; Μάλιστα, στο τέλος η κοινωνία θέλησε την ιδιοκτησία και όλες οι νομοθεσίες του κόσμου δεν έγιναν παρά γι'αυτήν.

Η ιδιοκτησία εγκαθιδρύθηκε με την κατάληψη, δηλαδή με την εργασία· πρέπει να το θυμίζουμε συχνά, όχι για την συντήρηση της ιδιοκτησίας αλλά για την διδασκαλία των εργαζομένων. Η εργασία περιείχε δυναμικά, έπρεπε να παράγει με την εξέλιξη των νόμων της, την ιδιοκτησία· όπως ακριβώς γέννησε το χωρισμό των εργοτεχνιών, έπειτα την ιεραρχία των εργαζόμενων, ύστερα τον ανταγωνισμό, το μονοπώλιο, την αστυνομία κλπ. Όλες αυτές οι αντινομίες βρίσκονται κάτω από τον ίδιο τίτλο των διαδοχικών θέσεων της εργασίας, δοκάρια φυτεμένα απ'αυτήν πάνω στον αιώνιο δρόμο της και προορισμένα να σχηματίσουν με τη συνθετική ένωσή τους το γνήσιο δικαίωμα: η ιδιοκτησία φυσικό προϊόν της κατοχής και της εργασίας, ήτανε μια απαρχή προνοητικότητας και κατάληψης·είχε λοιπόν ανάγκη ν'αναγνωριστεί και να νομιμοποιηθεί από την κοινωνία. Τα δύο αυτά στοιχεία η κατοχή με την εργασία και η νομοθετική επικύρωση, που οι νομικοί έχουν άσχημα χωρίσει στα υπομνήματά τους, ενώθηκαν για να συγκροτήσουν την ιδιοκτησία. Όμως, για μας πρόκειται να γνωρίσουμε τα προνοητικά ελατήρια, της επικύρωσης αυτής ποιό ρόλο παίζουν μέσα στο οικονομικό σύστημα. Αυτό θα είναι το αντικείμενο της παραγράφου αυτής.

Θα αποδείξουμε αμέσως πως για να συσταθεί η ιδιοκτησία είναι αναγκαία η κοινωνική συγκατάθεση.

Εφ'όσον η ιδιοκτησία δεν έχει αναγνωριστεί και νομιμοποιηθεί από το Κράτος, παραμένει ένα γεγονός εξωκοινωνικό·βρίσκεται στην ίδια θέση με το παιδί που δεν κυρώνεται για μέλος της οικογένειας της πολιτείας και της Εκκλησίας παρά με την αναγνώριση του πατέρα, την εγγραφή στα μη-

τρώα της πολιτείας και στην ιεροτελεστία του βαπτίσματος. Αν δεν γίνουν οι τυπικότητες αυτές το παιδί θεωρείται σαν τα ζώα: είναι ένα άχρηστο μέλος, μια ψυχή ευτελής και υπόδουλη, ανάξια να την λάβει κανείς υπ'όψη· είναι ένας νόθος. Έτσι η κοινωνική αναγνώριση ήτανε αναγκαία για την ιδιοκτησία και κάθε ιδιοκτησία μιά πρωταρχική κοινότητα. Δίχως αυτήν την αναγνώριση η ιδιοκτησία παραμένει απλή κατοχή και μπορεί να αμφισβητηθεί από τον πρώτο απαιτητή.

«Το δικαίωμα για ένα πράγμα, λέει ο Kant [134] είναι το δικαίωμα της ιδιωτικής χρησιμοποίησης ενός πράγματος που βρίσκομαι να το κατέχω από κοινού (πρωταρχικά ή παρεπόμενα) με όλους τους άλλους ανθρώπους. Γιατί η κοινή αυτή κατοχή είναι η μοναδική προϋπόθεση για να μπορέσω να απαγορέψω σε κάθε άλλο κάτοχο την ιδιωτική χρήση του πράγματος· γιατί δίχως τη προϋπόθεση αυτής της κατοχής θα ήτανε αδύνατο να συλλάβω πώς εγώ που δεν είμαι ωστόσο τώρα δα κάτοχος του πράγματος θα μπορούσα να βλαφτώ απ'αυτούς που την κατέχουν και την χρησιμοποιούν. Η ατομική ελεύθερη ή μονόπλευρη θούλησή μου δεν μπορεί να αναγκάσει άλλον να απαγορεύσει την χρήση ενός πράγματος αν δεν ήτανε αναγκασμένος από αλλού. Δεν μπορεί λοιπόν να εξαναγκαστεί παρά από τις ενωμένες ελεύθερες θουλήσεις για μια κοινή ομόφωνη κατοχή. Αν δεν ήτανε έτσι, θα ήτανε αναγκαίο να παίρνει το δικαίωμα για ένα πράγμα σαν να υπήρχε ένας αναγκασμός, μιά υποχρέωση απεναντί μου και απ'όπου θα πήγαζε σε τελευταία ανάλυση το δικαίωμα ενάντια σε κάθε κάτοχο του πράγματος αυτού· αντίληψη πραγματικά παράλογη».

Έτσι σύμφωνα με τον Kant το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δηλαδή, η νομιμότητα της κατοχής προέρχεται από τη συγκατάθεση του Κράτους που υπονοεί την αρχική κοινή κατοχή. Δεν μπορεί, λέει ο Kant να είναι αλλοιώς. Κάθε φορά λοιπόν που ο ιδιοκτήτης τολμάει να αντιθέσει το δικαίωμά του στο Κράτος τούτο-εδώ θυμίζοντας στον ιδιοκτήτη τη σύμβαση, μπορεί πάντοτε να άρει την αμφισβήτηση με τούτο το τελεσίδικο: ή αναγνωρίζεις την υπέρτατη εξουσία μου και

θα υποταχτείς στο δημόσιο συμφέρον ή δηλώνω πως η ιδιοκτησία σου παύει να βρίσκεται κάτω από τη προστασία των νόμων και αποσύρω την προστασία μου.

Απ'αυτά προκύπτει πως μέσα στο πνεύμα του νομοθέτη ο θεσμός της ιδιοκτησίας όπως ο θεσμός της πίστης του εμπόρου και του μονοπώλιου έγινε με το σκοπό της ισορροπίας που αυτό ταξιθετεί καταρχήν την ιδιοκτησία ανάμεσα στα στοιχεία της οργάνωσης και την σημαδεύει σαν το ένα από τα γενικά μέσα της σύστασης των αξιών. «Το δικαίωμα σε ένα πράγμα λέει ο Kant είναι το δικαίωμα της ιδιωτικής χρήσης ενός πράγματος που πάνω σ'αυτό βρίσκομαι με κοινή κι ομόφωνη κατοχή με άλλους ανθρώπους.»

Με βάση την αρχή αυτή κάθε άνθρωπος ιδιώτης ιδιοκτήτης μπορεί λοιπόν και πρέπει να απευθύνεται στην κοινότητα φύλακα των δικαιωμάτων όλων, απ'όπου προκύπτει, όπως τόχουν πει, πως στα βλέμματα της θείας Πρόνοιας οι προϋποθέσεις πρέπει να είναι ίσες.

Αυτό ακριβώς είναι που ο Kant καθώς και ο Reid έχει καθαρά κατανοήσει και εκφράσει στο παρακάτω χωρίο:«Ρωτάνε τώρα μέχρι πού εκτείνεται η ικανότητα κατοχής ενός χωραφιού; Όσο μακρυά εκτείνεται η ικανότητα να το έχεις δυναμικά, δηλαδή όσο καιρό μπορεί να το υπερασπίσει αυτός που το είχε οικειοποιηθεί. Σαν η γη να του έλεγε: αν δεν μπορείς να με υπερασπίσεις δεν θα μπορέσεις να με μεταχειριστείς καθόλου.»

Δεν είμαι ωστόσο σίγουρος αν αυτό το χωρίο πρέπει να το ενοήσουμε αν η κατοχή είναι προγενέστερη από την ιδιοκτησία. Γιατί προσθέτει ο Kant η απόκτηση δεν είναι αναντίρρητη παρά μέσα στην κοινωνία· στην φυσική κατάσταση δεν είναι παρά προσωρινή. Θα μπορούσαμε από δω να συμπεράνουμε πως, μέσα στην σκέψη του Kant η απόχτηση η κατάληψη, μια και γίνει *αναντίρρητη* με την κοινωνική συγκατάθεση, μπορεί απεριόριστα να αυξηθεί κάτω από την κοινωνική προστασία, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει στην φυσική κατάσταση όπου το άτομο υπερασπίζεται μόνο του την ιδιοκτησία του.

Όπως και αν είναι, προκύπτει το λιγότερο από την αρχή του Kant πως μέσα στη φυσική κατάσταση, η κατάληψη εκτείνεται για κάθε οικογένεια σε όλα όσα μπορεί να υπερασπιστεί δηλαδή σ'αυτά που μπορεί να καλλιεργήσει ή καλύτερα είναι ίσα με ένα τμήμα καλλιεργήσιμης επιφάνειας διαιρεμένης με τον αριθμό των οικογενειών· επειδή, αν η κατάληψη ξεπερνάει αυτό το πηλίκο αντιμετωπίζει αμέσως περισσότερους εχθρούς από όσους έχει να υπερασπιστεί. Επόμενα, καθώς μέσα στην φυσική κατάσταση αυτή η απόχτηση έτσι περιορισμένη, δεν είναι ακόμη παρά προσωρινή, το Κράτος σταματώντας την προσωρινότητα θέλησε να σταματήσει την αμοιβαία εχθρότητα των κατόχων, κάνοντας αναντίρρητες τις καταλήψεις τους. Η ισότητα υπήρξε λοιπόν η μυστική σκέψη, το κύριο αντικείμενο του νομοθέτη, στην σύσταση της ιδιοκτησίας. Μέσα στο σύστημα αυτό, το μόνο λογικό, το μόνο παραδεκτό είναι η ιδιοκτησία του γειτονά μου που είναι η εγγύηση για την ιδιοκτησία μου. Δεν λέω πια μαζί με τον πραίτορα: possideo qui apossideo· λέω μαζί με το φιλόσοφο: possideo quia possides.

Θα δούμε στη συνέχεια πως η ισότητα με την ιδιοκτησία είναι τόσο χιμαιρική όσο η ισότητα με την εμπορική πίστη, το μονοπώλιο, τον ανταγωνισμό ή με οποιαδήποτε άλλη οικονομική κατηγορία· και πως από την άποψη αυτή το πνεύμα της πρόνοιας, συγκεντρώνοντας από την ιδιοκτησία όλους τους καρπούς τους πιο πολύτιμους και απρόσμενους, δεν απατήθηκε λιγότερο και στις ελπίδες της και πρόσκρουσε στο αδύνατο.

Η ιδιοκτησία δεν περιέχει ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο αλήθεια από όλες τις στιγμές που την διαδέχτηκαν μέσα στην οικονομική εξέλιξη· όπως αυτές οι στιγμές η ιδιοκτησία συνεισφέρει σε ίση αναλογία στην ανάπτυξη της ευημερίας και την αύξηση της αθλιότητας· αυτή η ιδιοκτησία δεν είναι η μορφή της τάξης, οφείλει να αλλάξει και να εξαφανιστεί με την τάξη. Τέτοια είναι τα συστήματα των φιλοσόφων πάνω στην βεβαιότητα, αφού εμπλούτισαν την λο-

γική των απόψεών τους, απορροφήθηκαν και εξαφανίστηκαν μέσα στα συμπεράσματα της κοινής αίσθησης.

Αλλά τελικά η σκέψη που κυριάρχησε για την σύσταση της ιδιοκτησίας υπήρξε καλή. Έχουμε λοιπόν να ερευνήσουμε αυτό που δικαιώνει αυτή την σύσταση, πως η ιδιοκτησία χρησιμοποιεί τον πλούτο, ποιοί είναι οι θετικοί και προσδιοριστικοί λόγοι που την οδηγούν.

Ας θυμίσουμε πρώτα-πρώτα τον γενικό χαρακτήρα της οικονομικής κίνησης.

Την πρώτη εποχή είχε σα σκοπό να εγκαινιάσει την εργασία πάνω στην γη με το χωρισμό των βιοτεχνιών, να σταματήσει την αφιλοξενία της φύσης, ν'αποσπάσει τον άνθρωπο από την αρχική αθλιότητά του και να μετατρέψει τις αδρανείς ικανότητές του σε θετικές και ενεργητικές, που έγιναν γι'αυτόν τόσα όργανα ευημερίας. Όπως στην δημιουργία του σύμπαντος η άπειρη δύναμη διαιρέθηκε, έτσι για να δημιουργηθεί η κοινωνία το προνοητικό πνεύμα διαίρεσε την εργασία. Με την διαίρεση αυτή, η ισότητα αρχίζει να εκδηλώνεται, όχι πλέον σαν ταυτότητα μέσα στην πολλαπλότητα, αλλά σαν ισότιμη μέσα στην ποικιλία , ο κοινωνικός οργανισμός έχει καταρχήν συσταθεί, το σπέρμα πήρε την ζωντανή του παρώθηση, ο ομαδικός άνθρωπος έρχεται στην ύπαρξη.

Αλλά ο καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει δραστηριότητες γενικές και μερικές, με την ανισότητα των καταστάσεων ανάμεσα στους εργαζόμενους, πτώση των μεν, ανέβασμα των άλλων· και από την πρώτη εποχή, ο ανταγωνισμός ο βιοτεχνικός αντικαθιστά την πρωταρχική κοινότητα.

Όλες οι παρεπόμενες εξελίξεις τείνουν ταυτόχρονα αφενός να επαναφέρουν την ισορροπία των ικανοτήτων, από την άλλη να αναπτύξουν πάντοτε την βιοτεχνία και την ευημερία. Είδαμε πως, αντίθετα η προληπτική προσπάθεια καταλήγει πάντοτε σε μιάν ίση πρόοδο και διαφοροποιείται σε αθλιότητα και σε πλούτο, σε ανικανότητα και σε επιστήμη. Στην δεύτερη εποχή, παρουσιάζεται το κεφάλαιο και ο μισθωτός, η εγωϊστική και προσβλητική διανομή· στην τρίτη το κακό παραγίνεται με τον πόλεμο του εμπορίου· στην τέ-

ταρτη συγκεντρώνεται και γενικεύεται με το μονοπώλιο· στην πέμπτη παίρνει τη συγκατάθεση του Κράτους. Το διεθνές εμπόριο και η πίστη έρχονται με την σειρά τους να δώσουν ένα καινούργιο κίνητρο στο ανταγωνισμό. Αργότερα η πλασματικότητα της παραγωγικότητας του κεφαλαίου αφού γίνει με την δύναμη της κοινής γνώμης, σχεδόν πραγματικότητα, ένας καινούργιος κίνδυνος φοβερίζει την κοινωνία, την άρνηση της εργασίας της ίδιας με το πλημμύρισμα του Κεφαλαίου. Είναι αυτή τη στιγμή, απ'αυτή την στα άκρα φτασμένης κατάστασης που γεννιέται θεωρητικά η ιδιοκτησία, και αυτή είναι η μεταβολή που πρόκειται να γνωρίσουμε καλά, σύμφωνα με την γνώμη μας.

Μέχρι τώρα, αν κάνουμε αφαίρεση του μεταγενέστερου σκοπού της οικονομικής εξέλιξης και να τη θεωρήσουμε μονάχα στον εαυτό της, καθετί που έχει κάνει την κοινωνία το έκανε εναλλακτικά για το μονοπώλιο και ενάντια στο μονοπώλιο. Το μονοπώλιο υπήρξε ο άξονας που γύρω από αυτόν ενεργούσαν και κυκλοφορούσαν τα διάφορα οικονομικά στοιχεία. Ωστόσο παρά την αναγκαιότητα της ύπαρξής του, παρά τις αναρίθμητες προσπάθειες που έκανε για την ανάπτυξή του, παρά τη δύναμη της καθολικής συγκατάθεσης, το μονοπώλιο δεν είναι ακόμα παρά προσωρινό· είναι προορισμένο όπως λέει ο Kant να μην διαρκεί παρά εφ'όσον ο τιτλούχος ξέρει να το εκμεταλλεύεται και να το υπερασπίζεται. Γι'αυτό ακριβώς πότε χάνει το πλήρες δικαίωμα με το θάνατό του πότε διαρκεί περιορισμένο χρόνο, όπως με τα προνόμια, πότε χάνεται με την μη-άσκησή του, πράγμα που έδωσε θέση στις θεωρίες της παραγραφής καθώς και στην ετήσια κατοχή, ακόμη και σε τόκο στους Άραβες. Άλλες φορές, το μονοπώλιο είναι ανακλήσιμο σύμφωνα με τη θούληση του μονάρχη, όπως στην άδεια να οικοδομήσεις μέσα σ'ένα στρατιωτικό γήπεδο κλπ. Έτσι το μονοπώλιο δεν είναι παρά μορφή δίχως πραγματικότητα· το μονοπώλιο εξαρτιέται από τον άνθρωπο κι όχι από την ύλη. Είναι το αποκλειστικό προνόμιο να παράγεις και να πουλάς, δεν πρόκειται ακόμα για την αλλοτρίωση των εργαλείων εργασίας, την αλ-

λοτρίωση της γης. Το μονοπώλιο είναι ένα είδος μίσθωσης που δεν ενδιαφέρει τον άνθρωπο παρά για την αποκομιδή κέρδους. Ο μονοπωλητής δεν ενδιαφέρεται για καμιά βιομηχανία, για κανένα εργαλείο εργασίας, για καμιά μόνιμη διαμονή-έδρα. Είναι κοσμοπολίτης και πολυπράγμονας, λίγο τον ενδιαφέρει αρκεί, να κερδίσει· η ψυχή του δεν αλυσοδένεται σε κανένα σημείο του ορίζοντα, σε κανένα κομμάτι της ύλης. Η ύπαρξή του μένει αόριστη εφόσον η κοινωνία που του παρέχει το μονοπώλιο σα μέσο πλουτισμού δεν το θεωρεί σαν αναγκαιότητα της ζωής.

Επόμενα το μονοπώλιο, από μόνο του τόσο πρόσκαιρο και εκτεθειμένο σε όλες του τις αναποδιές, σε όλες τις ταπεινώσεις του ανταγωνισμού, ταλαιπωρημένο από το Κράτος, συμπιεσμένο από την πίστη, δεν υπολογίζεται από τον μονοπωλητή δεν στηρίζεται πάνω σ'αυτό. Το μονοπώλιο τείνει αδιάκοπα, με τη κερδοσκοπία ν' αποπροσωποιηθεί· έτσι η ανθρωπότητα παραδομένη αδιάκοπα στην εμπορική θύελλα με την ενεχυρίαση των κεφαλαίων, ριψοκινδυνεύει ν'αποσπαστεί από την ίδια την εργασία και να επιβραδυνθεί στην πορεία της.

Τι ήτανε, πραγματικά το μονοπώλιο πριν τη σύσταση της πίστης, πριν της βασιλεία της τράπεζας; Ένα προνόμιο *κέρδους* όχι ένα δικαίωμα της *υπέρτατης αρχής*· ένα προνόμιο πάνω στο προϊόν κι όχι ένα προνόμιο πάνω στο εργαλείο. Ο μονοπωλητής παρέμενε ξένος στην γη που κατοικούσε, αλλά δεν την κατείχε πραγματικά· θα μπορούσε πολύ καλά να πολλαπλασιάσει τις εκμεταλλεύσεις του, να μεγαλώσει τις κατασκευές του, να ενώσει γη με γη· θα ήτανε πάντοτε ένας διαχειριστής περισσότερο παρά αφεντικό· δεν βάζει διόλου στα πράγματα το χαρακτηριστικό του, δεν τα κάνει διόλου όπως θέλει, δεν τα αγαπάει καθόλου γι' αυτά τα ίδια, αλλά αποκλειστικά για τις αξίες που θα του αποδώσουν· με μιά λέξη, δεν θέλει το μονοπώλιο σαν σκοπό,αλλά σαν μέσο.

Ύστερα από την ανάπτυξη του θεσμού της πίστες, η κατάσταση του μονοπώλιου είναι ακόμα χειρότερη.

Οι παραγωγοί που πρόκειται να συνασπιστούν, γίνονται

εντελώς ανίκανοι να συνεταιριστούν· έχουν χάσει την ευχαρίστηση και το πνεύμα της εργασίας: γίνονται παίκτες. Στο φανατισμό του ανταγωνισμού, συνδέονται με τους κινδύνους της ρουλέτας. Η τραπεζοκρατία άλλαξε τον χαρακτήρα τους και τις ιδέες τους. Ενώ άλλοτε ζούσαν μεταξύ τους σαν αφεντικά και μισθωτοί, σαν υπήκοοι και επικυρίαρχοι, σήμερα δεν γνωρίζονται πλέον παρά σαν δανειζόμενοι και τοκογλύφοι, κερδισμένοι και χαμένοι. Η εργασία εξαφανίστηκε στο φύσημα της πίστης, η πραγματική αξία υποχωρεί στην πλασματική αξία, η παραγωγή μπροστά στην κερδοσκοπία. Η γη, τα κεφάλαια, το ταλέντο, η εργασία η ίδια, αν κάποιο μέρος της ακόμα υπάρχει, χρησιμεύει σαν αντιστάθμισμα. Προνόμια, μονοπώλια, δημόσιες υπηρεσίες, βιομηχανία δεν αποτελούν πλέον φροντίδα· ο πλούτος δεν αναζητείται στην εργασία, αναζητείται με μιά ζαριά. Η πίστη έλεγε η θεωρία, έχει ανάγκη από μιά σταθερή βάση και να που τώρα ακριβώς που η πίστη τα διατάραξε όλα. Δεν στηριζότανε, πρόσθεταν, παρά στις υποθήκες και επίσπευδε τις υποθήκες αυτές. Γύρευε εγγυήσεις και καθώς, σε πείσμα της θεωρίας που δεν θέλει να βλέπει εγγυήσεις παρά μόνο μέσα στα πράγματα, το ενέχυρο της πίστης είναι πάντοτε ο άνθρωπος, επειδή είναι ο άνθρωπος που αξιολογεί το ενέχυρο, η εγγύηση θα ήτανε απόλυτα δίχως πραγματικότητα, προκύπτει πως ο άνθρωπος αφού δεν στηρίζεται στα πράγματα με την εγγύηση των ανθρώπων, το ενέχυρο εξαφανίζεται και η πίστη παραμένει αυτό που μάταια κολακευότανε πως δεν είναι: μιά πλασματικότητα.

Η πίστη, με μια λέξη αναγκασμένη να απελευθερώσει το κεφάλαιο καταλήγει ν'αποσπάσει τον ίδιο τον άνθρωπο από την κοινωνία και τη φύση. Μέσα σ'αυτόν τον καθολικό ιδεαλισμό ο άνθρωπος δεν στηρίζεται πλέον στο έδαφος· είναι ξεκρέμαστος στον αέρα από μιάν αόρατη δύναμη. Η γη καλύπτεται από κατοίκους οι μεν να κολυμπάνε στην αφθονία οι δε στη ασχήμια της αθλιότητας και δεν κατέχεται από κανέναν. Δεν έχει παρά αφεντικά που την περιφρονούν και υπηρέτες που την μισούν, γιατί δεν την καλλιεργούν για τον

εαυτό τους, αλλά για ένα κομιστή γραμματίου που κανένας δε γνωρίζει, που ποτέ δεν θα τον δούν, δίχως να ξέρουν πως ανήκει σ'αυτόν. Ο απαιτητής της γης, δηλαδή ο εγγεγραμμένος κάτοχος του εισοδήματος μοιάζει με τον παλαιοπώλη έμπορο: έχει μέσα στη τσάντα του επαύλεις, λειβάδια, πλούσιες συγκομιδές, εξαιρετικούς αμπελώνες, λίγο τον νοιάζει!

Έτσι με την πλασματική πραγματικότητα του κεφαλαίου, η πίστη έφτασε στην πλασματικότητα του πλούτου· η φύση δεν είναι πλέον το εργαστήρι του ανθρώπινου γένους, είναι η τράπεζα· και αν ήτανε δυνατό αυτή η τράπεζα να μην έκανε αδιάκοπα καινούργια θύματα αναγκασμένη να ξαναδώσει στην εργασία το εισόδημα που τα θύματα αυτά έχασαν στο παιγνίδι, και έτσι να στηρίζουν την πραγματικότητα του κεφαλαίου· αν ήτανε δυνατό η χρεωκοπία να μην έρχεται να διακόπτει από καιρό σε καιρό αυτή την ολέθρια κραιπάλη η αξία του ενέχυρου πέφτοντας πάντοτε τη στιγμή που η παραπάνω πλασματικότητα θα πολλαπλασίαζε τα χαρτιά της, ο πραγματικός πλούτος θα γινότανε τιποτένιος και ο πλασματικός, στα χαρτιά γραμμένος πλούτος θα αυξανότανε στο άπειρο.

Αλλά η κοινωνία δεν μπορεί να οπισθοδρομήσει. Πρέπει λοιπόν να σωθεί το μονοπώλιο κάτω από τον κίνδυνο να χαθεί, να σωθεί η ανθρώπινη ατομικότητα έτοιμη να καταποντιστεί μέσα σε μια ιδεατή απολαυή· πρέπει με μιά λέξη να στερεοποιήσουμε, να εδρεώσουμε το μονοπώλιο. Το μονοπώλιο ήτανε, για να το πούμε έτσι, άγαμο. Θέλω, λέει η κοινωνία, να το παντρέψω. Ήτανε ο εραστής της γης ο εκμεταλλευτής του κεφαλαίου· θέλω να του γίνω ο κύριος και ο σύζυγος. Το μονοπώλιο σταματούσε στο άτομο, από δω και πέρα θα επεκταθεί σ'όλη τη φυλή. Μ' αυτό το μονωπόλιο το ανθρώπινο γένος δεν είχε παρά ήρωες και βαρώνους, στο μέλλον θα έχει δυναστείες. Με το μονοπώλιο οικογενειοποιημένο, ο άνθρωπος θα προσδεθεί στη γη του, στην βιοτεχνία του, όπως στην γυναίκα του και στα παιδιά του και ο άνθρωπος και η φύση θα ενωθούν σε μια αιώνια αγάπη.

Η κατάσταση που προκάλεσε η πίστη στην κοινωνία, ή-

τανε πραγματικά η πιο μισητή που θα μπορούσαμε να φανταστούμε, η κατάσταση όπου ο άνθρωπος μπορούσε ταυτόχρονα να καταχράται το πολύ και να νέμεται το λίγο. Έτσι στο βλέμμα της Θείας Πρόνοιας ο προορισμός της ανθρωπότητας και της γήινης σφαίρας, θα άρμοζε να ήτανε εμψυχωμένος μ'ένα πνεύμα συντηρητικότητας και αγάπης για το όργανο των έργων του, όργανο που το αντιπροσωπεύει γενικά η γη. Γιατί δεν πρόκειται μονάχα για την εκμετάλλευση της γης που αφορά τον άνθρωπο, πρόκειται να την καλλιεργήσει, να την εξωραΐσει, να την αγαπήσει. Όμως πώς να εκπληρώσουμε αλλοιώς το σκοπό αυτό παρά αλλάζοντας το μονοπώλιο σε ιδιοκτησία, την παλλακεία σε γάμο, propriamque dicabo, αντιθέτοντας στην πλασματικότητα, που εξαντλεί και που μολύνει, την πραγματικότητα που την δυναμώνει και την εξευγενίζει;

Η επανάσταση που προπαρασκευάστηκε μέσα στο μονοπώλιο έχει λοιπόν κυρίως υπόψη της το μονοπώλιο της γης. Γιατί σύμφωνα με το παράδειγμα αυτό,πάνω σ'αυτό το μοντέλο της γήινης ιδιοκτησίας έχουν συσταθεί όλες οι ιδιοκτησίες. Από υποθετική, πρόσκαιρη και ισόβια, η οικειοποίηση θα γίνει έτσι διηνεκής, μεταβιβάσιμη και απόλυτη. Και για να υπερασπιστεί καλύτερα το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας τα αγαθά θα διακρίνονται στο μέλλον σε *κινητά* και *ακίνητα* και νόμοι θα γίνουν για να ρυθμίζουν την μεταβολή, την απαλλοτρίωση και την αφαίρεση της ιδιοκτησίας.

Συνοψίζοντας: *Η σύσταση υποθήκης* με τα δημόσια κτήματα, δηλαδή με την πιο βαθειά ένωση του ανθρώπου με τη γη, η *σύσταση της οικογένειας* με την διαιώνησιμότητα και μεταβιβαστικότητα του μονοπώλιου, τέλος η *σύσταση της γαιοπρόσοδου*, σαν αρχή ισότητας ανάμεσα στις περιουσίες. Αυτά είναι τα ελατήρια που, μέσα στον ομαδικό λόγο, προσδιόρισαν την εγκαθίδρυση της ιδιοκτησίας.

1. Η πίστη απαιτεί *πραγματικές* εγγυήσεις, όλοι οι οικονομολόγοι είναι σύμφωνοι πάνω στο σημείο αυτό. Από δω η αναγκαιότητα για να οργανωθεί η πίστη, να σχηματιστεί η υποθήκη.

Αλλά η πραγματική εγγύηση είναι τιποτένια αν δεν είναι ταυτόχρονα *προσωπική*, πιστεύω πως τό 'χω αρκετά εξηγήσει. Από δω ακόμα η αναγκαιότητα για να αναπτυχθεί η πίστη, να αλλάξει το μονοπώλιο σε ιδιοκτησία. Μέσα στην τάξη των οικονομικών εξελίξεων, η ιδιοκτησία γεννήθηκε από την πίστη, αν και αποτελεί κατάσταση προηγούμενη απ'αυτή όπως η υποθήκη έρχεται ύστερα από το δάνειο. Είναι αυτό ακριβώς που ο κ. Augier νομίζω πως θέλησε να πει, όταν, στα πολύ σύντομα δυστυχώς συμπεράσματά του στο βιβλίο του, εκφράζεται με τους παρακάτω όρους:

«Δεν υπάρχει υποθήκη δίχως *ελεύθερη ιδιοκτησία*· αναγκαστικά όχι πραγματική πίστη δίχως την ιδιοκτησία... Οσοι εργάζονται με πίστωση υφίστανται διάφορες δοκιμασίες στη σύναψη της υποθήκης τους και στο είδος του εισοδήματος που πρέπει να συγκροτεί την βάση...»

Πραγματικά, μέχρι τη στιγμή που ο προνομιούχος, συνάπτοντας ένα δάνειο, έρχεται να επιβαρύνει την εκμετάλλευσή του, μπορούμε να μη δούμε σ'αυτόν παρά το αφεντικό των εργαζομένων στην ιεραρχία τους, το διαχειριστή μιάς συντροφιάς που ενεργεί τόσο στο όνομα των συνεργατών του όσο και για τον εαυτό του, για τα συμφέροντά του όπως και για την περιουσία του. Το μονοπώλιο είναι παραχωρημένο στο πρόσωπό του μαζί με τους τόκους του κεφαλαίου και τα οφέλη, αλλά δίχως εγγύηση για την διαιωνησιμότητα και την μεταβιβαστικότητα και με την προϋπόθεση να παίρνει πάντοτε μέρος ενεργητικά και προσωπικά στην εκμετάλλευση. Γι'αυτόν το δικαίωμα πάνω στο πράγμα δεν υπάρχει ολοκληρωτικά: ο αρχηγός μιας επιχείρησης δεν μπορεί να ρισκάρει και να εκθέσει σε κίνδυνο ένα υλικό που έχει ακόμα χαρακτήρα κοινοτικό, δίχως να είναι ένοχος, το λιγότερο στην συνείδησή του· και αυτό γιατί δεν απολαμβάνει ακόμα παρά ένα προνόμιο για εκμετάλλευση. Δεν έχει ακόμα διόλου την ιδιοκτησία. Ο μονοπωλητής τέλος ήτανε μια μορφή εντολοδόχου, επιτρόπου· η αναγκαιότητα της πίστης τον έκανε βασιλιά!

Θα μπορούσε πραγματικά ενεχυριάζοντας, τα όργανα της

παραγωγής ο προνομιούχος να μην τα διαχειρίζεται παρά σαν πληρεξούσιο αφεντικό μιας μικρής δημοκρατίας; Όχι βέβαια! Μιά παρόμοια προϋπόθεση που θα επιβαλλότανε στον δανειζόμενο θα ήτανε μια μείωση των πλεονεκτημάτων του, επειδή θα τον έρριχνε σε υποδεέστερη θέση· θα ήτανε μια μείωση της κοινωνικής συνθήκης, μιας οπισθοδρόμησης στη δεύτερη φάση. Επόμενα από μόνο το γεγονός αυτό πως η κοινωνία είναι αναγκασμένη με την πίστη, ν'αναγνωρίσει στο μονοπωλητή το δικαίωμα να δανειστεί πάνω στην υποθήκη του μονοπώλιου του δίχως να λάβει υπόψη του τους συντρόφους της εργασίας τον κάνει ιδιοκτήτη. Η ιδιοκτησία είναι η αναγκαία υπόθεση της πίστης και η πίστη ήτανε η αναγκαία προϋπόθεση του εμπορίου και το μονοπώλιο το αξίωμα του αυταγωνισμού. Στην πρακτική, όλα τα πράγματα είναι αξεχώριστα και ταυτόχρονα· αλλά στην θεωρία είναι ξεχωρισμένα και αλλεπάλληλα και η ιδιοκτησία δεν είναι πλέον το μονοπώλιο παρά τόσο όσο η μηχανή είναι ο καταμερισμός της εργασίας, αν και το μονοπώλιο σχεδόν πάντοτε και σχεδόν αναγκαστικά συνοδεύεται με ιδιοκτησία, όπως ο καταμερισμός προϋποθέτει σχεδόν πάντοτε και σχεδόν αναγκαστικά την χρήση των μηχανών.

Βαρειές συνέπειες πρέπει να προκύπτουν απ'αυτή την καινούργια ταξινόμηση τόσο για την κοινωνία όσο και για το άτομο.

Πρώτα-πρώτα αλλάζοντας έναν πρόσκαιρο τίτλο μ'ένα μόνιμο δικαίωμα η κοινωνία πρέπει να υπολογίσει και πραγματικά το υπολόγισε, από την μεριά του ιδιοκτήτη σε μιά προσκόλληση πιο σοβαρή και περισσότερο ηθική στην επιχείρησή του, σε μιά πιο βαθειά αγάπη και πιο λογική αντίληψη για την ευημερία, έπειτα στην συνέχεια πάνω σε μια λιγότερο μεγάλη τάση για κέρδος, πάνω σε πιο βαθειά συναισθήματα της ανθρωπότητας, πάνω σε ένα ποίημα του τόπου γέννησης, μιάς λατρείας της κληρονομιάς που επεκτεινόμενη σε λιγότερους εργαζόμενους, θα συνέδεε όλες τις γενιές και συγκροτούσε την ΠΑΤΡΙΔΑ. Η πατρίδα έχει την καταγωγή της στην ιδιοκτησία. Έτσι οι συνεπείς κομμουνιστές

συντρίβοντας την ιδιοκτησία εργάζονται με όλες τους τις δυνάμεις, όπως το ίδιο και οι οικονομολόγοι με το ελεύθερο εμπόριο, να συντρίψουν τις διαφορές φυλής, γλώσσας και κλίματος· δεν θέλουν και οι μεν και οι δε περισσότερη εθνικότητα, περισσότερο πατριωτισμό. Γι'αυτό κι οι δύο αυτές μεγάλες αιρέσεις παρά την εχθρότητα και το μίσος τους στο βάθος είναι πάντοτε σύμφωνες: ο ανταγωνισμός των απόψεών τους δεν είναι παρά μια κωμωδία.

Λέω λοιπόν πως εξασφαλίζοντας στο διηνεκές το μονοπώλιο στον ιδιοκτήτη, η κοινωνία εργαζότανε ταυτόχρονα για την ασφάλεια του προλετάριου· αποτελώντας με το κεφάλαιο την ουσία την ίδια του κατόχου, υπόσχεται σε όλους που θα εργαστούν μαζί του και για λογαριασμό του πως θα τους έβλεπε όχι πλέον σαν συντρόφους του αλλά σαν παιδιά του.

Παιδιά, είναι το όνομα που στη λαϊκή γλώσσα το αφεντικό δίνει σ' αυτούς που διευθύνει· ήτανε στις πρωταρχικές γλώσσες το κοινό όνομα κάθε λαού: παιδιά του Ισραήλ, παιδιά του Mesra‹im, παιδιά του Assur. Ο ιδιοκτήτης, διοικώντας σαν καλός πατέρας της οικογένειας, θα βρίσκεται έτσι σε θέση να φροντίζει για το καλό όλων· το ιδιωτικό συμφέρον συγχέεται με το κοινωνικό συμφέρον. Για να τελειώνουμε, η κοινωνία θεσπίζοντας την ιδιοκτησία, πίστεψε πως οργανώνει, εξευγενίζει την πατριαρχία που ούτε και η κληρονομικότητα, τροποποιημένη από την ικανότητα πώλησης και ανταλλαγής, δεν μπόρεσε να τους εξασφαλίσει καινούργια εγγύηση γιά σταθερότητα τέτοια όπως η κληρονομική μοναρχία, έκφραση πιο υψηλή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αποκλείοντας την πάλη για την εκλογή, στο εσωτερικό βάζοντας τέρμα στον εμφύλιο πόλεμο και στο εξωτερικό προσωποποιώντας το λαό.

Βαρειές συνέπειες πρέπει να προκύπτουν απ'αυτή την καινούργια ταξινόμηση τόσο για την κοινωνία όσο και για το άτομο.

Πρώτα-πρώτα αλλάζοντας έναν πρόσκαιρο τίτλο μ'ένα μόνιμο δικαίωμα η κοινωνία πρέπει να υπολογίσει και πραγ-

ματικά το υπολόγισε, από την μεριά του ιδιοκτήτη σε μιά προσκόλληση πιο σοβαρή και περισσότερο ηθική στην επιχείρησή του, σε μιά πιο βαθειά αγάπη και πιο λογική αντίληψη για την ευημερία, έπειτα στην συνέχεια πάνω σε μια λιγότερο μεγάλη τάση για κέρδος, πάνω σε πιο βαθειά συναισθήματα της ανθρωπότητας, πάνω σε ένα ποίημα του τόπου γέννησης, μιάς λατρείας της κληρονομιάς που επεκτεινόμενη σε λιγότερους εργαζόμενους, θα συνέδεε όλες τις γενιές και συγκροτούσε την ΠΑΤΡΙΔΑ. Η πατρίδα έχει την καταγωγή της στην ιδιοκτησία. Έτσι οι συνεπείς κομμουνιστές συντρίβοντας την ιδιοκτησία εργάζονται με όλες τους τις δυνάμεις, όπως το ίδιο και οι οικονομολόγοι με το ελεύθερο εμπόριο, να συντρίψουν τις διαφορές φυλής, γλώσσας και κλίματος· δεν θέλουν και οι μεν και οι δε περισσότερη εθνικότητα, περισσότερο πατριωτισμό. Γι'αυτό κι οι δύο αυτές μεγάλες αιρέσεις παρά την εχθρότητα και το μίσος τους στο βάθος είναι πάντοτε σύμφωνες: ο ανταγωνισμός των απόψεών τους δεν είναι παρά μια κωμωδία.

Λέω λοιπόν πως εξασφαλίζοντας στο διηνεκές το μονοπώλιο στον ιδιοκτήτη, η κοινωνία εργαζότανε ταυτόχρονα για την ασφάλεια του προλετάριου· αποτελώντας με το κεφάλαιο την ουσία την ίδια του κατόχου, υπόσχεται σε όλους που θα εργαστούν μαζί του και για λογαριασμό του πως θα τους έβλεπε όχι πλέον σαν συντρόφους του αλλά σαν παιδιά του.

Παιδιά, είναι το όνομα που στη λαϊκή γλώσσα το αφεντικό δίνει σ' αυτούς που διευθύνει· ήτανε στις πρωταρχικές γλώσσες το κοινό όνομα κάθε λαού: παιδιά του Ισραήλ, παιδιά του Mesraim, παιδιά του Assur. Ο ιδιοκτήτης, διοικώντας σαν καλός πατέρας της οικογένειας, θα βρίσκεται έτσι σε θέση να φροντίζει για το καλό όλων· το ιδιωτικό συμφέρον συγχέεται με το κοινωνικό συμφέρον. Για να τελειώνουμε, η κοινωνία θεσπίζοντας την ιδιοκτησία, πίστεψε πως οργανώνει, εξευγενίζει την πατριαρχία που ούτε και η κληρονομικότητα, τροποποιημένη από την ικανότητα πώλησης και ανταλλαγής, δεν μπόρεσε να τους εξασφαλίσει καινούργια

εγγύηση για σταθερότητα τέτοια όπως η κληρονομική μοναρχία, έκφραση πιο υψηλή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αποκλείοντας την πάλη για την εκλογή, στο εσωτερικό βάζοντας τέρμα στον εμφύλιο πόλεμο και στο εξωτερικό προσωποποιώντας το λαό.

Από την πλευρά του ατόμου, η βελτίωση δεν ήτανε λιγότερο αισθητή.

Με την ιδιοκτησία, ο άνθρωπος παίρνει αποφασιστικά κατοχή της περιοχής του και δηλώνεται κύριος της γης. Όπως το είδαμε στη θεωρία για την βεβαιότητα, από τα βάθη της συνείδησης, το εγώ ξεπετιέται και αγκαλιάζει τον κόσμο· και μέσα σ' αυτήν την επικοινωνία του ατόμου με τη φύση, μέσα σ' αυτό το είδος της αλλοτρίωσης του εαυτού του, η προσωπικότητά του, αντί να αδυνατίζει διπλασιάζει την δραστηριότητά της. Κανένας δεν είναι πιο δυνατός στον χαρακτήρα, πιο προβλεπτικός, πιο επίμονος από τον ιδιοκτήτη. Όπως ο έρωτας, που μπορούμε να τον ορίσουμε σαν μια απορροή της ψυχής που αυξάνει μέχρι να τον κατέχει ολόκληρο και που όσα περισσότερα εμπόδια βρίσκει τόσο περισσότερο δυναμώνει: έτσι η ιδιοκτησία προσθέτει στο ανθρώπινο ον δύναμη και το ανυψώνει σε αξία. Πλούσιος, ευγενής, βαρώνος, γαιοκτήμονας, κύριος ή σερ, όλα αυτά τα ονόματα είναι συνώνυμα. Μέσα στην κοινωνία, όπως και στον έρωτα, ο *κατέχων* και ο κατεχόμενος, το ενεργητικό και το παθητικό, δεν εκφράζουν πάντοτε παρά το ίδιο πράγμα· το ένα δεν είναι δυνατό παρά με το άλλο και ακριβώς μονάχα μ' αυτή την αμοιβαιότητα είναι που ο άνθρωπος, που μέχρι τότε κρατημένος από μιά μονόπλευρη ανάγκη, τώρα προσδεμένος με το συναλλαγματικό συμβόλαιο που έχει συνάψει με τη φύση, αισθάνεται το τι είναι και πόσο αξίζει και ευχαριστιέται την πληρότητα της ύπαρξης. Και αυτή είναι η επανάσταση που κάνει η ιδιοκτησία μέσα στην καρδιά του ατόμου που αντί να υλικοποιεί τα πάθη του τα πνευματικοποιεί. Είναι τότε που μαθαίνει να διακρίνει την υψηλή κυριότητα της ιδιοκτησίας από την επικαρπία της, την υψηλή κυριότητα, την υπερβατική, από την απλή κατοχή και αυτή η διάκριση, που το μο-

νοπώλιο δεν μπορεί να φτάσει είναι ένα παραπάνω θήμα για την απελευθέρωση του είδους και για τη συνένωση, που συνίσταται στην ένωση των θουλήσεων και στην συμφωνία αρχών, πολύ περισσότερο από μια φτωχιά κοινοκτημοσύνη αγαθών που καταπιέζει ταυτόχρονα ψυχή και σώμα.

Το γεγονός της ιδιοκτησίας αποδείχτηκε· θα έπρεπε να διαψεύσουμε ολόκληρη την ιστορία για να την αρνηθούμε[135].

Θα λέγαμε μιλώντας για την πίστη πως η Γαλλική επανάσταση δεν ήτανε παρά ένας σταθμός για τον αγροτικό νόμο. Όμως τι είναι στο θάθος ένας αγροτικός νόμος παρά μια επεξεργασία της ιδιοκτησίας; Κάνοντας το λαό ιδιοκτήτη το έθνος παίρνοντας τη θέση των δυο καστών που έγιναν αδύνατες και ίδιες μ' όλες τις άλλες τάξεις, απόχτησε άπειρες πηγές που του έπρεπαν για τις θυσίες της νίκης του και για την πληρωμή των εξόδων του. Είναι ακόμη η ιδιοκτησία που σήμερα στηρίζει την ηθική της κοινωνίας μας και θάζει εμπόδιο στην διαλυτική δράση της κερδοσκοπίας. Ο έμπορος, ο θιομήχανος, ο ίδιος ο καπιταλιστής έχουν πάντοτε υπόψη τους την ιδιοκτησία. Όλοι αποθλέπουν να στηρίξουν τους κόπους του ανταγωνισμού και του μονοπωλίου πάνω στην ιδιοκτησία...

Με την ιδιοκτησία αρχίζει ο ρόλος της γυναίκας. Το νοικοκυριό είναι το θασίλειο της γυναίκας, το μνημείο της οικογένειας. Σηκώστε το νοικοκυριό, σηκώστε την πέτρα αυτή της εστίας, κέντρο έλξης του αντρόγυνου, και παραμένουν μόνο ζευγάρια, δεν υπάρχει πια οικογένεια. Δείτε, μέσα στις μεγάλες πόλεις, τις εργατικές τάξεις να πέφτουν λίγο-λίγο, με την αστάθεια της διαμονής, την ανυπαρξία νοικοκυριού και την έλλειψη ιδιοκτησίας, στην πορνεία και την κραιπάλη! Όντα που δεν κατέχουν τίποτα, που δεν κρατιούνται από τίποτα και ζουν μέρα με τη μέρα, μη μπορώντας να εξασφαλίσουν τίποτα, δεν έχουν ακόμη κι αυτό το δικαίωμα να παντρεύονται· καλύτερα θα λέγαμε πως δεν στηρίζονται παρά πάνω στο τίποτα. Η εργατική τάξη είναι λοιπόν καταδικασμένη στον εξευτελισμό. Αυτό ακριθώς έκφραζε στον Μεσαίωνα το δίκαιο του άρχοντα και στους Ρωμαίους η απαγόρευση του γάμου στους προλετάριους.

Όμως τι είναι το νοικοκυριό σε σχέση με τον κοινωνικό περίγυρο, αν όχι ταυτόχρονα το στοιχείο και το βάθρο της ιδιοκτησίας; Το νοικοκυριό είναι το πρώτο πράγμα που ονειρεύεται το νεαρό κορίτσι. Αυτοί που μιλάνε με τόση γοητεία και θέλουν να εγκαταλειφθεί το νοικοκυριό, θα όφειλαν πρώτα να εξηγήσουν αυτή την αλλοίωση του ενστίκτου του φύλου. Για μένα, όσο περισσότερο σκέπτομαι πάνω σ' αυτό, τόσο λιγότερο μπορώ να δω τον προορισμό της γυναίκας έξω από την οικογένεια και το νοικοκυριό. Εταίρα ή νοικοκυρά[136](λέω νοικοκυρά και όχι υπηρέτρια), δεν βλέπω εδώ μέση κατάσταση. Τι σημαίνει λοιπόν αυτή η τόσο εξευτελιστική εναλλαγή; Σε τι ο ρόλος της γυναίκας, επιβαρυμένος τη διαχείριση του νοίκοκυριού, σε καθετί που αναφέρεται στη κατανάλωση και την αποταμίευση, είναι κατώτερος από το ρόλο του άντρα, που η χαρακτηριστική δραστηριότητα του είναι η διεύθυνση του εργαστηρίου δηλαδή η καθοδήγηση της παραγωγής και της ανταλλαγής;

Ο άντρας κι η γυναίκα είναι αναγκαίοι ο ένας στον άλλο όπως οι δυο συστατικές αρχές της εργασίας. Ο γάμος, στην αδιάλυτη δυαδικότητά του, είναι η ενσάρκωση του οικονομικού ντουαλισμού που εκφράζεται, όπως είναι γνωστό, με τους γενικούς όρους παραγωγή και κατανάλωση. Απ' αυτή την άποψη έχουν ρυθμιστεί οι ικανότητες των φύλων, η εργασία για τον ένα, το ξόδεμα για την άλλη και δυστυχία σε κάθε ένωση που σ' αυτή ένα από τα μέρη της λαθεύει στο καθήκον της! Η ευτυχία που είχαν υποσχεθεί οι σύζυγοι μεταλλάσσεται σε πόνο και πικρία και σε αλληλοκατηγόριες!...

Αν δεν υπήρχαν παρά μόνο γυναίκες, θα ζούσαν μαζί σαν μια συντροφιά τρυγονιών. Αν υπήρχαν μονάχα άντρες, δεν θα είχαν κανένα λόγο να πάνε πιο πάνω από το μονοπώλιο και να απαρνηθούν την κερδοσκοπία. Θα τους βλέπαμε όλους, αφεντικά ή υπηρέτες στρωμένους στο παιχνίδι ή υποταγμένους στο ζυγό. Αλλά ο άνθρωπος είναι δημιουργημένος από αρσενικό και θηλυκό φύλο· από δω η αναγκαιότητα του νοικοκυριού και της ιδιοκτησίας. Από το πως τα δύο φύλα ενώνονται, αμέσως με την μυστική αυτή ένωση, απ' όλους τους αν-

θρώπινους θεσμούς η πιο εκπληκτική, γεννιέται, μ' ένα ακατανόητο παράδοξο, η ιδιοκτησία, η διαίρεση της κοινής κληρονομιάς σε ατομικές εξουσίες.

Το νοικοκυριό, είναι λοιπόν για κάθε γυναίκα μέσα στην οικονομική τάξη το πιο επιθυμητό από τα αγαθά. Η ιδιοκτησία, το εργαστήρι, η εργασία από την πλευρά της, είναι μαζί με την γυναίκα αυτό που ο άντρας επιθυμεί περισσότερο. Αγάπη και γάμος, εργασία και νοικοκυριό, ιδιοκτησία και οικιακός βίος, που ο αναγνώστης εξαιτίας της σημασίας τους, τείνει να τις πάρει κατά γράμμα. Όλοι αυτοί οι όροι είναι ισότιμοι, όλες αυτές οι ιδέες αλληλοσυνδέονται και δημιουργούν για τους κατοπινούς συγγραφείς που θα γράφουν για την οικογένεια μιά μεγάλη επιτυχημένη άποψη, καθώς και για το φιλόσοφο που θα του εμπνεύσουν ένα σύστημα.

Πάνω σ' όλα αυτά, το ανθρώπινο γένος είναι σύμφωνο, εκτός από το σοσιαλισμό που στη σύγχυση των ιδεών του, στρέφεται ενάντια στην ομοφωνία του ανθρώπινου γένους. Ο σοσιαλισμός θέλει να καταργήσει το νοικοκυριό, γιατί στοιχίζει πάρα πολύ, την οικογένεια γιατί κάνει ζημιά στην πατρίδα, την ιδιοκτησία γιατί ζημιώνει το Κράτος. Ο σοσιαλισμός θέλει ν' αλλάξει το ρόλο της γυναίκας· από βασίλισσα που την έχει η κοινωνία θέλει να την κάνει ιέρεια της Κοτιττό[137]. Δεν θα συζητήσω άμεσα τις σοσιαλιστικές αυτές ιδέες. Ο σοσιαλισμός σχετικά με το γάμο καθώς και για το συνεταιρισμό δεν έχει καθόλου ιδέες και όλη του η κριτική συνοψίζεται και χαρακτηρίζεται από μια πολύ ξεκάθαρη άγνοια, σε επιχειρηματολογία δίχως θάθος και σημασία.

Δεν είναι ξεκάθαρο, πραγματικά, πως αν οι σοσιαλιστές πίστευαν δυνατό, με τη βοήθεια των γνωστών μέσων να δοθεί άνεση και ακόμη και πολυτέλεια σε κάθε νοικοκυριό, δεν θα ξεσηκώνονταν ενάντια στο νοικοκυριό; Πως αν μπορούσαν να συνδυάσουν τα πολιτικά συναισθήματα με το πάθος του οικιακού θίου δεν θα καταδίκαζαν την οικογένεια; Πως αν είχαν το μυστικό να κάνουν τον πλούτο όχι μονάχα κοινό, πράγμα που δεν είναι τίποτα, αλλά καθολικό, που είναι εντελώς άλλο πράγμα, θα άφηναν τους πολίτες να ζουν τόσο

σαν άτομα όσο και από κοινού και δεν θα κούραζαν το λαό με τους καυγάδες τους για το νοικοκυριό; Σύμφωνα με τη γνώμη των σοσιαλιστών, ο γάμος, η οικογένεια, η ιδιοκτησία, είναι πράγματα που συντρέχουν με δύναμη στην ευτυχία· την μόνη κατηγορία που μπορούμε να τους αποδώσουμε είναι πως *δεν ξέρουν* πως να συμφιλιώσουν αυτά τα πράγματα για το γενικό καλό. Και αυτό είναι, ρωτάω, σοβαρή επιχειρηματολογία; Είναι σαν να μπορούσαν να συμπεράνουν με τη χαρακτηριστική άγνοιά τους και να πάνε κόντρα στην υστερότερη ανάπτυξη των ανθρώπινων θεσμών! Σαν ο σκοπός του νομοθέτη να μην ήτανε να πραγματώσει για τον καθένα, όχι να καταργήσει το γάμο, την οικογένεια, την ιδιοκτησία!

Για να μην επεκταθώ πολύ, θα περιοριστώ να διαπραγματευθώ το πρόβλημα από μιά θεμελιακή του άποψη: την κληρονομικότητα[138] και στη συνέχεια θα γενικεύσουμε. Ab uno disce omnes όπως λέει ο ποιητής.

Η κληρονομικότητα είναι η ελπίδα του νοικοκυριού, το αντιστήριγμα της οικογένειας, ο τελευταίος λόγος της ιδιοκτησίας. Δίχως την κληρονομικότητα, η ιδιοκτησία δεν είναι παρά μια λέξη· ο ρόλος της γυναίκας γίνεται αίνιγμα. Σε τί χρησιμεύει μέσα στο εργαστήρι η διάκριση σε εργάτες θηλυκούς κι αρσενικούς; Γιατί αυτή η διάκριση των φύλων, που ο Πλάτωνας, διορθώνοντας τη φύση, προσπάθησε να την εξαφανίσει στη δημοκρατία του; Πώς να δικαιολογήσουμε αυτή την διπλότητα του ανθρώπινου όντος, εικόνα της οικονομικής δυαδικότητας, γνήσια επινόηση έξω από το νοικοκυριό και την οικογένεια;... Δίχως την κληρονομικότητα, όχι μονάχα δεν υπάρχουν ο σύζυγος και η σύζυγος, δεν υπάρχουν πια και πρόγονοι και επίγονοι. Τι να πω; Δεν υπάρχουν το ίδιο πλάγιοι συγγενείς επειδή παρά την εξιδανικευμένη μεταφορά της αδελφικότητας με τον πολίτη, είναι ξεκάθαρο πως αν όλος ο κόσμος είναι ο αδελφός μου, δεν θα έχω πια αδελφό. Έτσι τότε ο άνθρωπος, μονωμένος ανάμεσα στους συντρόφους του θα αισθάνεται το βάρος της λυπημένης ατομικότητάς του και η κοινωνία, στερημένη από τον συνδετικό ιστό και από τα σπλάχνα της με την διάλυση της οικογένειας

και τη σύγχυση στα εργαστήρια, παρόμοια με μιάν αποξεραμένη μούμια, θα κυλήσει σαν σκόνη....

Αλλά ο σοσιαλισμός έχει πολύ κουράγιο, δεν ξαφνιάζεται με αυτά. Ο κ.Louis Blanc, μισός σοσιαλιστής, που θέλει την οικογένεια δίχως κληρονομικότητα, όπως ο καθαρός σοσιαλισμός θέλει την ανθρωπότητα δίχως πατρίδα και δίχως οικογένεια, κραυγάζει μέσα στο έργο του *Οργάνωση της Εργασίας*:

«Η οικογένεια έρχεται από το Θεό, η κληρονομικότητα έρχεται από τους ανθρώπους!».

Αυτό δεν αποδείχνει βέβαια πως γι' αυτό η οικογένεια είναι καλύτερη και η κληρονομικότητα χειρότερη. Αλλά όλοι ξέρουν το ύφος του κ.Blanc. Οι αδιάκοπες δηλώσεις του οι ευνοϊκές για τη Θεότητα δεν είναι παρά ένας ποιητικός πλεονασμός, όπως λένε στην εβραϊκή γλώσσα το *ψωμί των θεών* για το σιμιγδαλένιο ψωμί. Είναι στο κάτω-κάτω αυτό που ο Blanc μας δίνει να καταλάβουμε:

«Η οικογένεια είναι όπως ο θεός, άγια και αθάνατη· η κληρονομικότητα είναι προορισμένη να ακολουθεί την ίδια πλευρά με τις κοινωνίες που μεταβάλλονται και με τους ανθρώπους που πεθαίνουν».

Σύγκριση, αντίθεση, τετράγωνη πρόταση, λεπτότητα στη περίοδο, τίποτα δεν της λείπει, εκτός από την ιδέα που, δεν θέλω να μαλώσω με τον κ. Blanc, είναι σωστή αντίθετα με την κοινή αίσθηση. Γιατί ακριβώς επειδή οι άνθρωποι πεθαίνουν και οι κοινωνίες μετασχηματίζονται, η κληρονομικότητα είναι αναγκαία· γι' αυτό ακριβώς επειδή η οικογένεια δεν μπορεί ποτέ να χαθεί πρέπει, στην κίνηση που ακολουθούν αδιάκοπα οι γενιές, ν' αντιθέσουμε μια αρχή αθανασίας που να τις στηρίζει. Τί θα γινότανε η οικογένεια αν αδιάκοπα διαιρείτο από το θάνατο, αν κάθε πρωί έπρεπε να ανασυσταθεί, γιατί τίποτα δεν θα σύνδενε τον πατέρα με τα παιδιά; Αυτό που σας σοκάρει μέσα στην κληρονομικότητα το βλέπω: η κληρονομικότητα σύμφωνα με τη γνώμη σας, δεν είναι καλή παρά για να συντηρεί την ανισότητα. Αλλά η ανισότητα δεν προέρχεται από την κληρονομικότητα· προέρχεται από την

οικονομική πάλη. Η κληρονομικότητα παίρνει τα πράγματα όπως τα βρίσκει. Δημιουργήστε την ισότητα και η κληρονομικότητα θα σας αποδώσει την ισότητα.

Ο σαιν-σιμονισμός είχε δει τη συνάφεια της κληρονομικότητας και της οικογένειας και αποκηρύσσει και τη μια και την άλλη. Η προοδευτική δημοκρατία, που δεν τολμάει να δηλωθεί ούτε σοσιαλιστική ούτε κομμουνιστική, πίστεψε πως έκανε κάτι το έξυπνο χωρίζοντας την κληρονομικότητα από την οικογένεια, το μέσο από το σκοπό και έπεσε σε ένα παιδικό εκλεκτισμό που τόσο τον κοροϊδεύουν. Είναι περίεργο να βλέπεις τον κ. Blanc να κορδώνεται για μια τέτοια ωραία ανακάλυψη:

«Έχουν πει στους σαιν-σιμονιστές: Δίχως κληρονομικότητα, όχι οικογένεια. Αυτοί ανταπάντησαν: Ωραία! Καταστροφή της οικογένειας και της κληρονομικότητας. Οι σαιν-σιμονιστές και οι αντίπαλοί τους απατώνται εξίσου και σε αντίθετη έννοια. Η αλήθεια είναι πως η οικογένεια είναι ένα *φυσικό γεγονός* που, οποιαδήποτε υπόθεση κι αν κάνουμε, δεν μπορεί να καταστραφεί· ενώ η κληρονομικότητα είναι *κοινωνική συνθήκη*, που η κοινωνική πρόοδος μπορεί να την κάνει να εξαφανιστεί».

Όλοι αυτοί κάνουν ταυτόχρονα λάθος όταν βλέπουν μέσα στην οικογένεια και μέσα στην κληρονομικότητα, που την προστατεύει, ένα εμπόδιο για τη συνοχή και όταν φαντάζονταν πως μιά κοινωνική σύμβαση, τόσο αυθόρμητη, τόσο καθολική όσο η κληρονομικότητα δεν είναι ένα φυσικό γεγονός. Οι δημοκράτες, μεγάλοι λογάδες για τα θεϊκά πράγματα, μεγάλοι ζηλωτές του Requiem, δεν υποπτεύονται πως αυτό που ξεπηδάει από την ανθρώπινη συνείδηση είναι τόσο φυσικό όσο και η συνοίκηση και η γενεαλογία· η φύση γι' αυτούς είναι η ύλη. Πιστεύοντάς τους η ανθρωπότητα, υπακούοντας στην αυθορμησία των διαθέσεών τους, θα ξέφευγε από τη φύση· πρέπει να τους ξαναφέρουμε σ' αυτήν. Και πώς θα γίνει αυτό; Με τα φυσικά γεγονότα; Όχι, οι δημοκράτες δεν ενοχλούνται καθόλου να είναι τόσο συνεπείς· με τις *συμβάσεις*! Γιατί τι το πιο *συμβατικό* από το σύστημα της

δουλοπαροικίας, που μ' αυτό οι δημοκράτες θέλουν να αντικαταστήσουν την κληρονομικότητα;

«Μπορούμε να υπολογίσουμε τις αιτίες που έκαναν ίσαμε σήμερα να βλέπουμε σαν απόλυτα συνδεδεμένα το πρόβλημα της οικογένειας και το πρόβλημα της κληρονομικότητας; Το πως μέσα στη σημερινή κοινωνική τάξη η κληρονομικότητα είναι αξεχώριστη με την οικογένεια δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Και ο λόγος είναι ακριβώς μέσα στα πάθη αυτής της κοινωνικής τάξης που πολεμάμε. Γιατί, όταν ένας νέος άνθρωπος βγαίνει από την οικογένειά του για να μπει στον κόσμο, αν παρουσιαστεί σ' αυτόν δίχως περιουσία και δίχως κανένα εφόδιο παρά με μόνο την αξία του, χίλιοι κίνδυνοι τον περιμένουν. Σε κάθε βήμα θα βρίσκει εμπόδια, η ζωή του θα φθείρεται μέσα στους κόλπους μιάς αδιάκοπης και τρομερής πάλης, που μέσα σ' αυτή ίσως θριαμβεύσει αλλά που διατρέχει μεγάλο κίνδυνο να υποκύψει. Αυτός ο κίνδυνος που η πατρική αγάπη πάει να προβλέψει...».

Πολύ καλά, αν η πατρική αγάπη πάψει να προστατεύει από τον κίνδυνο αυτό, ποιός θα προβλέψει γι' αυτόν; Είναι, λένε οι δημοκράτες, αυτό το αόρατο ον, το αθάνατο, το παντοδύναμο, το όλο καλωσύνη, το πάνσοφο, που τα βλέπει όλα, τα κάνει όλα, που απαντά σε όλα: είναι το ***Κράτος***!.

«Αλλάξτε τον περίγυρο που ζούμε, κάντε κάθε άτομο που παρουσιάζεται στην κοινωνία για να την υπηρετήσει να είναι βέβαιο πως θα βρει σ' αυτήν την ελεύθερη χρησιμοποίηση των ικανοτήτων του και το μέσο να μπει σε συμμετοχή με την ομαδική εργασία, τότε η πατρική προνοητικότητα, σ' αυτή την περίπτωση, θα αντικατασταθεί από την κοινωνική προνοητικότητα. Κι αυτό είναι που πρέπει να γίνει: για το παιδί η προστασία της οικογένειας, η προστασία της κοινωνίας για τον άνθρωπο».

Μάλιστα, *αλλάξτε...*, *κάντε...*, *αντικαταστήστε...*, με την κοινωνική πρόνοια την πατρική πρόνοια! Αν δεν σας είχα διαβάσει, θα σας κριτίκαρα στην πράξη. Τι δυστυχία που δεν μπορείτε να αντικαταστήσετε ακόμη την εργασία των ατόμων με την εργασία του κράτους! Τι συμφορά που το κράτος

δεν μπορεί όπως ο καθένας άνθρωπος να παντρευτεί, να κάνει παιδιά, να τα θρέψει και να τα φροντίσει! Αλλά τί λέω; η ελεύθερη εργασία και η παραγωγή των παιδιών από ζευγάρια δεν είναι *φυσικά* πράγματα και η κληρονομικότητα *συμβατικό* πράγμα!

«Αλλά, τι θα απαντήσετε σ' αυτόν τον πατέρα που έρχεται να σας πει: όταν κάνω τη διαθήκη μου, δεν το κάνω μονάχα γι' αυτούς που θεωρώ κληρονόμους μου, το κάνω επίσης και για μένα. Η πράξη των τελευταίων θελήσεών μου είναι μια μορφή, είναι τρόπος που μ' αυτόν συνεχίζω να απολαβαίνω, να μετέχω των αγαθών μου ύστερα από το θάνατό του, ένας τρόπος να μείνω μέσα στην κοινωνία που εγκαταλείπω, μια προέκταση του είναι μου ανάμεσα στους ανθρώπους. Είναι ο δεσμός της αλληλεγγύης που μ' ενώνει με τα παιδιά μου, της συνάφειάς μας με τα πάθη μας και τις κοινές απαιτήσεις μας. Μου εγκωμιάζετε την πρόνοια και προστασία σας και σαν ανταλλαγή μου ζητάτε τα αγαθά μου. Στηρίζομαι πιότερο στον εαυτό μου παρά σε μια αρχή της εξουσίας. Άλλωστε δεν σας ξαίρω. Ποιοί είσαστε τέλος πάντων εσείς που ονομάζετε τον εαυτό σας Κράτος; ποιός σας έχει δει; που κατοικείτε; ποιές είναι οι εγγυήσεις σας; Μοιάζετε με το Θεό των παπάδων σας, υπόσχεσθε τον ουρανό με την προϋπόθεση να σας δώσουνε τη γη. Δείξτε μου τέλος, όλα αυτά με την υπέρτατη δύναμή σας και τη σοφία σας!...».

Η ακύρωση της κληρονομικότητας πορεύεται, όπως σε όλες τις ρεπουμπλικανικές ονειροβασίες, μ' αυτή την παράλογη ιδεολογία που συνίσταται να αντικαθιστά παντού την ελεύθερη πράξη του ανθρώπου με την *πρωτοβουλία της δύναμης της εξουσίας*, το πραγματικό ον με ένα ον του λόγου, τη ζωή και την ελευθερία με μια χίμαιρα που η λυπηρή επίδρασή της ήτανε σχεδόν η αιτία όλων των κοινωνικών συμφορών.

«Η κατάχρηση των διαδοχών από πλάγιους κλάδους είναι αναγνωρισμένη καθολικά», συνεχίζει ο κ. Blanc· «αυτές οι διαδοχές θα ακυρωθούν, και οι αξίες που τις συνθέτουν θα δηλωθούν σαν κοινές ιδιοκτησίες».

Αλλά για να καταργήσεις τις πλάγιες διαδοχές, πρέπει ν' αρχίσεις να καταργείς την ιδιοκτησία: δίχως αυτό σας προκαλώ να αγγίξετε τις πλάγιες διαδοχές. Θα εμποδίσετε τις παρακαταθήκες, τα ισόβια δάνεια και τόκους, τις εξαγορές, τις δωρεές; Γιατί: Θα είχα την ικανότητα να αφήσω τα αγαθά μου σε όλους, δηλαδή στο Κράτος και δεν θα μπορεί να τα δώσω σε οποιονδήποτε! Μου είναι επιτρεπτό να εργάζομαι, να κάνω οικονομίες, να σχηματίσω κεφάλαια, ν' αποκτήσω ακίνητα ν' απολαύσω αποκλειστικά όσα μπορώ και όταν πρόκειται να τα διαθέσω, ν' αυξήσω την ευτυχία μου με μια υιοθετημένη οικογένεια στη θέση μιας φυσικής οικογένειας που δεν απόχτησα, δεν θα είμαι κύριος για τίποτα! Σε τι λοιπόν μου χρησιμεύει που είμαι ιδιοκτήτης; Είστε κομμουνιστής; Τολμείστε να το πείτε, μη διστάζετε, μη κουράζεστε, περισσότερο με τα θεϊκά σας είδωλα, της δημοκρατίας και της εξουσίας, μεγάλες λέξεις που δεν είναι παρά σφήνες μέσα στην ποιητική σας πρόζα και δολώματα για τους θλάκες.

«Ο φτωχός που σήμερα δεν έχει τίποτα να αφήσει στα παιδιά του, ο φτωχός έχει οικογένεια; Αν έχει, η οικογένεια μέσα στο βρωμερό περιβάλλον που βρισκόμαστε, μπορεί λοιπόν μέχρις ένα ορισμένο σημείο να υπάρχει δίχως κληρονομικότητα. Αν δεν έχει οικογένεια δικαιώνετε τους θεσμούς σας. Έτσι η οικογένεια δεν μπορεί να είναι προνομιούχα...»

Ρητορεία! Η *κληρονομικότητα* υπάρχει τόσο στην οικογένεια του φτωχού όσο και του πλούσιου: αυτό το ιερό και αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα, ο προλετάριος το έχει αποφασιστικά και οριστικά καταχτήσει από τη μεγάλη μας επανάσταση και το έχει αντιθέσει σαν αξεπέραστο εμπόδιο στις διαρπαγές και σφετερισμούς του αρχοντολογιού, των ευγενών. Έτσι γίνηκε άλλοτε και με τους πληθείους της Ρώμης που απελευθερώθηκαν από τη θεωρία των πατρικίων πετυχαίνοντας το δικαίωμα της οικογένειας, το jus connubii, που διατηρήθηκε για πολύ χρόνο μονάχα στους ευγενείς. Αυτό που λείπει στο φτωχό δεν είναι η κληρονομικότητα αλλά η κληρονομική περιουσία. Το να προγράφεις την κληρονομικότητα επειδή δεν είναι ακόμη πραγματοποιήσιμη για όλους, εί-

ναι σαν να σκέπτεσαι ματεριαλιστικά και αντι-επαναστατικά. Είναι ωσάν να καταδικάζετε τη Γαλλία να τρώει πατάτες και να πίνει νερό συμπάσχοντας με τη δυστυχισμένη Ιρλανδία.

«Οδηγείστε την οικογένεια μέχρι την κληρονομικότητα: αμέσως θα δείτε να ανοίγεται μια άβυσσος ανάμεσα στο κοινωνικό και στο ιδιωτικό συμφέρον».

Αλλά, για μια ακόμη φορά, από πού έρχεται ο ανταγωνισμός αυτός; Προέρχεται από την ίδια την κληρονομικότητα ή από την ανισότητα της κληρονομημένης περιουσίας; Με την κληρονομικότητα λέτε, η κληρονομιά δεν μπορεί να υπάρξει για πολλύ καιρό, και το κυριότερο δεν μπορεί να γίνει μια πραγματικότητα για όλους. Ποιος σας το είπε; πώς μπορείτε να ξαίρετε αν η κληρονομικότητα, όπως η ιδιοκτησία, το μονοπώλιο και ο ανταγωνισμός, δεν θα μπορούσε να αντιστραφεί με την εργασία ενάντια στο κεφάλαιο, αφού χρησιμοποιήθηκε τόσο καιρό το κεφάλαιο, ενάντια στην εργασία; Αλλά έχετε τόσο λίγο την νοητική ευθιξία στις οικονομικές αντιφάσεις που δεν σας έρχεται η ιδέα να κάνετε να παραχτούν, με την πάλη αναμεσά τους, αποτελέσματα αντίθετα μ' αυτά που μας δίνουν σήμερα: κι όχι μόνο αυτό, αλλά τείνουν με την ιδεολογία της να τις απαλείψουν. Απαλείψτε από την κοινωνική επιστήμη της αρχές της κοινωνίας, αποκόψτε από τον πολιτισμό τα πολιτιστικά του όργανα αυτή είναι λοιπόν η φιλοσοφία σας! Το ίδιο ακριβώς και οι δημοκράτες δεν τα βλέπουν τα πράγματα από κοντά, οι σοσιαλιστές έχουν γοητευθεί από τις παραχωρήσεις που τους έχετε κάνει, ο πατριωτικός τύπος διαφημίζει την σοφία σας και όλα θα πάνε καλύτερα μέσα στην πιο σοφή από τις δυνατές δημοκρατίες.

Οι σοσιαλιστές καταπραϋμένοι προβάλλουν το δικαίωμα της διαδοχής γιατί δεν ξαίρουν να το κάνουν ένα μέσο που να συντηρεί την ισότητα, οι φουριεριστές και οι σαιν-σιμονιστές προσβάλλουν την οικογένεια γιατί τα συστήματά τους είναι ασυμβίβαστα με την ιδιωτική βιομηχανία, με την εσωτερική ζωή και την ελεύθερη ανταλλαγή, οι κομμουνιστές

προσβάλλουν την ιδιοκτησία γιατί αγνοούν πως η ιδιοκτησία θα πάψει να είναι παράλογη με την αμοιβαιότητα των υπηρεσιών. Ομολογία άγνοιας! είναι το επιχείρημα όλων αυτών των αιρέσεων που ισχυρίζονται πως είναι μεταρρυθμιστικές, επιχείρημα που φέρνει μέσα του την αναίρεσή του και αρκεί μονάχο του να μας κάνει να αηδιάσουμε τα ανθρωπιστικά κηρύγματα.

3ο. Η πίστη εξασφαλίζοντας, αφού έχει συσταθεί η οικογένεια, το δικαίωμα της διαδοχής που αποδίνεται σε όλους, παραμένει λοιπόν να διανεμηθεί η ιδιοκτησία, με το σκοπό πως καθένας μπορεί από την πλευρά του να γίνει κύριος, αρχηγός της οικογένειας και πως κανένας δεν αποκλείεται από την κληρονομιά. Όμως πώς θα μοιράσουν τη γη; Πώς θα οριοθετήσουν τα μερίδια; πώς θα διατηρήσουν την ισότητα της κληρονομιάς; Η γη θα επαρκέσει σε τόσους κληρονόμους; ή θα επιφυλαχτεί για τον γεωργό, και ο βιομήχανος, ο μη-παραγωγικός, εμπορευόμενος κ.λπ. θα εξαιρεθούν από την ιδιοκτησία! Πώς θα γίνουν οι μεταβολές, οι συμβιβασμοί, οι εκκαθαρίσεις; πώς θα ρυθμιστεί η εργασία; πώς θα γίνει η διανομή των καρπών κ.λπ.; Το είδαμε, τα οικονομικά προβλήματα αναπαράγονται όλα μέσα στην ιδιοκτησία.

Και είναι σ' αυτή όλα τα προβλήματα, όσο τρομερά κι αν είναι με τον αριθμό τους, το βάθος τους, τις δυσκολίες τους, τις άπειρες λεπτομέρειές τους, που απαντάει η κοινωνία με μια μονάχα λέξη: *η γαιοπρόσοδος*.

Με σκοπό να μην αφήσω καμιά αμφιβολία στο πνεύμα του αναγνώστη, θα προχωρήσω με την γαιοπρόσοδο όπως το έκανα στον πρώτο τόμο με τη φορολογία. Θα κάνω ορατό πώς η οργανική ιδέα που περικλείνεται στη σύσταση της γαιοπροσόδου, αναπτύσσεται σε τρεις διαδοχικές και συνεχόμενες στιγμές, όπου η πρώτη συνδεμένη αναγκαστικά με τις άλλες δυο, καταλήγει σε μια διεργασία εξισωτική.

Και πρώτα-πρώτα, τι είναι η γαιοπρόσοδος;

Η γαιοπρόσοδος, έχουμε πει στο κεφάλαιο VI, έχει την πιο μεγάλη συγγένεια με τον τόκο. Ωστόσο διαφέρει ουσια-

στικά απ' αυτόν, στο ότι ο τόκος δεν πραγματοποιείται παρά από τα κεφάλαια που έχουν γεννηθεί από την εργασία και έχουν συσσωρευτεί με την οικονομία, ενώ η γαιοπρόσοδος ανήκει στη γη, καθολικό προϊόν της εργασίας, πρωταρχικό υπόστρωμα κάθε αξίας.

Το χαρακτηριστικό του κεφαλαίου είναι να μην αποδίνει παρά ένα τόκο σε χρόνο επαρκετό για να το ανασυστήσει με κέρδος· η προοδευτική ελάττωση του τόκου, έξω από κάθε θεωρητική απόδειξη, το επιμαρτυράει αρκετά. Έτσι, όταν το κεφάλαιο είναι σπάνιο, που η υποθήκη είναι δίχως αξία και δίχως εγγύηση, ο τόκος είναι διηνεκής και φτάνει μερικές φορές σε επιτόκια υπερβολικά. Στο μέτρο που το κεφάλαιο αφθονεί, ο τόκος ελαττώνεται· αλλά καθώς δεν μπορεί ποτέ να εξαφανιστεί, όπως δεν μπορεί το χρηματικό δάνειο να γίνει μια απλή ανταλλαγή, όπου σ' αυτή όλοι οι κίνδυνοι να πηγαίνουν στους καπιταλιστές και τα ωφέλη στους δανειζόμενους, ο τόκος αφού φτάσει σ' ένα κάποιο επιτόκιο, παύει να ελαττώνεται και μετασχηματίζεται. Από διηνεκές εισόδημα που ήτανε, γίνεται εξωφλητέο με μια πρόσθετη αμοιβή και τοκοχρεωλυτικά και τότε είναι που ο τόκος παίρνει το ρόλο που του αποδίνει η θεωρία.

Αν λοιπόν το κεφάλαιο ή το δανειζόμενο αντικείμενο καταναλώνεται ή φθείρεται με τη χρήση όπως γίνεται με το στάρι, το κρασί, το χρήμα κ.λπ. ο τόκος αποσβαίνεται με το χαμηλότερο τοκοχρεωλύσιο. Σε περίπτωση αντίθετη, δηλαδή που το κεφάλαιο δεν καταστρέφεται, ο τόκος θα είναι εξακολουθητικός.

Η γαιοπρόσοδος είναι ο τόκος που πληρώνεται για ένα κεφάλαιο που ποτέ δεν φθείρεται, δηλαδή η γη. Και καθώς το κεφάλαιο αυτό δεν επιδέχεται καμιά αύξηση στην ύλη του, αλλά μονάχα βελτίωση ακατάπαυστη στην χρήση του, προκύπτει πως, ενώ ο τόκος ή το κέρδος του δανείου (mutuum)[139] τείνει να ελαττώνεται αδιάκοπα με την αφθονία των κεφαλαίων, η γαιοπρόσοδος τείνει πάντοτε να αυξάνεται με την τελειοποίηση της βιομηχανίας, που απ' αυτή προκύπτει η βελτίωση στην χρήση της γης. Απ' όπου προκύπτει, σε

τελευταία ανάλυση πως ο τόκος μετριέται από την σημαντικότητα του κεφαλαίου, ενώ σχετικά με τη γη, η ιδιοκτησία διακριθώνεται με την γαιοπρόσοδο[140].

Αυτή είναι στην ουσία της η γαιοπρόσοδος: μένει να την μελετήσουμε στο προορισμό της και στα αιτιά της, τα κίνητρά της. Στην αφετηρία της σύστασής της, η γαιοπρόσοδος είναι η τιμητική αμοιβή της ιδιοκτησίας: είναι το ωφέλημα που κληρώνεται στο γαιοκτήμονα για την διαχείρηση που του παρέχει το καινούργιο δικαιωμά του. Δεν θα ξανάρθω πάνω σε όσα είπα στην αρχή της παραγράφου που εξέταζε την αναγκαιότητα που βρισκότανε η κοινωνία, στο κέρδος της εργασίας και της πίστης, να αλλάξει την κατάσταση του προνομιούχου. Θα περιοριστώ να θυμίσω πως στην έβδομη εποχή της οικονομικής εξέλιξης, πως το φανταστικό είδωλο έχοντας εξασθενίσει την πραγματικότητα, και η ανθρώπινη δραστηριότητα να κινδυνεύει να χαθεί στο κενό, έγινε αναγκαίο να συνδεθεί πιο δυνατά ο άνθρωπος στην φύση: επόμενα η γαιοπρόσοδος έγινε το τίμημα αυτής της καινούργιας συνθήκης. Δίχως αυτή η ιδιοκτησία δεν θα ήτανε παρά ένας ονοματικός τίτλος, μια καθαρή τιμητική διάκριση: επόμενα ο υπέρτατος λόγος που οδηγεί τον πολιτισμό δεν κάνει καθόλου χρήση αυτού του κίνητρου της καθαρής αγάπης· πληρώνει, εξοφλάει τις υποσχέσεις του, όχι με λέξεις, αλλά με πραγματικότητες. Στην προνοητικότητα της μοίρας, του προορισμού, ο γαιοκτήμονας εκπληρώνει την πιο σημαντική δραστηριότητα, λειτουργία του κοινωνικού οργανισμού: είναι μια εστία δράσης που γύρω της γυρίζουν, ομαδώνονται και συγκεντρώνονται αυτοί που καλούνται να αξιοποιήσουν την ιδιοκτησία του και που, μισθωτοί προπέτηδες και ζηλιάρηδες, οφείλουν να γίνουν τα παιδιά του.

Στο κάτω-κάτω, πρέπει να το πούμε, έχουν γίνει γενικά μεγάλες παρανοήσεις πάνω στην ωφελιμότητα και την ασφάλεια των γαιοπροσοδούχων συγκριτικά με την ευημερία που απολαμβάνουν οι εργαζόμενες τάξεις. Ο εργάτης με 30 δεκάρες την ημέρα, που βλέπει να περνάει το αμάξι του πλούσιου γαιοκτήμονα ή ιδιοκτήτη με 100.000 φράγκα εισό-

δημα δεν μπορεί να μην πιστεύει πως ένας τέτοιος άνθρωπος είναι εκατό φορές πιο ευτυχισμένος απ' αυτόν. Δεν καταλαβαίνουν παρά πως η γαιοπρόσοδος, το εισόδημα, είναι ένα μέσο να ζεις δίχως να εργάζεσαι και να απολαμβάνεις όλες τις χαρές. Από δω στον άνθρωπο του λαού μια αρχή ζήλειας, και μίσους το ίδιο άδικο όσο και ανήθικο και μια αιτία ενεργητικής διαφθοράς και αποκαρδίωσης.

Ωστόσο γι' αυτόν που αντικρύζει τα πράγματα από ψηλά και στην άκαμπτη αλήθεια τους, ο γαιοπροσοδούχος, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ο φύλακας, ο προστάτης των κοινωνικών οικονομιών, ο κηδεμόνας των κεφαλαίων που σχηματίστηκαν από τη γαιοπρόσοδο. Σύμφωνα με την θεωρία πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ύστερα από το τέλος της ένα πλεόνασμα προσδιορισμένο, που αποτελεί μέρος για να αυξήσει τη ευημερία του παραγωγού, μέρος για να βελτιώσει τα παραγωγικά κτήματά του, το κεφάλαιο μπορεί να οριστεί: μια επέκταση με τη εργασία της περιοχής που μας έχει δώσει η φύση. Η εκμεταλλεύσιμη γη είναι περικλεισμένη μέσα σε στενά όρια· ολόκληρη η γήινη σφαίρα δεν μας παρουσιάζεται ήδη παρά σαν ένα κλουβί που είμαστε φυλακισμένοι μέσα σ' αυτό δίχως να ξέρουμε γιατί· μια ορισμένη ποσότητα εφοδίων και υλικών μας έχει δοθεί που μ' αυτά μπορούμε να εξωραΐσουμε, να επεκτείνουμε, να θερμάνουμε και να εξυγιάνουμε τα στενά όρια της αποίκισής μας. Κάθε σχηματισμός κεφαλαίου λοιπόν ισοδυναμεί για μας με την κατάκτηση ενός γηπέδου· επόμενα ο γαιοκτήμονας σαν αρχηγός αποστολής είναι ο πρώτος που οφελείται από την περιπέτεια. Σαν συμπέρασμα, και παρά τις μεγάλες απώλειες κεφαλαίων που προκύπτουν από την απρονοησία, την νωθρότητα ή την ακολασία των κατόχων, έτσι γίνονται τα πράγματα μέσα στην κοινωνία: η μεγάλη πλειονότητα των γαιοπροσόδων χρησιμοποιείται σε καινούργιες εκμεταλλεύσεις. Η Γαλλία πάει να ξοδέψει δύο δισεκατομμύρια σε κανάλια και σιδηροδρόμους: είναι σαν να προσθέτει στο έδαφός της το μισό μιας επαρχίας. Από πού προέρχεται αυτή η θαυμάσια επέκταση; από την ομαδική αποταμίευση, από την γαιοπρόσοδο.

Δεν χρησιμεύει σε τίποτα να αναφέρουμε μερικά παραδείγματα κολοσσιαίων περιουσιών που τα εισοδήματά τους καταναλώθηκαν όχι παραγωγικά από τους τιτλούχους και που άλλωστε εξαφανίζονται μπροστά στη μάζα των μεσαίων περιουσιών: τα παραδείγματα αυτά, που το σκάνδαλό τους επαναστατεί την εργασία και κάνει να μουρμουράει η φτώχεια, αλλά που η τιμωρία τους φτάνει σπάνια, επιβεβαιώνει την θεωρία. Ο γαιοκτήμονας, ο ιδιοκτήτης που παραγνωρίζει την αποστολή του, ζει μονάχα για να καταστρέφει δίχως να παίρνει καμιά μέριμνα για τη διαχείρηση των αγαθών του, δεν αργεί να μετανοήσει για την αδιαφορία του· καθώς δεν αποταμιεύει τίποτα, σε λίγο δανείζεται, καταχρεώνεται, χάνει την ιδιοκτησία και πέφτει με την σειρά του στη φτώχεια. Τη θεία Πρόνοια όταν την προσβάλεις εκδικείται στο τέλος με τρόπο σκληρό. Έχω δει περιουσίες να γίνονται και περιουσίες να χάνονται: και πάντοτε είχα παρατηρήσει πως είναι μια τόσο δύσκολη δουλειά να διαφυλάξεις την περιουσία όση σχεδόν για να την αποχτήσεις· πως αυτή η συντήρηση συνεπάγεται εγκράτεια και οικονομία και στο τέλος η τύχη του ιδιοκτήτη καλού διαχειριστή και σοφού οικονόμου, δεν είναι διόλου πιο πάνω από την τύχη του εργαζόμενου που, σε περίπτωση ισότητας εισοδήματος, απολαθαίνει το ίδιο πνεύμα προστασίας και τάξης.

Ξόδεμα ολοκληρωτικά της γαιοπροσόδου και συντήρηση της ιδιοκτησίας αποκλείονται αμοιβαία: για να διατηρήσει ο γαιοκτήμονας, ο ιδιοκτήτης είναι αναγκασμένος να αποταμιεύει, να κεφαλαιοποιεί και να επεκτείνεται, δηλαδή να προσκομίζει πάντοτε περισσότερο χώρο και έκταση στην εργασία, μ' άλλα λόγια να κάνει κεφάλαια αυτά που μάζεψε σαν προϊόντα. Στην πρόνοια του νομοθέτη ο ιδιοκτήτης δεν είναι περισσότερο άξιος φθόνου απ' όσο άξιος λύπησης, και ο άνθρωπος που ξέρει να γίνει χρήσιμος, που καταλαβαίνει πως η εργασία κάνει αναπόσπαστο μέρος της ευημερίας μας και πως κάθε παράλογη και απερίσκεπτη δαπάνη προξενεί στην συνέχεια πόνο και μετάνοια, που βλέπει την ιδιοκτησία να περνάει από χέρι σε χέρι, εκπληρώνοντας το νόμο της δίχως

να λαβαίνει υπόψη της τον ιδιοκτήτη, που σκοτώνει αμέσως όποιον της είναι άπιστος, αυτός ο άνθρωπος, λέω, αν δεν θεωρεί τον εαυτό του παρά σαν καταναλωτή και δεν επιθυμεί παρά την δικαιοσύνη, δεν επιθυμεί ούτε λυπάται για την ιδιοκτησία.

Είναι εδώ η κακή χρήση της γαιοπροσόδου που, πολύ περισσότερο από τους βάρβαρους, έγινε αιτία να χαθεί η ρωμαϊκή κοινωνία και ερήμωσε από κατοίκους την Ιταλία. Είναι αυτή η παράλογη χρήση που προετοίμασε στο μεσαίωνα τη αφαίρεση της κατοχής των ευγενών που το άμεσο όργανό της έγινε η πίστη. Είναι ακόμη το ίδιο σκεπτικό της ιδιοκτησίας που προξενεί κάθε μέρα τόσες καταστροφές και μεταβιβάζει αδιάκοπα από τον ένα στον άλλο την ιδιοκτησία. Έτσι από την πρώτη στιγμή της εξέλιξής της η θεωρία για την γαιοπρόσοδο παίρνει μια αναπόφευκτη μαθηματική βεβαιότητα: ο νόμος είναι αλύγιστος και δυστυχία σ' όποιον δεν ξέρει να τον αναγνωρίσει! Η γαιοπρόσοδος, όπως και η κληρονομικότητα, έχουν θεμελιωθεί λογικά και νομικά: δεν είναι διόλου ένα προνόμιο που θα σκεπτόμαστε να καταργήσουμε, είναι μια λειτουργία που πρόκειται να γίνει καθολική. Οι καταχρήσεις στο ξόδεμά της που την κατηγορούνε και που δεν είναι παρά το μέσο για να πραγματωθεί κάτι, δεν στέκονται: οι καταχρήσεις αυτές προέρχονται από την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και πέφτουν στην κρίση του ηθικολόγου· η κοινωνική οικονομία δεν έχει κανένα λόγο να καταπιαστεί μ' αυτές. Η ανωμαλία εδώ ενοχοποιεί τον άνθρωπο: ο θεσμός είναι απρόσβλητος.

Φτάσαμε στην δεύτερη φάση του προβλήματος.

Αν η γαιοπρόσοδος είναι η επίτιμη αμοιβή της ιδιοκτησίας είναι μια παράνομη είσπραξη μέσα στον πολιτισμό· γιατί προσφέροντας μια ανταμοιβή δίχως εργασία αναιρεί όλες τις αρχές της κοινωνικής οικονομίας: την παραγωγή, την διανομή και την ανταλλαγή. Η απαρχή της γαιοπροσόδου, καθώς και της ιδιοκτησίας είναι, για να το πούμε έτσι, έξω-οικονομική: στηρίζεται πάνω σε ψυχολογικές και ηθικές θεωρήσεις που δεν έχουν παρά μακρινή σχέση με την

παραγωγή του πλούτου, που επίσης ανατρέπουν την θεωρία για τον πλούτο· είναι μια γέφυρα που ρίχνεται σε έναν άλλο κόσμο για χάρη του ιδιοκτήτη και είναι απαγορευμένο στον άποικο να τη περάσει. Ο ιδιοκτήτης είναι ένας μισο-θεός, ο άποικος δεν είναι παρά ένας άνθρωπος πάντοτε.

Βρίσκετε εδώ, σ' αυτή την λογική αντίθεση, όπως θα το αποδείξουμε πιο κάτω, ποιά είναι η πραγματική κατάχρηση, η σύμφυτη αντίφαση της ιδιοκτησίας. Αλλά όπως έχουμε μάθει, η αντίφαση αυτή είναι η αναγγελία μιας μελλοντικής συμφιλίωσης και αυτό είναι που θα αποδείξουμε προτρέχοντας από μια ή δύο περιόδους της ιστορίας και να κάνουμε άμεσα γνωστό τον μεταγενέστερο προορισμό της γαιοπροσόδου.

Επειδή, μέσα στην κατακύρωση που έγινε προς τον ιδιοκτήτη από την κοινωνία με ένα ισόβιο και διηνεκές εισόδημα, το συμφέρο του κυρίου βρίσκεται σε αντίστροφη αναλογία με το συμφέρο του εκμισθωτή, όπως ακριβώς η ανταλλακτική αξία είναι σε αντίστροφη αναλογία με την αξία χρήσης, προκύπτει πως η γαιοπρόσοδος που πληρώνεται στον γαιοκτήμονα γίνεται με μια σειρά από διακυμάνσεις, που όλες πρέπει να συνοψιστούν με μια διατύπωση ισορροπίας. Τι λοιπόν, πάνω από το θεσμό, ο εκμισθωτής οφείλει στο γαιοκτήμονα; ποιό πρέπει να είναι το μερίδιο της γαιοπροσόδου; Γιατί συνάγεται ήδη πως το πρόβλημα της γαιοπροσόδου δεν είναι πάντοτε με μια καινούργια μορφή, παρά το πρόβλημα της αξίας; Η θεωρία του Ricardo απαντάει στο πρόβλημα αυτό.

Στην αρχή της κοινωνίας όταν ο άνθρωπος καινούργιος πάνω στην γη δεν είχε μπροστά του παρά την απειρότητα των λειβαδιών, την απέραντη γη και όταν η εργοτεχνία άρχιζε να γεννιέται η γαιοπρόσοδος έπρεπε να είναι ανύπαρκτη.

Η γη που δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί με την εργασία, ήτανε ένα αντικείμενο χρήσης, δεν ήτανε ανταλλακτική αξία. Ήτανε κοινή, όχι κοινωνική. Λίγο-λίγο ο πολλαπλασιασμός των οικογενειών και η πρόοδος της γεωργίας έκανε αντιληπτή την τιμή της γης. Η εργασία ήρθε να δώσει στο έδα-

φος την αξία του: από δω γεννήθηκε η γαιοπρόσοδος. Όσα περισσότερα προϊόντα μπορεί ν' αποδώσει ένας αγρός με την ίδια ποσότητα υπηρεσιών, τόσο περισσότερο εκτιμιέται: έτσι η τάση των ιδιοκτητών ήτανε πάντοτε να τους αποδίνεται το σύνολο των προϊόντων του εδάφους αφού αφαιρεθούν ο μισθός του εκμισθωτή, δηλαδή τα έξοδα της παραγωγής.

Έτσι η ιδιοκτησία έρχεται με την εργασία να αφαιρέσει όλα όσα, μέσα στο προϊόν, ξεπερνάνε τα πραγματικά έξοδα. Ο γαιοκτήμονας εκπληρώνοντας ένα μυστικό καθήκον και αντιπροσωπεύοντας απέναντι στον άποικο την κοινότητα, ο εκμισθωτής δεν είναι τίποτα παραπάνω στις φροντίδες της θείας Πρόνοιας, παρά ένας υπεύθυνος εργαζόμενος που πρέπει να αποδίνει λογαριασμό στην κοινωνία για όλα όσα συγκομίζει εκτός από το νόμιμο μισθό του· και το σύνθημα της εκμίσθωσης γης, εκμίσθωση γης σε αγρονόμο, κέρδη από εκμίσθωση ζώων, κέρδη από εμφυτευτές κ.λπ. είναι οι διακυμαινόμενες μορφές των συμβολαίων που γίνονται στο όνομα της κοινωνίας ανάμεσα στο γαιοκτήμονα και τον εκμισθωτή. Η γαιοπρόσοδος, όπως όλες οι αξίες, βρίσκεται κάτω από την προσφορά και τη ζήτηση· αλλά όπως όλες οι αξίες η γαιοπρόσοδος έχει το σωστό μέτρο της που εκφράζεται με το όφελος του γαιοκτήμονα και με την ζημιά του καλλιεργητή, με την ολότητα του προϊόντος, αφού αφαιρεθούν τα έξοδα της παραγωγής.

Η γαιοπρόσοδος από την ουσία της και τον προορισμό της είναι ένα όργανο δίκαιης διανομής, ένα από τα χίλια μέσα στο πνεύμα το οικονομικό βάζει σε πράξη για να φτάσει στην ισότητα.

Είναι μια άπειρη κτηματολόγηση που εκτελείται αντιφατικά από τους ιδιοκτήτες και τους εκμισθωτές, δίχως να είναι δυνατή η συμπαιγνία, ο δόλος, μέσα σ' ένα ανώτερο, συμφέρον και που το αποφασιστικό του αποτέλεσμα πρέπει να είναι να εξισώσει την κατοχή της γης ανάμεσα στους εκμεταλλευτές του εδάφους και τους εργαζόμενους, εργοτεχνίτες, κατασκευαστές. Η γαιοπρόσοδος με μια λέξη είναι αυτός ο αγροτικός νόμος ο τόσο επιθυμητός που πρέπει να κάνει όλους

τους εργαζόμενους, όλους τους ανθρώπους ίσους κατόχους της γης και των προϊόντων της. Η γαιοπρόσοδος ή για να πούμε καλύτερα η ιδιοκτησία, έσπασε τον γεωργικό εγωισμό και δημιουργεί μια αλληλεγγύη που καμιά δύναμη, καμιά διανομή γης δεν θα την έκανε να γεννηθεί.

Με την ιδιοκτησία η ισότητα ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους γίνεται οριστικά δυνατή· η γαιοπρόσοδος ενεργώντας ανάμεσα στα άτομα όπως ο δασμός ανάμεσα στα έθνη, όλες οι αιτίες, όλες οι προκαταλήψεις ανισότητας εξαφανίζονται και η κοινωνία δεν περιμένει πια παρά το μοχλό που πρέπει να δώσει την προώθηση στην κίνηση αυτή. Πώς τον μυθολογικό ιδιοκτήτη θα τον διαδεχτεί ο αυθεντικός ιδιοκτήτης; Πώς καταστρέφοντας την ιδιοκτησία, οι άνθρωποι θα γίνουν όλοι ιδιοκτήτες; Αυτό είναι από δω και πέρα το πρόβλημα για λύση, αλλά πρόβλημα άλυτο δίχως την γαιοπρόσοδο.

Γιατί το πνεύμα τη κοινωνίας δεν πορεύεται διόλου με τον τρόπο των ιδεολόγων και με τις άγονες αφαιρέσεις· δεν ανησυχεί ούτε για τα συμφέροντα της δυναστείας, ούτε για το λόγο του Κράτους, ούτε για τα δικαιώματα των εκλεκτόρων, ούτε για αντιπροσωπευτικές θεωρίες, ούτε για ανθρωπιστικά και πατριωτικά αισθήματα. Προσωποποιεί ή πραγματώνει πάντοτε τις ιδέες του: το σύστημά του αναπτύσσεται με μια σειρά ενσαρκώσεων και γεγονότων και για να συγκροτήσει μια κοινωνία απευθύνεται πάντοτε στο άτομο. Ύστερα από την μεγάλη εποχή της πίστης έπρεπε να συνδέσει τη γη με τον άνθρωπο: το κοινωνικό πνεύμα εγκαθιστά την ιδιοκτησία. Επρόκειτο στην συνέχεια να εκτελέσει την κτηματολόγηση όλης της γήινης σφαίρας: αντί να απατηθεί και να δημοσιεύσει μια ομαδική άποψη, έλαβε υπέρ του τα συμφέροντα των ατόμων και από τον πόλεμο του άποικου και του γαιοπροσοδούχου προκύπτει για την κοινωνία η πιο αμερόληπτη διαιτησία[14]. Σήμερα, με το ηθικό αποτέλεσμα που έχει πετύχει η ιδιοκτησία, μένει να γίνει η διανομή της γαιοπροσόδου. Προσπαθείστε να συγκαλέσετε τις συνελεύσεις σας, να καλέσετε τους ρήτορές σας και τα δικαστήριά σας, να

δυναμώσετε την αστυνομία σας και, μ' αυτό το δικτατορικό όργανο, να φοβίσετε τον κόσμο. Μια απλή αμοιβαιότητα της ανταλλαγής, με την βοήθεια μερικών συνδυασμών, θα αρκούσε... Στα μεγάλα αποτελέσματα τα πιο απλά μέσα: είναι ο ανώτατος νόμος της κοινωνίας και της φύσης.

Η ιδιοκτησία είναι το μονοπώλιο ανυψωμένο στην δεύτερη δύναμη· είναι, όπως το μονοπώλιο, ένα αυθόρμητο γεγονός, αναγκαίο, καθολικό. Αλλά η ιδιοκτησία έχει την εύνοια της κοινής γνώμης, ενώ το μονοπώλιο το βλέπουν όχι ευνοϊκά: μπορούμε να κρίνουμε, με το καινούργιο αυτό παράδειγμα, πως όπως η κοινωνία συγκροτείται με την πάλη, το ίδιο και η επιστήμη δεν πορεύεται παρά σπρωγμένη από αντιλογίες. Γι' αυτό ακριβώς ο ανταγωνισμός αλληλοδιάδοχα οξύνεται και ησυχάζει, η φορολογία που αναγνωρίζεται σαν αναγκαία από τους οικονομολόγους ωστόσο δεν τους αρέσει ο δανεισμός με τόκο διαδοχικά καταδικάζεται και επιδοκιμάζεται, η διακύμανση του εμπορίου, οι μηχανές, ο καταμερισμός της εργασίας, έχουν διεγείρει αλληλοδιάδοχα την δημόσια επιδοκιμασία και αποδοκιμασία. Η ιδιοκτησία είναι ιερή, το μονοπώλιο είναι στιγματισμένο: πότε θα δούμε το τέλος των προκαταλήψεων και των ασυνεπειών μας;

§ III. Πως διαφθείρεται η ιδιοκτησία

Με την ιδιοκτησία, η κοινωνία πραγμάτωσε μιά χρήσιμη σκέψη, επαινετή και άλλωστε μοιραία. Θα ήθελα ν' αποδείξω πως υπακούοντας σε μιά καθολική αναγκαιότητα, αυτή θα με έρριχνε σε μιά υπόθεση αδύνατη. Πιστεύω πως δεν έχω ξεχάσει ή αδυνατίσει κανένα από τα αίτια που κυριάρχησαν για την εγκαθίδρυση της ιδιοκτησίας. Τολμώ να πω ακόμη πως έδωσα σ' αυτά τα αίτια μιά συνολική μορφή και μιά σαφήνεια μέχρι σήμερα άγνωστη. Αυτά που ο αναγνώστης μπορεί να συμπληρώσει, στο κάτω-κάτω, είναι αυτό που αθέλητα παράλειψα. Παραδέχομαι προκαταβολικά όλους αυτούς τους λόγους και δεν έχω καμιά πρόθεση να τους κοντρα-

στάρω. Αλλά αμέσως να μου πούνε, με το χέρι στη συνείδηση, αυτό που βρίσκουν να ανταπαντήσουν σ' αυτές τις αποδείξεις που έκανα.

Δίχως αμφιβολία ο ομαδικός λόγος, υπακούοντας στην τάξη της μοίρας που του έχει αυτή χαράξει, με μιά σειρά από προνοητικούς θεσμούς για να στεριώσει το μονοπώλιο, έκανε το καθήκον του· η συμπεριφορά του είναι άμεμπτη και δεν τον κατηγορώ. Είναι ο θρίαμβος της ανθρωπότητας να ξέρεις να αναγνωρίζεις σ' αυτήν το μοιραίο, όπως η πιο μεγάλη δύναμη της αρετής της είναι να ξέρει να υποτάσσεται σ' αυτό. Αν λοιπόν ο ομαδικός λόγος, εγκαθιδρύοντας την ιδιοκτησία, ακολούθησε τις προδιαγραφές της, δεν αξίζει καθόλου τις κατηγορίες· η υπευθυνότητά της, η ευθύνη της είναι εξασφαλισμένη.

Αλλά η ιδιοκτησία προέρχεται από τα πάνω και όπως κι αν είναι, δεν μπορεί τίποτα να προστεθεί να καταργηθεί ή να τροποποιηθεί σ' αυτή. Δίνοντάς την στον άνθρωπο άφησε στην ιδιοκτησία τα πλεονεκτήμα και τα μειονεκτήματά της, δεν πήρε καμιά προφύλαξη ενάντια στα συστατικά της καπρίτσια ούτε ενάντια στις ανώτερες δυνάμεις που μπορούν να την καταστρέψουν. Αν η ιδιοκτησία είναι από μόνη της καταστρέψιμη η κοινωνία δεν ξέρει τίποτα γι' αυτό, δεν μπορεί να κάνει τίποτα γι' αυτό. Αν η ιδιοκτησία είναι εκτεθειμένη στις προσβολές μιάς πιο δυνατής αρχής, η κοινωνία δεν μπορεί να κάνει γι' αυτό τίποτα περισσότερο. Πώς, τελικά, η κοινωνία θα γιατρευτεί από το βασικό πάθος για την ιδιοκτησία αφού είναι κόρη της μοίρας; Και πώς θα την προστατέψει ενάντια σε μιά πιο υψηλή ιδέα, ενώ η ίδια δεν υπάρχει παρά με την ιδιοκτησία, δεν θεωρεί τίποτα πιο πάνω από την ιδιοκτησία;

Να λοιπόν ποιά είναι η θεωρία της ιδιοκτησίας.

Η ιδιοκτησία είναι η αναγκαιότητα της θείας πρόνοιας, ο ομαδικός λόγος προέρχεται από τον Θεό και έχει δοθεί στον άνθρωπο. Το πως αν τώρα η ιδιοκτησία είναι φθαρτή από τη φύση της ή απρόσβλητη από μεγαλύτερη δύναμη, η κοινωνία είναι ανεύθυνη και οποιοσδήποτεε, εξοπλισμένος με τη δύνα-

μη αυτή, θα παρουσιάζεται για να πολεμήσει την ιδιοκτησία, η κοινωνία του οφείλει υποταγή και υπακοή.

Πρόκειται λοιπόν να μάθουμε, καταρχήν, αν η ιδιοκτησία είναι από μόνη της φθαρτή και να δίνει αφορμή στη καταστροφή της· ύστερα δεύτερο να μάθουμε αν υπάρχει κάτι, μέσα στα οπλοστάσια της οικονομίας, ένα εργαλείο που θα μπορούσε να την πολεμήσει.

Θα διαπραγματευθώ το πρώτο πρόβλημα σ' αυτή την παράγραφο· θα αναζητήσουμε πιο ύστερα ποιός είναι ο εχθρός που φοβερίζει να καταπιεί την ιδιοκτησία.

Η ιδιοκτησία αποτελεί το δικαίωμα *χρήσης* και *κατάχρησης*, με μια λέξη περικλείνει το *δεσποτισμό*. Όχι δηλαδή πως ο δεσπότης έχει διάθεση ή την πρόθεση να την καταστρέψει· δεν είναι αυτο που πρέπει να εννοήσουμε με το δικαίωμα χρήσης και κατάχρησης. Η καταστροφή για την καταστροφή δεν προδικάζεται καθόλου από την πλευρά του ιδιοκτήτη· προϋποθέτουν πάντοτε, όποια χρήση κι αν γίνεται για το καλό του, πως υπάρχει γι' αυτόν το κίνητρο της ευπρέπειας και της χρησιμότητας. Με την κατάχρηση, ο νομοθέτης θέλησε να πεί πως ο ιδιοκτήτης έχει το δικαίωμα να απατηθεί στη χρήση των αγαθών του, δίχως να είναι υπεύθυνος μπροστά σε κανένα για το λάθος του. Ο ιδιοκτήτης είναι πάντοτε ο κριτής για να ενεργεί για το καλύτερο συμφέρον του· και είναι με το σκοπό να του αφήσει μεγαλύτερη ελευθερία για την προστασία των συμφερόντων του, που η κοινωνία του έδωσε το δικαίωμα της χρήσης και της κατάχρησης του μονοπωλίου του. Ίσαμε δω λοιπόν το καθεστώς της ιδιοκτησίας είναι άμεμπτο.

Αλλά σας θυμίζουμε πως το καθεστώς αυτό δεν παραχωρείται μονάχα για το σεβασμό του ατόμου. Υπάρχει μέσα στην έκθεση των κινήτρων, των αιτίων της εκχώρησης στις ολοκληρωτικά κοινωνικές θεωρήσεις· το συμβόλαιο είναι συναλλαγή ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο. Αυτό είναι τόσο αληθινό, τόσο παραδεκτό ανάμεσα στους ιδιοκτήτες, που κάθε φορά που έρχονται να προσβάλλουν το προνόμιο

τους, το υπερασπίζουν στο όνομα και μονάχα στο όνομα της κοινωνίας.

Όμως ο δεσποτισμός της ιδιοκτησίας ικανοποιεί την κοινωνία; Γιατί αν συμβαίνει αλλοιώς η αμοιβαιότητα όντας πλανερή η συνθήκη θα ήτανε τιποτένια και αργά ή γρήγορα, ή η ιδιοκτησία ή η κοινωνία θα καταστραφούν. Επαναλαβαίνω έτσι το ερώτημά μου. Ο δεσποτισμός της ιδιοκτησίας εκπληρώνει την αναγκαιότητά της απέναντι στην κοινωνία; Ο δεσποτισμός της ιδιοκτησίας την χρησιμοποιεί σαν καλός οικογενειακός πατέρας; Είναι, από την ουσία του, δίκαιος, κοινωνικός, ανθρώπινος; Να το πρόβλημα.

Και θα απαντήσω σ' αυτό δίχως φόβο να με διαψεύσουν. Είναι αδιαφιλονίκητο από την άποψη της ατομικής ελευθερίας, πως η εκχώρηση της ιδιοκτησίας είναι ριζικά μηδαμινή, γιατί συνεπάγεται από την πλευρά του εκχωρητή μερικών υποχρεώσεων που είναι στη δικαιοδοσία του να τις εκπληρώσει ή όχι. Επομένως σύμφωνα με την αρχή πως κάθε σύμβαση που θεμελιώνεται πάνω στην εκπλήρωση μιάς προϋπόθεσης όχι αναγκαστικής δεν εξαναγκάζει, το συμβόλαιο υπονοεί την ιδιοκτησία περνώντας ανάμεσα στον προνομιούχο και το κράτος, με όλα όσα είπαμε πιο πάνω, είναι ολοφάνερα μάταιο, ακυρώνεται με την έλλειψη αμοιβαιότητας, με ζημιά του ενός από τα μέρη του. Και καθώς, από την πλευρά της ιδιοκτησίας, η εκπλήρωση των υποχρεώσεων δεν μπορεί να είναι απαιτητές δίχως η εκχώρηση η ίδια απ' αυτό και μόνο να ακυρωθεί, έπεται πως υπάρχει αντίφαση μέσα στον ορισμό και ασυνάφεια στη συνθήκη. Το πως οι συμβαλλόμενοι ύστερα απ' αυτό, επιμένουν να συγκρατούν την σύμβασή τους, η δύναμη των πραγμάτων τους μαθαίνει και τους αποδείχνει πως χάνουν άδικα τον καιρό τους. Το μοιραίο του ανταγωνισμού φέρνει ανάμεσά τους τη διχόνοια.

Όλοι οι οικονομολόγοι επισημαίνουν τις δυσχέρειες για την γεωργική παραγωγή από το κομμάτιασμα του εδάφους[142]. Σύμφωνοι πάνω σ' αυτό με τους σοσιαλιστές, έβλεπαν με χαρά μια συνολική εκμετάλλευση που, επενεργώντας σε πλατειά κλίμακα, εφαρμόζοντας δυναμικές επιστημονικές μεθό-

δους και κάνοντας σημαντικές οικονομίες στα υλικά, θα διπλασίαζε, θα τετραπλασίαζε ίσως τα προϊόντα. Αλλά ο ιδιοκτήτης λέει veto , δεν θέλω. Και καθώς είναι μέσα στο δικαίωμά του, που κανένας στον κόσμο δεν ξέρει το μέσο να αλλάξει το δικαίωμα αυτό παρά μόνο με την απαλλοτρίωση και πως αυτή η απαλλοτρίωση είναι το μηδέν, ο νομοθέτης, ο οικονομολόγος, ο προλετάριος, κατρακυλάνε με τρόμο μπροστά στο άγνωστο και αρκούνται να χαιρετίζουν από μακριά τις συγκομιδές που υπόσχονται. Ο ιδιοκτήτης είναι από το χαρακτήρα του ζηλόφθονος για το δημόσιο πλούτο. Δεν μπορεί ν' απαλλαχθεί από το πάθος αυτό παρά χάνοντας την ιδιοκτησία του.

Η ιδιοκτησία φέρνει λοιπόν εμπόδια στην εργασία και στον πλουτισμό, εμπόδια στην κοινωνική οικονομία. Σ' αυτά εδώ δεν υπάρχει τίποτα περισσότερο παρά η έκπληξη στους οικονομολόγους και στους νομικούς. Αναρωτιέμαι πώς θα μπορούσα να τους τα βάλω στο πνεύμα τους, μ' ένα μόνο κτύπημα, δίχως φράσεις...

Δεν είναι αλήθεια πως είμαστε φτωχοί, μη έχοντας καθένας μας παρά 56 δεκάρες και μισή για να ξοδέψουμε την ημέρα; Ναι, είναι η απάντηση του κ. Chevalier.

Δεν είναι αλήθεια πως ένα καλύτερο γεωργικό οικονομικό σύστημα θα εξοικονομούσε τα εννέα δέκατα από τα υλικά έξοδα και θα έδινε τετραπλάσια προϊόντα; Ναι, είναι η απάντηση του κ.Arthur Young[143].

Δεν είναι αλήθεια πως υπάρχουν στη Γαλλία έξη εκατομμύρια ιδιοκτήτες, έντεκα εκατομμύρια έγγειες καταχωρήσεις και εκατόν είκοσι-τρία εκατομμύρια μικροαγροί; Ναι είναι απάντηση του κ. Dunoyer.Επόμενα όλα αυτά μας δείχνουν την τάξη που βασιλεύει στη γεωργία και πως αντί για 56 λεπτά και μισό κατά κεφαλή και την ημέρα έχουμε 2 φράγκα και 25 λεπτά πράγμα που μας κάνει όλους πλούσιους.

Και γιατί αυτές οι εκατόν σαράντα εκατομμύρια αντιθέσεις στον δημόσιο πλούτο; Γιατί η συμφωνία μέσα στην εργασία θα κατάστρεφε τη γοητεία της ιδιοκτησίας· γιατί έξω από την ιδιοκτησία το μάτι μας δεν εχει τίποτα να δει, το αυτί

μας δεν έχει τίποτα να ακούσει, η καρδιά μας τίποτα δεν καταλαβαίνει· γιατί στό κάτω - κάτω είμαστε ιδιοκτήτες.

Ας υποθέσουμε πως ο ιδιοκτήτης, με μιαν ιπποτική ελευθεριότητα κάνοντας παραχώρηση στην πρόσκληση της επιστήμης, επιτρέπει στην εργασία να βελτιώσει και να πολλαπλασιάσει τα προϊόντα της. Ένα άπειρο καλό θα προκύψει απ' αυτό για τους μεροκαματιάρηδες και τους χωρικούς, που οι κόποι τους ελαττωμένοι στο μισό, θα βρίσκονται ακόμα με την πτώση της τιμής στα εδώδιμα, πληρωμένοι διπλά.

Αλλά ο ιδιοκτήτης θα ήτανε ανόητος, βέβαια, να εγκαταλείψει ένα όφελος τόσο καθαρό! Αντί για εκατό ημέρες, λέει, εργασία δεν θα πληρώνω πια παρά πενήντα. Δεν είναι ο προλετάριος που θα ωφεληθεί, είμαι εγώ. Αλλά τότε θα παρατηρήσετε, ο προλετάριος θα είναι ακόμη πιο δυστυχισμένος από πρώτα, επειδή θα μένει άεργος μια φορά παραπάνω. Αυτό δεν με αφορά απαντά ο ιδιοκτήτης. Κάνω *χρήση* του δικαιώματός μου. Το πώς οι άλλοι αγοράζουν αγαθά, αν μπορούνε ή αναζητούνε αλλού κι αλλιώς την τύχη τους, είναι χιλιάδες και εκατομμύρια!

Κάθε ιδιοκτήτης τρέφει, στο βάθος της καρδιάς του, αυτή τη δολοφονική σκέψη. Και όπως με το συναγωνισμό, το μονοπώλιο και την πίστη, η επιδρομή επεκτείνεται πάντοτε, οι εργαζόμενοι βρίσκονται αδιάκοπα στερημένοι από το έδαφος. Η ιδιοκτησία είναι η στέρηση του πληθυσμού από τη γη.

Έτσι λοιπόν η γαιοπρόσοδος του ιδιοκτήτη, συνδυασμένη με τις προόδους της βιομηχανίας, αλλάζει σε άβυσσο το χαντάκι που ανοίχτηκε κάτω από τα πόδια του εργαζόμενου με το μονοπώλιο· το κακό χειροτέρεψε με το προνόμιο. Η γαιοπρόσοδος του ιδιοκτήτη δεν είναι πια η πατρική κληρονομιά των φτωχών, θέλω να πω αυτό το μέρισμα του αγροτικού προϊόντος που μένει ύστερα από την καλλιέργεια αφού τα έξοδα έχουν εξοφληθεί και που έπρεπε πάντοτε να χρησιμοποιηθεί σαν καινούργια ύλη εκμετάλλευσης στην εργασία, σύμφωνα μ' αυτή την ωραία θεωρία, που μας δείχνει το συσσωρευόμενο κεφάλαιο σαν μια γη αδιάκοπα να προσφέ-

ρεται στην παραγωγή και που όσο περισσότερο την εργάζονται, τόσο περισσότερο επεκτείνεται. Η γαιοπρόσοδος έγινε για τον ιδιοκτήτη το δείγμα της λαγνείας του, το όργανο των μοναχικών απολαύσεών του. Και σημειώστε πως ο ιδιοκτήτης που κάνει κατάχρηση, ένοχος μπροστά στη φιλανθρωπία και την ηθική, παραμένει δίχως μομφή μπροστά στο νόμο, απρόσβλητος στην πολιτική οικονομία. Να τρως το εισόδημά σου! Τι πιο ωραίο, το πιο ευγενικό, το πιο νόμιμο; Στην κοινή γνώμη του λαού όπως και των σοφών η μη-παραγωγική κατανάλωση είναι η αρετή ιδιαίτερα του γαιοκτήμονα, του ιδιοκτήτη. Όλα τα εμπόδια της κοινωνίας προέρχονται απ' αυτόν τον ανεξάλειπτο εγωϊσμό.

Για να ευκολυνθεί η εκμετάλλευση του εδάφους και να βάλεις τις διάφορες περιοχές σε επικοινωνία ένας δρόμος, ένα κανάλι είναι αναγκαίο. Αφού γίνει το χάραγμα θα θυσιαστεί εδώ μια παρυφή εκεί ένα στενό κομμάτι, μερικά εκτάρια άγονης γης και ο δρόμος άνοιξε. Αλλά, ο ιδιοκτήτης: δεν θέλω, φωνάζει με την ηχηρή φωνή του και μπροστά σ' αυτό το τρομερό veto , και ο εργολάβος δεν θα τολμούσε να περάσει ούτε από μακριά. Ωστόσο στο τέλος το κράτος τόλμησε να ανταπαντήσει: θέλω! Αλλά τι δισταγμούς, τι φόβους, τι διαταραχή πριν πάρει αυτή την ηρωϊκή λύση! Ο λαός έχει πληρώσει ακριβά αυτό το χτύπημα της εξουσίας, που οι πρωταίτιοι έγιναν ακόμα πιο απερίσκεπτοι από τους ιδιοκτήτες. Γιατί εγκαθίδρυσαν ένα προηγούμενο που οι συνέπειές του παρουσιάστηκαν απροσμέτρητες!... Υποσχέθηκαν πως ύστερα από το πέρασμα του Ρουβίκωνα, οι γέφυρες θα πέσουν και θα στηριχτούν σ' αυτό. Το να παραβιάζεις την ιδιοκτησία, τι καταπίεση! Η σκιά του Σπάρτακου παρουσιάζεται λιγότερο φοβερή[144].

Μέσα στα βάθη ενός εδάφους λιγότερο γόνιμου από φυσικού του, η τύχη και ύστερα η επιστήμη, γεννημένη από την τύχη, αποκαλύπτουν θησαυρούς καυσίμων. Είναι μια άμεση δωρεά της φύσης, αποθηκευμένη κάτω από το έδαφος της κοινής διαμονής και που καθένας έχει το δικαίωμα να απαιτήσει το μερίδιό του. Αλλά φτάνει ο ιδιοκτήτης, ο ιδιο-

κτήτης που η εκχώρηση του εδάφους του δόθηκε μονάχα για καλλιέργεια. Δεν θα ξαναπεράσετε, λέει, δεν θα παραβιάσετε την ιδιοκτησία μου! Σ' αυτό το αναπάντεχο, πρόσκληση για μεγάλη μάχη γίνεται ανάμεσα στους σοφούς. Οι μεν λένε πως η εξόρυξη δεν είναι πια το ίδιο πράγμα με την καλλιεργήσιμη γη και πρέπει ν' ανήκει στο κράτος, οι δε υποστηρίζουν πως ο ιδιοκτήτης έχει την ιδιοκτησία του πάνω και του κάτω της γης, cujus est solum, ejus est usque ad inferos. Γιατί αν ο ιδιοκτήτης, καινούργιος Κέρβερος διορισμένος για τη φύλαξη του Άδη, μπορεί ν' απαγορέψει την είσοδο, το δικαίωμα του κράτους δεν είναι παρά ένα πλάσμα. Πρέπει να ξαναγυρίσει στην απαλλοτρίωση. Που θα οδηγήσει αυτό; Το κράτος παραχωρεί: «Το βεβαιώνουμε άφοβα, λέει ο κ. Dunoyer στηριγμένος πάνω στον κ. Troplong·είναι πιο σωστό και πιο λογικό να πούμε πως τα ορυχεία είναι ιδιοκτησία του έθνους, όπως ήτανε άλλοτε ο ισχυρισμός πως η ιδιοκτησία ανήκε στο βασιλιά. Τα ορυχεία αποτελούν ουσιαστικά μέρος του εδάφους. Οφείλεται σε μια καλή θέληση πως ο κοινός νόμος λέει πως η ιδιοκτησία της επιφάνειας συνεπάγεται και το υπέδαφος. Που μπορούμε πραγματικά να κάνουμε τον χωρισμό;».

Ο κ. Dunoyer μπαίνει σε κόπο για μικρά πράγματα. Ποιός λοιπόν εμποδίζει να χωρίσουμε το ορυχείο από την επιφάνεια, όπως χωρίζουν καμιά φορά σε μια διαδοχή το πρώτο πάτωμα από το ισόγειο; Είναι αυτό ακριβώς που κάνουν πολύ καλά οι ιδιοκτήτες των ανθρακοφόρων γηπέδων στην επαρχία του Loire, όπου η υπόγειος ιδιοκτησία έχει σχεδόν παντού χωριστεί από την επιφανειακή ιδιοκτησία και έχει μεταμορφωθεί σε ένα είδος κυκλοφοριακής αξίας όπως οι πράξεις μιας ανώνυμης εταιρείας. Ποιός εμποδίζει ακόμα να δούμε το ορυχείο σαν μιαν καινούργια γη που χρειάζεται ένα δρόμο για εκχέρσωση;... Αλλά ο Ναπολέων, ο εφευρέτης της χρυσής τομής, ο πρίγκηπας των θεωρητικών τα ήθελε διαφορετικά· το συμβουλευτικό σώμα του κράτους, ο κ. Troplong και ο κ. Dunoyer το επιδοκίμασαν· δεν υπάρχει λόγος να ξαναγυρίσουμε. Ένας συμβιβασμός έγινε κάτω από δεν ξέρω ποιες ασήμαντες επιφυλάξεις· οι ιδιοκτήτες βρέθηκαν ωφε-

λημένοι από την αυτοκρατορική μεγαλοδωρία· πώς αναγνώρισαν την εύνοια αυτή;

Είχα περισσότερο από μιά φορά την ευκαιρία να μιλήσω για την συνένωση των γαιανθρακορυχείων του Loire. Ξανάρχομαι πάνω σ' αυτό για τελευταία φορά. Στην επαρχία αυτή, την πιο πλούσια στο βασίλειο από ανθρακοφόρα στρώματα, η εκμετάλλευση έγινε στην αρχή με τον πιο δαπανηρό και παράλογο τρόπο. Το συμφέρον των γαιανθρακορυχείων, των καταναλωτών και των ιδιοκτητών απαιτούσε η εξόρυξη να γίνεται συνολικά. Δεν το θέλουμε, το ξανάλεγαν δεν ξέρω πόσα χρόνια οι ιδιοκτήτες. Και μπλέχτηκαν σε έναν τρομερό συναγωνισμό που το αποτέλεσμα ήτανε να το πληρώσουν με την ερήμωση των ανθρακορυχείων. Ήτανε δικαίωμά τους; Τόσο ισχυρό, που είδαμε το κράτος να τα φέρνει σκούρα όταν επιχείρησε να τους βγάλει.

Τελικά οι ιδιοκτήτες, οι περισσότεροι τουλάχιστο, το παραδέχτηκαν και συνεταιρίστηκαν. Δίχως αμφιβολία υποχώρησαν στη λογική, στα κίνητρα της συντήρησης, της καλής τάξης, στο γενικό ιδιωτικό συμφέρον. Στο εξής, οι καταναλωτές θα είχαν τα καύσιμα φτηνά, οι ανθρακωρύχοι μια ομαλή εργασία και ασφαλισμένο μισθό. Τι κεραυνοί από επευφημίες στο δημόσιο! Τι εγκώμια μέσα στις ακαδημίες! Τι διακοσμήσεις γι' αυτή την ωραία χειρονομία! Δεν διερωτήθηκαν αν η συνένωση είναι σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα του νόμου, που ασφαλίζει την ένωση των εκχωρήσεων· δεν έβλεπαν παρά το πλεονέχτημα της ένωσης και θεωρούσαν σαν αποδειγμένο πως ο νομοθέτης δεν θέλησε ούτε μπορούσε να θέλει άλλο πράγμα παρά την ευημερία του λαού: Satus populi suprema lex esto.

Διάψευση! Καταρχήν δεν ήτανε η λογική που οδήγησε τους ιδιοκτήτες στη συνένωση· δεν υποτάχθηκαν παρά στη δύναμη. Στο μέτρο που ο ανταγωνισμός τους χαντάκωνε, τάχθηκαν με το μέρος του νικητή και προλάβαιναν με την αυξανόμενη μάζα τους τις παρεκτροπές των διαφωνούντων. Ύστερα, ο συνεταιρισμός έγινε ένα ομαδικό μονοπώλιο. Η τιμή του εμπορεύματος αυξήθηκε, αυτό για την κατανάλωση·

ο μισθός ελαττώθηκε, αυτό για την εργασία. Τότε το δημόσιο λυπάται· ο νομοθέτης σκέπτεται να παρέμβει· ο ουρανός φοβέριζε μ' ένα κεραυνοβόλημα· η Εισαγγελία επικαλείται το άρθρο 419 του ποινικού κώδικα που υπερασπίζει τη συνένωση, αλλά που επιτρέπει σε κάθε μονοπωλητή να συνεταιριστεί και δεν προβλέπει κανένα μέτρο για την τιμή των εμπορευμάτων· η διοίκηση επικαλείται στο νόμο του 1810 που, θέλοντας να ευνοήσει την εκμετάλλευση, καταμερίζοντας τις εκχωρήσεις είναι πιο ευνοϊκός παρά αντίθετος στη συνένωση· και οι δικηγόροι αποδείχνουν με μνημόνια, αποφάσεις, επιχειρήματα οι μεν πως η συνένωση είναι δικαίωμά τους οι άλλοι πως δεν είναι δικαίωμά τους. Ωστόσο ο καταναλωτής διερωτάται: Είναι σωστό να πληρώνω τα έξοδα της τοκογλυφίας και του συναγωνισμού; Είναι σωστό αυτό που έχει δοθεί στους ιδιοκτήτες χάρισμα να μου έρχεται τόσο ακριβό; Να βάλετε μια διατίμηση! Δεν το θέλουμε απαντάνε οι ιδιοκτήτες. Και προκαλώ το κράτος να κάμψει την αντίστασή τους μ' ένα χτύπημα της εξουσίας, που όμως δεν λύνει τίποτα ή με μιαν αποζημίωση, που όμως είναι να εγκαταλείπεις τα πάντα.

Η ιδιοκτησία είναι α-κοινωνική, όχι μονάχα σαν κατοχή, αλλά επίσης σαν παραγωγή. Απόλυτη κυρίαρχος των οργάνων της δουλειάς, δεν αποδίνει παρά ατελή προϊόντα, δόλια, μισητά. Ο καταναλωτής δεν εξυπηρετείται πια, του κλέβουν τα λεφτά του. Δεν ξέρετε, θα 'λεγαν στον γαιοκτήμονα, να περιμένετε μερικές μέρες για να μαζέψετε τα φρούτα σας, να ξεκαθαρίσετε το στάρι, να ξεράνετε το σανό, να μη νερώνετε το γάλα, να ξεπλύνετε τρίβοντας τα βαρέλια, να φροντίζετε περισσότερο τις συγκομιδές σας, να κερδίζετε λιγότερα και να κάνετε περισσότερα; Είσαστε επιβαρυμένοι: Παραιτηθείτε από ένα μέρος της κληρονομιάς σας. Τι ανοησία! απαντάει με ύφος μαρκησίου ο ιδιοκτήτης. Είκοσι πλέθρα άσχημα καλλιεργημένα αποδίνουν πάντοτε περισσότερο από δέκα που χρειάζονται περισσότερο χρόνο περιποίησης και θα διπλασιάσουν τα έξοδα. Με το σύστημά σας η γη θα έτρεφε διπλάσιους ανθρώπους. Αλλά τι με νοιάζει γι' αυτό; Πρόκειται για

το εισόδημά μου. Σχετικά τώρα με την ποιότητα των προϊόντων μου θα είναι πάντοτε αρκετά καλά για κείνους που τα τρώνε. Πιστεύετε τον εαυτό σας έμπειρο, αγαπητέ μου σύμβουλε, αλλά δεν είσαι παρά ένα παιδί. Σε τι θα χρησίμευε να είσαστε ιδιοκτήτες αν πουλούσατε μονάχα αυτά που αξίζουν να π[illegible] τη αγορά και με σωστή τιμή μάλιστα;... Δεν το καταλαβαίνω...

[illegible] πείτε, η αστυνομία θα κάνει το καθήκον της! Η αστυν[illegible] ξεχνάτε πως η δράση της αρχίζει ακριβώς όταν το κακό έχει γίνει; Η αστυνομία, αντί να επιβλέπει την παραγωγή, επιθεωρεί το προϊόν. Αφού επέτρεψε στον ιδιοκτήτη να καλλιεργήσει, να συλλέξει, να κατασκευάσει δίχως συνείδηση, παρουσιάζεται για να παραβλέψει τα πράσινα φρούτα, να αναταράξει τα δοχεία από το νοθευμένο γάλα, τα νοθευμένα βαρέλια της μπύρας και του κρασιού, να ρίξει στην κατανάλωση κρέατα απογορευμένα. Και όλα αυτά με τις επιδοκιμασίες των οικονομολόγων και του όχλου, που θέλησαν να σεβαστούν την ιδιοκτησία αλλά δεν υποφέρουν την ελευθερία του εμπορίου: Ε! βάρβαροι! Είναι η αθλιότητα του καταναλωτή που προκαλεί το ξόδεμα αυτού των ακαθαρσιών. Γιατί, αν δεν μπορείτε να εμποδίσετε τις κακές ενέργειες του ιδιοκτήτη, εμπόδιζετε το φτωχό να ζει άσχημα; Δεν νομίζετε πως είναι καλύτερα να έχει κολικούς παρά να πεθάνει από την πείνα;

Πείτε σ' αυτόν το βιομήχανο πως αυτό είναι μια πράξη άνανδρη, αχρεία, ανήθικη, κερδοσκοπία πάνω στην απελπισία του φτωχού, στη απειρία των παιδιών· δεν θα σας καταλάβει καθόλου. Αποδείξτε του πως με μιαν απερίσκεπτη υπερπαραγωγή, με κακοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις, διακυβεύει μαζί με την περιουσία του και την επιβίωση των εργατών του· πως αν δεν τον νοιάζει για το συμφέρον του, όμως αξίζει να φροντίσει για τόσες οικογένειες που τον περιτριγυρίζουν· πως με τις αυθαιρεσίες των ευνοουμένων του δημιούργησε γύρω του την αποθάρρυνση, την κολακία και το μίσος. Ο ιδιοκτήτης αμύνεται: Δεν είμαι το αφεντικό; Και επειδή είμαι καλός για μερικούς, ισχυρίζεστε να κάνω την κα-

λοσύνη μου δικαίωμα για όλους; Πρέπει να την δίνω σε όποιον οφείλει να με υπακούει; Αυτός ο οίκος είναι ο δικός μου· αυτό που αρμόζει πως πρέπει να γίνει για τη διεύθυνση των υποθέσεών μου, μόνος εγώ μπορώ να κρίνω γι' αυτές. Μήπως οι εργάτες μου είναι οι σκλάβοι μου; Αν η διαγωγή μου και οι καταστάσεις μου δεν τους αρέσει και βρίσκουν αλλού καλύτερα, ποιός τους εμποδίζει! Θα είμαι ο πρώτος που θα τους συγχαρώ. Εξαιρετικοί φιλάνθρωποι ποιός λοιπόν σας εμποδίζει να ανοίξετε εργοτάξια; Κάντε, δώστε το παράδειγμα· αντί για την γλυκειά ζωή που περνάτε καταπατώντας την αρετή, μοντάρετε μια φάμπρικα και μπείτε σε δράση! Τι βλέπουμε στο κάτω-κάτω από την παρουσία σας πάνω στη γη! Όσο για συνεταίρους! Καλύτερα η χρεωκοπία, καλύτερα ο θάνατος!...

Έτσι η ιδιοκτησία χωρίζει τον άνθρωπο από τον άνθρωπο εκατό φορές περισσότερο που δεν το έκανε το μονοπώλιο. Ο νομοθέτης, από καθαρά κονωνική άποψη πίστεψε πως όφειλε να δώσει στη κατοχή τις πιο ισχυρές εγγυήσεις και βρέθηκε να έχει αφαιρέσει από τον εργαζόμενο ακόμα και την ελπίδα, εξασφαλίζοντας στον μονοπωλητή ισοβίως τον καθημερινό καρπό των αρπαγών του. Ποιός μεγάλος ιδιοκτήτης δεν κάνει κατάχρηση της δύναμής του για να εξαναγκάσει τον μικρό; Ποιός σοφός, που έχει πάρει αξίωμα, δεν αποσπά ένα κέρδος με την επίδρασή του και το πατρονάρισμά του; Ποιός φιλόσοφος, με υπόληψη στη Βουλή δεν βρίσκει τρόπο, με το πρόσχημα να ερμηνεύσει, να αναθεωρήσει ή να σχολιάσει, να στηρίξει τη φορολογία πάνω στη φιλοσοφία; Ποιός επιθεωρητής σχολείων δεν είναι έμπορας του αλφαβητάριου; Η πολιτική οικονομία είναι καθαρή από κάθε συναλλαγή και η θρησκεία από κάθε ιεροκαπηλεία; Είχα την τιμή να είμαι επικεφαλής τυπογραφείου και πούλησα τη δωδεκάδα κατηχήσεων, από πέντε φύλλα, τριάντα δεκάρες. Ύστερα, ο επίσκοπος της περιοχής που του εκχωρήθηκε το μονοπώλιο των θρησκευτικών βιβλίων και η τιμή της κατήχησης ανέβηκε από έντεκα λεπτά σε σαράντα. Ο κύριος πραγματοποιούσε κάθε χρόνο, πάνω σ' ένα μόνο

μέρος, ένα κέρδος καθαρό από 50.000 φράγκα. Τέτοιο πρόβλημα δεν μπήκε στην Ακαδημία παρά για να δώσει την ευκαιρία για ένα θρίαμβο τέτοιων ανθρώπων. Η τιτλούχος επιστήμη φράζει το δρόμο της λαϊκής επιστήμης· η θρησκεία και η ηθική κερδοσκοπούν με το προνόμιο, όπως ο ασβέστης και το κάρβουνο· το προνόμιο φτάνει ίσαμε την τιμή της αρετής και οι έπαινοι που απονέμονται στο θέατρο Mazarin για την ενθάρρυνση της νεολαίας και για την πρόοδο της επιστήμης δεν είναι πια παρά το σύμβολο της ακαδημαϊκής φεουδαρχίας.

Και όλες αυτές οι καταχρήσεις της εξουσίας, οι σφετερισμοί, οι αισχοκέρδειες, όχι από την άνιση κατάχρηση , αλλά από την ισότητα της χρήσης, είναι πολύ νόμιμες στην ιδιοκτησία. Δίχως αμφιβολία ο δημόσιος υπάλληλος που ο έλεγχός του δίνεται από το νόμο για την ελεύθερη κυκλοφορία ενός εμπορεύματος ή την αποδοχή μιας προμήθειας, δεν έχει το δικαίωμα να καπηλεύσει τον έλεγχό του. Επίσης δεν είναι διόλου έτσι οπως τα νομίζουμε. Μια τέτοια πράξη θα βρίσκεται σ' αντίθεση με την αρετή των υπαλλήλων της εξουσίας, θα έπεφτε στη δίωξη του ποινικού κώδικα και δεν θα το ξανάκανε. Αλλά θα συμφωνήσετε πως αυτός που το εγκρίνει δεν μπορεί να επιδοκιμάσει τίποτα καλύτερα παρά αυτό που ξέρει να κάνει, επειδή η επιδοκιμασία του είναι αναγκαστικά σε αναλογία με τα μέσα του. Επόμενα καθώς δεν απαγορεύεται διόλου στους επιθεωρητές και ελεγκτές της εξουσίας να κάνουν από μόνοι τους αυτό που είναι επιφορτισμένοι να επιδοκιμάσουν στους άλλους και ακόμη περισσότερο να πάρουν μέρος και να ενδιαφερθούν σ' αυτό που πρέπει να πέφτει κάτω από την έγκρισή τους και καθώς σε κάθε είδους υπηρεσία ο μισθός και το κέρδος είναι νόμιμα, προκύπτει πως η αποστολή που τους ανατέθηκε, για παράδειγμα, στο πανεπιστήμιο και στους επισκόπους να εγκρίνουν ή όχι μερικές συγγραφικές εργασίες , συγκροτιέται σε όφελος των επισκόπων και των πανεπιστημιακών ένα μονοπώλιο. Και αν ο νόμος, βρισκόμενος ο ίδιος σ' αντίθεση, θελήσει να το εμποδίσει, η δύναμη των πραγμάτων πιο δυνατή από το νόμο τα

επαναλαμβάνει αδιάκοπα κι αντί για μια διοίκηση δεν έχουμε πια παρά τη δωροδοκία και το ψέμα...

Ένας φτωχός εργάτης έχοντας τη γυναίκα του σε κίνδυνο από κακή γέννα, στην απελπισία του κάλεσε ένα γιατρό. Χρειάζονται 200 φράγκα λέει ο γιατρός, αλλοιώς δεν έρχομαι. Θεέ μου! απαντάει ο εργάτης το νοικοκυριό μου δεν αξίζει 200 φράγκα· θα πρέπει λοιπόν η γυναίκα μου να πεθάνει ή θα μείνουμε γυμνοί όλοι, το παιδί, αυτή και εγώ!

Αυτός ο μαιευτήρας – που ο Θεός τον χαίρεται! – ήτανε ωστόσο ένας άξιος άνθρωπος, θαυμάσιος και γλυκός, μέλος πολλών σοφών και φιλανθρώπων εταιρειών· στο τζάκι του ένας χάλκινος Ιπποκράτης. Ήτανε ανίκανος να λυπηθεί ένα παιδί και θα θυσιαζότανε για τη γάτα του. Η απόκρουσή του δεν προερχότανε από τη σκληρότητά του, ήτανε η τακτική. Για έναν γιατρό που περιμένει για δουλειά η αφοσίωση δεν έχει παρά ένα λόγο. Για την αποχτημένη πελατεία, αφού μιά φορά απόχτησε φήμη την επιφυλάσσει για τους πλούσιους πληρωτές και εκτός από την ευκαιρία για επίδειξη, αποδιώχνει τους άλλους. Τι θα ήτανε, αν έπρεπε όπως η περίπτωση αυτή να γιατρεύει τους άρρωστους απερίσκεπτα; Το ταλέντο, η φήμη είναι ιδιότητες πολύτιμες που πρέπει να τις εκμεταλλεύεσαι κι όχι να τις σπαταλάς.

Το παράδειγμα που ανάφερα είναι ένα από τα πιο ανώδυνα· τι τρόμος, αν διεισδύσω στο βάθος της ιατρικής κατάστασης! Θα μου πείτε δεν υπάρχουν εξαιρέσεις; Εξαιρώ όλους. Κάνω την κριτική της ιδιοκτησίας, όχι των ανθρώπων. Η ιδιοκτησία στο Vincent de Paul όπως και στο Harpagon είναι πάντοτε απάνθρωπη και ίσαμε να οργανωθεί η Ιατρική υπηρεσία, γινότανε με το γιατρό όπως με το σοφό, το δικηγόρο, τον καλλιτέχνη: ήτανε ένα υποβαθμισμένο άτομο με τον τίτλο του, σε σχέση με τον τίτλο του ιδιοκτήτη.

Έτσι η ιδιοκτησία γίνεται όλο και πιο α-κοινωνική στο μέτρο που διανέμεται σε έναν πιο μεγάλο αριθμό ατόμων. Αυτό που φαίνεται να γλυκαίνει, να εξανθρωπίζει την ιδιοκτησία, το ομαδικό προνόμιο, είναι ακριβώς αυτό που δείχνει την ιδιοκτησία στην ασχήμια της: η καταμερισμένη ιδιο-

κτησία, η απρόσωπη ιδιοκτησία είναι η χειρότερη από τις ιδιοκτησίες. Ποιός δεν καταλαβαίνει σήμερα πως η Γαλλία καλύπτεται *από μεγάλες κομπανίες*, πιο τρομερές, πιο άπληστες κι από τις περίφημες συμμορίες που ο γενναίος Duguesclin απάλαξε τη Γαλλία!..

Ν' αποφύγουμε να πάρουμε σαν συνεταιρισμό την κοινότητα της ιδιοκτησίας. Ο ιδιοκτήτης-άτομο μπορεί ακόμα να είναι επιδεκτικός στον πόνο, στη δικαιοσύνη, στη ντροπή· ο ιδιοκτήτης-συνένωση είναι δίχως ευαισθησίες, δίχως τύψεις. Είναι ένα φανταστικό ον, αλύγιστο, δίχως πάθος και αγάπη, που δρα κι ενεργεί μέσα στο κύκλο της ιδέας του, όπως η μυλόπετρα σπάει το σπόρο. Η ιδιοκτησία θα τελειώσει με το μετασχηματισμό της αρχής της κι όχι με μιάν ακαθόριστη συμμετοχή. Και γι' αυτό η δημοκρατία ή το σύστημα της καθολικής ιδιοκτησίας, που μερικοί άνθρωποι τόσο αδοκίμαστοι όσο και τυφλοί, επιμένουν να κηρύχνουν στο λαό είναι ανίσχυρο να δημιουργήσει την κοινωνία.

Από όλες τις ιδιοκτησίες, η πιο μισητή είναι αυτή που έχει σαν πρόφαση το ταλέντο.

Δείξτε σε έναν καλλιτέχνη, με τη σύγκριση των καιρών και των ανθρώπων, πως η ανισότητα των έργων τέχνης στους διάφορους αιώνες προέρχεται από τις διακυμαινόμενες κινήσεις της κοινωνίας, από την αλλαγή των πίστεων και από την κατάσταση των πνευμάτων· πως όσο αξίζει η κοινωνία τόσο αξίζει κι ο καλλιτέχνης· πως ανάμεσα σ' αυτόν και τους συγχρόνους του υπάρχει μιά κοινότητα αναγκών των υποχρεώσεών τους και των σχέσεών τους, έτσι που αξία όπως ο μισθός μπορεί πάντοτε να προσδιοριστεί με ακρίβεια· πως θα 'ρθεί καιρός όπου οι κανόνες της φιλοκαλίας, οι νόμοι της επινόησης, της σύνθεσης και της εκτέλεσης έχοντας ανακαλυφτεί, η τέχνη θα χάσει τον θεϊκό της χαρακτήρα και θα πάψει να είναι το προνόμιο μερικών εξαιρετικών φύσεων. Όλες αυτές οι ιδέες θα φανούν στον καλλιτέχνη στο έπακρο γελοίες.

Πείτε του: έχετε κάνει ένα άγαλμα και μου προτείνετε να το αγοράσω. Το θέλω πολύ. Αλλά το άγαλμα αυτό, για να εί-

ναι αληθινό άγαλμα και για να σας δώσω την τιμή, πρέπει να συγκεντρώνει μερικές προϋποθέσεις ποίησης και πλαστικότητας που μονάχα με το κοίταγμά του θα μπορούσα ν' αποκαλύψω, αν και ποτέ δεν έχω δει άγαλμα και είμαι ολοκληρωτικά ανίκανος να φτιάξω ένα. Αν αυτές οι προϋποθέσεις δεν έχουν εκπληρωθεί, όποιες δυσκολίες κι αν έχετε νικήσει, όσο ανώτερη κι αν φαίνεται η τέχνη σας από την άποψή μου, έχετε κάνει ένα έργο *άχρηστο*. Η εργασία σας δεν *αξίζει* τίποτα· δεν εκπληρώνει το σκοπό και δεν χρησιμεύει παρά να διεγείρει τη λύπη μου για την ανικανότητά σας, για την αδυναμία σας. Γιατί δεν είναι διόλου μια σύγκριση ανάμεσα σε σας και σε μένα, αλλά ανάμεσα στην εργασία σας και το ιδεατό σας. Θα με ρωτήσετε, ύστερα απ' αυτά, σε ποιά τιμή πρέπει να το πουλήσετε στην περίπτωση που είναι πετυχημένο; Θα σας απαντήσω πως η τιμή αυτή είναι αναγκαστικά ανάλογη με την ικανότητά μου και προσδιορίζεται σαν μέρος ακριβώς των εξόδων μου. Όμως ποιά είναι αυτή η αναλογία; ακριβώς το ισότιμο που σας έχει στοιχίσει το άγαλμα.

Αν ήτανε δυνατό ο καλλιτέχνης που του μιλήσαμε με μια τέτοια γλώσσα να αισθανθεί τη δύναμη και το σωστό της γλώσσας αυτής, θα ήτανε σαν το λογικό να έχει αντικαταστήσει τη φαντασία και θ' άρχιζε να μην είναι πια καλλιτέχνης.

Αυτό που ιδιαίτερα σοκάρει την τάξη αυτή των ανθρώπων είναι πως τολμάνε να διατιμήσουν το ταλέντο τους. Για να τους καταλάβετε, το βάρος και το μέτρο είναι ασυμβίβαστα με την αξία της τέχνης. Αυτή η μανία να τα εμπορεύονται όλα είναι το σημάδι μιάς σε παρακμή κοινωνίας, που μέσα σ' αυτή δεν μπορούν να παραχθούν αριστουργήματα, γιατί δεν ξέρουν να τα αναγνωρίσουν. Και πάνω σ' αυτό θα ήθελα να ξεκαθαρίσω το πνεύμα των ανθρώπων της τέχνης, όχι με συλλογισμούς και με θεωρίες που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν, αλλά με ένα γεγονός.

Στην τελευταία έκθεση, 4.200 αντικείμενα τέχνης εκτέθηκαν από περίπου 1.800 καλλιτέχνες. Αξίζοντας κατά μέσο όρο 300 φράγκα, η εμπορική αξία του καθενός απ' αυτά τα αν-

τικείμενα (αγάλματα, πίνακες, πορτραίτα, γκραβούρες, κ.λπ), είναι σίγουρο πως δεν έπεσε πολύ κάτω από την αλήθεια. Έστω λοιπόν μια συνολική αξία από 1.260.000 φρ. προϊόν των 1.800 καλλιτεχνών. Ας υποθέσουμε πως η δαπάνη για μάρμαρο, πανί, επιχρύσωμα, μοντέλα, μελέτη, δοκιμασία, προβληματισμοί κ.λπ. είναι κατά μέσο όρο 100 φράγκα καθώς και η εργασία τριών μηνών, μένουν καθαρά 840.000 φράγκα, δηλαδή 466 φρ. και 65 λεπτά για τον καθένα σε 90 μέρες.

Αλλά αν σκεφτούμε πως οι 1.800 καλλιτέχνες που έχουν εκθέσει και που σχεδόν οι μισοί αποκλείστηκαν από τους κριτές, σχηματίζουν, αποτελούν σύμφωνα με την κρίση των ιδίων, την καλύτερη και την πιο ωραία από τις καλλιτεχνικές παραγωγές του χρόνου· πως ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αυτής αποτελείται από πορτραίτα που η ανταμοιβή τους ολοκληρωτικά χαριστική ξεπερνάει κατά πολύ την τρέχουσα τιμή των αντικειμένων τέχνης· πως μια αξιοσημείωτη ποσότητα των αξιών που εκτέθηκαν έμεινε απούλητη· πως έξω από την έκθεση αυτή ένα πλήθος κατασκευαστών εργάζεται με τιμές πολύ κάτω από την εμπορία της έκθεσης· πως ανάλογες παρατηρήσεις ταιριάζουν και στη μουσική, στο χορό, και σ' όλες τις κατηγορίες της τέχνης: θα βρούμε πως ο μέσος μισθός του καλλιτέχνη δεν φτάνει τα 1200 φρ. και πως για το καλλιτεχνικό πλήθος, όπως και για το βιομηχανικό η ευημερία εκφράζεται με την συντριπτική φόρμουλα του κ. Chevalier: *56 λεπτά την ημέρα κατά κεφαλή*

Και καθώς η αθλιότητα ξεπηδάει περισσότερο από την αντίθεση, το κοντράστ, και πως ο καλλιτέχνης αναστρέφεται πάντοτε με την πολυτέλεια, έγινε παροιμία πως καμιά αθλιότητα δεν είναι ίση με τη δική του: si est dolor, sicut dolor meus!

Και γιατί αυτή η ισότητα μπροστά στην κοινωνική οικονομία των εργασιών της τέχνης και της βιομηχανίας; Είναι γιατί έξω από την αναλογικότητα των προϊόντων δεν υπάρχει πλούτος και πως η τέχνη, ανώτατη έκφραση του πλούτου που είναι ουσιαστικά ισότητα και αναλογία, είναι απ' αυτό και

μόνο το σύμβολο της ανθρωπιστικής ισότητας και αδελφικότητας. Μάταια η αλαζονεία διαμαρτύρεται και δημιουργεί παντού τις διακρίσεις της, και τα προνόμιά της: η αναλογία παραμένει αλύγιστη. Οι εργαζόμενοι παραμένουν μεταξύ τους αλληλέγγυοι και η φύση επιφορτίζεται να τιμωρήσει τις παραβάσεις τους. Αν η κοινωνία καταναλώνει σε είδη πολυτελείας 5% του προϊόντος της, θα απασχολήσει σ' αυτή την παραγωγή το εικοστό από τους εργαζόμενούς τους. Η τάξη των καλλιτεχνών μέσα στην κοινωνία θα είναι τότε αναγκαστικά ίση με την βιομηχανική τάξη. Όσο για τα άτομα η κοινωνία τα αφήνει στις ενώσεις: γιατί η κοινωνία που πραγματώνει τα πάντα με το άτομο, δεν κάνει τίποτα γι' αυτό δίχως τη συγκατάθεσή του. Όταν λοιπόν ένας καλλιτέχνης αφαιρεί για τον εαυτό του εκατό μερίδια από το γενικό εισόδημα, υπάρχουν 99 από τους συναδέλφους του που εξευτελίζονται γι' αυτόν ή και που πεθαίνουν στο αχυρόστρωμα: ο λογαριασμός αυτός είναι τόσο σίγουρος, τόσο ελεγμένος όσο και η εκκαθάριση ενός ταμείου.

Το πως οι καλλιτέχνες το γνωρίζουν βγαίνει από τα λεγόμενά τους: δεν είναι ο παντοπώλης που εμπορεύεται, είναι η ανάγκη η ίδια που προσδιορίζει τις τιμές των πραγμάτων. Αν σε κάποιες εποχές τα προϊόντα της τέχνης ήτανε στα ύψη, όπως στους αιώνες του Λέοντα του Χ, των ρωμαϊκών αυτοκρατόρων και του Περικλή, αυτό οφείλεται σε αιτίες ειδικές και ευνοϊκές που έπαψαν να υπάρχουν. Ήτανε το χριστιανικό χρυσάφι, η αμοιβή από τα συγχωροχάρτια που πλήρωνε τους ιταλούς καλλιτέχνες· ήτανε το χρυσάφι των νικημένων εθνών που, κάτω από τους αυτοκράτορες, πλήρωναν τους Έλληνες καλλιτέχνες· ήτανε η εργασία των σκλάβων που την πλήρωνε στην εποχή του Περικλή. Ήρθε η ισότητα: μήπως οι *φιλελεύθερες τέχνες* θέλουν να ξαναρθούμε στην εποχή των σκλάβων και να παραιτηθούν από το όνομά τους;

Το ταλέντο είναι συνήθως το χαρακτηριστικό, η ιδιότητα μιας δυσάρεστης φύσης, που η δυσαρμονία των ικανοτήτων δημιουργεί μια εξαιρετική ειδικοποίηση, τερατώδη πολλές φορές. Ένας άνθρωπος με χωρίς διόλου χέρια έγραψε με την

κοιλιά του, αυτή είναι η εικόνα του ταλέντου. Επίσης γεννιόμαστε όλοι καλλιτέχνες: η ψυχή μας, όπως και το πρόσωπό μας, απομακρύνεται πάντοτε περισσότερο ή λιγότερο από το ιδανικό μας· τα σχολεία μας είναι ιδρύματα ορθοπεδικά όπου, καθοδηγώντας την ανάπτυξη, διορθώνουν τις δυσμορφίες της φύσης. Να γιατί, η εκπαίδευση όλο και περισσότερο τείνει προς την καθολικότητα, δηλαδή στην ισορροπία των ταλέντων και των γνώσεων· κι ακόμα ο καλλιτέχνης δεν είναι δυνατό να υπάρξει παρά όταν είναι περικυκλωμένος από μια κοινωνική μερίδα που ζει στην πολυτέλεια. Σχετικά με την όψη της τέχνης η κοινωνία τα κάνει σχεδόν όλα: ο καλλιτέχνης είναι πιο περισσότερο μέσα στο μυαλό των ζηλωτών παρά σ' ένα ακρωτηριασμένο ον που διεγείρει τον θαυμασμό τους.

Με την επίδραση της ιδιοκτησίας ο καλλιτέχνης μειωμένος στην λογική του, ακόλαστος στα ήθη του, γεμάτος περιφρόνηση για τους συναδέλφους που με τις διαδόσεις τους τον κάνουν να αξίζει μόνος αυτός, ακοινώνητος και δίχως αξιοπρέπεια, είναι η ακάθαρτη εικόνα του εγωισμού. Σ' αυτό το ηθικό καλό δεν είναι παρά συμβατική υπόθεση, ύλη για γελοιογραφίες. Η ιδέα του δίκιου και της τιμής γλιστράει στην καρδιά του δίχως να πιάνει ρίζες και από όλες αυτές τις τάξεις της κοινωνίας, η τάξη των καλλιτεχνών είναι η πιο φτωχιά από δυνατές ψυχές και από ευγενικούς χαρακτήρες. Αν ταξινομούσαμε τα κοινωνικά επαγγέλματα σύμφωνα με την επίδραση που αυτά έχουν ασκήσει πάνω στον πολιτισμό με την δράση της θέλησης, το μέγεθος των συναισθημάτων, την δύναμη των παθών, τον ενθουσιασμό για την αλήθεια και για την δικαιοσύνη και κάνοντας αφαίρεση για την αξία των θεωριών: οι παπάδες και οι φιλόσοφοι θα έπιαναν την πρώτη σειρά, θα ακολουθούσαν οι άνθρωποι του Κράτους, ύστερα οι έμποροι, οί βιομήχανοι, οι γεωργοί· τέλος οι σοφοί και οι καλλιτέχνες[145].

Ενώ ο παπάς στην ποιητική του γλώσσα, βλέπει τον εαυτό του σαν τον ζωντανό ναό του Θεού· ενώ ο φιλόσοφος λέει στον εαυτό του: να ενεργείς έτσι που καθεμιά από τις

πράξεις σου να μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν μοντέλο και σαν κανόνας: ο καλλιτέχνης παραμένει αδιάφορος στην σημασία του έργου του· δεν κοιτάει καθόλου να προσωποποιήσει μέσα του τον τύπο που θέλει να είναι, αφαιρεί τον εαυτό του· εκμεταλλεύεται το ωραίο και το ιδανικό, δεν το λατρεύει· βάζει το Χριστό στο πανί, τον ζωγραφίζει αλλά δεν τον κουβαλάει, όπως ο άγιος Ιγνάτιος στην πλάτη του.

Ο λαός, που το ένστικτό του είναι πάντοτε τόσο σίγουρο, διατηρεί την μνήμη των νομοθετών και των ηρώων· λίγο ανησυχεί για τα ονόματα των καλλιτεχνών. Από πολύ καιρό στην τραχιά αγνότητά του δεν αισθάνεται γι' αυτούς παρά αποστροφή και περιφρόνηση, σαν να έχει αναγνωρίσει σ' αυτούς τους μπογιατζήδες της ανθρώπινης ζωής τους πρωταίτιους των παθών του, τους συνεργούς της καταπιεσής του. Ο φιλόσοφος έχει επισημάνει στα βιβλία του αυτή την περιφρόνηση του λαού γι' αυτές τις τέχνες της πολυτέλειας· ο νομοθέτης τους έχει καταγγείλει στο δικαστή· η θρησκεία υπακούοντας στα ίδια συναισθήματα τους έχει γεμίσει αναθέματα. Η τέχνη, δηλαδή η πολυτέλεια, η ευχαρίστηση, η μακαριότητα είναι τα έργα και οι πομπές του Σατανά που παραδίνουν το χριστιανό στην αιώνια καταδίκη. Και δίχως να θέλουμε να καταδικάσουμε μια τάξη ανθρώπων που η γενική διαφθορά την έκανε τόσο υπολογίσιμη όσο καμιά άλλη και που ύστερα απ' όλα αυτά χρησιμοποιεί τα δικαιώματά της, τολμώ να πω πως ο χριστιανικός μύθος δικαιώθηκε. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά η τέχνη είναι μια αδιάκοπη προσβολή στη λαϊκή αθλιότητα μια μάσκα της ακολασίας'[44]. Με την ιδιοκτησία, το καλύτερο που υπάρχει στον άνθρωπο γίνεται αδιάκοπα το χειρότερο: corruptio optimi pessima.

Να εργάζεστε, επαναλαμβάνουν αδιάκοπα στο λαό οι οικονομολόγοι· να εργάζεστε, να αποταμιεύετε, να κεφαλαιοποιείτε, να γίνετε και σεις ιδιοκτήτες. Σαν να τους έλεγαν: εργάτες, ήσαστε οι νεοσύλλεκτοι της ιδιοκτησίας. Καθένας από σας κουβαλάει στο σάκκο του την βέργα που χρησιμεύει να τον διορθώσει και μπορεί να του χρησιμέψει μια μέρα να διορθώσει τους άλλους. Υψωθείτε με την εργασία μέχρι την

ιδιοκτησία· και όταν θα έχετε χορτάσει από την ανθρώπινη σάρκα, δεν θα θέλετε πια άλλο κρέας και θάχετε αναπληρώσει τις μεγάλες νηστείες σας.

Πέφτετε από το προλεταριάτο στην ιδιοκτησία! Από την σκλαβιά στην τυραννία, δηλαδή σύμφωνα με τον Πλάτωνα, πάντοτε μέσα στην σκλαβιά! Και ωστόσο η κατάσταση του σκλάβου δεν είναι πια υποφερτή, πρέπει να προχωρήσετε για να απελευθερωθείτε από την μισθωτή εργασία, να γίνετε καπιταλιστές, να γίνετε τύραννοι! Η ιδιοκτησία δεν είναι μέσα στην ανθρωπότητα πράγμα εκλογής, είναι η απόλυτη τάξη του πεπρωμένου. Δεν θα γίνετε ελεύθεροι παρά ύστερα από την εξαγορά σας, με την υποδούλωση των αφεντικών σας.

Μια ωραία Κυριακή του καλοκαιριού ο λαός των μεγάλων πόλεων αφήνει την ζοφερή και υγρή κατοικία του και πάει να αναζητήσει τον καθαρό και υγιεινό αέρα της εξοχής. Αλλά μάταια! δεν υπάρχει πια εξοχή! Η γη διαιρεμένη σε χιλιάδες κλειστά κύτταρα, που διασχίζονται από μεγάλες γαλαρίες, η γη δεν φαίνεται, δεν βρίσκεται πια· η άποψη της εξοχής δεν υπάρχει πια για το λαό των πόλεων παρά στο θέατρο και στα μουσεία: τα πουλιά μονάχα θεώνται από τους αέρηδες ψηλά το πραγματικό τοπίο. Ο ιδιοκτήτης, που πληρώνει ακριβά μια καλύβα πάνω σ' αυτή την κατακομματιασμένη γη, χαίρεται εγωιστικά και μοναχικά τα απομεινάρια του γκαζόν που ονομάζει εξοχή του: έξω από την γωνιά του αυτή, είναι εκπατρισμένος όπως ο φτωχός. Πόσοι άνθρωποι μπορούν να καυχηθούν πως μπορούν να γνωρίσουν τη γη που γεννήθηκαν! Ακόμα πρέπει να πας μακριά μέσα στην έρημο για να βρείς αυτή τη φτωχή γη που την παραβιάζουμε μ' ένα σκληρό τρόπο, αντί να χαρούμε τα θεϊκά αγκαλιάσματά της, σαν αγνός σύζυγος.

Η ιδιοκτησία που έπρεπε να μας κάνει λεύτερους, η ιδιοκτησία μας κάνει φυλακισμένους. Τι λέω; μας υποβαθμίζει και μας κάνει υπηρέτες και τύραννους των μεν πάνω στους άλλους.

Ξέρουν καλά το τι είναι ο μισθωτός; Να εργάζεσαι κάτω από ένα αφεντικό ζηλόφθονο για τις προγνώσεις του και μά-

λιστα για το κουμάντο του και που η αξία του συνιστάται πιο πολύ στο να θέλει, sic volo, sic jubeo, παρά να δίνει εξηγήσεις ποτέ· που συχνά τον ξευτιλίζει και τον κοροϊδεύει! Να μην έχει από μόνος του καμιά σκέψη, να μελετάει τις σκέψεις των άλλων αδιάκοπα και να μην έχει για κίνητρα παρά το καθημερινό ψωμί και το φόβο να χάσει την θέση του.

Ο μισθωτός είναι ένας άνθρωπος, που ο ιδιοκτήτης εκμισθώνει τις υπηρεσίες του, συγκρατεί τα λόγια του: αυτό που έχει να κάνει δεν τον αφορά σε τίποτα, δεν έχει τίποτα για να ελέγξει δεν απαντάει σε τίποτα. Κάθε παρατήρηση του απαγορεύεται, κανένα όφελος να ελπίζει παρά μόνο το μισθό του, καμία τύχη μελλοντική.

Έτσι λένε στον δημοσιογράφο: Δώστε μου τις στήλες σας και επίσης, αν συμφωνείτε, τη δουλειά σας. Να τι μπορείτε να πείτε και να τι μπορείτε να κάνετε. Αν σκέφτεστε για τις ιδέες σας, για τους σκοπούς σας, για τα μέσα σας, θα υπερασπιστείτε πάντοτε το κόμμα σας, κάντε να υπερισχύσουν οι γνώμες μας. Αυτό δεν μπορεί να σας εκθέσει, δεν πρέπει ποτέ να σας ανησυχεί: ο χαρακτήρας του δημοσιογράφου είναι η ανωνυμία. Πάρτε, για τις τιμητικές υπηρεσίες σας δέκα χιλιάδες φράγκα και εκατό συνδρομητές. Και ο δημοσιογράφος όπως ο Εβραίος. θα απαντήσει αναστενάζοντας: *πρέπει να ζήσω!*

Λένε στο δικηγόρο: Αυτή η υπόθεση παρουσιάζει τα υπέρ και τα κατά είναι μια αντιδικία που είμαι αποφασισμένος να παρακολουθήσω την τύχη της και γι' αυτό έχω ανάγκη από έναν άνθρωπο του επαγγέλματός σας. Αν δεν είσαστε εσείς θα είναι ένας συνάδελφός σας, ο ανταγωνιστής σας και υπάρχουν χίλια σκούδα για το δικηγόρο που θα κερδίσει την δίκη μου και 500 φράγκα αν τη χάσει. Και ο δικηγόρος θα υποκλιθεί με σεβασμό, λέγοντας στην διαμαρτυρόμενη συνείδησή του: πρέπει να ζήσω!

Λένε στον ιερέα: ορίστε να λεφτά για τριακόσιες λειτουργίες. Δεν έχετε ν' ανησυχήσετε καθόλου για την ηθικότητα όσων πεθαίνουν: είναι πιθανό πως δεν θα έχει δει ποτέ το Θεό, πεθαμένος μέσα στην υποκρισία, με τα χέρια γεμάτα

από τα αγαθά του άλλου και επιβαρυμένος με τις κατάρες του λαού.

Δεν είναι δική σου υπόθεση: πληρώνουμε πάντοτε. Και ο παπάς σηκώνοντας τα μάτια στο Θεό: Αμήν, λέει, πρέπει να ζήσω.

Λένε στον προμηθευτή: μας χρειάζονται τριάντα χιλιάδες ντουφέκια, δέκα χιλιάδες σπαθιά, χίλιοι σκοπευτικοί στύλοι από μολύβι, εκατό βαρέλια μπαρούτι. Αυτό που θέλουμε να κάνουμε δεν σε αφορά καθόλου· είναι δυνατό όλα αυτά να πάνε στον εχθρό: αλλά υπάρχουν διακόσιες χιλιάδες φράγκα κέρδος. Καλά, απαντάει ο προμηθευτής: καθένας στο επάγγελμά του, πρέπει να ζήσει όλος ο κόσμος!...

Κάντε το γύρο της κοινωνίας και αφού διαπιστώσετε την καθολική αυθαιρεσία θα αναγνωρίσετε και την καθολική αναξιοπρέπεια. Τι ανηθικότητα μέσα σ' αυτό το σύστημα της δουλικότητας! Τι μαρασμός μέσα σ' αυτό το μηχανισμό!

Όσο περισσότερο ο άνθρωπος πλησιάζει στην πτώση, περισσότερο ο ιδιοκτήτης δείχνεται ασυμφιλίωτος. Αυτό ακριβώς ο Χριστιανισμός έχει απεικονίσει στον τρομερό μύθο του της τελικής μετάνοιας.

Η αντίφαση της ιδιοκτησίας δεν τελειώνει για τον άνθρωπο με την διαθήκη, περνάει στην διαδοχή. *Ο θάνατος αρπάζει τον ζωντανό*, λέει ο νόμος· έτσι η θανάσιμη επίδραση της ιδιοκτησίας περνάει από τον διαθέτη στον κληρονόμο.

Ένας πατέρας αφήνει πεθαίνοντας επτά γιούς, που τους ανάθρεψε στο παλαιό του σπίτι. Πώς θα πραγματοποιηθεί η μεταβίβαση των αγαθών του; Δύο συστήματα παρουσιάστηκαν, που δοκιμάστηκαν αλληλοδιάδοχα, διορθώθηκαν, τροποποιήθηκαν, αλλά πάντοτε δίχως επιτυχία. Το φοβερό αίνιγμα δεν λύθηκε ακόμα.

Σύμφωνα με το δικαίωμα του πρωτότοκου η ιδιοκτησία περνάει σ' αυτόν: οι έξι άλλοι αδελφοί παίρνουν ένα μικρό επίδομα και αποκληρώνονται από την πατρική περιουσία. Με πεθαμένο τον πατέρα είναι ξένοι πάνω στη γη, δίχως περιουσία και δίχως πίστη. Από την ευμάρεια περνάνε δίχως ενδιάμεσα στην φτώχεια: αδέρφια που δεν βλέπουν στον

πρωτότοκο παρά έναν εχθρό... Όλοι καταφέρθηκαν ενάντια στο δικαίωμα του πρωτότοκου: ας δούμε την ανάποδη του συστήματος.

Με την ισότητα στην μοιρασιά όλα τα παιδιά συντελούνε στην διατήρηση της πατρικής κληρονομιάς, στον διαιωνισμό της οικογένειας. Αλλά πώς να την έχουν και οι εφτά αφού αρκεί μόνο για έναν; Γίνεται πληστειριασμός στην αδιαίρετη κληρονομιά, η οικογένεια που κληρονόμησε μένει δίχως τίποτα. Ένας ξένος θα γίνει ο κληρονόμος. Αντί για κληρονομιά καθένα από τα παιδιά θα πάρει τα λεφτά που 99% δεν θα έχει σε λίγο τίποτα. Όσο ζούσε ο πατέρας τους είχαν μια οικογένεια, τώρα δεν υπάρχουν παρά τυχοδιώκτες. Το δικαίωμα του πρωτότοκου εξασφάλιζε το λιγότερο τη διαιώνιση του ονόματος: ήτανε για το γέροντα μια εγγύηση πως τα όσα έκαναν οι πατέρες του και διατήρησε με τα χέρια του θα παράμεναν στην ράτσα του. Η ισότητα στην διανομή συντρίβει το τέμπλο της οικογένειας· δεν υπάρχουν πια θεοί τιμωροί. Με την αμετακίνητη ιδιοκτησία, οι πολιτισμένοι βρήκανε το μυστικό να ζουν σαν νομάδες: σε τί λοιπόν χρησιμεύει η κληρονομικότητα;

Ας υποθέσουμε πως αντί να πουληθεί η κληρονομιά, οι κληρονόμοι τη μοίραζαν. Η γη κομματιάζεται, κολοβώνεται. Φυτεύουν τα όρια, ανοίγουν χαντάκια, τα φράζουν, σπέρνουν δίκες και μίσος. Αφού η ιδιοκτησία κατατεμαχίστηκε, έπαψε κι η ενότητά της: απ' όποια μεριά κι αν το δούμε, η ιδιοκτησία καταλήγει στην άρνηση της κοινωνίας, στην άρνηση του σκοπού της.

Έτσι η ιδιοκτησία, που έπρεπε να συμπληρώσει την άγια ένωση του ανθρώπου και της φύσης, δεν κατάληξε παρά σε μια αισχρή προαγωγό. Ο σουλτάνος κάνει χρήση και κατάχρηση του σκλάβου του: η γη είναι γι' αυτόν ένα όργανο λαγνείας... Βρίσκω εδώ, περισσότερο από μια μεταφορά, ανακαλύπτω μια βαθειά αναλογία.

Τι, στην σχέση των δύο φύλων, διακρίνει το γάμο από το να συζούν; Όλος ο κόσμος γνωρίζει την διαφορά. Μήπως είναι η γέννηση παιδιών; βλέπουμε συναλλαγές αθέμιτες

τόσο από τους πρώτους όσο και από τους δεύτερους. Μήπως η διάρκεια; Πολυάριθμοι άγαμοι διαβιώνουν δέκα και είκοσι χρόνια με μια μαιτρέσσα και άλλοι παντρεμένοι να χωρίζουν γρήγορα. Μήπως είναι η γαμήλιος τελετή, με τα τρία λόγια μπροστά στον παπά; Τι μπορούν να προσφέρουν οι τυπικότητες αυτές μπροστά στον έρωτα, την σταθερότητα την αφοσίωση; Ο Marat όπως και ο Jean-Jacques Rousseau παντρεύτηκε μπροστά στην ανατολή του ήλιου. Ο Marat στην πιο σημαντική πράξη της ζωής του, έκρινε πως έπρεπε αυτό να καθιερωθεί από την δημοκρατία: έθαλε, σύμφωνα με τις ιδέες του κ. Louis Blanc, το *φυσικό γεγονός πάνω από το συμβατικό*. Ποιός λοιπόν εμποδίζει να κάνουμε όπως κι ο Marat και τι σήμαινε η λέξη γάμος;

Αυτό που συνιστά το γάμο είναι πως η κοινωνία βρίσκεται παρούσα, τη στιγμή των υποσχέσεων παρά όσο διαρκεί η συνοίκηση των συζύγων. Η κοινωνία, λέω, παίρνει μόνη της για καθένα από τους συζύγους τον όρκο του άλλου, μόνη της δίνει τα δικαιώματα, επειδή μόνο αυτή μπορεί να του αποδώσει τα αυθεντικά δικαιώματά του. «Είμαστε ενωμένοι μπροστά στο Θεό, πριν ενωθούμε μεταξύ μας» λέει ο Τοβίας στην Σάρα. Στην ένωση αυτή που καθιερώνεται από τον δικαστή, ορατό όργανο της κοινωνίας και με την παρουσία των μαρτύρων που την αντιπροσωπεύουν, ο έρωτας υποτίθεται πως είναι ελεύθερος και αμοιβαίος· η διαιώνισή του επιδιώκεται αλλά δίχως σιγουριά· η διαφορά ανάμεσα στην συζυγία και το γάμο είναι διαφορά αβύσσου γιατί στην πρώτη κυριαρχεί ο εγωισμός ενώ στο γάμο η παρέμβαση της κοινωνίας καθαρίζει τον εγωισμό αυτό.

Το συναίσθημα της παρέμβασης της κοινωνίας μέσα στην πιο προσωπική πράξη και την πιο θεληματική του ανθρώπου γίνεται σεβαστό από την παρουσία του Θεού που αυξάνει τον έρωτα, είναι η μυστηριώδης πηγή της αγάπης των συζύγων. Ο γάμος είναι η αληθινή κοινότητα του έρωτα και ο τύπος της ατομικής κατοχής. Σε όλες αυτές τις σχέσεις με τα πρόσωπα και τα πράγματα ο άνθρωπος δεν βρίσκεται σ'αντίθεση πραγματική παρά με την κοινωνία δηλαδή τε-

λικά με τον εαυτό του, με το ιδεατό και άγιο ον που ζει σ'αυτόν. Κατάστρεψε αυτόν τον σεβασμό του εγώ, της κοινωνίας στην πίστη στο Θεό, όπως λέει η Βίβλος, που είναι παρόντα σ'όλες μας τις πράξεις και τα έργα και ο άνθρωπος κάνοντας κατάχρηση της ψυχής του, του πνεύματός του, των ικανοτήτων του, κάνοντας κατάχρηση της φύσης, ο άνθρωπος μολυσμένος και βρώμικος θα γίνει αδίστακτος, τύραννος, ασύδοτος, άθλιος.

Κατάχρηση!.. Λένε οι νομοθέτες, διαστροφή του ανθρώπου. Δεν είναι η ιδιοκτησία που μας κάνει ζηλόφθονους και άπληστους, που κάνει να ξεπηδάνε τα πάθη μας και μας οπλίζει με σοφίσματα. Είναι τα πάθη μας και τα βίτσια μας αντίθετα που βρωμίζουν την ιδιοκτησία. Η ιδιοκτησία δεν είναι υπεύθυνη για τα κρίματα του ιδιοκτήτη, η ιδιοκτησία είναι καλή και χρήσιμη· είναι τα πάθη μας που την διαφθείρουν.

Έτσι για να σώσουμε την ιδιοκτησία, πρέπει να τη διακρίνουμε από την ηθική; Γιατί δεν την διακρίνουμε αμέσως κι από την κοινωνία; Είναι ο συλλογισμός των οικονομολόγων. Η πολιτική οικονομία λέει ο κ. Rossi είναι από μόνη της καλή και χρήσιμη, αλλά όχι η ηθική. Πορεύεται κάνοντας αφαίρεση της ηθικότητας, σαν να έλεγε: η πολιτική οικονομία,η οικονομία της κοινωνίας δεν είναι η κοινωνία· η οικονομία της κοινωνίας πορεύεται κάνοντας αφαίρεση της κοινωνίας.

Υποστηρίζω όχι μονάχα, μαζί με τους οικονομολόγους πως η ιδιοκτησία δεν είναι ούτε η ηθική ούτε η κοινωνία αλλά ακόμη πως η ιδιοκτησία είναι σύμφωνα με τις αρχές της διαμετρικά αντίθετη στην ηθική και την κοινωνία, και πως η πολιτική οικονομία είναι αντικοινωνική γιατί οι θεωρίες της είναι διαμετρικά αντίθετες με το κοινωνικό συμφέρον.

Η ιδιοκτησία, σαν αρχή και στην ουσία της, είναι μη-ηθική. Επόμενα, ο κώδικας που καθορίζει τα δικαιώματα του ιδιοκτήτη δεν λαβαίνει υπόψη τα δικαιώματα της ηθικής, είναι ένας κώδικας που βγάζει έξω την ηθική. Η νομική που ισχυρίζεται πως είναι επιστήμη του δικαίου, δεν είναι τίποτε άλλο παρά συλλογή από άρθρα για την ιδιοκτησία και τον ι-

διοκτήτη και δίχως να περιλαβαίνει ηθικές διατάξεις. Όχι μονάχα η δικαιοσύνη, που συστήθηκε για να προστατεύει την ιδιοκτησία, είναι καταχρηστική, ανήθικη και άτιμη αλλά και ο ποινικός κώδικας, η αστυνομία, ο δήμιος, η αγχόνη. Και η ιδιοκτησία που αγκαλιάζει όλη αυτή η σειρά, η ιδιοκτησία που απ'αυτή βγήκε όλη αυτή η μισητή σειρά, είναι άτιμη.

Μήπως είναι η Αναγκαιότητα ή η θεία Πρόνοια που δεν καταλαβαίνετε τους νόμους της, αλλά που λατρεύετε τους σκοπούς της; Όχι, γιατί σύμφωνα με την ανάλυση η ιδιοκτησία όντας αντιφατική και διεφθαρμένη, είναι γι' αυτό και μόνο άρνηση της αναγκαιότητας, μια επιορκία στην θεία Πρόνοια.

Μήπως είναι μια ανώτατη φιλοσοφία που θεάται από ψηλά τις ανθρώπινες αθλιότητες και που θέλει με το κακό να προκαλέσει το καλό; Όχι, γιατί την φιλοσοφία είναι σύμφωνη με το λόγο και την εμπειρία και πως τόσο στην κρίση του λόγου όσο και στην κρίση της εμπειρίας, η ιδιοκτησία είναι καταδικασμένη.

Μήπως θα ήτανε η θρησκεία; Ίσως!...

§ IV Απόδειξη της υπόθεσης του Θεού με την ιδιοκτησία.

Αν δεν υπήρχε ο Θεός, δεν θα υπήρχαν διόλου ιδιοκτήτες· είναι το συμπέρασμα της πολιτικής οικονομίας. Και το συμπέρασμα της κοινωνικής επιστήμης είναι το παρακάτω: η ιδιοκτησία είναι το αμάρτημα του Ανώτατου όντος. Δεν υπάρχει για τον άνθρωπο παρά ένα και μοναδικό καθήκον, παρά μια μόνο θρησκεία: ν' απαρνηθεί το Θεό. Hoc est primum et maximum mandatum.

Είναι αποδειγμένο πως η σύσταση της ιδιοκτησίας ανάμεσα στους ανθρώπους δεν ήτανε καθόλου υπόθεση επιλογής και φιλοσοφίας. Η καταγωγή της όπως και της βασιλείας, ό-

πως των γλωσσών και των λατρειών, είναι εντελώς αυθόρμητες, μυστικές, με μια λέξη θεϊκές[147]. Η ιδιοκτησία ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των ενστιχτικών πίστεων που με το μανδύα της θρησκείας και της εξουσίας, βασιλεύουν ακόμη πάνω στο αλαζονικό είδος μας. Η ιδιοκτησία με μια λέξη είναι η ίδια μια θρησκεία. Έχει τη θεολογία της, την πολιτική οικονομία της· η θρησκεία της κρύβεται μέσα στα σκοτάδια. Αν την ρωτήσεις για τον εαυτό της θα απαντήσει από το γεγονός της ύπαρξής της, εξηγεί τον εαυτό της με τους μισθούς και δίνει αλληγορικές απαντήσεις σαν αποδείξεις. Τέλος η ιδιοκτησία, όπως κάθε θρησκεία, βρίσκεται κάτω από το νόμο της ανάπτυξης[148]. Έτσι τη βλέπουμε αλληλοδιάδοχα σαν απλό δικαίωμα χρήσεως και κατοικίας, όπως στους Γερμανούς και τους Άραβες· σαν πατριαρχική κληρονομική κατοχή, αναπαλλοτρίωτη και διηνεκής όπως στους Εβραίους· σαν φεουδαρχική - δουλοπάροικη όπως στο Μεσαίωνα· σαν απόλυτη και διαχειριζόμενη σύμφωνα με τη θέληση του ιδιοκτήτη, τέτοια ήτανε σχεδόν όπως με αυτήν που ήξεραν οι Ρωμαίοι και που έχουμε και σήμερα. Αλλά ήδη η ιδιοκτησία, φτασμένη στο απόγειό της, γυρίζει στον προορισμό της. Προσβλημένη από την ετερρόρυθμη εταιρεία και τους καινούργιους νόμους υποθήκευσης, με την απαλλοτρίωση για δημόσια χρήση, με τις καινοτομίες της γεωργικής πίστης, με τις καινούργιες θεωρίες για την εκμίσθωση[149], κ.λπ., η στιγμή φτάνει που η ιδιοκτησία θα είναι σε λίγο η σκιά του εαυτού της.

Σ' αυτές τις γενικές γραμμές δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το θρησκευτικό χαρακτήρα της ιδιοκτησίας. Αλλά αν η ιδιοκτησία είναι μια θρησκεία και αν όπως κάθε θρησκεία είναι προοδευτική έχει όπως κάθε θρησκεία το ειδικό αντικείμενό της. Ο χριστιανισμός και ο βουδδισμός είναι θρησκείες της μεταμέλειας, ή της εκπαίδευσης της ανθρωπότητας·ο μωαμεθανισμός είναι η θρησκεία της μοίρας· η μοναρχία και η δημοκρατία είναι μία και η ίδια θρησκεία, η θρησκεία της εξουσίας· η φιλοσοφία είναι η θρησκεία του λόγου. Ποιά είναι λοιπόν αυτή η ιδιαίτερη θρησκεία η πιο

επίμονη από τις θρησκείες και που συμπαρασύρει όλες τις άλλες με την πτώση της;

Επειδή η ιδιοκτησία εκδηλώνεται με την κατάληψη και την εκμετάλλευση και που έχει σα σκοπό να δυναμώσει και να επεκτείνει το μονοπώλιό της με την κατοχή και την κληρονομικότητα, που με τη γαιοπρόσοδο πλουτίζει δίχως εργασία, που είναι εμπόδιο στην κοινωνία, που ο κανόνας της είναι η καλοπέραση κ.λπ., η ιδιοκτησία είναι η θρησκεία της *δύναμης*. Οι θρησκευτικοί μύθοι και η γλώσσα μαρτυράνε γι αυτό.

Έτσι σύμφωνα με τα παραπάνω και με την ανάλυση η ιδιοκτησία, η θρησκεία της δύναμης είναι ταυτόχρονα και η θρησκεία της υποδούλωσης. Είτε με αρπαγές με οπλισμένα χέρια είτε με το μονοπώλιο, γεννάει δύο είδη δουλείας: η μία, το αρχαίο προλεταριάτο, προέκυψε από το αρχικό γεγονός της κατάχρησης είτε από τη βίαιη διαίρεση της ανθρωπότητας σε Κάϊν και Άβελ, σε πατρικίους και πληθείους· η άλλη το μοντέρνο προλεταριάτο, η εργατική τάξη των οικονομολόγων, που προέκυψε από την ανάπτυξη των οικονομικών φάσεων, που όλες συνοψίζονται όπως είδαμε, στο θεμελιακό γεγονός της καθαγίασης του μονοπώλιου με την κυριότητα, την κληρονομικότητα και τη γαιοπρόσοδο.

Όμως, η ιδιοκτησία στην πιο απλή της έκφραση δηλαδή στο δικαίωμα της δύναμής της, δεν θα μπορούσε να διαφυλάξει για πολύ καιρό την αρχική της ακατέργαστη μορφή· από τις πρώτες μέρες της, άρχισε να συνθέτει τη φυσιογνωμία της. Έχω εκθέσει σε μιάν άλλη εργασία μου αυτή τη συνεχή υποβαθμιζόμενη μεταβολή της ιδιοκτησίας· θα ήθελα να την ξανακάνω με μερικές βελτιώσεις.

Η αρπαγή των αγαθών του άλλου γίνεται με απειρία μέσων, που οι νομοθέτες διέκριναν και ταξινόμησαν με προσοχή, σύμφωνα με τη βαθμίδα της σοβαρότητας της πράξης σαν να θέλησαν πότε να την τιμωρήσουν, πότε να την ενθαρρύνουν. Έτσι έχουμε κλοπή με φόνο πάνω στο δημόσιο δρόμο, μεμονωμένα ή με συμμορία, κλοπή με διάρρηξη, κλπ. με απλή εξαίρεση, με πλαστογραφία του δημοσίου ή όχι, με

παραχάραξη χρημάτων κλπ. Τα είδη αυτά περιλαβαίνουν τις διάφορες κατηγορίες των κλεφτών και πειρατών. Οι αρχαίοι ήρωες δοξάστηκαν και έκαναν το όνομά τους διάσημο και ευγενικό όπως: ο Νέμρωδ, ο Θησέας, ο Ιάσονας και οι Αργοναύτες, ο Ρωμύλος, ο Δαβίδ, ο Clovis και οι διάδοχοί του, ο Ταγκρέδος, ο Robemond και οι πιο διάσημοι Νορμανδοί, ήτανε πειρατές και κλέφτες. Οι ηρωικοί χαρακτήρες του κλέφτη εκφράστηκαν απ' τον Οράτιο για τον Αχιλλέα στους στίχους: Jura neget sibi nota. nihil non arroget armis.

Σήμερα ο κλέφτης καταδιώκεται σαν τους λύκους και τις ύαινες· η αστυνομία σκότωσε την ευγενική τους ασχολία, και είναι ένοχος για τιμωρία όπως λέει ο Κώδικας. Το δικαίωμα της κατάκτησης που τραγουδήθηκε από το Βολταίρο δεν είναι πια ανεκτό. Κλέβουν με την αισχροκέρδεια, την τοκογλυφία, με τη κατάχρηση εμπιστοσύνης, τη λοταρία και το παιχνίδι. Κλέβουν με τον τόκο, κλέβουν με τη γαιοπρόσοδο, την εκμίσθωση.

Η γαιοπρόσοδος, θεωρημένη στις αρχές της και στον προορισμό της είναι ο αγροτικός νόμος που μ' αυτόν όλοι οι άνθρωποι πρέπει να γίνουν ιδιοκτήτες εξασφαλισμένοι και αμετακίνητοι του εδάφους· όσο για τη σημασία της παριστάνει το μερίδιο των καρπών που αποσπάται από τον παραγωγό και που ανήκει στην κοινότητα.

Αλλά ο ιδιοκτήτης όχι μονάχα, στη διάρκεια της εξέλιξης, άγγιξε τη γαιοπρόσοδο αλλά την οικειοποιήθηκε μόνος του, δίχως να δίνει τίποτα στην κοινότητα, δίχως να μοιράζεται τίποτα με άλλους, καταβροχθίζει το προϊόν της ομαδικής εργασίας. Υπάρχει λοιπόν κλεψιά, νομική αν θέλετε, αλλά πραγματική.

Υπάρχει κλεψιά, στο εμπόριο και τη βιομηχανία, κάθε φορά που ο επιχειρηματίας κρατάει κάτι από το μισθό του εργάτη. Απόδειξα όταν μιλούσα για την αξία πως κάθε εργασία πρέπει ν' αφήνει ένα περίσσεμα, έτσι που υποθέτοντας τα έξοδα του εργαζόμενου πάντοτε τα ίδια η εργασία πρέπει να έχει δημιουργήσει ένα κεφάλαιο πάντοτε πιο μεγάλο. Κάτω από το καθεστώς της ιδιοκτησίας, το περίσσεμα της

εργασίας ουσιαστικά ομαδικό περνάει ολόκληρο όπως η γαιοπρόσοδος στον ιδιοκτήτη. Όμως, ανάμεσα σ' αυτή την μεταμφιεσμένη οικειοποίηση και τη δόλια ιδιοποίηση ενός κοινού αγαθού ποια είναι η διαφορά;

Η συνέπεια της αρπαγής αυτής είναι πως ο εργαζόμενος, που το μερίδιο του ομαδικού προϊόντος αποταμιεύεται από τον επιχειρηματία αδιάκοπα, είναι πάντοτε μειωμένος ενώ ο καπιταλιστής σε όφελος, και πως το εμπόριο, η ανταλλαγή ουσιαστικά ίσων αξιών, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η πράξη αγοράς με 3 φράγκα αυτό που αξίζει 6 φράγκα και το αντίθετο και πως η πολιτική οικονομία που υποστηρίζει το σύστημα αυτό, είναι η θεωρία της κλοπής, όπως η ιδιοκτησία, που παρουσιάζει μια αναλογία ίδια, είναι η θρησκεία και η δύναμη. Είναι σωστό έλεγε πρόσφατα ο κ.Blanqui στην Ακαδημία ηθικών επιστημών, πως η εργασία μετέχει στον πλούτο που δημιουργεί. Αν λοιπόν δεν μετέχει σ' αυτόν είναι άδικο και αν είναι αυτό άδικο είναι κλεψιά και οι ιδιοκτήτες είναι κλέφτες. Μιλάτε λοιπόν καθαρά κύριοι οικονομολόγοι!

Έτσι η ιδιοκτησία, το συμβατικό δικαίωμα, διαφέρει τόσο από τη δικαιοσύνη όσο ο εκλεκτισμός διαφέρει από την *αλήθεια* και η αξία από την απλή εκτίμηση, συγκροτιέται με μια σειρά διακυμάνσεων ανάμεσα στα δυο άκρα της αδικίας: την κτηνώδικη δύναμη και την άπιστη πανουργία, που ανάμεσά τους οι συμβαλλόμενοι ανταγωνιστές σταματάνε πάντοτε για συμβιβασμό. Αλλά η δικαιοσύνη επέρχεται στη συνέχεια και η σύμβαση θα εκφράζει αργά ή γρήγορα την πραγματικότητα· το αληθινό δίκαιο, το δικαίωμα συναγάγεται αδιάκοπα από το σοφιστικό και αυθαίρετο δίκαιο, η μεταρρύθμιση διενεργείται με την πάλη της νόησης και της δύναμης και οφείλεται σ' αυτή την πλατειά κίνηση, που το σημείο της αφετηρίας βρίσκεται μέσα στα σκοτάδια της αγριότητας και που φτάνει η μέρα που η κοινωνία θα υψωθεί στη συνθετική ιδέα της κατοχής και της αξίας· είναι από το σύνολο των μεταβολών και ενστιχτώδικων επαναστάσεων που εκπληρώνονται και που αναζητάει την επιστημονική και οριστική λύση του, που ονομάζω η θρησκεία της ιδιοκτησίας.

Αλλά αν η ιδιοκτησία, αυθόρμητη και προοδευτική, είναι μια θρησκεία, προέρχεται, όπως η μοναρχία και η ιερωσύνη, από το θεϊκό δίκαιο. Παρόμοια η ανισότητα των καταστάσεων και των περιουσιών, η αθλιότητα είναι το θεϊκό δίκαιο· η επιορκία και η κλεψιά είναι θεϊκοί θεσμοί· η εκμετάλλευση ανθρώπων από άνθρωπο είναι επιβεβαίωση, τι λέω! εκδήλωση του Θεού.

Οι αληθινοί θεϊστές είναι οι ιδιοκτήτες· οι υπερασπιστές της ιδιοκτησίας είναι όλοι τους άνθρωποι που πιστεύουν στο Θεό· οι καταδίκες σε θάνατο και βασανιστήρια που εκτελούν οι μεν πάνω στους άλλους εξαιτίας βιαιοπραγιών πάνω στην ιδιοκτησία, είναι οι ανθρώπινες θυσίες που προσφέρονται στο Θεό της δύναμης. Αυτοί αντίθετα που εξαγγέλλουν το μελλοντικό τέλος της ιδιοκτησίας, που επικαλούνται μαζί με τον Ιησού Χριστό και τον άγιο Παύλο την κατάργηση της ιδιοκτησίας· που πιστεύουν στην παραγωγή, στην κατανάλωση και την ίση διανομή του πλούτου, είναι οι αναρχικοί και οι άθεοι· και η κοινωνία που πορεύεται εξώφθαλμα στην ισότητα και στην επιστήμη, η κοινωνία είναι η αδιάκοπη άρνηση του Θεού.

Απόδειξη της υποθέσης του Θεού με την ιδιοκτησία και αναγκαιότητα του αθεϊσμού για τη φυσική, ηθική και νοητική τελειοποίηση του ανθρώπου, τέτοιο είναι το μεγάλο πρόβλημα που μας μένει να λύσουμε. Λίγα λόγια θα φτάσουν, τα γεγονότα είναι γνωστά, η απόδειξή μας έχει γίνει.

Η κυρίαρχη ιδέα του αιώνα, η ιδέα σήμερα η πιο εκλαϊκευμένη και η πιο αυθεντική είναι η ιδέα της *ΠΡΟΟΔΟΥ*. Από την εποχή του Lessing η προοδευτικότητα, αφού έγινε η βάση των κοινωνικών πίστεων, παίζει στα πνεύματα τον ίδιο ρόλο που έπαιζε άλλοτε η *αποκάλυψη*, που έλεγαν πως την αρνιέται ενώ δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να την μεταφράζει. Η λατινική λέξη revelatio, όπως κι η ελληνική λέξη *αποκάλυψη* σημαίνουν κατά λέξη ξετύλιγμα, πρόοδο. Αλλά η θρησκευτική αρχαιότητα έβλεπε το ξετύλιγμα αυτό σαν μια διηγούμενη ιστορία πριν από την έλευση του ίδιου του Θεού, ενώ ο φιλοσοφικός λόγος των νεώτερων το βλέπει στη δια-

δοχή των ξετελειωμένων γεγονότων. Η προφητεία δεν είναι το αντίθετο, αλλά ο μύθος της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Τέτοια είναι λοιπόν η ανάπτυξη της ανθρωπότητας, αλλά με μιά συνείδηση όλο και πιο πλατειά, η ιδέα μας η πιο βαθειά και η πιο κατανοητή: η ανάπτυξη της γλώσσας και των νόμων,η ανάπτυξη των θρησκειών και των φιλοσοφιών, η ανάπτυξη η οικονομική και η βιομηχανική, η ανάπτυξη της δικαιοσύνης με τη δύναμη, με την πανουργία και τις συμβάσεις, η ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνών. Και ο Χριστιανισμός που αγκαλιάζει κάθε θρησκεία, που βρίσκεται σ' αντίθεση σε κάθε φιλοσοφία, που στηρίζεται από μια πλευρά πάνω στην αποκάλυψη κι από την άλλη πάνω στη μετάνοια, δηλαδή που πιστεύει στην εκπαίδευση, στη διαμόρφωση του ανθρώπου με τον λόγο και την εμπειρία, ο Χριστιανισμός στην ολότητά του είναι ο συμβολισμός της *προόδου*[150].

Απέναντι σ' αυτή την ιδανική, γόνιμη και σε ανώτατο βαθμό λογική ιδέα της προόδου, υπάρχει και φαίνεται, να συζεί ακόμα με μια άλλη ιδέα, γιγαντώδης, αινιγματική, απροσπέλαστη στα διαλεκτικά μας όργανα, όπως στα τηλεσκόπια, στα βάθη του στερεώματος: είναι η ιδέα του Θεού.

Τι είναι ο Θεός;

Ο Θεός είναι, υποθετικά, το αιώνιο, το παντοδύναμο, το αλάθητο, το άρρητο, το αυθόρμητο, με μια λέξη, το άπειρο σε όλες τις ιδιότητές του, ικανότητές του και εκδηλώσεις του. Ο Θεός είναι το ον που σ' αυτό η νόηση και η ενέργεια υψωμένες σε μιάν άπειρη δύναμη γίνονται όμοιες κα ταυτόσημες με τη μοιραιότητα την ίδια: Summa lex, summa libertas, necescitas. Ο Θεός λοιπόν είναι απο τη φύση του αντιπροοδευτικός και αντι-προνοιακός: Dictum factum, να το έμβλημά του, ο μοναδικός του νόμος. Και όπως σ' αυτόν η αιωνιότητα αποκλείει την Πρόνοια, το ίδιο το αλάθητό του αποκλείει την αντίληψη του λάθους και επόμενα την αντίληψη του κακού: Sanctus in omnibus operibus suis. Αλλά ο Θεός, με την άπειρη ικανότητά του αποκτά μια ιδιαίτερη ειδικοποίηση επόμενα μια δυνατότητα ύπαρξης που προκύπτει από την αντίθεσή

του στο πεπερασμένο ον, που είναι προοδευτικό και προνοητικό, που το συλλαβαίνει σαν τον ανταγωνιστή του. Ο Θεός με μιά λέξη, μη έχοντας στην έννοια του τίποτα το αντιφατικό, είναι δυνατός, και υπάρχει τρόπος να επαληθεύσουμε την αθέλητη αυτή υπόθεση του λόγου μας.

Όλες αυτές οι έννοιες μάς έχουν παρουσιαστεί από την ανάλυση του ανθρώπινου όντος, θεωρημένου στην ηθική και στη νοητική του σύσταση, αναφάνηκαν από μιάν αλάθητη διαλεχτική, όπως το αναγκαίο αίτημα της ενδεχόμενης φύσης μας και της δράσης μας πάνω στη γη.

Αργότερα, αυτό που δεν είχαμε αρχικά συλλάβει παρά σαν απλή δυνατότητα ύπαρξης, ανυψώθηκε, με τη θεωρία του αναπόφευκτου ντουαλισμού και την πρόοδο των όντων, στη σημασία μιάς πιθανότητας. Διαπιστώσαμε πως το γεγονός από δω και πέρα που εφαρμόζεται στην επιστήμη με μιά προοδευτική δημιουργία που ξετυλίγεται πάνω σε μιά ντουαλιστική ουσία και που ο λόγος και ο τελευταίος όρος της μας είναι ήδη δοσμένα, συνεπάγεται από την απαρχή της ένα άλλο γεγονός, το γεγονός μιάς άπειρης σε αυθορμησία ουσίας, αποτελεσματικής και βέβαιης που όλα της τα κατηγορήματα, επόμενα θα ήτανε αντίστροφα από τα κατηγορήματα του ανθρώπου. Μένει λοιπόν να φέρουμε στο φώς αυτό το πιθανό γεγονός, αυτήν την sine qua non ουσία που την απαιτεί ο λόγος που υποβάλλει η παρατήρηση, αλλά που τίποτα ακόμη δεν το αποδείχνει και πως, μέσα σε όλες τις περιπτώσεις, η απειρότητά του και η μοναχικότητα του μας δίνουν την ελπίδα να την καταλάβουμε. Μένει να αποδείξουμε το μη-αποδείξιμο, να διεισδύσουμε στο απαράδεκτο, να βάλουμε με μια λέξη, κάτω από το βλέμμα του θνητού ανθρώπου, το άπειρο.

Το πρόβλημα αυτό, άλυτο από πρώτη άποψη, αντιφατικό στους όρους, ανάγεται αν κάνουμε τον κόσμο να το σκεφτεί στο παρακάτω θεώρημα, που σ'αυτό κάθε αντίφαση εξαφανίζεται: το να εξισώνεις την μοιραιότητα και την προοδευτικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε η άπειρη ύπαρξη και η προοδευτική ύπαρξη, ισότιμες η μία με την άλλη αλλά όχι ταυτόσημες, και αντίθετα να τις θεωρείς σαν αντίστροφες, αλληλο-

διεισδυόμενες, αλλά δίχως να συγχέονται χρησιμεύοντας αμοιβαία σαν έκφραση και σαν νόμος, μας παρουσιάζονται από την πλευρά τους, όπως το πνεύμα και η ύλη που τα συγκροτούν, αλλά σε μιάν άλλη διάσταση, όπως οι δύο όψεις, αξεχώριστες και μη αναγώγιμες, του όντος.

Είδαμε, αρκετές φορές, πως μέσα στην κοινωνική επιστήμη οι ιδέες είναι όλες εξίσου αιώνιες και εξελιχτικές, απλές και πολύπλοκες, αφοριστικές και υποταγμένες. Για μια υπερβατική νόηση, δεν υπάρχουν μέσα στο οικονομικό σύστημα ούτε αρχές, ούτε συνέπεια, ούτε απόδειξη, ούτε παραγωγικός συγχρονισμός. Η αλήθεια είναι μία και ταυτόσημη δίχως αλυσιδώματα γιατί η αλήθεια είναι αλήθεια παντού, κάτω από μιά απειρότητα απόψεων και μέσα σε μιά απειρία θεωριών, και συστημάτων. Η σειρά των προτάσεων εκδηλώνεται μονάχα με μια διδαχτική έκθεση. Η κοινωνία είναι όπως ένας σοφός που, έχοντας καταχώσει την επιστήμη στο μυαλό του, την αγκαλιάζει στο σύνολό της, την συλλαβαίνει δίχως αρχή ούτε τέλος, την συλλαβαίνει ταυτόχρονα και διαφοροποιημένα μέσα σ'όλα τα μέρη της και βρίσκει στο καθένα απ'αυτά τα μέρη σαφήνεια και ίση προτεραιότητα. Αλλά αυτός ο ίδιος άνθρωπος θέλει να παράγει την επιστήμη; Είναι αναγκασμένος να την ξεδιπλώνει με λόγια, προτάσεις, και διαδοχικές ομιλίες, δηλαδή να παρουσιάσει σαν μιά προοδευτικότητα αυτό που του παρουσιάζεται σαν ένα αδιαίρετο όλο.

Έτσι, οι ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας, το δικό σου και το δικό μου, της αξίας και της απαξίας, της πίστης, και της χρέωσης, του υπηρέτη και του κύριου, της αναλογίας, της αξίας, του συναγωνισμού, του μονοπώλιου, του φόρου, της ανταλλαγής, του καταμερισμού της εργασίας, των μηχανών, των δασμών, της γαιοπρόσοδου, της κληρονομικότητας, κ.λπ.,κ.λπ., όλες οι κατηγορίες, όλες οι αντιθέσεις, όλες οι ονομαζόμενες συνθέσεις από τις απαρχές του κόσμου μέσα στο οικονομικό λεξιλόγιο, είναι σύγχρονες μέσα στο λόγο. Και, ωστόσο για να συστήσουμε μιά επιστήμη που να μας είναι παραδεχτή, οι ιδέες αυτές είναι ανάγκη να κλιμακωθούν

σύμφωνα με μια θεωρία που μας τις δείχνει να γεννιούνται η μιά απ'την άλλη και που έχει την αρχή της, το μέσο της και το τέλος της. Για να μπούμε μέσα στην ανθρώπινη πρακτική και για να πραγματώνεται μ' έναν αποτελεσματικό τρόπο, αυτές οι ίδιες οι ιδέες πρέπει να τεθούν με μιά σειρά διακυμαινόμενων θεσμών, που να συνοδεύονται από χίλια απρόβλεπτα συμβάντα και με μακρόχρονες ψηλαφήσεις. Με μιά λέξη, όπως μέσα στην επιστήμη υπάρχει η απόλυτη και υπερβατική αλήθεια και η θεωρητική αλήθεια, το ίδιο μέσα στην κοινωνία υπάρχει ταυτόχρονα μοιραιότητα και πρόνοια, αυθορμησία και σκέψη, η δεύτερη από τις δύο αυτές δυνάμεις εργάζεται να υποσκελίσει την πρώτη, αλλά στην πραγματικότητα δεν κάνει τίποτα άλλο πάντοτε παρά την ίδια δουλειά.

Η μοιραιότητα είναι λοιπόν μια μορφή του όντος και της ιδέας, ο παραγωγικός συλλογισμός, δηλαδή η πρόοδος με μια άλλη μορφή.

Αλλά η μοιραιότητα, η προοδευτικότητα είναι αφαιρέσεις της γλώσσας που δεν γνωρίζουν καθόλου την φύση, που σ'αυτή όλα είναι πραγματωμένα ή όχι. Υπάρχει λοιπόν μέσα στην ανθρωπότητα, το *μοιραίο ον* και το *προοδευτικό ον* αξεχώριστα, αλλά διαφορετικά, αντίθετα, κι ανταγωνιστικά, αλλά ποτέ μη-αναγώγιμα.

Σαν δημιουργήματα δοσμένα με μιά δίχως σκέψη αθέλητη αυθορμησία που υπόκειται στους νόμους ενός φυσικού και κοινωνικού οργανισμού, ταξιθετημένου στην αιωνιότητα, ανάλογο στους όρους του, ακαταμάχητο στο σύνολό του, και που συμπληρώνεται και πραγματώνεται με την ανάπτυξη και την αύξηση και εφόσον ζούμε, μεγαλώνουμε και πεθαίνουμε, εργαζόμαστε, αλλάζουμε, αγαπάμε κλπ., είμαστε το μοιραίο ον, in quo vivimus, movemur et sumus. Είμαστε η ουσία του, η ψυχή του, το σώμα του, το πρότυπό του, με τον ίδιο τίτλο και όχι λιγότερο ή περισσότερο από τα ζώα, τα φυτά και τις πέτρες.

Αλλά εφόσον παρατηρούμε σκεπτόμαστε, μαθαίνουμε και ενεργούμε με συνέπεια, υποτάσσουμε την φύση και γινό-

μαστε κύριοι του εαυτού μας, είμαστε το προοδευτικό ον, είμαστε άνθρωποι. Ο Θεός, natura naturans, είναι η βάση, η αιώνια ουσία της κοινωνίας και η κοινωνία, natura naturata, είναι το μοιραίο ον σε διηνεκή απορροή από τον εαυτό του. Η φυσιολογία παριστάνει αν και με ατελή τρόπο, αυτή την δυαδικότητα, στη διάκριση που κάνει την τόσο γνωστή της *οργανικής* ζωής και της ζωής των *σχέσεων*. Ο Θεός δεν υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία υπάρχει μέσα σ'όλη την φύση. Αλλά ο Θεός γίνεται αντιληπτός μονάχα μέσα στην κοινωνία με την αντίθεσή του στο προοδευτικό ον· είναι η κοινωνία, είναι ο άνθρωπος που με την εξέλιξή του σταματάει τον αρχικό πανθεϊσμό και γι'αυτό ο νατουραλιστής που απλώνεται και απορροφιέται μέσα στην φυσιολογία και την ύλη δίχως να μελετάει ποτέ ούτε την κοινωνία ούτε τον άνθρωπο, χάνει λίγο-λίγο το αίσθημα της θεότητας. Όλα είναι Θεός γι'αυτόν, δηλαδή δεν υπάρχει καθόλου Θεός.

Ο Θεός και ο άνθρωπος, διαφορά φύσης, διακρίνονται λοιπόν από τις ιδέες τους και από τις πράξεις τους, με μιά λέξη από τη γλώσσα τους.

Ο κόσμος είναι η συνείδηση του Θεού. Οι ιδέες ή γεγονότα συνειδητά στο Θεό, είναι η έλξη, η κίνηση, η ζωή, ο αριθμός, το μέτρο, η ενότητα, η αντίθεση, η πρόοδος, η σειρά, η ισορροπία· όλες οι ιδέες που έχουν συλληφθεί και παράγονται αιώνια, επόμενα δίχως διαδοχή, προνοητικότητα και λάθος. Η γλώσσα του Θεού, τα σημάδια των ιδεών του, είναι όλα τα όντα και τα φαινόμενά τους.

Οι ιδέες ή συνειδητά γεγονότα του ανθρώπου, είναι η προσοχή, η σύγκριση, η μνήμη, η κρίση, ο συλλογισμός, η φαντασία, ο χώρος, ο χρόνος, η αιτιότητα, το καλό και το ιδανικό, το ωραίο, η αγάπη, και το μίσος, ο πόνος και η απόλαυση. Τις ιδέες αυτές, ο άνθρωπος τις παράγει από έξω με τα ειδικά σώματα: γλώσσα, εργοτεχνία, γεωργία, επιστήμη, και τέχνες, θρησκείες, φιλοσοφίες, νόμοι, πολιτεύματα, πόλεμους, κατακτήσεις, χαρούμενες και επικήδειες τελετές, προόδους.

Οι ιδέες του Θεού είναι γνωστές στον άνθρωπο, που

προέρχεται από το Θεό όπως και η φύση, που δεν είναι επίσης παρά η συνείδηση της φύσης, που παίρνει τις ιδέες του Θεού σαν αρχές και υλικά για όλες τις επιστήμες και μετατρέπει στο είναι του και αφομοιώνεται αδιάκοπα σε θεϊκή ουσία. Αλλά οι ιδέες του ανθρώπου είναι ξένες στο Θεό, που δεν καταλαβαίνει την πρόοδό μας, και που γι'αυτόν όλα τα προϊόντα της φαντασίας μας είναι τερατώδη, μηδαμινά. Γι'αυτό ο άνθρωπος μιλάει την γλώσσα του Θεού σαν δική του, ενώ ο Θεός είναι σε αδυναμία να μιλήσει την γλώσα του ανθρώπου και καμιά συνομιλία, καμιά συνθήκη ανάμεσά τους δεν είναι δυνατή. Γι'αυτό καθετί μέσα στη ανθρωπότητα που έρχεται από το Θεό, σταματάει ή ξαναγυρίζει στο Θεό, είναι εχθρικό στο άνθρωπο, επιβλαβές στην ανάπτυξή του και στην τελειοποίησή του.

Ο Θεός δημιουργώντας τον κόσμο, έβγαλε για να το πούμε έτσι, τον άνθρωπο από την φροντίδα του, γιατί είναι άπειρη δύναμη και η ουσία του είναι να γεννάει αδιάκοπα την πρόοδο: Pater ab aevo se videns parem sibi gignit natum, λέει η καθολική θεολογία. Ο Θεός κι ο άνθρωπος είναι λοιπόν αναγκαίος ο ένας στον άλλο, και δεν μπορείς ν'αρνηθείς τον ένα από τους δύο δίχως ν'αρνηθείς και τον άλλο ταυτόχρονα. Τι θα ήτανε η πρόοδος δίχως έναν αναλλοίωτο και απόλυτο νόμο; Τι θα ήτανε η μοιραιότητα αν δεν ξεδιπλωνότανε έξω από μας; Ας υποθέσουμε, αν και αδύνατο, πως η ενέργεια του Θεού παύει παρευθύς: η δημιουργία θα γινότανε χαοτική ύπαρξη, θα ξαναγύριζε στην κατάσταση της άμορφης ύλης, σε πνεύμα δίχως ιδέες σε ακατανόητη μοιραιότητα. Ο Θεός παύοντας να ενεργεί, δεν υπάρχει πια.

Αλλά ο Θεός και ο άνθρωπος, παρόλη την αναγκαιότητα που τους συνέχει, είναι μη-αναγώγιμοι· αυτό που οι ηθικολόγοι έχουν ονομάσει ο πόλεμος του ανθρώπου με τον εαυτό του και που δεν είναι στο βάθος παρά ο πόλεμος του ανθρώπου ενάντια στο Θεό, ο πόλεμος της σκέψης ενάντια στο ένστικτο, ο πόλεμος του λόγου που προετοιμάζει, εκλέγει και χρονικοποιεί ενάντια στο επιταχτικό και μοιραίο πάθος, είναι η αναμφισβήτητη για όλα αυτά απόδειξη. Η ύπαρξη του

Θεού και του ανθρώπου αποδείχνεται από τον αιώνιο ανταγωνισμό τους. Να αυτό που εξηγεί την αντίφαση των λατρειών, που πότε ικετεύουν το Θεό ν'απαλλάξει, να συγχωρέσει τον άνθρωπο, πότε ζητάνε από το Θεό την σοφία και τη νόηση. Να πώς εξηγούνται τέλος οι πιο πολλοί πολιτικοί και θρησκευτικοί πόλεμοι, η καταδίωξη των ιδεών, ο φανατισμός των συνηθειών, το μίσος κατά της επιστήμης, ο τρόμος της προόδου, πρώτες αιτίες όλων των κακών που διαταράζουν το είδος μας.

Ο άνθρωπος, σαν άνθρωπος, δεν μπορεί ποτέ να βρεθεί σε αντίφαση με τον εαυτό του· δεν αισθάνεται διαταραχή και διχασμό παρά στην αντίσταση του Θεού που είναι μέσα σ'αυτόν. Στον άνθρωπο ενώνονται όλες οι αυθορμησίες της φύσης, όλες οι παρακινήσεις του μοιραίου όντος, όλοι οι θεοί και οι δαίμονες του σύμπαντος. Για να υποτάξει τις δυνάμεις αυτές, για να καταλάβει την αναρχία αυτή, ο άνθρωπος δεν έχει παρά το λόγο του, το λογικό του, την προοδευτική σκέψη του. Και να τι αποτελεί το υπέρτατο δράμα που οι περιπέτειές του σχηματίζουν, με το σύνολό τους, τον έσχατο λόγο όλων των υπάρξεων. Ο προορισμός της φύσης και του ανθρώπου είναι η μεταμόρφωση του Θεού· αλλά ο Θεός είναι ανεξάντλητος και η πάλη μας αιώνια.

Δεν αισθανόμαστε λοιπόν έκπληξη αν καθένας που καυχιέται για μυστηκισμό και θρησκευτικότητα, καθένας που καταπιάνεται με το Θεό, καθένας που προσπαθεί να οπισθοδρομήσει στην πρωτόγονη άγνοια, καθένα που εκθειάζει την ικανοποίηση της σάρκας και την λατρεία των παθών, αποδείχνεται οπαδός της ιδιοκτησίας, εχθρός της ισότητας και της δικαιοσύνης. Είμαστε στην παραμονή μιας μάχης όπου όλοι οι εχθροί του ανθρώπου θα έχουν συνωμοτήσει ενάντιά του, τα αισθήματα, η καρδιά, η φαντασία, η αλαζονεία, η οκνηρία, η αμφιβολία: astiterunt reges terrae adversus Cristum!... Η αιτία της ιδιοκτησίας είναι η αιτία των δυναστειών και των ιερατείων, της δημαγωγίας και του σοφίσματος, των μη παραγωγικών και των παρασίτων. Καμιά υποκρισία καμιά εξαπάτηση, δεν προβλέπεται για να την υπερα-

σπιστούν. Για να παρασύρουν το λαό, θα αρχίσουν με το να λυπούνται για την αθλιότητά του, θα διεγείρουν σ'αυτόν την αγάπη και την τρυφερότητα καθετί που μπορεί να λασκάρει το κουράγιο του και να λυγίσει την θέλησή του, θα ανυψώσουν πάνω από το φιλοσοφικό στοχασμό και από την επιστήμη το καλό του ένστικτου. Ύστερα θα του εξυμνήσουν την εθνική δόξα, θα του θερμάνουν τον πατριωτισμό του, θα του μιλήσουν για τους μεγάλους ανθρώπους του, και λίγο-λίγο την λατρεία του Λόγου, πάντοτε προγραμμένη θα την αντικαταστήσουν με την λατρεία των εκμεταλλευτών, την ειδωλολατρεία των αριστοκρατών.

Γιατί ο λαός, όπως η φύση, αγαπάει να πραγματοποιεί τις ιδέες του· αντί για τα θεωρητικά προβλήματα προτιμάει τα προβλήματα των προσώπων. Χρειάζεται έναν Lafayette, έναν Mirabeau, έναν Ναπολέοντα, έναν ημίθεο για την σωτηρία του και όχι ένα υπάλληλο γραφείου. Έτσι βλέπουμε πόσο η λατρεία των ειδώλων ευδοκιμεί! Βλέπετε τους φανατικούς του Fourier, τους μεγάλους ανθρώπους που θέλουν να οργανώσουν την κοινωνία και δεν μπόρεσαν ποτέ να εγκαταστήσουν μία κουζίνα, βλέπετε τους δημοκράτες να δημιουργούν το μεγαλείο και την αρετή μέσα στην βουλή με επιτυχία, πάντοτε έτοιμοι να τρέξουν στο Ρήνο, όπως οι Αθηναίοι στην Χαιρώνεια στην φωνή οποιουδήποτε Δημοσθένη που την παραμονή έλαβε το χρυσάφι του Φιλίππου και να πετάξουν την ασπίδα τους στη μάχη.

Γιατί ο λαός, όπως η φύση, αγαπάει να πραγματοποιεί τις ιδέες του· αντί για τα θεωρητικά προβλήματα προτιμάει τα προβλήματα των προσώπων. Χρειάζεται έναν Lafayette, έναν Mirabeau, έναν Ναπολέοντα, έναν ημμίθεο για την σωτηρία του και όχι έναν υπάλληλο γραφείου. Έτσι βλέπουμε πόσο η λατρεία των ειδώλων ευδοκιμεί! Βλέπετε τους φανατικούς του Fourier, τους μεγάλους ανθρώπους που θέλουν να οργανώσουν την κοινωνία και δεν μπόρεσαν ποτέ να εγκαταστήσουν μια κουζίνα, βλέπετε τους δημοκράτες να δημιουργούν το μεγαλείο και την αρετήν μέσα στη βουλή με επιτυχία, πάντοτε έτοιμοι να τρέξουν στο Ρήνο, όπως οι Αθηναίοι στην

χαιρώνεια στη φωνή οποιουδήποτε Δημοσθένη που την παραμονή έλαβε το χρυσάφι του Φιλίππου και να πετάξουν την ασπίδα τους. Κανένας δεν καταπιάνεται με τις ιδέες με τις αρχές με τη κατανόηση τελειωμένων γεγονότων: φαίνεται πως ήδη έχουμε πολλή από την αρχαία σοφία. Η δημοκρατία βρίσκεται στο Rousseau, οι δυναστικοί και οι νομιμόφρονες ονειρεύονται το Λουδοβίκο XIV, οι μπουρζουάδες φτάνουν μέχρι τον Louis le Gros, οι παπάδες δεν σταματάνε παρά στον Γρηγόριο τονVII και οι σοσιαλιστές στον Ιησού, που έτσι φτάνουν πιο μακριά. Μέσα σ'αυτή την ηθική καθολική κατάπτωση.η μελέτη δεν είναι πια, όπως η καταμερισμένη εργασία παρά ένας τρόπος για να αποκτηνωθείς· η κριτική έχει αναχθεί σε μια ανούσια θωμολογία· κάθε φιλοσοφία ξεψυχάει.

Δεν είναι καθόλου εδώ αυτό που είδαμε, πριν μερικούς μήνες και για να αναφέρουμε ένα και μοναδικό παράδειγμα, όταν ένας σοφός φίλος του λαού διδάσκοντας την ιστορία και την πρόοδο μ'ένα κατακλυσμό από ελεγειακές και διθυραμβικές φράσεις, δεν μπόρεσε να εκφραστεί πάνω στο κοινωνικό πρόβλημα παρά μ'αυτή την αξιολύπητη κρίση:

«Σχετικά με τον κομμουνισμό μια λέξη αρκεί. Η τελευταία χώρα όπου η ιδιοκτησία θα καταργηθεί είναι ακριβώς η Γαλλία. Αν, όπως θα έλεγε κάποιος από την σχολή αυτή, *η ιδιοκτησία είναι κλεψιά*, υπάρχουν εδώ 25 εκατομμύρια ιδιοκτήτες που δεν θα παραιτηθούν απ'αυτήν αύριο.»

Ο συγγραφέας αυτού του χλευασμού είναι ο κ.Michelet, καθηγητής στο κολέγιο της Γαλλίας, μέλος της Ακαδημίας ηθικών και πολιτικών Επιστημών, και ο *κάποιος* που γι'αυτόν κάνει υπαινιγμό είμαι εγώ. Ο κ. Michelet θα μπορούσε να με ονομάσει δίχως να κοκκινίσω: ο ορισμός της ιδιοκτησίας είναι δικός μου και όλη η φιλοδοξία μου είναι να αποδείξω πως έχω καταλάβει το νόημά του και την έκτασή του. *Η ιδιοκτησία είναι η κλοπή*!.Δεν έχουν ειπωθεί σε χίλια χρόνια δυο λέξεις σαν κι αυτές. Δεν έχω άλλο αγαθό πάνω σε τούτη την γη παρά τον ορισμό αυτό της ιδιοκτησίας. Αλλά τον κρατάω σαν πιο πολύτιμο από τα εκατομμύρια των Roth-

shild και τολμώ να πω πως αυτό θα είναι το πιο σημαντικό γεγονός στην πολιτεία του Λουδοβίκου-Φιλίππου.

Αλλά ποιός, λοιπόν, είπε στον κ.Michelet πως η άρνηση της ιδιοκτησίας θα συνεπάγεται αναγκαστικά τον κομμουνισμό; Πώς ξέρει πως η Γαλλία είναι η τελευταία χώρα του κόσμου όπου η ιδιοκτησία θα καταργηθεί; Γιατί αντί των 25 εκατομμυρίων ιδιοκτητών, δεν είπε 34; Πού είδε πως κατηγοράμε τα πρόσωπα, όταν ενοχοποιούμε τους θεσμούς; Και όταν προσθέτει πως τα 25 εκατομμύρια των ιδιοκτητών που κατέχουν την Γαλλία δεν θα παραιτηθούν απ'αυτήν αύριο, ποιός του δίνει το δικαίωμα να υποθέσει πως χρειάζεται γι'αυτό η συγκατάθεσή τους; Με λίγα λόγια ο κ. Michelet είχε το ταλέντο να είναι πέντε φορές παράλογος: δίχως αμφιβολία να πραγματώσει την προφητεία που είχα κάνει άλλοτε ενάντια σε οποιονδήποτε θα δοκίμαζε να υπερασπίσει στο μέλλον την ιδιοκτησία. Αλλά τι να απαντήσω σε ένα άνθρωπο που, ύστερα από σαράντα χρόνια μελέτης πάνω στην ιστορία, έφτασε επιστημονικά να διδάσκει τον δέκατο ένατο αιώνα την απελευθέρωση με το *ένστικτο*; Ένας άλλος ας συζητήσει με τον κ. Michelet· όσο για μένα τον παραπέμπω στην χρονολογία.

КЕФАЛАІО XVI

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχουν πει για τον Νεύτωνα, για να εκφράσουν την σπουδαιότητα των ανακαλύψεών του, *πως ανακάλυψε την άβυσσο* της ανθρώπινης άγνοιας.

Δεν πρόκειται εδώ για τον Νεύτωνα και κανείς δεν μπορεί να διεκδικήσει μέσα στην οικονομική επιστήμη ένα μερίδιο ίσο μ'αυτό που οι μεταγενέστεροι αποδίδουν σ'αυτόν τον μεγάλο άνδρα στην επιστήμη του σύμπαντος[1]. Αλλά τολμώ να πω πως υπάρχει εδώ κάτι περισσότερο απ'αυτό που κάποτε θεοποίησε τον Νεύτωνα. Το βάθος των ουρανών δεν εξισώνεται με το βάθος της νοημοσύνης μας, που στους κόλπους της κινούνται θαυμάσια συστήματα. Θα λέγαμε μια καινούργια περιοχή, άγνωστη, που υπάρχει έξω από το χώρο και το χρόνο, όπως οι ουράνιες βασιλείες και οι τοποθεσίες της κόλασης, και που πάνω σ'αυτές εκτείνεται η ματιά μας, με ένα σιωπηλό θαυμασμό όπως σε μιά δίχως βάθος άβυσσο:

Εδώ συμπιέζονται, συγκρούονται, ταλαντεύονται αιώνιες δυνάμεις· εκεί ξεπετάγονται τα μυστήρια της θείας Πρόνοιας και τα μυστήρια της μοίρας φαίνονται ν'αποκαλύπτονται. Είναι το αόρατο που γίνεται ορατό, το αψηλάφιστο που γίνεται υλικό, η ιδέα γίνεται πραγματικότητα και η πραγματικότητα χίλιες φορές πιο θαυμάσια, πιο μεγαλειώδης από κάθε φανταστική ουτοπία. Μέχρι σήμερα δεν βλέπουμε, μέσα στην απλή της φόρμουλα, την ενότητα αυτής της μεγάλης μηχανής. Η σύνθεση των γιγάντιων αυτών γραναζιών όπου

συντρίβονται η ευτυχία και η αθλιότητα των γενεών και που σκιαγραφούν μιά καινούργια δημιουργία, μας διαφεύγει ακόμα.

Αλλά ήδη γνωρίζουμε πως τίποτα απ'όσα γίνονται μέσα στην κοινωνική οικονομία δεν έχει το όμοιό του μέσα στην φύση. Είμαστε αναγκασμένοι, γι'αυτά τα δίχως ανάλογο γεγονότα να εφευρίσκουμε αδιάκοπα ειδικά ονόματα, να δημιουργούμε μιά καινούργια γλώσσα. Είναι ένας υπερβατικός κόσμος, που οι αρχές του είναι ανώτερες από της γεωμετρίας και της άλγεβρας, που οι δυνάμεις του δεν αποκαλύπτουν ούτε την έλξη ούτε καμιά άλλη φυσική δύναμη, αλλά που χρησιμοποιούν την γεωμετρία και την άλγεβρα σαν όργανα της φύσης υποταγμένες σ'αυτές, και παίρνουν σαν υλικά τις ίδιες τις δυνάμεις της φύσης· ένας κόσμος τέλος απελευθερωμένος από τις κατηγορίες του χρόνου, του χώρου, της γέννησης, της ζωής, και του θανάτου, όπου όλα φαίνονται ταυτόχρονα αιώνια και φαινομενικά, ταυτόχρονα και διαδοχικά, περιορισμένα και απεριόριστα, ισορροπημένα και όχι-ισορροπημένα...Τι να πω περισσότερο. Είναι η ίδια η δημιουργία πάνω στα γεγονότα!

Και ο κόσμος που μας παρουσιάζεται σαν μέθοδος που ανατρέπει τις συνήθειες της κρίσης μας και που δεν παύει να διαψεύδει το λόγο μας, ο κόσμος αυτός που μας αγκαλιάζει, που μας διαπερνά, που μας δραστηριοποιεί, δίχως να μπορούμε να τον δούμε αλλοιώς παρά με τα μάτια του πνεύματος, να τον αγγίξουμε παρά μόνο με τα σημάδια του, αυτός ο παράξενος κόσμος είναι η κοινωνία, είμαστε εμείς!

Ποιός έχει δει το μονοπώλιο και τον ανταγωνισμό εκτός από τα αποτελέσματά του, δηλαδή από τα σημάδια του; Ποιός ψηλάφισε την πίστη και την ιδιοκτησία; Τι είναι η ομαδική δύναμη, ο καταμερισμός της εργασίας και η αξία; Και όμως τι το πιο δυνατό, το πιο θέβαιο, το πιο καθαρό, το πιο πραγματικό από όλ'αυτά; Δείτε από μακριά αυτή την άμαξα που την τραβάνε άλογα σ'ένα στρωμένο έδαφος και οδηγημένη από ένα άνθρωπο με μια παλιά μπλούζα δεν είναι παρά μια μάζα ύλης, που κινείται πάνω σε τέσσερις ρόδες με

την δύναμη των ζώων. Δεν θα ανακαλύψετε εδώ επιφανειακά παρά ένα μηχανικό φαινόμενο, προσδιορισμένο από ένα φυσιολογικό φαινόμενο, που πέρα απ'αυτό δεν θα αντιληφθείτε τίποτα περισσότερο. Διεισδύστε πιο πολύ: διερωτηθείτε τι κάνει αυτός ο άνθρωπος, το τι θέλει, που πηγαίνει με τη δύναμη ποιάς σκέψης, ποιανού σκοπού οδηγεί την άμαξα αυτή. Και αμέσως θα σας δείξει ένα *γράμμα* την ταυτότητά του, την εξουσία του, την προνοητικότητά του, όπως ο ίδιος προνοεί για τον εξοπλισμό του. Θα διαβάσετε σ'αυτό το γράμμα πως είναι *αμαξάς*, πως μ'αυτή την ιδιότητα, πραγματοποιεί την *μεταφορά* μιάς ορισμένης ποσότητας *εμπορευμάτων*, σύμφωνα με το *βάρος* και την *απόσταση*, πως πρέπει να πραγματοποιήσει το δρομολόγιό του απ'αυτόν τον *δρόμο*, πως η υπηρεσία αυτή συνεπάγεται από την πλευρά του αμαξά *υπευθυνότητα*, *απώλειες* και *αβαρίες*, που προέρχονται από άλλες αιτίες από την *υπέρτατη δύναμη* και την *ιδιοτροπία* των ίδιων των αντικειμένων, πως στην τιμή της άμαξας περικλείνεται ή όχι η *ασφάλεια* ενάντια σε απρόοπτα συμβάντα και χίλιες άλλες καταστροφές που είναι οι σκόπελοι του δικαίου και το βάσανο των νομομαθών. Ο άνθρωπος αυτός λέω, μέσα σ'ένα χαρτί όσο το χέρι, σας αποκαλύπτει μιά άπειρη τάξη, ακατανόητο μείγμα του εμπειρισμού και του καθαρού λόγου και που ολόκληρη η ανθρώπινη μεγαλοφυΐα βοηθημένη από την εμπειρία του σύμπαντος, δείχτηκε ανίσχυρη να το αποκαλύψει, αν ο άνθρωπος δεν έβγαινε από την ατομική ύπαρξη για να δημιουργήσει την ομαδική ζωή.

Πραγματικά, σ'αυτές τις ιδέες, της εργασίας, της αξίας, της ανταλλαγής, της κυκλοφορίας, της κατανάλωσης, της υπευθυνότητας, της ιδιοκτησίας, της αμοιβαιότητας, του συνεταιρισμού, κ.λπ., που βρίσκονται οι τύποι τους; Ποιός παρουσιάζει τα αντίτυπά τους; Ποιός είναι ο κόσμος αυτός ο μισός υλικός και ο μισός νοητικός, μισός αναγκαιότητα μισός πλασματικός; Τι είναι η δύναμη αυτή που την ονομάζουμε εργασία που μας παρασύρει με τόση βεβαιότητα που δεν αισθανόμαστε πια λεύτεροι; Τι είναι αυτή η ομαδική ζωή, που μας καίει με μια άσβεστη φλόγα, αιτία της χαράς μας και

των βασάνων μας; Όλοι μας εφόσον ζούμε είμαστε δίχως να το καταλαβαίνουμε και σύμφωνα με το μέτρο των ικανοτήτων μας και την εξειδίκευση της τεχνολογίας μας, σκεπτόμενες ενεργητικότητες, γρανάζια σκεπτόμενα, κλπ., μιας άπειρης μηχανής που σκέπτεται επίσης και που πορεύεται ολομόναχη. Η επιστήμη, θα μου πείτε, έχει σαν αρχή την συμφωνία του λόγου και της εμπειρίας, αλλά αυτή δεν δημιουργεί ούτε τον ένα ούτε την άλλη.

Και να αντίθετα πως μιά επιστήμη μας παρουσιάζεται που σ'αυτήν τίποτα δεν μας είναι δοσμένο a priori, ούτε από την εμπειρία ούτε από το λόγο, μιά επιστήμη όπου η ανθρωπότητα τα αντλεί όλα από τον εαυτό της, ονόματα και φαινόμενα, ουνιθερσάλια και κατηγορίες, γεγονότα και ιδέες, μια επιστήμη, τέλος, που, αντί να αποτελείται απλά όπως κάθε άλλη επιστήμη από μιά λογική περιγραφή της πραγματικότητας, είναι η δημιουργία η ίδια του λόγου της πραγματικότητας!

Έτσι ο συγγραφέας του οικονομικού λόγου είναι ο άνθρωπος, ο δημιουργός της οικονομικής ύλης, είναι ο άνθρωπος, ο αρχιτέκτονας του οικονομικού συστήματος, είναι πραγματικά ο άνθρωπος. Αφού δημιούργησε τον κοινωνικό λόγο και εμπειρία, η ανθρωπότητα προχώρησε στην οικοδόμηση της κοινωνικής επιστήμης με τον ίδιο τρόπο όπως με την οικοδόμηση των φυσικών επιστημών, συμφιλιώνει το λόγο και την εμπειρία, που αυτή η ίδια έδωσε, με το πιο ακατανόητο θαύμα, όταν όλα σ'αυτήν είτανε ουτοπικά, οι αρχές και οι πράξεις δεν γίνονται γνωστές παρά όταν απομακρύνεται η ουτοπία.

Ο σοσιαλισμός έχει δίκιο να διαμαρτύρεται ενάντια στην πολιτική οικονομία και να της λέει: Δεν είσαστε παρά ρουτίνα που δεν καταλαβαίνετε τον εαυτό σας. Και η πολιτική οικονομία έχει δίκιο να λέει στο σοσιαλισμό: Δεν είσαστε παρά ουτοπία δίχως πραγματικότητα, ούτε έχετε την δυνατότητα για εφαρμογή. Αλλά ο ένας και η άλλη αρνούμενοι αλληλοδιάδοχα, ο σοσιαλισμός την εμπειρία της ανθρωπότητας, η πολιτική οικονομία το λόγο της ανθρωπότητας, και

οι δύο σφάλλουν πάνω στις ουσιαστικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης αλήθειας.

Η κοινωνική επιστήμη είναι η συμφωνία του λόγου και της κοινωνικής πρακτικής. Όμως, η επιστήμη αυτή που οι δάσκαλοί μας δεν αντιλήφθηκαν παρά μερικές λάμψεις της, δόθηκε στον αιώνα μας για να την δούμε στην λάμψη της και στην ιδανική της αρμονία!..

Αλλά τι λέω; Αλλοίμονο! Βρισκόμαστε ακριβώς στη στιγμή όπου ο τσαρλατανισμός και η προκατάληψη μοιράζονται τον κόσμο, να μας στερήσουν τις ελπίδες μας! Δεν είναι η απιστία που έχουμε να πολεμήσουμε, είναι η προκατάληψη. Ας αρχίσουμε λοιπόν από την διαπίστωση πως η κοινωνική επιστήμη δεν έχει διόλου γίνει, πως βρίσκεται ακόμη στην κατάσταση θολής προαισθησης.

«Ο Malthus, λέει ο εξαιρετικός βιογράφος κ. Charles Comte, είχε τη βαθειά πεποίθηση πως υπάρχει μια πολιτική οικονομία αρχών, που δεν είναι αληθινές παρά εφόσον περικλείνονται μέσα σε ορισμένα όρια· έβλεπε τις κύριες δυσκολίες της επιστήμης στο συχνό συνδυασμό των πολύπλοκων αιτίων μέσα στην πράξη και την αντίδραση των αποτελεσμάτων και των αιτίων των μεν πάνω στα δε, καθώς και στην αναγκαιότητα να μπούν όρια ή να εξαιρέσουμε ένα μεγάλο και σημαντικό αριθμό προτάσεων».

Να αυτό που σκέφτηκε ο Malthus για την πολιτική οικονομία και η εργασία που δημοσιεύουμε την στιγμή αυτή δεν είναι παρά η απόδειξη της ιδέας του. Σ'αυτή την μαρτυρία θα προσθέσουμε μιά άλλη όχι με λιγότερη αξία. Σε μιά από τις τελευταίες συνεδριάσεις της Ακαδημίας των ηθικών Επιστημών, ο κ. Dunoyer, άνθρωπος αληθινά ανώτερος, που δεν επηρεάζεται ούτε από το συμφέρον μιας συμμορίας ραδιούργων, ούτε από την υπεροψία των αμαθών αντιπάλων του, ομολόγησε με τόση ειλικρίνεια κι ανωτερότητα, όση ο Malthus:

«Η πολιτική οικονομία, που έχει έναν αριθμό από σωστές αρχές που στηρίζεται πάνω σε μιά μάζα από αξιόλογα γεγονότα, και που μαζεύτηκαν με ακρίβεια από καλά καμωμέ-

νες παρατηρήσεις, παρουσιάζεται ωστόσο ακόμα να απέχει πολύ από το να είναι επιστήμη συγκροτημένη. Δεν υπάρχει ακόμα πλήρης ομοφωνία ούτε για την έκταση του πεδίου που πρέπει να απλωθούν οι έρευνές της, ούτε πάνω στο θεμελιακό αντικείμενό της που αυτές πρέπει να αναφερθούν. Δεν συμφωνούν ούτε για το σύνολο των εργασιών ούτε για την ακριβή έννοια που πρέπει να προσδώσουμε στις περισσότερες λέξεις που μ'αυτές είναι σχηματισμένο το λεξιλόγιό της. Η επιστήμη, πλούσια σε αλήθειες στην λεπτομέρεια, αφήνει ακαθόριστα να συνθέσεις το σύνολο και σαν επιστήμη φαίνεται πως απέχει πολύ για να έχει συγκροτηθεί».

Ο κ. Rossi πηγαίνει πιο μακριά από τον κ. Dunoyer: Διατυπώνει την κρίση του με την μορφή μομφής που απευθύνεται στους καινούργιους αντιπρόσωπους της επιστήμης:

«Κάθε σκέψη για μέθοδο φαίνεται σήμερα να έχει εγκαταλειφθεί μέσα στην οικονομική επιστήμη και ωστόσο δεν υπάρχει επιστήμη δίχως μέθοδο» (βλ. Comte rendu par M. Rossi du cours de M. Whateley).

Οι κ.κ. Blanqui, Wolovski, Chevalier, όλοι αυτοί που ασχολούνται με την οικονομία των κοινωνιών, μιλάνε το ίδιο. Και ο συγγραφέας που έχει περισσότερο διακριβώσει την αξία των μοντέρνων ουτοπιών, ο Pierre Leroux, γράφει σε κάθε φύλλο της Revue sociale: «Ψάχνουμε για την λύση του προβλήματος του προλεταριάτου· το ψάχνουμε αδιάκοπα ίσαμε αυτό που έχουμε βρει. Είναι όλη η δουλειά της εποχής μας!...». Όμως το πρόβλημα του προλεταριάτου βρίσκεται στην σύσταση της κοινωνικής επιστήμης. Δεν υπάρχουν έτσι παρά κοντόφθαλμοι οικονομιστές και οι φανατικοί σοσιαλιστές που γι'αυτούς η επιστήμη συνοψίζεται σε μια διατύπωση:Laissez faire, laissez passez είτε *στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του στο μέτρο της ικανότητας της κοινωνίας*, και θαυκαλίζονται πως κατέχουν την οικονομική επιστήμη.

Η φιλοσοφία, δηλαδή η μεταφυσική ή αν προτιμάτε καλύτερα, η λογική, είναι η άλγεβρα της κοινωνίας· η πολιτική οικονομία είναι η πραγμάτωση της άλγεβρας αυτής. Ει-

ναι αυτό που δεν αντιλήφτηκαν ούτε ο J.B.Say, ούτε ο Bentham, ούτε αυτοί που, με τα ονόματα *οικονομιστές* και *ωφελιμιστές*, αποσχίστηκαν από την ηθική και επαναστάτησαν σχεδόν ταυτόχρονα ενάντια στην πολιτική και την φιλοσοφία. Και όμως ποιόν έλεγχο περισσότερο σίγουρο από την φιλοσοφία, την θεωρία του λόγου θα μπορούσε να εύχεται η εργασία, δηλαδή η πρακτική του λόγου; Και αντίστροφα ποιός έλεγχος της οικονομικής επιστήμης θα μπορούσε να είναι πιο βέβαιος από τις διατυπώσεις της φιλοσοφίας; Αλλά με ποιά προϋπόθεση μπορεί να υπάρχει μια επιστήμη;

Με την προϋπόθεση να αναγνωρίσουμε το πεδίο της παρατήρησής της και τα όρια προσδιορισμού του αντικειμένου της, να οργανώσουμε την μέθοδό της. Στο σημείο αυτό ο οικονομιστής εκφράζεται όπως ο φιλόσοφος. Τα λόγια του κ. Dunoyer, που ανάφερα λίγο πιο πάνω φαίνονται να έχουν αποκοπεί κατά λέξη από τον πρόλογο του Jouffroy στην μετάφραση του Reid.

Το *πεδίο παρατήρησης* της φιλοσοφίας είναι το εγώ. Το πεδίο παρατήρησης της οικονομικής επιστήμης είναι η κοινωνία, δηλαδή πάλι το εγώ. Θέλετε να γνωρίσετε τον άνθρωπο, μελετήστε την κοινωνία· θέλετε να γνωρίσετε την κοινωνία, μελετήστε τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος και η κοινωνία χρησιμοποιούνται αμοιβαία σαν υποκείμενο και αντικείμενο· ο παραλληλισμός, η συνωνυμία των δυο επιστημών είναι πλήρης.

Αλλά τι είναι αυτό το ομαδικό και ατομικό εγώ; Ποιό είναι αυτό το πεδίο παρατήρησης, όπου περνάνε τα παράξενα φαινόμενα; Για να το αποκαλύψουμε ας δούμε τις αναλογίες.

Όλα τα πράγματα που σκεπτόμαστε μας φαίνεται πως υπάρχουν, να συναρμόζονται, να διευθετούνται με την βοήθεια τριών υπερβατικών *ικανοτήτων* που έξω απ'αυτές δεν μπορούμε να φανταστούμε, ν'αντιληφθούμε απολύτως τίποτα, που είναι: *ο χώρος, ο χρόνος και η νόηση*.

Όπως κάθε αντικείμενο υλικό έχει συλληφθεί από μας αναγκαστικά μέσα στο χώρο όπως και με τα φαινόμενα που συνδέονται μεταξύ τους με την σχέση της αιτιότητας, το ίδιο

μας παρουσιάζεται και μέσα στο χρόνο. Έτσι οι καθαρά αφηρημένες παραστάσεις μας αναφέρονται από μας σε ένα ιδιαίτερο καταφύγιο που το ονομάζουμε νόηση.

Η νόηση είναι μιά άπειρη ικανότητα, όπως ο χώρος και η αιωνιότητα. Εδώ συνταράζονται κόσμοι, αναρίθμητοι οργανισμοί με πολύπλοκους νόμους, με ποικίλα και απρόβλεπτα αποτελέσματα. Πολιτική και οικονομία, νομική επιστήμη, φιλοσοφία, θεολογία, ποίηση, γλώσσες, ήθη, φιλολογία, καλές τέχνες, κι όμως το πεδίο παρατήρησης του εγώ είναι πιο πλατύ, πιο γόνιμο, πιο πλούσιο από μόνο του παρά από το διπλό πεδίο παρατήρησης της φύσης, του χώρου και του χρόνου.

Το εγώ λοιπόν, καθώς και ο χρόνος και ο χώρος, είναι άπειρος. Ο άνθρωπος και όσα είναι προϊόντα του ανθρώπου, συνιστά μαζί με τα όντα που είναι ριγμένα στο χώρο και τα φαινόμενα που θρίσκονται σε διαδοχή μέσα στο χρόνο, την τριπλή παρουσία του Θεού. Τα τρία αυτά άπειρα, απροσδιόριστες εκφράσεις του άπειρου, αλληλοδιεισδύονται, αλληλοσυγκρατούνται, είναι αξεχώριστα και μη-αναγώγιμα: ο χώρος ή έκταση δεν γίνεται κατανοητός δίχως την κίνηση, που συνεπάγεται την ιδέα της δύναμης, δηλαδή μιά αυθορμησία, ένα εγώ.

Οι ιδέες των πραγμάτων που μας παρουσιάζονται μέσα στο χώρο σχηματίζουν στην φαντασία μας *πίνακες*· οι ιδέες που μ'αυτές τοποθετούμε τα αντικείμενα μέσα στο χρόνο ξεδιπλώνονται σαν *ιστορία*· τέλος οι ιδέες ή σχέσεις που δεν πέφτουν στις κατηγορίες του χρόνου και του χώρου και που ανήκουν στην νόηση, διαρθρώνονται σε *συστήματα*.

Πίνακες, ιστορία, συστήματα, είναι λοιπόν τρεις ανάλογες εκφράσεις ή καλύτερα ομόλογες, που μ'αυτές κάνουμε κατανοητές έναν αριθμό ιδεών που παρουσιάζονται στο πνεύμα μας σαν ένα συμμετρικό και τέλειο όλο. Γι'αυτό αυτές οι εκφράσεις μπορούν, σε μερικές περιπτώσεις, να παρθούν η μία για την άλλη, έτσι όπως την διαπραγματευθήκαμε στην αρχή της εργασίας αυτής, όταν την παρουσιάσαμε σαν ιστορία της πολιτικής οικονομίας, όχι πια σύμφωνα με την η-

μερομηνία των ανακαλύψεων, αλλά σύμφωνα με την ταξινομική σειρά των θεωριών.

Συλλαβαίνουμε λοιπόν, τα πράγματα της καθαρής σκέψης ή όπως λέει ο Kant τα ονοματιζόμενα (noumenes) με τον ίδιο τρόπο που συλλαβαίνουμε και τα αισθητά πράγματα ή φαινόμενα.

Αλλά ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι διόλου πραγματικός. Είναι δύο μορφές τυπωμένες στο εγώ από την εξωτερική αντίληψη.

Το ίδιο η νόηση δεν είναι καθόλου πραγματική. Είναι μιά μορφή που το εγώ επιβάλλει στον εαυτό του με την ευκαιρία και όταν εμπειρία του υποβάλλει τις ανάλογες ιδέες.

Σχετικά ακόμα με την τάξη της σειράς της απόκτησης ιδεών, εποπτειών ή εικόνων, νομίζουμε πως πρέπει να αρχίζουμε μ'αυτές που οι τύποι ή η πραγματικότητά τους είναι κατανοητές μέσα στο χώρο· το πως συνεχίζουμε για να σταματήσουμε, για να το πούμε έτσι, στο πέταγμα των ιδεών μέσα στο χρόνο και στο πως στο τέλος ανακαλύπτουμε παρευθύς, με την βοήθεια των αισθητών αντιλήψεων, τις ιδέες ή τις έννοιες δίχως εξωτερικό μοντέλο, που μας παρουσιάζονται μέσα σ'αυτή την δίχως πραγματικότητα ικανότητα που ονομάζουμε νόηση. Αυτή είναι η προοδευτικότητα της γνώσης μας: αναχωρούμε από το αισθητό για να φτάσουμε στο αφηρημένο· η κλίμακα του λογικού μας έχει το πόδι στην γη, διασχίζει τον ουρανό και χάνεται μέσα στα βάθη του πνεύματος.

Από δω προκύπτει πως οι ιδέες, ίσες μεταξύ τους, σύγχρονες και διαρθρωμένες μέσα στο πνεύμα, φαίνονται ριγμένες, ανακατεμένες, διασπαρμένες, εντοπισμένες, υποταγμένες και συνεχόμενες μέσα στην ανθρωπότητα και μέσα στη φύση σχηματίζοντας πίνακες και ιστορίες δίχως ομοιότητα με το αρχικό σχέδιο· και ολόκληρη η ανθρώπινη επιστήμη συνίσταται να ανεύρει μέσα σ' αυτή τη σύλληψη το αφηρημένο σύστημα της αιώνιας σκέψης. Σε μιά τέτοια επανασύσταση οφείλεται που οι νατουραλιστές έχουν ανεύρει τα συστήματα των οργανωμένων και ανόργανων όντων· σ' αυτήν τη μέθοδο

οφείλεται επίσης που προσπαθήσαμε να επανασυστήσουμε τη σειρά των κοινωνικών οικονομικών φάσεων και που η κοινωνία μας κάνει να τις βλέπουμε μεμονωμένες, δίχως συνάφεια, αναρχικά. Το αντικείμενο της έρευνας που επιχειρήσαμε είναι αληθινά η φυσική ιστορία της εργασίας, σύμφωνα με τα συλλεγμένα αποσπάσματα από τους οικονομιστές· και το σύστημα που έχει προκύψει από την ανάλυσή μας είναι αληθινό όσο αληθινά είναι τα συστήματα των φυτών που ανακαλύφθηκαν από τον Linné και τον Jussieu και το σύστημα των ζώων από τον Cuvier [152].

Το ανθρώπινο εγώ που εκδηλώθηκε με την εργασία, αυτό είναι λοιπόν το πεδίο εξερεύνησης της πολιτικής οικονομίας συγκεκριμένη μορφή της φιλοσοφίας. Η ταυτότητα των δύο αυτών σκεπτικισμών, μας αποκαλύφθηκε σε όλη την πορεία του βιβλίου αυτού. Έτσι ο σχηματισμός των ιδεών μας παρουσιάστηκε μέσα στον καταμερισμό της εργασίας σαν καταμερισμός των θεμελιακών κατηγοριών· ύστερα είδαμε την ελευθερία να γεννιέται από την ανθρώπινη δραστηριότητα πάνω στη φύση και ύστερα από την ελευθερία να παράγονται όλες οι σχέσεις του ανθρώπου με την κοινωνία και με τον εαυτό του. Συμπέρασμα: η οικονομική επιστήμη υπάρχει για μας ταυτόχρονα σαν οντολογία, λογική, ψυχολογία, θεολογία, πολιτική, αισθητική, συμβολική και ηθική...

Αφού αναγνωρίστηκε το πεδίο της επιστήμης και πραγματοποιήθηκε η οριοθέτησή της έχουμε να αναγνωρίσουμε τη *μέθοδό* της. Όμως η μέθοδος της οικονομικής επιστήμης είναι ακόμη η ίδια με τη μέθοδο της φιλοσοφίας: η οργάνωση της εργασίας, σύμφωνα με τη γνώμη μας, δεν είναι άλλη από την οργάνωση της κοινής αίσθησης...

Ανάμεσα στους νόμους που συγκροτούν την οργάνωση αυτή σημειώσαμε την αντινομία.

Έχουμε παρατηρήσει πως κάθε αληθινή σκέψη μπαίνει στο χρόνο σε δύο στιγμές. Κάθε μια από τις δυό αυτές στιγμές όντας η άρνηση της άλλης και οι δυό μη μπορώντας να εξαφανιστούν παρά κάτω απο μιά ανώτερη ιδέα, έπεται πως η αντινομία είναι ο νόμος της ζωής και της προόδου, η αρχή της

αιώνιας κίνησης. Πραγματικά, αν ένα πράγμα με την εξελικτική δύναμη που κρύβει μέσα του χωρίζεται ακριβώς από καθετί που χάνει, προκύπτει πως το πράγμα αυτό είναι άφθαρτο και η κίνηση που το στηρίζει είναι αιώνια. Στην κοινωνική οικονομία, αυτό που ο ανταγωνισμός έχει αδιάκοπα αναλάβει να εκπληρώνει, το μονοπώλιο έχει αδιάκοπα αναλάβει να το χαλάει· αυτό που η εργασία παράγει, η κατανάλωση το καταβροχθίζει· αυτό που η ιδιοκτησία αποδίνει, το αρπάζει η κοινωνία και από δω προκύπτει η συνεχής κίνηση, η παντοτινή ζωή της ανθρωπότητας. Αν η μιά από τις δυό ανταγωνιστικές δυνάμεις είναι πεδικλωμένη, όπως όταν η ατομική δραστηριότητα για παράδειγμα υποκύπτει κάτω από την κοινωνική εξουσία, η οργάνωση εκφυλίζεται προς τον κομμουνισμό και καταλήγει στο μηδέν. Αν αντίθετα η ατομική πρωτοβουλία δεν έχει αντίβαρο, η ομαδική οργάνωση φθείρεται και ο πολιτισμός καταλήγει σε ένα καθεστώς από κάστες, από αδικίες και αθλιότητες.

Η αντινομία είναι αρχή της έλξης και της κίνησης, ο λόγος της ισορροπίας. Είναι αυτή που παράγει το πάθος και που αποσυνθέτει κάθε αρμονία και κάθε συμφωνία...

Έρχεται αμέσως ύστερα ο νόμος της προοδευτικότητας και της σειράς, η μελωδία των όντων, ο νόμος του ωραίου και του ιδανικού. Καταργείστε την αντινομία και η πρόοδος των όντων γίνεται ανεξήγητη. Γιατί πού είναι η δύναμη που θα γεννήσει την πρόοδο αυτή; Καταργείστε τη σειρά κι ο κόσμος δεν θα είναι πια παρά ένα μείγμα από άγονες αντιθέσεις, ένας καθολικός αναβρασμός δίχως σκοπό και δίχως ιδέα...

Κι όταν ακόμα αυτές οι θεωρήσεις, καθαρή αλήθεια για μένα, φανούν αμφίβολες, η εφαρμογή που μ' αυτές κάναμε θα έχουν ακόμη άπειρη χρησιμότητα. Αν το σκεφτούμε καλύτερα δεν υπάρχει ούτε μιά μονάχα στιγμή της ζωής όπου ο ίδιος ο άνθρωπος να μη θεβαιώνει και να μην αρνιέται ταυτόχρονα τις ίδιες αρχές και τις ίδιες θεωρίες με περισσότερη ή λιγότερη καλή πίστη δίχως αμφιβολία, αλλά επίσης με λόγους πάντοτε παραδεκτούς, που δίχως να καθησυχάζουν εντελώς τη συνείδηση, επαρκούν για να κάνουν να θριαμβεύει το πάθος

και να απλώνει την αμφιβολία μέσα στο πνεύμα. Ας αφήσουμε, αν θέλουμε, τη λογική. Αλλά δεν είναι τίποτα το να έχουμε διασαφηνίσει την διπλή όψη των πραγμάτων, να έχουμε μάθει να δυσπιστούμε στο συλλογισμό, να ξέρουμε πως όσο περισσότερο ένας άνθρωπος είναι σωστός στις ιδέες του και έχει ευθύτητα στην καρδιά του, τόσο περισσότερο κινδυνεύει να είναι αφελής και παράλογος; Όλα τα πολιτικά κ.λπ. δεινά μας προέρχονται από τη σύμφυτη αντίφαση των πραγμάτων και τέτοια είναι ακόμα κι η πηγή απ' όπου ξεπηδάνε πάνω στην κοινωνία η φθορά των αρχών, η εξαγορά των συνειδήσεων, ο τσαρλατανισμός των επαγγελματιών της πίστης, η υποκρισία των γνωμών...

Ποιός είναι σήμερα, το *αντικείμενο* της οικονομικής επιστήμης;

Η μέθοδος μας το δείχνει από μόνη της. Η αντινομία είναι η αρχή της έλξης και της ισορροπίας μέσα στη φύση· η αντινομία είναι λοιπόν η αρχή της προόδου και της ισορροπίας μέσα στην ανθρωπότητα και το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης, είναι η *δικαιοσύνη*''.

Η δικαιοσύνη θεωρημένη στις καθαρές αντικειμενικές σχέσεις της, τις μόνες που μ' αυτές καταπιάνεται η πολιτική οικονομία, έχει σαν έκφραση την *αξία*. Όμως, τι είναι η αξία; Είναι η εργασία πραγματωμένη.

«Η πραγματική τιμή κάθε πράγματος, λέει ο Adam Smith, αυτό που κοστίζει κάθε πράγμα σ' αυτόν που θέλει να το παράγει, είναι η εργασία και ο κόπος που πρέπει να υποστεί για να το πετύχει... Αυτό που αγοράζουμε με το χρήμα ή με τα εμπορεύματα έχει αγοραστεί από την εργασία, τόσο καλά όσο κι αυτό που θα αποκτήσουμε με τον ιδρώτα του μετώπου μας. Το χρήμα αυτό, τα εμπορεύματα αυτά, περιέχουν την αξία μιας ορισμένης ποσότητας εργασίας που την ανταλλάζουμε γι' αυτό που υποτίθεται τότε πως περιέχει την αξία μιας ποσότητας ίσης με την εργασία. Η εργασία ήτανε η πρώτη τιμή, η πρώτη μονάδα που πληρώθηκε για την πρωταρχική αγορά όλων των πραγμάτων. Όλος ο πλούτος του κόσμου αγοράστηκε πρωταρχικά όχι από τον χρυσό και τον άργυρο

αλλά από την εργασία· και η αξία τους, γι' αυτούς που τα κατέχουν και που ζητάνε να την ανταλλάξουν απέναντι σε καινούργιες παραγωγές, είναι ακριβώς ίση με την ποσότητα εργασίας που περιέχονται σ' αυτές και που προσφέρονται για αγορά ή για συμμετοχική εταιρεία».

Αλλά αν η αξία είναι η πραγμάτωση της εργασίας, είναι και ταυτόχρονα η αρχή της σύγκρισης των προϊόντων μεταξύ τους. Από δω η θεωρία της αναλογικότητας που κυριαρχεί πάνω σ' ολόκληρη την οικονομική επιστήμη και που έπρεπε ν' ανυψωθεί μέχρις αυτή ο A. Smith, αν υπήρχε να ακολουθήσει το πνεύμα του καιρού του με τη βοήθεια της λογικής ένα εμπειρικό σύστημα.

Αλλά πώς εκδηλώνεται μέσα στην κοινωνία η δικαιοσύνη, μ' άλλα λόγια, πως συγκροτιέται η αναλογικότητα των αξιών; Ο J.B. Say το έχει πει. Με ένα παλαντζάρισμα ανάμεσα στην *αξία χρήσης* και την *ανταλλακτική αξία*.

Εδώ φανερώνεται μέσα στην πολιτική οικονομία, από την άποψη της εργασίας, ο κύριός της και συχνά ο δήμιός της, η αρχή της *διαιτησίας*.

Στην απαρχή της επιστήμης, η εργασία δίχως μέθοδο, δίχως κατανόηση της αξίας, ψελλίζοντας με κόπο τα πρώτα της δοκίμια, επικαλείται την ελευθερία της βούλησης για να συγκροτήσει τον πλούτο και να διατιμήσει την τιμή των πραγμάτων. Από τη στιγμή αυτή οι δυο δυνάμεις μπαίνουν σε πάλη και το μεγάλο έργο της κοινωνικής οργάνωσης εγκαινιάζεται. Γιατί εργασία είναι ελεύθερη βούληση, είναι αυτό που αργότερα θα ονομάσουμε εργασία και κεφάλαιο, μισθωτός και προνομιούχος, ανταγωνισμός και μονοπώλιο, κοινοκτημοσύνη και ιδιοκτησία, πληθείος και ευγενής, κράτος και πολίτης, συνεταιρισμός και ατομικισμός. Για όποιον έχει μάθει τις πρώτες έννοιες της λογικής, είναι ολοφάνερο πως όλες αυτές οι αντιθέσεις, που αιώνια ξαναγίνονται, πρέπει να ξαναλύνονται αιώνια· όμως είναι ακριβώς αυτό που δεν θέλουν να καταλάβουν οι οικονομιστές, που σύμφωνα μ' αυτούς η αρχή της διαιτησίας σύμφυτη με την αξία παρουσιάζεται σαν εμπόδιο για κάθε προσδιορισμό· κι

εδώ βρίσκεται η αιτία της καθυστέρησης, η τόσο θανάσιμη για την κοινωνία και τον τρόμο της φιλοσοφίας, της οικονομικής επιστήμης.

«Θα ήτανε το ίδιο παράλογο, λέει ο Mac-Culloch[154] να μιλάμε για ένα απόλυτο ύψος και βάθος, όσο και μία απόλυτη αξία».

Οι οικονομιστές λένε όλοι το ίδιο πράγμα και μπορούμε να το κρίνουμε με το παράδειγμα αυτό πόσο μακριά βρίσκονται για να καταλάβουν τόσο τη φύση της αξίας όσο και το νόημα των λέξεων που χρησιμοποιούν. Η έκφραση του *απόλυτου* εμπεριέχει την ιδέα της ολοκλήρωσης, της τελειότητας ή της πληρότητας, με αφετηρία την ακρίβεια και την ορθότητα. Μιά απόλυτη πλειοψηφία είναι μία σωστή πλειοψηφία (τό μισό συν ένα), δεν είναι μια απροσδιόριστη πλειοψηφία. Το ίδιο η απόλυτη αξία είναι η ακριβής αξία, που εξάγεται από την σωστή σύγκριση των προϊόντων μεταξύ τους· δεν υπάρχει τίποτα πιο απλό στον κόσμο. Αλλά προκύπτει αυτή η κεφαλαιώδης συνέπεια, το πως οι αξίες μετριώνται η μία με την άλλη, δεν μπορούν καθόλου να ταλαντεύονται στην τύχη. Τέτοια είναι η ανώτατη επιθυμία της κοινωνίας, τέτοια είναι η σημασία της ίδιας της πολιτικής οικονομίας που δεν είναι τίποτ' άλλο στο σύνολό της παρά ο πίνακας των αντιφάσεων που η σύνθεσή του παράγεται αλάνθαστα από την αληθινή αξία.

Έτσι η κοινωνία συγκροτιέται λίγο-λίγο με ένα είδος διακύμανσης ανάμεσα στην αναγκαιότητα και την αυθαιρεσία και η δικαιοσύνη θεμελιώνεται από την κλοπή. Η ισότητα δεν παράγεται μέσα στην κοινωνία σαν ένα αλύγιστο επίπεδο· είναι, όπως όλοι οι μεγάλοι νόμοι της φύσης, ένα αφηρημένο σημείο που το γεγονός ταλαντεύεται αδιάκοπα γύρω του διαγράφοντας τόξα περισσότερο ή λιγότερο μεγάλα, περισσότερο ή λιγότερο κανονικά. Η ισότητα είναι ο ανώτατος νόμος της κοινωνίας. Αλλά δεν είναι μια μορφή καθόλου σταθερή, είναι ο μέσος όρος μιας απειρότητας από εξισώσεις. Γι' αυτό η ισότητα μας παρουσιάστηκε από την πρώτη εποχή της οικονομικής εξέλιξης, σαν καταμερισμός

της εργασίας· και τέτοια εκδηλώθηκε σταθερά ύστερα από τη νομοθεσία της θείας Πρόνοιας.

Ο A. Smith, που σχεδόν πάνω σε όλα τα μεγάλα προβλήματα της κοινωνικής οικονομίας είχε ένα είδος ενόρασης, αφού αναγνώρισε την εργασία σαν αρχή της αξίας και περίγραψε τα μαγικά αποτελέσματα του νόμου του καταμερισμού, παρατήρησε πως παρόλη την αύξηση του προϊόντος που προκύπτει από τον καταμερισμό αυτό, δεν αυξάνεται ο μισθός του εργαζόμενου· πως συχνά αντίθετα, ελαττώνεται, το όφελος της ομαδικής δύναμης δεν πηγαίνει καθόλου στον εργαζόμενο, αλλά στο αφεντικό.

«Τα οφέλη, θα πείτε ίσως, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένα διαφορετικό όνομα που δίνεται για μισθούς ενός ιδιαίτερου είδους εργασίας, της εργασίας επιθεώρησης και διεύθυνσης... Αλλά τα οφέλη αυτά είναι διαφορετικής φύσης από το μισθό, ρυθμίζονται πάνω σε διαφορετικές αρχές και δεν βρίσκονται διόλου σε σχέση με τη ποσότητα και με τη φύση της λεγόμενης εργασίας επιθεώρησης και διεύθυνσης. Ρυθμίζονται εξολοκλήρου πάνω στην αξία του διαθέσιμου κεφάλαιου και είναι περισσότερο ή λιγότερο μεγάλα ανάλογα με την έκταση του κεφαλαίου αυτού... Έτσι το προϊόν της εργασίας δεν ανήκει ολόκληρο στον εργάτη· πρέπει αυτός να το μοιράζεται με τον ιδιοκτήτη».

Να, μας λέει ξερά ο A. Smith, πώς γίνονται τα πράγματα: όλα για το αφεντικό, τίποτα για τον εργάτη. Όπως κι αν το ονομάζουν αυτό: αδικία, ληστεία, κλεψιά, ο οικονομιστής δεν συγκινείται. Ο ληστής ιδιοκτήτης του φαίνεται τόσο αυτονόητος όσο και ο ληστευόμενος εργάτης. Και η απόδειξη πως δεν αξίζει ούτε για τον έναν ούτε για τον άλλο ούτε ο φθόνος ούτε το έλεος είναι πως οι εργαζόμενοι δεν διαμαρτύρονται παρά όταν πεθαίνουν της πείνας, πράγμα που γι' αυτό ποτέ ο καπιταλιστής, ο επιχειρηματίας ή ο ιδιοκτήτης ούτε στη διάρκεια της ζωής του ούτε τη στιγμή του θανάτου του δεν έχει αισθανθεί την παραμικρή τύψη. Το να κατηγορούν τη δημόσια συνείδηση σαν λαθεμένη ή νά 'χει άγνοια θα μπορούσανε να είχανε δίκιο, θα μπορούσανε να είχανε άδικο. Ο

A. Smith, πράγμα που έχει για μας μεγαλύτερη αξία από τα ρητορικά σχήματα, περιορίζεται να εκθέτει τα γεγονότα.

Έτσι, επισημαίνοντας ανάμεσα στους εργαζόμενους έναν προνομιούχο, nazaraeum inter fratres tuos, ο κοινωνικός λόγος έχει προσωποποιήσει την ομαδική δύναμη. Η κοινωνία πορεύεται με μύθους και αλληγορίες: η ιστορία του πολιτισμού είναι ένας πλατύς συμβολισμός. Ο Όμηρος συνοψίζει την ηρωική Ελλάδα· ο Ιησούς-Χριστός είναι η βασανισμένη ανθρωπότητα, που ορέγεται με δύναμη μέσα σε μιά διαρκή και βασανιστική αγωνία την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την αρετή. Ο Καρλομάγνος είναι ο τύπος του φεουδάρχη, ο Roland η ιπποσύνη, ο Πέτρος ο Ερημίτης η σταυροφορία, ο Γρηγόριος ο VII, η παπωσύνη, ο Ναπολέων η Γαλλική επανάσταση. Το ίδιο ο βιομηχανικός επιχειρηματίας που εκμεταλλεύεται ένα κεφάλαιο με μιά ομάδα εργαζόμενων είναι η προσωποποίηση της ομαδικής δύναμης που της απορροφά το όφελος, όπως το βολάν μιάς μηχανής εναποθηκεύει τη δύναμη. Είναι αληθινά ο ηρωϊκός άνθρωπος ο βασιλιάς της εργασίας. Η πολιτική οικονομία είναι ολόκληρη μια συμβολική, η ιδιοκτησία είναι μιά θρησκεία.

Ας ακολουθήσουμε τον A. Smith, που οι φωτεινές ιδέες του, είναι διασκορπισμένες μέσα σ' ένα σκοτεινό συρφετό:

«Στο μέτρο που το έδαφος μιάς χώρας γίνεται ιδιοκτησία ατομική, οι γαιοκτήμονες όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι, αγαπάνε να συγκομίζουν εκεί που δεν έχουν σπείρει και ζητάνε ένα μίσθωμα γης επίσης για το φυσικό προϊόν της γης. Δημιουργείται μια πρόσθετη τιμή πάνω στη ξυλεία, τα δάση, τη χλόη των λιβαδιών και σε όλους τους φυσικούς καρπούς της γης που όταν ήτανε κοινοτική δεν κόστιζε στον εργάτη παρά το κόπο να τους μαζέψει, σήμερα του στοιχίζουν περισσότερο. Πρέπει να πληρώσει για να έχει την άδεια να τους συλλέγει· δηλαδή πως πληρώνει στον ιδιοκτήτη ένα μέρισμα γι' αυτό που μαζεύει ή γι' αυτό που παράγει, *δίχως αυτόν*, τον ιδιοκτήτη με την εργασία του».

Να το μονοπώλιο, να ο τόκος των κεφαλαίων, να η γαιοπρόσοδος! Ο A. Smith, όπως όλοι οι φωτισμένοι, βλέπει και

δεν καταλαβαίνει· αναφέρει δίχως να κατανοεί. Μιλάει με την έμπνευση του Θεού, δίχως έκπληξη και έλεος και το νόημα των λόγων του παραμένει γι' αυτόν γράμμα σφραγισμένο. Με πόση παγερότητα αναφέρει τον σφετερισμό των ιδιοκτητών! Αυτό που ο εργαζόμενος παράγει ο ίδιος του το παίρνουν αμέσως, ο εργάτης είναι όπως ένα σκυλί κυνηγιού στα χέρια του αφεντικού.

Ένας σκλάβος, που υπερέχει στην εργασία ανακαλύπτει το άροτρο. Μ' ένα ξύλινο σκληρό γάντζο που τον τραβάει· ένα άλογο ανοίγει το χώμα, το κάνει ικανό ν' αποδίνει δέκα, εκατό φορές πιο πολύ. Το αφεντικό, αμέσως, αρπάζει τη σημασία της ανακάλυψης: αρπάζει τη γη, οικειοποιείται το εισόδημα, οικειοποιείται ακόμη και την ιδέα και λατρεύει τους θνητούς για το θαυμάσιο αυτό παρόν. Η φτώχεια εφευρίσκει και η ιδιοκτησία συγκομίζει. Η πιο μεγάλη υπηρεσία που η ιδιοκτησία έφερε στον κόσμο είναι αυτή η αιώνια περιπέτεια της εργασίας και της μεγαλοφυΐας.

Ας παρακολουθήσουμε όμως πάλι τον Adam Smith όταν λέει: «Σε κάθε καινούργιο μετασχηματισμό ενός προϊόντος, όχι μονάχα ο αριθμός των κερδών αυξάνει, αλλά κάθε επόμενο κέρδος είναι πιο μεγάλο από το προηγούμενο, γιατί το κεφάλαιο απ' όπου προέρχεται είναι αναγκαστικά πάντοτε πιο μεγάλο. Πραγματικά, ενώ η επαύξηση των μισθών διενεργείται πάνω στην τιμή ενός εμπορεύματος σαν απλός τόκος στη συσσώρευση μιας οφειλής, η επαύξηση των κερδών διενεργείται σαν σύνθετος τόκος. Αν για παράδειγμα στην κατασκευή ενός πανιού (βαμβακερού, λινού κ.λπ.), οι μισθοί των εργατών, όπως των λαναριστών, των κλωστών, των υφαντών κ.λπ., επαυξάνονται με δυο δηνάρια την ημέρα, γίνεται αναγκαίο να επαυξηθεί η τιμή ενός κομματιού υφάσματος toile τόσες φορές από δυο δηνάρια όσους εργάτες χρειάστηκαν για να τελειοποιηθεί, πολλαπλασιάζοντας τον αριθμό των εργατών με τον αριθμό των ημερομισθίων τους. Σε κάθε μία από τις διάφορες αυτές βαθμίδες των χειρισμών που υφίσταται το εμπόρευμα, το μέρος της τιμής του, που αναλύεται σε μισθούς, θα επαυξηθεί μονάχα, από την αύξηση αυτή των

μισθών, σε αριθμητική αναλογία. Αλλά αν τα κέρδη όλων των διαφορετικών αφεντικών που χρησιμοποιούν τους εργάτες αυτούς φτάσουν το 5%, αυτό το μέρος της τιμής που αναλύεται σε κέρδη θα ανυψωθεί, σε κάθε βαθμίδα επεξεργασίας, με γεωμετρική πρόοδο. Το αφεντικό των λαναριστών του λινού θα ζητήσει πουλώντας το λινό του μια επαύξηση 5% πάνω στη συνολική αξία της ύλης και των μισθών που προκατέβαλε στους εργάτες του. Το αφεντικό των νηματουργών και υφαντών θα κάνει το ίδιο κ.ο.κ.».

Να η ζωντανή περιγραφή της οικονομικής ιεραρχίας, που αρχίζει με τον Δία ιδιοκτήτη και καταλήγει στον σκλάβο. Με την εργασία, με τη διαίρεσή της, με τη διάκριση του αφεντικού και του μισθωτού, με το μονοπώλιο των κεφαλαίων, ξεπετάγεται μια κάστα αφεντικών της γης, του εμπόριου, των επιχειρηματιών, μπουρζουάδων, κυρίως και αρχιεργατών, που η δουλειά τους είναι να καταναλώνουν εισοδήματα, να συγκομίζουν τόκους, να πιέζουν τους εργαζόμενους και πάνω απ' όλα να ασκούν αστυνόμευση, την πιο φοβερή μορφή της εκμετάλλευσης και της αθλιότητας. Η εφεύρεση της πολιτικής και των νόμων οφείλεται αποκλειστικά στην ιδιοκτησία'": Ο Numa και ο Egérie, ο Tarquin και ο Tanaquil, καθώς κι ο Ναπολέων και ο Καρλομάγκνος ήτανε ευγενείς. «Regum timendorum in proprios greges, reges in ipsos imperium est Jovis», λέει ο Οράτιος. Θα λέγαμε μια λεγεώνα από καταχθόνια πνεύματα περιτριγυρίζουν από παντού για να βασανίζουν από παντού για να βασανίσουν μια δυστυχισμένη ψυχή. Τραβήχτε τον από την αλυσίδα του, απαγορεύστε του τον ύπνο και την τροφή, χτυπήστε, κάψτε, στρεβλώστε δίχως ανάπαυση, δίχως έλεος! Γιατί αν αποδίναμε δικαιοσύνη, δεν θα έμενε για μας τίποτα και θα χανόμαστε.

Ευτυχισμένη εποχή, ζωντανή ευθυμία! Η εργασία είναι λεύτερη! Μα τι ελευθερία! Η ελευθερία για τον προλετάριο, είναι η ικανότητα να εργάζεται, δηλαδή να πεθαίνει της πείνας! Η ελευθερία δεν ευνοεί παρά τη δύναμη. Με τον συναγωνισμό το κεφάλαιο συντρίβει παντού την εργασία και μεταμφιέζει την βιομηχανία σε μια συνένωση μονοπωλίων. Για

δεύτερη φορά οι εργαζόμενοι πληθείοι βρίσκονται στα γόνατα της αριστοκρατίας, δεν έχει ούτε τη δυνατότητα ούτε το δικαίωμα να διεκδικήσουν τον μισθό τους.

«Τα αφεντικά, λέει ο χρησμός, βρίσκονται πάντοτε και σε κάθε καιρό σε μια σιωπηλή συμμαχία, αλλά σταθερή και ομοιόμορφη, για να μην ανεβαίνουν οι μισθοί πάνω από την διατίμηση που υπάρχει. Το να παραβιάσεις τον κανόνα αυτόν είναι μια πράξη εχθρική. Και με μιά απαίσια μισητή νομοθεσία η λίγκα αυτή γίνεται ανεκτή, ενώ οι συνενώσεις των εργατών τιμωρούνται αυστηρά».

Και γιατί αυτή η καινούργια αδικία, που η αδιατάραχτη γαλήνη του Smith δεν μπόρεσε να μη τη χαρακτηρίσει *απαίσια;* Θα βρούμε έναν τρόπο να δικαιολογήσουμε μαζί με το μονοπώλιο την αστυνόμευση αυτή του ανθρώπινου γένους;

Γιατί όχι, αν θέλουμε να εξαρθούμε πάνω από τον κοινωνικό ψευδοσυναισθηματισμό και να θεωρήσουμε από ψηλά τα γεγονότα, τη δύναμη των πραγμάτων, τον εσώτατο νόμο του πολιτισμού;

Τι είναι η εργασία; Τι είναι το προνόμιο;

Η εργασία, το ανάλογο της δημιουργικής δραστηριότητας, δίχως συνείδηση του εαυτού της, απροσδιόριστη, άγονη, εφόσον η ιδέα δεν την διαπερνά, η εργασία είναι το χωνευτήρι που από μέσα του θα ξεπηδήσει η αξία, η μεγάλη μήτρα του πολιτισμού, η παθητική ή θηλυκιά αρχή της κοινωνίας. Το προνόμιο, που εκπορεύεται από την ελεύθερη βούληση, είναι η ηλεκτρική αστραπή που αποφασίζει την ατομικοποίηση, την ελευθερία που πραγματώνει, την εξουσία που διευθύνει, το μυαλό που απελευθερώνει, το εγώ που κυβερνάει.

Η σχέση της εργασίας και του προνόμιου είναι λοιπόν μια σχέση του θηλυκού με το αρσενικό, της συζύγου με το σύζυγο. Σέ όλους τους λαούς, η μοιχεία της γυναίκας πάντοτε θεωρήθηκε πιο επιλήψιμη από τη μοιχεία του άντρα και την τιμωρούσαν επόμενα πιο αυστηρά. Αυτοί που, σταματώντας πάνω στην απανθρωπιά των μορφών, ξεχνάνε την απαρχή και δεν βλέπουν παρά μόνο τον βαρβαρισμό να ασκείται ανάμεσα

στα φύλα, είναι οι ρομαντικοί πολιτικολόγοι. Κάθε απειθαρχία των εργατών εξομοιώνεται με τη γυναικεία μοιχεία. Δεν είναι λοιπόν ολοφάνερο πως αν την ίδια εύνοια έδειχναν οι δικαστές για τα παράπονα του εργάτη και του αφεντικού, ο ιεραρχικός δεσμός, που έξω απ' αυτόν δεν μπορεί να ζήσει η ανθρωπότητα, δεν θα διακοβόταν και ολόκληρη η οικονομία της κοινωνίας δεν θα κατέρρεε;

Κρίνετε άλλωστε όλα αυτά με τα γεγονότα. Συγκρίνετε τη φυσιογνωμία μιάς εργατικής απεργίας με την πορεία μιάς συνένωσης επιχειρηματιών. Εκεί δυσπιστία στην καλή θέληση, διέγερση, διαταραχή, απ' έξω φωνές και αναβρασμός, από μέσα τρόμος, πνεύμα υποταγής και επιθυμία για την ειρήνη. Εδώ, αντίθετα, μετρημένη αποφασιστικότητα, αίσθημα δύναμης, βεβαιότητα επιτυχίας, ψυχρότητα στην εκτέλεση. Πού λοιπόν βρίσκεται, σύμφωνα με τη γνώμη σας, η δύναμη; Πού βρίσκεται η οργανική αρχή; Πού βρίσκεται η ζωή; Δίχως αμφιβολία η κοινωνία οφείλει σε όλους βοήθεια και προστασία. Αλλά χρειάζεται να συμπληρωθεί η εκπαίδευση των προλετάριων. Ο προλετάριος είναι ο Ηρακλής που φτάνει στην αθανασία με την εργασία και την αρετή. Αλλά τι θα έκανε ο Ηρακλής δίχως την καταδίωξη του Ευρυσθέα;

Ιδιοκτήτες ποιοί είσαστε;

Πράγμα παράξενο, η ιδιοκτησία που προσβάλλεται απ' όλες τις μεριές στο όνομα της φιλανθρωπίας, της δικαιοσύνης, την κοινωνικής οικονομίας δεν έχει ποτέ απαντήσει για να δικαιολογηθεί παρά μ' αυτές τις λέξεις: *είμαι γιατί είμαι*. Είμαι η άρνηση της κοινωνίας, η ληστεία του εργαζόμενου, το δικαίωμα του μη-παραγωγικού, και κανένας δεν μπορεί να ζήσει αν δεν τον καταξεσχίσω.

Αυτό το τρομερό αίνιγμα έχει αποθαρρύνει τα πιο οξυδερκή πνεύματα.

«Πριν την οικειοποίηση των εδαφών και τη συσσώρευση των κεφαλαίων, ολόκληρο το προϊόν της εργασίας ανήκε στον εργάτη. Δεν υπήρχε ούτε ιδιοκτήτης ούτε αφεντικό που θα το μοιραζότανε. Αν η κατάσταση αυτή συνεχιζότανε, ο μισθός της εργασίας θα είχε αυξηθεί μαζί με όλη αυτή την

αύξηση της παραγωγικής δύναμης, που τη προκαλεί ο καταμερισμός. Παραγόμενο με λιγότερη ποσότητα εργασίας, θα το αποκτούσε όλο και με λιγότερη πάντοτε ποσότητα».

Έτσι μιλάει ο A. Smith και προσθέτει ο σχολιαστής του:

«Μπορώ πολύ καλά να καταλάβω πώς το δικαίωμα να οικειοποιείσαι, με τον *τόκο, το κέρδος ή το νοίκιασμα*, το προϊόν άλλων ατόμων, γίνεται τροφή της πλεονεξίας· αλλά δεν μπορούσα να φανταστώ πώς ελαττώνοντας την αμοιβή του εργαζόμενου για να προστεθεί στη περιουσία του αργόσχολου θα μπορούσε ν' αυξηθεί η βιομηχανία ή να επιταχυνθεί η πρόοδος του κοινωνικού πλούτου».

Τον λόγο όλων αυτών που είπανε, ο Smith και ο σχολιαστής του δίχως να τον αντιληφθούν, θα τον ξαναπούμε, με σκοπό, τον αδυσώπητο νόμο που κυβερνά την ανθρώπινη κοινωνία, να τον δούμε ξανά και για τελευταία φορά.

Το να γίνεται καταμερισμός της εργασίας, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μια παραγωγή τεμαχίων· για να έχουν αξία χρειάζεται η σύνθεσή τους. Πριν την σύσταση της ιδιοκτησίας, καθένας είναι κύριος ν' αντλήσει από τον Ωκεανό το νερό για το αλάτι των τροφίμων του, να μαζέψει την ελιά που θα κάνει το λάδι του, να πάρει το ορυκτό που περιέχει το σίδερο και το χρυσάφι. Καθένας είναι ελέυθερος ακόμα ν' ανταλλάξει ένα μέρος απ' αυτό που έχει συγκομίσει απέναντι σε ένα άλλο με ποσότητα ισότιμη από τις προμήθειες ενός άλλου ανθρώπου: ίσαμ' εδώ δεν έχουμε θγεί από το ιερό δικαίωμα της εργασίας και της κοινότητας της γης. Όμως, αν έχω το δικαίωμα να χρησιμοποιώ, είτε με την προσωπική μου εργασία, είτε με την ανταλλαγή, όλα τα προϊόντα της φύσης και αν η κατοχή που πετυχαίνεται έτσι είναι ολοκληρωτικά νόμιμη, θα έχω παρόμοια το δικαίωμα να συνθέσω, από διάφορα στοιχεία που προμηθεύομαι με την εργασία και την ανταλλαγή, ένα καινούργιο προϊόν, που είναι ιδιοκτησία μου και που έχω δικαίωμα να το απολαβαίνων αποκλειστικά μόνος μου. Μπορώ, για παράδειγμα, από τη σόδα που βγάζω από το αλάτι και το λάδι που παίρνω από την ελιά και το σουσάμι, να κάνω μια σύνθεση που να καθαρίζει τα σεντόνια και που θα

είναι για μένα, από την άποψη της καθαριότητας και της υγιεινής, πολύτιμη στη χρήση της. Μπορώ επίσης να φυλάξω το μυστικό μου για τη σύνθεση αυτή και επόμενα να εισπράξω με την ανταλλαγή ένα νόμιμο κέρδος.

Όμως ποιά διαφορά υπάρχει, σε σχέση με το δίκαιο, ανάμεσα στην κατασκευή μιας ουγγιάς σαπουνιού από την κατασκευή ενός εκατομμυρίου κιλών; Η μεγαλύτερη ή λιγότερη ποσότητα αλλάζει τίποτα στην ηθικότητα της πράξης; Επόμενα η ιδιοκτησία, όπως και το εμπόριο, όπως και η εργασία είναι ένα φυσικό δικαίωμα που τίποτα στον κόσμο δεν μπορεί να μου απαγορέψει να το ασκώ.

Αλλά, από το γεγονός και μόνο πως συνθέτω ένα προϊόν που είναι αποκλειστική μου ιδιοκτησία, όπως το ίδιο καλά και οι ύλες που το αποτελούν, έπεται πως ένα εργαστήρι, μια εκμετάλλευση ανθρώπων που έχει οργανωθεί από μένα, πως τα οφέλη συσσωρεύονται στα χέρια μου με ζημιά όλων όσων έρχονται σε σχέση μαζί μου πάνω στη δουλειά αυτή και πως αν επιθυμείτε να με αντικαταστήσετε στην επιχείρησή μου, πολύ φυσικά θα απαιτήσω ένα εισόδημα. Θα κατέχετε το μυστικό μου, θα κατασκευάζετε στη θέση μου, θα κάνετε να γυρίζει ο μύλος μου, θα θερίζετε τον αγρό μου, θα τρυγάτε το αμπέλι μου, αλλά στο τέταρτο, στο τρίτο ή στο μισό η μοιρασιά.

Ολόκληρη αυτή η αλυσίδα είναι αναγκαία και αδιάλυτη: δεν υπάρχει εδώ ούτε φίδι ούτε διάβολος· είναι ο νόμος ο ίδιος των πραγμάτων, το dictamen της κοινής αίσθησης. Στο εμπόριο η αρπαγή, η ληστεία είναι ταυτόσημη με την ανταλλαγή και αυτό που αληθινά μας κάνει έκπληξη είναι πως μια τέτοια κατάσταση δεν συγχωρείται μονάχα από την καλή θέληση των δυο μερών αλλά κανονίζεται και από τη δικαιοσύνη.

Ένας άνθρωπος αγοράζει από το γειτονά του καρβουνιάρη ένα τσουβάλι κάρβουνα, από το μπακάλι μια ποσότητα θειάφι που έχει έρθει από την Αίτνα. Φτιάχνει ένα μείγμα που βάζει και μια αναλογία νίτρου που την πουλάει ο φαρμακοποιός. Απ' όλα αυτά βγαίνει μια εκρηκτική σκόνη που εκατό

λίβρες της θα αρκούσαν για να γκρεμίσουν μιαν ακρόπολη. Όμως, σας ρωτάω, ο ξυλοκόπος που καρβουνοποίησε τα ξύλα, ο Σικελός βοσκός που μάζεψε το θειάφι, ο ναυτικός που έκανε τη μεταφορά, ο μεταφορέας που από τη Μασσαλία τα ξαναμετέφερε, ο έμπορας που τα πούλησε, υπάρχει ανάμεσά τους η παραμικρή συνάφεια, δεν λέω μονάχα στη χρήση, αλλά στην κατασκευή της σκόνης αυτής;

Όμως, αν είναι αδύνατο να αποκαλύψουμε την παραμικρή συνάφεια ανάμεσα στα διάφορα άτομα που, καθένα χωρίς να ξέρει, συντέλεσαν στην παραγωγή της σκόνης, είναι ολοφάνερο με την ίδια λογική πως δεν υπάρχει καθόλου συνάφεια και αμοιβαιότητα μεταξύ τους σχετικά με τα οφέλη από την πώληση και πως τα κέρδη που μπορεί να προκύψουν από τη χρήση της ανήκουν αποκλειστικά στον εφευρέτη, όπως κι η τιμωρία ή η ζημιά, όταν θα μπορούσε να γίνει επιζήμια, του ανήκει επίσης προσωπικά. Η ιδιοκτησία είναι ταυτόσημη με την υπευθυνότητα: δεν μπορούμε να αναφερθούμε στη μια δίχως να συμπεριλάβουμε και την άλλη.

Αλλά θαυμάστε το παράλογο του λόγου! Αυτή η ίδια η ιδιοκτησία, νόμιμη, απρόσβλητη στην καταγωγή της, συνιστά στην άσκησή της μια κατάφωρη αδικία και αυτό δίχως να της προσθέσουμε κανένα στοιχείο που να την τροποποιεί αλλά αποκλειστικά από την ανάπτυξη της αρχής.

Ας θεωρήσουμε στο σύνολό τους τα προϊόντα που η βιομηχανία και η γεωργία φέρνουν στην αγορά. Τα προϊόντα αυτά, όπως η σκόνη και το σαπούνι, είναι όλα σε οποιαδήποτε βαθμίδα το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού που τα υλικά του έχουν παρθεί από τη γενική αποθήκη. Η τιμή των προϊόντων αυτών αποτελείται αμετάβλητα, πρώτα από τους πληρωμένους μισθούς στις διάφορες κατηγορίες εργαζόμενων, δεύτερο από τα κέρδη που απαιτούνται από τους επιχειρηματίες και τους καπιταλιστές. Έτσι που η κοινωνία βρίσκεται διαιρεμένη σε δυο τάξεις προσώπων:

1ο. Τους επιχειρηματίες, τους καπιταλιστές και τους ιδιοκτήτες γαιοκτήμονες, που έχουν το μονοπώλιο όλων των πραγμάτων κατανάλωσης και 2ο. Τους μισθωτούς ή εργαζό-

μενους που δεν μπορούν να δώσουν για τα πράγματα αυτά παρά τα μισά απ' όσο αξίζουν, και που κάνει την κατανάλωσή τους, την κυκλοφορία τους και την αναπαραγωγή τους αδύνατη.

Μάταια ο Adam Smith μας λέει:

«Η απλή δικαιοσύνη απαιτεί πως αυτοί που ντύνουν, τρέφουν και δίνουν κατοικία σε ολόκληρο το σώμα του έθνους, να έχουν μέσα στο προϊόν της εργασίας ένα επαρκές μέρος για να είναι οι ίδιοι αρκετά θρεμένοι, ντυμένοι, σπιτωμένοι».

Πώς μπορεί να γίνει αυτό; Η δικαιοσύνη που θέλει να συστήσει ο A.Smith είναι απραγματοποίητη αν αυτή γίνεται αδικία και αν η αντίφαση αυτή οφείλεται στην εσώτατη φύση των πραγμάτων, σε τι χρησιμεύει να μιλάμε ακόμα για ισότητα και για ανθρωπότητα; Μήπως η θεία Πρόνοια γνωρίζει τη δικαιοσύνη ή η μοίρα είναι φιλάνθρωπη;

Είναι αυτή η ουσιαστική αντίφαση των ιδεών μας που (πραγματώνεται από την εργασία και εκφράζεται μέσα στην κοινωνία με μια γιγάντια δύναμη) κάνει όλα τα πράγματα να έχουν διαφορετικό νόημα απ' αυτό που έπρεπε να έχουν, και δίνει στην κοινωνία την όψη ανάποδης ταπετσαρίας. Ο άνθρωπος με τον καταμερισμό της εργασίας και με τις μηχανές όφειλε ν' ανέβει βαθμιαία στην επιστήμη και στην ελευθερία και με τον καταμερισμό, με τη μηχανή, εξαχρειώνεται και γίνεται σκλάβος. Η φορολογία, λέει η θεωρία, πρέπει να είναι ανάλογη με την περιουσία και εντελώς αντίθετα ο φόρος είναι ανάλογος με την αθλιότητα. Ο μη-παραγωγικός πρέπει να υπακούει και με μιά παράξενη ειρωνία ο μη-παραγωγικός διευθύνει. Η πίστη, σύμφωνα με την ετυμολογία του ονόματός της, και σύμφωνα με το θεωρητικό ορισμό της, είναι ο προμηθευτής της εργασίας, στην πρακτική την πιέζει και τη σκοτώνει. Η ιδιοκτησία στο πιο ωραίο της πλεονέκτημα είναι η επέκταση της γης και στην άσκηση αυτού του πλεονεκτήματός της είναι ο αποκλεισμός της γης. Μέσα σ' όλες τις κατηγορίες της η πολιτική οικονομία αναπαράγει την αντίφαση και τη θρησκευτική ιδέα. Η ζωή του ανθρώπου, βεβαιώνει η φιλοσοφία, είναι μια αδιάκοπη απελευθέρωση

από την κτηνώδη ζωή και από τη φύση, μια πάλη ενάντια στο Θεό.

Στη θρησκευτική πρακτική η ζωή είναι η πάλη του ανθρώπου ενάντια στον ίδιο τον εαυτό του, η απόλυτη υποταγή της κοινωνίας σ' ένα ανώτερο Ον. *Αγαπάτε το Θεό με όλη σας την καρδιά*, μας λέει το Ευαγγέλιο και *μισείτε την ψυχή σας για την αιώνια ζωή*, ακριβώς το αντίθετο από αυτά που μας επιβάλλει ο λόγος...

Δεν θα επεκτείνω άλλο αυτή την περίληψη. Φτάνοντας στο τέρμα της διαδρομής μας, οι ιδέες μου εκτέθηκαν σε τόση πολλαπλότητα και ορμητικότητα, που ήδη θα μου χρειαζότανε ένα καινούργιο βιβλίο για να αναφέρει αυτά που ανακάλυψα και πως σε πείσμα της προφορικής ομοιότητας δεν βλέπω άλλο μέσο για να τελειώσω παρά να σταματήσω αμέσως.

Αν δεν ξεγελιέμαι, ο αναγνώστης πρέπει να έχει πειστεί για ένα πράγμα: στο πως η κοινωνική αλήθεια δεν μπορεί να βρεθεί ούτε στην ουτοπία ούτε στη σημερινή ρουτίνα· πως η πολιτική οικονομία δεν είναι καθόλου η επιστήμη της κοινωνίας, αλλά πως περιέχει τα υλικά της επιστήμης αυτής, όπως ακριβώς το χάος πριν από τη δημιουργία περιείχε τα στοιχεία του σύμπαντος, που για να φτάσει στην οριστική οργάνωση, που φαίνεται να είναι ο προορισμός του είδους μας πάνω στη γήινη σφαίρα, δεν μένει πια παρά να κάνει τη γενική εξίσωση όλων των αντιφάσεών μας.

Αλλά ποιος είναι ο τύπος της εξίσωσης αυτής;

Ήδη μας είναι επιτρεπτό να τον διαβλέψουμε: αυτός πρέπει να είναι ένας νόμος *ανταλλαγής*[*], μια θεωρία *ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑΣ*, ένα σύστημα εγγυήσεων που απορροφά τις αρχαίες μορφές των πολιτικών και εμπορικών κοινωνιών μας, και που να ικανοποιεί όλες τις προϋποθέσεις της αποτελεσματικότητας, της προοδευτικότητας και της δικαιοσύνης που επισήμανε η κριτική· μια κοινωνία όχι μονάχα συμβατική, αλλά πραγματική· που θα αλλάζει τον κατακερματισμό σε όργανο επιστήμης· που θα καταργήσει την υποδούλωση των μηχανών και θα προλαβαίνει τις κρίσεις με την εμφάνισή τους· που θα βγάζει από τον συναγωνισμό όφελος και

από το μονοπώλιο μια εγγύηση ασφάλειας για όλους.

Η θεωρία της *αμοιβαιότητας* ή του ***mutuum***, δηλαδή η φυσική ανταλλαγή, είναι από την άποψη της ομαδικότητας, η σύνθεση των δύο ιδεών, της ιδιοκτησίας και της κοινότητας· σύνθεση τόσο παλιά όσο και τα στοιχεία που την αποτελούν, επειδή αυτή η σύνθεση δεν είναι τιποτ' άλλο παρά το ξαναγύρισμα της κοινωνίας στην πρωταρχική της πρακτική ανάμεσα από ένα δαίδαλο εφευρέσεων και συστημάτων, το αποτέλεσμα μιας μελέτης έξι χιλιάδων χρόνων πάνω σ' αυτή τη θεμελιακή πρόταση: Α ίσον Α.

Το καθετί προετοιμάζεται σήμερα μ' αυτή την πανηγυρική ανακαίνιση, καθετί εξαγγέλλει πως η βασιλεία των ειδώλων πέρασε και πως η κοινωνία αρχίζει να μπαίνει στη γνησιότητα της φύσης της.

Ήδη ο σοσιαλισμός αισθανόμενος να διαψεύδονται οι ουτοπίες του συνδέεται με τις πραγματικότητες και με τα γεγονότα: Γελάει με τον εαυτό του στο Παρίσι, αμφισβητείται στο Βερολίνο, στην Κολωνία, στη Λειψία, στο Μπρεσλάου, αναβράζει στην Αγγλία, βροντάει απ' την άλλη πλευρά του Ωκεανού, πεθαίνει στην Πολωνία, δοκιμάζεται στο πολίτευμα της Βέρνης και της Λωζάνης[17]. Ο σοσιαλισμός διαπερνώντας τις μάζες, έγινε εντελώς διαφορετικός. Ο λαός ανησυχεί λίγο για την υπόληψη των σχολείων, ζητάει την εργασία, την επιστήμη, την ευημερία, την ισότητα. Λίγο τον ενδιαφέρει το σύστημα, πεπεισμένος, πως το πρόβλημα έχει λυθεί σ' αυτό.

Η ανθρωπότητα, μέσα στη διακυμαινόμενη πορεία της, γυρίζει αδιάκοπα πάνω στον εαυτό της· οι πρόοδές της δεν είναι παρά το ξανάνιωμα των παραδόσεών της· τα συστήματα της, τα τόσο αντίθετα επιφανειακά, παρουσιάζουν πάντοτε το ίδιο βάθος, ειδωμένα από διάφορες πλευρές. Η αλήθεια, μέσα στην κίνηση του πολιτισμού, παραμένει πάντοτε ταυτόσημη, πάντοτε αρχαία και πάντοτε καινούργια· η θρησκεία, η φιλοσοφία, η επιστήμη δεν κάνουν παρά να τη μεταφράζουν. Και είναι ακριβώς αυτό που συνιστά τη Θεία Πρόνοια και το αλάνθαστο του ανθρώπινου λόγου, αυτό που εξασφαλίζει

στους κόλπους της προόδου το αμετάβλητο του είναι μας, αυτό που κάνει την κοινωνία ταυτόχρονα αναλλοίωτη στην ουσία της και ακαταμάχητη στις επαναστάσεις της· και που εκτείνοντας αδιάκοπα την άποψη, δείχνοντας πάντοτε από μακριά τη τελευταία λύση, θεμελιώνει την αυθεντία των μυστηριακών προαισθημάτων μας.

Στοχαζόμενος πάνω σ' αυτή την πάλη της ανθρωπότητας, θυμάμαι αδιάκοπα πως μέσα στο χριστιανικό συμβολισμό, τη μαχόμενη Εκκλησία πρέπει να τη διαδεχτεί στο τέλος μια θριαμβεύουσα Εκκλησία και το σύστημα των κοινωνικών αντιφάσεων μου φανερώνεται σαν μαγική γέφυρα, ριγμένη πάνω από τον ποταμό της λήθης...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οι υποσημειώσεις του Proudhon θα σημειώνονται, μετά τον αριθμό, μ' ένα Pr.-, οι άλλες είναι μόνο με αριθμό και είναι του R. Picard της έκδοσης M. Rivière 1867 καθώς και του εκδότη της έκδοσης αυτής.

1. Στην αρχή της «Αθλιότητας της Φιλοσοφίας» που γράφτηκε για να αναιρέσει τις «Αντιφάσεις» του Proudhon (που έχει σαν υπότιτλο: «Φιλοσοφία της αθλιότητας»), ο Karl Marx χλευάζει σκληρά τον πρόλογο αυτόν, που δεν του λείπουν ούτε τα «μυστήρια», ούτε τα «μυστικά που πάρθηκαν από τους κόλπους του θεού», ούτε οι «αποκαλύψεις». Οι «Αντιφάσεις» δεν είναι ένα συνηθισμένο βιβλίο, μια πραγματεία πολιτικής οικονομίας «είναι μια Βίβλος» (Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, πρόλογος).

2. Pr.- Ie-hovah και σε σύνθεση με το Iach σημαίνει το ον· Iao, iou-piter, την ίδια σημασία· ha-iah, εβραϊκά έγινε ei, ελληνικά υπάρχει, ei-nai Ον· an-i, εβραϊκά και σε συγχώνευση th-i, εγώ· e-go, io, ich, i, m-i, m-e, i-ibi, i-e και σ' όλες οι προσωπικές αντωνυμίες που μέσα σ' αυτές το φωνήεν i, e, eï, oi, εκφράζει γενικά την προσωπικότητα και τα σύμφωνα m ή, n, s ή t, χρησιμεύουν για να δείξουν το νούμερο της τάξης των προσώπων. Στο κάτω-κάτω, πως αν αμφισβητούν τις αναλογίες αυτές, δεν εναντιώνομαι σ' αυτές: σε αυτά τα βάθη η επιστήμη του φιλόλογου δεν είναι πλέον παρά σύννεφο και μυστήριο. Αυτό που ενδιαφέρει και σημειώνω είναι πως η φωνητική σχέση των ονομάτων φαίνεται να μεταφράζει τη μεταφυσική σχέση των ιδεών. [παρατήρηση του εκδότη: θα βρούμε πολλές τέτοιες επαναλήψεις μέσα στις «Αντιφάσεις». Ο Proudhon άρχισε το συγγραφικό του έργο με δυο φιλολογικές εργασίες: ένα «Δοκίμιο γενικής γραμματικής» και «Πρωταρχικά στοιχεία των γλωσσών». Όπως ο Renan από τη φιλολογία πέρασε στη φιλοσοφία].

3. Pr.- Οι Κινέζοι διατήρησαν μέσα στις παραδόσεις των την ανάμνηση μιας θρησκείας που έπαψε να υπάρχει ανάμεσά τους από τον 5ο ή τον 6ο αιώνα π.Χ. (βλ. *Pauthies*, Kiva, éd. Paris, Didot).

4. Αναφορά σε ένα χωρίο από τον «Χαμένο Παράδεισο», βιβλίο IV . Ο Proudhon δείχνεται εδώ οπαδός του Feuerbach που γι' αυτόν η θεότητα δεν ήτανε τίποτ' άλλο παρά η προβολή του ανθρώπινου πνεύματος έξω από τον εαυτό του.

5. Pr.- Βλέπε, ανάμεσα σε άλλα, *Auguste Comte*, Cours de Philosophie positive, και *P-J. Proudhon*, De la création de l'ordre dans l'humanité.

6. Pr.- Δεν εννοώ εδώ καθόλου να επιβεβαιώσω μ' έναν θετικό τρόπο την μετουσιοποίηση των σωμάτων ούτε να την επισημάνω σα σκοπό των ερευνών αυτών· ακόμη λιγότερο ισχυρίζομαι ποιά πρέπει να είναι πάνω σ'

αυτό, η γνώμη των σοφών. Θέλω να σημειώσω μονάχα το είδος του σκεπτικισμού που γεννάνε μέσα σε κάθε πνεύμα που δεν έχει προκαταλήψεις στα πιο γενικά συμπεράσματα της φιλοσοφικής χημείας ή για να το πούμε έτσι, τις ασυμφιλίωτες υποθέσεις που χρησιμεύουν σα στηρίγματα στις θεωρίες αυτές. Η χημεία είναι αληθινά η απελπισία του λόγου: απ' όλες τις πλευρές αγγίζει το φανταστικό· και όσο περισσότερο η εμπειρία μας το κάνει γνωστό, τόσο περισσότερο περικλείνεται με αδιείσδυτα μυστήρια. Αυτή είναι η σκέψη που μου υπόβαλε πριν λίγο η ανάγνωση από τα «Γράμματα πάνω στη Χημεία» του κ. *Liebic* (Paris, Masgana, 1845, μετ. του Berlet-Dupiney).

7. Pr.-Οι χημικοί διακρίνουν το *μείγμα* από τη *σύνθεση* όπως ακριβώς οι λογικοί διακρίνουν το συνειρμό των ιδεών από τη σύνθεσή τους. Είναι αλήθεια ωστόσο πως, σύμφωνα με τους χημικούς, η σύνθεση δεν είναι ακόμη παρά ένα συγκόλλημα, όχι πλέον τυχαίο, αλλά συστηματικό των ατόμων, που δεν θα παρήγαγαν διάφορες συνθέσεις παρά σύμφωνα με τη διαφορετική διάταξή τους. Αλλά αυτό δεν είναι ακόμη τώρα παρά μια υπόθεση ολοκληρωτικά αναίτια, μια υπόθεση που δεν εξηγάει τίποτα και δεν έχει καν την αξία να είναι λογική. Πώς μια διαφορά καθαρά *αριθμητική* ή *γεωμετρική* μέσα στη σύνθεση και τη μορφή του ατόμου γεννάει ιδιότητες *φυσιολογικές* τόσο διαφορετικές; Πώς, αν τα άτομα είναι αδιαίρετα και αδιαχώρητα, οι συνενώσεις τους, περιορισμένες από μηχανικά αποτελέσματα, δεν τα αφήνουν ως προς την ουσία τους, αναλλοίωτα; Πού είναι εδώ η σχέση ανάμεσα στην υποτιθέμενη αιτία και το προσδοκόμενο αποτέλεσμα;

Ας προκαλέσουμε την οπτική μας νοητικότητα: υπάρχουν χημικές θεωρίες όπως και ψυχολογικά συστήματα. Η νόηση, για να σταθμίσει τα φαινόμενα, υπολογίζει πάνω στα άτομα που δεν τα βλέπει ούτε θα τα δει *ποτέ*, όπως και πάνω στο *εγώ* που δεν είναι περισσότερο αντιληπτό: εφαρμόζει σε όλες αυτές τις κατηγορίες· δηλαδή διακρίνει, ατομικοποιεί, συγκεκριμενοποιεί, απαρριθμεί, αντιθέτει αυτό που, υλικό ή άϋλο, είναι βαθειά ταυτόσημο και αξεχώριστο. Η ύλη, όπως επίσης και το πνεύμα, παίζει στα μάτια μας όλα τα είδη ρόλων και καθώς οι μεταμορφώσεις της δεν έχουν τίποτα το αυθαίρετο, παίρνουμε υλικό για να οικοδομήσουμε τις ψυχολογικές και ατομικές θεωρίες, αληθινές εφόσον, με μια συμβατική γλώσσα, μας παρουσιάζουν πιστά τη σειρά των φαινομένων, αλλά ριζικά λαθεμένες, από τη στιγμή που αυτές ισχυρίζονται πως πραγματώνουν τις αφαιρέσεις των και συμπεραίνουν κατά λέξη.

8. Όσο κι αν δηλώνει ο Proudhon πως «ο Θεός είναι το κακό» δεν φτάνει όπως ο Feuerbach ή ο Comte μέχρι να θεοποιήσει την ανθρωπότητα. Γι' αυτόν ο άνθρωπος είναι το προοδευτικό ον, σ' αντίθεση με το άπειρο ον που είναι ο Θεός. Το να θελήσουμε να θεοποιήσουμε τον άνθρωπο κινδυνεύουμε να τον μειώσουμε, το ίδιο όπως το να θελήσουμε ν' αρνηθούμε το θεό, τον αντίπαλο που ενάντιά του βρισκόμαστε σε αιώνια πάλη. Καταλαβαίνουμε πως ούτε οι ουμανιστές ούτε οι θεολόγοι είδαν με συμπάθεια μια τέτοια διδασκαλία.

9. Σ' αυτό το κεφάλαιο ο Proudhon σύντομα αντιθέτει τις γνώμες των σοσιαλιστών με τις διδασκαλίες των οικονομολόγων· οι πρώτοι χάνονται μέσα στην ουτοπία και παραγνωρίζουν την εμπειρία· οι δεύτεροι σκλάβοι της ρουτίνας δεν ξέρουν να διαβάζουν τις ιδέες μέσα απ' τις γραμμές των γεγονότων και περιφρονούν το λογικό. Ανάμεσα σ' αυτές τις δυο μεθόδους, πρέπει όχι να εκλέξουμε, αλλά να βρούμε ένα δεσμό. Δεν πρόκειται να υιοθετήσουμε καμιά στάση ανάμεσά τους, που γι' αυτό ο Proudhon είπε πως αν θα ήτανε προδοσία μέσα στη θρησκεία θα ήτανε παράλογο μέσα στην επιστήμη! Πρέπει να πραγματώσουμε τη σύνθεση ανάμεσα στις προγενέστερα διαρθρωμένες αντινομίες σε ένα είδος προοδευτικής σειράς και να αποκαλύψουμε έτσι το νόμο της τάξης και της εξέλιξης των ανθρώπινων γεγονότων.

10. Ο J.-B Say (1767-1832) γεννήθηκε στη Nîmes, έμαθε το εμπόριο στη Γαλλία ύστερα στην Αγγλία και παρέμεινε μερικά χρόνια σε επιχειρήσεις. Αλλά με την απαρχή της Επανάστασης, έχοντας διαβάσει τις εργασίες του Adam Smith αφιερώθηκε στη μελέτη των οικονομικών προβλημάτων. Ίδρυσε μια επιθεώρηση, Decade philosophique το 1794, μπήκε χάρη στη φιλία του Βοναπάρτη στη Βουλή όπου έγινε μέλος της Επιτροπής του εμπορίου και δημοσίευσε το 1803, το έργο του «Δοκίμιο πολιτικής οικονομίας, που είχε μεγάλη επιτυχία. Οι φιλελεύθερες ιδέες του τον έκαναν να τον διώξουν από τη Βουλή. Εγκαταλείπει τότε τη διοίκηση για να μπει ξανά στις επιχειρήσεις, δίχως ωστόσο να πάψει να γράφει. Κάτω από την Παλινόρθωση, αφιερώθηκε εξ ολοκλήρου για τη διάδοση των οικονομικών του ιδεών με τον τύπο και τη διδασκαλία. Δίδασκε στο Conservatoire des Arts et Metiers και αργότερα στο Κολέγιο της Γαλλίας.

11. Ο Proudhon κάνει υπαινιγμό δίχως αμφιβολία στις αποικίες του Owen. Τη στιγμή που παρουσιάστηκαν οι «Αντιφάσεις» του οι οπαδοί του Cabet ετοίμαζαν την αναχώρησή τους για το Texas, όπου πήγαιναν να θεμελιώσουν την Ικαρία τους.

12. Το πρόβλημα αυτό ήλθε στην επικαιρότητα από μια μικρή εργασία του Louis Blanc, *Η οργάνωση της εργασίας*, το 1839, που παρά την λίγη πρωτοτυπία του, έκανε να θεωρηθεί ο συγγραφέας του σαν ο αναγνωρισμένος αρχηγός του εργατικού κόμματος.

13. Ο Proudhon δεν παραδέχεται την υπόθεση μιας στατιστικής κατάστασης ούτε μιας κοινωνίας παγιοποιημένης μια φορά για πάντα και φτασμένης στο σημείο τελειότητας όπως ονειρεύονται οι ουτοπιστές σοσιαλιστές. Αυτή η ιδέα του αδιάκοπου γίγνεσθαι της κοινωνικής πραγματικότητας διαπερνάει ολόκληρο το έργο του. Βλ. το έργο του: Philosophie du Progrès (τομ. XX, σελ.19 των έργων του): «η αλήθεια, δηλαδή η πραγματικότητα τόσο μέσα στη φύση όσο και μέσα στον πολιτισμό σαν ουσιαστικό ιστορικά, υπόκεινται στην προοδευτικότητα, στην αναστροφή, στην εξέλιξη και στη μεταμόρφωση». Ωστόσο η φιλοσοφία του της Ιστορίας είναι ταυτόχρονα νοησιαρχική όπως του Comte και υλιστική όπως του Marx, εμπνέεται τόσο από τους εξελικτικούς όσο και από τους ιδεαλιστές όπως ο Πλάτων.

Φαίνεται πως ο Proudhon πιστεύει στην ύπαρξη ενός συστήματος ιδεών που προσδιορίζουν στην αιωνιότητα την δικαιοσύνη και την ισότητα, αλλά σκέπτεται πως το σύστημα αυτό δεν αποκαλύπτεται στην ανθρωπότητα παρά αργά και οδυνηρά. Ο Marx στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» (1η έκδοση σελ. 166) κατηγορεί τον Proudhon για τη νοησιαρχική ερμηνεία της ιστορίας που κάνουν τους ανθρώπους «ηθοποιούς και συγγραφείς» της ιστορίας αυτής.

14. Βλ. στο «Avertissements aux propriètaites» μια πρώτη συζήτηση της διδασκαλίας του Smith και του Ricardo πάνω στην εργασία σα θεμέλιο της αξίας.

15. Το άρθρο 545 του αστικού κώδικα έχει έτσι συνταχθεί: «Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκαστεί να παραχωρήσει την ιδιοκτησία του, αν δεν υπάρχει αιτία για δημόσια χρήση της και αντί δίκαιης και προηγούμενης αποζημίωσης».

16. Ο νόμος της 15ης του Μάρτη 1915 που απαγορεύει την παραγωγή αψίνθου (αψιθιάς) πρόβλεπε αποζημίωση για τους γεωργούς που καλλιεργούσαν αψιθιά, με τη μορφή εξαγοράς των αποθεμάτων τους. Αλλά είναι αδύνατο, όπως πολύ σωστά το λέει ο Proudhon ν' αποζημιωθούν τα θύματα μιας μεταμόρφωσης οικονομικής ή τεχνικής.

17. Thomas-Robert Malthus (1766-1844). δημοσίευσε το 1798 την πρώτη έκδοση και το 1803 τη δεύτερη, το έργο του: Essais sur le principe de population.

18. Pellegrino-Louis-Edouard Rossi, 1787-1848, νομικός, από την Ιταλία. Δίδαξε πρώτα στη Γενεύη κι ύστερα στο Παρίσι, όπου διαδέχθηκε στο Κολέγιο της Γαλλίας, στην έδρα της πολιτικής οικονομίας του J.-B.Say. Καθηγητής του Δικαίου το 1843 στο Ινστιτούτο. Σκοτώθηκε από επαναστάτη το 1848. Εργο του: Cours d'Èconomie politique, που σύμφωνα με τη γνώμη του J.Garnier, δεν έχει καμιά πρωτοτυπία.

19. Pr.- «Η αρχή που προΐσταται στη ζωή των εθνών, δεν είναι η καθαρή επιστήμη: είναι τα πολύπλοκα δοσμένα που ξεπηδάνε από την κατάσταση των φώτων, των αναγκών και των συμφερόντων». Ετσι εκφραζότανε το Δεκέμβρη του 1844, ένα από τα πιο στρεψόδικα πνεύματα που υπάρχουν στη Γαλλία, ο κ. Leon Faucher. Εξηγήστε, αν μπορείτε πώς ένας άνθρωπος με τέτοια ιδιοσυγκρασία οδηγήθηκε με τις οικονομικές πεποιθήσεις του να δηλώνει πως τα: πολύπλοκα δοσμένα της κοινωνίας είναι αντίθετα με την καθαρή επιστήμη.

20. Ο Proudhon χρησιμοποιεί τις αφαιρεμένες αλήθειες των οικονομολόγων για να κάνει την εμπειρική κοινωνική του κριτική που οι θεωρητικοί αυτοί θεωρούν σαν ανάλλαγες και καλές. Είναι μια μέθοδος που συχνά χρησιμοποιεί ο Proudhon, δηλαδή χρησιμοποιεί τα ίδια τα επιχειρήματα των αντιπάλων του για να τους καταπολεμήσει. Πάνω στον Proudhon και τους οικονομολόγους θλ. *Renouvier*, Philosophie analytique de l'histoire, t.IV, p.555.

21. Το κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό ταυτόχρονα για να καταλάβουμε στην πράξη τη μέθοδο του Proudhon και για να καταλάβουμε την κύρια ιδέα του οικονομικού συστήματος που εκφράζεται μέσα στις *Αντιφάσεις*.

22. Ο Marx κατηγορεί τον Proudhon πως δεν έχει δικαιολογήσει ιστορικά την εισαγωγή των ιδεών της ανταλλαγής, του καταμερισμού της εργασίας, των αναγκών, οι οποίες θίγονται στο κεφάλαιο αυτό και απαιτούν μια αναφορά στις αρχές για την έκθεση αυτή (βλ. Κ.Marx Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, σελ. 34-41).

23. Antoine-Auguste Waltras, πατέρας του διάσημου μαθηματικού-οικονομολόγου και που σαν καθηγητής των λυκείων έγραψε και δημοσίευσε το 1831 μια εργασία με τον τίτλο: Nature de la richesse et de l'origine de la valeur. Έγινε οπαδός του Rossi στο Παρίσι.

24. Ο Proudhon δεν θεωρούσε την αξία πως παράγεται αποκλειστικά από την ενσωματωμένη εργασία στο αντικείμενο, αν και βεβαιώνει σε πολλά μέρη πως η εργασία είναι μονάχα παραγωγική, η φύση προσκομίζοντας βαθμιαία τα πρώτα υλικά στον άνθρωπο: «Το να εργάζεσαι είναι να παράγεις από το τίποτα» λέει. (Solution du problème social, Œuvtes, t. VI, p.187). Για τον Marx αντίθετα ολόκληρη η αξία δημιουργείται από την εργασία και κάθε εισόδημα άλλο από το μισθό είναι παράνομο.

25. Ο Proudhon αναφέρεται στο νόμο το διατυπωμένο από τον J.-B.Say και που σύμφωνα μ' αυτόν τα προϊόντα ανταλλάζονται με προϊόντα. Το καλύτερο φάρμακο για την υπερπαραγωγή σε μια χώρα ή σε μια βιομηχανία είναι η υπερπαραγωγή σε μια άλλη χώρα ή σε μια άλλη βιομηχανία, η ισορροπία των ανταλλαγών θα μπορούσε έτσι να αποκατασταθεί και η οικονομική κρίση το ίδιο να αποτραπεί.

26. Όλη αυτή η διαλεχτική, σύμφωνα με τον Marx δεν συνίσταται παρά στην αντικατάσταση των εννοιών της προσφοράς και της ζήτησης από έννοιες «αφαιρεμένες και αντιφατικές». Ο Proudhon παράλειψε από την ανάλυσή του τα έξοδα παραγωγής, για να μπορέσει να κάνει την σύνθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία και να θεμελιώσει τη συγκροτημένη αξία (Αθλιότητα... ελ. μετ. σελ. 39).

27. *A.Smith*, Richesse des Nations, livr. I, ch. 1, 2 και 3.

28. Με τη μορφή του μύθου του Προμηθέα, ο Proudhon ξαναπιάνει εδώ την κλασική πολιτική οικονομία πάνω στο κεφάλαιο και πάνω στην αυτόματη προσαρμογή της παραγωγής στις ανάγκες. Αυτή η προσωποποίηση της κοινωνίας με το στόμα του Προμηθέα τη βρίσκουμε ξανά μέσα στη Philosophie du progrès. Βλέπε και το Leviathan του Hobbes.

29. Αναφορά στον Charles Fourier και στην θεωρία του την πολύ γνωστή και γοητευτική εργασία του που ανάπτυξε κυρίως μέσα στο «Nouveau Monde Industriel», Paris 1829. Ο Proudhon παρόλο που επηρεάστηκε από τη θεωρία του, στις Αντιφάσεις, είναι αποφασιστικός αντίπαλός του.

30. Charles Dunoyer (1786-1862), ίδρυσε μαζί με τον Charles Comte το 1814, την εφημερίδα ο Censeur, που καταδιώχθηκε πολλές φορές, κατα-

δικάστηκε και κατασχέθηκε από την Παλλινόρθωση. Στην Μοναρχία του Ιούλη ο Dunoyer έγινε νομάρχης, ύστερα σύμβουλος του Κράτους. Στην Αυτοκρατορία μπήκε το 1832 στο Ινστιτούτο και αφοσιώθηκε σε οικονομικές μελέτες και έγραψε πολλά έργα.

31. Σ' αυτόν τον ιστορικό πίνακα της ανάπτυξης της παραγωγής ο Marx αντιθέτει τη θεωρία του της οικονομικής εξέλιξης που καθορίζεται από την πάλη των τάξεων.

32. Η θεωρία αυτή της αξίας που έχει συσταθεί, που η σημασία της είναι θεμελιακή στη θεωρία του Proudhon, την ξαναβρίσκουμε σε μια θέση ίση, μέσα στη θεωρία του γερμανού σοσιαλιστή Rodbertus. Δεν μπορούμε όμως να βεβαιώσουμε πως τη δανείστηκε απ' τον Proudhon γιατί ο ίδιος βεβαιώνει πως είχε πρώτος την ιδέα αυτή. Ο Karl Marx αφιερώνει μεγάλο μέρος της «Αθλιότητας της φιλοσοφίας» για να αποκρούσει τη θεωρία της συγκροτημένης ή συστατικής αξίας.

33. Adolphe Blanqui (1798-1854). Γεννήθηκε στη Νίκαια, αδελφός του διάσημου δραστήριου επαναστάτη, διαδέχθηκε το 1833 τον J.-B.Say. Διεύθυνε 30 χρόνια μια σχολή εμπορίου. Έγραψε πολλά άρθρα και βιβλία. Το έργο του η *Ιστορία της πολιτικής οικονομικής* (2 τόμοι 1837), που σ' αυτό αναφέρεται ο Proudhon μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και είναι χρήσιμο. Ενδιαφέρθηκε για την εργασία του Proudhon: Mémoire sur la propriété, και την παίνεψε.

34. Βλ. J.-B.Say, Cours d'Economie politique, εισαγωγή γενική, κεφ.IV.

35. Οι μεταγενέστεροι θα είναι λιγότερο έκπληκτοι που δεν το φαντάζεται ο Proudhon, παρατηρεί ο Marx, γιατί αυτοί θα του βρούνε προγόνους, ιδιαίτερα το Ricardo, που η ανάλυσή του της έννοιας της αξίας βρίσκεται σε κάποια αναλογία με του Proudhon (Αθλιότητα... ελ. μετ. σελ. 40-51).

36. Ο Marx παρατηρεί πως η σταθερότητα και η αυθεντικότητα δεν εφαρμόζονται παρά στον τίτλο του νομίσματος κι όχι στην αξία του (Αθλιότητα... ελ. μετ. σελ...).

37. *Marie Augier*, Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu' à nos jour (Paris, Guillaumin, 1842).

38. Ο Proudhon ξανάρχεται επανηλειμμένα πάνω στην πραγματικότητα του κοινωνικού όχλου, δίχως ωστόσο να σπρώξει την εξομοίωση τόσο μακριά όπως Schaeffle (βλ. πάνω σ' αυτό *Bouglé*, La sociologie de Proudhon, 1912.

39. Βλ. Marx στο Αθλιότητα της φιλοσοφίας ελ. μετ., σελ.89 και εξ., συζήτηση πάνω σ' αυτά.

40. Ο Marx κριτικάρει τη θέση αυτή της ισοτιμίας της ημερήσιας εργασίας των εργαζομένων όποιο και αν είναι το επάγγελμά τους.

41. Η απόπειρα να εξηγηθεί ολόκληρη η οικονομική κίνηση με την έννοια της εργασίας ξαναπιάστηκε από τους χριστιανούς οικονομολόγους (βλ. πάνω σ' αυτό A.Ott, Traité d'economie sociale, 2 éd. 1892, t.1, pp. 29 και συνέχεια.

42. Pr.-Ένας φιλόλογος, ο κ.P. Ackermann, έκανε ορατό με παραδείγματα από τα γαλλικά, πως κάθε λέξη μιας γλώσσας έχοντας την αντίθετή της ή όπως λέει ο συγγραφέας την *αντωνυμική* της, ολόκληρο το λεξικό θα μπορούσε να διαταχθεί σε ζεύγη και να σχηματίσει πλατύ ντουαλιστικό σύστημα (βλ. λεξικό των αντωνυμικών, του P. Ackermann, Paris 1842).

43. Ο Proudhon είχε πολλές σχέσεις με το φιλόλογο Paul Ackermann. Και οι δυό τους, φιλόλογος και κοινωνιολόγος, στην νεοτητά τους ανήκαν σε μια μυστική εταιρεία (βλ. *Saint-Beuve*, P.-J. Proudhon, p 30

44. Joseph Jacotot (1770-1840), μαθηματικός, φυσικός και χημικός, γνωστός κυρίως για τις παιδαγωγικές θεωρίες του. Δημοσίευσε πολλά άρθρα στη Journal de l'Emancipation intellectuelle, ιδρυμένη από τους γυιούς του το 1829.

45. Η ιδέα της ισότητας είναι το βάθρο όλης της φιλοσοφίας του, οικονομικής και κοινωνικής του Proudhon. Είναι αυτή που τον χωρίζει από τους σαινσιμονιστές, που γι' αυτούς κάνει εδώ αναφορά. (Βλ. πάνω στην ιδέα της ισότητας στον Proudhon τον *Berthon*, Saint-Simon, Fourier, Proudhon μέσα στο Tradition philosophique et la pensée française, Paris 1922, p. 162-179).

46. Ο Proudhon δεν πάει αρκετά μακρυά, σταματώντας στον Smith για να ξαναβρεί τις απαρχές της θεωρίας για τον καταμερισμό της εργασίας. Ο Marx που τον κατηγορεί, προσθέτει πως δεν κάνει σε όλο αυτό το κεφάλαιο παρά να παραφράζει περισσότερο ή λιγότερο πομπώδικα τις ιδέες των προκατόχων του (Αθλιότητα ...ελ. μετ. σελ.) Σ' αυτό ο Proudhon απαντάει στα περιθώρια ενός αντίτυπου του Marx (της Αθλιότητες) πως η σκέψη του είναι πρωτότυπη κάνοντας σύγκριση της σκέψης του Smith με τη δική του, βλέπε το κεφάλαιο IV, πάνω στις μηχανές, εδώ παρακάτω.

47. Η αναγέννηση των χριστιανικών ιδεών στις αρχές του 19ου αιώνα δεν εκδηλώθηκε μονάχα μέσα στη φιλολογία και τη φιλοσοφία. Οι οικονομολόγοι μετείχαν σ' αυτές και πολυάριθμα κοινωνικά συστήματα θεμελιωμένα πάνω στις αρχές του χριστιανισμού είδαν το φως. Ο Sismondi εμφανίστηκε σαν πρόδρομος αυτής της κίνησης. Ο Proudhon δίχως αμφιβολία αναφέρεται εδώ στο: L'Economie politique chtrétienne του Villeneuve-Bargemont (3 τομ. 1834) και στο:Essai d'un Traité complet de philosophie au point de vue du catholicisme et du progrès του Buchez (1838-1840). Πάνω στους χριστιανούς οικονομολόγους βλ. Garriguet, Question sociale et ecoles sociales, (14η εκδ. Paris, 1922).

48. Ο Proudhon μιλάει εδώ για ένα επάγγελμα, που γνωρίζει καλά, επειδή για πολύ καιρό εργαζότανε σαν τυπογράφος, διορθωτής δοκιμίων, ύστερα αρχιεργάτης. Η χρησιμοποίηση των γυναικών σαν τυπογράφους δεν έπαψε μέχρι τα τελευταία χρόνια να ξεσηκώνει φιλονικίες στην βιομηχανία του βιβλίου. Σήμερα χάρη στη συλλογική εθνική σύμβαση που υπογράφτηκε από την Ένωση εργατών και τους οργανισμούς των εργοδοτών οι δυσκολίες ελαττώθηκαν και σταμάτησε η ένταση.

49. Ο Proudhon ανάπτυξε πιο περισσότερο τις ιδέες του πάνω στην πνευ-

ματική ιδιοκτησία στο έργο του: Les majorats littéraires. Αναφέρεται στο νόμο της 5 του Ιούλη 1844, που πριν από την ψήφισή του είχε προηγηθεί μεγάλη συζήτηση από τον τύπο.

50. Pr.- Συνεδρίαση της Ακαδημίας ηθικών και πολιτικών Επιστημών, το Σεπτέμβρη του 1845.

51. Hippolyte Passy (1793-1880). Έγινε γνωστός το 1826 με το φιλελεύθερο βιβλίο του: De l'aristocratie considérée dans ses rapports avec les progrés de la civilisation. Υπουργός του Louis-Philippe.

52. Michel Chevalier (1806-1879). Άνθρωπος δράσης και σκέψης. Αρχικά σαινσιμονιστής. Αργότερα η κυβέρνηση τον έστειλε στις ΗΠΑ για να μελετήσει την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς. Έγραψε πολλά έργα και ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα που ο Proudhon ασχολείται στις «Αντιφάσεις».

53. «Αρνιόμαστε όλες αυτές τις βεβαιώσεις με εξαίρεση το δυο και δυο κάνουν τέσσερα» γράφει ο Marx (Αθλιότητα ελλ. μετ. σελ.). Πραγματικά την ανάλυση που κάνει εδώ ο Proudhon πάνω στην επίδραση που έχει η αύξηση των μισθών πάνω στις τιμές είναι συνοπτική. Αυτή εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που δεν τους αναφέρει καθόλου εδώ και γενικά η άνοδος των τιμών, εκτός που δεν ακολουθεί την άνοδο των μισθών, προηγείται απ' αυτούς.

54. Enfantin (1796-1864), μαθητής της πολυτεχνικής σχολής, σαιν-σιμονιστής, κύριος συντάχτης του Globe. Πήρε φήμη με τις διδασκαλίες του και για τη διάδοση του σαιν-σιμονισμού, και ονομάστηκε πατέρας και μεσίας και ζωντανός νόμος της θεωρίας. Έγραψε πολλά έργα (βλ. σχετικά για την κίνηση αυτή: Charlety, L'Ecole saint-simonisme, 1896).

55. Journal des Economistes, Απρίλης 1843.

56. Pierre Leroux (1787-1871), ύστερα από τη ρήξη του με τη σχολή του σαιν-σιμονισμού το 1831, έγινε διευθυντής της Revue Encyclopédique, όπου έκθεσε μια κοινωνική και φιλοσοφική θεωρία εμπνευσμένη ταυτόχρονα από τον σαινσιμονισμό, το χεγγελιανισμό και ιδιαίτερα από τον καθολικισμό.

57. Οι rigues ήτανε βάρκες σε χρήση πάνω στο Ροδανό και που τους έδωσαν το όνομά τους από τους συνεταιρισμούς των ναυτικών που γι' αυτούς μιλάει ο Proudhon.

58. Στις σελίδες που ακολουθούνε ο Proudhon προσαρμόζει στις ανάγκες του τη μέθοδο του Hegel. Ο Marx τον κατηγοράει πως παρά τις προσπάθειές του δεν έχει καταλάβει τίποτα από το σύστημα τον Hegel. Δεν είναι διαλεχτικός παρά στη γλώσσα, αντιμετωπίζει τις κατηγορίες σαν μικροαστός κλπ. και δε σύνθεσε παρά ένα δίχτυ από ιδιορρυθμίες και αντιφάσεις (Αθλιότητα ελ. μετ. κεφ.ΙΙ, η μέθοδος).

59. Στις περιθωριακές σημειώσεις του πάνω στο βιβλίο του Marx (Αθλιότητα της φιλοσοφίας) ο Proudhon ξανάρχεται πάνω σ' αυτή τη θεωρία: «ισχυρίστηκα ποτέ πως οι *αρχές* είναι τίποτ' άλλο από τη νοητική *παράσταση*, όχι η *γενησιουργός αιτία* των γεγονότων» (σελ 105) και πιο κάτω: «το να

αναφαίνεσαι και να υπάρχεις είναι δυό διαφορετικά πράγματα, που το πρωτο είναι αληθινό για μας» (107 κ.εξ.) και τέλος:«ναι, παραγωγής είναι εμφάνιση» (σελ.108).

60. Φαίνεται πως ο Marx έχει δίκιο ενάντια στο Proudhon όταν υποστηρίζει πως η μηχανοποίηση και η συγκέντρωση της παραγωγής αναπτύσσει τον καταμερισμό της εργασίας δίχως περιορισμούς (Αθλιότητα....ελ.μετ. σελ...)

61. Βλ.Justice, Œuvres, p. XXI, t. II και 13.

62. Ευδαιμονία και ελευθερία είναι το σλόγκαν που υιοθετήθηκε σήμερα από το C.G.T. που το πνεύμα του, όπως είναι γνωστό είναι δυνατά επηρεασμένο από τον προυντονισμό. Πάνω σ' αυτά βλ. Boulen, Les idées solidaristes de Proudhon, Paris 1912 (οι σημειώσεις αυτές του R.Picard γράφτηκαν το 1923)

63. Βλ. Dnnoyer,De la liberté du travail,1845.

64. Ο Proudhon χρησιμοποιεί εδώ, αρκετά άκαιρα όπως φαίνεται έναν όρο της αρχαίας πρακτικής του δικαίου.

65. Ο Proudhon σχεδιάζει εδώ μια εξήγηση των κρίσεων με την υπο-κατανάλωση των εργατικών τάξεων, θέση που ο Marx ανάπτυξε αργότερα σε όλο της το πλάτος και που φαίνεται καλά πως τη δανείστηκε από τις «Οικονομικές Αντιφάσεις».Η ιδέα άλλωστε βρίσκεται ήδη στο έργο του R. Owen.

66. Ο Proudhon δείχνεται πάντοτε εχθρός των απεργιών και που πάντοτε η γνώμη του πάνω σ' αυτές εκδηλωνότανε με απόλυτη καθαρότητα. και οι οπαδοί του έμειναν πιστοί στην καταδίκη των απεργιών. Για όλα αυτά βλέπε Proudhon το τελευταίο του έργο: Capacité politique des classes ouvriéres, p. 421.Για την κριτική του Marx βλ. Αθλιότητα...ελ. μετ. σελ.

67. Théodore Fix, γεννήθηκε το 1800, από οικογένεια προτεσταντών, σπούδασε στη Γαλλία και συνδέθηκε με τους οικονομολόγους. Έγραψε σημαντικό έργο με τον τίτλο:Observations sur l'état des classes ouvriéres, το 1846 χρόνος που πέθανε.

68. Louis Leclerc, ήτανε τότε ένας από τους κυριώτερους συνεργάτες της Journal des Economistes. Το 1848 ανάπτυξε μια θεωρία για την ιδιοκτησία.

69. Όσο η εργασία καταμερίζεται και οι μηχανές τελειοποιούνται τόσο λιγότερο αξίζει ο εργάτης, επόμενα θα πληρώνεται και λιγότερα· επόμενα για έναν και τον ίδιο μισθό η προσπάθεια του αυξαίνει. Αυτό έχει μια μοιραία λογική που καμιά νομοθεσία, καμιά δικτατορία δεν μπορεί να εμποδίσει το αποτέλεσμα (βλ.Justice, σ. 94)

70. Ο νόμος της 22 του Μάρτη 1841 είναι ο πρώτος που ρυθμίζει την εργασία στις βιοτεχνίες στη Γαλλία. Επέτρεπε την εργασία των παιδειών στα εργοστάσια από 8 χρονών και περιόριζε το χρόνο της εργασίας των σε 8 ώρες την ημέρα στα παιδιά από 8 μέχρι 12 χρονών, σε 12 ώρες για τα παιδιά από 12 μέχρι 16 χρονών· η νυχτερινή εργασία δεν απαγορεύτηκε παρά μέχρι 13 χρονών.Ο νόμος αυτός πολύ ατελής έπεσε γρήγορα σε αχρηστία. Η προσ-

τυσία των παιδιών μέσα στη βιομηχανία άρχισε πραγματικά με το νόμο της 19 του Μάη 1874.

71. Baron Bigot de Morogues (1776-1840) μηχανικός - αγρονόμος. Έγραψε πολλά τεχνικά βιβλία για τη γεωργία αλλά και θεωρητικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά και οικονομικά.

72. Στην υποσημείωση αυτή ο Proudhon αναλύει τις λατινικές λέξεις servus και dominus, στην ετυμολογία τους στη σημασία τους, στις μεταλλαγές τους μέσα στο χρόνο και τις διαφορές τους.

73. Ο Proudhon είναι ολοκληρωτικά αντίθετος από κάποιον αντίπαλο της εκπαίδευσης του λαού όπως θα μπορούσε να φαίνεται από την πικρία και τις λύπες της σελίδας αυτής. Το πρώτο καθήκον των εργατών είναι να εκπαιδευτούν (βλ. Theorie de l'impôt).

74. Louis Reybaud (1799-1879).Γυός έμπορου και αργότερα έμπορος ο ίδιος. Συνεργάστηκε με πολλές εφημερίδες. Δημοσίευε αρκετά έργα. Έγινε βουλευτής. Αντίθετος στο σοσιαλισμό.

75. Ο Proudhon δεν είναι εχθρός του δικαίου για την εργασία. Μάλιστα όταν το 1848 το πρόβλημα ήρθε στη θουλή έγραψε ένα άρθρο στους αντιπάλους του για το δίκαιο αυτό: Οι μαλθουσιανοί (Le Peuple, 10 Αυγούστου 1848) ωστόσο εδώ στις Αντιφάσεις στο κεφάλαιο XIII υποστηρίζουν μια θέση αρκετά γειτονική με τον Μαλθους. Και στο: Le droit au travail et le droit de propriété, 1850).

76. Κάνει υπαινιγμό στο σύστημα του Fourier (βλ. κεφ.XII,§9),που ενάντια σ' αυτό ορθώνεται ζωηρά ο Proudhon, παρόλο που του οφείλει πολλά. Την εποχή αυτή οι πολυάριθμοι οπαδοί του Fourier είχαν τη μεγαλύτερή τους επίδραση, μεγαλύτερη και από τους σαιν-σιμονιστές. Ο Proudhon το σύστημα του Fourier το χαρακτήρισε σαν: «Ο πιο μεγάλος μυστικισμός της εποχής μας» (Œuvres, t.XVII, p. 278).

77. Το διάταγμα του Turgot, που κατάργησε τις συντεχνίες, δημοσιεύτηκε το 1776. Δεν έζησε παρά ίσα με τη πτώση του υπουργού και καταργήθηκε τον ίδιο χρόνο.

78. Nicolas Leblanc (1753-1806) γιατρός και χημικός, που αφοσιώθηκε στη βιομηχανία και ανακάλυψε μέθοδο για την εξαγωγή αλατιού από τη θάλασσα, για τη σόδα κλπ. Έγινε μέλος του Νομοθετικού συμβουλίου, νομάρχης κλπ, συνεχίζοντας τις επιστημονικές του έρευνες.

79. Βλ.Solution du problème social, p. 85.

80. Βλ.«Ο καλύτερος συνεταιρισμός, συνένωση, είναι αυτή που χάρη σε μια ανώτερη οργάνωση, μπαίνει περισσότερο η ελευθερία και λιγότερο η αφοσίωση» (Idée générales de la Revolution, p.109).Η αφοσίωση δεν μπορεί να είναι η αρχή της κοινωνίας, αλλά μονάχα ο σκοπός της και το προϊόν της λέει αλλού ο Proudhon (ο.π. σελ.70 κ. εξ.).

81. Quesnay, ιδρυτής της φυσιοκρατικής θεωρίας, συγκέντρωσε στο έργο του: Tableau économiques τις επιστημονικές του απόψεις πάνω στην κυκλοφορία του πλούτου. Ο πινακάς του ξεσήκωσε μεγάλο ενθουσιασμό ανά-

μεσα στους οπαδούς του και στην κοινωνία της εποχής του. Τυπώθηκε σε λίγα αντίτυπα κι έγινε σπάνιο. Το 1894 βρέθηκε ένα αντιτυπό του και δημοσιεύτηκε ξανά.

82. Το 1837 υπήρχαν 65 συντροφικές ενώσεις στη κοιλάδα του Loire, που συγχωνεύτηκαν σε τρείς εταιρείες που τελικά το 1843 η μια απορρόφησε και τις άλλες δυο.

83. Ο dr. Villermé το 1835 και 1836 έκανε μετά έρευνα πάνω στην εργασία στα εργοστάσια υφαντουργίας. Τα αποτελέσματα τα δημοσίευσε αρχικά με τη μορφή ανακοίνωσης προς την Ακαδημία πολιτικών και ηθικών επιστημών, έπειτα σε τόμο με τον τίτλο: Tableau de l'état physique et morales des ouvries, 1840.

84. Buret (1810-1842),οπαδός του Sismondi, δημοσίευσε μια εργασία με τον τίτλο: La misére de classes laborieuses en France et en Angleterre, 1841,2 τόμοι.

85. Και είναι το εργαστήρι που πρέπει να αντικαταστήσει τη πολιτεία όπως το συμβόλαιο ο νόμος. Ολόκληρη η κοινωνιολογία του Proudhon δείχνει την υπέροχη της οικονομίας πάνω στην πολιτική.

86. Louis Blanc, που θα μπορούσαμε να τον θεωρήσουμε σαν ένα πρόδρομο του σοσιαλισμού του Κράτους. Ο Proudhon τον κατέκρινε ζωηρά. Ωστόσο το έργο του L. Blanc με τον τίτλο: «Ιστορία των δέκα χρόνων 1830-1840» είχε μεγάλη πέραση. Ο H. Castille, (Portraits politiques 1856), πως το βιβλίο του Blanc:«είναι ο γενικός γραμματέας της δημοκρατίας και το εργαλείο που απόσπασε την πιο μεγάλη πέτρα από το οικοδόμημα του Ιούλη».

87. Ο οίκος Leclaire που υπάρχει ακόμη και σήμερα, είναι μια επιχείρηση ζωγραφικής, που ο ιδρυτής του είχε την ιδέα, το 1843 , να συμμετέχει το προσωπικό στα κέρδη. Το πείραμα, αν και αντίθετο από την αρχή με την εξουσία που απαγόρευε στο Leclaire το δικαίωμα να ενώνει τους εργάτες του, προκάλεσε ζωηρό ενδιαφέρον που πολλοί είδαν σ' αυτό σε σπέρμα τη λύση του κοινωνικού προβλήματος.

88. Η τελευταία αυτή φράση φαίνεται πως έγινε με κάποια απροσεξία, πράγμα που είναι σπάνιο στον Proudhon. Θα έπρεπε να είναι:«...και *βλέπουμε* όλες τις μεταρρυθμίσεις να καταλήγουν....»

89. Σε όλη την ανάπτυξη που ακολουθεί, ο Proudhon κάνει υπαινιγμούς στον κομμονισμό του ευαγγελίου ή στις διδασκαλίες αδελφοσύνης του Pierre Leroux, αλλά ιδιαίτερα του Cabet, που το έργο του: Ταξίδι στην Ικαρία είχε μεγάλη επίδραση στους χιλιάδες εργάτες του 1840.

90. Ο Proudhon δεν παραδέχεται την αδελφοσύνη σαν αρχή δράσης γιατί αυτή συνεπάγεται τη θυσία και την υποταγή, ενώ ο κοινωνικός ορθολογισμός θάζει την ισότητα των δικαιωμάτων για όλους τους ανθρώπους και τη δικαιοσύνη σαν τον μόνο κανόνα των σχεσεών τους. Η δικαιοσύνη είναι ακριβώς «η αναγνώριση στον άλλο μιας προσωπικότητας όπως η δική μας» (Mémoire sur la propriété, p. 180 και 191). Από δω ο P. συναγάγει την αρχή της ισοτιμίας των υπηρεσιών μέσα στην οικονομική ζωή.

91. Ο Ρ. σαν καλός μαθητής του Ricardo τοποθετεί την αξία σαν τη πηγή όλων των οικονομικών φαινομένων. Είναι το systéme *pono-cratique* (σύστημα πονο-κρατικό, ελ. λέξη δηλαδή τη συμμετοχή του πόνου του κόπου του ανθρώπου) σε αντίθεση με το *φυσιοκρατικό* σύστημα που κάνει να πηγάζει ολόκηρη η οικονομική ζωή από το καθαρό κέρδος που αποδίνει βαθμιαία στον άνθρωπο.

92. Από τα πρώτα γραφτά του ο Ρ. καταγγέλει την μη-νομιμότητα του κέρδους κι άρχισε να σχηματίζει μια θεωρία αρκετά γειτονική με την θεωρία για την υπεραξία του Marx. Ο Ρ. μας διηγείται πως ο πατέρας του τον δίδασκε την περιφρόνηση του κέρδους, αποφεύγοντας πάντοτε να πουλάει τα βαρέλια που κατασκεύαζε περισσότερο απ' όσα του στοίχιζαν και περισσότερο απ' όσο του επέτρεπαν να ζει μέτρια (Βλ.Justice... κεφ. I, § 3).

93. Ο Ρ. στοχεύει εδώ τον Lamartine και δίχως αμφιβολία τον Sainte-Beuve, που το ποιητικό ρομάντσο του «Volupté» εκδόθηκε σε 3η έκδοση το 1845. Είναι αδικ2ια ωστόσο για τους ποιητές του καιρού τους τουλάχιστο για έναν απ' αυτούς του V. Hugo, που από το 1838 είχε δημοσιεύσει τα ποιηματά του: Feuilles d'Automme και Contemplation.

94. Το καθαρό κέρδος και το ακαθάριστο κέρδος μια εκμετάλλευσης δεν διακυμαίνεται πάντοτε προς την ίδια κατεύθυνση· η ανώτατη εισοδηματικότητα δεν είναι αναγκαστικά αιτία της ανώτατης παραγωγικότητας. Πάνω στο πρόβλημα αυτό και για τη διακρίθωση των ιδεών του Ρ. θλ. Landry, L' utilité social de la propriété privée, Paris 1901, p. 63 κ. εξ.

95. Οι κεφαλαιουχικές και προσωπικές εταιρείες που ποικίλλουν σε 48, με το νόμο της 24 Ιούλη 1867, αντιστοιχούν σ' αυτόν τον ορισμό. Είναι γνωστό πως όλες οι συνασπιζόμενες εταιρείες ιδρύονται με τη μορφή αυτή.

96. Troplong (1795-1869), νομομαθής και πολιτικός ένας από τους πιο θερμούς βοναπαρτιστές. Έθλεπε στον Ναπολέοντα τον 3ο τον αντιπρόσωπο, την ενσάρκωση της οργανωμένης δημοκρατίας. Δημοσίευσε σημαντικές εργασίες πάνω στο δίκαιο. Την εποχή που έγραφαν ο Ρ. και ο Troplong, η νομοθεσία πάνω στις εμπορικές εταιρείες ήτανε πολύ ατελέςι· σχετικά με τους εργατικούς συνεταιρισμούς αν αυτές περιλάβαιναν περισσότερα από 20 πρόσωπα, αποτελούσαν έγκλημα, σύμφωνα με τους όρους του Ποινικού Κώδικα, επιβαρυμένος με το νόμο του 1834.

97. Η Phalange, εφημερίδα της κοινωνικής επιστήμης, διμηνιαία, όργανο των φουριεριστών από το 1831. Η επιθεώρηση αυτή έγινε αργότερα το 1832 και 1833:Le Phalanstére.

98. Τελικά η Ιστορία αυτή παρουσιάστηκε από το 1847 μέχρι το 1862 σε 12 τόμους. Δίχως πρόθεση να αρνηθούμε τη διδασκαλία του, ο L. Blanc έκανε σ' αυτό την απολογία των προδρόμων των σοσιαλιστών του XVIIIου αιώνα των Mably et Morelly.

99. Ο Marx, χλευάζει όχι χωρίς δίκιο την λογική πορεία του αλυσισοδέματος που, για να συνδέσει τη θεωρία της φορολογίας με τη θεωρία του μο-

νοπώλιου που παρεμβάλει εδώ αυτό το κοινωνικό πνεύμα στην ζιγκ-ζαγκοειδή πορεία της (Αθλιότητα...ελ. μετ. σελ.)

100. Joseph Garnier (1813-1882),ιδρυτής της Οικονομικής πολιτικής Εταιρείας του Παρισιού το 1842 μαζί με τον Guillaumin. Καθηγητής της Σχολής Γεφυριών και Αναχωμάτων. Δημοσιογράφος, υπεράσπισε με θέρμη τις ελεύθερες συναλλαγές, γερουσιαστής το 1876. Έγραψε πολλά έργα και φιλικά συνδεμένος με τον P. παρά τις αντιθέσεις των.

101. Ο P. παραλείπει σπάνια την ευκαιρία να μειώσει τις πολιτικές δραστηριότητες προς όφελος των οικονομικών. «Σε πείσμα της φαινομενικής μεγαλειότητάς του, λέει, οι πρώτες, παίζουν ένα ρόλο λιγότερο ουσιαστικό από τις δεύτερες, πριν νομοθετήσει, διοικήσει, οικοδομήσει παλάτια, ναούς και να κάνει πόλεμο, η κοινωνία εργάζεται, κατασκευάζει, ταξιδεύει, εμπορεύεται, εκμεταλλεύεται τη γη και τις θάλασσες» (βλ. Capacité politique, p 162).

102 Στη «θεωρία του Φόρου» του, ο P. θα υιοθετήσει τη θεωρία του φόρου ανταλλαγής και θα πει:«ο φόρος είναι το ανάλογο μερίδιο που πρέπει να πληρώσει καθε πολίτης για βοήθεια των δημόσιων υπηρεσιών (Théorie de l'impôt, 1861, σελ. 39 και 113.

103. Πρόκειται για το έργο Léviathan, που φάνηκε το 1651 και που ο Hobbes (1588-1679) είχε ήδη δώσει τις βασικές ιδέες του στο De Cive (1642).

104. Το δικαίωμα της ψήφου δεν δινότανε, σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο της 18 Απρίλη 1831, παρά στα πρόσωπα που πλήρωναν όχι λιγότερα από 500 φράγκα άμεσους φόρους· αυτό το ποσόν κατέβηκε σε 100 φράγκα για τα επαγγέλματα «ικανότητες»: γενικούς συμβούλους, δήμαρχους, δικηγόρους, συμβολαιογράφους, πάρεδρους, δικαστές, γιατρούς, καθηγητές επιστημών και σχολείων. Η «νομική πολιτεία» αποτελείται έτσι από 200.000 περίπου πρόσωπα, που κρατάνε τα πολιτικά τους δικαιώματα και την κατάσταση της μοίρας.

105. «Brasse», δηλαδή το πλάτος που μετριέται με τα μπράτσα ανοιχτά και εδώ τη δύναμη των μπράτσων. Τους χειράναχτες εργάτες άλλοτε τους ονόμαζαν στην Ιταλία braccianti.

106. Rossi, Cours d' Economie politique, 4h éd, t. II, p. 33 κ. εξ.Για τον P. ο προοδευτικός φόρος είναι η δήμευση. Αυτή η γνώμη ήταν πλατειά διαδομένη στην εποχή αυτή, βλ. γι' αυτό Thiers, De la propriété, p. 357 κ. εξ.

107 Στην 11 του Ιούλη 1848 ο P. παρουσιάζε στην Εθνική Ακαδημία ένα προσχέδιο φορολογίας που αφορούσε τον προοδευτικό φόρο και τον προαφαιρούμενου από το κεφάλαιο.

108. Michel Chevalier, οπαδός για πολύ καιρό του σαιν-σιμονισμού. Το 1863 έγινε ανεξάρτητος από τη διδασκαλία του παλιού του δασκάλου και χώρισε από τους παλιούς του συνεργάτες (βλ.G. Weil: L'Ecole Saint-Simonienne).

109. Ο Mazaniello είναι ο ναπολιτάνος ψαράς, που το 1647 στη Νεάπολη ηγήθηκε μιας λαϊκής εξέγερσης ενάντια στη φορολογία κι έγινε κύριος της

πόλης για 7 μέρες. Δολοφονήθηκε από τους άνδρες του τοπικού άρχοντα. Έγινε ο ήρωας μιας γνωστής όπερας:la Muette de Portict.

110. Τη στιγμή που ο Proudhon έγραφε, θυμήθηκε την πολυ πρόσφατη πολεμική του τύπου και τις συζητήσεις στα γραφεία της Βουλής που την προκάλεσαν η επιμονή του Louis-Philippe να θέλει να κάνει μια δωρεά στο δούκα του Nemours. Αυτά όλα που στοίχισαν τη ζωή του υπουργού Guizot, έγιναν ήδη αιτία το 1837 και το 1839 να πέσουν οι δυο κυβερνήσεις.

111. Βλ. τις ιδέες αυτές αναπτυγμένες στο έργο του Theorie de l'impôt.

112. Συγκρίνετε το χωρίο αυτό με τα χωρία του La Guerre et la Paix, όπου ο P. αποδείχνει πως «η κατάσταση του ανθρώπου πάνω στη γη είναι η εργασία και η φτώχεια» και πως μ' ένα είδος φυσιολογικού οικονομικού νόμου η ανθρωπότητα παύει να εργάζεται πέρα απ' όσα της αρκούν για τις άμεσες ανάγκες της (Βλ.Guerre et Paix, libre II, ch. 2-5).

113. Πρόκειται για ημερήσιο κι όχι ωριαίο μισθό. Οι περισσότερες βιομηχανίες ειδών πολυτελείας, πὸυ η κατασκευή τους γίνεται στο σπίτι των εργαζομένων, πραγματοποίησαν μισθούς εξαιρετικά χαμηλούς στη διάρκεια του XIX αιώνα. Αυτό ακριβώς γέννησε την κίνηση για το νόμιμο κατώτατο μισθό.

114.Pr.- Χάρη στο θεό, ο υπουργός έλυσε το πρόβλημα και του απευθύνω τα ειλικρινή μου συγχαρητήρια. Σύμφωνα με την προτεινόμενη διατίμηση η μεταφορά των γραμμάτων έγινε 10 λεπτά για απόσταση από 1 μέχρι 20 χιλιόμετρα, 20 λεπτά από 20 μέχρι 40 χιλ., 30 λεπτά από 40 μέχρι 120 χιλ., 40 λεπτά από 120 μέχρι 360 χιλ. και 50 λεπτά για τις μεγαλύτερες αποστάσεις.

115. Η ιδέα αυτή της θλαβερότητας της φορολογίας μέσα στο σημερινό κοινωνικό καθεστώς, ξαναπιασμένη με κάποια μετριότητα μέσα στο έργο του *Theorie de l'impôt*, είναι μια απ' αυτές που οι ενώσεις των εργατών είναι η πιο εκλαϊκευμένη. Στο *Μνημόνιο* που παρουσίασε η ομάδα του Παρισιού στο Διεθνές Συνέδριο (Γενεύη, 1866) όλο το κεφάλαιο το σχετικό με τη φορολογία δεν είναι παρά μια ανάλυση των ιδεών του Proudhon. (βλ. Frimbourg, L'Association internationale des tranailleurs, Paris 1871, όπου το μνημόνιο αυτό αναπτύχθηκε. Για την κριτική του μνημονίου από τον Marx, βλ. Puech, Le proudhonisme dans l'Association internationale des travailleurs, 1907, p.151).

116. Οι ταραχές του Rive-de-Gier γίνηκαν τη στιγμή που γινότανε η συγκεντροποίηση της εξορυχτικής βιομηχανίας του Loire. Το 1837 τα κοιτάσματα της περιοχής αυτής, που έδινε το μισό της γαλλικής παραγωγής, έγιναν το αντικείμενο 65 εκχωρήσεων που μερικές απ' αυτές ήτανε διαιρεμένες σε περισσότερες εκμεταλλεύσεις, που είχαν χωριστές διοικήσεις και που βρίσκονταν σε ανταγωνισμό. Μια πρώτη συγκεντροποίηση που έγινε είχε περισσότερες από τρεις Ομάδες: Εταιρεία Γενική, Εταιρεία Ενωμένων Γαιανθρακωρυχείων και η Ένωση Γαιανθρακωρυχείων. Οι εργάτες φιλονικούσαν ταυτόχρονα στην ιδέα να ενωθούν κι αυτοί επίσης και η εφημερίδα τους l' Ami des Ouvriers, που έβγαινε στο Saint-Etienne, έκανε καμπάνια για

τη δημιουργία ενός κοινού ταμείου αλληλοβοηθείας των ανθρακωρύχων του Loire· το σχέδιο δεν έγινε. Όταν έγινε η συγκεντροποίηση σε μια Εταιρεία, ο διευθυντής θέλησε να ελαττώσει τους μισθούς που πλήρωναν σε μερικά πηγάδια· οι εργάτες ξεσηκώθηκαν και η απεργία κηρύχτηκε την 31 Μάρτη 1844 με αφίσες κολλημένες σ' όλο το χώρο των εκχωρήσεων με ύφος βίαιο, οι απέχοντες φοβέριζαν στο έπακρο. Η απεργία πήρε γρήγορα στροφή στασιαστική· οι εργάτες που ήθελαν να δουλέψουν, παρά το μέγεθος της απεργίας, κακοποιήθηκαν. Ο στρατός έρριξε στους απεργούς και υπήρξαν σκοτωμένοι· έγιναν συλλήψεις και 18 ανθρακωρύχοι καταδικάστηκαν (Gaz. des Tribunaux, 1 και 4 Μάη 1844). Το 1846 και το 1852, καινούργιες απεργίες, όχι λιγότερο βίαιες ξέσπασαν εκεί πάλι. Την εποχή αυτή, η κυβέρνηση, ανήσυχη για την δύναμη των μεγάλων Εταιρειών γαιανθρακωρυχείων, έβγαλε ένα διάταγμα (23 Οκτώβρη 1853) για να απαγορεύσει στους εκχωρητές τη συγκεντροποίηση των εκμεταλλεύσεών τους δίχως εξουσιοδότηση από το Κράτος και ένα βούλευμα της 17 Οκτώβρη 1854 ανάγκαζε τον Όμιλο των γαιανθρακωρυχείων του Loire να διαιρεθεί σε τέσσερις χωριστές εταιρείες. (Βλ. Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France).

117.Pr.- Ο καινούργιος νόμος πάνω στα βιβλιάρια περιόρισε σε στενά όρια την ανεξαρτησία των εργατών. Ο δημοκρατικός τύπος έκανε να ξεσπάσει ξανά πάνω σ' αυτό το θέμα η αγανάκτηση του ενάντια στους ανθρώπους της εξουσίας ωσάν να είχαν κάνει τιποτ' άλλο παρά να εφαρμόζουν τις αρχές της εξουσιοδότησης και της ιδιοκτησίας που είναι οι αρχές της δημοκρατίας. Αυτό που έκανε η Βουλή σχετικά με τα βιβλιάρια ήταν αναπόφευκτο και έπρεπε να το περιμένουμε. Είναι τόσο αδύνατο σε μια κοινωνία θεμελιωμένη πάνω στην αρχή της ιδιοκτησίας να μη καταλήξει σε διάκριση καστών, όσο μια δημοκρατία να μη φτάσει στο δεσποτισμό, σε μια θρησκεία με λογικό ον. Είναι ο νόμος της αντίφασης: πόσος καιρός πρέπει να περάσει για να το καταλάβουμε'";

118. Με ένα διάταγμα του XI χρόνου (από την επανάσταση του '89) που συμπληρώθηκε με το διάταγμα τις 3 Γενάρη 1813 για τους ανθρακωρύχους, κάθε εργάτης έπρεπε να προμηθευτεί, με ποινή φυλακίσεως, με ένα βιβλιάριο σφραγισμένο απ' τις διοικητικές εξουσίες, θεωρημένο για κάθε αλλαγή κατοικίας και εκτός από την πολιτική κατάσταση του εργάτη, τη διαδοχή των διαφόρων εργασιών του. Θεωρημένο αυτό σαν προσβολή της ατομικής ελευθερίας, ο εξαναγκασμός του εργάτη για βιβλιάριο καταργήθηκε με το νόμο της 3 του Ιούλη 1890. Σχετικά με το δικαίωμα συνένωσης των εργατών, είναι γνωστό πως έπρεπε να περιμένουμε μέχρι το νόμο της 21 του Μάρτη 1884.

119. M. Renouard, συγγραφέας του Traité sur les brevets d'invention, Paris 1865, που στον καιρό του πέρασε για αυθεντία.

120. Ο νόμος πάνω στα προνόμια, που η έκθεση των κινήτρων γι' αυτά παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στις 10 του Γενάρη 1833 ερχότανε για ψήφισμα, όταν ο Proudhon έγραφε το βιβλίο το 1844.

121. Horace Say (1794-1869), γυιός του J.-B.Say έμπορος, πολιτικός, σύμβουλος του Κράτους. Έγραψε πολλά βιβλία. Το εμπόριο του κρέατος ήταν ελεύθερο από το 1863, αλλά αυτοί που το εξασκούσαν έπρεπε να ακολουθήσουν μια αστυνομική ρύθμιση μέχρι την πρόβλεψη της διατίμησης των τιμών πώλησης.

122. Wolowski (1810-1876), πολωνικής καταγωγής, που ήρθε στη Γαλλία το 1830. Ιδρυτής της Revue de législation et de jurisprudence, καθηγητής πολιτικού δικαίου.

123. Η κριτική αυτή της πολιτικής εξουσίας θα ξαναπιαστεί απ' όλους τους συνδικαλιστές και αναρχικούς, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητοί οπαδοί του Proudhon. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους φυσικούς σκοπούς της ανθρωπιστικής κοινωνίας και την έννοια του Κράτους σημειώνεται αυστηρά εδώ, όπως και σε πολλά άλλα χωριά των έργων του Proudhon. Τη λύση του προβλήματος την αναζητά στην ελευθερία.

124. Σε όλο αυτό το φύλλο ο Proudhon καταπιάνεται με τον οικονομικό ματεριαλισμό και ο Marx δεν έκανε κόπο να βρει εδώ χρήσιμες εμπνεύσεις για τις βασικές του θέσεις. Δεν είναι άλλωστε το μόνο χωρίο που ο Proudhon μας παρουσιάζει την άποψη αυτή: όλο το πρώτο μέρος του Creation de l' ordre, καταπιάνεταί μ' αυτή. Ο Marx τόνισε την αρχή της οικονομικής ερμηνείας της ιστορίας που χρησιμοποίησε ο Proudhon.

125. Μπορούμε να δούμε εδώ σ' αυτό το τελευταίο φύλλο, ένα παράδειγμα εφαρμογής της χεγκελιακής διαλεχτικής όπως την αντιλήφθηκε ο Proudhon. Βλέπουμε τις διαδοχικές πραγματικότητες να γεννιούνται από την σύνθεση των λογικών αντιφάσεων που αποτελεί και την βασική τους ουσία.

126. Πρόκειται για τη θεμελιακή θεωρία του P. Της έχει αφιερώσει τις πρώτες μελέτες του: Premier et deuxemé Mémoire sur la propriété (qu'est-ce la propriété 1840 και Lettre à m.Blanqui 1841). Avertissement aux propriétaires, 1842, και ένα από τα τελευταία του έργα που δημοσιεύτηκε ύστερα από το θάνατό του: Théorie de la propriété. Παρόλη την ορμητική κριτική που έκανε στην ιδιοκτησία ο P. παραμένει υπερασπιστής της ιδιοκτησίας κι όπως το δείχνει oRenouvier (Rhilosorhie analytique de l' histoire, t.XV, p. 317) βρίσκεται κάτω από την επίδραση του Fourier.

127. Η διαλεχτική είναι κυρίως η *πορεία* του πνεύματος από μιαν ιδέα στην άλλη, διαμέσου μιας ανώτερης ιδέας, μια σειρά.

128. Αφού έκθεσε τη θεωρία του Είναι και της γνώσης σύμφωνα με τον Descartes και μας θύμισε τη φιλονικία του σπιριτουαλισμού και του ματεριαλισμού, ο Proudhon στρέφεται τώρα στον Kant.

129. Ο P. συνοψίζει εδώ το σύστημα του Fichte, παρακάτω αμέσως τη διδασκαλία του Schelling και τελειώνει αυτή την αξιοσημείωτη θεώρηση των συστημάτων με μια αναδρομή στον ιδεαλισμό του Hegel. Αυτά τα λαμπρά ρεζουμέ δεν εμπόδισαν τον Renouvier να πει πως ο P: «δεν είχε μελετήσει τους φιλοσόφους και δεν καταλάβαινε καλά, δεν διαπραγματευότανε σωστά κανένα πρόβλημα τους» (Philosophie analytique de l' histoire, t.IV, r.225)

Αντίθετα, σύμφωνα με την κρίση των Fouillee, H. Michel, G. Sorel δεν λείπει από τις φιλοσοφικές ιδέες του Proudhon η νοημοσύνη.

130. Ο Ρ. εδώ στοχεύει τη διδασκαλία του Feuerbach,οπαδού του Hegel και ένας από τους πιο εξέχοντες της αριστερής πτέρυγας του χεγγελιανισμού. Ο Feuerbach αρνήθηκε τη θεότητα και δεν έβλεπε μέσα στη θρησκεία παρά μια παραίσθηση που μ' αυτή ο άνθρωπος εξωτερικεύει τις χαρακτηριστικές του ποιότητες, αποδίνοντάς της υψωμένες στην τελειότητα σε ένα ον που φαντάζεται χωριστό από τον εαυτό του. Στην πραγματικότητα, δίδασκε, ο Θεός δεν είναι παρά ο άνθρωπος ιδανικοποιημένος και μόνο η ανθρώπινη θούληση είναι ικανή να αποκαλύψει το νόμο και το σκοπό του σύμπαντος.Αυτή η λατρεία του Ουμανισμού έτσι θεοποιημένη και που την ξαναπιάνει ο Α. Comte την ίδια εποχή, άλλοι χεγγελιανοί πιο τολμηροί από τον Feuerbach την απόρριχναν. Είναι η περίπτωση του Stirner που θεωρούσε την ανθρωπότητα σαν μια αφαίρεση και επαινεί τη λατρεία του ατόμου. Ο υλισμός έτσι θγαίνει από τον χεγγελιανό ιδεαλισμό (θλ.Α. Levy, La philosophie de Feuerbach, 1904 και V.Basch, L' individualisme anarchiste, 1905).

131. Βλ. Πρόλογο που σ' αυτόν έχουν εκτεθεί οι σχέσεις της μεθόδου του Hegel και η μέθοδος του Proudhon.

132. Pr.-θλ. Création de l' otdre dans l' humanité, Paris, 1842.

Ο 133. Ο Ρ. στηρίζεται πολύ πάνω σ' αυτή την πολυθρύλυτη διατύπωση, που σημειώνει την απαρχή της διασημότητάς του «Δεν έχουν ειπωθεί, σε χίλια χρόνια, δυο λέξεις όπως αυτές» γράφει και «Αυτή η πρόταση θα κάνει το γύρο του κόσμου και θα προκαλέσει περισσότερη συγκίνηση απ' όση η κονκάρδα του «La Fayette» (Avertissement aux propriétaires, r.43). Επίσης δεν απόφυγε να υπερασπίσει την άποψή του όταν ισχυρίστηκαν πως την είχε δανειστεί από μια εργασία του Brissot de War Wille, που δημοσιεύτηκε το 1780 με τον τίτλο: Recherches sur le droit de proprieté et sur le vol, considérés dans la nature et dans la société. Διαμαρτυρήθηκε (Justice dans la Revolution,t.I,p. 301) γιατί δεν γνώριζε το θιθλίο του αυτό, που άλλωστε δεν περιέχει πουθενά την περίφημη διατύπωση και τοποθετείται σε μια εντελώς άλλη άποψη από την άποψη του Ρ. για να θεωρήσει το πρόθλημα της ιδιοκτησίας. Ενώ ο Brissot εκθέτει μια θεωρία για την εργασία στηριγμένη πάνω στην ανάγκη όταν ο άνθρωπος ζούσε στη φυσική κατάσταση και τη θεωρεί σαν απαραίτητη στην πολιτική κοινωνία για να θεμελιώσει τον οικονομικό πλούτο, ο Ρ. προσθάλλει το δικαίωμα ιδιοκτησίας εφόσον γεννάει εισοδήματα δίχως εργασία. Ωστόσο και σήμερα ακόμη, οι ιστορικοί του σοσιαλισμού συνεχίζουν να επικαλλούνται τον Brissot σχετικά με την άποψη του Ρ.(Βλ. για παράδειγμα (-M. Valsh, Socialisme, N. York, 1917,p.88). Είναι πιστεύουμε ο Al. Sudre (Histoire du Communisme, p. 232) που πρώτος σημειώνει τον ισχυρισμό αυτό της πηγής της διδασκαλίας του Ρ. Θα θρίσκαμε ωστόσο την ένδειξη της ιδέας αυτής, αλλά εκφρασμένης μ' έναν τρόπο πολύ λιγότερο χτυπητό στον Babeuf. (Tribun du peurle, t.II, P 102, χρόνος 4ος). Ο Menger (Droit au produit integral du travail, éd.franc. 1900,p. 103) ση-

μειώνει ένα ανάλογο χωρίο στο Locke(Two treatises on Goverment, t.I, p. 91). Τέλος τα αναθέματα των Πατέρων της Εκκλησίας, τους ιεροκήρυκες ενάντια στην ευμάρεια, την ιδιοκτησία κλπ. περιέχουν επίσης την ουσία της διατύπωσης του P. «ευμάρεια είναι πάντοτε το προϊόν μιας κλεψιάς» (St.-Jérôme). «Η φύση θεμελίωσε την κοινοκτημοσύνη· η αρπαγή την ιδιωτική ιδιοκτησία» (St.-Ambroise). «Είναι η αδικία που έκανε την ιδιωτική ιδιοκτησία» κλπ. (βλ. Ε. δε Λαωελεωε, Λε Σοψιαλισμε Ψοντεμποραιν, π. ΧΩΙΙ και βλ. τελικά την εξήγηση που δίνει ο P. της διατύπωσής του στο Mélanqes, t. I, p. 251).

134. Pr. Principes métaphysiques du droit, traduction de Tissot.

135. Αφού αρνήθηκε πρώτα την ιδιοκτησία ο P. την δικαιώνει ύστερα. Η αντίφαση που οι κριτικοί του θέλησαν να ανακαλύψουν ανάμεσα στις απόψεις του που διατυπώθηκαν μέσα στα δύο *Μνημόνια* για την ιδιοκτησία και στη *Θεωρία της ιδιοκτησίας*, δεν είναι παρά επιφανειακές. Ο P. ποτέ δεν έπαψε να αναθεματίζει την ιδιοκτησία που προέρχεται από την κλεψιά και τη δύναμη, αλλά καταλήγει πάντοτε να παραδέχεται πως θα μπορούσε να γίνει *κάθαρσή* της, από τους σκοπούς της και από το πρωταρχικό πάθος της. Αναλύοντας την οικονομική ενέργεια της ιδιοκτησίας, δείχνει την αναγκαιότητά της στην παραγωγή και την κυκλοφορία. Διακριβόνοντας την πολιτική της αξίας τη παρουσιάζει σαν το φύλακα της ελευθερίας του ατόμου ενάντια στις αυθαιρεσίες του Κράτους. Αλλά η ιδιοκτησία, αιτία των καταχρήσεων που πρέπει και μπορούν να εξαφανιστούν με την επίδραση της δικαιοσύνης, είναι η μεταμορφώτρια του ανθρώπου και των ανθρώπινων θεσμών (βλ. για όλα αυτά: Theoria de la propriéle, 1866).

136. Η διατύπωση του P. έχει πολλές φορές επαναληφτεί. Οι ιδέες πάνω στο ρόλο και τα δικαιώματα της γυναίκας, που θα μπορούσαν να συμπλησιάσουν με τις ιδέες των θετικιστών έγιναν αντικείμενο βίαιων προσβολών. Μία σαιν-σιμονίστρια η Jenny d' Herigoury δεν έπαψε να τις αντικρούει στην επιθεώρηση των σαιν-σιμονιστών, που ονομάσθηκε αλληλοδιάδοχα: La Revue, La Revue du XIXe siécle, la Revue philosophique et religieuse. Ο P. έκθεσε πιο ολοκληρωμένα τις ιδέες του πάνω σ' αυτά σε μια υστερότερη εργασία του: La Pornocratie ou les femmes dans les temps modernes, βλ. επίσης στο Justice... τις μελέτες X και XI: Amour et mariage.

137. Η Κοτιττό είναι μια από τις αναρρίθμητες εξωτικές θεότητες, που έκαναν την εμφανισή της τον 3ο αιώνα στην Αθήνα, που ικανοποιούσαν τα γούστα του κατώτερου όχλου με δυσειδαιμονίες και με μυστικές λατρείες. Μυστικές εταιρείες συγκροτήθηκαν για τη λατρεία των θεών αυτών. Η Κοτιττό, θεά από τη Θράκη ήτανε διάσημη για τις γιορτές τα Κοτίττεια, όπου απαγορευότανε με ποινή θανάτου η αποκάλυψη των τυπικών τους, δίχως να εξαιρούνται, όπως πιστεύουν, και οι ασέλγειες.

138. Βλ. πάνω σ' αυτό το έργο του Théorie de l'imrôt, p.75 και 167, 177.

139. Ο Proudhon διακρίνει εδώ το mutuum ή το καταναλώσιμο, δάνειο,

από το commodat ή δάνειο χρήσης, σύμφωνα με τους ορισμούς του ρωμαϊκού δίκαιου.

140. «Η γη, εφόσον δίνει έναν τόκο, είναι η γη-κεφάλαιο και σαν γη-κεφάλαιο δεν δίνει γαιοπρόσοδο, δεν συνιστά την έγγειο ιδιοκτησία. Η γαιοπρόσοδός της προκύπτει από τις κοινωνικές σχέσεις που μέσα σ' αυτές γίνεται η εκμετάλλευση. Αυτή δεν θα μπορούσε να προκύψει από την περισσότερο ή λιγότερο σκληρή φύση, από την περισσότερη ή λιγότερη διάρκεια της γης. Η γαιοπρόσοδος προέρχεται από την κοινωνία και όχι από το έδαφος...» Marx, φιλοσοφία Αθλιότητας, σελ. ...

141. Σημειώνουμε τον συνθετικό τρόπο που ο Ρ. συμφιλιώνει εδώ την εξήγηση της κοινωνικής ανάπτυξης με τον ατομικισμό και τον τρόπο που γίνεται από την δράση ενός κοινωνικού πνεύματος. Βλ. την εργασία του Bouglé: La Sociologie de Proudhon.

142. Το *κομμάτιασμα* προέρχεται από τη διαίρεση της ιδιοκτησίας στο έπαρκο. Δεν πρέπει να τη συγχέουμε με τη διασκορπισμένη ιδιοκτησία που συνίσταται στο γεγονός πως ο ίδιος ιδιοκτήτης κατέχει έναν μεγάλο αριθμό κομματιών γης συχνά πολύ διασκορπισμένων. Την τελευταία περίπτωση την θεραπεύουν με τον *αναδασμό*, διεργασία για την επανασύσταση μεγάλων περιοχών με την ανταλλαγή, και που επιτρέπει έτσι την εφαρμογή μηχανικών μεθόδων στη γεωργία. Φαίνεται πως ο Ρ. αναφέρεται στον διασκορπισμό κι όχι στο κομματιασμό. Βλ. πάνω σ' αυτό: Sabatier: Le morcellisme 1907. Πάνω στην υπεράσπιση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, σαν παράγοντα της οικονομικής προόδου βλέπε: A.-P. Serça: La richesse agricole 1921.

143. Arthur Young (1741-1820) έγραψε μεγάλης αξίας οικονομικές αγροτικές εργασίες και πολλές μονογραφίες πάνω στις αγγλικές κομητείες και σε όσες χώρες επισκέφθηκε. Τα «Ταξίδια του στη Γαλλία» τον έκαναν διάσημο σε μας και τα πιο πολλά έργα του μεταφράστηκαν στα γαλλικά.

144. Βλ. για όλα αυτά που κατάληξαν στο νόμο της 27 του Μάρτη 1791 στον M. Rouff: Les mines de charbon en France au XVIII siécle, 1921.

145. Άλλοι στοχαστές, σύγχρονοι του Ρ. κατάστρωναν αλλοιώς την ιεραρχία των επαγγελμάτων. Ενώ ο Saint- Simon έβαζε στην κορφή τους φιλόσοφους, τους καλλιτέχνες και τους βιομήχανους, ο A. Comte τοποθετεί στην κορφή τους σοφούς. Αργότερα ο Renan βάζει το ίδιο τους σοφούς και τους φιλόσοφους (σοφός, αυτός που δεν είναι φιλόσοφος αλλά που ασχολείται με τις διάφορες επιστήμες, ο επιστήμονας)

146. Σ' ένα βιβλίο που δημοσιεύτηκε λίγο μετά το θανατό του το 1865, με τον τίτλο: Du principe de l' Art et de sa destination sociale,, ο Ρ. εκθέτει όλες αυτές τις αισθητικές του ιδέες. Δεν θα είμαστε πολύ αυστηροί αν λέγαμε πως ο Proudhon παραγνώρισε εντελώς τη σημασία της τέχνης· την ίδια παραγνώριση τη βλέπουμε και στον Τολστόϊ στο περίφημο έργο του: Τι είναι η τέχνη; Ο Ρ. κριτικάρει την τέχνη για την τέχνη και θέλει μια τέχνη εμπνευσμένη από την ηθική, από την κριτική φιλοσοφία, αυστηρά πειθαρχημένη στις απαιτήσεις του λόγου. Έτσι η τέχνη δεν θα είναι πια:«συνεργός τι-

ραννίας, πορνείας και εξαθλίωσης» (ο.π. σελ. 234)

147 Βλ.κριτική της θέσης αυτής από τον Marx στο *Αθλιότητα της φιλοσοφίας, σελ.*.

148. Οι σαιν- σιμονιστές είχανε ήδη διαπιστώσει την έννοια αυτή της ανάπτυξης και της μεταβολής των ανρθώπινων θεσμών· έδειξαν πως η ιδιοκτησία, που κατάγεται αρχικά από τη δύναμη, στηρίζεται στη συνέχεια από την εργασία. Βλ.Éxposition de la doctrine saint- simonienne (1829-1830), στην 5η,6η,7η και 8η Συνεδρίαση.

149. Pr.- Βλέπε Troplong: Contrat de Louage t.1,όπου υποστηρίζει, μόνος αυτός ενάντια σ' όλους τους προγενέστερους και σύγχρονους νομομαθείς και σωστά σύμφωνα με την γνώμη μου, πως στην εκμίσθωση ο λήπτης αποχτάει ένα δικαίωμα στο πράγμα και πως το συμβόλαιο ενοικίασης δίνει θέση σε μια πραγματική και προσωπική πράξη ταυτόχρονα.

150. Ο Ρ. στα έργα του Philosophie du Progrés 1853 και στην 9η έκδοση του Justice 1858 διαπραγματεύθηκε αυτές τις κεντρικές ιδέες της φιλοσοφίας της ιστορίας που οι συγγραφείς της περιόδου αυτής του XIXου αιώνα έγραψαν τόσα πολλά. Έδειξε, αφού κριτίκαρε τις γνώμες τους, πως πλάϊ στις διάφορες αναγκαστικές εξελίξεις της φύσης των όντων και των πραγμάτων, υπάρχει μέσα στην ανθρωπότητα μια κίνηση ιδιαίτερη, που είναι η ανάπτυξη της δικαιοσύνης και που συνιστά, μιλώντας κυριολεκτιά, την *πρόοδο*. Είναι η τελειοποίηση της ανθρωπότητας από μόνη της. Ο άνθρωπος είναι ευτυχισμένος όσο θα γνωρίζει καλύτερα και θα πραγματώνει περισσότερο τη δικαιοσύνη.

151. Είναι γνωστό πως ήτανε ο αφελής ισχυρισμός του Fourier, πως είχε πραγματοποιήσει μέσα στις κοινωνικές επιστήμες με την διδασκαλία του για τη συνεταιρισμένη εργασία και με το έργο του: *Harmonie universelle*, την ίδια επανάσταση που ο Νεύτωνας έκανε στη κοσμογραφία.

152. Εξομοιώνοντας τη φιλοσοφική του μέθοδο με τη μέθοδο των νατουραλιστών ο Ρ. προσκομίζει εδώ μια καινούργια μαρτυρία για την επιστημονική του αντίληψη για την κοινωνιολογία. Όλο τούτο το χωριό είναι εμπνευσμένο ταυτόχρονα από τον A. Comte και το Hegel. Αναζητα τους φυσικούς νόμους που καθορίζουν τη πορεία των κοινωνικών φαινομένων, αλλά πιστεύει πως μπορεί να ανεύρει το αλυσίδωμα μιας ολοκληρωτικά αφαιρεμένης διαλεχτικής.

153. Οι πιο πολλοί από τους συγγραφείς των κοινωνικών συστημάτων προτείνουν τη δικαιοσύνη σα σκοπό, αλλά τη θεωρούν καθένας διαφορετικού είδους. Για τον Smith και τον φιλελευθερισμό η δικαιοσύνη είναι η ελευθερία, για το Locke και τους φυσιοκράτες αυτό που είναι φυσικό ή σύμφωνο με το γενικό συμφέρον. Πότε πρόκειται για μια υποκειμενική διακαιοσύνη όπως στους σαιν-σιμονιστές που προπαγανδίζουν ταυτόχρονα την ισότητα ανάμεσα στους συμβαλλόμενους και την διανεμητική ισότητα που αναλογεί στην αξία, πότε όπως στου Ρ. πρόκειται για αντικειμενική κι ανταλλακτική δικαιοσύνη που εξασφαλίζει την ισότητα στα αγαθά που ανταλλάζονται. Η

ιδέα της ανταλλακτικής δικαιοσύνης τον P. αποκλείει την ιδέα του κράτους και επιτρέπει να οργανωθούν οι σχέσεις των ανθρώπων με την δύναμη του συμβολαίου δίχως την παρέμβαση μιας κυρίαρχης εξουσίας.(Βλ. Schatz, Individualisme économique et social p. 192).

154. Mac-Gulloch, Σκώτος οικονομολόγος, βασικό του έργο Principes d'économie politique, 1845.

155. Αναγνωρίζουμε εδώ την επίδραση του J-J Rousseau και ιδιαίτερα το έργο του:Discours sur l' origine et les fondements de l' inégalité.

156. Σε όλη αυτή την εργασία ο P. δεν έκανε τίποτ' άλλο παρά να βγάλει τους όρους της εξίσωσης δίχως να τη λύσει. Είχε το λιγότερο σε πολλά σημεία αφήσει να εννοηθεί ποιά μπορούσε να είναι αυτή η λύση. Όλες αυτες οι θέσεις του P. είχαν πλατειά συζητηθεί από τους οικονομολόγους ύστερα από τον Bastiat. (Βλ.*Pareto*, Les systémes socialiste, και *A. Menger*, οπ. σελ. 166-167).

157. Υπαινιγμός πάνω στις πολιτικές και κοινωνικές κινήσεις που διατάραζαν τότε την Ευρώπη από μερικά χρόνια. Στην Αγγλία το κίνημα των χαρτιστών πεσμένο εδώ και λίγο καιρό ύστερα από τις συλλήψεις του 1839, άρχισε να ξαναδραστηριοποιείται από το 1843. Στην Πολωνία, την Κρακοβία που η Αυστρία πήγαινε να προσαρτήσει (1846), αριστοκράτες και προλετάριοι σφάζονταν. Στο Βερολίνο, ο Φρειδερίκος-Γουλέλμος ο IV συζητούσε μ' αυτούς που προπαγάνδιζαν ένα σύνταγμα. Στη Σουηδία, σε πολλά καντόνια οι φιλελεύθεροι με σοσιαλιστικές τάσεις βρίσκονταν στην εξουσία σε πάλη με τους καθολικούς και τους συντηρητικούς (Βλ. *Seignobos*, Histoire politique de l' Europe contemporaine, 1814- 1836).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΑΚΑΔ. ΕΠΙΣΤ. της ΕΣΣΔ: Επιστήμη και Θρησκεία ....
ΑΝΡΥ: Καταγωγή των Θρησκειών ....
ΓΙΑΝΝΑΚΙΝΤΑ: Φιλοσοφία της Ελευθερίας ....
ΓΙΑΣΠΕΡΣ: Πορεία προς τη Σοφία (Εισαγωγή στη φιλοσοφία) ....
ΕΫ: Η Συνείδηση ....
ΖΟΡΕΣ-ΛΑΦΑΡΓΚ: Ο Ιστορικός Ιδεαλισμός & Ο Υλισμός και ο Ιδεαλισμός στην Ιστορία ....
ΚΑΝΤ: Η Θρησκεία (Τέσσερις μελέτες) ....
ΚΟΝΦΟΡΘ: Υλισμός και Διαλεκτική Μέθοδος ....
ΚΙΡΚΕΓΚΩΡ: Η Έννοια της Ειρωνίας (με σταθερή αναφορά στο Σωκράτη) ....
ΛΕΦΕΒΡ: Διαλεκτικός Υλισμός ....
ΜΑΡΞ: Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας (Απάντηση στο έργο του Προυντόν, «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας») ....
ΜΑΡΞ-ΕΝΓΚΕΛΣ: Η Αγία Οικογένεια (Κριτική της Κριτικής Κριτικής) ....
ΜΠΑΟΥΕΡ: Θέσεις της Καθαρής Κριτικής
ΜΠΕΡΓΚΣΟΝ: Το Γέλιο ....
——— Δυο Πηγές της Ηθικής και της Θρησκείας ....
ΜΠΛΟΧ: Η Φιλοσοφία της Αναγέννησης (Μπρούνο, Καμπανέλα, Βάκων, Παράκελσος) ....
ΜΠΟΦΡΑΙ: Εισαγωγή στις Φιλοσοφίες της Ύπαρξης (Από τον Κίρκεργωρ ώς τον Χαϊντέγκερ) ....
ΝΙΖΑΝ: Τρείς Μεγάλοι Στοχαστές της Αρχαιότητας (Επίκουρος, Δημόκριτος, Λουκρίτιος) ....
ΝΤΕΜΠΟΡΙΝ: Ο Λένιν Φιλόσοφος (Η θεωρία του δια μέσου της φιλοσοφίας) ....
ΝΤΙΝΤΕΡΟ: Ο Ανηψιός του Ραμώ ....
ΟΥΓΚΩ: Φιλοσοφία και Λογοτεχνία (Ανάμικτες) ....
——— Ο Θεός ....
——— Το Τέλος του Σατανά ....
ΠΛΕΧΑΝΩΦ: Θεμελιώδη Προβλήματα του Μαρξισμού ..
ΠΟΛΙΤΣΕΡ: Στοιχειώδεις Αρχές της Φιλοσοφίας ....
ΠΡΟΥΝΤΟΝ: Φιλοσοφία της Αθλιότητας ....
ΡΟΥΣΣΩ: Κοινωνικό Συμβόλαιο — Για την Ανισότητα των Ανθρώπων — Λόγος για τις Επιστήμες και τις Τέχνες ....
ΡΟΥΣΣΩ: Αιμίλιος, Α΄ τομ. ....
——— Αιμίλιος, Β΄ τομ. ....
ΣΑΜΠΑΝΙ: Υπάρχει Θεός; Όχι Απαντούν! (20 διανοούμενοι) ....
ΣΒΑΪΤΣΕΡ: Οι Μεγάλοι Στοχαστές της Ινδίας ....
ΣΙΑΡΝΤΕΝ: Το Ανθρώπινο Φαινόμενο ....
ΣΕΠΤΟΥΛΙΝ: Αρχές και Νόμοι της Διαλεκτικής ....
ΣΟΡΕΛ: Σκέψεις πάνω στη Βία ....
ΣΤΑΛΙΝ: Ο Λενινισμός στη Θεωρία και στην Πράξη — Δια-

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ-ΤΕΧΝΗ

ΑΠΟΚΡΥΦΙΣΜΟΣ

ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ

ΔΙΑΦΟΡΑ